

Selçuklu Devri Türk Tarihinin TEMEL MESELELERİ

Prof. Dr. Salim KOCA

berikan yayinevi

*Bu kitabın tüm hakları yazarına ve
yayınıcısına aittir.*

ISBN

978-975-267-374-8

Genel Yayın Yönetmeni

Cuma AĞCA

Grafik-Tasarım

Nihal ÖZGEN

Kapak Tasarım

Mehmet FİDANCI

Baskı & Cilt

Berikan Ofset Matbaa

Maltepe / ANKARA

BERİKAN YAYINEVİ

Eti Mah. GMK. Bulvarı Bulvar Apt. No: 80/1

Maltepe / ANKARA

Tel: (0312) 232 62 18 Fax: (0312) 232 14 99

İÇİNDEKİLER

(Table of Contents)

Önsöz (Preface)	1 - 17
Giriş (Introduction) : Türk-İslâm Devletleri ve Genel Karakterleri (Turko-Islamic States and Their General Characteristics)	19 - 34
I. Makale: İslâm Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı (Image of the Turk in the Sphere of Islamic Civilization)	35 - 74
II. Makale: Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına çıkışı (The Nature of the Forces Determining Political Power in the Seljuk State and the Accession of Melikshâh to the Throne of Greater Seljuk)	75 - 104
III. Makale: Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız (The Great Seljuqid Sultan Melikshâh's Policies on Syria, Palestine, Egypt and the Turkmen Chieftain Atsız)	105 - 145
IV. Makale: Sultan Melikşâh'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: "Diyâr-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi (The Southeastern Anatolian Policy of Sultân Melikshâh: The Conquest and Turkification of the Diyâr-i Bakr Region)	147 - 187
V. Makale: "Diyâr-ı Bekr" Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleri İle İlgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri (The Meaning and value of historical personal and place names for -Turkish culture, related with the Turkish States and Principalities found in the "Diyâr-ı Bakr" Region)	189 - 213
VI. Makale: "Diyâr-ı Rûm"un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü (The Role of Turkish Culture in the Conversion of "Diyâr-ı Rûm" (Roman Land=Anatolia) into "Turkey")	215 - 277
VII. Makale: Sürpriz Baskın, Korku ve Panik Olaylarının Türkiye Selçuklu Devri Savaşlarındaki Rolü ve Etkisi (The Role and Impact of Incidents of Surprise Attack, Fear and Panic in the Battles of the Anatolian Seljuk Period)	279 - 301

VIII. Makale: Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı (The Nature of the Forces Determining Political Power in the Seljuk State and the Accession of 'Alâ al-dîn Kayqubâd to the Throne of Anatolian Seljuk).....	303 - 344
IX. Makale: Moğol İstilâsına Karşı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Güvenlik Politikası (The Security Policy of Sultan 'Alâ al-Dîn Kayqubâd Against the Mongol Invasions).....	345 - 377
X. Makale: Türkiye Selçuklu Tarihine Damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Zehirlenmesi (An obnoxious murder that left its mark on Anatolian Seljuk History: The poisoning of Sultan 'Alâ al-Dîn Kayqubâd I).....	379 - 402
XI. Makale: Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuk Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Devlet Adamı Sadeddîn Köpek'in İktidar Tutkusu (The Authority Weakness That Appeared Inside Anatolian Seljuk Administration Following Sultan 'Alâ al-Dîn Kayqubâd I's Death and the Statesman Sa'ad al-Dîn Köpek's Ambition for Political Power).....	403 - 439
XII. Makale: Ahilerin Türkiye Selçuklu Devrindeki Roller (The Roles of Akhis in the Anatolian Seljuk Period).....	441 - 453
XIII. Makale: Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika (Economic Policy in the Anatolian Seljuk Period).....	455 - 478
XIV. Makale: Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri (Turkish-Armenian Relationships During the Seljuk Period).....	479 - 507
XV. Makale: Oğuz Kağan Destanının Türk Kültür Tarihi Bakımından Değeri (The Importance of the Epic of Oguz Kagan In Terms of Turkish Cultural History).....	509 - 559
Bibliyografya.....	561 - 576
Dizin (İndex).....	577 - 594

ÖNSÖZ

Bu kitap, bir kısmını daha önce çeşitli dergilerde yayınlamış bulunduğumuz, bir kısmını da henüz yayınlamamış olduğumuz müstakil makalelerden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu kitap, doğrudan doğruya Selçuklu devri Türk tarihinin meseleleri üzerine planlanmış ve yazılmış bir çalışma değildir. Fakat bu kitapta yer alan makalelerin ortak karakteri, doğrudan ve dolaylı olarak Selçuklu devri Türk tarihinin bazı meseleleriyle ilgili olmasıdır.

Selçuklu devri Türk tarihinin ve tarihçilerinin en önemli meselelerinin başında, hiç kuşkusuz kaynak ve dil meselesi gelmektedir. Çünkü Türkler, Osmanlı devrine kadar **“yazıt, sözlük, destan, dinî ve edebî metinler”** dışında doğrudan kendi tarihleriyle ilgili Türkçe eser hemen hemen hiç yazmamışlardır. Türk tarihine dair doğrudan ve dolaylı olarak bilgi veren eserler ise, genellikle Türklerin komşuları olan ve Türk devletlerinin çatısı altında yaşayan milletler tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserlerin de bugüne kadar ne tam bir tespiti ne de tercümeleri yapılabilmıştır. Hâlbuki büyük Atatürk, Türklüğün hızla aleyhine akan tarihin seyrini başarıyla Türklük lehine çevirdikten sonra, Türk milletinin benliğini bulması hususunda en emin vasıtayı Türk tarihinde bulmuştu. Amacı, kendi ifadesiyle **“Türk tarihinin inkâr edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini bütün hakikatleriyle meydana çıkarmak”** idi. Bunun için o, heyetler teşkil ederek bunlara tarih kitapları yazdırmış, tarih kongreleri düzenletmiş (1932, 1937), Türk tarihinin ve kültürünün meselelerini tespit edip çözüme kavuşturacak ilmî müesseseler (Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu gibi) kurduymuştu (1931). Daha da önemlisi, Türk tarihi ve kaynakları üzerinde araştırma yapacak ve eleman yetiştirecek bir fakülte (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi) açtırmıştı (1935). Türk tarihi ve kültürüyle yakından ilgilenen kişileri etrafında

toplamiş ve onları çalışmalarında daima teşvik etmişti. Ömrünün son yıllarını da tarih ve dil çalışmalarına adanmıştı. Sonunda, bütün mirasını Türk Tarih ve Dil Kurumlarına bağışlamıştı. Fakat bütün bu esaslı çalışmalar, onun ölümünden epey zaman geçmesine ve birçok benzer fakülte (Fen-Edebiyat Fakülteleri) kurulmasına rağmen asıl hedefine ulaştırılamamıştır. Meselâ, Türk Tarih ve Dil Kurumları, geliştirilip hâlâ birer akademi haline dönüştürülememiştir. Hâlbuki Atatürk, bu kurumları, belirli bir seviyeye gelmelerinden sonra akademiye dönüştürmek amacındaydı. Ayrıca o, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki bütün dersleri ve bilim kollarını, Türk tarihinin incelenmesi, Türk kültürünün meydana çıkarılması ve Türklerin diğer kültürlerle yaptıkları tesirlerin tespitine yarayacak bir şekilde düzenletmişti. Bu fakültede çeşitli filolojilerin kurulması da, Türk tarihi ve kültürünün ana kaynaklarını toplamak, yayınlamak ve dilimize çevirmek maksadını taşıyordu. Ancak, aradan 70 yıldan fazla zaman geçmesine rağmen, adı geçen fakültenin kürsülerinin (bölüm) birçoğundan bir tek kaynak yayını ve tercüme eser bile çıkmamıştır. Bugün bu ihmali ve gafleti anlamak ve açıklamak hiç kuşkusuz çok zordur.

Tıpkı İslâmiyet'ten önceki Türk tarihi yazarları gibi Selçuklu devri Türk tarihi yazarlarının da birçoğu, Türklere rakip ve düşmanca duygular içinde olan kişilerdir. Buna rağmen onlar, çoğu kere doğruyu ve gerçeği söylemekten geri durmamışlardır. Hatta onlardan bazılarının eserleri, Fuad Köprülü'nün dediği gibi Türklerin lehine **“muhayyirü'l-ukûl”**, yani akıllara durgunluk ve şaşkınlık veren olağanüstü olaylarla doludur. Fakat yine de bu eserlerin hemen hemen hepsinin yazarları, tarihî olaylara mensup oldukları milletlerin cephesinden ve belirli bir anlayışa dayanarak bakmışlardır. Dolayısıyla bugünkü Türk tarihçileri, onların verdikleri bilgileri, daima ihtiyatla ve dikkatle kullanmak ve değerlendirmek zorundadırlar. Bu durumu göz önüne alan büyük Atatürk, Türk tarihçilerine **“Her şeyden önce, kendinizin dikkat ve itina ile seçeceğiniz vesikalara dayanınız. Bu vesikalar üzerinde, her şeyden ve herkesten evvel kendi inisiyatifinizi ve millî süzgecinizi kulla-**

nınız” şeklinde önemli bir uyarıda bulunmuştur. Fakat doktora çalışmasını Batı ülkelerinin birinde yapmış olan veya aşırı bir özentisi içinde bulunan bazı Türk tarihçileri, onun bu önemli uyarısını daima göz ardı etmişlerdir. Onlar, kaynaklara dayanarak orijinal araştırmalar yapmak yerine, anlaşılması ve anlatılması güç bir düşünce ile daima Batılı tarihçilerin fikir ve görüşlerinin nakledicileri ve savunucuları olmuşlardır.

Kaynak eserlerde karşımıza çıkan bir diğer önemli problem de, bu eserlerde zikredilmiş Türkçe kökenli isim ve kelimelerin yazılışlarında kendisini göstermektedir. Kaynak eserler hangi dille yazılmışlarsa, Türkçe isim ve kelimeler de o dilin ses ve imlâ yapısına uydurularak kaydedilmiştir. Böylece, Türkçe isim ve kelimelerin ses yapıları ve özellikleri de bir hayli değişmiştir. Bu durum ise, Türkçe isim ve kelimeleri eski Türklerin söylediği gibi okuyup yazma hususunda bugünkü Türk tarihçilerinin ve dilcilerinin önüne büyük bir zorluk çıkarmaktadır. Bu zorluk, başta **Çince** olmak üzere **Grekçe**, **Latince**, **Rusça** ve **Ermenice** gibi Türkçenin ses özelliklerini yazmaya elverişsiz dillerde daha da artmakta ve içinden çıkılmaz bir hâl almaktadır. **Arap** ve özellikle **Fars dilleri** ise, diğer dillere göre Türkçenin isim ve kelimelerini Türklerin söyledikleri şekilde yazmaya daha elverişli bulunmaktadır. Buna rağmen bu dillerde de Türkçe isimler ve kelimeler az da olsa bir miktar ses değişikliğine uğramıştır.

Büyük Selçuklu Devletinin ve Haleflerinin Karşılaştıkları Önemli Meseleler: Ortaçağ boyunca bütün İslâm dünyasının çeşitli ülkelerine hükmeden Selçuklu Devletlerinin (Büyük Selçuklu Devleti, Kirman Selçukluları, Türkiye Selçukluları, Suriye Selçukluları, Irak ve Horasan Selçukluları, Atabeylikler) ve onların haleflerinin bazı iç ve dış büyük meseleleri olmuştur. Bunlar;

- **Türkmenlerin (Oğuzlar) Selçuklu ordusundan tasfiye ve ihmal edilmeleri sonucunda ortaya çıkan tepkileri,**
- **Hanedan üyeleri arasında cereyan eden iktidar kavgaları,**
- **Halife-sultan ilişkilerinden doğan iktidar mücadeleleri,**

• Selçuklu Devletini ve düzenini içten yıkmaya çalışan Batınîlik faaliyetleri,

• Bizans'ın Anadolu'yu Türklerden geri alma planları,

• Türk ülkelerini hedef alan Haçlı ve Moğol istilâları,

• Anadolu'nun Türkleştirilip vatanlaştırma faaliyetleri

gibi büyük meselelerdir. Selçuklu sultanları, bu meselelerin bazılarını kesin bir çözüme kavuşturmalarına rağmen, bazılarında ise aynı başarıyı elde edememişlerdir. Burada bu meselelerin mahiyetini ve sonucunu kısaca belirtmek gerekirse, durum şudur:

Türkmenler Meselesi: Selçuklu beyleri, X. yüzyılın ilk yarısından itibaren kendi devletlerini kurmak için önce Mâverâünnehir'de Karahanlılara, sonra da Horasan'da Gaznelilere karşı çetin bir mücadeleye girişmişlerdi. Bu mücadele sırasında Selçuklu beylerinin orduları, tamamen Türkmen atlılarından oluşmaktaydı. Selçuklu Devleti kuruluncaya kadar bir asırdan fazla bir süre, yersiz ve yurtsuz bir halde, sığınmacı olarak bin bir sıkıntı çekmiş olan Türkmenler, 1040 Dandanakan zaferinden sonra Selçuklu beyleri tarafından tasfiye edilmiştir. Türkmen atlılarının yerine de yine aynı beyler tarafından Gazneliler örnek alınarak, “gulâm sistemi”ne göre yetiştirilmiş hür Türklerden oluşan yeni bir ordu kurulmuştur. Bunun üzerine Selçuklu beylerine küsen Türkmen kitleleri, Batı İran, Kuzey Irak ve Azerbaycan gibi uçlara ve uçlara yakın yerlere gelip yerleşmişlerdir. Bu tasfiyenin sebebi ise, Türkmen kitlelerinde boy anlayışının çok kuvvetli olması ve onların Selçuklu beylerinden çok kendi beylerine itaat ve bağlılık göstermeleri idi. Selçuklu beyleri de kendi iktidarları için bu durumu tehlikeli görmüşler ve onları daima devletin merkezinden uzaklaştırma politikası gütmüşlerdir. Bunun için onlara hedef ve ülke olarak Anadolu'yu göstermişler, onların bu ülkeye gitmelerini teşvik etmişlerdir. Bu politikanın doğal sonucu olarak da Anadolu'nun fethi ve Türk vatanı haline gelmesi gibi Türklük bakımından son derece önemli bir tarihî olay ve olgu meydana gelmiştir.

Türkmenlerin hepsi Anadolu'nun fethine katılmamıştır. Bunların bir kısmı Selçuklu ülkesinde (İran) kalarak, Selçuklu

beylerinin idare anlayışlarına ve politikalarına karşı olumsuz tavırlarını sürdürmüşlerdir. Bu Türkmenler, özellikle devletin bir Türk devleti olmaktan çıkartılıp hızla Farslaştırılmasına karşı büyük bir tepki ortaya koymuşlardır. Onlar özellikle, meşru idareye karşı iktidarı ele geçirmek için harekete geçen her hanedan üyesinin arkasında topluca yer alıp (msl. İbrahim Yinal, Kutalmış, Kavurt isyanlarında olduğu gibi) onlara destek vererek, bu tepkilerini sık sık göstermişlerdir. Fakat bu hanedan üyeleri, Türkmenlerin tam desteğini almalarına rağmen giriştikleri iktidar mücadelesinin hiçbirinde başarıya ulaşamamışlardır. Başka bir deyişle Türkmenler, kendi arzu ve gayelerine uygun olarak Selçuklu iktidarını değiştirememişlerdir. Ayrıca Türkmen kitleleri, Selçuklu beylerinin ağır vergi talepleri ve kendilerini ihmal eden politikaları yüzünden de meşru idareye karşı zaman zaman isyan hareketlerinde bulunmuşlardır. Meselâ Horasan'da meydana gelen Oğuz isyanı (1153) ve Anadolu'da ortaya çıkan Babaîler isyanı (1243), bunların en önemlileridir.

Hanedan Üyeleri Meselesi: Selçuklu Devletlerinin en önemli meselelerinden biri de hanedan üyeleri arasında sık sık meydana gelen iktidar mücadeleleridir. İktidar mücadeleleri, sadece Selçuklu Devletlerinin değil, bütün Türk devletlerinin kronikleşmiş en önemli meselesiydi. Bu mesele, Türk devletlerindeki egemenlik anlayışından kaynaklanmıştır. Türk egemenlik anlayışına göre, egemenliğin kaynağı Tanrı idi. Tanrı, bu egemenliği doğrudan değil, bir vasıta ile kullanmaktaydı. Bu vasıta da Türk hükümdarıydı. Tanrı, Türk hükümdarına “siya-sî iktidar”, yani “devlet idare etme güç ve kudreti (kut)” vermektedir. Böylece Türk hükümdarı, Tanrı'nın seçtiği ve üstün meziyetlerle donattığı kişi olarak ülkesini ve halkını idare etmekteydi. İktidarın, hanedan üyeleri arasında birinden diğerine intikali de kan yoluyla gerçekleşmekteydi. Bu duruma göre, iktidar üzerinde bütün hanedan üyeleri eşit hakka sahipti. Fakat Tanrı, iradesini, hanedan üyeleri arasından sadece biri üzerinde kullanmaktaydı. Bu da genellikle hükümdarlığa en çok lâyık ve yetenekli bir hanedan üyesi (idoneitas) olmaktaydı. Tanrı'nın iradesinin hangi hanedan üzerinde olduğu da ancak

iktidar için yapılan bir mücadele sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Dolayısıyla Selçuklu Devletlerinde, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları kaçınılmaz ve meşru bir olay olarak daima tekrarlanmıştır. Hatta başta bulunan hükümdarın daha sağlığında şehzadelerden birini veliaht tayin etmesi ve bu şehzadenin de tahta çıkması bile, diğer şehzadeleri durduramamıştır. Çünkü veliaht olarak tahta çıkan şehzadenin dışında kalan hemen hemen her şehzade, hakkının gasp edildiği duygusuna kapılarak, harekete geçmiştir. Böylece, yeni hükümdarın diğer hanedan üyeleri üzerinde otoritesini kurması ve ülkede egemenliğini sağlaması, bazen uzun ve çetin bir mücadeleyi gerektirmiştir. Hem taht davacılarının hem de onlara destek veren kitlelerin yatışması ise, ancak bir taht kavgası sonucunda da olsa iş başına dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesinin gelmesiyle mümkün olabilmektedir. Fakat bu mücadeleler, her defasında birçok hanedan üyesinin kanlı bir şekilde bertaraf edilmesiyle sonuçlanan ve etkisi yıllarca devam eden acı ve ıstırap verici olaylara sebep olmuştur. Hanedan üyeleri arasında meydana gelen bu ıstırap verici olaylar, XVII. yüzyıl başlarında (I. Ahmed: 1603-1617) yapılan bir değişiklik, yani sadece “büyük evlad”ın tahta çıkarılması ve diğerlerinin hayatına dokunulmaması kuralı getirilinceye kadar devam etmiştir.

Türk egemenlik anlayışının doğal bir sonucu olarak meydana gelen taht mücadelelerinin hem iyi hem de kötü tarafları vardı. Özellikle, uzun ve yıpratıcı bir mücadele sonucunda da olsa, devletin dizginleri hanedan üyeleri arasında en dirayetli ve yetenekli olan birisinin eline geçmekteydi. Bu da hiç şüphesiz devletin ve toplumun lehine bir durumdu. Bu mücadelelerin kötü tarafı ise, devleti güçten düşürüp zayıflatması idi. Bu mücadeleler, devlet hayatında öyle yaralar açmaktaydı ki, bunun tamiri bazen yıllarca sürmekteydi. Bazen de devletin istiklâlini kaybetmesine, çökmesine ve dağılmasına zemin hazırlamaktaydı. Zaten Türk devletleri de, dışarıdan gelen darbelerle değil, genellikle iç mücadeleler sonucunda çökmüşlerdir.

Sultan-Halife Meselesi: Büyük Selçuklu Devletinde ilk defa ortaya çıkan ve Selçukluların kolları ile haleflerinde de devam

eden bir mesele de, sultan-halife arasında meydana gelen nüfuz ve iktidar mücadeleleridir. Selçuklu sultanları ile Abbasî halifeleri arasındaki ilişkilerin temeli, Büyük Selçuklu Devletinin kurucusu **Tuğrul Bey** zamanında atılmıştır: Abbasî halifesi ile işbirliği yaparak 1055 yılında Irak'taki Fars kökenli Büveyhî iktidarına son veren Tuğrul Bey, halifeyi bu hanedanın tahakkümünden kurtarıp, İslâm dünyasının merkezi Bağdat'a yerleşmiştir. Bu arada Tuğrul Bey, Türklerin İslâm dünyasındaki hâkimiyetlerini hukukî bir temele oturtmayı da ihmal etmemiş, bu hususta Abbasî halifesiyle yetki paylaşımı yoluna gitmiştir. Bu duruma göre, Abbasî halifesi **Kaim Biemrillah**, resmî bir törenle siyasî yetkilerini tamamen Tuğrul Beye devretmiş (1058) ve bu yetkilerin sembolü olarak da kendisine "**Melikü'l-Maşrik ve'l Mağrib**" (Doğunun ve Batının Hükümdarı) unvanını vermiştir. Bu yetki devrinden sonra Tuğrul Bey, aldığı ve kullandığı "**Kasım el-Emîrû'l-Müminin**" (Halifenin Ortağı) unvanıyla iktidarı Abbasî halifesi ile paylaşmıştır. Böylece bu yetki devriyle İslâm devlet hukukunda, dinî otoritenin Abbasî halifeleri, siyasî otoritenin de Selçuklu sultanları tarafından kullanıldığı ve temsil edildiği, yani dinî ve dünyevî işlerin bir bakıma birbirinden ayrıldığı yeni bir devlet düzeni meydana çıkmıştır. V. Barthold, İ. Kafesoğlu, M. Köymen gibi bazı bilim adamları, İslâm devlet hukukunda meydana gelen bu değişikliği ve ortaya çıkan yeni statüyü, Türklerdeki laiklik anlayışının temeli olarak değerlendirmişlerdir.

Sultan Tuğrul Bey ile halife Kaim Biemrillâh arasında kurulmuş olan bu statü, Tuğrul Beyden sonra gelen Selçuklu sultanları ve onların halefleri zamanında da geçerliliğini koruyarak devam etmiştir. Fakat Türk-İslâm devletlerinin idarelerinde zaman zaman otorite (iktidar) zâfiyetlerinin ortaya çıkması ve hanedan üyeleri arasında sık sık meydana gelen iktidar kavgaları, halifelerde genellikle, ellerinden kaptırmış oldukları siyasî yetkileri tekrar geri alma ve Abbasî Devletini yeniden canlandırma arzusu gibi duygular uyandırmıştır. Bu yüzden zaman zaman Türk hükümdarlarıyla Abbasî halifeleri arasında silâhlı çatışmalara kadar varan egemenlik ve iktidar mücadeleleri

meydana gelmiştir. Bu mücadelelerde ise, daima Türk hükümdarları galip gelerek, sahip oldukları yetkileri başarıyla korumuşlardır. Bu statü, Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim Han'ın Memlûkler Devletine son verip halifeliği kendi uhdesine almasına kadar hemen hemen hiç değişmeden devam etmiştir (Ağustos, 1517).

Bâtınîlik Meselesi: Tıpkı sultan-halife meselesi gibi Bâtınîlik de, Büyük Selçuklu Devletiyle ortaya çıkmış bir meseledir: Uzun bir mücadeleden sonra Horasan'da kendi devletlerini kuran Selçuklu beylerinin, batıda iki büyük dış politika hedefleri olmuştur. Bunlardan biri Mısır'a hâkim olan Fatımîler, diğeri ise Anadolu'ya hâkim olan Bizans İmparatorluğu idi. Mısır Fâtımîleri, Sünnî İslâm dünyasına karşı Şîî İslâm dünyasını temsil ediyorlardı. Selçukluların askerî güçleriyle baş edemeyeceğini anlayan Fâtımî halifeleri, **"Dârü'l-Hikme"** adıyla kurdukları üniversitelerde **"dâî (davetçi)"** adıyla anılan propagandacılar yetiştirerek, bunları Selçuklu ülkelerine gönderdiler. Onlar, bu "dâî"ler vasıtasıyla Selçuklu Devletini içeriden yıkmayı umuyorlardı. Buna karşılık Selçuklu sultanları da, başta Bağdat olmak üzere İslâm ülkelerinin önemli merkezlerinde **"Nizâmîye Medreseleri"** adıyla anılan yüksek öğretim kurumları kurarak (1067), İslâm inancını bilgi ve düşünce bakımından kuvvetlendirmeye çalışmışlardır. Selçuklu idaresinde tam bir hürriyet ve emniyet içinde faaliyet gösteren bu medreselerden İslâm dinini kaynaklara dayanarak, dirayetle ortaya koyacak ve savunacak birçok din bilgini yetişmiştir. Bunlar, İslâm ülkelerinde başta Bâtınîler olmak üzere manevî huzuru ve birliği bozan aşırı dinî cereyanlarla mücadele etmeyi kendilerine başlıca gaye edinmişlerdir. Başka bir deyişle onlar, Selçuklu sultanlarının "sade ve bidat" kabul etmeyen Sünnî İslâm inancının Selçuklu ülkelerinde en kuvvetli savunucuları olmuşlardır.

Mısır'da yetişmiş bir **"dâî"** olan **Hasan Sabbah**, Sultan Melikşâh'ın son zamanlarında (1072-1092), İran'da sarp kayalar üzerinde kurulmuş ve silâh kuvvetiyle düşürülmesi çok zor olan **Alamut kalesini** (kartal yuvası) ele geçirerek, bu kaleyi **"Bâtınîlik"** adıyla anılan faaliyetlerin merkezi haline getirmiş-

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

tir. Ayrıca o, burada, daha sonra “İsmailîler” adı verilen “korsan devletin” de temelini atmıştır.

Bâtınî hareketinin başı olan Hasan Sabbah, Kur’an-ı Kerîm üzerinde yaptığı bâtinî (iç, gizli) yorumlarıyla İslâm’ı gayesinden saptırmaktaydı. Öte yandan o, Selçuklu düzenini yıkmak için terörizmin ezeli ve ebedî metodu olan **uyuşturucuyu** (afyon) ve **hançeri** bir silâh olarak kullanmaktaydı. Uyuşturucu maddelere alıştıran adamlarının iradelerine hükmeden ve onları Alamut kalesinde kurduğu sahte cennet ile etkileyen İlassan Sabbah, bunlara siyasî cinayetler işletmek suretiyle rakiplerine gözdağı vermekteydi. Onun bu faaliyetinin ilk kurbanı, ünlü Selçuklu veziri **Nizâmü’l-Mülk** olmuştur.

Sultan Melikşâh’ın ölümünden sonra (1092) Büyük Selçuklu Devletinin kuvvetli durumu birden iktidar kavgaları yüzünden sarsılmaya başlamıştır. Zira Melikşâh’tan sonra, başta Sultanın eşi Terken Hatun olmak üzere Selçuklu hanedan üyeleri, devlet adamları ve komutanlar, bazen iki, bazen de üç gruba ayrılarak, birbirleriyle kıyasıya bir iktidar mücadelesine girişmişlerdir. Bu yüzden, bu dönemde, iç ve dış tehlikelere karşı, yani Bâtınîlere ve Haçlılara karşı yeteri kadar mücadele edilememiştir. Bu fırsattan yararlanan Bâtınîler, propaganda ve cinayetlerle dolu yer altı faaliyetleriyle Büyük Selçuklu Devletine kafa tutacak ve kurulu düzeni sarsacak kadar güçlenmişlerdir. Öte yandan Haçlılar da, Urfa, Antakya ve Kudüs’e yerleşmişlerdir. Bunlar bu yerlerde, birer kontluk, prenslik ve krallık kurmuşlardır. Daha da kötüsü bu Haçlı devletleri, bölgede 1,5 asırdan fazla sürecek olan bir anarşinin ve huzursuzluğun temelini atmışlardır. Bu durum, Eyyûbî hükümdarı Selâhaddîn Eyyûbî tarafından Kudüs Krallığına son verilmesine (1187) ve Memlûk sultanları tarafından da, başta Antakya Prenkepsliği olmak üzere bölgedeki diğer Haçlı kalıntılarının tamamen temizlenmesine kadar devam etmiştir.

Öte yandan Selçuklu hükümdarları ve onların halefleri olan Türk-İslâm hükümdarları, ne Bâtınîlerle ciddî bir mücadeleye girişebilmişler ve ne de onların faaliyetlerine tamamen son verebilmişlerdir. Bâtınîler ve onların siyasî gücü olan İsmailîler,

Moğol İlhanlı hükümdarı Hülagü Han tarafından tamamen imha edilip ortadan kaldırılıncaya kadar (1258), İslâm dünyasındaki yıkıcı ve bölücü faaliyetlerini gittikçe artırarak devam ettirmişlerdir.

Türkiye Selçuklu Devletinde Ortaya Çıkan Yeni Meseleler: Malazgirt zaferi (1071), daima batıya doğru bir akış içinde olan Türk topluluklarının tarihinde ve kaderinde bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu zaferden sonra Selçuklu ve Türkmen beyleri, arkalarındaki büyük Türkmen kitleleriyle 15-20 yıl gibi kısa bir süre içinde Anadolu'nun büyük kısmını fethederek, bu ülkede arka arkaya birçok siyasî teşekkül meydana getirmişlerdir. Bunların en büyüğü Türkiye Selçuklu Devleti idi. Bilindiği gibi, Türkiye Selçuklu Devleti, Selçuklu hanedanından Kutalmış Oğulları (Mansur ve Süleyman-şâh) tarafından, İznik merkez olmak üzere Marmara sahilleriyle Toros dağları arasında, yani Orta Anadolu'da kurulmuş siyasî bir teşekküldü (1078). Bu Türk devletinin karşısına, kuruluş yıllarında iki önemli mesele çıkmıştır. **Bunlardan biri, Türklerin, kurdukları bu devleti ve sahip oldukları ülkeyi (Anadolu) istilâlara ve işgallere karşı korumak ve savunmak, diğeri ise, bu ülkeyi Türkleştirip vatan hâline getirmektir.** Bu meseleleri kısaca şöyle açıklamak mümkündür:

Haçlı ve Moğol İstilâları Meselesi: Türkiye Selçuklu Devleti üzerine ilk istilâ hareketi, Batı Hristiyanlık dünyasından gelmiştir (1096/97). Papalık tarafından harekete geçirilmiş olan Batı Hristiyanlık dünyası, İslâm ülkeleri üzerine 10 büyük Haçlı seferi düzenlemiştir. Bunlardan ilk üç Haçlı seferinde Türkiye Selçuklu Devleti Haçlı ordularının başlıca hedefi olmuştur. Batı dünyasının bundan maksadı, Türkleri Anadolu ile Orta Doğu'dan tamamen söküp atmak ve bu yerleri tekrar Hristiyan ülkesi haline getirmektir. Selçuklu sultanları, Haçlı ordularına karşı ağır ve çetin bir vatan savunması yaparak, Anadolu'nun öyle kolayca istilâ ve işgal edilebilecek bir ülke olmadığını bütün Batı Hristiyanlık dünyasına açıkça göstermişlerdir. Batı Hristiyanlık dünyası da, özellikle ikinci Haçlı seferi sırasında Anadolu'nun Türklerle dopdolu olduğunu ve onların mükemmel bir vatan savun-

ması yaptıklarını görerek, bundan böyle bu ülkeyi “Türkiye” (Turkhia, Turquia) adıyla anmaya başlamışlardır. Ayrıca farklı zamanlarda Anadolu’dan geçen seyyahlar ile bu ülkeyi tanıyan Batı ve İslâm coğrafyacıları da, Kuzey-Doğu Anadolu’ya “Türkmen Ülkesi” (Turkomania, Bilâd-ı Turkmân, Diyâr-ı Turkmân) demişlerdir. Türkler, bu hususta büyük bir ihmal ve gaflet içinde olmalarına rağmen, Anadolu’nun bu özelliği ve adı, Batı dünyasında, Mustafa Kemal’in Türkiye Cumhuriyetini kurmasına kadar korunup gelmiştir.

Türkiye Selçuklu Devleti üzerine ikinci büyük istilâ hareketi de Moğollar tarafından düzenlenmiştir (XIII. yy.). Fakat Türkiye Selçuklu sultanları, Haçlı istilâsına karşı gösterdikleri direnişi ve başarıyı, Moğol istilâsı karşısında gösterememişlerdir. Özellikle Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev’in Köseadağ savaşında (1243) Moğol ordusu karşısında direnemeyip utanç verici şekilde kaışı, Türkiye Selçuklu Devletini, bir daha kurtulmamak üzere Moğol hâkimiyeti altına sokmuştur. Böylece Türkler, tarihlerinde nadir görülen “bir zillet, feryat, çöküş ve sömürü devri” yaşamışlardır. Bu devir, Selçuklu hanedanının kendi içinde tükenişine ve Anadolu Türkmen Beyliklerinin ortaya çıkışına kadar devam etmiştir.

Bizans’ın Anadolu’yu Geri Alma Planları: Bizans imparatorları, Anadolu’nun büyük kısmının ellerinden çıkmasını ve üzerinde Türk devletlerinin kurulmasını, bir türlü içlerine sindirememişler; bunu geçici bir istilâ ve işgal hareketi olarak görerek, onu daima geri alma emelleri ve umutları taşımışlardır. Bu gaye ve düşünce ile de birkaç defa Türkiye Selçuklu Devletinin merkezi Konya üzerine yürümüşlerdir. Amaçları, Türkiye Selçuklu Devletini yıkmak ve Türkleri Anadolu’dan atmak veya onları burada imha etmektir. Fakat onlar, her defasında başarısızlığa uğrayarak, geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Son olarak İmparator Manuel, aynı gaye ile Türkiye Selçuklu Devleti üzerine yürümüş ve Miryokefalon adıyla anılan savaşta Sultan II. Kılıç Arslan tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır (Eylül, 1176). Bu yenilgi Bizans imparatorlarının, Türkleri Anadolu’dan sürüp çıkarma planlarına bütünüyle son vermiştir.

Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Bizans imparatorları, Malazgirt yenilgisinden beri 105 yıl taşımış oldukları Anadolu'yu Türklerden geri alma ümitlerini, bu ağır yenilgiden sonra tamamen yitirmişlerdir. Tıpkı Batılılar gibi onlar da, bu yenilgiden sonra Anadolu'nun bir Türk vatanı olduğu gerçeğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu bakımdan Miryokefalon zaferini, Malazgirt zaferinin tam bir tescili saymak gerekir. Böylece Malazgirt zaferiyle açılmış olan vatan (Anadolu) ve kurulmuş olan devlet (Türkiye Selçuklu Devleti), Miryokefalon zaferiyle korunmuş ve emniyet altına alınmıştır.

Anadolu'nun Türkleştirilip Vatanlaştırılma Meselesi: Türkler, bazı istisnaî faaliyetler dışında Anadolu'yu bir Türk vatanı hâline getirmek için ne yazık ki bilinçli bir politika izleyip, bu hususta özel bir gayret gösterememişlerdir. Fakat Türk-lüğün lehine gelişen bazı tarihî olaylar ve şartlar ile onların bazı önemli faaliyetleri, Anadolu'nun Türkleşip bir Türk vatanı hâline gelmesi sonucunu doğurmuştur. Anadolu'nun kaderini belirleyen bu tarihî olayları, şartları ve onların bazı önemli faaliyetlerini şu şekilde belirlemek mümkündür:

1-) Anadolu'da Türk siyâsî hâkimiyetini korumak ve devam ettirmek.

2-) Anadolu'da Türk nüfus hâkimiyetini sağlamak ve sürdürmek.

3-) Anadolu'da Türk kültür hâkimiyetini sağlamak ve korumak.

Anadolu'nun Türk Siyâsî Hayatındaki Devamlılık ve Bütünlük: Türklerden önce, hem İranlılar (Persler, Sâsânîler) hem de Müslüman Araplar, Anadolu'nun büyük kısmını ele geçirmişler; hatta bu ülkeyi, uzun sayılabilecek bir süre de ellerinde tutmuşlardı. Fakat onların bu hâkimiyetleri, Anadolu'nun ne etnik yapısı ve ne de kültür yapısı üzerinde hiçbir değişiklik yapmıştır. Sonunda Anadolu, bu fatih milletlerden eski şekliyle Bizans'a tekrar geri dönmüştür. Hâlbuki Anadolu'daki Türk fetih hareketi, tâ başından beri kalıcı bir karakter taşımıştır. Bunun başlıca sebebi, Türk fetihleriyle göç hareketlerinin birlik-te yapılmış olması ve Türklerin Anadolu'da arka arkaya siyâsî

teşekküller meydana getirip, siyasî hayatta devamlılığın sağlanmasıdır. Çünkü siyasî hayatta devamlılık, hiç kuşkusuz bir ülkeyi vatanlaştırmamanın temel şartıdır. Anadolu'da, Malazgirt zaferinden sonra başlayan Türk siyasî hayatı, **Türkiye Selçukluları, Doğu Anadolu Türk Devletleri ve Beylikleri, Türkmen Beylikleri, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti** ile devam ettirilerek, günümüze kadar kesintisiz korunup gelmiştir. Bu arada Anadolu ve buradaki Türk devletleri **Haçlı istilâsı, Moğol İstilâsı, Timur istilâsı, Rus istilâsı, İtilâf Devletleri ve Yunan istilâsı** gibi büyük tehlikeler atlatmıştır.

Devletler için siyasî devamlılık kadar siyasî birlik ve bütünlük de önemlidir. Selçuklu ve Türkmen beyleri, Anadolu'nun fethi sırasında bu ülkenin çeşitli yerlerinde birçok devlet ve beylik kurmuşlardır. Yukarıda belirtildiği gibi, bunların en büyüğü Selçuklu hanedan üyeleri tarafından kurulmuş olan Türkiye Selçuklu Devleti idi. Bu devletin dayandığı temel unsur olan Anadolu, istilâlara açık ve hatta istilâları üzerine çeken bir özelliğe sahipti. Bu ülkenin korunması ve savunulması ancak siyasî birlik ve bütünlüğünün sağlanması ile mümkün olabilirdi. Bunun için Selçuklu sultanları, daima Türkiye Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında Anadolu'nun siyasî birliğini ve bütünlüğünü kurma politikası gütmüşlerdir. Onlar bu gaye ile Danişmendli, Saltuklu, Mengüçüklü ve Artuklu Beyliklerini ortadan kaldırıp topraklarını ilhak etmek ve Trabzon Rum Devleti ile Kilikya Ermeni Baronluğunu da kendilerine bağlamak suretiyle Anadolu'da büyük ölçüde siyasî birliği ve bütünlüğü sağlamışlardır. Fakat Moğol istilâsından sonra Anadolu'nun siyasî birliği ve bütünlüğü yeniden bozulmuş, 20 kadar Türkmen Beyliği birden ortaya çıkmıştır. Tıpkı Selçuklu sultanları gibi aynı düşünce ile hareket eden Osmanlı hükümdarları da, uzun bir mücadele sonucunda Türkmen beyliklerini birer birer ortadan kaldırıp topraklarını ilhak ederek, yani bu beylikleri Osmanlı hâkimiyeti altında birleştirerek Anadolu'da siyasî birliği ve bütünlüğü tekrar sağlamışlardır. Son olarak Mustafa Kemal de, I. Dünya Savaşından sonra istilâya ve işgale uğramış "Türk Ata Yurdu"nu kurtarmak ve burada yeni bir Türk devleti

ti kurmak suretiyle Anadolu'daki siyasî birliği ve bütünlüğü korumuş ve devam ettirmiştir.

Anadolu'da Türk Nüfus Hâkimiyetinin Sağlanması: Anadolu'nun fetih hareketi Türkler tarafından başlatılmadan önce, bu ülkenin ekonomisi tamamen çökmüş ve nüfusu azalmış olup, her yeri de harap ve ören vaziyetteydi. Malazgirt zaferinden sonra Selçuklu beyleri, arkalarında büyük Türkmen kitleleri ile Anadolu'ya gelmişler ve bu ülkenin çeşitli yerlerinde hemen birer siyasî teşekkül meydana getirmişlerdir. Bir ülkede hâkimiyetin kalıcı ve devamlı olabilmesi için sadece siyasî ve askerî güç ve üstünlük yeterli olmamakta; aynı zamanda bu ülkede nüfus hâkimiyetinin de sağlanması gerekmektedir. Dolayısıyla Anadolu'nun Türkleşmesi birden değil, uzun bir tarihî süreç içinde gerçekleşmiştir. Çünkü Türklerin hepsi Anadolu'ya aynı zamanda gelmemişlerdir. Malazgirt zaferinden sonra başlayan göç dalgası, zaman zaman büyük kitleler halinde devam etmiş ve hiçbir zaman da ardı arkası kesilmemiştir. Bunun doğal sonucu olarak da Türk nüfusu ve Türk kültürü, Anadolu'nun her yerinde hâkim ve üstün duruma gelmiştir. Özellikle Türkiye Selçukluları ve Türkmen Beylikleri zamanında Anadolu'nun bütün şehirlerinde, kasabalarında ve köylerinde yaşayan Türk nüfusu son derece artarak, bu yerleşim yerlerinin hepsi tamamen Türk karakterini almıştır. Buna karşılık yerli halkın nüfusu en az dereceye düşmüştür. Bu durumu Osmanlı Devletinin ilk vergi nüfus defterleri de desteklemektedir. Meselâ, 1520-1530 yıllarına ait Osmanlı vergi nüfus defterlerine göre, Samsun-Kayseri-Mersin hattının batısında kalan Orta ve Batı Anadolu bölgelerinde 750993 Türk vergi nüfusuna karşılık 9606 gibi pek az sayıda Hristiyan nüfus bulunmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, XVI. yüzyılın başlarında, İç ve Batı Anadolu bölgelerinde % 88,5'lik Türk nüfusuna karşılık %11,5'luk Hristiyan nüfusu vardı. Bu da gösteriyor ki, Anadolu'nun etnik yapısı ve nüfusu, Anadolu Türk Beylikleri devrinde tamamen Türklüğün lehine dönmüş bulunmaktadır. XVI. yüzyıl Osmanlı belgelerinde tespit olunan Türk ve Hristiyan nüfuslarının birbirine oranı, İstiklâl savaşından sonra Yunanis-

tan ile yapılan nüfus mübadelesi sonucunda bir kere daha Türklüğün lehine olarak değişmiştir.

Anadolu'da Türk Kültür Hâkimiyetini Sağlamak ve Devam Ettirmek: Selçuklu hükümdarları, sahip oldukları İslâm ülkelerinde Türk kültürünü ve dilini hâkim ve üstün kılmak için bilinçli bir kültür politikası izleyememişlerdir. Başka bir deyişle onlar, İslâm dünyasında kurdukları siyasî ve askerî üstünlüklerine denk bir üstünlüğü ve hâkimiyeti, kültürel alanda kuramamışlardır. Daha doğrusu onlar, üç asır süren Selçuklu döneminde, kendi dillerinde, millî ve manevî değerleri yaşatacak ve geliştirecek millî bir edebiyat meydana getirememişlerdir. Sarayda, orduda ve kendi aralarında Türkçe konuşmalarına rağmen, edebiyatta, bilimde, dinde, tarih yazıcılığında, hukukta hep Arapça ve Farsça hâkim olmuştur. Yerli halkı idare etme zaruretiinden dolayı da resmî yazışmalarda bazen Farsçayı, bazen de Arapçayı kullanmışlardır. Onlar; Göktürkler, Uygurlar ve Karahanlılar zamanında son derece geliştirilmiş ve ileri bir kültür dili haline getirilmiş olan Türkçenin bundan sonraki gelişmesini kesintiye uğratmışlardır. Bu durum, Fars ve Arap coğrafyasında olduğu gibi, Türkler için yeni vatan olan Anadolu coğrafyasında da aynı şekilde devam etmiştir. Selçuklu sultanlarının, Türklüğün aleyhine olan bu kültür politikaları yüzünden Anadolu'da da iki asra yakın bir süre Türkçenin yazı dili kurulamamıştır. Buna rağmen Anadolu Türk halkı, kendi aralarında hep Türkçe konuşmuş; destanlarını, ağıtlarını, türkülerini, bilmecelerini, manilerini, atasözlerini ve masallarını hep Türkçe söylemiştir.

Anadolu Beylikleri dönemi, Türk kültür tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu devri, “Türklüğe ve Türk kültürüne dönüş devri” olarak vasıflandırmak mümkündür. Özellikle Karamanoğlu Mehmed Beyin 1277 yılında, “Bundan sonra hiç kimse dîvânda (devlet dairesi), dergâhta (saray), bargâhta (resmi toplantı), mecliste (eğlence yeri) ve meydanda (çarşı, pazar) Türkçeden başka dil konuşmayacak” şeklinde yayınladığı ferman, Türk kültür tarihinde çığır açıcı bir rol oynamıştır. Her şeyden önce bu ferman, Türkiye Selçuklularının yerini alan

Anadolu Türk Beyliklerinde büyük ölçüde Türkçeye ve Türk kültürüne dönüş hareketini başlatmıştır. Türkçeye ve Türklüğe dönüş hareketi de, millî kültürün ve bilincin kaynağı olan millî edebiyatın doğmasında ve gelişmesinde başlıca rol oynamıştır. Gerçekten de Anadolu Türk Beyliklerinin başında bulunan beyler, kendi çevrelerinde topladıkları ediplere ve bilginlere, Farsça ve Arapça yazılmış birçok eseri Türkçeye tercüme ettirdikleri gibi, yine onlara Türkçe telif eserler de yazdırmışlardır. Bu eserler, Türk dilinin ve kültürünün gelişmesinde, millî bilincin uyanmasında ve kökleşmesinde başlıca rol oynamıştır.

Türkçenin Anadolu'da hâkim dil haline gelmesinde meydana gelen gecikme, Türk kültürünün diğer sahalarında pek fazla görülmemiştir. Çünkü Türkler, Anadolu'ya gelirlerken, daha önceki konar-göçer ve yerleşik hayatlarına ait bütün maddî ve manevî kültür değerlerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Onların bu ülkede ilk yaptıkları iş, Anadolu coğrafyasını Türkleştirmek olmuştur. Bunun için onlar, yerleştikleri yerlere, dağlara, tepelere, geçitlere, bayırlara, ormanlara, vadilere, ovalara, nehirlere, göllere, denizlere ve bölgelere kendi isimlerini vermişlerdir. Bazı eski isimleri de, Türkçenin ses özelliğine uydurarak Türkleştirmişlerdir. Osmanlı devri kaynaklarına göre yapılmış bir toponimi (yer adları bilimi) araştırmasında, Anadolu'daki yer isimlerinin %67'si Türkçe, %3'ü Arapça ve Farsça, %30'unun da antik kökenli, fakat bunların da Türkçenin ses yapısına uydurulmuş, yani Türkleştirilmiş isimler olduğu ortaya çıkmıştır.

Selçuklu sultanları, Haçlıların Anadolu'yu işgal etme ve Bizans'ın da aynı ülkeyi geri alma arzularına tamamen son vermelerinden sonra, bu ülkede geniş kapsamlı ve köklü bir bayındırlık faaliyetine girişmişlerdir. Özellikle Miryokefalon zaferinden sonra Anadolu'da sağlanan siyasî istikrar, Türkiye tarihinde yeni bir devir açmıştır. Selçuklu sultanları ve Anadolu Türkmen beyleri, bu istikrar döneminde büyük şehirlerden köylere varıncaya kadar Anadolu'daki bütün yerleşim ve konaklama merkezlerini cami, medrese, hastane, imarethane, türbe, çeşme, hamam, kervansaray ve han gibi dinî ve medenî eserlerle donatmışlardır. Türk-İslâm eserleri ve Türk-İslâm ya-

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

şayış tarzı, Anadolu'nun çehresini bütünüyle değiştirmiştir. Kısaca söylememiz gerekirse, Türklerin Anadolu'da siyasî, nüfus ve kültür hâkimiyetlerini kurmaları ve devam ettirmeleri sonucunda bu ülke tam bir Türk vatanı hâline gelmiştir. Bunun bir benzerini, bugünkü Azerbaycan istisna edilecek olursa, Türklerin büyük kitleler hâlinde yaşadıkları başka ülkelerde görmek mümkün değildir. Bu sonucun ortaya çıkmasında, Türklerin İslâmiyet'ten önce Orta Asya'da yarattıkları, İslâm medeniyeti içinde de koruyup yeniledikleri ve bütünüyle Anadolu'ya getirdikleri Türk millî kültürü başlıca rol oynamıştır. Böylece onlar, Anadolu'ya, ebediyen silinmeyecek olan kendi kültürlerinin damgalarını vurmuşlardır.

Selçuklu devri Türk tarihinin ve devletlerinin meseleleri, hiç kuşkusuz bunlardan ibaret değildir. Bu hususta ileride daha geniş ve kapsamlı bir araştırma ve değerlendirme yapma vaa-dinde bulunurken, burada, bir hayli uzatarak, sınırlarını çok zorlamış olduğumuz önsözümüze son veriyoruz. Bu arada okuyucudan bir hususta özür dilemeyi de zorunlu ve gerekli buluyoruz. O da şudur: Kitapta yer alan makaleler, farklı zamanlarda ve müstakil konular hâlinde yazılmıştır. Dolayısıyla bu makalelerin kendi aralarında bir iç bağ bulunmadığı gibi, bunların metinlerinde ve dipnotlarında yer yer tekrarlar olmuştur. Makalelerin iç düzenlerini ve bütünlüklerini korumak için bu tekrarlar giderilmemiş ve aynen bırakılmıştır. Bu yüzden okuyucudan özür diliyoruz.

Prof. Dr. Salim Koca
G.Ü. F.E.F. Öğretim Üyesi
Ankara

== GİRİŞ ==

TÜRK-İSLÂM DEVLETLERİ VE GENEL KARAKTERLERİ*

(Turko-Islamic States and Their General Characteristics)

Türklerin İslâm dünyası ile temasları ve ilişkileri, Türk-İslâm devletleri kurulmadan çok önce başlamıştır. Türkler ile Araplar, İslâmiyet'ten önce, birbirlerinden uzak ülkelerde yaşayan ve birbirlerini tanımayan iki millet idiler. Aralarında, temas kurmalarını engelleyen Sâsânî ve Bizans gibi iki büyük devlet bulunmaktaydı. Türklerle Arapların temasa gelmeleri ve birbirlerini yakından tanımaları, Arapların Müslüman olmalarından sonra aralarındaki en büyük engel olan İran Sâsânî Devletinin ortadan kalkmasıyla mümkün olabilmıştır. İslâm dininin verdiği büyük dinamizm ve yüksek inanç gücüyle harekete geçen İslâm orduları, 636 yılında Kaadisiye, 642 yılında da Nihavend savaşıyla İran Sâsânî Devletini yıkmışlar; ilerleyerek Kafkaslara ve Ceyhun nehrine ulaşmışlar ve bu yerlerde Türklerle karşı karşıya gelip sınır komşusu olmuşlardır. Böylece Türklerin İslâm dünyası ile VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru başlayan ve XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden ilişkilerini "**mücadele, hizmet ve hâkimiyet dönemi**" olmak üzere üç kısma ayırmak ve bu üç dönemin özelliklerini de kısaca şu şekilde belirtmek mümkündür:

1-) Mücadele dönemi (644-750) : Bu dönem halife Ömer zamanında başlamış (634-644), Emevî iktidarının son zamanlarına kadar devam etmiştir (750). Bu dönemde Müslüman Araplar İslâm dinine yeni ülkeler ve topluluklar kazandırmak, Türkler de ülkelerini korumak ve savunmak için mücadele etmişler-

* Salim Koca, "Türk-İslâm Devletleri mad." DİA.

dir. İki taraf için de son derece yıpratıcı olan bu mücadele, bir asırdan fazla sürmüş, Müslüman Araplar tarafından Türk ülkelerinin bir kısmının fethi ile sonuçlanmıştır. Bu arada taraflar, birbirlerini yakından tanıma ve değerlendirme fırsatı bulmuşlardır. Böylece, düşmanca davranışlar ve savaşlar yerini, yavaş yavaş barışa, iyi ilişkilere, ticarete ve İslâmlaşmaya bırakmaya başlamıştır. Özellikle eski Türk inancı ile İslâm dini arasında pek çok benzerliğin bulunması, Türklerin bu dine girmelerinde büyük kolaylık sağlamıştır.

2-) Hizmet dönemi (750-1040) : Türklerin İslâm devletinde hizmete girişleri Emevî iktidarının son zamanlarında başlamış, Abbasî Halifeliğinin sonuna (1258) kadar devam etmiştir. İslâm dünyasında **“cesaret, kuvvet, kahramanlık ve savaş sanatındaki üstünlükleri ile tanınan Türkler”**, bu dönemde önce tek tek, sonra gruplar halinde İslâm devletlerinde hizmete alınmışlar, özellikle Abbasî ordularının komuta kadrolarını ve hassa birliklerini oluşturmuşlardır. **Halife Me'mun (813-833) ve Mu'tasım (833-844)** zamanında büyük bir güç haline gelen Türk hassa ordusu, Abbasî Devletini iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla savunmuş ve korumuştur.

Türk komutanları, sadece askerî faaliyetlerde değil, aynı zamanda vezirlik ve hâciblik gibi devletin yüksek makamlarında, belli başlı vilâyet ve eyâletlerin başında vali olarak da görev almışlar ve İslâm devletinin siyasetine yön vermişlerdir. Hatta bunlardan **Tolun oğlu Ahmed ve Toğaç oğlu Muhammed** gibi Mısır'a tayin edilen valiler, teşkilâtçılıktaki yeteneklerini göstererek, burada arka arkaya kendi devletlerini kurmuşlardır.

3-) Hâkimiyet dönemi (1040-1918) : İslâm dünyasında Büyük Selçuklu Devleti ile başlayan Türk hâkimiyeti İran'da, Irak'ta, Suriye'de, Filistin'de, Anadolu'da, Mısır'da, Türkistan'da, Karadeniz'in kuzey sahalarında ve Kuzey Hindistan'da kurulan Türk-İslâm devletleriyle devam etmiş ve üç kıtaya birden hükmeden Osmanlı Devletinin çökmesiyle de son bulmuştur. Dokuz asır süren bu uzun dönemde, Türkler idarî, siyasî ve askerî bakımdan İslâm dünyasının tek ve rakipsiz gücü olmuşlar; bütün İslâm dünyasına hükmetmişlerdir. Bu arada, İslâm

dininin fetih ve gaza ilkesini yeniden canlandırarak, Türklüğe ve İslâm dinine yeni ülkeler ve topluluklar kazandırmışlar; Hindistan'dan Orta Avrupa'ya kadar İslâm dininin yerleşmesinde ve kökleşmesinde başlıca rol oynamışlardır. Daha da önemlisi onlar, bu dokuz asırlık süre içinde İslâm dünyasını iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumuş ve savunmuşlardır.

Bu tayin ve tespitten sonra Türklerin İslâm dünyasında hangi adlar altında devletler kurduklarını ve bu siyasî teşekküllerin başlıca özelliklerini kısaca belirtelim:

İslâmiyet'ten önce **"Gök Tanrı"** inancına mensup olan ve **"konar-göçer"** bir hayat yaşayan Türkler, geniş Orta Asya topraklarına hükmeden büyük devletler kurdukları gibi, zaman zaman Orta Asya'nın dışına taşarak, gittikleri yerlerde de yeni yeni siyasî teşekküller meydana getirmişlerdir. Onlar, bu tecrübelerini ve faaliyetlerini, X. yüzyıldan itibaren girmeye başladıkları İslâm dini ve medeniyeti çevresinde de göstermişler, hem İslâm ülkelerinde hem de İslâm dünyasının çevresinde yeni fethettikleri ülkelerde birçok Türk-İslâm devleti kurmuşlardır. İslâmiyet'ten önceki Türk siyasî teşekkülleri genellikle **Hun, Sabar, Avar, Göktürk, Uygur, Kırgız, Kimek, Türgiş, Bulgar, Karluk, Hazar ve Oğuz** gibi topluluk adlarıyla zikredilirken, İslâmî dönemde kurulan siyasî teşekküller ise, **Salgurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular** gibi birkaç istisnanın dışında bazen devlet kurucusunun veya onun atasının adıyla, bazen hanedanların taşıdığı unvanlarla, bazen de hanedan isimleri ve hükümdarlık unvanlarıyla tanımlanmış şehir, bölge ve ülke adlarıyla anılmışlardır. Meselâ **"Selçuklular, Mengüçükler, Saltuklular, Artuklular, İl-denizliler, Zengîler, Karamanoğulları, Saruhanoğulları, Hamidoğulları, Ramazanoğulları, Eratnalılar, Osmanlılar, Timurlular, Safevîler, Nogay Hanlığı ve Kasım Hanlığı"** gibi devletler ve beylikler, **"Selçuk, Mengüçük, Saltuk, Artuk, İl-deniz, Zengî, Karaman, Saruhan, Hamid, Ramazan, Eratna, Osman, Timur, Safiyüddin, Nogay ve Kasım"** gibi beylerin adını taşımıştır. **"Karahanlılar, Memlûkler, Ahlatşahlar, Danişmendliler, Harezmsâhlar, Candaroğulları, Pervaneoğulları ve Sahip Ataoğulları"** gibi devletler ve beylikler ise, **"Karahan, Memlûk, Ahlatşâh, Danişmend, Harezmsâh,**

Cândâr, Pervane ve Sahip” gibi hanedanın veya hanedanının atasının taşıdığı eski unvanla tanınmıştır. **“Gazneliler; Kirman, Suriye, Irak ve Anadolu Selçukluları; Delhi Sultanlığı; Erbil, Şam ve Musul-Halep Atabeylikleri; Kazan, Buhara, Hive, Hokand, Kaşgar-Turfan, Astırhan, Kırım ve Sibir Hanlıkları”** gibi devlet ve beylikler için de **şehir, bölge ve ülke adları ile hanedan isimleri ve unvanlar** (Selçuklu, sultanlık, atabeylik ve hanlık) birlikte kullanılmıştır.

İslâm dünyasında ilk Türk-İslâm devletleri, Türklerin Abbasî Halifeliğinin hizmetinde bulundukları sırada ve Mısır’da kurulmuştur. **Tolunoğulları** (875-905) ve **İhşidîler** (935-969) adıyla tanınan bu devletlerde iktidar, ordu ve halk bakımından Türk değil, yerli ve yabancı unsura dayandığı için bu siyasî teşekküllerin hâkim olduğu sahalarda Türk kültürü fazla etkili olamamıştır. İktidarın, ordu ve halk bakımından tamamen Türk unsura dayandığı Türk-İslâm devletleri ise, X. yüzyıl başlarında İslâm dünyasının kenar bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Bunlar **Etil (İdil) Bulgar ve Karahanlı Devletleridir**. Devlet yönetimi, ordu, sosyal yapı, sanat ve hukuk sistemi bakımından tamamen Türk olan bu devletler, hanedanın ve halkın İslâmlaşmasıyla Türk-İslâm teşekkülü niteliği kazanmışlardır. Bunlardan özellikle Karahanlılar, devlet yönetiminde İslâmî kurum ve geleneklere de yer vererek, Türk-İslâm devletine doğru bir köprü vazifesi görmüşlerdir. Bundan sonra Gaznelilerle devam eden gelişme, Selçukluların Orta Asya’dan getirdikleri kurum ve gelenekleri Abbasîler, Samanîler ve Gazneliler’den aldıkları kurum ve geleneklerle kaynaştırıp senteze ulaştırmaları sonucunda da tamamlanmış ve olgunluk safhasına ulaştırılmıştır.

Karluk, Yağma, Çiğil, Argu, Tuhsı ve Yabaku gibi büyük Türk topluluklarına dayanan **Karahanlılar Devleti**, 850 yıllarında, Doğu Türkistan’da tarih sahnesine çıkmıştır. Hükümdar unvanları arasında **“kara”** (kuvvet) ve **“han”** sözlerinin çokça kullanılmasından dolayı bilim adamları bu siyasî teşekkülü **“Karahanlılar”** adıyla zikretmişlerdir. Hâlbuki onlar, kendilerini genellikle **“İlig Hanlar, Hakaniyye ve Âl-i Afrasyab”** gibi adlarla tanıtmışlardır. 999 yılında Fars kökenli Samanîler Dev-

letine son veren Karahanlı hükümdarları, Mâverâünnehir'e el koymuşlar, devletin topraklarını Çin sınırlarından Aral gölüne ve Ceyhun nehrine kadar genişletmişler, özellikle Orta Asya'daki Türk topluluklarının İslâmlaşmalarında büyük rol oynamışlardır. Hanedan üyelerinin, 1043-1046 yılları arasında, kendi aralarında yaptıkları iktidar mücadelesi sonucunda devlet, Doğu ve Batı Karahanlıları olmak üzere ikiye ayrılmış, her iki Karahanlı Devleti de önce Selçuklulara, daha sonra doğudan gelen Moğol kökenli Karahıtaylara tâbi olmuş, 1212 yılında da tamamen tarih sahnesinden çekilmiştir. **"Dîvânü Lûgati't-Türk ve Kutadgu Bilig"** gibi Türk dilinin ve kültürünün temel eserleri, Karahanlı kültür çevresinde yazılmıştır.

Tıpkı Mısır'da kurulan Türk-İslâm devletleri gibi bir devlet de, bugünkü Afganistan'ın Gazne şehri merkez olmak üzere Doğu İslâm ülkelerinde kurulmuştur. Kurulduğu şehrin adına izafeten **"Gazneliler"**, kurucusunun adına atfen **"Sebüktiginliler"**, Sultan Mahmûd'un unvanından dolayı da **"Yeminîler"** (Yeminîü'd-devle) adıyla anılan bu Türk-İslâm devleti, ordusunda Türk gulâmlara, halk olarak yerli unsurlardan başka Kalaç Türklerine dayanmıştır. Gazneliler Devletinin en büyük hükümdarı olan Sultan Mahmûd, özellikle Kuzey Hindistan'a arka arkaya düzenlediği 17 seferle Hint racalarının direnişini kırarak bu ülkeye hâkim olmuştur. Daha da önemlisi, bu ülkede İslâmiyet'i yerleştirip kökleştirerek, bugünkü Pakistan'ın temelini atmıştır. 1040 Dandanakan yenilgisiyle batı İslâm ülkeleri ile bağı tamamen kesilen Gazneliler Devleti, Sançar'ın meliklik döneminde Büyük Selçuklu Devletine bağlanmış (1115), Afgan kökenli Gurlular tarafından ortadan kaldırılınca ya kadar da Kuzey Hindistan'da siyasî varlığını sürdürmüştür (1187).

Türklerin İslâm dünyasındaki hâkimiyetleri Selçuklu hanedanı ile başlamıştır. Hanedanın atası olan **Selçuk**, başlangıçta Seyhun havzasına hâkim Oğuzlar Devletinde **"sü-başı"** (ordu komutanı) idi. Siyasî bir itilâf yüzünden X. yüzyılın ikinci yarısına doğru kendi devletinden ayrılan Selçuk, maiyetiyle birlikte Cend şehrine gelip yerleşmiş ve burada Müslüman olmuştur.

Bundan sonra Müslüman olan ve gelip Selçuk Bey'e katılan Oğuzlara İslâm dünyasında **"Türkmen"** denmeye başlanmıştır. Bundan böyle Türkmen adı gittikçe yaygınlık kazanarak, sonunda (XIII. yy.) tamamen Oğuz adının yerini almıştır.

Türkmenlerin kendi devletlerini kurabilmek için Selçuk Bey liderliğinde Cend şehrinde başlatmış oldukları mücadele, oğlu **Arslan Yabgu** tarafından Mâverâünnehir'de devam ettirilmiş, torunları **Tuğrul ve Çağrı Beyler** tarafından da Horasan'da Gaznelilere karşı kazanılan **Nesa** (1035), **Serahs** (1038) ve **Dandanakan** (1040) savaşları sonucunda da gerçek hedefine ulaştırılmış; İslâm tarihçilerinin **"Selçukiyyân veya Selâcika"**, modern tarihçilerin de **"Büyük Selçuklu Devleti"** adını verdikleri Türk-İslâm devletinin kuruluşu tamamlanmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti, Karahanlı ve Gazneli Devletleri gibi bölgesel bir güç olarak kalmamıştır. Başta **Tuğrul Bey** olmak üzere **Alp Arslan, Melikşâh** ve **Sancar** gibi büyük Selçuklu sultanları, bazen yerli meliklerin ve hükümdarların hâkimiyetlerine tamamen son verip topraklarını ilhak etmek, bazen de bu melikleri ve hükümdarları belirli şartlarla kendilerine bağlamak suretiyle bu Türk-İslâm devletini İslâm dünyasının en büyük siyasî teşekkülü haline getirmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti, özellikle Sultan Melikşâh zamanında Horasan, İran, Irak, Kuzey Suriye ve güney Azerbaycan'a doğrudan, Filistin, Anadolu, kuzey Azerbaycan, Kafkaslar, Harezm, Mâverâünnehir, Sîstan, Mekran, Kirman, Hicaz, Yemen ve Aden gibi ülkelere ve bölgelere de dolaylı olarak hükmediyordu. Böylece Selçuklu sultanları, mahallî hükümdarların ve meliklerin idaresindeki parçalanmış İslâm ülkelerini Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirerek, İslâm dünyasının siyasî ve manevî bütünlüğünü büyük ölçüde sağlamışlardır.

Bu arada ilk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, Türklerin İslâm dünyasındaki hâkimiyetlerini hukukî bir temele oturtmayı da ihmal etmemiştir. Bu hususta Abbâsî halifesi ile işbirliği yaparak 1055 yılında Irak'taki Büveyhî iktidarına son veren Tuğrul Bey, halifeyi bu hanedanın tahakkümünden kurtararak, İslâm dünyasının merkezi Bağdat'a yerleşmiştir. Abbâsî

halifesi Kaim Biemrillah da siyasî yetkilerini tamamen Tuğrul Beye devretmiştir (1058). Bundan böyle İslâm devlet hukukunda, dinî otoritenin Abbasî halifeleri, siyasî otoritenin de Selçuklu sultanları tarafından temsil edildiği, yani dinî ve dünyevî işlerin birbirinden ayrıldığı yeni bir devlet düzeni meydana çıkmıştır.

Selçuklu sultanları, bir devlet çatısı altında birleştirdikleri İslâm ülkelerini ve topluluklarını idarede de son derece başarılı olmuşlardır. Onlar, İslâm ülkelerinde ve yeni medeniyet çevresi içinde Türk devletlerinin kendisine özgü ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî politikalarını başarılı bir şekilde uygulayarak, sosyal, ekonomik, kültürel, dinî ve ilmî alanlarda canlılık ve hareketlilik (social, economic, cultural, religious, scientific mobility) yaratmışlardır. Böylece onlar, ilerlemesi çoktan beri durmuş ve statik hale gelmiş olan İslâm medeniyetine yeni bir dinamizm ve hamle kudreti kazandırmışlardır.

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devletinde hemen hemen bütün hanedan üyelerinin katıldığı uzun bir iktidar mücadelesi başlamıştır. Bu yüzden, bu dönemde (1092-1118), iç ve dış tehlikelere karşı, yani Batınîlere ve Haçlılara karşı yeteri kadar mücadele edilememiştir. Bu fırsattan yararlanan **Bâtınîler**, propaganda ve cinayetlerle dolu yer altı faaliyetleriyle Büyük Selçuklu Devletine kafa tutacak ve kurulu düzeni sarsacak kadar güçlenmişlerdir. **Haçlılar** da Urfa, Antakya ve Filistin'e yerleşmişler ve bu yerlerde birer kontluk, prenslik ve krallık kurarak, bölgede 1,5 asırdan fazla sürecek olan bir anarşinin ve huzursuzluğun temelini atmışlardır.

1141 yılında Moğol kökenli Karahıtaylara yenilen ve bir daha kendisini toparlayamayan Sultan Sancar'ın 1157 yılında ölümünden sonra devletin siyasî varlığını devam ettirebilecek bir Selçuklu hanedan üyesi çıkmamıştır; dolayısıyla Büyük Selçuklu Devletinin siyasî varlığı bu tarihte sona ermiştir. Fakat Büyük Selçuklu Devletinin bünyesi içinden ve bu devletin kolları olarak yeni devletler çıkmıştır. Büyük Selçuklu Devletinin siyasî ve kültürel mirasını koruyan ve devam ettiren bu devletler şunlardır: **Kirman Selçukluları** (1041-1187), **Suriye Selçukluları** (1092-

1117) ve **Irak Selçukluları** (1118-1194). Bu devletleri **Kara Arslan Kavurt**, **Tutuş** ve **Mahmûd** gibi Selçuklu hanedan üyeleri kurmuşlardır. Ayrıca **Atabey Sungur**, **İl-deniz**, **Zeynü'd-din Ali Küçük**, **Tâcü'd-din Böri**, **İmadeddin Zengî** ve **Kutbeddin Muhammed** gibi atası veya kendisi Selçuklu hanedanının emrinde "atabey ve vali" olarak başarılı hizmet gören Selçuklu komutanlarından da devlet kuranlar olmuştur. Bunlar "**Salgurlular** (Fars Atabeyliği: 1147-1284), **İl-denizliler** (Azerbaycan Atabeyliği: 1146-1225), **Bey-tiginliler** (Erbil Atabeyliği: 1146-1232), **Börililer** (Şam Atabeyliği: 1128-1154), **Zengîler** (Musul-Halep Atabeyliği: 1127-1259) ve **Harezmşâhlar** (1157-1231)'dir.

Musul ve Halep şehirleri ve çevresinde Atabeylik devletlerinin en büyüğünü kurmuş olan Zengîler, Haçlılara karşı mücadeleleriyle temayüz etmiş bir Türk hanedanıdır. Bu hanedan İmadeddin Zengî ve Nureddin Mahmûd gibi baba oğul iki büyük hükümdar çıkarmıştır. Zengîler, Urfa Haçlı Kontluğunu ortadan kaldırdıkları (1144) gibi, bölgedeki Haçlı yayılmasını da başarılı bir şekilde önlemişlerdir.

Büyük Selçuklu Devletinin vassalı olarak Harezm'de kurulmuş, Kıpçak ve Kanglı gibi büyük Türk topluluklarını da içine alarak bünyesini daha da kuvvetlendirmiş olan **Harezmşahlar Devleti**, Sancar'ın ölümünden sonra bağımsız hale gelmiş, 1194 yılında çöken Irak Selçuklularının mirasına da sahip çıkarak, İslâm dünyasının en büyük siyasî gücü durumuna yükselmiştir. Fakat **Sultan Alâeddin Muhammed**, uyguladığı yanlış politikalar ve taktikler yüzünden Moğol istilâsı karşısında direnememiş, devletin çekirdek arazisini kaybetmiştir (1220). Böylece Moğol istilâsı önünde, İslâm dünyasını harap edecek olan büyük bir gedik açılmıştır. Üstelik Sultan Alâeddin Muhammed'in yerini alan oğlu **Celâleddin Mengüberti**'nin macerayı andıran mücadeleleri de Moğol istilâsını durduramamıştır.

Selçukluların siyasî misyonunu, kurum ve geleneklerini devam ettiren bir grup Türk-İslam devleti de Anadolu ve Mısır coğrafyasında kurulmuştur. **Büyük Selçuklu devletinin** Türk tarihinde oynadığı en önemli siyasî ve askerî rol, hiç kuşkusuz **Malazgirt zaferi** ile (1071) Anadolu'yu Türklüğe açması-

dır. Bu zaferden sonra başta **Kutalmış oğulları** (Mansur, Süleyman-şâh) olmak üzere **Artuk, Tutak, Danişmend Ahmed Gazi, Mengüçük Gazi, Ebu'l-Kasım, Kara-tigin, Boldacı, Çubuk** gibi Selçuklu ve Türkmen beyleri Anadolu'nun fethine koyulmuşlar, 15-20 yıl gibi kısa bir süre içinde Anadolu'nun büyük kısmını ele geçirmişlerdir. Bu fethin en önemli özelliği, tâ başından beri kalıcı bir karakter taşımış olmasıdır. Çünkü fetih hareketiyle göç hareketi ve siyasî teşkilâtlanma birlikte yürütülmüş, böylece Anadolu'nun çeşitli yerlerinde birçok Türk-İslâm devleti ve beyliği birden meydana çıkmıştır. Bunlar şunlardır: İznik merkez olmak üzere Marmara sahilleriyle Toros dağları arasında **Türkiye Selçuklu Devleti** (1078-1308); Sivas, Niksar, Tokat, Amasya, Kayseri, Malatya ve çevresinde **Danişmendliler Beyliği** (1092-1178); Erzincan, Divriği, Kemah ve Şebinkarahisar'da **Mengüçükler Beyliği** (1080-1228); Erzurum, Bayburt ve çevresinde **Saltuklular Beyliği** (1092-1202); Harput'ta **Çubuk Oğulları** (1085-1113), İzmir ve çevresinde **Çağa Beyliği** (1080-1092).

Sultan Melikşâh'ın 1085 yılında Güney-Doğu Anadolu bölgesini (Diyâr-ı Bekr) Büyük Selçuklu Devletine ilhak etmesiyle bu bölgede de Selçuklu ve Türkmen beyleri tarafından birkaç tane siyasî teşekkül meydana getirilmiştir. Bunlar, Ahlat merkez olmak üzere Van gölü çevresinde **Ahlatsâhlar** veya **Sökmenliler** (1100-1207); Mardin, Hasankeyf ve Harput'ta üç şube halinde **Artuklular** (1101-1409); Diyarbakır ve çevresinde **İnal** veya **Yinal Oğulları** (1103-1183); Bitlis, Erzen ve Siirt'te **Dimlâç** veya **Togan Arslan Oğulları** (1098-1394) adıyla anılan beyliklerdir.

Bunlardan Artuklular, Osmanlı hanedanından sonra Anadolu'da zaman bakımından en uzun hüküm süren Türk hanedanı olmuştur. Başta Döğer olmak üzere Bayındır, Kınık, Beydili ve Afşar gibi Türkmen boylarına dayanan Artuklu hanedanı, Haçlılarla olan başarılı mücadeleleri ve bölgeye kalıcı damgalarını vurdukları medenî eserleriyle (cami, medrese ve köprü) tanınmışlardır.

Mısır'da da Selçukluların kültürel mirasını devam ettiren devletler kurulmuştur: **Musul-Halep Atabeyi Nureddin Mahmûd** tarafından görevlendirilen Selâhaddin ve bazı Türkmen beyleri, 1171 yılında Mısır'daki Fatimî iktidarına son vererek, bu ülkeyi ele geçirmişler; bunlardan Selâhaddin, Nureddin Mahmûd'un 1174 yılında ölümünden sonra burada babasının adıyla anılan **Eyyûbîler Devletini** kurmuştur. Hâkimiyetini Doğu Anadolu ve Yemen'e kadar yayan Selâhaddin, tıpkı Nureddin Mahmûd gibi kendisini gaza faaliyetine adanmış, Kudüs Haçlı Krallığına son vererek (1187), bölgedeki Haçlıların etkisini kırmıştır.

1250 yıllarında Mısır'ın idaresi Kıpçak kökenli **Memlûklere** geçmiştir. **Kotuz, Beybars ve Kalavun** gibi arka arkaya büyük hükümdarlar çıkaran Memlûkler, Moğol istilâsını sınırlarında durdurup geri püskürttükleri gibi Filistin bölgesindeki Haçlıların ve Çukurova bölgesindeki Ermenilerin son kalıntılarını da temizlemişler, hâkimiyetlerini Doğu Akdeniz bölgesine kadar yaymışlardır. Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırları ve Kafkaslarla da bağını kesmeyen Memlûk sultanları, bu bölgelerden akıp gelen yeni unsurlarla devamlı ordularını takviye etmişler ve bu sayede Mısır'daki Türk kültürünün canlılığını ve devamlılığını korumuşlardır. Mısır'daki Kıpçak kökenli Memlûk iktidarı 1382 yılında Çerkez Memlûklere geçmişse de, devletin ve kültürün temel özelliklerinde hiçbir değişiklik olmamış; Memlûkler Devleti, 1517 yılında Osmanlı Devleti tarafından siyasî varlığına son verilip topraklarının ilhak edilmesine kadar Türk-İslâm teşekkülü olma özelliğini korumuştur.

Türklüğün İslâm dünyasındaki kaderi bakımından en büyük ve en önemli rolünü, hiç kuşkusuz Türkiye Selçukluları oynamıştır: Türkiye Selçuklu sultanları, ta başından beri Bizans ve Haçlılar olmak üzere iki büyük tehdit ve tehlike ile birden uğraşmak zorunda kalmışlardır. Hem Bizans'ın hem de Haçlıların gayesi, Türkiye Selçuklu Devletini yıkmak, Türkleri Anadolu'dan geldikleri yere atmak veya burada imha etmektir. Selçuklu sultanları bu iki büyük tehdit ve tehlikeye karşı mükemmel bir vatan savunması yaparak, Anadolu'daki Türk varlığını

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

başarılı bir şekilde korumuşlardır. Özellikle Batı dünyası, II. Haçlı seferi sırasında Türklerle dopdolu olarak gördükleri ve onların büyük bir gayretle savundukları Anadolu'yu, bundan böyle "Türkiye" (Turkhia, Turquia) adıyla anmaya başlamışlardır (1148). Malazgirt savaşından beri Anadolu'yu geri alma düşüncesi taşıyan Bizans da Miryokefalon yenilgisinden sonra bu ümidini tamamen kaybetmiş (1176), tıpkı Batı dünyası gibi o da Anadolu'nun bir Türk vatanı olduğu gerçeğini kabul ve tasdik etmek zorunda kalmıştır.

Bizans ve Haçlı tehdit ve tehlikesini bertaraf edip, devleti emniyet altına almış ve istikrara kavuşturmuş olan Selçuklu sultanları, bundan sonra bütün güç ve enerjilerini Anadolu'da siyasî birliği kurma ve imar faaliyetleri üzerinde toplamışlardır. Bu gaye ile onlar, Dânişmendli, Saltuklu, Mengüçüklü ve Harput Artuklu Beyliklerini birer birer ortadan kaldırıp topraklarını ilhak ederek, Trabzon Rum İmparatorluğunu ve Kilikya Ermeni Krallığını da kendilerine bağlayarak, Anadolu'yu Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirmişlerdir. Türkiye Selçuklu Devleti özellikle Alâeddin Keykubâd zamanında (1220-1237), artık siyasî bütünlüğünü büyük ölçüde sağlamış olup, sınırları kuzeyde, güneyde ve doğuda bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarına hemen hemen ulaşmış bulunuyordu.

Türkiye Selçuklu sultanları, bununla kalmamışlar, hâkimiyetlerinde bulunan Anadolu'nun şehir ve kasabalarını dinî, ilmî ve sosyal hizmet veren medenî eserlerle donatarak, imar etmişlerdir. Anadolu, özellikle XIII. yüzyılda İslâmî hayatın ve Türk kültürünün hâkim olduğu medenî ve zengin bir ülke haline gelmiştir. Bu medenî gelişme ve refah, Fransız Orta Çağ tarihçisi Cl. Cahen'in dediği gibi ne Selçuklulardan önce ve ne de sonra Anadolu tarihinin hiçbir devrinde görülmemiştir.

Selçuklu sultanları, Bizans ve Haçlı tehdit ve tehlikesi karşısında gösterdikleri başarıyı Moğol istilâsı karşısında gösterememişlerdir. 1243 Köseadağ bozgunu, Türkiye Selçuklu Devletini bir daha kurtulmamak üzere Moğol hâkimiyeti altına sokmuştur. Bu "çöküş, feryat, zillet ve sömürü devri", Selçuklu iktidarının kendi içinde tükenişine kadar devam etmiştir (1308).

Türkiye Selçuklu Devletinin bu hazin çöküşünün arifesinde, Türklüğün var olma iradesi ve bağımsız yaşama azmi, yeni beyliklerin kurulmasıyla kendisini göstermiş, Anadolu'da, Türkiye Selçuklu Devletinin vârisi ve devamı olarak 20 civarında Türkmen Beyliği birden ortaya çıkmıştır.

Anadolu Türkmen Beylikleri Türk tarihinde ve kültüründe iki önemli rol oynamıştır. Bunlardan biri şudur: Türkiye Selçuklu sultanları Batı Anadolu, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde bazı yerleri fethedememişlerdi. Özellikle Türkiye Selçuklu Devletinin batı, kuzey ve güney uçlarında kurulan Türkmen beylikleri, bu yerleri de alarak, Anadolu'nun fethini tamamlamışlardır. Böylece Türkiye Selçukluları ile başlayan Anadolu'yu Türkleştirme ve Türk vatanı haline getirme faaliyeti, Beylikler devrinde Batı Anadolu, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerindeki henüz alınamamış yerlerin de fethi ile büyük ölçüde tamamlanmış ve gerçek hedefine ulaştırılmıştır. Yine Türkiye Selçukluları zamanında Doğu ve İç Anadolu'da toplanmış olan Türk nüfusu, Türkmen Beylikleri vasıtasıyla sahil bölgelerine yayılmıştır. Bunun doğal sonucu olarak da, Türk nüfusu ve Türk kültürü, Anadolu'nun her yerinde hâkim ve üstün duruma gelmiştir. Fakat Anadolu'da meydana gelen bu siyasî parçalanma Türklüğün aleyhine olmuş, istilâlara açık bir ülke olan Anadolu'nun savunmasını ve korunmasını güçleştirmiştir. Bu durumu göz önüne alan Osmanlı sultanları, Türkmen Beyliklerini birer birer ortadan kaldırıp, topraklarını ilhak etmek suretiyle Anadolu'yu Osmanlı Devletinin hâkimiyeti altında birleştirmişlerdir. Bundan sonra Anadolu'nun siyasî bütünlüğü ve birliği hiç bozulmadan günümüze kadar korunup gelmiştir.

Anadolu Türkmen Beyliklerinin Türk tarihinde ve kültüründe oynadıkları ikinci önemli rol de şudur: Gazneli ve Büyük Selçuklu Devletlerinden beri ihmal edilmiş Türk kültürü ve dili, Anadolu Türkmen beylerinin şahsında kuvvetli bir koruyucu ve savunucu bulmuştur. İzledikleri şuurlu kültür politikalarıyla yeniden Türklüğe dönüş hareketi başlatan Anadolu Türkmen beyleri, devrin en ünlü bilginlerini, şairle-

rini ve ediplerini kendi himayeleri altında toplayarak, onlara Farsça ve Arapçadan eserler tercüme ettirdikleri gibi Türkçe telif eserler de yazdırmışlardır. Anadolu Türk edebiyatının temelini oluşturan bu eserler, Türkçenin gelişmesinde ve kökleşmesinde, Türk millî ruhunun uyanmasında ve kuvvetlenmesinde, Türk manevî hayatının zenginleşmesinde ve yükselmesinde başlıca etken olmuştur.

Türkiye Selçuklu Devletinin batı, kuzey ve güney uçlarında Türkmen Beyliklerinin oynadıkları rolün bir benzerini de **Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri** Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinde oynamışlardır. İran ve Irak'a hâkim Moğol İlhanlı Devletinin XIV. yüzyılın ortalarında parçalanıp dağılması üzerine Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen toplulukları birden tarih sahnesine çıkmışlar; bunlardan Karakoyunlular, Erciş'i kendilerine merkez edinin, Erzurum-Musul arasındaki sahalarda yurt tutarlarken, Akkoyunlular da Diyarbakır merkez olmak üzere Güney-Doğu Anadolu bölgesine yerleşmişlerdir. Her iki topluluk da Timur istilâsını atlattıktan sonra hâkim oldukları bölgelerde kendi devletlerini kurmuşlardır. Tamamen Türkmen boylarına dayanan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinde, daha önce Dilmâç veya Togan Arslanoğulları, Yınalılar, Artuklular, Dânişmendliler, Mengüçükler, Saltuklular, Ahlatşâhlar ve Selçuklular tarafından gerçekleştirilmiş olan Türkleşmeyi XV. yüzyılda daha da güçlendirerek, bu faaliyeti gerçek hedefine ulaştırmışlardır. Özellikle Batılı ve Osmanlı seyyahları ile coğrafyacıları, Doğu Anadolu'daki yoğun Türkmen nüfusunu göz önüne alarak, bu bölgeye "**Türkmen Ülkesi**" (Turkomania, Diyâr-ı Turkman, Bilâd-ı Turkman) adını vermişlerdir.

Akkoyunluların büyük hükümdarı **Uzun Hasan**'ın devletin merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e alması ve bunun arkasından da Doğu Anadolu hâkimiyeti için Fatih Sultan Mehmed ile girdiği Otlukbeli savaşında yenilmesi (1473), Doğu Anadolu'daki Türk nüfusunun büyük ölçüde İran'a kaymasına yol açmış, bu durum da İran Safevî Devletinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Şah İsmail tarafından mezhep ideolojisine (şiilik)

dayanılarak kurulmuş olan **Safevî Devleti** (1501), yoğun mezhep propagandaları sonucunda Anadolu'daki Türkmen kitleleri için bir cazibe merkezi olmuştur. 1501 yılından itibaren 1925 yılına kadar İran'ı **Safevî, Afşar** ve **Kaçar** gibi Türk hanedanları idare etmişlerdir. Fakat bu hanedanlar, güttükleri şiflik inancı yüzünden daima menfi rol oynamışlar, âdetâ İran Türkleri ile Anadolu Türkleri arasına bir "**demirperde**" çekerek, Orta Asya ve İran'dan Anadolu'ya olan Türk nüfus ve kültür akışını devamlı engellemişlerdir.

Bir grup Türk-İslâm devleti de, Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırlarında tarih sahnesine çıkmıştır: Moğol orduları tarafından ele geçirilen Kıpçak bozkırları, Cengiz Han'ın torunu **Batu Han'a** verilmiş ve o da burada **Altın Orda** (Türkçe: Ordu) adıyla anılan bir Moğol devleti kurmuştur. Devlet, başta **Kıpçaklar** (Kuman) olmak üzere **Bulgar/Çuvaş** gibi Türk topluluklarına dayanıyordu. Hanedanın ve idareci kesimin İslâmlaşmasıyla devlet, kısa sürede Moğol karakterini kaybetmiş, hızla Türkleşmiştir. Timur'un 1391 ve 1395 yıllarında vurduğu ağır darbelerle sarsılan Altın Orda Devletinde bundan sonra sonu gelmez iktidar kavgaları başlamıştır. Bu kavgalar sonucunda da devlet parçalanmış, Altın Orda'nın mirasını ve misyonunu devam ettiren birçok Türk Hanlığı kurulmuştur. Bunlar **Kazan Hanlığı** (1437-1552), **Astırhan Hanlığı** (1446-1556), **Kasım Hanlığı** (1445-1552), **Kırım Hanlığı** (1430-1783), **Nogay Hanlığı** (1398-1642), **Sibir Hanlığı** (1556-1600)'dır.

Büyük Türk-İslâm devletlerinden biri de Batı Türkistan'da, yani Mâverâünnehir'de kurulmuştur. Bu devlet, kurucusunun adından dolayı **Timurlular** adıyla anılmıştır. Timur'dan önce Türkistan'da **Moğol Çağatay Hanlığı** bulunmaktaydı. Çağatay Hanları da tıpkı Altın Orda Hanları gibi dil ve kültür bakımından kısa sürede İslâmlaşıp Türkleşerek, büyük Timur İmparatorluğunun kurulmasına zemin hazırlamışlardır. **Timur**, Cengiz Han'ın soyundan olmadığı için Çağataylardan yanına aldığı bir kukla hanı, hareketinin meşruiyetine temel yaparak, bütün Batı Türkistan beylerini kendi otoritesi altında toplamış ve yeni bir Türk-İslâm Devleti kurmuştur (1370). Bun-

dan sonra dünya fethine çıkan Timur, Çin sınırından Adalar (Ege) denizine, Kıpçak bozkırlarından Bağdat ve Kuzey Hindistan'a kadar sınırlarını genişletmiş; İran, Irak, Suriye, Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya, Kıpçak bozkırları ve Kuzey Hindistan'daki Türk-İslâm devletlerini ve beyliklerini birer birer kendisine bağlamıştır. Bu büyük Türk-İslâm Devleti, Timur'un ölümünden sonra oğulları ve torunları arasında parçalanmıştır.

Altın Orda ve Çağatay hanlarından inmekle birlikte dil ve kültür bakımından tamamen Türkleşmiş olan bazı beyler de, Timur'dan sonra Batı Sibiryaya ile Batı ve Doğu Türkistan'da yeni yeni Hanlıklar kurmuşlardır. Bunlar **Özbek Hanlığı** (1428-1599), **Buhara Hanlığı** (1599-1785), **Hive Hanlığı** (1512-1920), **Hokand Hanlığı** (1710-1876) ve **Kaşgar-Turfan Hanlığı** (XV. yüzyıl başları-1877) dır.

Kıpçak bozkırları, Sibiryaya ve Batı Türkistan'da kurulmuş olan Hanlıklara Çarlık Rusya'sı tarafından, Doğu Türkistan'da kurulan Hanlıklara da Çin tarafından son verilerek, toprakları işgal edilmiştir.

Çağatay Hanlığından sonra Mâverâünnehir, Harezm ve Horasan'da kurulmuş olan Timurlular ve Hanlıklar gibi Türk-İslâm Devletlerinde Türk dili ve edebiyatında, bilim ve sanatta büyük bir gelişme ve parlama olmuştur. Özellikle Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda Devletlerinin merkezlerinde, XIII. ve XIV. yüzyıllarda temeli atılan **Doğu Türkçesi veya Çağatay lehçesi**, Timur'un torunları zamanında yazı ve kültür dili olarak son derece gelişmiş, bu lehçede eser veren birçok edip ve şair yetişmiştir. Batı Türkçesini de etkileyen Çağatay lehçesinin en büyük şairi ve yazarı, **Ali Şir Nevâyî**'dir. Nevâyî'yi **Hüseyin Baykara**, **Şiban Han**, **Bâbü'r Şâh** ve **Ebulgazi Bahadır Han** gibi hükümdar şairler ve yazarlar takip etmiştir.

Türk nüfusunun ve kültürünün yayıldığı ve üstünde Türk-İslâm teşekküllerinin meydana çıktığı bir diğer saha da Kuzey-Batı Hindistan coğrafyasıdır. Kuzey-Batı Hindistan'da kurulmuş ilk Türk-İslâm teşekkülü, **Delhi Sultanlığı**'dır. Bu siyasî teşekkül, Afgan kökenli Gur hükümdarının Kuzey-Batı Hindistan'a tayin ettiği Türk kökenli vali **Kutbeddin Aybek**

tarafından meydana getirilmiştir (1206). Aybek'ten sonra Kuzey-Batı Hindistan'ı "**Şemsiyye**" (1211-1266), "**Balaban**" (1266-1290), "**Kalaç/Halaç**" (1290-1320) ve "**Tuğluk**" gibi Türk hanedanları idare etmiştir. Tıpkı Memlûklu sultanları gibi, Moğol istilâsını sınırlarında durdurup püskürten Delhi sultanları, Kuzey Hindistan'ı Türk kitlelerine açarak, bölgede Türk kültürünün ve İslâm dininin yerleşip kökleşmesinde başlıca rol oynamışlardır.

Kuzey-Batı Hindistan'da ikinci büyük siyasî teşekkül de Timur'un torunlarından olup, Türkçe yazdığı hatıralarında kendisinin ve askerlerinin Türk olmalarıyla iftihar eden **Zahîreddin Bâbü**r tarafından kurulmuştur (1526). Bu Türk-İslâm teşekkülü, bilim adamları tarafından kurucusunun veya kurulduğu ülkenin adından dolayı "**Bâbü**r veya **Hint-Türk İmparatorluğu**" adıyla anılmıştır. **Humayun** (1530-1556), **Ekber** (1556-1605), **Şâh Cihân** (1628-1658) ve **Alemgîr** (Evrengzîb, 1658-1707) gibi büyük hükümdarlar çıkaran Babür hanedanı, büyük fetihler gerçekleştirerek, devletlerini Hindistan'ın en büyük siyasî gücü haline getirmişlerdir. Onlar, siyaset, sanat ve mimaride de kendilerini göstermişler; özellikle Osmanlı ve İran Türk hanedanları ile işbirliği çareleri araştırmışlar; Mekke Şerifi'ne, Yemen İmamı'na ve Habeş hükümdarlarına maddî yardımlarda bulunarak, İslâm dünyası ile yakından ilgilenmişlerdir. Ayrıca Şâh Cihân, Osmanlı mimarlarından aldığı yardım ile Agra'da bir sanat şaheseri olan **Tâç Mahal**'ı yaptırmıştır.

Hindistan'da Alemgîr'den sonra başlayan ve birbirini takip eden iktidar mücadeleleri ve iç isyanlar, Babür İmparatorluğunun zayıflamasına ve çökmesine yol açmıştır. Öte yandan ticaret yapmak amacıyla yavaş yavaş ülkenin önemli merkezlerine sokulan ve buralarda ticaret kolonilerini oluşturan İngilizler, bu durumdan yararlanarak, Hindistan'ı kendilerine bağlamışlardır (1858).

== I. MAKALE ==

İSLÂM MEDENİYETİ ÇEVRESİNDE TÜRK İMAJI

(Image of the Turk in the Sphere of Islamic Civilization)

Giriş

Türk tarihine, Türklerin İslâm tarihinde oynadıkları rol açısından bakılacak olursa, bu tarihi, “mücadele, hizmet ve hâkimiyet dönemi” olmak üzere birbirinden farklı üç dönem halinde ele almak, incelemek ve değerlendirmek mümkündür:

1-) Mücadele dönemi (642-750): Bu dönem halife Ömer zamanında başlamış (634-644), Ernevî iktidarının son zamanlarına kadar devam etmiştir. Bu dönemde Müslüman Araplar İslâm dinine yeni ülkeler ve topluluklar kazandırmak, Türkler de ülkelerini korumak ve savunmak için mücadele etmişlerdir. İki taraf için de son derece yıpratıcı olan bu mücadele, Müslüman Araplar tarafından Türk ülkelerinin bir kısmının fethi ile sonuçlanmıştır. Bu arada taraflar, birbirlerini yakından tanıma ve değerlendirme fırsatı bulmuşlardır.

2-) Hizmet dönemi (754-1040)¹: Türklerin İslâm devletinde hizmete girişleri Emevî iktidarının son zamanlarında başlamış, Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşuna kadar devam etmiştir. İslâm dünyasında “cesaret, kuvvet, kahramanlık ve savaş sanatındaki üstünlükleri ile tanınan Türkler”, bu dönemde önce tek tek, sonra gruplar halinde İslâm dinine ve İslâm devletinin

¹ Türklerin Abbasi halifelerine olan hizmetleri 1040 yılında tamamen son bulmamıştır. Bu hizmetler, 1258 yılında Abbasi Halifeliğinin Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasına kadar belirli bir oranda devam etmiştir. Bilindiği gibi, son olarak Bağdat'ı ve Abbasi halifesini Moğollara karşı canları pahasına savunan da yine Türkler olmuştur (Bu hususta geniş bilgi için bkz. Ekrem Pamukçu, Bağdat'ta İlk Türkler, Ankara 1994).

hizmetine girmişler, özellikle Abbasî ordularının komuta kadrolarını ve hassa birliklerini oluşturmuşlar, daha önemlisi onlar bu dönemde Abbasî Devletini iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla savunmuşlar ve korumuşlardır.

3-) Hâkimiyet dönemi (1040-1918): Türklerin Orta ve Yakın Doğu İslâm dünyasındaki hâkimiyetleri Selçuklularla başlamış ve Osmanlılarla devam ederek, aşağı yukarı dokuz asır sürmüştür. Dokuz asır süren bu uzun dönemde, Türkler idarî, siyasî ve askerî bakımdan İslâm dünyasının tek ve rakipsiz gücü olmuşlar; bütün İslâm dünyasına hükmetmişlerdir. İslâm dininin fetih ve gaza ilkesini yeniden canlandırarak, Türklüğe ve İslâm dinine yeni ülkeler kazandırmışlardır. Daha da önemlisi onlar, bu dokuz asırlık süre içinde İslâm dünyasını iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumuşlar ve savunmuşlardır. Tabiri câizse, onlar bu dönemde, İslâm dünyasının hem kalkını hem de kılıcı olmuşlardır.

Türk tarihi, kültür ve medeniyet tarihi açısından ele alınacak olursa, bu tarihi, yine birbirini takip eden üç döneme ayırmak mümkündür:

1-) Atlı-göçebe Türk Kültürü. Buna Bozkır Kültürü de denilebilir. Bu kültür, Türk dehasının ve yaratıcılığının meydana getirdiği temel değerler ile maddî ve manevî ürünlerden oluşmuştur. Onun en önemli özelliği, büyük ölçüde yabancı tesirlerden uzak ve orijinal (özgün) bir karakter taşımasıdır.

2-) Türk-İslâm Kültürü. Bu da, İslâmî dönem Türk Kültürü olarak adlandırılabilir. Bu kültür, Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri değerler ile İslâm dini ve medeniyetinden aldıkları yeni değerlerin ve unsurların ahenkli (uyumlu) bir şekilde birleştirilmesinden meydana gelmiştir.

3-) Çağdaş Türk Kültürü. Bu kültür, Türk-İslâm Kültürünün Batı medeniyetinin bilimsel yöntemleriyle yenilenmesi, geliştirilmesi ve çağın şartlarına uydurulması ihtiyacından doğmuştur. Buradaki hedef, Türk kültürünü çağdaş kültürlerin üzerine çıkarmaktır.

Türk kültür hayatının hiç kuşkusuz en önemli olayı, Türklerin tarihlerinde ilk defa topluca din ve medeniyet değiş-

tirmeleridir. Bilindiği gibi, Türkler, X. yüzyıldan itibaren bazı istisnalar dışında **“Gök Tanrı inancı”**nı terk edip, topluca **“İslâm dinine ve medeniyeti”**ne girmişlerdir. Burada özellikle belirtelim ki, Türk topluluklarının hayatında meydana gelen bu tarihî gelişmenin ve değişimin içinde temelleri ve özü daima korunan bir değerler bütünü var olmuştur. Bu temelleri ve özü korunan değerler bütünü ise, **“Türk millî kültürü”**dür. Türk’ü Türk yapan, yani Türk kimliğini şekillendiren Türk millî kültürü de, hem İslâm medeniyeti içinde hem de daha sonra girilen Batı medeniyeti içinde korunmuş ve devam ettirilmiştir. Türk millî kültürünün yeni medeniyetler içinde yeni şekiller alması ise, kültür hayatının yeni şartlara uydurulmasından ve yenilenmesinden ibarettir. Yoksa, kültürün özünü oluşturan temel değerler ve özellikler, hiçbir zaman değişmez. Meselâ eski Türk hayatının en önemli tiplerinden olan **“kamilar”** (şamanlar), İslâmî dönemde **“evliya veya baba”**, **“alpler”** de **“gazi”** kılığına girerek, temel özelliklerini ve fonksiyonlarını yeni medeniyet içinde de korumuşlar ve devam ettirmişlerdir.

Biz bu yazımızda, Türk başkomutanlarının ve komutanlarının özellikle Abbasî ve Selçuklu dönemlerinde nasıl bir imaj ortaya koyduklarını ele alıp, bu hususta kısa bir değerlendirme yapmak istiyoruz.

Türklerin yeni din ve medeniyet ile tanışmalarının başlangıcı, Türklerle Müslüman Arapların ilk karşılaşmalarına ve sınır komşusu olmalarına kadar geriye gider. Türkler ile Araplar, İslâmiyet’ten önce ise, birbirlerinden uzak ülkelerde yaşayan ve birbirlerini tanımayan iki millet idiler. Aralarında, temas kurmalarını engelleyen Sâsânî ve Bizans gibi iki büyük devlet bulunmaktaydı. Buna rağmen Araplar, komşuları Farslar vasıtasıyla Türklerin askerî nitelikleri, özellikle bu alandaki kahramanlıkları hakkında az da olsa bilgi sahibi olmuşlardı². Hatta onlar, kendilerine ulaşan bu bilgileri yazdıkları şiirlerde dile

² İslâmiyet’ten önce, Türkler ile Araplar arasındaki sahada, yani bugünkü İran ve Irak topraklarında bulunan Farslar, her iki milleti de yakından tanımaktaydılar. Hatta İran Sâsânî Devletinin ordularında çok sayıda ücretli Türk ve Arap askeri hizmet görmekteydi (Togan, 1970: 74). Öyle anlaşıyor ki, Araplar, Türkleri Sâsânî ordularının saflarında savaşırken görüp tanımış olmalıydılar.

getirerek, Türklere özel bir ilgi bile göstermişlerdi (Şeşen, 1960: XV, 11-36; Yazıcı, 1992: 12).

Türklerle Arapların temasa gelmeleri ve birbirlerini yakından tanımaları, Arapların Müslüman olmalarından sonra aralarındaki en büyük engel olan İran Sâsânî Devletinin ortadan kalkmasıyla mümkün olabilmiştir. Halife Ömer zamanında (634-644), İslâm dininin verdiği büyük dinamizm ve yüksek inanç gücüyle harekete geçen İslâm orduları, 636 yılında Kaadisiye, 642 yılında da Nihavend savaşıyla İran Sâsânî Devletini yıkmışlar; ilerleyerek Kafkaslara ve Ceyhun nehrine ulaşmışlar; burada Türklerle karşı karşıya gelmişler ve sınır komşusu olmuşlardır (642). Fakat İslâm ordularının fetih ve gaza faaliyetleri, Türk devletlerinin sınırlarında durmamış, Türk ülkelerinin derinliklerine doğru devam etmiştir. İslâm ordularının ilerlemesi ve istilâsı karşısında Türklerin tepkisi ise, direniş ve mücadele şeklinde kendisini göstermiştir. Bu direniş ve mücadele, bir asırdan fazla sürmüş, her iki taraf için de son derece yıpratıcı olmuştur. Bu arada taraflar, birbirlerini daha yakından tanıma ve değerlendirme fırsatı bulmuşlardır. Böylece, düşmanca davranışlar ve savaşlar yerini, yavaş yavaş barışa, iyi ilişkilere, ticarete ve İslâmlaşmaya bırakmaya başlamıştır.

Öte yandan, Müslüman Arapların Orta Asya istikametinde genişleme ve yayılma faaliyetleri sırasında, **“Yabgu, Tigin, Tarkan (Tarkan=Tarhun), Tudun, Şad, Afşin, Han, Hakan, İhşid (Ak-şad)”** gibi unvanlar taşıyan bölge ve şehir hâkimi Türk beyleri, Toharistan ve Mâverâünnehir'deki hâkimiyetlerini ve teşkilâtlarını tamamen kaybetmişlerdir. Ne Kapgan Kağanın 712 yılında gönderdiği Göktürk ordularının **“Demir Kapı”**ya (Semerkant-Buhara arası) kadar ilerlemesi, ne de Türgiş hükümdarı Salur (Su-lu)³ Kağanın 737 yılındaki kuvvetli müdahalesi, Mâverâünnehir'deki Arap hâkimiyetine son verebilmiştir. Aksine, Mâverâünnehir'de çoğunluğu Soğd (Fars) kökenli halk⁴ ile

³ Çin yıllıkları, Türgiş Kağanının adını “Su-lu” şeklinde kaydetmiştir. A. B. Ercilasun’a göre, bu adın Türkçe söylenişi “Salur” idi. Salur Kağan da, Dede Korkut Destanındaki beylerden Salur Kazan’dan başkası değildi (Ercilasun, 2002: 29-33).

⁴ Sogd (Suğdak) halkı, Ari ırkından bir topluluk olup, Kaşgarlı Mahmûd’a göre, bu topluluğun büyük kısmı Türk kültürünün etkisiyle XI. yüzyılda Türkleşmiştir.

Türk kökenli askerî kesimin İslâmlaşmaya başlaması, bölgedeki Arap hâkimiyetinin daha da güçlenmesine yol açmıştır.

1. Abbasî Devletinin Hizmetindeki Türk Komutanları ve Hassa Birliklerinin İslâm Tarihine Yansıyan İmajları

Araplar, daha ilk karşılaşmalarından itibaren Türklerin son derece “cesur, disiplinli, hareketli, çevik, atak, atılgan, gözü pek, dayanıklı, güvenilir, görevine bağlı, güzel görünüşlü ve gösterişli” insanlar olduklarını görmüşler ve takdir etmişlerdir. 673 yılında Ceyhun nehrini aşarak, Mâverâünnehir’e bir yürüyüş yapan Horasan İslâm ordusu komutanı Ubeydullâh bin Ziyad, bu takdirin bir göstergesi olarak “iki veya dört bin civarında Buharalı okçu Türk’ü” kendi ordusunda istihdam etmiştir. Ubeydullâh bin Ziyad, bu birliği Basra’da ayrı bir semte yerleştirmiş⁵ ve her Türk askerini de maaşa bağlamıştır (Belâzurî, 1987; 2002:596 vd.; et-Taberî, Tarihsiz: V, 298; Yıldız, 1992: VI, 18; Pipes, 1978: 86). Onun bu davranışı, daha sonra aynı bölgede görev yapan Arap komutanlarına daima örnek ve model olmuştur.

Diğer taraftan, Mâverâünnehir’deki mücadeleyi ve hâkimiyeti kaybedip İslâm dinine girmiş olan Türkler, uzun süre askerî faaliyetlerin dışında kalmamışlar; yeni düzen içinde, yani İslâm devletinin (Emevî Devleti) ordularında görev almakta tereddüt etmemişlerdir. Zira Müslüman olan Türkler, Arapları artık yabancı ve düşman olarak görmemekteydiler. Daha doğrusu, ortak inanca sahip olmak, Araplarla Türklerin birbirlerine karşı güven duymalarını ve yakınlık hissetmelerini sağlamıştır. Bundan dolayı Türkler, birer birer veya gruplar halinde bölgedeki İslâm ordularında yer almaya başlamışlardır. Özellikle, askerlikten başka mesleği olmayan Türkler için İslâm orduları bir iş ve ekmek kapısı olmuştur. Böylece, Emevî idaresinin son zamanlarında (VIII. yüzyılın birinci yarısı), Horasan’daki İslâm ordusunun saflarına çok sayıda Türk katılmıştır. Meselâ, Horasan’daki

⁵ Bu semte, Türk okçu birliğinin getirildiği yerin adına izafeten Buharalılar caddesi denmiştir.

Emevî iktidarına son veren Ebû Müslim Horasanî'nin emrinde **Muhammed bin Sûl, Tarhûn bin ez-Zâî, Tarhûn el-Cemmâl** gibi birçok Türk komutanı bulunmaktaydı. Bunlardan özellikle **Tarhûn el-Cemmâl**, Ebû Müslim'in en güvenilir adamlarının başında gelmekteydi (Yıldız, 1992: VI, 19; Pamukçu, 1994: 31).

İslâm dünyasında Abbasî iktidarıyla birlikte (750-1258) yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin en belirgin özelliği, Abbasî halifelerinin idarî teşkilât kadrolarını Farslara, askerî teşkilât kadrolarını da tamamen Türklere açmaları ve Türklere özel (hâssa ordusu=hükümdarın şahsına bağlı özel kuvvet) birlikler oluşturmalarıdır.

İslâm dünyasında, **"kuvvet, cesaret, kahramanlık, kararlılık ile savaş sanatı ve tekniğinde diğer kavimlerden üstünlükleri"** ile tanınan Türkler, ilk defa halife **Mansûr** zamanında (754-775) **"gulâm"** olarak merkezî İslam ordusunda hizmete alınmıştır⁶. Halife Mansûr öldüğü zaman arkasında **"40 bin gulâm"** bırakmıştır ki, bunların büyük bir kısmının Türk olduğu muhakkaktır. Ayrıca **Züheyr bin et-Türkî, Mübârek et-Türkî, Hammâd et-Türkî** gibi Türk komutanları da aynı halifenin ve onu takip eden halifelerin en yakın adamları arasında olup, bunlar devletin en önemli vilâyetlerinde vali olarak görev yapmışlardır (Karapınar, 2001: IV, 361. Taneri, 1981: 63)⁷.

Mansûr'dan sonra gelen halifeler de Türkleri kendi ordularına almaya ve onlardan faydalanmaya devam etmişlerdir.

⁶ "Gulâm" sözünün Türkçe karşılığı "kul, köle"dir. Fakat bu kavram ile kastedilen anlam, her türlü haklardan mahrum "esir, kul, köle" değildi. Gulâm, belirli bir yaşta (13 veya 14) devlet hizmetine alınmış, dinî ve askerî eğitimle yetiştirilmiş profesyonel ve muvazzaf asker demektir. Bu sistemi burada ayrıntılı bir şekilde ele almamız mümkün değildir. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, gulâm sistemi, İslâm dünyasında doğmuş ve gelişmiş bir sistemdir. İslâm dünyasının dışında buna benzer veya paralel özellikte bir kurum veya teşkilât bulunmamaktadır. Bu kurum, İslâm dininin yayılmasında ve savunulmasında başlıca rol oynamıştır. Tarihî kayıtlara göre, gulâmlardan özel birlik oluşturma faaliyeti, Abbasîler ile başlamıştır. Sâ mânîlerde bir sisteme bağlanmış olan bu kurum, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklularda gelişerek devam etmiş, Memlûkler (Memlûk sistemi) ve özellikle Osmanlılarda da (Kapıkulu veya Yeniçeri sistemi) mükemmelliğinin zirvesine ulaşmıştır (Nizâmü'l-Mülk, 1976: 112; 1982: 134 vd.; Ayalon, 1989: 211).

⁷ Halife Mansûr'un en güvenilir adamı olan Hammâd et-Türkî, Bağdat'ın kurulmasında görev alarak, başlıca rol oynamıştır.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

Çünkü Araplar, Emevî iktidarı döneminde yaptıkları geniş fetihler sonucunda büyük bir zenginliğe ve yüksek bir refah seviyesine ulaşmışlardı. Artık onlar, vatanlarından uzak ülkelerde savaşmak gibi zor ve meşakkatli işlerden uzak durmaya başlamışlardı. Üstelik Abbasî iktidarı döneminde yapılan seferlerin ve savaşların Araplar için kazanç ve getirisi de pek fazla değildi. Öte yandan, ilk asırlarda Arapların başarılarında büyük rol oynayan İslâm dininin şevk ve heyecanı da, Abbasî iktidarı döneminde bir hayli tavsamış bulunuyordu.

Abbasî halifeleri, şahıslarını ve saraylarını koruyan özel (hâssa) muhafızlarını da özellikle Türklerden teşkil etmeye başlamışlardır. Onları bu davranışa iten temel sebep, **Türklerin askerî faaliyetlerdeki üstün yetenekleri, itaatte kusur etmemeleri ile fizikî ve ruhî yapılarının son derece sağlıklı ve sağlam olması idi.** Hiç kuşkusuz, Türklerin bu özelliklerini ve imajlarını göz önüne alan Abbasî Devletinin en muktedir halifesi **Harunü'r-Reşîd** (706-809), yakın korumasını yapan muhafız birliğinin önemli bir kısmını Türklerden oluşturmuştur (Yıldız, 1992: VI, 19; Câhiz, 1967: 29). Çünkü bu büyük halife, vezirlik teşkilâtını elinde bulunduran Fars kökenli kadronun iktidarı üzerinde gittikçe etkisini ve baskısını artırması üzerine, geniş bir tasfiye hareketine girişerek, bu kadronun devlet hayatındaki etkisini ve rolünü büyük ölçüde kırmış, tamamen güvenilebilecek bir unsur olarak Türklere yönelmiştir.

Türkler, sadece Abbasî halifelerinin muhafız birlikleri olarak değil, aynı zamanda sınır boylarında (Türkçe: uç, Arapça: avâsım, sâgr, ç. sugur), İslâm'ın gazâ ve fetih faaliyetlerini yürütmede de başlıca rol oynuyorlardı. Yine Harunü'r-Reşîd zamanında **Ebû Süleym et-Türkî**, Tarsus uç teşkilâtının önemli komutanları arasında bulunuyordu (Belâzurî, 1978: 174; 1987; 2000: 242 vd.; Taberî, Tarihsiz: VIII, 234).

Görüldüğü gibi, Abbasî ordularında Arap ve Fars unsurların sayısı ve rolü gittikçe azalırken Türklerin sayısı ve rolü artmaya başlamıştır. Bunlar, hiç kuşkusuz, gulâm olarak saraya alınıp, yetiştirildikten sonra İslâm ordularında görevlendirilmiş Türklerden oluşmuştur.

İslâm ordularında gulâm olarak hizmete alınmak, Türk gençlerinin manevî hayatlarında hiçbir olumsuz etki yapmamıştır. Çünkü Türk komutanlarının ve Türk hassa birliklerinin askerî faaliyetlerde elde ettikleri başarılar ve gösterdikleri olağanüstü yetenekler, onların aşağılık duygusuna düşmelerini önlemiştir. Daha da önemlisi Türkler, askerî alanda yeteneklerinin ve üstünlüklerinin daima farkında ve bilincinde olmuşlardır. Öte yandan onlar, belirli bir rütbeye sahip olmadan bile diğer askerlerin üzerinde büyük bir itibar ve ilgi görmüşlerdir.

Türklerle göre, basit bir gulâm olarak hizmete alınmak, onların özellikle emîrlik (komutanlık) rütbesine yükselebilmeleri için bir basamak veya atlama tahtası görevi yapmıştır. Devrin tarihçisi Mübârekşâh, “Yabancı bir ülkeye giden garibi fena âkıbetler bekler. Bunun aksine Türkler, İslâm ülkelerine ulaştığı zaman, orada takdir ve saygı görür; emîr ve ordulara komutan olur” şeklinde yapmış olduğu bir tespit ile bu durumu açıkça ortaya koymuştur (Rasonyi, 1970: 64). Arap coğrafyacısı Kazvinî de, “Türklerden biri gulâm olduğu zaman efendisinin askerine komutan olmakla yetinmez; efendisinin elinden hükümdarlığı alıp yerine geçmek ister” diyerek, bu hususta daha da ileri gitmiştir (Şeşen, 1985: 146). Arap düşünürü İbn Hassul ise, “Türk, göbeğinin kesilmesinden itibaren askerin başbuğu, bölgenin komutanı olmaktan ve kendisini zahmetli işlere sokmaktan başka şey düşünmez” demek suretiyle Mübârekşâh’ın ve Kazvinî’nin bu husustaki tespitlerini teyit etmiştir (İbn Hassul, 1940: IV, 260; Rasonyi, 1970: 64).

Türkler, girdikleri her hizmette, onurlarını ve itibarlarını korumayı da hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir. Arap düşünürü İbn Hassul, onların bu tutumu hakkında şunları söylemektedir: “Türkler, her şeyden önce askerlikten başka işlerde çalışmaya asla razı olmamaktaydılar. Araplar onları, ev süpürmek, hayvanlara bakmak gibi başka soydan gulâmlara yaptırdıkları işlerde hiçbir zaman kullanamamaktaydılar. Gulâm olarak hizmete alınmış her Türk yemede, içmede, giyinmede ve ata binmede efendisinden asla geri kalmamaktaydı” (İbn Hassul, 1940: IV, 260).

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

Tarihî kayıtlara göre, İslâm devletinin hizmetinde Türklerin yıldızı halife Me'mûn zamanında (813-833) parlamaya başlamıştır. Bu, tesadüfen meydana gelmiş bir gelişme değildir: Halife Me'mûn'un saltanatı döneminde Abbasî sarayı, Türkler hakkında araştırmalar ve tartışmalar yapılan âdeti bir akademi haline gelmiştir. Halife Me'mûn huzurunda yapılan bu tartışmalarda devrin devlet adamları, komutanları ve bilginleri, yakından tanıdıkları Türkleri övmekte âdeti birbirleriyle yarışa girmişlerdir. Her biri kendi görüş açısından onların üstün buldukları yeteneklerini ve erdemlerini dile getirmişlerdir. Devrin düşünürü el-Câhiz de bu bilgileri "**Türklerin Erdemleri**" (Fezâilü'l-Etrâk) adlı bir eserde toplamıştır. El-Câhiz bu eserinde, Türklerin diğer milletlerden farklı ve üstün yanlarını karşılaştırmalar yaparak, en çarpıcı ifadelerle tasvir etmiştir. Ayrıca eserine kendi görüşlerini de ekleyen el-Câhiz, Türkler için "**Özetle bir Türk başlı başına bir millettir**" şeklinde bir yargıya varmıştır. Bu sözün kısaca anlamı şudur: Bir milletin farklı farklı fertlerinde görülebilecek üstün meziyetleri ve özellikleri, sadece bir Türk kendi şahsında toplayabilmekte ve gösterebilmektedir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bir Türk bir millet kadar büyüktür.

Halife Me'mûn'un Türklere bu derece ilgi göstermesi sebepsiz değildi: Me'mûn, henüz halife olmadan önce uzunca bir süre Horasan'da görev yapmış olup, bu arada Türkleri yakından tanıma fırsatı bulmuş, onların askerî yeteneklerini görmüş ve takdir etmişti. Öte yandan, halife Me'mûn İranlı unsurun desteği ile işbaşına gelmiş olduğu halde, kendisinin bu unsur ile arası pek çabuk bozulmuştu. Bundan dolayı o, iktidarını kuvvetlendirebilmek için dayanabileceği ve güvenebileceği sağlam bir askerî destek bulma ihtiyacı hissetmiştir. Bu hususta kararını yakından tanıdığı ve takdir ettiği Türkler lehinde veren halife Me'mûn, bizzat kardeşi Mu'tasım'ı görevlendirerek, ona çok miktarda Türk gulâmı toplattırmıştır (Şeşen, 1985: 185). Bu gulâmlarla hassa ordusunun sayısını ve savaş gücünü bir hayli artırmıştır. Arap coğrafyacısı İbn Havkal, Türklerin İslâm devleti içindeki bu durumlarını şu sözlerle tasvir etmiştir: "**Türk-**

ler, şiddet ve cesaret bakımından diğer insanlardan üstün oldukları için halifelerin askerleri, beyleri de komutanları olmuşlardır⁸. Türk askerleri, diğer ırkların askerlerine göre, kudret, cesaret, cüret ve atılganlık bakımından üstündürler. İyi hizmetleri, itaatleri, giyimlerindeki gösteriş ve sultanlığa yaraşırılıkları dolayısıyla Mâverâünnehir dihkânları (büyük toprak sahipleri), halifenin komutanları, maiyetleri, hizmet-kârlarının ileri gelenleri olmuşlardır” (Şeşen, 1985: 171 vd.).

Tarihî kayıtlara göre, halife Me'mûn zamanında Türklerden oluşan hâssa ordusunun sayısı 18 bin gibi yüksek bir rakama ulaşmıştır. Bu ordunun komuta kadrosunu da **Afşin, Aşnas, İtah** (İnak?), **Büyük Boğa, Vasîf, Hakan Urtuç** gibi Türk komutanları oluşturmuştur (Yıldız, 1992: VI, 20). Böylece, İslâm ordusu, Türklerin şahsında yeni bir dinamizm ve güç kazanmıştır.

Me'mûn'dan sonra halife olan kardeşi Mu'tasım (833-844), Türk askerlerine dayanıp güvenmekte daha da ileri gitmiştir. O, daima **“Hizmet için Türk'ten iyisi yoktur”** demektedir (Nizâmü'l-Mülk, 1976: 51; 1982: 63). Halife olmadan önce onun emrinde, tamamı Türklerden oluşan üç bin civarında bir ordu bulunmaktaydı (Şeşen, 1985: 185; Sümer, 1999: II,1/463). Mu'tasım, bu kuvvet sayesinde Mısır'da çıkan ısyanı başarıyla bastırarak, itibarını yükseltmiş ve kardeşi Me'mûn'dan sonra halifelik makamını kendisine garantilemiştir.

Mu'tasım'ın Türklerle verdiği değer, her türlü ölçünün üzerindedir. O, halife olduktan sonra bütün güç ve enerjisini, Türkleri İslâm devletinin en büyük askerî gücü haline getirmek için kullanmıştır. Daha doğrusu Mu'tasım, kardeşi Me'mûn zamanında başlayan gelişmeye kesin ve son şeklini vermek için elinden gelen hiçbir şeyi esirgememiştir. Bunun için özel bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışmayı şu şekilde özetlemek mümkündür: **İktidarını ve devletin geleceğini tamamen Türklerin şahsında gören Mu'tasım, onları çevrenin olumsuz etkilerin-**

⁸ İbn Havkal'ın da belirttiği gibi, Abbâsî ordularında komutanlık görevine yükselen Türklerin hepsi gulâm kökenli değildi. Bunların arasında çok sayıda idareci tabakadan gelen hür Türkler de bulunmaktaydı. Özellikle, **“Afşin, Aşnas, Tarhan, Hakan, İhşid”** gibi idareci unsurun unvanını isim olarak taşıyan beylerin hepsi, hür Türklerden İslâm devletinin hizmetine girmiş kişiler idi.

den korumak amacıyla Türk hâssa ordusu için Bağdat yakınlarında, Dicle nehri kıyısında Sâmerâ (Görenler Sevindi) şehrini kurdurdu; devletin bütün hazinesini Sâmerâ'nın inşası için harcadı; şehri Türk mimarî tarzında eserlerle donattı (Aslanapa, İA: X, 147); devletin merkezini buraya aldı; Türkleri burada halkın ve diğer askerî birliklerin oturdukları yerlerden uzak, ayrı bir semte yerleştirdi; onlara farklı elbiseler giydirdi⁹; hizmete yeni alınmış gulâmlara İslâm dininin esaslarını öğretmeleri için özel hocalar tayin etti; hâssa ordusunun sayısını 38 bine yükseltti; bu ordunun komutanlarına yüksek gelirli ıktâ'lar tahsis etti¹⁰. Daha da önemlisi Mu'tasım, kimliklerini (Türklük özellikleri) yitirmemeleri için Türk hâssa askerlerinin yerli halk ile akrabalık kurmalarını, yani onlarla evlenmelerini yasakladı. Bu ihtiyaçlarını karşılamak için de, onlara, Türk ülkelerinden kızlar getirtti. Bu kızları Türk gulâmlarla evlendirdiği gibi, onların adlarını divân defterlerine yazdırıp, her birine erzak tahsis ettirdi. İslâm dininin ilkelerine aykırı olduğu halde, Türk askerlerine eşlerinden boşanma yasağı getirdi. Türk askerlerinin yetişen çocuklarının da, kendilerinden biriyle evlenmeleri şartını koydu (Şeşen, 1985: 185, vd; Sümer, 1999: II, 2/464). Özetle söylemek gerekirse, halife Mu'tasım Türk komutanlarına ve askerlerine, öteki hâssa birliklerden daha fazla imtiyaz tanıdı. Böylece, Türk askerî kültürünün İslâm tarihine damgasını vurduğu "Sâmerâ devri (836-892)" başlamış oldu.

Gerçekten de, halife Mu'tasım'ın Sâmerâ'da kurduğu "Türk askerî ocağı", Türk kültürünün özelliklerini her bakımdan göstermekte ve yaşatmaktaydı. Özellikle bu dönemde Türkçe ad almak, Türk kökenli gulâm askeri olmanın en başta gelen alâmeti idi. Tarihî kayıtlara göre, Sâmerâ'daki Türk askerî ocağının başında bulunan komutanlar ve onların emrindeki asker-

⁹ Bu, Türk kıyafeti idi. Hatta bizzat Mu'tasım'ın kendisi de Türkler gibi giyinmekteydi.

¹⁰ Çeşitli kaynaklarda Türk hâssa ordusunun miktarı 4000, 8000, 18000, 38000, 50000, 70000 gibi çok farklı sayılarda gösterilmiştir (Pipes, 1978: 89; Azimli, 2001: IV, 367, 368). Abbasî Devletinin merkez teşkilâtında Türk komutanlarının ve gulâmlarının görev ve özlük haklarının kaydedildiği bir daire (divân) kurulmuştur. Bu daireye "Türk Ordusu Divânı (Divân-ı Çeşü'l-Etrâk)" denmiştir.

ler, günümüzdeki Türklerden daha çok Türkçe adlar alıp kullanılmaktaydılar. Daha da önemlisi buradaki Türk gulâmları, zamanının en medenî ve en zengin ülkesinde yaşamalarına ve görev yapmalarına rağmen, Arap ve Fars kültürünün etkisi altında kalmıyorlar, bütünüyle kendi kültürlerine bağlılıklarını sürdürüyorlardı. Onlar, özellikle kendi aralarında Türkçe konuşuyorlar, tamamen Türk geleneklerini yaşıyorlardı. Nitekim halife Mu'tasım'ın Türk komutanlarından ve gulâmlarından istediği de bu, yani onların millî kimliklerini ve kültürlerini her bakımdan korumaları ve yaşatmaları idi (Sümer, 1999: II, 8/470). Üstelik Mu'tasım da Türk kültürüne verdiği bu büyük değeri, bütün hayatı boyunca Türk kıyafeti giymekle göstermiştir.

Burada şunu hiç tereddüt etmeden söyleyebiliriz ki, Türk komutanları ve gulâmları, kendilerine sağlanan bu fırsatı ve imkânı değerlendirmeyi hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir. Dillerini ve geleneklerini her yerde, her zeminde korumuşlar ve yaşatmışlardır. Meselâ İslâm dünyasının merkezinde (Bağdat) doğmuş ve ikinci nesilden bir Türk olmasına rağmen, Tolun oğlu Ahmed, ana dilini unutmak şöyle dursun, şiirlerini bile Türkçe yazıyordu (Sümer, 1999: II, 38/500).

Türklerin giydikleri elbiseler de Arapların, Farsların ve diğer milletlerin giydikleri elbiselerden tamamen farklı idi. Arap düşünürü el-Câhiz'in dediği gibi, İslâm topluluklarını birbirinden kıyafetleriyle ayırmak imkânsız ise de, her nerede olursa olsun Türkleri kıyafetlerinden tanımak mümkündü (Câhiz, 1967: 77).

Halife Mu'tasım, Sâmerâ'yı kurup, buraya Türk askerî ocağını yerleştirirken, Türklerden büyük hizmetler ve başarılar beklemekteydi. Gerçekten de Türk hâssa birlikleri ve başlarında bulunan Türk komutanları, kendilerine duyulan bu güveni ve beklentiyi boşa çıkarmadılar; İslâm devletini iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumaya ve savunmaya başladılar: Bunlardan **Afşin**, Azerbaycan'da çıkan ve Abbasî Devletini yıkmayı hedef alan Bâbek isyanını, **İtah** ve **Büyük Boğa** gibi Türk komutanlarıyla birlikte, üç yıl süren çetin bir mücadele sonucunda bastırarak, İslâm dünyasını büyük bir tehdit ve tehlikeden kur-

tardı (İbnü'l-Esîr, 1987: VI, 388-392, 397-400, 402-414; Yıldız, 1992: VI, 44). Aynı şekilde **Büyük Boğa**, **Tarduş et-Türkî**, **Küçük Boğa**, **Zirek et-Türkî**, **Salih b. Abbas et-Türkî** gibi Türk komutanları Arabistan, Azerbaycan, Ermenîyye, Tiflis ve İran'da arka arkaya çıkan isyanları bastırarak, iç düzeni ve huzuru sağladılar (Pipes, 1978: 89, 90 vd. Daha geniş bilgi için bkz. Azimli, 2001: IV, 369).

Başta **Aşnas** olmak üzere **Afşin**, **Vasîf**, **İtah** ve **Büyük Boğa** gibi Türk komutanları ve Türk hâssa birlikleri, İslâm ordularının bütün seferlerine ve savaşlarına katıldılar. Bu savaşlarda, Türk hâssa birlikleri, sonucu belirleyen vurucu güç olarak başlıca rol oynadılar. Meselâ halife Mu'tasım'ın başında bulunduğu İslâm ordusunun Amorium'un (Ammuriyye: Bugünkü Afyon civarı) fethi ile sonuçlanan Anadolu seferinde durum tamamen böyle oldu. Burada hemen belirtelim ki, bu, Abbasî halifelerinin Bizans'a karşı kazanmış oldukları son büyük zafer olmuştur. Mu'tasım bu parlak zaferi, tamamen Türk komutanları ile Türk birliklerinin taktiğine ve kahramanlığına borçlu idi (Koca, 2005: 28 vd.).

Türk komutanları, sadece İslâm ordularının sefer ve savaşlarında rol oynamakla kalmamışlardır. Onlar, aynı zamanda halifenin başında bulunduğu saray teşkilâtına da hâkim olarak, Abbasî Devletinin siyasetine yön vermişlerdir. Protokol sırasında halifeden sonra gelen ve Abbasî sarayının en büyük idare amiri olan **hâcibler**, özellikle halife Mu'tasım zamanından itibaren bütün Sâmerre devri boyunca hep Türk komutanları arasından seçilmiştir. Ayrıca onlar, hükümet teşkilâtının başında **vezir**¹¹, hatta belli başlı vilâyet ve eyâletlerin başında da vali olarak, idarecilikte de yeteneklerini göstermişlerdir. Meselâ, Türk komutanları veya onların kendi yerlerine naib (vekil) olarak gönderdikleri valiler, başta Mısır olmak üzere devletin önemli eyâlet ve vilâyetlerinde başarılı görevler yapmışlardır (Yıldız, 1992: VI, 56; Tekindağ, 1976: 866).

¹¹ Abbasî Devletinde vezirlik görevinde bulunan ilk Türk, Ubeydullâh b. Yahya b. Hakan'dır. O, halife Mütevekkil ve onu takip eden halifeler döneminde vezirlik görevinde bulunmuştur.

Türklerin başarıları, bunlarla da sınırlı kalmamıştır; onlar özellikle teşkilâtçılıktaki yeteneklerini göstererek, İslâm ülkesinin ortasında arka arkaya kendi devletlerini kurmuşlardır. Burada hemen belirtelim ki, devrin yazarlarını hayretler içinde bırakan bu başarı, sadece Türklere özgü gözükmemektedir. Zira, Türkleri çok yakından tanıyan devrin tarihçilerinden Fahreddîn Mübârekşâh, eserinde bu hususla ilgili olarak, iddialı bir ifadeyle şöyle demiştir: “Hz. Adem’den beri para ile satın alınan esirlerin sultan olduğu hiçbir yerde görülmemiştir. Türkler müstesnâ” (Rasonyi, 1971: 64). Sadece Türklere özgü gözükken bu başarının ilk örnekleri Mısır, Afganistan ve Pakistan coğrafyasında görülmüştür. Mısır’a vali naibi olarak gönderilen **Tolun oğlu Ahmed** 875 yılında, daha sonra aynı yerde görev yapan **Toğaç oğlu Ebû Muhammed** de 935 yılında, bağımsızlıklarını ilân ederek, burada birer Türk devleti kurmuşlardır (Tolunoğulları ve İhşidîler). Fars kökenli Samanîler Devletinde ordu komutanı olarak görev yapan **Alp Tigin** de (ölm. 963), bu devletten ayrılarak, Gazne şehrinde, daha sonra İslâm tarihinde büyük bir rol oynayacak olan yeni bir Türk Devletinin (Gazneliler) temelini atmıştır. Onlar bu başarıyı, hiç şüphesiz şahsî yetenekleri ve emirlerindeki Türk gulâmları sayesinde elde etmişlerdir.

Türk komutanlarının İslâm devleti içinde gittikçe güçlerini ve etkilerini artırmaları, halifeler ile aralarının bozulmasına yol açmıştır. Daha doğrusu bu durum, halifelerin kıskançlık ve rekabet duygularını kamçılamıştır. Halife Mütevekkil (847-861) ve onu takip eden halifeler, devlete büyük hizmetlerde bulunmuş olan **Bagîr et-Türkî**, **İtah**, **Vasıf** ve **Büyük Boğa** gibi Türk komutanlarını arka arkaya öldürtmüşlerdir (İbnü’l-Esîr, 1982: VIII, 47,137; 1986: VIII, 49,118). Bu durum birbirini izleyen zincirleme tepkilere sebep olmuştur. Türk komutanları, niyetlerinden şüphe ettikleri halifeleri ya tahttan indirmişler ya da öldürmüşlerdir. Bunların başında, bu yola ilk defa başvuran Halife Mütevekkil geliyordu. İç mücadele bununla da kalmamıştır; Mütevekkil’in dört halefinden üçü de aynı sebeplerle ortadan

kaldırılmıştır (İbnü'l-Esîr, 1982: VIII, 98, 99, 172, 173, 190, 191, 228, 233; 1986: VIII, 88, 89, 147, 165, 191, 195).

Bu mücadeleden hiç kuşkusuz, en çok zarar gören halifeler olmuştur. Çünkü bu durum, yani karşılıklı güvensizlik hali, Türk komutanlarının Abbasî halifelerine karşı bağılıklarını devamlı azaltmıştır. Sonunda faydalı hizmetlerin tamamen kesilmesine yol açmıştır. Bu durumun, hem iç hem de dış siyaset bakımından devlete faturası çok ağır olmuştur. Mısır, İran, Horasan ve Mâverâünnehir gibi devletin önemli ülkeleri birer birer devletten kopmuştur.

892 yılında, devletin merkezinin Sâmerâ'dan tekrar Bağdat'a alınması, "**Türk askerî ocağı**"nın tamamen sönmesine yol açmıştır. Üstelik bu durum, Türklerin devlet idaresindeki etkilerini de oldukça azaltmış; hatta onları geri plâna atmıştır. Fakat bu durum çok uzun sürmemiştir; kısa sürede kendilerini toplayan Türkler, tekrar devlet idaresinde ve özellikle askerî sahada rol oynamaya başlamışlardır. Meselâ **Hazarî, Beçkem** ve **Tüzün** (İbnü'l-Esîr, 1987: VIII, 293, 338) gibi Türk beyleri arka arkaya İslâm orduları komutanı (Emîrü'l-Ümerâ) tayin edilmişlerdir. "**Emîrü'l-Ümerâlar Devri**" olarak tanımlanan bu dönemde (935-945) Türk komutanlarının nüfuzları öyle artmıştır ki, bunlardan özellikle Hazarî'nin adı, hutbelerde zamanın halifesinin adı ile birlikte anılıyordu (İbnü'l-Esîr, 1987: VIII, 269 vd.). Beçkem'in adı da Abbasî halifesinin bastırıldığı paraların üzerinde bile yer alıyordu (Kafesoğlu, 1976:792). Halifeler ise, Sâmerâ devrinde olduğu gibi iktidarı tamamen ellerinden çıkardılar; âdeta varlıkları ile yoklukları eşit durumdaydı; gerçek iktidar Türk komutanlarının eline geçmiş bulunuyordu (İbnü'l-Esîr, 1987: VIII, 270).

Fakat "**Türk Emîrü'l-Ümerâlar devri**" çok uzun sürmedi. Hazarî, Beçkem ve Tüzün'den sonra Abbasî iktidarını koruyacak ve savunacak kuvvetli bir Türk komutanı çıkmadı. İslâm devleti siyasî ve manevî bakımdan birliğini yitirdi ve parçalanma sürecine girdi. Abbasî halifeleri ise, İslâm dünyasının birliğini korumak şöyle dursun, kendilerini bile savunmakta âciz kaldılar. Bu durumdan yararlanan Fatimîler Mısır'a (969), Mirdas Oğulları

Haleb'e, Ukayl Oğulları Musul'a, Mervân Oğulları Diyarbakır'a, Ziyarîler Cürcan'a, Kaküye Oğulları İsfahan ve Hemedan'a, Sâmânîler Mâverâünnehir, Harezmi ve Horasan'a, Karahanlılar Türkistan'a (932-1212), Gazneliler Afganistan'a (969-1185) sahip oldular. Fars kökenli bir aile olan **Büveyhîler** de (932-1055), başta Bağdat olmak üzere Abbasîlerin Irak ve batı İran'daki topraklarını işgal edip, halifeleri de tamamen hükümleri altına aldılar. Öte yandan, İslâm devleti karşısında asırlarca toprak kaybederek geri çekilmiş olan Bizans İmparatorluğu da bu fırsatı değerlendirip, tekrar saldırıya geçerek, eski topraklarını birer birer geri almaya başladı. İslâm devletini, içinde bulunduğu bu çöküşten kurtaracak, tekrar birliğini sağlayacak, daha da önemlisi onu dış saldırılara karşı savunacak ve koruyacak taze bir kuvvete ihtiyacı vardı. Aksi takdirde, iç çöküntüyü güçlü bir dış saldırı tamamlayarak, İslâm dünyası ve medeniyeti tamamen mahvolabilirdi.

İslâm devletinin imdadına tekrar Türkler yetişti: Horasan'da yeni bir Türk devleti kurmuş olan Selçuklular (1040), kısa zamanda İslâm ülkelerinin büyük kısmına hâkim olarak, onu iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumaya ve savunmaya başladılar. Onlar önce, Mısır Fâtımîleriyle işbirliği halinde olan Büveyhîlerin siyasî varlığına son vererek, Abbasî halifesini kurtardılar. Abbasî halifesi de, tamamen sözden ibaret olan siyasî yetkilerini kendi isteği ile Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e devretti; kendisinin üzerinde ise, sadece İslâm topluluklarının dinî başkanlığı sıfatı kaldı. Diğer taraftan Selçuklular, dış cepheyi de ihmal etmediler; İslâm'ın fetih ve gaza ruhunu yeniden canlandırdılar; Anadolu'ya arka arkaya düzenledikleri seferler ve akınlarla Bizans'ı baskı altına aldılar. Malazgirt zafriyle de Bizans ordusunu tamamen imha ederek (1071), Anadolu'yu İslâmiyet'e ve Türklüğe açtılar. Daha da önemlisi onların izinden giden torunları, dokuz asır gibi uzun bir süre İslâm dünyasının bayraktarlığını yaparak, Hindistan'dan Orta Avrupa'ya kadar İslâm dininin ve medeniyetinin yerleşmesinde ve kökleşmesinde başlıca rol oynadılar.

2. Türklerin İslâm Dünyasındaki Hâkimiyetleri Döneminde Türk Ordularının ve Başkomutanların Dünya Tarihine Yansıyan İmajları

Biz, yazımızın bu kısmında, Türk başkomutanlarının özellikle Selçuklu döneminde nasıl bir imaj ortaya koyduklarını ele alıp, bu hususta da kısa bir değerlendirme yapmak istiyoruz. Çünkü Türk kimliğini ve kültürünü şahıslarında en iyi şekilde temsil eden ve onu dünyaya en iyi tanıtan Türk ordularının başkomutanları olmuştur.

Türklerin İslâm dünyasındaki rolleri, onların sadece İslâm devletine hizmet etmelerinden ibaret değildir. Türkler, hem İslâm tarihinde hem de dünya tarihinde asıl rolü, İslâm dünyasındaki kendi hâkimiyetleri döneminde oynamışlardır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Türklerin İslâm dünyasındaki hâkimiyetleri de, Büyük Selçuklu Devletiyle başlamış (1040), Osmanlı Devletinin çöküşüne kadar (1918), yani dokuz asır gibi uzun bir süre devam etmiştir. Bu uzun dönemde, tarihe yön veren ve tarihinin akışını değiştiren tek güç, Türk devletlerinin orduları ve onların başında bulunan Türk başkomutanlarıdır.

Bilindiği gibi, bütün tarih boyunca Türk devletleri ordularının başkomutanları, Türk hükümdarları idi. Türk hükümdarları da, hem bütün devlet teşkilâtının başı hem de idare ettikleri toplumun lideri durumundaydılar. Dolayısıyla onların görev ve sorumlulukları çok ağırdı. Türk devlet geleneklerine göre, onların daha işbaşına gelmeden ve sorumluluk yüklenmeden önce çok iyi bir şekilde yetişmeleri gerekmektedir. Bunun için Türk devletlerinin başına geçecek olan şehzadeler, gençlik yıllarını sarayın rahat ortamında, hayatın her türlü meşakkatinden ve sıkıntısından uzak, hizmetçiler ve dalkavuklar arasında, lüks ve eğlence içinde, tahtı ve tacı bekleme havasında boş vakit geçirmemekteydiler. Daha babalarının sağlıklarında, her birinin idaresine bir vilâyet veya eyâlet, emirlerine de küçük bir ordu verilmekteydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, babaları oğullarını, daha çocukluktan kurtulur kurtulmaz devletin önemli bir eyâletinin veya vilâyetinin başına koyarak, onları iktidarın, yönetimin ve savaşın bütün zorluklarıyla

la baş başa bırakmaktaydılar. Onlar da burada, tecrübeli devlet adamları ve komutanların (atabey) gözetiminde, idarî, askerî ve siyasî sahalarda bol bol uygulama (pratik) yapmak ve özellikle hem savaş hem de komutanlık sanatının bütün inceliklerini öğrenmek suretiyle kendilerini yetiştirme ve kadrolarını kurma imkânı bulmaktaydılar. Böylece onlar, işbaşına geldikleri zaman idarî, askerî ve siyasî faaliyetlerde pek fazla acemilik ve güçlük çekmemektedirler.

a. Türk Siyasî Birliği Politikasından Cihân Hâkimiyeti Politikasına

Türk ordularının başkomutanı olan hükümdarların en önemli görevleri, Türk topluluklarını bir devlet çatısı altında toplamak, isyan eden toplulukları itaat altına almak, düzeni ve iç barışı sağlamak, doğru kanunlar (köni törü) koymak ve bu kanunları adâletle uygulamak, halkı bütünüyle refaha kavuşturmak ve refah içinde yaşatmak, akınları ve savaşları zafere ulaştırmak, istiklâli korumak ve devam ettirmektir. Özellikle Türk siyasî birliğini kurmak, yani Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan toplulukları bir devlet çatısı altında toplamak, onların gayelerinin ve görevlerinin başında gelmekteydi. Fakat özgürlüklerine ve bağımsızlıklarına çok düşkün olan Türk topluluklarını ve boylarını itaat altına almak pek kolay olmuyordu. Bu faaliyet, barış yoluyla değil, ancak kuvvet, yani silâh gücü ile gerçekleştirilebilmekteydi. Bu durumu Göktürk beyleri, yine kendilerinin diktikleri yazıtlarda “Devleti olanı (illi) devletsizleştirdik; kağanı olanı kağansızlaştırdık; dizliye diz çöktürdük; başlıya baş eğdirdik” şeklinde bir ifade ile ortaya koymuşlardır.

Türk ordularının başkomutanı olan Türk hükümdarları, sadece Türk topluluklarını değil, başka soydan, başka dinden ve başka kültürden olan toplulukları da bir devlet çatısı altında toplamayı kendilerine gaye edinmişlerdir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, daima dünya hâkimiyeti davâsı gütmüşlerdir. Çünkü Türk hükümdarları, dünya hâkimiyetinin Tanrı tarafından bir görev olarak kendilerine verildiğine inanıyorlardı. Türk dilinin ve kültürünün büyük bilgini Kaşgarlı

Mahmûd, gözlemlerine ve Türk kültüründekiengin bilgilerine dayanarak bu hususta şöyle demiştir: **“Tanrının devlet güneşini (kut=siyasî iktidar) Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı, onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hükümdar yaptı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi”**. Görüldüğü gibi, Kaşgarlı Mahmûd, bu sözleri Türklerin İslâm dünyasının tek hâkimi oldukları bir dönemi göz önüne alarak söylemiştir. Fakat dünya hâkimiyeti düşüncesi, Kaşgarlı Mahmûd’un yaşadığı dönemde ortaya çıkmış bir düşünce değildir. Türklerdeki dünya hâkimiyeti düşüncesi ve bu düşünceye dayanan temel faaliyetler, Oğuz Kağan Destanının da gösterdiği gibi Milâttan Önceki çağlara kadar çok gerilere gitmektedir. Oğuz Kağan Destanına göre, dünya hâkimiyetini ilk gerçekleştiren Türk hükümdarı da **Oğuz Kağandır**. Hemen hemen her büyük Türk hükümdarı da, kendisini dünya hâkimiyeti davasının en büyük temsilcisi olarak görmüş ve daima öyle davranmıştır. Meselâ, **Göktürk Kağanı Tardu**, 598 yılında Bizans imparatoruna yazdığı mektupta kendisini **“Yedi iklimin ve yedi ırkın büyük hükümdarı”**, yani dünya hükümdarı olarak tanıtmıştır (Chavannes, 1903: 246 vd; 2006: 270; Grousset, 1980: 102; Kafesoğlu, 1977: 91). Aynı şekilde **Bilge Kağan** da, Kaşgarlı Mahmûd’dan aşağı yukarı üç asır önce Göktürk Yazıtlarında, **“Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar (bütün ülkeleri ve) onun içindeki bütün milletleri (kendime) tâbi kıldım. Bunca milleti hep düzene soktum”** şeklindeki sözleriyle âdeta dünya hâkimiyetini gerçekleştirmiş bir hükümdar gibi konuşmuştur (Koca, 2003-a: II, 75-78).

Bilge Kağanın ortaya koymuş olduğu düşünce ve faaliyet gayet açık olmasına rağmen, bu düşünceye ve faaliyete temel olan anlayışın biraz daha açıklanması gerekmektedir: Türkler, dünyayı dört köşe olarak görmekte ve kabul etmekteydiler. Dolayısıyla Türk kağanları için dört tarafa (tört bulung) ordu sevk

edip, dört taraftaki milletleri tâbi kılmak ve onları düzene sokmak, dünya hâkimiyetini gerçekleştirme anlamına gelmekteydi.

Ünlü Alman edibi Goethe bir defasında şöyle demiştir: **“Her millet ve fert, çağına uygun âlet ve vasıtalarla sahip olduğu ve ona uygun şekilde düşündüğü oranda çağına etki edebilir”**. Büyük Fransız düşünürü André Maurios da **“İnsan bütün varlığını vermedikçe, ne zafer kazanabilir ve ne de şaheser yaratabilir”** demiştir. Bu sözlerin tarihî temeli şudur: Dünya tarihinde, sadece **“dünya hâkimiyeti politikası”** güdebilen ve kendisini böyle büyük bir davâyâ adayabilen milletler, devletler ve liderler büyük rol oynayabilmişlerdir. Bu politikanın temelini oluşturan fikir ve aksiyon da ancak askerî gücü artan ve büyüyen milletlerde, devletlerde ve liderlerde görülmüştür. Fakat dünya hâkimiyeti politikası ve bu politikanın vasıtaları, çağın ve zamanın şartlarına göre devamlı değişmiştir. Meselâ, İlk Çağdan itibaren hemen hemen Yeni Çağın sonlarına kadar, kuvvetli bir kara ordusu meydana getirebilmiş ve onu çağın şartlarına uygun silâhlarla donatıp eğitebilmiş milletler, devletler ve liderler, dünya hâkimiyetinde söz sahibi olmuşlardır. Bu milletlerin başında da hiç kuşkusuz Türkler gelmekteydi¹². Nitekim Türkler, tarihin bu uzun döneminde çağın gerektirdiği vasıtalarla sahip olmakla kalmamışlar, dünya tarihinde başlıca rol oynayan millet olmuşlardır. Yakın Çağdan itibaren ise, kuvvetli bir deniz gücüne sahip olan milletler ve devletler, dünya hâkimiyetinde etkili rol oynayabilmişlerdir. Bu milletlerin en büyük temsilcisi de İngilizlerdi. Dünya hâkimiyeti, XX. yüzyılın başlarından itibaren de denizden havaya sıçramıştır¹³. Bu hususta üstünlüğü de Amerikalılar ele geçirmişlerdir. Günümüzde dünya hâkimiyeti havadan da uzaya çıkmıştır. Yine bu hususta da üstünlüğü hâlâ Amerikalılar ellerinde tut-

¹² Türklerin yanında Romalıları, Persleri, Arapları ve Moğolları da dünya hâkimiyetinde rol oynayan milletler arasında saymak gerekir.

¹³ Geniş ve sağlam bir vizyon sahibi olan büyük Atatürk, 1925 yılında **“İstikbal göklerde”** diyerek, milletine ve devletine çağın ve zamanın şartlarına uygun önemli bir hedef göstermiştir. Fakat ondan sonra gelen devlet adamları, onun bu ileri düşüncesinin ne önemini kavrayabilmişler ve ne de bunun gereğini yerine getirebilmişlerdir.

maktadırlar¹⁴. Artık bundan böyle uzay teknolojisine sahip olan milletler ve devletler, rakiplerinin ve düşmanlarının faaliyetlerini uzaydan takip edebilmekte ve silâhlarını da buradan yönlendirebilmektedirler.

Görüldüğü gibi, çağın ve zamanın şartlarına kendilerini uydurabilen, yani çağın ve zamanın şartlarına uygun vasitalara sahip olabilen milletler ve devletler, ancak dünya hâkimiyeti politikası güdebilmişler ve bu politikalarında da büyük ölçüde başarı sağlayabilmişlerdir. Bugün, çağın gerektirdiği uzay teknolojisine sahip olamayan milletler ve devletler, dünya hâkimiyeti politikası gütmek şöyle dursun, istiklâllerini ve varlıklarını korumakta ve devam ettirmekte bile çok büyük güçlük ve sıkıntı çekmektedirler.

Burada özellikle sorulması ve cevap verilmesi gereken bir soru da şudur: Milletlerin ve devletlerin dünya hâkimiyeti politikası gütmekten maksatları neydi? Bu hususta uzun uzun düşünmeye ve bir araştırma yapmaya hiç ihtiyaç yoktur. Açıkça görülmektedir ki, **Türklerin bu davayı gütmekten maksatları, dünyaya hak, adâlet, düzen, güvenlik, barış, huzur ve hizmet getirmektir.** Çünkü Türklerden başka hiçbir millet, “**veli-yi küllü müzlimîn**” (bütün haksızlığa ve zulme uğrayanların babası) olmak gibi kendisini yüce bir davâyı adamamıştır. İlk Müslümanlar istisna edilirse, Türklerden başka hiçbir Müslüman millet de, “**ilâ-yı kelimetullâh**” (Allâh adını yüceltme) davâsı gütmemiştir. Bu davânın en büyük temsilcisi Osmanlı Türkleridir. İngilizlerin dünya hâkimiyetinden güttükleri gaye ise, açıkça dünyayı sömürmektir. Bu hususta Amerikalıların da gayesi aynıdır. Buna ancak “**demokrasi getirme perdesi altında yeni sömürgecilik**” diyebiliriz.

b. Türk Başkomutanları ve Tarihın Akışını Değiştiren Zaferler

Dünya hâkimiyeti politikası hakkında yaptığımız bu kısa açıklamadan sonra tekrar Türk hükümdarlarına dönüyoruz.

¹⁴ Bir zamanlar SSCB uzay teknolojisinde Amerikalılarla yarış halinde idi. 1991 yılında SSCB'nin yerini alan Rusya Federasyonu, bu yarışı bugün bırakmış gözükmemektedir.

Türk hükümdarları, başkomutan olarak, başından sonuna kadar bütün askerî faaliyetleri plânlama, yürütme ve sonuçlandırma görev ve sorumluluğunu üzerinde taşıyan en büyük yetkililerdi. Zira Türk hükümdarları, devletin merkezinde oturan ve sadece emir veren kişi değillerdi. Onlar, her türlü askerî faaliyette ordularının başında bulunurlar, askerlerinin gayretlerini artırır, cesaretlerini kamçılar ve umutlarını daima canlı tutmaya çalışırlardı. Çarpışmalarda da, daima merkez (kalp) kuvvetlerinin başında ve en ön saflarda yer alırlardı. Verdikleri emirleri de önce bizzat kendileri icra ederlerdi. Çünkü onlar, giriştikleri her türlü mücadelede başarının her şeyden önce kendi cesaretlerine ve gösterecekleri kahramanlığa bağlı olduğunun bilincindeydiler¹⁵. Ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hâcib'in de belirttiği gibi, Türk devletlerinin başkomutan ve komutanları cesaret ve kahramanlıkta daima ordularına örnek ve model olurlardı. Bu örnek ve modelle de, arkalarındaki birlikleri daima olumlu bir şekilde etkilerlerdi (Krş. Yusuf Has Hacib, 1947, 1974: b. 2047; Koca, 2005: 71 vd.)¹⁶. Ayrıca onlar, kolaycılığı ve rahatı tercih eden, hazırda konan komutan hiç değillerdi. Özellikle savaşın ve mücadelenin her türlü meşakkatini, acısını, sıkıntısını, tehlikesini ve felâketini askerleriyle birlikte paylaştıkları gibi başarısını da yine onlarla birlikte paylaşırlar veya onların kahramanlıklarına ve fedakârlıklarına atfederlerdi.

Tarihin en eski dönemlerinden beri sürekli batıya akış içinde olan Türk topluluklarının kaderi, Türk başkomutanları-

¹⁵ Bu hususta Yusuf Has Hacib şöyle demiştir: "Arslan köpeklere baş olursa, köpeklerin her biri kendi karşındakilere arslan kesilir. Eğer köpek aslanlara baş olursa, o aslanların hepsi köpek gibi olur".

¹⁶ Yusuf Has Hacib eserinde, iyi bir ordu komutanının bazı özelliklere sahip olması gerektiğini belirtmiştir. O, bu özelliklerin bir kısmını, bazı hayvanlarda ve kuşlarda görülen özelliklerle anlatmıştır. Ona göre iyi bir komutan şu özelliklere sahip olmalıdır: "Onun yüreği harpte arslan yüreği gibi ve dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır. O, domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır. Aynı zamanda, kırmızı tilki gibi hilekâr olmalı; deve gibi kin ve öç gütmelidir. Kendisini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı; gözünü, kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmelidir. Arslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı; baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir" (Ayrıca bkz. Yusuf Has Hacib, 1947, 1974: b. 2310-2314; Dankoff, 1977: I, 95-112; Karamanlioğlu, 1967: 58/45-48)

nın savaş meydanlarında kazanacakları başarıya bağlı olmuştur. Daima görevinin ve sorumluluğunun bilincinde olan Türk başkomutanları da, tarihin akışını değiştiren ve Türklüğün kaderini tayin eden büyük zaferler kazanmışlardır. Bunların en önemlileri, hiç şüphesiz, **Dandanakan** (1040), **Malazgirt** (1071), **Miryokefalon** (1176), **İstanbul'un fethi** (1453) ve **Dumlupınar** (30 Ağustos Başkumandanlık) (1922) zaferleridir. Bilindiği gibi, **Dandanakan zaferi**, **Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşu**nu sağlamış ve **Türklüğün önüne İslâm dünyasının hâkimiyetini açmıştır**. **Malazgirt zaferi** ise, **Anadolu'nun fethi** ve **Türk vatanı haline gelmesi** sonucunu doğurmuştur. **Miryokefalon zaferi** de, kurulan yeni vatanı (Anadolu) ve devleti (Türkiye Selçuklu Devleti) koruyarak, **Türklerin bu ülkede kalıcı olmalarını sağlamıştır**. Dolayısıyla bu zafer, hem **Türkler** hem de **Bizans için bir bakıma Malazgirt zaferinin tasdiki ve tescili** olmuştur. **İstanbul'un fethi** ile, iki parça halinde olan **Türk yurdu**, yani **Anadolu ve Rumeli** birleştirilmiş ve bir bütün haline getirilmiştir. **Dumlupınar zaferi** ise, **istilâya ve işgale uğramış olan "Türk ata yurdu" Anadolu'yu kurtarmış ve burada yeni bir Türk devletinin (Türkiye Cumhuriyeti) kurulmasını sağlamıştır**.

Türk başkomutanlarının bu büyük başarılarında hiç kuşkusuz onların bazı davranışları ve yetenekleri başlıca rol oynamıştır. Meselâ Türk başkomutanları, karşılarındaki ordunun kuvvetini öğrenmeden ve ölçmeden, onu manen ve maddeten yıldırıp yıpratmadan genellikle büyük çaplı bir askerî faaliyete girişmemektedirler. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, rakip bir güçle bir meydan savaşına girmeden önce, uzun bir süre bu güce karşı yıpratma ve yıldırma savaşları vermekte, keşif ve yoklama faaliyetlerinde bulunmaktaydılar: Özellikle yıpratma ve yıldırma savaşlarında, küçük akıncı birlikleri, düşmanın yığınak merkezlerine, irtibat noktalarına, ileri karakollarına, keşif kollarına, önemli yol kavşaklarına, askerî garnizonlarına, malzeme ve yiyecek depolarına yüzlerce defa sürpriz

baskın¹⁷ ve akın düzenlemektedirler. Bu baskınlar ve akınlar, özellikle düşman takatten düşünceye kadar devam etmekteydi (Kafesoğlu, 1977: 243). Bu arada rakip gücün zayıf ve kuvvetli tarafları öğrenilmekte ve ona göre önlemler alınıp uygulanmaktaydı. Meselâ, Selçuklu beylerinin (Tuğrul ve Çağrı Beyler), 1035-1040 yılları arasında, yani Dandanakan meydan savaşına kadar Gaznelilerle olan bütün çarpışmaları, bu gücü yıpratmaya ve yıldırmaya yönelik olmuştur. Aynı şekilde Selçuklu sultanları, Selçuklu hanedan üyeleri, Selçuklu komutanları ve Türkmen beyleri de (Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melik Hasan, İbrahim Yinal, Kutalmış, Dinar, Sâlâr-ı Horasan, Samuh, Afşin), Malazgirt meydan savaşından önce Bizans'ın askerî gücünü kırmak ve maneviyâtını çökertmek için Anadolu üzerine yüzlerce defa sefer ve akın düzenlemişlerdi. Bu seferler ve akınlar sonucunda da, büyük şehirler yağmalanmış, direniş merkezleri çökertilmiş, Anadolu'yu Türklüğe açacak Ani ve Malazgirt gibi müstahkem yerler alınmış, Bizans'ın doğudaki birlikleri imha edilmiş, büyük Bizans ordusu sarsılmış ve daha da önemlisi Bizans'ın itibarı ve maneviyâtı kırılmıştır. Fakat **Sultan Alp Arslan** bütün bu faaliyetleri yeterli görmemiştir. Malazgirt savaşından önce Bizans ordusunun son durumunu öğrenebilmek için 1071 yılı başlarında Selçuklu akıncı komutanlarından **Afşin'i** Anadolu'ya bir kere daha göndermiştir. Son derece kuvvetli ve hareketli bir akıncı birliğinin başında Anadolu'ya giren Afşin, Denizli dolaylarında geniş bir akın hareketinde bulunduktan sonra Marmara sahillerine ulaşmış ve buradan da Bizans imparatorunu kendi başkentinde (İstanbul) tehdit etmiştir. Bizans imparatoru, Afşin'in yaptığı bu yağmalı akına karşı en ufak bir müdahalede bile bulunamamıştır. Bundan sonra Azerbaycan'a dönen Afşin, Bizans'ın savaş kabiliyetinin olmadığını ve kendisini savunmaktan aciz olduğunu Sultan Alp Arslan'a bildirmek suretiyle onu cesaretlendirmiş ve teşvik etmiştir (Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 320).

¹⁷ Türkler, sürpriz baskına "türktaz" adını verirdiler. Saldırıları da, genellikle sürpriz baskın şeklinde yaparlardı.

**c. Türk Ordularının En Önemli Özelliği:
Başkomutan-Ordu Bütünleşmesi**

İyi bir başkomutanın mutlaka yapması gereken işlerden biri de, ordusu ile aynı düşünce ve idealde bütünleşmektir. Bu da zamana, zemine ve şartlara uygun, etkili nutuk söyleme yeteneğine sahip olmakla mümkündür. Bu yetenek, büyük Türk başkomutanlarının hemen hemen hepsinde vardı. Onlar, kesin sonuç almak istedikleri zaman bu yeteneklerini ustalıkla kullanarak, yani emirlerindeki birliklerin inancına ve sosyal psikolojisine uygun ve etkili bir nutukta bulunmak suretiyle onları coşturmakta ve peşlerinden sürüklemekteydiler. İyi bir başkomutan olan **Sultan Alp Arslan**, etkili nutuk söyleme yeteneğine fazlasıyla sahipti. O, Malazgirt savaşından az önce ordusuna şöyle hitap etmiştir: “Şehit düşersem, vurulduğum yere gömün. Geri kalanlar da oğlum Melikşâh’a tâbi olsun. Bugün burada, bir hükümdar (sultan) gibi değil, bir er gibi din ve devlet uğrunda savaşacağım. Savaştan korkanlar çekip gitmekte serbesttir. Şehit olanlar cennete girecekler, kalanlarda dünya nimetine gark olacaklar. Savaştan kaçanları ise, öteki dünyada ateş, bu dünyada da alçaklık beklemektedir” (Sümer-Sevim, 1971: 12, 22, 29 vd., 51; Arapça metin : 14, 25, 34, 57 vd.; Köymen, 1972: 58 vd.; Kafesoğlu, 1988: İA, Malazgirt mad, VII, 246).

Sultan Alp Arslan’ın bu kısa, fakat son derece etkili olan sözlerini bir daha gözden geçirecek ve değerlendirecek olursak, bu nutukta özellikle şu noktalar dikkati çekmektedir: Görüldüğü gibi, Sultan Alp Arslan’ın nutkundaki ilk sözü, şehit olma ihtimali halinde “**siyasî vasiyetnâmesi**” ile ilgilidir (İbnü’l-Esir, 1987: X, 71; Sevim (Sıbt İbnü’l-Cevzî) 1998: XIX, 37 vd.; Münecimbaşı, 2000: I, 40; Kafesoğlu, 1973: 6). Sultanın böyle bir vasiyette bulunmaktan maksadı, hiç şüphesiz, kendisinden sonra devletin dağılmasını ve yıkılmasını önlemektir.

Sultan Alp Arslan, nutkunun ikinci cümlesinde, kendisi için iki önemli hususu ortaya koymuştur. Bunlardan biri, emrindekilerle kendisinin eşit olduğunu ilân etmiş olması; ikincisi ise, din ve devlet gibi yüce iki değer uğrunda savaşacağını be-

lirtmesidir. Burada özellikle belirtelim ki, bu iki husus sadece Alp Arslan için değil, bütün Türk başkomutanları ve komutanları için de önemli idi.

Sultan Alp Arslan, **“Artık burada sultan yoktur”** derken, kendisini askerlerinin seviyesine indirmiş ve onlarla eşit hale getirmiştir. Ayrıca o, bu davranışıyla emrindekilere ne kadar değer ve önem verdiğini göstermiştir. Hiç kuşkusuz Alp Arslan’ın bu davranışı, Selçuklu erlerinin psikolojisini son derece olumlu etkilemiştir.

Maddî güçleri ne olursa olsun, iki ordu arasında cereyan eden mücadelede sonucu belirleyen en önemli unsur, tarafların taşıdıkları gayelerin niteliğidir. Eğer verilen mücadele müspet bir sonuca ulaştırılmak isteniyorsa, her şeyden önce güdülen gayenin haklı, meşru, geçerli ve hayatî bir sebebe dayanması gerekir. Aksi takdirde olumlu bir sonuca ulaşmak mümkün olmayabilir. İşte Alp Arslan, Malazgirt savaşına dini ve devleti korumak gibi yüce bir gaye ile girmiştir. Hâlbuki Bizans İmparatoru, Büyük Selçuklu Devletini yıkmak ve Türkleri geldikleri yere atmak gibi tecavüzî bir gayenin peşindeydi. Şurasını unutmamak gerekir ki, tecavüzî gaye güdenlerle dini ve devleti savunmak gibi yüce gaye güdenler hiçbir zaman aynı psikolojide olamazlar. Görüldüğü gibi, Sultan Alp Arslan bu sözünü, kendi gayesini ordusuna aşilayarak, askerlerinin ruhunda derin bir umut ve heyecan uyandırmıştır.

Sultan Alp Arslan, nutkunun üçüncü cümlesinde **“Korkanlar çekip gitmekte serbesttir”** derken, deyim yerindeyse, âdeta askerlerinin damarlarına basarak, onları cesaretlendirmek istemiştir. Çünkü Alp Arslan’ın anlayışına göre, ordunun birlikleri arasında zayıf iradelilere, yetersizlere, yeteneksizlere ve korkaklara asla yer olmamalıdır.

Sultan Alp Arslan’ın nutkunun dördüncü cümlesi ise, mücadelenin ödülü ile ilgilidir. Alp Arslan’a göre, bu öyle bir mücadeledir ki, sonucunda kendi tarafından kaybeden hiç kimse olmayacaktır. Eğer şehit olunursa **“cennet”**e, hayatta kalırsa da **“dünya nimetleri”**ne kavuşulacaktır. Sultan Alp Arslan’ın, daha mücadeleye girmeden böyle bir ödül göstermesi sebepsiz değil-

dir. Çünkü bu ödüller, hem Türk gelenekleri hem de inancı için çok önemli ve değerlidir. Nitekim bu önemli ve değerli ödüller, Türk ordusunun motivasyonunu son derece artırmıştır.

Sultan Alp Arslan, nutkunun son cümlesinde, savaştan korkup kaçmayı düşünenlerin başına gelebilecek felâketleri hatırlatarak, ordusunun tutumunu daha da kuvvetlendirmiştir. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, Sultan, savaştan kaçma ihtimalini düşünerek, bu yolu iki ağır ceza göstermek suretiyle kapatmak istemiştir. Bu cezalardan biri bu dünyada **“zillet”**, diğeri öteki dünyada **“cehennem ateşi”**dir. Zaten, **“hastalıktan ölmeyi utanç verici sayan, savaşta ölmeyi de onur verici bulan”**¹⁸ her Türk’ün, savaştan kaçmak gibi ağır bir zilleti kolay kolay göze alması mümkün değildi.

Burada şu sonuca varıyoruz: Bu nutuk, hem Sultan Alp Arslan’ın hem de Türk ordusunun inancına ve sosyal psikolojisine tamamen uygundur. Zira bu nutuktan sonra Türk ordusu birden coşmuştur. Daha doğrusu Türk ordusu, savaş naralarıyla Malazgirt ovasını inletmiştir. Daha da önemlisi ant içme anlamına gelen bu toplu onaylama, Sultan Alp Arslan’ın ordusuna olan güvenini daha da kuvvetlendirmiş ve ordusu ile başkomutanını aynı duygu ve gayede birleştirmiştir.

Gerçekten de Sultan Alp Arslan’ın bu nutku az sözle çok önemli anlamlar ifade eden bir güce sahipti. Şurası bir gerçektir ki, Sultan Alp Arslan, bu duygu ve düşüncelerle dolup taşmasaydı, bu sözleri söyleyemezdi. Türk ordusu da, aynı duygu ve düşünceleri benimseyip paylaşmamış olsaydı, coşamazdı. Sultan Alp Arslan’ın anlayışına göre, ancak benzer duygu ve düşünceler taşıyanlar, aynı gayede birleşebilirler ve benzer davranışlar gösterebilirlerdi. Şüphesiz, Sultan Alp Arslan, bu nutuk vasıtasıyla kendi fikirlerini ordusuna aşılarmaya ve onu kendi kutsal amaçları doğrultusunda fikren hazırlarmaya çalışmış ve bu teşebbüsünde de tam başarıya ulaşmıştır (Koca, 2003-b: II, 23; Koca, 2005: 73 vd.).

¹⁸ Bu tespit, Çin tarihçileri tarafından Göktürk savaşçıları için yapılmıştır (Liu Ma-tsai, 2006: 64).

Türk başkomutanlarının bir diğer özellikleri şu idi: Türk başkomutanları, amaçlarına ulaşma hususunda son derece kararlı idiler. Onlar, daima ölçülü ve ılımlı, fakat sağlam ve sarsılmaz bir inançla imkânlarının sınırlarını hiç gözden kaçırma- dan ısrarla hedeflerine yürürlerdi. Tehlike ve güçlükler ne kadar büyük olursa olsun yılmazlar, engeller onların cesaretini kıramazdı. Bir meseleyi çözüme kavuşturmadan başka bir meseleyi ele almazlardı. Bütün akıl ve enerjilerini ele aldıkları meseleler üzerinde toplarlardı. Herhangi bir askerî faaliyette başarısızlığa uğramak, Türk başkomutanlarının gözünü asla yıldıramazdı. Onlar, bir teşebbüste başarısızlığa uğramışlarsa, bunu her şeyin sonu olarak görmezlerdi. Hiçbir şey olmamış gibi teşebbüslerine büyük bir gayretle devam ederlerdi. Tâ ki, başarıya ulaşıncaya kadar (Krş. Grenard, 1992: 98). Bu hususta bir örnek vermek gerekirse, Türkiye Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı *I. Kılıç Arslan*, Haçlı ordularına karşı İznik, Eskişehir ve Konya Ereğlisi olmak üzere üç yerde meydan savaşı ver- diyse de, bu orduları ne imha edebilmiş, ne de durdurabilmiştir (1097). Daha doğrusu Kılıç Arslan, her üç çarpışma sonucunda da Haçlı ordularının önünden çekilmek zorunda kalmıştır. Fakat amacına ulaşmak hususunda son derece kararlı bir komutan olan Sultan *I. Kılıç Arslan*, 1100 ve 1101 yıllarında arka arkaya gelen Haçlı ordularını Amasya ve Konya Ereğlisi'nde büyük ölçüde imha ederek, önceki başarısızlıklarını sildiği gibi, Anadolu'nun öyle kolayca geçilebilecek ve işgal edilebilecek bir ülke olmadığını bütün Batı dünyasına açık bir şekilde göstermiştir (Koca, 2003-b: II, 85, 94).

Türk başkomutanları, kendilerine özgü savaş taktiklerini uygulamakta da son derece başarılıydılar. Onlar, taktiklerini duruma, zemine ve şartlara göre değiştirmekte ve uydurmakta fevkalâde yetenek sahibi idiler. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Türkiye Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı *I. Kılıç Arslan*, Haçlı ordularına karşı verdiği meydan savaşlarında başarı sağlayamayınca, hemen düzenli ordu savaşını bırakıp, başka bir savaş türü olan gerillâ savaşına yönelmiştir. Böylece Kılıç Arslan, kendi savaş gücünü koruduğu gibi, Haçlılara da mad-

deten ve manen çok büyük zararlar verdirmiştir (Geniş bilgi için bkz. Koca, 2003-b: II, 81). Zira Haçlı komutanları Filistin'e ulaştıklarında, ordularının yarıdan fazlası Anadolu'da imha edilmiş bulunuyordu.

ç. Galip Türk Başkomutanlarının Mağlup Başkomutanlara Karşı Tutumları

İyi bir başkomutanda bulunması gereken daha başka özellikler de vardır. Meselâ iyi bir başkomutan, hem komuta ettiği ordunun hem de rakip ordunun psikolojisini çok iyi bilmesi gerekir. O, ancak bu sayede neleri yapabileceğini, ne kadar ileri gidebileceğini ve nerede duracağını bilebilir¹⁹. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, iyi bir başkomutan, daima dikkat ve ihtiyatla hareket etmelidir. Kendisini ve ordusunu tehlikeye atmamalıdır. Gerek kendisi için gerekse rakibi için imkân dâhilinde olanlar ile imkânsız olanları çok iyi ayırt etmelidir. Büyük Hun hükümdarı *Mete Han*ın, Büyük Selçuklu hükümdarı **Sultan Alp Arslan**'ın, Türkiye Selçuklu hükümdarı **Sultan II. Kılıç Arslan**'ın ve Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**'ün bu hususta gösterdikleri ölçülü davranışlar, her türlü takdirin üzerindedir:

Tarihî kayıtlara göre, Çin imparatoru Kao, Hun Türklerini Kuzey Çin'den tamamen söküp atabilmek için M.Ö. 203 yılında atlı ve yayalardan oluşan 320 bin kişilik ordusunu harekete geçirmiştir. Mete Han, dünya strateji tarihinde görülmemiş bir taktikle bu orduyu Pe-teng yaylasında dört taraftan, yani 100 bin yağız (kara) atlı ile kuzeyden, 100 bin demir kır (göğümsü) atlı ile doğudan, 100 bin doru (al) atlı ile güneyden ve 100 bin ak atlı ile de batıdan aynı anda kuşatmıştır. Tabiri caizse onu tam bir kapanın içine almıştır. İmparator ve komutanları, bu akıllara durgunluk veren kuşatmayı büyük bir korku ve şaşkınlık içinde seyretmekten başka bir şey yapamamışlardır. Kuşatma yedi gün sürmüştür. Bu arada Çin ordusunda ne ekme ve ne de başka bir yiyecek kalmıştır. Başta imparator ol-

¹⁹ Bu hususta Selçuklu sultanları Alp Arslan ve II. Kılıç Arslan ile Türk istiklâl savaşının başkomutanı Mustafa Kemal Paşa arasında bir karşılaştırma yapabilmek için bkz. Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul 1980, 328 vd.

mak üzere bütün Çin ordusunu imha edilme korkusu ve endişesi sarmıştır. Bu yüzden hiç kimse yerinden kımıldayamamıştır. Özellikle imparator, ümitsizlikten çıldıracak duruma gelmiştir. Burada açık olan bir gerçek vardı. O da Çin ordusunun bu kuşatma sonucunda tamamen imha edileceği gerçeği idi. Fakat gelişme böyle olmadı. Mete Han, kuşatmanın yedinci günü kapanın bir köşesini açarak, imparatoru ve ordusunu imha edilmekten kurtarmış ve barışa yönelmiştir (De Groot, 1921, 55 vd. 63, 66, 69, 72; Eberhard, 1947, 89; Mori, 1978: IX, 213; Kafesoğlu, 1977: 40 vd.; Koca, 2003: II, 246-255). Hâlbuki Mete Han, bu sırada Çin ordusunu bütünüyle imha edebilecek, imparatoru teslim alabilecek, Çin ülkesini de tamamen ele geçirebilecek durumdaydı.

Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmûd'un dediği gibi Türk kahramanları, zekâları, cesaretleri ve maddî kuvvetleriyle **“Ya yavuz düşmanı geri döndürürler, ya da ona boyun eğdirirlerdi”**. Direnmedikleri müddetçe, onları imha etme ve ortadan kaldırma gibi bir yola hiçbir zaman başvurmazlardı. Görüldüğü gibi Mete Han da, her Türk kahramanı gibi rakibini ve düşmanını imha etmeyi düşünmemiştir. Rakibinin ve düşmanının manevî gücünü ve iradesini kırmak, onu barışa ve dostluğa zorlamak, Mete Han için yeterli ve önemli olmuştur.

Mete'nin bu ölçülü ve erdemli davranışı, İslâmî dönem Türk başkomutanlarında da devam etmiştir: Bilindiği gibi, Malazgirt savaşından sonra Sultan Alp Arslan'ın karşısında da, ordusu ve teşkilâtı tamamen çökertilmiş, başkomutanı tutsak alınmış bir Bizans Devleti bulunmaktaydı. Bu durumda Alp Arslan'ın Anadolu'yu ele geçirmesi ve Bizans Devletini yıkması, hiç şüphesiz pek kolay bir iş olurdu. Fakat o, mütevazılıktan ayrılmamış, tutsak aldığı Bizans imparatoru Romanos Diogenes ile bir barış antlaşması yaparak, onu sadece vassal (tâbi) bir hükümdar haline getirmekle yetinmiştir. Ayrıca, imparatorun ne şerefine ve ne de hayatına dokunmuştur. Onu, bir süre değerli bir misafir gibi ağırlamıştır. Savaş meydanından ayrıldıktan önce de özgürlüğünü geri vererek onu serbest bırakmıştır. Bu ölçülü ve erdemli davranış karşısında imparator da Sultan

Alp Arslan'ın huzurundan minnet ve şükran duyguları altında ezilerek ayrılmıştır. Burada hemen belirtelim ki, Sultan Alp Arslan'ın bu yüksek insanî davranışının bir benzerini ve örneğini, başka milletlere mensup başkomutanlar arasında aramak ve bulmak mümkün değildir. Bu davranış, sadece Türk başkomutanlarına özgü bir davranış gibi gözükmektedir. Sultan Alp Arslan bu davranışıyla bütün dünyaya örnek olma onurunu kazanmıştır.

Fransız bilim adamı Claude Cahen'in de belirttiği gibi, “Sultan II. Kılıç Arslan'ın Miryokefalon'dan sonraki ölçülülüğü ise, en az Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt'ten sonraki ölçülülüğü kadar hayranlık uyandıracak nitelikteydi” (Cahen, 1984: 116): Sultan II. Kılıç Arslan da, Miryokefalon savaşında (1176) Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğratıp, geriye kalan kısmını da tamamen kuşatmış olduğu halde, bu orduyu imha etmemiş, tıpkı Mete Han ve Sultan Alp Arslan gibi barışa yönelmiştir (Geniş bilgi için bkz. Koca, 2003-b: II, 173-197). Hâlbuki o da, tıpkı Sultan Alp Arslan gibi, Bizans ordusunu tamamen imha edebilecek ve Bizans İmparatorluğunu da yıkabilecek bir durumda idi.

Türk orduları başkomutanı Mustafa Kemal Paşanın Dumlupınar zaferi de (30 Ağustos 1922 zaferi), her başkomutanın başını döndürecek ve ayaklarını yerden kesecek nitelikte parlak bir zaferdi. Üstelik, tıpkı Malazgirt savaşında olduğu gibi çarpışma sırasında Yunan orduları başkomutanı Trikopis ve kurmay heyeti de teslim alınmıştı. Mustafa Kemal de, tıpkı Mete Han, Tuğrul Bey²⁰, Sultan Alp Arslan, Sultan II. Kılıç Arslan ve Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un yaptığı gibi²¹ büyük zaferden sonra barışa yönelmiş, tutsaklarını da bir süre kıymetli bir misafir gibi ağırlayıp ülkelerine iade etmiştir.

²⁰ Tuğrul Bey, üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın Hasankale (Pasinler) savaşında (1048) yenip tutsak aldığı Gürcü prensi Liparit'i, kurtuluş akçesi almadan serbest bırakmıştır.

²¹ Sultan I. İzzeddîn Keykâvus, Sinop'un fethi sırasında (1214), Trabzon Rum imparatoru Kyr Aleksios'u tutsak almış, yaptığı bir antlaşma ile onu vassal (tâbi) hükümdar haline getirerek, serbest bırakmıştır.

Türk başkomutanlarının büyük zaferlerden sonra barışa yönlmelerinin sebebi, Türk insanlık anlayışı, daha doğrusu Türk karakteri ile ilgilidir: Batılı insan rakibini yenmişse veya zayıf görmüşse, ona hiçbir hayat hakkı tanımaz; üstelik onu daha da ezer. Hâlbuki yenilmiş düşmanı daha fazla ezmek, Türklerin egemenlik (hükümlanlık) ve insanlık anlayışı ile bağdaşmaz. Türk insanı, ancak rakibi güçlü olursa veya saldırırsa, onunla savaşır. Rakibi yenilmişse, zayıf duruma düşmüşse, pes etmiş veya aman dilemişse, onu ezmek şöyle dursun, himaye eder; ona merhamet ve şefkat gösterir. Türk insanının bu karakter özelliğine dair Mete Han, Sultan Alp Arslan, Sultan II. Kılıç Arslan ve Gazi Mustafa Kemal örneğinden başka ikinci Haçlı seferi sırasında (1148) yaşanmış ve dünya tarihinde başka bir benzeri gösterilemeyen güzel bir örnek daha bulunmaktadır: Selçuklu ordusu, Fransız Haçlı ordusunu, Denizli'den itibaren vurduğu darbelerle yıprata yıprata Antalya'ya kadar takip etmiştir. Burada son darbeyi vurmak üzere harekete geçtiğinde korkunç bir manzara ile karşılaşmıştır: Haçlı askerleri, artık savaşamayacak kadar aç, hasta, yorgun, bitkin ve perişan bir vaziyettedir. Haçlı ordusunun bu durumunu gören Türkler, merhamete gelerek, çarpışmaya birden son verdiler. Onlar bununla da kalmadılar; açları doyurdular; hastaları tedavi ettirdiler. Onlara para dağıtarak, insanî görevlerini yerine getirdiler²². Bu durumdan son derece etkilenmiş olan üç bin Fransız genci, Rumların tecavüzünden kaçarak, Selçukluların himayesine sığındı ve hepsi birden Müslüman oldu. Sefere kralın papazı olarak katılmış olan Odo de Deuil, bu duruma âdeta isyan etmiştir. O, Türklerin bu yüksek insanî erdemleri karşısında duyduğu manevî ezikliği eserinde şu acı sözlerle dile getirmiştir: “Ey hainlikten daha zalim olan merhamet! Müslümanlar, Hristiyanlara ekmek vererek, onlardan dinlerini satın aldılar. Bununla birlikte Türkler, onları Müslüman yapmak için hiçbir zorlamada bulunmadılar” (Turan, 1971: 185 vd.; Koca, 2003-b: II, 141). Bu sözler, hiç şüphesiz zayıf ve muhtacı koruyan, merha-

²² Dünya tarihi, belki bu kadar yüksek insanî bir davranışın ikinci bir örneğine tanıklık etmiş değildir.

met ve şefkat duygusu çok yüksek olan Türk insanındaki karakter ve ruh yapısının en güzel tasviridir.

Türk fetih anlayışına göre, kuşatılan şehirlerin ve kalelerin halkına teslim olma çağrısında bulunmak, Türk başkomutanlarının hiçbir zaman ihmal etmedikleri bir davranış idi. Kuşatılanlar, bu öneriyi kabul etsinler veya etmesinler, fetihten sonra hayatları bağışlanır, malları ellerinden alınmaz, şehirlerinde kalmalarına veya istedikleri yerlere gitmelerine izin verilir, kültürlerine ve inançlarına dokunulmazdı. Onlara asla esir ve köle muamelesi yapılmazdı. Hürriyetleri ve faaliyetleri kısıtlanmazdı. Kendileri ve malları, zimmet altına alınmış gibi korunurdu. Şehirde, sadece fethin sembolü olarak bir kilise camiyeye çevrilirdi. Teslim olma şartları arasında ise, din değiştirme, yani İslâm dinini kabul etme gibi bir hüküm hiçbir zaman yer almazdı. Bu sadece Türklere özgü bir davranış idi. Başka milletlerde bu davranışın bir benzerini görmek ve aramak boşunadır.

Görüldüğü gibi, Türk hükümdarları, genellikle barışsever başkomutanlar idiler. Daha doğrusu onlar, barışı onurla koruyabildikleri müddetçe, savaştan daima kaçınmışlardır. Başka bir deyişle onlar, siyaset yoluyla elde edebilecekleri başarı için hiçbir zaman kuvvet yoluna başvurmamışlardır. Fakat devletin ve milletin varlığı ve istiklâli tehlikeye düştüğü, milletin ve devletin çıkarları söz konusu olduğu zaman da savaştan asla çekinmemişlerdir. Kazandıkları büyük zaferlerden sonra da mütevazı ve ölçülü olmaktan ayrılmamışlar, daima barışa yönelmişlerdir. Savaştan önce kendi idareleri ile rakip idareler arasında olan düşmanlığı dostluğa, rekabeti de ustalıkla işbirliğine ve iyi ilişkilere çevirmeyi başarmışlardır.

d. Türk Başkomutanlarının Sivil Halka Karşı Tutumları

Türk başkomutanları, gerek savaştan önce, gerek savaş sırasında, gerekse savaştan sonra daima sivil halkı koruyucu bir tutum içinde olmuşlardır. Hatta onlar, halkın malını ve canını korumak için hayatlarını bile ortaya koymaktan çekinmemişlerdir. İşte bu hususta somut bir örnek: Selçuklu beyleri **Tuğrul** ve **Çağrı** kardeşler, Gaznelilere karşı kazandıkları Serahs sava-

şından sonra ordularıyla Nişâbûr şehrine girmişlerdi (1038). Çağrı Bey, kılıçlarının hakkı olarak şehri yağmalatmak istedi. Devlet adamlığı anlayışı ve sorumluluğu ile hareket eden Tuğrul Bey, kardeşinin bu davranışına şiddetle karşı koydu ise de, onu ikna edemedi. Bu defa Tuğrul Bey, bıçağını çekip, kardeşine **“Nişâbûr’u yağma edersen, kendimi öldürürüm”** dedi (İbnü’l-Esîr, 1979: IX, 458; 1987: IX, 350; Ebû’l-Ferec Tarihi, 1945: I, 296; Bundârî, 1943: 5). Bunun üzerine Çağrı Bey kararından vazgeçti ve böylece Nişâbûr şehri yağma edilmekten kurtulmuş oldu.

Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu Devletini kurduktan sonra da bu tutumunu ve anlayışını devam ettirmiştir. Tuğrul Beyin özellikle Dandanakan zaferinden sonra devlet başkanı olarak aldığı ilk karar, onun halkı koruyucu tutumu ile ilgilidir. Bu karara göre, Tuğrul Bey, savaşlar yüzünden çok büyük darlık ve sıkıntı içine düşmüş olan Horasan halkını bir yıl vergiden muaf tutmuştur (İbnü’l-Esîr, 1979: IX, 483; 1987: IX, 369; Ahmed bin Mahmûd, 1977, I, 27). Vergisini ödeyemeyecek durumda olan halk, Tuğrul Beyin bu kararından dolayı son derece memnun kalmıştır.

Tuğrul Beyin Isfahan’ı düşürdükten sonra şehre ve şehir halkına karşı tutumu ise, daha büyük takdire lâyıktır: Tuğrul Bey, 1050 yılında bir sene gibi uzun bir süre Isfahan’ı kuşatmıştı. Bu arada yiyeceğini ve yakıtını temin edememiş olan Isfahan halkı, çok büyük bir sıkıntıya düşmüştü. Halk, açlıktan âdetâ kırılacak duruma gelmişti. Tuğrul Bey, şehri teslim aldıktan sonra halkı rahatlatacak ve onu eski mutlu günlerine döndürecek bazı önlemler aldı. Bunların başında iktisadî önlemler gelmekteydi. O, Horasan halkına yaptığı gibi, kendisini toparlayabilmesi ve tekrar üretici olabilmesi için Isfahan halkını da üç yıl gibi uzun bir süre vergiden muaf tuttu. Daha da önemlisi o, bir defada 500 bin dinar gibi büyük bir para harcayarak, Isfahan’ı yüksek hükümet binaları, evler, köşkler, mescitler ve zaviyelerle donatarak, şehri yeniden imar etti. Tuğrul Beyin bütün bu imar faaliyetleri, şehrin çehresini birden değiştirmiştir. Isfahan’ın düşürülmesinden iki yıl sonra bir ticaret kervanı ile şeh-

re uğrayan ve şehrin eski halini bilen Bâtînî propagandacısı Nâsır-ı Hüsrev, inanç farklılığından dolayı Selçuklu iktidarına ve düzenine karşı düşmanca duygular içinde olmasına rağmen, gördüğü manzara karşısında Tuğrul Beyi takdir etmekten kendisini alamamıştır. Gerçekten de Nâsır-ı Hüsrev ile Isfahan'a giren 1500 kişilik kervan, şehrin büyüklüğü içinde âdetâ kaybolup gitmiştir. Şehirde ne yiyecek ne yem ve ne de yer sıkıntısı çekilmiştir (Nâsır-ı Hüsrev, 1985: 143; Köymen, 1976: 122 vd.). Burada şu hükme varmak mümkündür: İslâm dünyasında yerli halk, Selçuklu devrinde olduğu kadar hiçbir devirde böylesine büyük muafiyetlere ve koruyuculuğa mahzar olmamıştır. Bu durum ise, hiç kuşkusuz Türklerin taşıdıkları inancın, göttükleri siyasetin ve kültürlerinin doğal bir sonucu idi.

Sivil halkı, savaşın kırımından (katliam), yıkımından (tahribat) ve yağmasından koruma anlayışı, sadece Tuğrul Bey'e mahsus bir anlayış değildi. Bu hususta Türkiye Selçuklu Devletinin kurucusu **Süleyman-şâh**, daha dikkatli ve etkili bir davranış ortaya koymuştur. O, Antakya'yı kuşatmadan önce ordusuna **"Halkın malına ve canına dokunulmayacak, evlerine girilmeyecek"** şeklinde kesin ve sert bir emir vermiş ve bu emrini de tam bir disiplin ve kontrol altında uygulatmıştır (1086). Antakya halkı da daha önce görmediği ve alışmadığı bu erdemli davranış karşısında çok etkilenmiş, Süleyman-şâh'a ve idaresine sevgi ve samimiyetle bağlanmıştır (Sevim, (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 60; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 128). Hâlbuki Batı dünyası, I. Haçlı seferi sırasında (1098) Türklerin elinden aldıkları Antakya'da kimseye ne merhamet etmiş ve ne de yaptığı katliamda sivil-asker ayrımı yapmıştır. Sadece Müslüman halk değil, şehrin yerli halkından çok miktarda Hristiyan ve Yahudi de aynı vahşetin kurbanı olmuştur. Haçlılar, yerli halkın elinde neyi varsa hepsini almıştır. Halkı da tamamen kılıçtan geçirmiştir. Daha önce canlı, parlak, hayat dolu olan bu şehirden geriye, tam bir harabe kalmıştır (Anna Kommena, 1996: 334 vd.; Michel le Syrien, 1905: III, 184; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 339 vd. Azımî Tarihi, 1988: 31; Cenâbî Mustafa Efendi, 1994: 5; Runciman, 1986: I, 177-180). Burada, Süleyman-şâh'ın Antak-

ya'yı alırken yerli halka göstermiş olduğu davranış ile Haçlı liderlerinin aynı şehri alırlarken Müslümanlara, Yahudilere ve kendi dindaşları olan Hıristiyanlara gösterdikleri davranışı karşılaştıracak olursak, Türk karakter ve ruh yapısının ne kadar yüce değere sahip olduğu kendiliğinden anlaşılmış olur.

Türk başkomutanlarının savaştan önce, savaş sırasında ve savaştan sonra sivil halkı koruma ve savaşın yaralarını sarma faaliyetleri, birkaç nadir örnekle sınırlı değildir. Onlar, her türlü şart altında bu erdemli davranışlarını göstermişler ve göstermeye devam etmişlerdir. Hiçbir zaman da kızgınlıklarını ve öfkelerini masum halka yöneltmemişlerdir. İşte Türkiye Selçuklu devrinde yaşanan bir olay, bize, bu durumu açıkça göstermektedir: Bizans imparatorları, zaman zaman devlet adamı sorumluluğu ile hareket etmemekteydiler. Onların bu tür hareketlerinden biri de, Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev zamanında (1192-1196) görülmüştür: Zamanın Bizans imparatoru, devletlerarası hukuka aykırı olarak, Konya'dan İstanbul'a mal götüren Müslüman tüccarları tutuklatıp, mallarına el koymak suretiyle Selçuklu ticaretine ağır bir darbe vurmuştu. Keyhüsrev de, Eyyûbî hükümdarı tarafından Bizans imparatoruna gönderilen hediyelere, ulaklar Selçuklu ülkesinden geçerken el koyup, Bizans'a misillemede bulunmuştu. Onun bundan amacı, tutuklanan tüccarların serbest bırakılmasını, mallarının da geri verilmesini ve kapatılmış olan ticaret yollarının açılmasını sağlamaktı. Fakat imparator, Keyhüsrev ile anlaşmaya yanaşmadı. Bunun üzerine Keyhüsrev, ordusu ile Batı Anadolu'ya girdi; Menderes havzası boyunca geniş bir akın hareketinde bulundu; çok miktarda esir ve ganimetle geri döndü.

Gıyâseddîn Keyhüsrev'in asıl bundan sonraki davranışı daha önemlidir: Keyhüsrev, imparatora duyduğu kızgınlığın siyasetini etkilemesine izin vermedi. Bizans ülkesinden toplayıp getirdiği köylüleri beşer bin kişilik gruplara ayırarak, her bir grubu Akşehir ve çevresindeki köylere yerleştirdi. Hiç birine esir ve köle muamelesi yapmadı. Özgürlüklerini kısıtlamadı. Aksine her aileye konut, arazi, tarım âleti ve tohumluk buğday dağıttı. Kendilerini toparlayabilmeleri ve tekrar üretici olabil-

meleri için de bu çiftçileri beş yıl vergiden muaf tuttu (Niketas, 1958: 655-657; Turan, 1971: 240). Hâlbuki zamanın anlayışı, bu esirlere, ya kurtuluş akçesi karşılığında özgürlüklerinin geri verilmesini ya da hepsinin esir pazarlarında satılmasını gerektirmektedir. Görüldüğü gibi Keyhüsrev, bunlardan hiçbirini yapmamıştır.

Bundan sonraki gelişme ise şöyle olmuştur: Gıyâseddîn Keyhüsrev'in çok miktarda esir ve ganimetle sonuçlanan bu geniş akın hareketi, Bizans imparatorunun gözünü korkutmuştur. İmparator, hemen Keyhüsrev ile bir barış antlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Keyhüsrev de, antlaşmadan sonra Akşehir ve çevresine yerleştirmiş olduğu âilelerin eski yurtlarına dönmelerine izin vermiştir. Fakat bunlardan hiçbiri memleketine geri dönmediği gibi, onlara sağlanan imkânları duyan yerli halktan daha birçok âile kendiliğinde Selçuklu ülkesine göç etmiştir. Çünkü yerli halk, kendilerini ağır vergiler altında ezen ve karın tokluğuna çalıştıran Bizans yönetiminden hiç memnun değildi. Buna karşılık Selçuklu yönetimi, kendilerine karşılıksız olarak konut, arazi, tarım âleti ve tohumluk buğday vermiştir. Üstelik, uzun bir süre kendilerini vergiden de muaf tutmuştur. Hâlbuki yerli halk, Bizans idaresinden böylesine bir himaye ve ilgi hiçbir zaman görmemiştir.

e. Bedeli Ağır Olan Zaaflar

Türk başkomutanlarının tarih boyunca hiç mi hataları ve kusurları olmamıştır? Elbette olmuştur. Hatta onlar, şahsî hata ve kusurlarının bedelini çok ağır bir şekilde ödemişlerdir. Bu hususta birkaç örnek vermek, gelecekteki hatalardan kaçınmak bakımından hiç de faydasız olmayacaktır: Türk ordularının başkomutanları savaşın her türlü sıkıntı ve meşakkatini ordularıyla paylaşmış olduklarını daha önce belirtmiştik. Fakat nadir de olsa bazı başkomutanların bu anlayışa aykırı hareket ettikleri de görülmüştür. Meselâ Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Köseadağ savaşında (1243) ordusuna kötü bir örnek ve rehber olmuştur. O, bu savaşta tehlikeyi ordusu ile paylaşacağı yerde kaçmayı tercih etmiştir. Selçuklu ordusu da, kaçmak suretiyle kendisini feda eden bir başkomutan için savaşmayı ve ölmeyi

değerli bulmamış, kaçmıştır. Böylece Moğol ordusu, kolay ve zahmetsiz bir zafer kazanmıştır.

Sultan Keyhüsrev'in bu davranışı, sebep ne olursa olsun, tarihin mazur görebileceği bir hata değildir. Nitekim o zaman bütün ülke, Sultan Keyhüsrev'in bu onur kırıcı davranışından dolayı acı, utanç ve nefret dalgalarıyla çalkalanmıştır. Daha da kötüsü, bu bozgundan sonra Türkiye Selçuklu tarihinde her günü zillet, feryat, utanç ve mutsuzlukla dolu felaketli bir dönem başlamıştır.

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev ise, çok geçmeden yaptığı hatayı anlamış ve pişman olmuştur. Fakat o, suçlu ruhunu bu olayın utanç ve acısı altında ezilmekten kurtaramamıştır. İç sıkıntılarını dindirmek veya unutmak için saraya kapanmıştır. Burada kendisini en utanç verici aşırılıkların kucağına atmıştır. Sarayın gizlilik perdesi arkasında her türlü rezalet, en üst noktaya ulaşmıştır. Devlet işlerini tamamen ihmal etmiştir. Eğlence ve içki, hayatının tek meşguliyeti olmuştur. Daha da kötüsü o, tecrübeli devlet adamlarının değil, hep gururunu okşayan ya da aşırılıklarını marifetmiş gibi gösteren dalkavukların ve ayak takımının sözlerine itibar etmiştir. Fakat bu durum çok uzun sürmemiştir; erken gelen ölüm, hem Keyhüsrev'i hem de devleti bu zillet batağından kurtarmıştır. Eğer, zamanın tarihçileri, sarayın gizlilik perdesini biraz aralayıp, Keyhüsrev'in sefih ve çirkin davranışlarını tasvir edebilmiş olsalardı, tarihe gömülmüş olan gerçekler, onun hayatını görüldüğünden de daha fazla çirkinleştirmiş olacaktı.

İyi bir başkomutan, son derece güçlü bir orduya sahip olsa bile mütevazılıktan hiçbir zaman ayrılmamalıdır. Rakibini, – zayıf bile olsa- küçük görmemeli ve tahrik etmemelidir. Karşı tarafın eline koz ve fırsat vermemeye son derece dikkat etmeli ve özen göstermelidir. Yukarıda görüldüğü gibi, Türk başkomutanlarının büyük bir kısmı, bu hususta, rakiplerine karşı daima ölçülü ve dikkatli davranmaya gayret etmişlerdir. Fakat nadir de olsa bazı Türk başkomutanlarının bu hususta hata yaptıkları da görülmüştür. Meselâ, Türkiye Selçuklu hükümdarlarından **Sultan II. Süleyman-şâh** (1196-1202), böyle bir

hata yüzünden hayatının en büyük ve en acı yenilgisine uğramıştır²³. Bu acı olayın hikâyesi devrin kaynaklarında şöyle anlatılmıştır: 1201 yılında Kıpçak Türkleriyle destekli Gürcü ordusu, Erzurum Saltuklularına ait Kuzey-Doğu Anadolu bölgesinde büyük bir istilâ, yağma ve tahrip harekâtında bulunmuştur. Bu yüzden Süleyman-şâh, Gürcü kraliçesi Tamara'ya küçümseyen, hakaret ve tehdit eden ifadelerle dolu bir mektup yazmış²⁴ ve hemen arkasından da sefere çıkmıştır. 1202 yılı içinde ordusu ile Pasinler ve Sarıkamış üzerinden Micingerd kalesinin önüne gelmiş ve burada ordusunu dinlendirmek için karargâh kurmuştur. Fakat o, kendisine ve ordusuna çok güvendiği ve buna karşılık rakibini ve Gürcü ordusunu da çok küçümsemediği için ileriye öncü kuvvet, casus ve keşif kolu göndermeyi ihmal etmiştir. Bu durumdan yararlanan Kıpçak kuvvetleriyle destekli Gürcü ordusu, Süleyman-şâh'ın üzerine sürpriz bir baskın düzenlemiştir. Süleyman-şâh, bu şok baskın karşısında ordusunu bir türlü toplayıp, savaş düzenine sokamamıştır. Selçuklu ordusu panik ve korku içinde dağılmıştır. Böylece o, küçümsemediği ve ciddiye almadığı Gürcü ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır (İbn Bîbî, 1956: 73 vd.; 1996: I, 94 vd.; Brosset, 2003: 408 vd.; Aksarayî, 1944: 31; 2000: 24; Müneccimbaşı, 2001: II, 30 vd.; Ahmed bin Mahmûd, 1977: II, 150). Süleyman-şâh, bu hatasını telâfi etmek istemiştir; hatta bunun için yeni bir Gürcü seferine çıkmıştır; fakat bir köşede sinsice bekleyen ölüm, ona bu fırsatı vermemiştir.

Bu bölümü, ıstırap duymakla birlikte göz önüne almak zorunda olduğumuz acı bir gerçeğe bitireceğiz: **Türk başkomutanlarının en büyük kusurları, şahsî emniyetlerini daima ihmal etmeleridir. Bunun başlıca sebebi, büyük Türk komu-**

²³ Sultan II. Süleyman-şâh'ın düştüğü hatanın bir benzerine, Harezmşâh hükümdarı Alâeddin Muhammed ile Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid de düşmüştür.

²⁴ Süleyman-şâh, Gürcü kraliçesi Tamara'ya yazdığı mektupta, kendisini ve milletini diğer hükümdarlardan ve milletlerden üstün gördüğünü belirtmekteydi. Daha da önemlisi o, kendisini, yeryüzündeki Müslümanların en yüksek temsilcisi olarak kabul etmekteydi. Bütün Müslümanları da, Allâh tarafından sevilen bir kavim olarak görmekteydi. Kendi milletinin silâh kullanma ve savaşçılık yetenekleriyle de övünmekteydi. Buna karşılık Tamara'yı ve Gürcüleri küçümsemekte, onları, silâh kullanmaya lâyık bulmamaktaydı.

tanlarının kendilerine ve maiyetlerine son derece güvenmeleri idi. Kendisine ve çevresindekilere (maiyetine) güvenmek, hiç şüphesiz, iyi bir başkomutanda bulunması gereken önemli bir davranıştır. Fakat bu durum, tedbirli ve ihtiyatlı olmaya hiçbir zaman engel olmamalıdır. O halde, iyi bir komutan hem kendisine ve milletine güvenmeli hem de tedbirli ve ihtiyatlı olmalıdır. Türk tarihi, ihmaller yüzünden, daha büyük işler yapabilecek bir zamanda hayatını kaybetmiş birçok başkomutanın ismi ile doludur. Attila (453), Kappan Kağan (716), Bilge Kağan (734), Arslan Yabgu (1025), Gazneli Sultan Mesud (1040), Sultan Alp Arslan (1072), Sultan Melikşâh (1092), Çağa Bey (1092), Şâhinşâh (1116), Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev (1211), Sultan Celâleddîn Mengüberti (1230), Sultan I. Alâeddîn Keykubâd (1237), Umur Bey (1348), Kadı Burhaneddîn Ahmed (1398), Sultan I. Murad (1389), Fatih Sultan Mehmed (1453), Sultan II. Osman (1622), Sultan III. Selim (1807) gibi Türk ordularının başkomutanı olan büyük devlet adamları, hep aynı gaflet ve ihmal sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdir. Bugünün Türk tarihçilerini, aklın ve mantığın sınırlarını zorlayan bu ihmali araştırmak için çok zor ve hazin bir görev beklemektedir.

== II. MAKALE ==

SELÇUKLU İKTİDARININ BELİRLENMESİNDE ROL OYNAYAN GÜÇLER VE MELİKŞÂH'IN BÜYÜK SELÇUKLU TAHTINA ÇIKIŞI

(The Nature of the Forces Determining Political Power
in the Seljuk State and the Accession of Melikshâh to
the Throne of Greater Seljuk)

Giriş

Eski Türk devletlerinde egemenliğin kaynağı Tanrı idi. Tanrı, egemenliği doğrudan doğruya değil, bir vasıta ile kullanmaktaydı. Bu vasıta da Türk kağanı idi. Bu duruma göre, “devlet idare etme güç ve yetkisi”, Tanrı tarafından Türk kağanına bağış olarak verilmekteydi. Aynı şekilde, Türk kağanı da kendisini Tanrı tarafından seçilmiş, bazı olağanüstü güç ve yetkilerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Halk da aynı inancı katılmaktaydı.

Tanrı bağışı olan bu güç ve yetkiler, Göktürk yazıtlarında, “kut” (siyasî iktidar), “ülüg veya ülüş” (kısmet, nasip, pay) ve “küç” (güç) gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Tanrı, “kut” bağışıyla Türk kağanına “hükmetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi” vermekte, yani onu “siyasî iktidar” sahibi kılmaktaydı. “Ülüg veya ülüş” bağışıyla da Türk ülkesinde bolluk ve bereket yaratmaktaydı. Dolayısıyla Türk kağanına “iktisadî güç” kazandırmış olmaktaydı. Verdiği “küç” ile de Türk kağanının savaş yeteneğini artırmakta ve ona zaferler kazandırmaktaydı.

Temeli, Tanrı bağışına dayanan bu iktidar tipine “karizmatik iktidar” denmektedir. Bu duruma göre, eski Türk devletlerinde iktidar tipi “karizmatik” bir özellik göstermekte idi. Bu

iktidar anlayışının icabı olarak, Türk kağanı Tanrı tarafından bazı olağanüstü güç ve yetkilerle (kut, ülüg veya ülüş, küç) donatılmış olmasına rağmen, o hiçbir zaman olağanüstü varlık, yani bazı eski medeniyetlerde olduğu gibi “tanrı-kral” sayılmamıştır. Onun diğer insanlardan farkı ise, sadece ilahî bağışa nail olmaksan ibaretti (Kafesoğlu, 1977: 221, 225; Koca, 2003: II, 66-68).

Karizmatik iktidar anlayışı, İslâmî dönemde de değişmemiştir. Büyük Türk dircisi Kaşgarlı Mahmûd, İslâmî dönemde de korunmuş olan Türk egemenlik anlayışını şu veciz ifadelerle belirtmiştir: **“Tanrının devlet (kut) güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hükümdar yaptı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi”** (Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 3). Kaşgarlı Mahmûd’un bu sözleri, sadece egemenliğin kaynağını değil, aynı zamanda Türklerde cihân şümûl, yani universal bir dünya görüşünün de mevcut bulunduğunu göstermektedir. Bu duruma göre, Tanrı, sadece Türk topluluklarının değil, bütünüyle dünya milletlerinin idaresini Türk hükümdarına vermiştir.

Aynı şekilde, Selçuklu veziri Nizâmü’l-Mülk’ün **“Siyâset-nâme”** adlı eserinde, Türk egemenlik anlayışının bir yansımasını görmek mümkündür. Nizâmü’l-Mülk de bu hususta şöyle demektedir: **“Yüce Tanrı her asırda ve zamanda halk arasından birini seçer. Onu pâdişâhlara lâyük ve övgüye değer meziyetlerle süsler, insanları onun adâleti içinde yaşasınlar, emîn olsunlar, daima devletin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Tanrı’nın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder”** (Nizâmü’l-Mülk, 1976: 8, 1982: 11; Köymen 1983: II, 3).

Görüldüğü gibi, Selçuklu hükümetinin başı olan Nizâmü’l-Mülk de tıpkı Kaşgarlı Mahmûd gibi Türk egemenlik anlayışının temelini Tanrı bağışına bağlamaktadır. Fakat o, Kaşgarlı Mahmûd gibi, Tanrı’nın seçim ve tercihinin Türkler lehinde olduğunu söylememektedir. Büyük Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı Sultan Alp Arslan, Nizâmü’l-Mülk’ün ifade-

sindeki bu belirsizliğe tam bir açıklık getirmektedir. Sultan Alp Arslan'a göre, "Tanrı kendisine teveccüh göstererek, onu Âdemoğulları arasından, dünya işlerini nizâma koyması için seçmiş, zamanın çehresini fikirlerinin nuruyla aydınlatmış, dünyayı devletin büyüklüğü ve adâletiyle süslemiş, memleketin caddesini kendisine göstermiş, devlet merdivenlerini çıkmasını emretmiştir" (Köymen, 1983: 4).

Devrin anlayışını yansıtan bu birkaç örnek de göstermektedir ki, Türk hükümdarı Tanrı'nın seçtiği ve üstün meziyetlerle donattığı kişi idi. İktidar ise, hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla geçmekteydi. Bu duruma göre, iktidar üzerinde bütün hanedan üyeleri eşit hakka sahipti. Fakat Tanrı iradesini, hanedan üyeleri arasından sadece biri üzerinde kullanmaktaydı. Bu da genellikle hükümdarlığa en çok lâayık ve yetenekli bir hanedan üyesi (idoneitas) olmaktaydı. Öyleyse Tanrı'nın seçimi ve tercihi hangi hanedan üyesi üzerinde ve nasıl gerçekleşmekteydi? Tanrı iradesinin hangi hanedan üzerinde olduğu ancak iktidar için yapılan bir mücadele sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Dolayısıyla eski Türk devletlerinde, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları kaçınılmaz ve meşru bir olay olarak daima tekrarlanmaktaydı. Hatta hükümdarın daha sağlığında şehzadelerden birini veliaht tayin etmesi ve bu şehzadenin tahta çıkması bile, diğer şehzadeleri durduramamaktaydı. Çünkü veliaht olarak tahta çıkan şehzadenin dışında hemen hemen her şehzade hakkının gasp edildiği duygusuna kapılarak, harekete geçmekteydi. Böylece, yeni hükümdarın diğer hanedan üyeleri üzerinde otoritesini kurması ve ülkede hâkimiyetini sağlaması, bazen uzun ve çetin bir mücadeleyi gerektiriyordu. Hem taht davacılarının hem de onlara destek veren kitlelerin yatışması ise, ancak bir taht kavgası sonucunda da olsa iş başına dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesinin gelmesiyle mümkün olabilmekteydi.

Türk egemenlik anlayışının doğal bir sonucu olarak meydana gelen taht mücadelelerinin hem iyi hem de kötü tarafları vardı. Özellikle, uzun ve yıpratıcı bir mücadele sonucunda da olsa, devletin dizginleri hanedan üyeleri arasında en dirayet-

li ve yetenekli olan birisinin eline geçmekteydi. Bu da hiç şüphesiz devletin ve toplumun lehine bir durumdu. Bu mücadelelerin kötü tarafı ise, devleti güçten düşürüp zayıflatması idi. Bu mücadeleler, bazen devlet hayatında öyle yaralar açmaktaydı ki, tamiri yıllar alıyordu. Bazen de devleti çökme noktasına getirmekteydi. Zaten Türk devletleri, dışarıdan gelen darbelerle değil, genellikle iç mücadeleler sonucunda çökmekteydiler.

Görüldüğü gibi, eski Türk devletlerinde iktidara geliş, yani tahta çıkış, kesin ve belirli bir kurala bağlanamamıştır. Bu hususta şartlara göre çeşitli yöntemler uygulanmıştır. Bu yöntemleri, Selçuklu devri esas alınmak suretiyle şöyle belirlemek mümkündür:

- Devlet kurucusu olarak tahta çıkmak,
- Veliyaht tayin edilmek suretiyle tahta çıkmak,
- Kuvvet ve mücadele yöntemiyle tahta çıkmak.
- Devlet adamlarının ve komutanların seçim ve tercihi ile tahta çıkmak,
- Atabeylikten hükümdarlığa yükselmek suretiyle tahta çıkmak,
- Metbu' hükümdarın menşuru ve onayı ile tahta çıkmak.

Bu yöntemlerin hepsi Selçuklu devrinde uygulanmıştır. Fakat Türk egemenlik anlayışına göre, bunlar arasında en geçerli yöntem, **“kuvvet ve mücadele”** yoluyla tahta çıkmaktır. Sultan Alp Arslan'ın zamansız ve talihsiz ölümünden sonra Büyük Selçuklu tahtına, daha önce Sultan tarafından veliaht olarak belirlenmiş olan oğlu Melikşâh çıkarılmıştır. Fakat Melikşâh'ın tahta çıkmasıyla mesele kapanmamıştır; yeni sultanın iktidarını koruyup devam ettirebilmesi için amcası Kirman meliki Kara Arslan Kavurt'a karşı çetin bir otorite mücadelesi vermesi gerekmiştir. İşte bizim de üzerinde durduğumuz asıl konu, **“Selçuklu iktidarının belirlenmesinde hangi güçlerin rol oynadığı ve Melikşâh'ın tahta nasıl çıktığı”** meselesidir. Bu hususta kaynaklarda, kullanılıp değerlendirilmemiş bir hayli bilgi bulunmaktadır. Biz bu bilgileri, yeni bir görüş açısıyla kullanıp, değerlendirmeye çalışacağız.

1. Sultan Alp Arslan'ın Oğlu Melikşâh'ı Selçuklu Tahtı İçin Hazırlaması ve Veliaht Tayin Etmesi

Melikşâh, Sultan Alp Arslan'ın 10 oğlundan biri olup, diğerlerinin adları ise, sırayla “Ayaz, Toğan-şâh, Tegiş, Tutuş, Arslan Argun, Böri Pars, Kıpçak, Alp Melik ve Tuğrul” idi²⁵ (İbnü'l-Esîr, 1987: X. 80; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 38; el-Bundârî, 1943: 48; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 115; Münec-cimbaşı, 2000: I, 45; Anonim Selçuk-nâme, 1952: 8; Sümer, 1999: II, 594). Melikşâh, kardeşleri arasındaki yaş sıralamasında Ayaz'dan sonra ikinci sırada gelmekteydi. Yani Sultanın ikinci büyük oğluydu. Babası Toharistan meliki iken 1055 yılında bölgenin merkezi Belh şehrinde doğmuştur. Annesi, Karahanlı hanedanından bir prensesti.

Sultan Alp Arslan, doğumundan itibaren oğlu Melikşâh'a özel bir ilgi ve sevgi göstermiştir. Dolayısıyla onu, tâ başından beri kendisinin halefi ve geleceğin Selçuklu sultanı olarak görmüştür. Ona, “melik ve şâh” gibi devrin iki önemli unvanını ortak isim olarak vermesi bile, Sultanın bu husustaki düşüncesinin âdeta bir işareti gibiydi.

Sultan Alp Arslan, emrindeki usta ve yetenekli hocalara, komutanlara verdirdiği özel eğitim ve pratik uygulamalarla oğlu Melikşâh'ı çok iyi bir şekilde yetiştirmiştir²⁶. Sultan, ilk Kafkasya ve Anadolu seferi sırasında onu da yanında götürmüştür. Onun bundan güttüğü amaç, ona gelecekteki askerî görevlerinin ilk provasını yaptırmaktı. Hâlbuki şehzade Melikşâh, bu sırada henüz 9 yaşında bir çocuk idi. Buna rağmen o, aldığı eğitimle yaşının çok üzerinde, âdeta yetişkin bir savaşçının beden ve ruh yapısına sahipti. Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ı tecrübeli vezir Nizâmü'l-Mülk'ün denetiminde bir miktar kuvvet ile Nahcivan'da kurdurduğu ordugâhta bıraktı. Kendisi de ordusunun büyük kısmı ile Gürcistan üzerine

²⁵ Sultan Alp Arslan'ın ayrıca Sâra ve Âişe adlarında iki kızı bulunuyordu.

²⁶ Sultan Alp Arslan'ın, oğlu Melikşâh'ın yetişmesi için hangi devlet adamlarını ve komutanları görevlendirmiş olduğunu bilemiyoruz. Nizâmü'l-Mülk, hiç kuşkusuz yetişmesine yardımcı olması için büyük oğlu Cemâlü'l-Mülk'ü Melikşâh'a vezir yapmak istemiştir. Fakat, Cemâlü'l-Mülk, “Benim gibi birisi, bir çocuğa vezirlik etmez” diyerek, babasının bu teklifini küstahça geri çevirmiştir (el-Bundârî, 1943: 73).

yürüdü. Sultan Alp Arslan, Selçuklu ordusu ile Gürcü toprakları üzerinde geniş bir akın harekâtında bulunurken, oğlu Melikşâh ile vezir Nizâmü'l-Mülk de, emirlerindeki kuvvetlerle Doğu Anadolu'ya girdiler; Van gölü civarında birçok müstahkem şehir ve kale fethettiler. Şehzade Melikşâh, yapılan tüm saldırılarda tıpkı büyük Türk komutanları gibi en önde çarpışarak, yaşının kat kat üzerinde çok büyük bir yetenek ve başarı gösterdi. Bir ara çocuk şehzade burca taktığı kement (veya merdiven) ile surların üzerine çıkarken yere düştü ise de, vezir Nizâmü'l-Mülk'ü çok korkutan bu kazadan hiçbir yara almadan kurtuldu. Öte yandan, Gürcistan seferinden dönen Sultan Alp Arslan, geride bıraktığı oğlu Melikşâh'ın gösterdiği bu olağanüstü cesareten ve elde ettiği başarılarından dolayı çok sevindi ve mutlu oldu. (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 50 vd; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 24 vd.; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 60-62; Müneccimbaşı, 2000: I, 36). Ona karşı güveni ve ilgisi daha da arttı.

Sultan Alp Arslan'ın 1066 yılında çıktığı Kıpçak seferi, şehzade Melikşâh'ın hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur: Sultan Alp Arslan, tıpkı Kafkasya ve Anadolu seferinde olduğu gibi, Kıpçaklar üzerine yaptığı seferde de oğlu Melikşâh'ı yanında götürmüştür. Sultan, bu sefer sırasında, atalarının (Oğuzlar) eski yurtları olan Minkışlak, Cend, Sapran ve çevresi üzerinde hâkimiyet kurmuş, başta Kıpçak meliki olmak üzere bölgenin bütün beylerini itaat altına almış, özellikle Cend şehrindeki dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret etmiş ve ülkenin doğu bölgelerinde bir takım tayinler yaptıktan sonra Harezmi üzerinden Horasan'a dönmüştür.

Bu başarılı seferden sonra ordusu ile Merv yolu üzerinden Râdgân'a gelen Sultan, burada bütün devlet adamlarının ve komutanların toplanmasını emretti. Niyeti, oğlu Melikşâh'ın geleceği ile ilgili bir takım kararlar almak ve bunları uygulamaktı. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, Melikşâh'ın veliahtlığını ilân etmek ve bununla ilgili törenleri yapmaktı. Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Sultan, oğlu Melikşâh'ı burada veliaht ilân etti. Onu, devlet adamları ve komutanların önünde mücevherlerle süslü Selçuklu tahtına oturttu. Oğluna,

ilerdeki görevleri için önemli öğütlerde bulunduktan sonra ilk biatı bizzat kendisi yaptı. Aynı hareketi törende hazır bulunan devlet adamları ve komutanlar da tekrar ettiler; yani tahtta oturan Melikşâh'ın önüne birer birer gelip, yer öpmek suretiyle itaatlerini ve bağlılıklarını bildirdiler. Bundan sonra Sultan Alp Arslan, devlet adamlarından ve komutanlardan bir tören alayı oluşturdu. Oğlu Melikşâh'ı bir ata bindirdi. Devlet adamları ve komutanlar, Melikşâh'ın binmiş olduğu atın arkasında yürürken, Sultan da, bu atın eyer örtüsünü (gâşiye) kendi omzuna alıp, aynı atın önünde birkaç adım yürüyerek, yani atı yedemek suretiyle Müslüman Türk devletlerindeki başka bir âdeti de yerine getirdi (Mirhond, 1272: IV, 83; Mirchond's Geschichte der Seldschuken, 1837: 85 vd; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 59; İbn Kesîr, 1995: XII, 208; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 69; Münecimbaşı, 2000: I, 38; Kafesoğlu, 1973: 5; Köymen, 1992: III, 129)²⁷. Çünkü, tıpkı biat hareketinde olduğu gibi eyer örtüsünü omuza alıp hükümdarın bindiği atın önünde yürümek de, Müslüman Türk devletlerinde itaat ve bağlılık sembolü idi. Bu hareketi, genellikle tâbi (vassal) olan hükümdarlar, metbu' olarak tanıdıkları hükümdarlara itaat ve bağlılıklarını göstermek için yapmak-taydılar²⁸.

Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ın veliahtlık törenlerini tamamladıktan sonra verdiği bir emirle hutbelerde kendi adından sonra oğlunun adını da zikrettirmek suretiyle bu kararını, idaresi altında bulunan halk arasında da yaymak ve benimsetmek istedi. Fakat devrin anlayışına göre, bu tayinin geçerli ve meşru sayılabilmesi için önce İslâm dünyasının en büyük otoritesi olan Abbasî halifesi tarafından da tanınması ve onaylanma-

²⁷ Melikşâh, veliaht tayin edildiği 1066 yılında henüz 11 yaşında idi. Sultan Alp Arslan oğlu Melikşâh'ı veliaht tayin etmekte gösterdiği aceleciliği, onu evlendirmekte de göstermiştir. Aynı yıl içinde, yani 1066 yılında veliaht Melikşâh ile Karahanlı Semerkant hükümdarlarından Şemsü'l-Mülk'ün amcası İsa Han'ın kızı "Celâliye Hatun"un (Terken Hatun) nikahı kıyılmıştır. Evlenme işi ise, hemen bu tarihte değil, daha sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Melikşâh, daha sonra *Zübeyde Hatun* isminde bir hanımla da evlenmiştir. Fakat bu hatunla nikah ve düğününün ne zaman yapıldığı bilinmemektedir.

²⁸ Bu hususta çeşitli örnekler için bkz. Merçil, 1985: 321-327. Kaynakların açık ve kesin ifadelerine rağmen E. Merçil'in "gâşiye"yi "bağlılık ve itaat" değil, "hükümdarlık ve hâkimiyet" sembolü sayması, doğru ve isabetli olmamıştır.

sı gerekiyordu. Bunun için Sultan Alp Arslan, hemen Abbasî halifesi Kaim Bi-emrillâh'a bir mektup yazarak, halifeden oğlu Melikşâh'ın veliahtlığı hususunda izin istedi. Halife de, şehzade Melikşâh'a gönderdiği hil'atle onun veliahtlığını kabul etti ve onayladı (el-Bundarî, 1943: 44). Böylece, şehzade Melikşâh'ın veliahtlığı hususunda bütün işlemler tamamlanmış oldu.

Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ın veliahtlığı hususunda her şeyi yapmış olmasına rağmen, bu kararını çeşitli vesilelerle “siyasî vasiyetnâme olarak” teyit ve ilân etmekten hiçbir zaman geri durmamıştır. Sultan, özellikle Malazgirt savaşından az önce eşine ve vezir Nizâmü'l-Mülk'e ayrı ayrı yazdığı mektuplarda bu siyasî vasiyetnâmesini şu şekilde belirtmiştir: “Ben düşmana karşı yürüyorum. Sağ kalırsam, bu Tanrı'nın lütfudur, şehit olursam rahmet ondandır. Benim yerime geçecek olan oğlum Melikşâh'dır” (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 71; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1998: XIX, 37 vd. Müneccimbaşı, 2000: I, 40; Kafesoğlu, 1973: 6).

Görüldüğü gibi, Sultan Alp Arslan'ın hem oğlu Melikşâh hem de devletin geleceği için daima iki arzusu ve bununla ilgili iki endişesi olmuştur. Onun bu husustaki arzusu, kendisinden sonra oğlu Melikşâh'ın sorunsuz bir şekilde Selçuklu tahtına çıkması, devletin birliğinin korunması ve devam ettirilmesidir. Endişesi ise, oğlu Melikşâh'ın muhtemel bir iktidar kavgasıyla zarar görüp, devletin birliğinin zayıflaması veya parçalanmasıdır. Sultan, meydana gelebilecek her iki kötü durumu önlemek için gerekli tayini, töreni ve vasiyeti zamanında yapmıştır. Oğlunun adını hutbelerde zikrettirmek ve bu tayini halifeye onaylatmak gibi işleri de ihmal etmemiştir. Ayrıca, büyük devlet adamlarını ve komutanları, oğlu Melikşâh'a karşı gelecekteki efendileri gözüyle bakmaya alıştırmak da, Sultanın bu faaliyetten göttüğü gayeler arasında idi.

2. Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı, İktidarını Kurma ve Yerleştirme Faaliyetleri

Sultan Alp Arslan, Malazgirt zaferinden sonra çıktığı büyük Mâverâünnehir seferinde (1072), âdeta başına gelecek felâketi sezmiş gibi, oğlu ve veliahtı Melikşâh'ı da yanında götür-

müştür. Bilindiği gibi, bu sefer sırasında Yusuf el-Harezmî adında bir kale komutanı gösterdiği itaatsizlikten dolayı yakalanıp, cezalandırılmak üzere Sultan Alp Arslan'ın huzuruna getirilmiş bulunuyordu. İşte tam bu sırada, Sultan, gururuna mağlûp olarak gösterdiği bir gaflet sonucunda, bu komutanın hücumuna uğrayarak, ağır bir şekilde yaralandı. Sultan Alp Arslan, aldığı ağır yaradan sonra ancak üç gün yaşayabildi. Bu arada Sultan, siyasî vasiyetini bir kere daha gözden geçirme fırsatı buldu. O, özellikle vasiyetine yeni hükümler ekleyip genişleterek, bu vasiyeti daha da kuvvetli hale getirdi. Kaynakların verdiği bilgiye göre, bu siyasî vasiyetin son şekli şöyle idi: **"Kendisinden sonra oğlu Melikşâh sultan, Nizâmü'l-Mülk de onun veziri olacak. Her ikisine de itaat edilecek. Büyük oğlu Ayaz'a Belh şehri ve çevresi verilecek. Ayrıca kendisine 500 bin dinar tahsis edilecek. Buna karşılık Ayaz da kardeşi Melikşâh'a işlerinde yardım edecek. Eğer o bu yardımdan kaçınır, babasının vasiyetine aykırı bir harekette bulunursa, bu para Ayaz ile olan mücadelede kullanılacak. Sultanın kardeşi Kara Arslan Ahmed Kavurt'un idaresine de Kirman bölgesine ek olarak Fars bölgesi bırakılacak. Devlet hazinesinden kendisine 50 bin dinar yardım yapılacaktır. Kavurt ise, Sultanın dul kalacak olan eşi Seferiye Hatun ile evlenecek ve kendisine bırakılan bölgede Melikşâh'a tâbi bir hükümdar olarak hüküm sürecek"** (el-Bundârî, 1943: 46; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 325 vd.; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1998: XIX, 50; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 54; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 112; Müneccimbaşı, 2000: I, 45).

Böylece siyasî vasiyetini yeni hükümlerle oldukça genişletip sağlamlaştıran Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ın veliahtlığını son bir kere daha teyit ve tasdik ettirmeyi de unutmadı. Başta vezir Nizâmü'l-Mülk olmak üzere huzurunda hazır bulunan devlet adamlarına ve komutanlara oğlu Melikşâh'a itaat edeceklerine ve bağlı kalacaklarına dair tekrar yemin ettirdi. Çok güvendiği yetenekli veziri Nizâmü'l-Mülk'ü de, kendisinden sonra devlet işlerini düzene koymasına ve gerekli tedbirleri alıp uygulaması için oğlu Melikşâh'a vasî ve vezir tayin etti (el-Bundârî,

1943: 46; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 38; Kafesoğlu, 1973: 8). Sultan Alp Arslan, böylece siyasî vasiyetini bir kere daha ortaya koyup, bunu devlet adamlarına onaylattıktan sonra, son arzusuna ulaşmış bir insanın mutluluğu içinde hayata gözlerini yumdu.

Sultan Alp Arslan'ın siyasî vasiyetini burada bir kere daha gözden geçirip değerlendirecek olursak, durum şudur: Görüldüğü gibi, Sultan ömrünün son üç gününü, -hem de ölüm döşeğinde-oğlu Melikşâh'a Selçuklu tahtını garantileyebilme düşünce ve faaliyetleriyle geçirmiştir. O, bu arada, yarasının verdiği ıstırabın yanında en büyük arzusuna ulaşmış olmanın manevî huzurunu da tatmıştır. Çünkü yerini almasını istediği oğlu Melikşâh, bu sırada büyük bir şans eseri olarak yanında bulunuyordu. Dolayısıyla Sultan, oğlu ile ilgili vasiyetini bir kere daha teyit ve ilân etme fırsat ve imkânı bulmuştur. Burada Sultanı memnun eden en önemli husus, yanında bulunan devlet adamları ve komutanlardan bu vasiyete karşı hiçbir muhalefet hareketi gelmemiş olmasıdır. Buna rağmen Sultanın, niyet ve tavrından endişe duyduğu iki hanedan üyesi vardı. Bu hanedan üyelerinden biri büyük oğlu **Ayaz**, diğeri kardeşi **Kirman meliki Kara Arslan Kavurt** idi. Bunlardan özellikle Kavurt, merkezî Selçuklu iktidarına karşı zaman zaman isyanlarıyla Sultan Alp Arslan'ı zor durumlarda bırakmış bir hanedan üyesiydi. Üstelik Kavurt, bu isyanların birinde Sultan Alp Arslan'ın emrindeki ordu mensuplarıyla temas kurmuş olup, onlardan yardım vaadi almıştı. Sultan durumu tam zamarında öğrenip gerekli önlemleri aldıysa da, ordusunun bu tutumu kendisini son derece korkutmuş idi (Köymen, 1963: 67 vd.; Merçil, 1980: 43). İşte bu durumları göz önüne alan Sultan Alp Arslan, her iki hanedan üyesine de çeşitli imkânlar sağlayarak, oğlu Melikşâh'ın sultanlığına karşı onlardan gelebilecek tepki ve itirazları önlemek istemiştir. Öte yandan Sultan Alp Arslan'ın, dul kalacak eşi Seferiye Hatun'u kardeşi Kavurt ile evlendirmek istemesi ise, sadece bir Türk geleneğini²⁹ yerine getirmek amacını gütmü-

²⁹ Eski Türklerde tek eşle evlilik (monogamie) anlayışı hâkimdi. Bazen erken ölen erkek kardeşlerin dul kalan eşleri, diğer kardeşler ve akraba erkeklerden biri tarafında ikinci eş olarak alınmaktaydı. Türk geleneği olan bu davranışın temelinde, aile ve malın parçalanmaması fikri ile himaye ve destek anlayışı yatmaktaydı (Koca, 2003: II, 106).

yordu. Sultan Alp Arslan'ın bundan asıl amacı, Seferiye Hatun vasıtasıyla kardeşi Kavurt'u devamlı kontrol altında tutmak ve böylece oğlu Melikşâh'ın güvenliğini sağlamaktı.

Yusuf el-Harezmî yakalanıp, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna getirildiğinde Selçuklu ordusu Ceyhun ırmağını geçmiş ve Mâverâünnehir'e girmiş bulunuyordu. Burası, Ceyhun nehri kenarında, **"Berzem"** adında küçük bir kasaba idi (İbnü'l-Adîm, 1982: 24). Melikşâh'ın tahta çıkış töreni de muhtemelen burada yapıldı. Bu sırada Melikşâh henüz 18 yaşında, yani gençlik çağıının baharında bir delikanlı idi. Çok genç olmasına rağmen yaşının çok üzerinde bir olgunluğa sahipti. Altı yıllık meliklik hayatı, ona iktidara uygun pratik yetenekler kazandırmıştı.

Nizâmü'l-Mülk, genç melikin vasisi ve veziri olarak hemen harekete geçti; tahta çıkış töreni için gerekli hazırlıkları kısa sürede tamamlayıp, büyük devlet adamları ve komutanların huzurunda Melikşâh'ı Selçuklu tahtına oturttu. Bu törende Nizâmü'l-Mülk, tören idare amiri olarak, **"Konuş ey Sultan"** diyerek, ilk sözü Melikşâh'a verdi. Melikşâh da, **"Sizlerin yükleri benim babam, ortancaları kardeşim, küçükleri de oğullarımdır. Ben, ancak sizlerin haber ve bilgileriniz dâhilinde olan şeyleri yapacağım"** dedi. Genç Sultan Melikşâh, babasını kaybetmiş olmanın verdiği büyük üzüntüden dolayı bu mütevazı ve kısa konuşma ile yetinmek istemişti. Fakat orada hazır bulunanlar, bu durumu fark edemediler. Dolayısıyla Melikşâh'ın sözlerine devlet adamlarından ve komutanlardan hiç bir karşılık gelmedi. Tören salonunda kısa bir sessizlik oldu. Bunun üzerine genç Sultan, niyetini hissettirebilmek için bu sözleri bir kere daha tekrarlamak zorunda kaldı. Böylece, genç Sultanın niyetini anlamış olan devlet adamları ve komutanlar, hep bir ağızdan **"emirlerini dinleyip, itaat edeceklerini"** bildirdiler. Bundan sonra devlet adamları ve komutanlar, Sultan Melikşâh'a birer birer biatte bulundular. Sultan Melikşâh da, devlet adamlarına ve komutanlara hil'atler vererek, hükümdarlık görevlerinden birini yerine getirdi. Bu arada Nizâmü'l-Mülk'ün vezirliğini onaylayarak, ilk atamalardan en önemlisini gerçekleştirdi. Öte yandan, Nizâmü'l-Mülk ve Maliye Bakanı

(İbû Sa'd el-Müstevfî) da, ordunun maaşını “700 bin dinar **artırma**” sözü vererek, askerler arasında olumlu bir hava yaratırlar (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 81; İbn Kesîr, 1995: XII, 227; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 52; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1998: XIX, 50; Ahmed bin Mahmud, 1977: I, 114). Böylece, Melikşâh'ın tahta çıkma töreni tamamlanmış ve merhum Sultan Alp Arslan'ın çok önem verdiği vasiyeti yerine getirilmiş oldu.

Acele yapılan bu törenden sonra sıra merhum Sultan Alp Arslan için son görevin ifasına geldi. Bunun için orduya hemen geri dönüş emri verildi. Ordu, Ceyhun nehrini geçinceye kadar Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberi üç gün gizli tutuldu. Bundan sonra cenaze süratle Merv şehrine getirildi. Burada Çağrı Beyin mezarı yanında toprağa verildi.

Melikşâh'ın tahta çıkması ile her şey halledilmiş sayılmazdı. Yeni iktidarın hem içeride hem de dışarıda kabul görmesi, yani tanınması gerekmektedir. Bu durum, genellikle yeni iktidara muhalefet edecek güçlerle mücadele etmek ve bu mücadeleyi de kazanmakla mümkün olabilmektedir. Özellikle, Türk veraset sistemi, hanedan üyelerini birbirinin rakibi ve düşmanı haline getirmektedir. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, tahtta olan her değişiklik, iktidar mücadelelerine, sonu kötü biten acı olaylara ve acımadan dökülen kanlara sebep olmaktadır. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, bazı hanedan üyelerinin Melikşâh'a da muhalefet etmeleri kaçınılmaz gözükmektedir. Nitekim Kirman meliki **Kara Arslan Kavurt**, Melikşâh'a taziyede bulunmamakla, daha da kötüsü “**Türk yas âdetlerine uymamakla**” bu husustaki niyetini ve tavrını açıkça göstermiş bulunuyordu.

İktidar değişikliğine karşı sadece içeriden değil, dışarıdan da olumsuz tepkiler gelebilirdi. Özellikle, komşu devletlerin hükümdarları, iktidar değişikliğini kendi lehlerine değerlendirmeye yoluna giderek, saldırıya geçebilirlerdi. Nitekim Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberini duyan Karahanlı ve Gazneli hükümdarları, ayrı ayrı harekete geçip, Selçuklu ülkesine saldırıda bulunmuşlardır. Bunlardan Karahanlı hükümdarı, önce Selçuklulara ait Tirmiz şehrini, sonra da Ceyhun nehrini aşarak, Belh

şehrini işgal etmiştir. Aynı şekilde Gazneliler hükümdarı da, Toharistan'a girip, Çiğilkent'e (Sekelkent) kadar ilerlemiştir. Gazneliler hükümdarı burada, bölgenin hâkimi olup, "Emîrü'l-Ümerâ" unvanı taşıyan Sultanın amcası *Osman*'ı maiyetiyle birlikte esir alarak, Gazne şehrine sevk etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 81 vd.; Müneccimbaşı, 2000: I, 46 vd.).

Öte yandan, babasına karşı son görevini yapmış olan Sultan Melikşâh, devlet adamlarını ve ordusunu alıp, Nişâpûr'a geldi. Minnet ve bağlılıklarını artırmak için ordu mensuplarının maaşını artırdı (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 38 vd.; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1998: XIX, 50). Yazdığı bir mektupla babasının ölüm, kendisinin de tahta çıkış haberini Bağdat'taki Abbâsî halifesine bildirdi. Halifeden de, kendisini yeni Selçuklu sultanı olarak tanımasını ve adına hutbe okunmasını istedi (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 80; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1998: XIX, 48).

Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberini alan halife **Kaim Bismillâh**, derhal merhum Sultanın İslâm dünyasına yaptığı büyük hizmetlerini zikreden, ölümünden dolayı da üzüntülerini bildiren bir bildiri (tevkî') yayınladı. Halifelik veziri de sarayda merhum Sultan için tâziye töreni düzenledi. Tâziye süresince Bağdat'taki bütün çarşılar ve dükkanlar kapalı tutuldu. Halifenin eşi ve Sultan Alp Arslan'ın kardeşi olan Hatice Arslan Hatun ile maiyeti de, yerli Müslümanları hayretler içinde bırakan ağır yaslar tuttular. Hatun ve onun özellikle Türk kökenli hizmetçileri, saçlarını ve yüzlerini yoldular, elbiselerini yırttılar. Türk geleneklerine yabancı olan halife, eşinin saçını ve yüzünü yolmasına engel olmak istedi. Hatun, başka bir Türk âdeti gereğince toprak üzerine oturdu. Kardeşi Alp Arslan'ın ruhunu tazîz etmek için de fakirlere para dağıttı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1998: XIX, 51; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 52; İbn Kesîr, 1995: X, 227; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 114).

3. Kirman Meliki Kara Arslan Kavurt'un Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsü

Sultan Melikşâh'ın iktidarına karşı Melik Ayaz'dan gelmeyen tepki, Kirman meliki *Kara Arslan Kavurt*'tan geldi: Melikşâh, Nişâpûr'da devlet işlerini düzene koyduktan sonra

amcası Kavurt'a bir mektup yazarak, babasının ölümünü, siyasi vasiyetini ve kendisinin de tahta çıkış haberini bildirdi³⁰. Kavurt, cevap olarak, **"Ben büyük kardeşim. Sen küçük oğulsun. Ben, senden daha çok kardeşim Sultan Alp Arslan'ın mirasına lâyiğım"** diyerek, Melikşâh'ın sultanlığını tamamen reddetti. Bunun üzerine Sultan Melikşâh da, amcası Kavurt'a **"Oğul var iken kardeş mirasa konmaz"** şeklinde kesin ve sert bir ifade ile karşılıktaki bulundu. Amca ve yeğen arasındaki bu sert tartışmadan sonra Nizâmü'l-Mülk ve Temürel gibi devlet adamları ve komutanlar, araya girip, merhum Sultan Alp Arslan'ın vasiyeti hususunda Sultan Melikşâh ile melik Kavurt'u uzlaştırmak istedilerse de, bu mümkün olmadı. (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 39; Agacanov, 2006: 149)³¹. Çünkü Kavurt, en yaşlı ve tecrübeli hanedan üyesi olarak tahta çıkma hakkını kendisinde görmektedir. Üstelik yakınları da, kendisini Büyük Selçuklu tahtına çıkma hususunda bir hayli teşvik etmişlerdi. Aynı şekilde, Melikşâh'ın emrindeki birçok subay ve asker de, kendisini Selçuklu tahtına çıkmaya gizlice davet etmiş bulunuyordu (Bedâiyü'l-Ezmân, 1326: 12; Merçil, 1980: 46). Artık Selçuklu iktidarının geleceği, ancak "kuvvet ve mücadele" sonucunda tayin edilecekti. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, yapılması kaçınılmaz iktidar mücadelesini kim kazanırsa, tahtın sahibi o olacaktı.

İktidarın geleceğinin belirlenmesinde rol oynayabilecek bir kuvvet daha vardı. Bu kuvvet, Dandanakan savaşından sonra Selçuklu beyleri tarafından tasfiye edilmiş olan **Türkmenler**di. Dolayısıyla Türkmenler, kendilerini feda eden iktidardaki Selçuklu beylerine karşı devamlı bir muhalefet ve tepki içindeydiler. Onlar, zaman zaman meşru Selçuklu iktidarına karşı harekete geçen hanedan üyelerinin arkasında kuvvetlice

³⁰ Kavurt, kardeşi Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberini aldığı sırada bir rivayete göre, Kirman'da, başka bir rivayete göre de Umman'da bulunuyordu (Merçil, 1980: 45).

³¹ Komutan Temürel, Kavurt'a yazdığı mektupta ona gözdağı niteliğinde olan şu sözleri söylemiştir: **"Mülkün, makamın, memleketlerin ve yaptığın fetihler seni gururlandırmaz. Allah, kardeşinin oğluna itaat etmekle kalplerimizi birleştirdi. Askerlerinin, azıtmış olanların anlamsız sözlerini kabul etme! Bil ki, piliç horoza karşı direnemez"** (Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 117).

yer alıp, bu muhalefet ve tepkilerini açıkça göstermekteydiler. Türkmenlerin Dandanakan zaferinden beri iktidardaki Selçuklu beylerine karşı sürdürmüş oldukları bu muhalefet ve tepki, şimdi de merkezî Selçuklu ordusuna sıçramış bulunuyordu. Daha doğrusu, devletin Türk devleti olmaktan çıkarılıp, gittikçe İranlılaştırılması, Türkmenlerden sonra Selçuklu ordusunun ruhunda da isyan rüzgârları estirmeye başlamıştı. İşin gerçek yüzü şu idi: Sultan Alp Arslan, kendisinden sonra oğlunun sultan olması hususunda büyük devlet adamlarından ve komutanlardan söz almış ve onlar da bu sözlerini yerine getirmişlerse de, Melikşâh'ın iktidarı için bütün bunlar yeterli olmamıştır. Zira merkezî Selçuklu ordusunun büyük kısmı, Melikşâh'tan çok Kavurt'a Selçuklu tahtına çıkması gereken hanedan üyesi gözüyle bakmaktaydı. Bu durumda, etkili önlemler alınıp, bunlar zamanında başarıyla uygulanamazsa, Melikşâh'ın iktidarını koruması ve devam ettirmesi çok zor idi. Kavurt karşısında Melikşâh'ın tek bir avantajı vardı. O da, Nizâmü'l-Mülk gibi son derece yetenekli bir devlet adamının yanında bulunması ve kendisini desteklemesiydi. Gerçekten de Nizâmü'l-Mülk, böyle durumlar için görevine tam uygun bir devlet adamıydı.

Kendi adamlarının teşviki ve merkezî Selçuklu ordusundan aldığı davetten dolayı cesareti bir hayli artmış olan Kavurt, ordusunu toplayıp, Şiraz şehri üzerinden Rey şehrine doğru yürüdü. Amacı, devletin merkezi Rey'i ele geçirip, Selçuklu tahtına çıkmak ve Hemedan civarındaki Türkmenlerle kuvvetlerini birleştirip, yeğeni Melikşâh'ı bertaraf etmektir. Öte yandan Sultan Melikşâh, babasını zamansız kaybetmiş olmanın yarattığı üzüntü ve tahta sorunsuz çıkmanın verdiği mutluluk içinde, doğuda Karahanlı ve Gazneli hükümdarlarının tecavüzlerini defetmek için hazırlığını yaparken, amcası Kavurt'un devletin merkezine doğru yürümekte olduğuna dair kendisini fevkalâde endişeye düşüren bir haber aldı. Her şeyin yolunda olduğu bir sırada, taht için amcası Kavurt'un harekete geçmiş olması, Sultan Melikşâh'ın mutluluğunu birden kararttı. Çünkü iç mücadele, dış mücadeleden daha tehlikeliydi. Üstelik Melikşâh, iktidarını henüz tamamen oturtmuş ve devletin bütün kaynakları

üzerinde tam bir hâkimiyet sağlamış değildi. Dolayısıyla Melikşâh'ın henüz oturmamış ve temelleri sağlamlaştırılmamış olan iktidarı, amcası Kavurt'un harekete geçmesiyle ağır bir şekilde sarsılmış bulunuyordu.

Sultan Melikşâh, amcası ile ilgili aldığı kötü haberden sonra ordusunu alarak, derhal Nişâpûr'dan ayrıldı. Melikşâh'ın en büyük korkusu, amcasının kendisinden önce Rey'e ulaşması, devlet hazinesini ile silâhları ele geçirmesi ve Hemedan çevresinde bulunan kalabalık Türkmen kitleleriyle kendi kuvvetlerini birleştirmesiydi. Genç Sultan, bu olası kötü durumu önleyebilmek için ordusunu mümkün olan en büyük süratle yürüterek, amcası Kavurt'tan önce devletin merkezi Rey'e ulaştı. Savaşta süratin önemini çok iyi bilen Sultan Melikşâh ve vezir Nizâmü'l-Mülk, böylece askerî strateji açısından çok önemli bir avantaj elde etmiş oldular. Daha da önemlisi, Rey şehrinden yanlarına **"500 bin dinar ile 5 bin elbise ve silâh"** alan Sultan Melikşâh ve vezir Nizâmü'l-Mülk, Kavurt'tan önce Türkmenlerin obalarına gittiler ve bunları Türkmen beylerine dağıtarak, Kavurt ile yapacakları mücadelede onların tarafsızlığını sağladılar. Öte yandan, Sultan Melikşâh'tan ancak iki gün sonra Türkmen obalarına ulaşabilen Kavurt ise, Türkmen beylerinden beklediği desteği ve yardımı göremedi. Çünkü o, bu hususta zamanı iyi kullanamamış, geç kalmıştı. Böylece Kavurt, Sultan Melikşâh'a karşı yürüteceği mücadelede, Türkmenlerin desteğinden ve yardımından mahrum kalarak, kendisi için önemli bir avantajı kaybetmiş oldu (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 2; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 116 vd.).

Tarafların orduları, 1073 yılının Nisan ayında, Hemedan yakınlarında (Kerç kapısı) karşı karşıya geldiler (Merçil, 1980: 48 vd.). İlk çarpışma tarafların öncü kuvvetleri arasında başladı. Melikşâh'ın öncü kuvvetinin başında bulunan komutan (emîr) **Sav-tigin**, Kavurt'un öncü kuvvetine hücum ederek, ilk galibiyeti elde etti (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 39). Bundan sonra çarpışma sırası tarafların asıl kuvvetlerine geldi. Fakat tarafların kuvvetleri arasında bir denge bulunmuyordu: Sultan Melikşâh'ın emrinde **"Türkmen, Türk, gulâm ve Araplar"**dan oluşan büyük

bir ordu vardı. Üstelik Melikşâh, Anadolu'da bulunan **Artuk Bey** ile vassal hükümdarları da (Şerefü'd-devle Müslim bin Kureyş, Bahau'd-devle Mansur bin Dübeyş gibi) yardımına çağırmış bulunuyordu (Anonim Selçuk-nâme, 1952: 8; Turan, 1980: 199). Öte yandan, Kirman meliki Kara Arslan Kavurt'un topladığı ordu ise, "**2 bin atlı ile 4 bin yaya**"dan oluşmaktaydı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 2). Bu duruma göre, Kavurt'un ordusu, Melikşâh'ın ordusundan sayı bakımından daha az ve zayıf idi. Kavurt, bu zayıflığı ve yetersizliği, daha önce kendisini Selçuklu tahtına davet etmiş olan subayların ve askerlerin kendi tarafına geçmeleriyle kapatabileceğini umuyordu.

Her iki taraf da klâsik tarzda, yani öncü kuvvet, merkez kuvveti, sağ ve sol kollar şeklinde savaş düzeni aldılar. Büyük Selçuklu ordusunun merkezinde, başkomutan olarak Melikşâh ve yanında da vezir Nizâmü'l-Mülk ile Artuk Bey bulunuyordu. Sağ kolun başına komutan **Sav-tigin**, sol kolun başına da komutan **Temürel** geçmişti. Bu kolda ayrıca, vassal hükümdarlar ve bunların kuvvetleri yer almıştı. Kirman ordusunun merkezinde ise, Kara Arslan Kavurt bulunuyordu. Kavurt'un yedi veya dokuz oğlu vardı ki, bunlardan dördü bu sırada babalarının yanında idi. Kavurt'un oğullarından her biri, Kirman ordusunun merkez kuvveti ile sağ ve sol kollar arasında dağılmışlardı (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 40; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 117; Sümer, 1999: II, 593; Merçil, 1980: 59)³².

Çarpışma, Kirman ordusunun hücumu ile başladı (16 Mayıs 1073). Kavurt, ilk hücumda vurduğu kuvvetli bir darbe ile Sav-tigin'in başında bulunduğu Büyük Selçuklu ordusunun sağ kolunu çökertti ve geri püskürttü. Fakat sol kolun başında bulunan Temürel'in vassal hükümdarlar ile yaptığı kuvvetli bir hücum sonucunda, Kirman ordusu kısa sürede bozguna uğradı. Tıpkı Türkmenler gibi, Büyük Selçuklu ordusundaki subaylar ve askerler de, Kavurt'u hayal kırıklığına uğrattılar. Kavurt,

³² Tarihçiler arasında Kavurt'un oğullarının sayısı ve adları hususunda farklılıklar ve çelişkiler vardır. Meselâ Sümer'e göre, Kavurt'un 7 oğlu vardı ve adları şöyle idi: "Kirman-şâh, Sultan-şâh, Turan-şâh, İran-şâh, Arslan-şâh, Tuğrul-şâh, Behram-şâh". Merçil'in tespitlerine göre de 9 oğlu vardı ve adları şunlardı: "Sultan-şâh, Emîrân-şâh, Kirmân-şâh, Turan-şâh, Merdân-şâh, Ömer, Hüseyin, Nûh ve Davud".

kendi taraftarı gibi gözüken subay ve askerlerin savaş başlar başlamaz saf değiştireceklerini umut ediyor ve bekliyordu (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 40; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 117 vd.). Fakat Kavurt'un büyük ümitler bağladığı bu saf değiştirme olayı, bir türlü gerçekleşmedi. Bu subaylar ve askerler, saf değiştirmeye cesaret edemediler; ancak gevşek savaşmak suretiyle Kavurt'a yardımcı olmak istediler. Fakat, onların bu tavırları da pek işe yaramadı. Çünkü Melikşâh'ın ordusunda çok miktarda yabancı soydan kuvvet vardı. Savaşın sonucunu da bu yabancı kuvvetler tayin etmiştir.

Ordusunun çöktüğünü ve dağıldığını gören Kavurt, hayatını kurtarabilmek için tek başına Hemedan dağlarına kaçıp, bir dağ köyünde saklandı. Oğulları, Melikşâh tarafından teslim alındı. Böylece Kavurt'un Selçuklu tahtını ele geçirme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

4. Selçuklu Ordusunun Tepkisi ve Kara Arslan Kavurt'un İdam Edilmesi

Öyle anlaşıyor ki, Kavurt, Büyük Selçuklu ordusunda kendisine meyleden subay ve askerlerin kendi tarafına geçeceğini ümit eder ve beklerken, onlar da, Melikşâh'ın yenilip, kendi adaylarının savaşı kazanacağını düşünüyorlardı. Sonuç, her iki tarafın da düşündüğü ve arzu ettiği gibi gerçekleşmedi. Melikşâh'ın savaşı kazanması, Selçuklu askerlerini sevindireceği yerde onları son derece kızdırdı. Onlar, bu kızgınlıklarını, savaşın kazanılmasında rol oynayan vassal Arap emîrlerinin askerlerine ve çadırlarına saldırmakla gösterdiler. Melikşâh'ın ordusunda, Türk ve Türkmen kökenli Selçuklu birlikleriyle vassal yardımcı kuvvetler arasında âdeta yeni bir savaş başladı. Derhal olaya müdahale eden Sultan Melikşâh, Selçuklu birliklerini güçlkle durdurabildi. Bu arada Selçuklu birlikleri birçok Arap askerini öldürüp, mallarını yağma ederek, savaşın sonucundan memnun olmadıklarını göstermiş oldular (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 82; Müneccimbaşı, 2000: I, 47).

Sultan Melikşâh, mücadeleyi kazanmış, iktidarını ve tahtını kurtarmıştı. Fakat, onun endişeleri tamamen ortadan kalmamıştı. Çünkü, amcası Kavurt'u henüz ele geçirebilmiş değil-

di. Nitekim bir köylünün, Kavurt'un saklandığı yer ile ilgili getirdiği sürpriz haber, endişe içinde olan Sultan için âdeta büyük bir zafer müjdesi oldu. Eğer, saklandığı yerde kendisini görmüş ve tanımış olan bu köylünün ihaneti olmasaydı, Kavurt belki kendisini kurtarabilecekti. Fakat talihsizlik, onu burada da arayıp buldu. Sultan Melikşâh, amcası Kavurt'u, saklandığı yerden alıp getirmek üzere *Sav-tigin*'in komutasında bir müfreze gönderdi. Sav-tigin, bu dağ köyüne bir baskın düzenleyerek, Kavurt' u ele geçirdi. Kavurt, şaşkınlık içindeydi; hiçbir direniş göstermedi. Ancak, Sav-tigin'e, kendisini serbest bırakması karşılığında çok miktarda **"iktâ" ve mal** vaadinde bulundu. Bu çekici vaat, gulâmlık terbiyesiyle yetişmiş olan Sav-tigin'i hiç etkilemedi. Çünkü gulâmların en önemli özellikleri, efendilerine olan bağlılıkları idi. Sultan Melikşâh'a son derece bağlı olan Sav-tigin, **"Sen efendisiz, biz köleyiz. Senin istediğin şey hakkında biz hüküm veremeyiz. Beraber Sultana gidelim. Sultan ne hüküm verirse, o geçerlidir"** diyerek, Kavurt'un önerisini hiç düşünmeden geri çevirdi (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 39; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 118)³³.

Sultan Melikşâh, saklandığı yerden alınıp getirilen amcası Kavurt'u, muhafız alayı (mevkib) ile karşıladı: Bu karşılamada Sultan atının üzerinde oturuyordu. Hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olarak çetir, Sultanın başı üzerinde açılmış durumdaydı. Sultanın yanında vezir Nizâmü'l-Mülk de bulunuyordu. Çavuşlar, Kavurt'a atından inmesini ve Sultanın önünde yer öpmesini emrettiler. Bu emir üzerine atından inen ve Sultan Melikşâh'a yaklaşan Kavurt, yer öpmenin onur kırıcı bir davranış olduğunu düşünmüş olmalı ki, sadece Sultanın elini öpmekle yetindi. Sultan Melikşâh, amcasının emre itaat etmemesine aldırmadı; çünkü onun bu perişan hali, kendisini bir hayli etkilemişti. Kavurt'un yüzü sararmış, solmuş ve çökmüş bir haldeydi. Bu yüz, âdeta üç gün mezarda yatmış bir insanın yüzünü andırıyordu. Kavurt'un ruhunu derinden sarmış olan korku ve ümitsizlik her halinden belli oluyordu. Bu hüznün verici görüntü, Sultan Melikşâh'a çok dokundu; onda akrabalık ve mer-

³³ Sadrüddîn Hüseyinî'ye göre, Kavurt'u yakalayıp getiren komutan Temürel idi.

hamet duyguları uyandırdı. Merhamet duygusu bütün ruhunu sarmış olan Sultan, felâkete uğramış ve acılar içinde kalmış olan amcasına hararetle sarıldı. Akralalık ve merhamet duygularının etkisiyle gözleri nemlendi. Bundan sonra Sultan Melikşâh, vezir Nizâmü'l-Mülk'e dönüp, **"Akralalık bağını kesemem. Soyumu ortadan kaldıramam. Amca baba yerindedir"**, dedi (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 39). Bu sözler, vezir Nizâmü'l-Mülk'ü son derece endişelendirdi. Sultanın amcasını bağışlamasından korkan vezir Nizâmü'l-Mülk, bu durumu değiştirebilmek için Melikşâh'a şunları söyledi: **"Mülk, yağmur getirmeyen bir rüzgar gibidir. Kavurt, sana, içinde çöp bulunan bir gözle bakıyor. Senin mülkünden duyduğu eziyetle acı ve sıkıntı çeken bir kalple görüşüyor (Senin iktidarın ona sıkıntı veriyor. Şimdi de duygu sömürüsü yapıyor). Eğer o galip gelseydi, sana merhamet etmezdi"**. Bu sözlere karşılık Melikşâh da, **"Yeryüzünde, sağ elini sol eli ile kesen ve babası yerindeki amcasını öldüren bir kimse kadar hüsrana uğrayan var mıdır?"** demek suretiyle mutsuzluğunu belirtip, istemeyerek de olsa fikrini değiştirdiğini bildirdi (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 39 vd.). Böylece, Nizâmü'l-Mülk, tehlikeyi atlatmış olmanın verdiği mutluluk içinde rahat bir nefes aldı.

Bu durumu Türk kültür tarihi bakımından bir kere daha gözden geçirecek ve değerlendirecek olursak, ortaya çıkan manzara şudur: Nizâmü'l-Mülk'e göre, Melikşâh, sultan olarak kalmak istiyorsa, af ve merhamet duygularını bir tarafa bırakıp, gerçekçi olmak zorundaydı. Hâlbuki Sultan Melikşâh, amcasını affetme taraftarıydı. Onun bu düşüncesi ve tavrı, Türk geleneklerine tamamen uygun idi. Dolayısıyla Sultan, amcasını babası yerine koymaktaydı. Her Türk gibi Melikşâh'ta da akralalık ve merhamet duyguları çok yüksekti. O, amcasını öldürterek, soyuna kötülük yapmak istememekteydi. Fakat sonuç olarak, Sultan Melikşâh, duygu ve düşüncelerine aykırı da olsa, istemeyerek de olsa, vezir Nizâmü'l-Mülk'ün tavsiyesine uymak zorunda kaldı. Böylece, Nizâmü'l-Mülk, Melikşâh için tarihî görevlerinden ilkinin yapmış oldu.

Nizâmü'l-Mülk'ün üstlenmiş olduğu tarihî görev ne idi? Nizâmü'l-Mülk'ün bir değil, birçok tarihî görevi vardı. Bunlardan bir kısmı Türk tarihi için olumlu (müspet), bir kısmı ise olumsuz (menfi) idi. Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Türk tarihi için olumsuz görevlerinden biri, hiç kuşkusuz, Sultan Melikşâh'ı Türk geleneklerinden uzaklaştırmaya çalışması idi. Kanaatimizce, o, bu faaliyetiyle, görünürde Sultan Melikşâh'ın iktidarını, gerçekte ise, kendi iktidarını kurmayı ve sağlamlaştırmayı amaçlamıştır. Nizâmü'l-Mülk'e göre, Melikşâh'ın uğrayacağı en ufak bir başarısızlık, doğrudan doğruya kendisini iktidardan mahrum bırakacaktı. Öte yandan, Melikşâh'ın zaferi, aynı zamanda vezir Nizâmü'l-Mülk'ün de zaferi olacaktı. Vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşâh'ı ikna ederken bu durumun tam bilincindeydi.

Gerçekten de, vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşâh'ı Türk geleneklerinden uzaklaştırma faaliyetinde ilk başarıyı elde etti: Sultan Melikşâh, Nizâmü'l-Mülk'ün etkisinde kalarak, duygu ve düşüncelerini bir tarafa bıraktı. Nitekim o, amcası Kavurt'a karşı tutumunu birden değiştirdi: **"Ey amca! Böyle yorgunluk ve perişanlıktan dolayı ne hale gelmişsin"** diyerek üzüntüsünü belirten Melikşâh, birden sertleşti. Bundan sonra Sultan, sözünün devamında, **"Kardeşinin vasiyetini bir tarafa atıp, bana karşı yaptığın bu işten utanç duymuyor musun? Kardeşinin ölümü için yas tutmadın; mezarına örtülmek üzere elbise göndermedin³⁴; yabancılar bile babam için yas tuttu, sen ise vasiyetine önem vermeyip, ölümünden dolayı şenlik yapıp eğlendin; onun çocuğu olan bana karşı saldırıya geçtin. Fakat Allah, sana bu kötü hareketinin cezasını işte böyle verdi"** diyerek, amcasını ağır bir dille suçladı ve eleştirdi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 3; Sevim (İbnü'l Cevzî), 2005: XXVI, 53; Köymen, 1963: 70; Sümer, 1999: II, 592). Yeğenin birdenbire sertleşmesi karşısında endişeye kapılan Kavurt, Sultana hitaben, **"Tanrı'ya ant olsun ki, sana karşı asla harekete**

³⁴ Eski Türklerde bir bey ölünce, diğer beyler ululamak gayesiyle ölünün ailesine çeşitli kumaşlar göndermekteydiler. Türkçe *"eşük"* adı verilen bu kumaşlar, ölünün mezarı üzerine konmaktaydı. Bu kumaşlar bir süre mezar üzerinde kaldıktan sonra yoksullara dağıtılmaktaydı (Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 72).

geçmek istemedim. Fakat, senin askerlerin bana gece gündüz mektup gönderip, acele gelmemi bildirdiler. İşte ben, bu nedenle ulu Tanrı'nın hakkımda takdir buyurup, yerine gelmesini istediği şey vesilesiyle harekete geçtim" diyerek, suçu Selçuklu ordu mensuplarının üzerine atmak suretiyle kendisini kurtarmak istedi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 3; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 53; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 118 vd.; Köymen, 1963: 70). Fakat bu itiraf, Kavurt'un talihini değiştirmeye yetmedi. Aksine Melikşâh'ın kızgınlığını bir kat daha artırmaktan başka bir işe yaramadı.

Görüldüğü gibi, melik Kavurt'un Selçuklu tahtı için harekete geçerken fikirleri ile, mücadeleyle kaybedip yakalandıktan sonraki fikirleri arasında büyük fark vardır. Bunlardan hangisi doğru ve gerçek idi? Hiç kuşkusuz, Kavurt'un ilk fikri, doğru ve gerçek idi. Merkezî Selçuklu ordusunun daveti, önemli sebeplerden biri idiye de, Kavurt'un harekete geçmesi için tek başına yeterli değildir. Esasen Türk egemenlik anlayışı, Melikşâh'a tanıdığı tahta çıkma hakkını melik Kavurt'a da tanımaktadır. İşte, Kavurt'u harekete geçiren asıl ve gerçek sebep budur. Kavurt'un, yakalandıktan sonra harekete geçme sebebini tamamen merkezî Selçuklu ordusunun etkisine bağlaması ise, onun hayatı için duyduğu endişeden ileri gelmiştir.

Sultan Melikşâh, Kavurt'tan çok, bu defa ordusunun tutumu karşısında endişe içine düştü. Zira Melikşâh'ın ordusundaki Türk unsuru, savaşın kazanılmasında rol oynayan vassal kuvvetlere saldırmakla kendisine karşı tepkilerini, Kavurt'a da taraftarlıklarını ima etmişlerdi. Üstelik onlar, daha önce amcası Kavurt ile temas kurup, onu Büyük Selçuklu tahtına davet etmişlerdi. Sultan Melikşâh, ordu mensuplarının Kavurt ile olan bu ilişkisini öğrenince, kaygısı daha da katmerleşti. Artık Melikşâh için durum son derece kritik idi. Orduda meydana gelebilecek bir isyan patlaması, her şeyi bir anda tersine döndürebilir ve mahvedebilirdi.

Sultan Melikşâh, ordusunu yanına alıp, bu endişe içinde Hemedan'a geldi. Burada amcasını ve onun tutsak aldığı oğullarını hapse koydurdu. Artık Kavurt için, yeğenin merhametine

sığmaktan başka çare kalmamıştı. O da öyle yaptı. Yeğenine ulaştırılmak üzere bir mektup yazdı. O, bu mektubunda özetle şöyle diyordu: **“Beni öldürmek suretiyle Selçuklu hanedanını mahvetme! Benim hakkımda Nizâmü'l-Mülk'ün sana söylediği söz ve tavsiyeye kulak asma! Bana Türklere yakışacak şekilde davran! Babanın ölümünden beri sarf ettiğin paraları sana vereceğim. Ülkemi sana teslim edip, Suriye'ye ya da Hicaz'a gideceğim”** (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 5).

Görüldüğü gibi, Melik Kavurt, her şeyden vazgeçiyor; sadece hayatını kurtarmak istiyordu. Yeğenin merhametinden beklediği tek şey ise, hayatının başlanmasıydı. **“Bana, Türklere yakışacak bir şekilde davran”** derken, ondan bunu bekliyordu. Fakat Kavurt'un bu mektubu, affedilmesinden korkulduğu için Sultan Melikşâh'a arz olunmamıştır (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 40). Hâlbuki yenilmiş ve teslim alınmış rakibi, ortadan kaldırmak, Türk insanlık anlayışı ile bağdaşmıyordu. Türk hükümdarları, yenip teslim aldıkları düşmanlarına ve rakiplerine karşı istisnasız merhamet ve şefkatle yaklaşmaktaydılar. Başka bir deyişle, onlar, esir aldıkları kimselerin hayatlarını daima başlatmakta ve özgürlüklerini geri vermekteydiler.

Büyük Selçuklu ordusu Hemedan'a gelince, meşru Selçuklu iktidarına karşı daha da tehditkâr ve tecavüzkâr bir tutum takındı: Selçuklu ordu mensupları bu defa vezir Nizâmü'l-Mülk'ü hedef alıp, ondan **“maaş (camegî, mevâcib) ve dirliklerinin (ıktâ', nân-pâre) artırılmasını istediler”**. Özellikle **“Yaşasın Kavurt”** diye gösteride bulundular. Fakat ordu mensupları için, maaş ve dirliklerin artırılması bir bahane idi. Onlar bu davranışlarıyla Kavurt lehine âdeta ihtilâl provası yapıyorlardı. Nitekim vezir Nizâmü'l-Mülk, bu istek ve tepkilerin arkasında ordunun Kavurt lehine isyan işaretini görüp anlamakta gecikmedi. Hemen ordu mensuplarının karşısına çıkan Nizâmü'l-Mülk, onlara gayet saygılı ve yumuşak bir şekilde isteklerinde son derece haklı olduklarını söyledi. Bu sorunu Sultan Melikşâh'a arz edip halletmek için onlardan bir günlük izin istedi (Zahîreddîn Nişâbûrî, 1332: 31; er-Ravendî, 1957: I, 124; Reşîdeddîn Fazlullâh, 1960: II, 44; Hüseyinî el-Yezdî, 1331: 494).

Nizâmü'l-Mülk'ün, ordu mensuplarının isteklerine karşı gösterdiği bu sahte saygı, vezirin kendilerine karşı düşünmüş olduğu tuzağı gizlemekteydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, Nizâmü'l-Mülk'ün sahte bir saygının arkasına gizlemiş olduğu oyununun farkına varamadılar. Sâkinleştiler ve vezirden gelecek haberi beklemeye başladılar.

Vezir Nizâmü'l-Mülk'e göre, Melik Kavurt hayatta bulunduğu müddetçe, Sultan Melikşâh'ın ve dolayısıyla kendisinin varlığı ve iktidarı tehlikede idi. Öyleyse, Kavurt meselesinde daha kesin ve köklü bir karar almak ve uygulamak lâzımdı. Vezir Nizâmü'l-Mülk, bu hususta kararını çoktan vermiş ve plânını yapmıştı. Adamlarına, hemen Kavurt'un idam emrini verdi. Bundan maksat, Kavurt'u ortadan kaldırmakla ordunun her türlü umut ve hayallerini kırmaktı. Başka bir deyişle onları, lidersiz ve dayanaksız hâle getirmektir. Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün adamları, emri yerine getirmek için hemen Kavurt'un yanına gittiler. Ondandır, önce gizli hazinelerinin yerini öğrenmek istediler. Kavurt bu hususta, Nizâmü'l-Mülk'ün adamlarına hitaben, **"Kirman beldelerinin sınırları daraldı. Geliri azaldı. Halkı ise sakat ve yoksul. Benim orada bulunan hazinem ve malım, ancak Sultanın kölelerinden birine hediye olabilir"** dedikten sonra hayatı için mütevazı dileğini bir kere daha tekrarladı: **"Beni serbest bırakınız, tâ ki Umman beldelerine gideyim ve Sultana bağlı bir amca, şefkatli bir baba olayım. Ben, Sultandan bir şey istemeye muktedir değilim"** (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 40; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 119). Fakat bu sözler, Nizâmü'l-Mülk'ün adamlarını hiç etkilemedi. Melik Kavurt'u, idamını gerçekleştirecek olan tek gözlü Ermeni azmanı ile baş başa bıraktılar. Kavurt, hayatını kurtarmak için tek gözlü Ermeni ile bir saat boğuştu. Gücünün bittiği bir anda tek gözlü Ermeni bu yargısız infazı yay kırıışı ile gerçekleştirdi (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: 4, 5; el-Bundarî, 1943: 49; Merçil, 1980: 57 vd.)³⁵.

İş bununla da kalmadı; vezir Nizâmü'l-Mülk'ün bu yargısız infazından, Kavurt'un yanında bulunmaktan başka suç olmanın dört oğlu da paylarını aldılar. Türk âdetlerine aykırı

³⁵ Bazı kaynaklarda bu infazın bir Kıpçak Türküne yaptırıldığı söylenmiştir.

olarak, bu dört gencin gözlerine de mil çekildi. Bunlardan ikisi ateşin verdiği acıya dayanamayarak hemen orada can verdi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 4, 5; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 120; Merçil, 1980: 60 vdd.).

Ertesi gün Nizâmü'l-Mülk, tıpkı usta bir aktör gibi üzüntülü bir halde ordu mensuplarının karşısına çıktı. Onlara, **“Me-selelerini arz etmek ve halletmek üzere Sultan Melikşâh'ın huzuruna çıktığını, fakat Sultanı çok üzüntülü gördüğünü, sebebinin de dün gece Kavurt'un yüzüğünün kaşındaki zehri içerek intihar etmiş olduğunu, dolayısıyla konuyu Sultana açamadığını”** söyledi (er-Ravendî, 1957: I, 125; Mirchond's Geschichte der Seldschuken, 1837: 93; Reşideddîn Fazlullâh, 1960: II, 45; Hüseyinî el-Yezdî, 1331: 494 vd.). Bu sözler, nasıl bir tuzağa düşürülmüş olduklarını, ordu mensuplarına açık bir şekilde göstermekteydi. Fakat onlar, daha önce bu tuzağın ne farkına varabilmişler ve ne de bir önlem alabilmişlerdi. İş işten geçmişti. Daha doğrusu, Nizâmü'l-Mülk'ün icraatı, öyle süratli ve sürpriz olmuştu ki, artık ordu mensupları için yapılabilecek fazla bir şey kalmamıştı.

Sultan Melikşâh ve Nizâmü'l-Mülk açısından Kirman meliki Kara Arslan Kavurt'un ortadan kaldırılması, meselenin çözümü için yeterli olmadı. Zira destek verdikleri liderin bu şekilde kallesçe ortadan kaldırılması, Selçuklu ordusunda büyük bir kızgınlık patlamasına yol açtı. Artık Selçuklu askerlerinin gözlerinde isyan ateşi parlıyordu. Sarayın önünde toplanıp, hep bir ağızdan, **“Sultan Alp Arslan, böyle mi vasiyette bulundu? Hâlbuki o, Kavurt Beye belirli bir miktar para ile Kirman ve Fars bölgesinin verilmesini, Seferiye Hatun ile de evlenmesini vasiyet etmişti”** diyerek, Sultan Melikşâh ile vezir Nizâmü'l-Mülk'ten açıkça hesap sordular. Yine hep bir ağızdan, **“Biz Sultandan bir şey istemiyoruz. Ancak Nizâmü'l-Mülk'ü istiyoruz. Çünkü bizim bütün hareket ve tavrımız, Nizâmü'l-Mülk'e karşıdır”** diyerek, Sultandan vezirin kellesini istediler. Daha da kötüsü onlar, Sultanın ve vezirin yüzüne karşı sövüp saydılar; ağır lânetler okudular; etrafa saldırarak, devletin ve halkın malını yağma ettiler (Sevim (Sıbt İbnü'l-

Cevzî), 1999: XX, 5. İbnü'l-Esîr, 1987: X, 83; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 121).

Durum tehlikeli olduğu kadar da karışık idi. Selçuklu sarayı şaşkınlık, korku, kararsızlık ve çaresizlik içindeydi. Ordunun tutumunu kaygılı ve dikkatli bir gözle izleyen Nizâmü'l-Mülk, önlem almakta acele ediyordu. Çünkü ordunun Sultan ile vezire karşı duyduğu kızgınlık fırtınası, saraya sıçramak üzere idi. Derhal Sultanın huzuruna çıkan Nizâmü'l-Mülk, **"Durum kötüleşmiştir; buna biraz da sen tarafsın. Bu hususta ne yapılacağını açıkla! Senin iznin dışında benim bir şey yapmam imkânsız. Bu durum karşısında istersen bir önlem al; ya da yapmamı istediğin şeyleri bana emret!"** dedi. Fakat Melikşâh, bu sırada sultan unvanının gerektirdiği otoriteyi kullanmaya kendisini henüz hazır hissetmiyordu. Böylece o, tecrübesizliğin verdiği acelecilik ve acemilikle, **"Büyük ve küçük, az ve çok bütün işleri, hep sana bırakıyorum. Bu hususta benden sana herhangi bir itiraz, senden de bana herhangi bir red olmaz. Çünkü sen, benim babam durumundasın"** diyerek, vezir Nizâmü'l-Mülk'e tam bir yetki devrinde bulundu. Özellikle, vezirin doğmuş olduğu Tus şehrini kendisine ıktâ' ederek, ona güzel bir jest yaptı. Onu özel bir hil'atle onurlandırdı. Ayrıca ona, **"üzerinde bin kırat altın bulunan bir divit"**³⁶, **"üzeri bin kırat altınla süslenmiş değerli bir boncuk"**, **"100 parça değerli kumaş"**, ve **"20 bin dinar"**dan oluşan muazzam bir hediye bağışında bulundu. Daha da önemlisi Sultan Melikşâh, vezirine ilk defa **"atabeg"** unvanını vererek, Selçuklu tarihinde yeni bir unvan ve gelenek ihdas etmiş oldu (Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 53; Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 4; İbn Kesîr, 1995: XII, 227)³⁷.

Vezir Nizâmü'l-Mülk çok mutlu idi. Zira o, merhum Sultan Alp Arslan'dan arzu edip de alamadığı her şeyi oğlu Melikşâh'tan istemeden almıştı. Artık, Sultan Melikşâh hangi

³⁶ Sarık, divit ve hokka, Müslüman Türk devletlerinde vezirlik sembolleridir.

³⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, bu bağışı şu şekilde belirtir: *"Değerli bir ferace", "altın işlemeli bir sarık", "bayrak", "divit", "20 bin altın", "100 elbise", "büyük bir çadır"*. Ayrıca, *"Tus şehrine ek olarak Horasan'da bir kale"* (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 83; Münecimbaşı, 2000: I, 48; Ahmed bin Mahmûd, 1977: 121; Köymen, 1963:70).

yetkilere sahipse, vezir Nizâmü'l-Mülk de o yetkilere sahipti. Öte yandan, Sultan Melikşâh için durum tamamen farklı idi. O, hiç de gereği olmadığı halde, vezirini olağanüstü yetkilerle donatmakla, hiç şüphesiz gelecek için kendi önüne aşılması güç bir engel koymuş olmaktaydı. Zira tehlikenin böyle bertaraf edilişi, ileride daha başka bir tehlike doğuracaktır. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, Sultan Melikşâh'ın Nizâmü'l-Mülk'e yaptığı bu yetki devri, vezirin gittikçe gereğinden fazla güçlenmesine yol açacak ve işin sonunda da bunun zararı Sultana dokunacaktır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bu yetki devri, sonunda vezir Nizâmü'l-Mülk'ü, devletin tam bir ortakçısı haline getirecektir.

Bu yetki devrinden sonra vezir Nizâmü'l-Mülk, ordu için ne gibi önlemler aldı ve uyguladı? Daha doğrusu, ordunun isyanını nasıl bastırdı? Özellikle ordunun itaat ve disiplinini nasıl sağladı? Bu hususlarda devrin kaynakları garip bir suskunluk içinde olmuşlar, hiçbir bilgi vermemişlerdir. Öyle anlaşıyor ki, hile ve kurnazlığın en etkili yöntemlerini çok iyi bilen ve uygulayan Nizâmü'l-Mülk için bu iş hiç de zor olmamıştır. O, isyan hareketinin liderlerine kurdurduğu tuzaklarla onları birer birer bertaraf ettirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 177). Devlet hazinesini, ordunun desteğini kazanmak için âdeta boşaltmıştır; Selçuklu askerlerine tekrar paralar ve iktâ'lar dağıtmıştır. (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 5). Sonunda orduda itaati ve disiplini tamamen sağlamıştır. Böylece, Sultan Melikşâh'ın iktidarını kurtaran ve koruyan kişi olarak vezir Nizâmü'l-Mülk'ün itibarı ve değeri birden artmıştır. Artık o, bundan böyle kendisini Sultan Melikşâh'ın veziri olmaktan çok, tahtın ve iktidarın ortağı olarak görmeye başlayacaktır.

5. Sultan Melikşâh'ın İsfahan'a Gelişi ve Abbâsî Halifesine İktidarını Onaylatması

Biraz yukarıda görüldüğü gibi, Sultan Melikşâh, saltanatının ilk yılının hemen hemen tamamını amcası Kirman meliki Kara Arslan Kavurt'a karşı mücadele ile geçirmiştir. Bu arada tecrübeli ve yetenekli vezir Nizâmü'l-Mülk'ün aldığı ve uyguladığı etkili önlemler sayesinde Kara Arslan Kavurt bertaraf

edilerek, iç mücadele başarıyla sonuçlandırılmış, Selçuklu ordusunun itaati ve disiplini tekrar sağlanmıştır. Bundan sonra Sultan Melikşâh, devlet erkânını ve ordusunu yanına alarak, Isfahan'a geldi. Niyeti, devletin merkezini Rey'den Isfahan'a alıp, buraya yerleşmekti³⁸. Genç Sultan, bir yıllık yoğun mücadelenin vermiş olduğu yorgunluğu üzerinden atmak için bir süre Isfahan'da dinlendi. Bu arada, yoksullara, dinin emir ve yasaklarına uyan iyi insanlara (sülehâ) bol miktarda bağışlarda bulunarak, halkı kendisine ısındırmaya çalıştı. Daha da önemlisi o, tutuklular için genel bir af çıkarmak, yani onları serbest bırakmak suretiyle yeni bir dönem başlattı (Sadrüddîn Hüsey-nî, 1943: 40; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 122).

Sultan Alp Arslan, ölmeden az önce vasiyetini ortaya koyarken Melikşâh'ın iktidarına karşı Kirman meliki Kavurt'un yanı sıra büyük oğlu *Ayaz*'dan gelebilecek tehlikeye de işaret etmiş bulunuyordu. Fakat merhum Sultan Alp Arslan'ın tahmininin aksine melik Ayaz'dan kardeşi Melikşâh'ın iktidarına karşı hiçbir olumsuz tepki gelmedi. Melik Ayaz, Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra gözünü içeriye değil, dışarıya çevirdi; babasının kendisine bıraktığı ve Karahanlı hükümdarının işgal etmiş olduğu Belh şehrini kurtardı. Ayaz, Tirmiz şehrini de geri almak istediye de, bu teşebbüsünde başarılı olamadı. Çok kayıp verdiği Karahanlı kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 81). Bu olaydan kısa bir süre sonra vefat eden Ayaz (1073), Sultan Melikşâh'ın iktidarı için bir tehlike olmaktan tamamen çıktı.

Böylece, Selçuklu ülkelerinde Melikşâh'ın iktidarına karşı herhangi bir tehdit ve tehlike kalmamış oldu. Artık Melikşâh, Selçuklu ülkelerinde Selçuklu saltanatının tek ve rakipsiz otoritesiydi. Ancak, bu iktidarın dinî otorite, yani Abbasî halifesi tarafından da onaylanması gerekiyordu. Bunun için Sultan Melikşâh, komutanlarından *Gevherâyîn*'i Bağdat'a gönderdi. Abbasî Halifesi, iktidar mücadelesinden galip çıkmış olan Melikşâh'a ve saltanatına karşı olumlu bir tavır takındı. Derhal genç Sultanın saltanatını onayla-

³⁸ Genç Sultan Melikşâh, bu düşüncesini daha sonra, 1078 tarihinde gerçekleştirecektir.

yan bir menşur hazırlattı. Halifelik sarayında düzenlediği bir törende de, bu menşuru bir bayrak ile birlikte Sultan Melikşâh'a verilmek üzere Gevherâyîn'e teslim etti. Ayrıca Sultana, "Mu'izzü'd-dîn" (Dinin ışığı), Celâlü'd-dîn (Dinin ulusu) ve Kasîm Emîrû'l-Mü'minîn (Halifenin ortağı) gibi yeni unvanlar ve lâkaplar verdi. Selçuklu komutanı Gevherâyîn de halifeden aldığı emanetleri, yani menşuru ve bayrağı kısa sürede Sultan Melikşâh'a ulaştırdı (Bundarî, 1943: 50; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 91; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 54; Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 6; Kafesoğlu, İA, Melikşah mad., 666 vd.; Kafesoğlu, 1973: 16). Bu onay Sultan Melikşâh'ı çok sevindirdi. Çünkü dinî otoritenin onayı, genç Sultanın iktidarına sağlam bir hukukî temel sağlamış bulunuyordu.

Sonuç:

Buraya kadar verilen bilgi bir daha gözden geçirilecek olursa, ortaya çıkan sonuç şudur:

- Türk devletlerinde, hükümdarlar haleflerini taht için ne kadar hazırlarlarsa hazırlasınlar, hatta onların kendilerinden sonra tahta çıkmaları için de ne kadar kuvvetli önlemler alırlarsa alsınlar, sonucu daima "kuvvet ve mücadele" tayin etmekteydi. Çünkü Türk egemenlik anlayışı, tahta çıkma hakkını sadece veliaht olarak belirlenen hanedan üyesine değil, bütün hanedan üyelerine eşit olarak vermektedir. Sultan Alp Arslan Türk egemenlik anlayışının bu hükmünü çok iyi bildiği için yaptığı hazırlıklar ve aldığı önlemlerle oğlu Melikşâh'ı kaçınılması mümkün olmayan iktidar mücadelelerinde diğer hanedan üyelerinden daha avantajlı hale getirerek, onu kuvvetlendirmek istemiştir.

- Görüldüğü gibi, iktidar mücadelesi, Melikşâh ile sadece amcası Kirman ineliki Kara Arslan Kavurt arasında geçmiştir. Bu mücadeleden önce, şahsı için yapılan mükemmel hazırlıklara ve alınan muazzam önlemlere rağmen Melikşâh avantajlı gözükmemekteydi. Asıl avantajlı gözükken ise Kavurt idi. Zira, bu mücadelede rol oynayabilecek Türkmenler ve Selçuklu ordusu gibi unsurlar, Kavurt'un yanında yer almak ve ona destek vermek eğilimindeydiler. Kavurt, hiçbir

gayret sarf etmediği halde kendisine destek vermek isteyen bu kuvvet kaynaklarını hiç kullanamamıştır. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, Kavurt, tarihin önüne çıkardığı fırsat ve imkânlardan yararlanamayan zayıf bir liderdir. Halbuki büyük liderler, tarihin önlerine çıkardığı fırsat ve imkânlardan azami ölçüde yararlandıkları gibi, kendi amaçları doğrultusunda fırsat ve imkân yaratmakta da son derece ustadırlar. Bu özellik, melik Kavurt'ta görülmemektedir.

- Melikşâh ve Nizâmü'l-Mülk ise, bu mücadelede zamana, zemine, şartlara uygun, isabetli ve süratli kararlar alıp uygulayabilen başarılı iki lider olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Zira onlar, zamanında ve süratli bir şekilde alıp uyguladıkları önlemlerle önce Türkmenlerin tarafsızlığını sağlamışlar, sonra da Selçuklu ordusunun isyanını önlemişlerdir. Böylece, aleyhlerine olan durumu lehlerine başarıyla çevirip, tarihinin akışını değiştirmişlerdir.

- Sultan Melikşâh, ordunun son isyanı karşısında sağlam bir irade ve cesaret ortaya koyamamıştır. Daha doğrusu o, bu meselede sultanlık otoritesini kullanamamış, inisiyatifi tamamen vezir Nizâmü'l-Mülk'ün eline bırakmıştır. Bu hatalı davranışıyla, yani meselenin çözümünü Nizâmü'l-Mülk'e havale etmekle kendisini zayıflatmış, vezirini de kuvvetlendirmiştir. Böylece vezir Nizâmü'l-Mülk, meseleyi çözen kişi olarak Selçuklu iktidarı üzerinde devamlı hâkim ve belirleyici bir güç konumuna yükselmiştir. Ne yazık ki, bu durumun olumsuz etkisi, Sultan Melikşâh'ın bütün saltanatı boyunca sürmüştür.

III. MAKALE

BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI MELİKŞÂH'IN SURİYE, FİLİSTİN, MISIR POLİTİKASI VE TÜRKMEN BEYİ ATSIZ

(The Great Seljuqid Sultan Melikshâh's Policies on Syria,
Palestine, Egypt and the Turkmen Chieftain Atsız)

Giriş

Doğu İslâm dünyası, XI. yüzyılın başından itibaren *Karahanlılar* ve *Gazneliler* olmak üzere sadece iki büyük Türk devletinin hâkimiyeti ve denetimi altında bulunuyordu. Bu sırada doğu İslâm dünyasında Karahanlıların ve Gaznelilerin yanında üçüncü bir siyasî güç daha kendini hissettirmeye başladı. Bu siyasî güç, bizim *Selçuklu Türkleri* (veya *Türkmenler*) adıyla andığımız *Oğuz Türkleri* idi. Bilindiği gibi, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru Seyhun nehri havzasındaki Oğuzlar Devletinden küçük bir grup olarak ayrılan Selçuklu Türkleri, kendi devletlerini kurabilmek için önce *Mâverâünnehir*'de Karahanlılara, sonra *Horasan*'da Gaznelilere karşı uzun ve çetin bir mücadele vermek zorunda kalmışlardır. Bu mücadelenin son safhası olan Dandanakan savaşının Selçuklu Türklerinin zaferiyle sonuçlanması (1040), Doğu İslâm dünyasında kuvvetler dengesinin birden değişmesine, Karahanlı ve Gazneli Devletlerinin yanında üçüncü bir siyasî güç olarak devrin kaynaklarında "*Selçukîyyân*" veya "*Selâcika*" (Selçuklular) adıyla anılan ve bizim de "*Büyük Selçuklu Devleti*" adını verdiğimiz siyasî teşekkülün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Öte yandan, bu zafer, Horasan'ı bütünüyle Selçuklu Devletinin hâkimiyeti altına soktuğu gibi, savaşın geçtiği yerden itibaren Gazneliler ülkesini âdeta ikiye bölerek, Horasan'ın batısında kalan Gaznelilere ait topraklarla Gazneliler Devletinin irtibatını bütünüyle kesmiştir.

Daha da önemlisi, bu gelişme, Selçuklu beylerinin önüne savunma yeteneğini tamamen yitirmiş bir ülke sermiştir. Onların ufuklarını da son derece genişletmiştir. Artık bundan böyle Selçuklu beyleri, tarihin önlerine çıkardığı bu fırsatı en iyi bir şekilde değerlendirecekler ve daima batıya dönük bir genişleme ve yayılma siyaseti takip edeceklerdir.

Selçuklu beylerinin Dandanakan savaşını kazandıkları ve Horasan'da kendi devletlerini kurdukları sırada Anadolu, Mısır, Suriye, Irak ve Batı İran gibi ülkeler, Bizans, Fâtımî ve Büveyhî olmak üzere üç büyük devletin hâkimiyeti ve denetimi altındaydı. Bunlardan Bizans ve Fâtımî Devletleri, 932 yılından beri Abbasî halifeleriyle birlikte onların Irak ve Batı İran'daki topraklarını hâkimiyetleri ve kontrolleri altında tutan Büveyhîler'i, kuzeyden ve batıdan kuşatarak, yarım daire biçiminde bir kıskacın içine almış durumdaydılar. Selçuklu Türkleri de Dandanakan zaferinden sonra bu kıskacı doğudan tamamlamış bulunuyorlardı.

Fars kökenli bir aileden gelen Büveyhîler, koyu bir Şîîlik örtüsü altında eski İran kültürünü yeniden diriltme ve canlandırma çabası içindeydiler. Büveyhî hükümdarları "*emîrû'l-iîmerâ*" unvanıyla Bağdat'ta oturuyorlar, ülkesi ile birlikte siyâsî, idarî ve askerî yetkilerini ellerinden aldıkları Abbasî halifelerini tamamen kontrolleri altında tutuyorlar ve onları istedikleri yönde kullanıyorlardı. Sâsânîlerin iki büyük hükümdarının adını birden kullanan son Büveyhî hükümdarı *Melikü'r-Rahûm Hüsvrev Fîrîz*, Selçukluların İran ülkesini ele geçirmeye başladıkları sırada; *Irak*, *Irak-ı Acem* (Batı İran) ve *Fars* bölgelerine doğrudan, *Kirman* bölgesine de dolaylı olarak hükmediyordu³⁹. Fakat Büveyhî hükümdarları, izledikleri katı ve bölücü dinî politikalar yüzünden halkın çoğunluğunun desteğini büyük ölçüde kaybetmiş durumdaydılar. Üstelik onlar, inançlara karşı baskıcı tavırlarıyla hâkim oldukları ülkelerdeki Müslüman halkın manevî birliğini ve huzurunu da tamamen bozmuş bulunuyorlardı. Diğer taraftan, onların Abbasî halifesi üzerinde uyguladıkları baskı ve şiddet politikaları, aynı halifeyi bir kurtarıcı arar duruma getirmişti. Nitekim Abbasî halifesi *Kaim*

³⁹ Grousset, 1980: 156.

Biemrillâh'ın, 1038 yılında Gaznelilere karşı Serahs savaşını kazanan Selçuklu beylerine elçisini göndererek, Selçuklularla ilk teması halifenin kendisinin kurması, onun böyle bir arayışın içinde olduğunu açıkça göstermekteydi⁴⁰.

Büveyhîler Devleti, XI. yüzyılın başlarından itibaren sürekli bir düşüş ve çöküş içine girmiş bulunuyordu. Bundan dolayı Büveyhîler, Selçukluların önünde ciddî bir engel teşkil etmiyordu. Öte yandan, Dandanakan yenilgisi ile tamamen beli kırılmış olan Gazneliler ise, Selçukluların yayılma ve genişleme politikalarının önünde direnme güçlerini büyük ölçüde yitirmiş durumdaydılar. Bu sırada (1042-1046), kendi içlerinde bölünmenin eşiğinde bulunan Karahanlılar da, Gazneliler'den pek farklı bir durumda değillerdi. İslâm ülkelerinin muhtelif sahalarında hüküm süren mahallî iktidar sahiplerinin ise, Selçukluların gittikçe artan askerî güçleri karşısında boyun eğmekten başka hiçbir şansları bulunmuyordu. Bu duruma göre, Selçukluların karşısında iki büyük rakip vardı. Bunlardan biri Anadolu'ya hâkim *Bizans İmparatorluğu*, diğeri ise Mısır, Filistin ve Suriye'ye hâkim *Fâtımî Devleti* idi. İşte Selçuklu beylerinin, büyük bir Türk-İslâm devleti meydana getirmek ve İslâm dünyasının siyasî sorumluluğunu bütünüyle kendi üzerlerine almak gayesiyle harekete geçtikleri sırada (1040), Yakın ve Orta Doğu İslâm dünyasının siyasî durumu kısaca böyleydi.

Selçuklu beyleri, Horasan'da yeni bir devlet kurmakla kalmamışlar; bu devleti cihân şümûl (üniversal) bir Türk-İslâm devleti haline getirmek de istemişlerdir. Bu gayeye ulaşabilmek için de başta devletin kurucusu *Tuğrul Bey* olmak üzere onu takip eden *Alp Arslan ve Melikşâh* gibi büyük Selçuklu sultanları, daima şöyle bir plân dahilinde hareket etmişlerdir:

• Bir takım mahallî hükümdarların ve meliklerin idaresinde bulunan parçalanmış İslâm ülkelerini sistemli bir şekilde ele geçirerek, bu yerleri Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirmek. Başka bir deyişle, İslâm dünyasının siyasî ve manevî bütünlüğünü sağlamak.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, 1979: IX, 459; 1987: IX, 350; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 296; el-Bundarî, 1943: 4 vd.

• Hâkimiyetlerinin kalıcı ve devamlı olabilmesi için de, ele geçirilen yerlerde Selçuklu idarî mekanizmasını kurmak ve bu mekanizmayı düzenli bir şekilde işletmek.

• İslâm ülkelerinde ve yeni medeniyet dairesi içinde Türk devletlerinin kendisine özgü ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî politikalarını uygulayarak, ilerlemesi çoktan beri durmuş ve statik hale gelmiş olan İslâm medeniyetine yeni bir hamle gücü kazandırmak⁴¹.

Başta Sultan Tuğrul Bey olmak üzere bütün Selçuklu beyleri, bu plânı gerçekleştirebilmek için 1040 yılında topladıkları kurultayda, İslâm ülkelerini kendi aralarında paylaşıp iş bölümü yaparak, derhal harekete geçtiler⁴²; 1040-1055 yılları arasında, önlere çıkan mahallî idarelere ve hükümetlere birer birer son verip veya kendilerine bağlayıp bütün İran ülkesine hâkim olarak, bugünkü Irak ve Anadolu sınırlarına dayandılar. Ele geçirdikleri yerlerde de, Selçuklu idarî mekanizmalarını kurup, kendilerine özgü ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî politikalarını uygulamaya başladılar. Bu arada Anadolu'ya da birçok sefer ve akın düzenlediler. Bundan sonra sıra, Büveyhîlerin elinde bulunan Irak (Irak-ı Arap) topraklarına geldi.

Selçuklu ordularının bugünkü Irak ve Anadolu sınırlarına dayanmış olması, başta Büveyhîler olmak üzere Fâtımî ve Bizans Devletlerini son derece endişelendirdi. Bunlardan Büveyhîler ve Fâtımîler, farklı iki kültür, yani Fars ve Arap kültürü temeline dayanmakla birlikte her ikisinde de ortak olan Şîlik anlayışı, bu devletleri aynı rakip (Selçuklular) karşısında birbirine yaklaştırmış, birbirine dayanmaya ve bir ittifak içinde birleşmeye itmiş bulunuyordu. Öte yandan, Fatımîler ve Büveyhîlerle aynı sebeplerle işbirliği içinde olan Bağdat ordusunun Türk kökenli komutanı Arslan Besasirî de, Selçuklulara meylettiği ve onlarla gizlice işbirliği yaptığı gerekçesiyle Abbasî halifesi Kaim Biemrillâh üzerindeki baskısını gittikçe artırmaya

⁴¹ Koca, 1997: 85.

⁴² er-Ravendî, 1957: I, 102 vd.; el-Bundarî, 1943: 6; Reşîdeddîn Fazlullâh, 1960: II, 19 vd. ; Zahirü'd-dîn Nişâbûrî, 1332: 18; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 12; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 27; Kafesoğlu, 1973: 27 vd.; Turan, 1980: 107.

başlamıştı. Zayıf karakterli bir hükümdar olan son Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz ise, politikasına uygun düştüğü için Arslan Besasirî'nin baskılarına âdeta göz yummuş bulunuyordu. Abbasî halifesi, Arslan Besasirî'nin ve Büveyhîlerin elinden kurtuluşunu, artık İslâm dünyasında büyük bir güç haline gelmiş olan Selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyin şahsından beklemekteydi. Halife, bunun karşılığında da, tamamen Büveyhîlere kaptırmış olduğu İslâm dünyasının siyasî liderliğini Tuğrul Bey'e aktarmak niyetindeydi. Bu niyetle derhal harekete geçen halife Kaim Biemrillâh, 1055 yılında, Büyük Selçuklu Devletinin merkezi Rey'e gönderdiği elçisi ile Tuğrul Beyi ısrarla Bağdat'a davet etmiştir⁴³.

Bu davet, Tuğrul Bey için, bugünkü Irak, Suriye, Filistin ve Mısır topraklarını ele geçirebilme ve İslâm dünyasının siyasî birliğini sağlayabilme hususunda mükemmel bir fırsat yarattı. Böylece Tuğrul Bey, Büveyhî iktidarının Irak'a yerleşmesinden beri daimî bir huzursuzluk yuvası haline gelmiş olan Bağdat üzerine yürüdü. Ordusunu harekete geçirmeden önce de, plânını ve amacını bir mektupla halifeye bildirdi. Tuğrul Bey, bu mektubunda plânını ve amacını; *"Hacca gitmek; hac yollarının güvenliğini sağlamak; Suriye ve Mısır'ı ele geçirerek, Fâtımî Devletine son vermek"* şeklinde belirtmekteydi⁴⁴.

Bu plânın özellikle Mısır Fatımî Halifeliği ile ilgili olan kısmı, sadece Tuğrul Bey için değil, Abbasî Halifeliği için de önemliydi. Çünkü Mısır Fatımî Halifeliği, Abbasî Halifeliğine rakip ve muarız siyasî ve dinî bir güç olarak ortaya çıkmış idi. Üstelik Fatımî halifeleri de, İslâm dünyasında Abbasî Halifeliği aleyhine hâkimiyetlerini ve etkilerini devamlı genişletmekteydiler. Bu durum ise, daha önceki halifeleri olduğu gibi, zamanın Abbasî halifesi Kaim Biemrillâh'ı da son derece rahatsız etmekteydi. Bu plân, özellikle Kaim Biemrillâh'ı kuvvetli bir rakip ve

⁴³ er-Ravendi, 1957: I, 103, 106; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 12; el-Bundarî, 1943: 7; İbnü'l-Adîm, 1976: 2; 1982: 1, 4; Zahirü'd-dîn Nişâbü'rî, 1332: 18; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 8; İbnü'l-Kesir, 1995: XII, 167; Reşîdeddîn Fazlullâh, 1960: II, 20; Kafesoğlu, 1973: 37; Köymen, 1976: 37; Turan, 1980: 132.

⁴⁴ İbnü'l-Esir, 1979: IX, 462; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 8 vd.; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 306; Müneccimbaşı, 2000: I, 19; Köymen, 1976: 37; Turan, 1980: 132.

muarızdan kurtarmış olacaktı. Hatta onun İslâm dünyasındaki manevî itibarını daha da yükseltecek ve kuvvetlendirecek idi. Dolayısıyla, Tuğrul Beyin bu siyasî plânı, hanedanlarının eski şöhret ve kudretini yeniden canlandırmayı hayal eden halifeyi son derece ümitlendirip cesaretlendirdi.

Abbasî halifesi Kaim Biemrillâh, Tuğrul Beyi sadece Bağdat'a davet etmekle kalmadı: O, Tuğrul Beyin plânının kendi arzusuyla uyuşmuş olduğunu görmekle hemen harekete geçti; verdiği bir emirle Irak'ta okunan hutbelere kendi adından sonra Tuğrul Beyin adını koydurdu. Böylece, Büveyhî hükümdarının adı, aynı hutbelerde üçüncü sıraya düşmüş oldu⁴⁵. Öte yandan Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz da bu oldu-bittiye boyun eğerek, Tuğrul Beyin yüksek hâkimiyet hakkını, istemeyerek de olsa tanımak zorunda kaldı. Bu suretle, Irak toprakları, hukuken Büveyhî hâkimiyetinden çıkmış, Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyetine girmiş oldu. Büveyhî hükümdarı Hüsrev Fîrûz da Tuğrul Beyin vassalı haline geldi. Bundan sonra ordusu ile Bağdat'a gelen Tuğrul Bey, hiçbir engelle karşılaşmaksızın İslâm dünyasının merkezi olan bu şehre yerleşti.

Fakat Tuğrul Beyin Bağdat'a yerleşmesiyle mesele henüz tamamen çözülmüş değildi. Tuğrul Bey'e göre, Bağdat'ta sembolik de olsa, kendi iktidarına düşman ve rakip bir idare bulunduğu müddetçe, Selçukluların Irak'taki hâkimiyetleri emniyette sayılamazdı. Bunun için yegâne çözüm, Büveyhî iktidarına tamamen son vermektir. Nitekim öyle de oldu: Tuğrul Bey, rakip tanımaz her büyük liderin yaptığı gibi, Büveyhî devlet adamlarını tutuklatıp, hepsini sürgüne göndererek, 120 yıldan fazla bir süreden beri Abbasî halifelerini tahakkümleri altında tutan Büveyhîlerin siyasî varlığına tamamen son verdi (1055)⁴⁶.

Tuğrul Bey, 1055-1059 yılları arasında, geniş Irak toprakları üzerinde hâkimiyetini kurma ve yerleştirme gibi faaliyetlerle meşgul oldu. Özellikle Fatımîlerle işbirliği yapan ve onlar adına faaliyet gösteren Arslan Besasirî'yi ortadan kaldırdı. Bu

⁴⁵ er-Ravendî, 1957: I, 104; İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 610; 1987: IX, 463.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 611-613; 1987: IX, 463-465; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 13; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 307; Kafesoğlu, 1973: 38.

arada, halife tarafından “*Doğunun ve Batının Hükümdarı*” ilân edilen Tuğrul Bey, Sünnî İslâm dünyasının tek ve rakipsiz lideri haline geldi. Artık Tuğrul Bey için tek bir hedef kalmıştı. O da Mısır Fâtımîleri idi. Fakat tam bu sırada Tuğrul Beyin kafasını, daha önce plânları arasında hiç bulunmayan bir evlenme projesi işgal ediverdi. Tuğrul Bey, bu defa Abbasî halifesi Kaim Biemrillâh’ın kızını kendisine eş olarak almak istiyordu. Böylece Tuğrul Bey, Suriye, Filistin ve Mısır’ı ele geçirme plânını bir süre ertelemek zorunda kaldı. Bu erteleme de, endişe içinde olan Mısır Fâtımîlerine rahat bir nefes aldırdı.

Bu evlenme projesi, hem Tuğrul Beyin itibarını daha da yükselteceği hem de halife ile Sultan arasında samimî bir işbirliği yaratacağı düşüncesi ile eşi Altuncan Hatun tarafından da hararetle desteklendi. Bu destekle iyice cesaretlenmiş olan Tuğrul Bey de, halifenin kızıyla evlenme arzusunu, Rey kadısı vasıtasıyla halifenin kendisine bildirdi. Bu işin takibi için de veziri Kündürî’yi görevlendirdi. Fakat bu hususta, halife ile yapılan ilk görüşmelerden elle tutulur bir sonuç elde edilemedi. Daha doğrusu, halife, kızını Tuğrul Beye eş olarak vermemek için beklenmedik bir direnç gösterdi. Bu durum ise, Sultan ile halife arasında şiddetli bir ihtilâfın doğmasına sebep oldu. Halifenin ret cevabı karşısında otoritesinin sarsıldığı ve itibarının ağır bir darbe yediği kanaatine varan Tuğrul Bey, meseleyi kendi lehine çözebilmek için baskı ve tehdit yoluna başvurdu. Bu cümleden olarak, hemen halifenin tahsisatını kesti; ıktâ’larına el koydu. Bunu şiddetli bir gerginlik dönemi izledi⁴⁷. Sonunda Tuğrul Bey, halifenin fikrini değiştirmeyi ve onu kendi iradesine rametmeyi başardı. Bu, İslâm tarihinde görülmemiş bir tavizdi. Zira, o zamana kadar Abbasî hanedanından hiçbir melike yabancı soydan bir hükümdara eş olarak verilmemiş idi⁴⁸.

Bu siyasî amaçlı evlilik, sonunda, Tuğrul Beyin parlak bir başarısı olarak gerçekleşti; fakat bu siyasî başarının Büyük Selçuklu Devleti için bedeli çok ağır oldu. Daha açık bir ifade ile

⁴⁷ Sevim (Sıbt İbnü’l-Cevzî), 1997: XVIII, 72 vd.; er-Ravendî, 1957: I, 109; el-Bundarî, 1943: 20.

⁴⁸ Sevim (Sıbt İbnü’l-Cevzî), 1997: XVIII, 68; Ebû’l-Ferec Tarihi, 1945: I, 315; el-Bundarî, 1943: 18.

söylemek gerekirse, bu siyasî başarı, Sultanın son önemli üç yılını heba etmesine sebep oldu⁴⁹. Hâlbuki bu üç yıl içinde Tuğrul Bey, Suriye'yi, Filistin'i, Mısır'ı alabilir, İslâm dünyasının siyasî birliğini tamamlayabilirdi. Fakat bu son başarı Tuğrul Bey'e nasip olmadı; Sultan, bu siyasî amaçlı evlilikten 6 ay sonra vefat etti (1063). Böylece bu önemli mesele, Tuğrul Beyin yerini alan yeğeni Alp Arslan'a devredilmiş oldu.

İçeride ve dışarıda gösterdiği faaliyetlerle kısa sürede güçlü bir hükümdar haline gelen Sultan Alp Arslan, 1070 yılı içinde Mısır'ın fethi için bazı Fâtımî devlet adamlarından davet almış bulunuyordu⁵⁰. Sultan Alp Arslan, bu daveti kendi lehine değerlendirerek, Suriye, Filistin ve Mısır'ı almaya karar verdi. Zira Mısır Fâtımî Devletine son vererek, İslâm dünyasının siyasî ve manevî bütünlüğünü tamamlamak, Tuğrul Beyden sonra Sultan Alp Arslan'ın da dış politika hedefleri arasında ön sırayı almaktaydı.

Sultan Alp Arslan, bu gaye ile 1071 yılı içinde Mısır seferine çıktı. Ordusu ile Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giren Alp Arslan, Erciş'i geri aldı; Tuğrul Beyin 1054 yılında kuşatıp da alamadığı Malazgirt kalesini zaptetti. Sultan Alp Arslan, burada Selçuklu dinî teşkilâtını kurup, bir askerî birlik bıraktıktan sonra Güney-Doğu Anadolu bölgesine indi; Siverek ve Tulhum kalelerini ele geçirdi. Bundan sonra, Bizans'ın Ani ve Malazgirt'ten sonra doğudaki üçüncü müstahkem mevki olan Urfa şehrini ve kalesini kuşattı. Alp Arslan, bu defa şehri ve kaleyi düşürmek için ısrarcı olmadı; hatta kendisine zaman kaybettireceği düşüncesiyle kuşatmayı kaldırıp, Suriye istikâmetinde yoluna devam etti. Fırat nehrini geçerek, Halep hâkimi Mirdas Oğullarını Selçuklu Devletine bağlayan Alp Arslan, Şam istikâmetinde ilerlerken Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğu haberini aldı. Bu haber üzerine Mısır seferini yarıda kesmek zorunda kalan Sultan Alp Arslan, 4 bin kişilik hassa birliği ile süratle

⁴⁹ Krş. Köymen, 1976: 141.

⁵⁰ İbnü'l-Adim, 1976: 21; 1982: 13; İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı: 1971; 38, 44.

Azerbaycan'ın Hıoy şehrine döndü ve burada hazırlığını kısa sürede tamamlayıp, Bizans ordusunu karşılamak üzere Anadolu'ya doğru hareket etti⁵¹. Böylece Büyük Selçuklu Devletinin Fâtımî Devletine son verme ve topraklarını ilhak etme plânı bir kere daha ertelenmiş oldu.

Alp Arslan'ın Malazgirt zaferinden sonra çıktığı Mâverâünnehir seferinde, zamansız ve talihsiz ölümü (1072), Sultanın bu meseleyi tekrar ele almasına imkân ve fırsat vermedi. Suriye, Filistin ve Mısır meselesi, Sultan Alp Arslan'ın yerini alan oğlu Melikşâh'a kaldı. Sultan Melikşâh da Suriye ve Mısır'ın fethi ile doğrudan ilgilenemedi; bu meselenin hallini Türkmen beylerinden Atsız'a bıraktı. İşte biz, bu makalemizde, Selçuklu sultanlarının çeşitli engeller yüzünden birkaç defa ertelemek zorunda kaldıkları Mısır Fâtımîleri meselesinde, Türkmen beyi Atsız'ın neleri yapabildiğini ve neleri yapamadığını ortaya koymaya çalışacağız:

1. “Nâvekiyye veya Yavgıyye” Türkmenlerinin Suriye Üzerinden Filistin'e Gelişleri ve Bölgedeki İlk Faaliyetleri

“Mısır'ın kalkanı” olarak görülen Filistin ve Suriye toprakları, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (halife el-Müizz Lidinillâh zamanı: 953-975) Mısır Fatımî Devletinin hâkimiyeti ve denetimi altında idi. Fatımîlerin bölgedeki en önemli merkezleri, “Mısır'ın tacı” olarak nitelendirdikleri Şam (Dımişk) şehri idi. Ayrıca onların; Kudüs, Trablus, Sayda, Sûr, Akka, Hayfa, Arsûf, Yafa, Askalan, Gazze ve Rîf gibi şehirlerde de kuvvetli garnizonları bulunuyordu.

Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Sultan Alp Arslan'ın Bizans ordusunu karşılamak üzere Kuzey Suriye'den ayrılmasından hemen sonra bölgeye Azerbaycan ve Errân (Karabağ) üzerinden kalabalık bir Türkmen kitlesi gelmiştir⁵². Bu Türkmen

⁵¹ İbnü'l-Esir, 1987: X, 71; Köymen, 1992: 25; Grousset, 2005: 609 vd.

⁵² Suriye'ye “Yavgıyye veya Nâvekiyye Türkmenleri”nden önce Han oğlu Hârûn, Bekçi oğlu Afşin, Sunduk gibi Türkmen ve Selçuklu beyleri gelmiştir. Bunlardan Han oğlu Hârûn, Halep Arap Mirdas Oğulları hizmetinde bulunmuştur. Afşin ise, Anadolu'ya yaptığı akınlarda Halep'i genellikle dönüş üssü olarak kullanmıştır.

kitlesi, devrin kaynaklarında, “*Yavgiyye*” veya “*Nâvekiyye*” adıyla tanıtılmıştır.

Selçuklu tarihçisi *Osman Turan*’a göre, “*Yavgiyye*”, Türkçe “*Yabgulu*” sözünün Arapça söylenişidir. Bu isim Selçuk Beyden sonra Türkmenlerin başına geçen Arslan Yabgu’nun unvanına izafeten söylenmiştir. Arslan Yabgu’ya bağlı Türkmenler anlamına gelmektedir⁵³. Farsça uzmanı olan *Ahmet Ateş*’e göre de, “*Nâvekiyye*” kelimesinin aslı Farsça “*yavegi*” dir. “*Yavekiyye*” ise, “*yavegi*”nin çoğulu olan “*yavegiyan*”ın bozulmuş halidir. “*Yavegi*”, “*yolunu kaybetmiş, başıboş dolaşan göçebe kabîle, topluluk*” anlamına gelmektedir. Kaynaklardaki “*Yavekiyye*” sözü de, kısaca “*kaçaklar*” anlamında kullanılmıştır⁵⁴. Burada özellikle belirtelim ki, tarihî olayların seyrine uygun düşen her iki açıklamadan hangisinin doğru ve gerçek olduğu hususunda ne bir yargıya varılabilmekte ve ne de bunlar arasında bir tercih yapılabilir.

1071 yılı içinde Suriye’ye gelen Türkmen kitlelerinin başında *Kızıl*⁵⁵, *Atsız*⁵⁶ ve *Şöklî* (Şöklü)⁵⁷ adında beyler bulunmaktaydı. Bunlardan *Kızıl*, bu sırada diğer beylerin üzerinde bir mevkiye sahip olup, hepsinin lideri konumundaydı.

Fatımîlerin Akka valisi *Bedrî’l-Cemâlî*, Türkmen beylerini yanına davet edip, onlara oturmaları için toprak verdi. Bundan amacı, onları, Arap kabîlelerine karşı kullanmaktı. Türkmen beyleri, *Bedr*’in bir türlü baş edemediği Arap kabîlelerini kolayca yerlerinden söküp attılar. Bu hizmetlerinin karşılığı olarak da

⁵³ Turan, 1980: 171-175.

⁵⁴ Ateş, 1965: XXIX, 517-525.

⁵⁵ A. Sevim’e göre, bu isim “*Kurılı*” şeklinde de okunabilir. “*Kur*”, kemer demektir. “*Kurılı*” da “*kemerli, mertebesi veya rütbesi, derecesi yüksek*” gibi bir anlama gelmektedir (Sıbt İbnü’l-Cevzî, 1968: 157).

⁵⁶ “*Atsız*” kelimesi, isimsiz anlamına gelmektedir. Türkler bu ismi, genellikle, kötü ruhların ve nazarın etkisinden korunarak, yaşamasını istedikleri çocuklarına vermekteydiler. Daha doğrusu onlar, bu adla çocuklarının daha uzun ömürlü olacağına inanmaktaydılar (Bilgi için bkz. F. Sümer, Eski Türklerde İsim Koyma Geleceklerinden *Atsız*, Millî Kültür, s. 47, (1984), 4-5; Aynı yazar, Türk Edebiyat ve Folkloründe Yeni Görüşler, I, Ankara 1985, 23-27). *Atsız*, Arapça kaynaklarda “*el-Harezmi*” nisbesi ile tanıtıldığına göre, Suriye’ye Harezmi üzerinden gelmiş bir Oğuz Türk’ü idi. Hatta o, Selçuklu hanedanı ile aynı boya, yani *Kınık* (min cîl *Kınık*) boyuna mensuptu. Babasının adı ise, *Uvak* (Ufak=küçük) idi.

⁵⁷ “*Şök*”, eski Türkçe’de “*susturma edatı*” olarak kullanılan bir sözdür. “*Şöklî*” ise, “*sâkin, sessiz*” anlamına gelmektedir.

Bedr'den “mal ve para” istediler. Bedr, “Yanımda para yok, Araplar-dan aldığınız ganimet ve size verdiğim dirlikler ile yetinin” diyerek, Türkmen beylerinin bu isteğini geri çevirdi. Bunun üzerine Türkmen beyleri, göçerlerini alıp, *Taberiyye gölü* çevresine geldiler. Bölgeyi kendi aralarında bölüşerek, buraya yerleştiler⁵⁸.

Türkmen beyleri, Taberiyye gölü çevresinde sadece besicilik yapmakla yetinmediler; yerli halktan çiftçiler tutup, tarım alanlarını onlara ektirdiler. Terk edilmiş ve harap vaziyette buldukları Remle şehrini de imar edip, içine yerleştiler. Daha da önemlisi onlar, tuttukları çiftçilere yöredeki zeytin ağaçlarının bakım ve ıslahını yaptırarak, verimi artırdılar. Bu zeytin ağaçlarından elde ettikleri ürünleri de satmak suretiyle yıllık 300 bin dinar gibi büyük bir gelir elde ettiler. Bu paranın onda birini, yani 30 bin dinarını vergi olarak kendileri aldılar. Gelirin geri kalan kısmını da çiftçiler arasında paylaştırdılar⁵⁹.

Fakat, bölgedeki Arap kabîleleri (Bedevîler), Akka valisi Bedr'in tahrik ve teşvîkiyle Türkmen beylerini oturdukları yerlerde rahat bırakmadılar. Bir araya gelip, topluca Türkmenlerin üzerlerine yürüdüler. Türkmen beyleri, önce karşılık vermeyecekmiş gibi davranarak, Bedevî reislerini yanılttılar; sonra da üzerlerine sürpriz bir gece baskını düzenleyip, bozguna uğratmak suretiyle onları tamamen bölgeden attılar. Türkmen beylerinin faaliyetleri bununla da sınırlı kalmadı; onlar, bu defa Mısır Fatımî valilerinin ellerinde bulunan şehirlere yöneldiler. Türkmen beylerinin ilk hedef aldıkları yer, Akdeniz sahilindeki *Akka şehri ve kalesi*⁶⁰ oldu. Fakat Türkmen kuvvetlerinin başında bulunan *Kızlı Bey*, şehri kuşatırken öldü. Kızlı'nın yerini alan *Atsız* (1073), kuşatmaya devam etti ise de, şehrin deniz tarafından yardım alması yüzünden o da başarılı olamadı⁶¹.

Karşılaştığı güçlükler yüzünden Akka şehrini ve kalesini almaktan vazgeçen Atsız, bu defa Filistin'in Kudüs şehri üzeri-

⁵⁸ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1998: XIX, 41; Sümer, 1986: 134.

⁵⁹ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1998: XIX, 41 vd.

⁶⁰ Akka şehri ve kalesi, Hayfa körfezi istikâmetinde çıkıntı teşkil eden küçük bir yarım ada üzerinde kurulmuş ve uzun zaman her türlü saldırıya karşı koyabilecek nitelikte müstahkem bir yer idi.

⁶¹ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1998: XIX, 46.

ne yürüdü. Türkmen kuvvetleriyle Kudüs surları önüne gelen Atsız, burada işini son derece kolaylaştıran bir durum ile karşılaştı: Şehrin Fatımî valisi Türk kökenli olduğu için kendisine direnmek niyetinde değildi. Bu yüzden Atsız'a haber gönderen vali, kendisine aman verilmesi halinde şehri hemen teslim edeceğini bildirdi. Fatımî valisinin teklifini memnuniyetle kabul eden Atsız, İslâm dünyasının bu önemli şehrini hiç kan dökmeden teslim aldı. Burada özellikle belirtelim ki, Kudüs'ün bu şekilde düşürülmesi, sadece Atsız bakımından değil, Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği bakımından da büyük bir manevî zafer olmuştur. Çünkü Atsız, ilk cuma namazında hem Abbasî halifesi ve hem de Sultan Melikşâh adına hutbe okutarak, Kudüs'te ilk defa Selçuklu hâkimiyetini başlatmıştır (1073). Öte yandan, verdiği söze bağlı kalan Atsız, şehri direnmeden teslim eden valinin malına ve canına dokunmadığı gibi, Kudüs civarında bazı yerleri ona iktâ' etmek suretiyle kendisini hizmetine almıştır. Atsız, sadece şehri kendisine teslim eden valiye değil, şehir halkına da aman vermiştir. *Daha doğrusu o, Kudüs şehrini teslim alırken tıpkı Selçuklu sultanları gibi devlet adamı anlayışı ve sorumluluğu ile hareket etmiş; din, soy ve kültür farkı gözetmeksizin bütün şehir halkını koruyucu bir tutum içinde olmuştur. Özellikle, maiyetindekilere verdiği emirlerle halkın malına ve canına hiç dokundurtmamıştır. Bunu sağlamak için de, şehirde özel muhafızlar görevlendirmiştir. Öte yandan şehir halkı, Atsız'ın bu tutumundan ve aldığı önlemlerden dolayı son derece memnun olmuştur*⁶².

2. Türkmen Beyleri Atsız ve Şökli Arasında Geçen Liderlik ve Hâkimiyet Mücadelesi

Atsız, Kudüs'teki işlerini tamamladıktan sonra, Suriye üzerine yöneldi. Buradaki Fatımî idaresinin merkezi olan Şam şehrini kuşattı. Fakat o, şehrin kuvvetli surları karşısında bir şey yapamadı. Daha doğrusu o, kuşatma silâhları olmadığı için başarılı olamadı. Bunun üzerine Atsız, şehrin civarındaki kasabaları ve köyleri tahrip etti. Özellikle, şehre erzak girişini engel-

⁶² Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 7; İbnü'l Esîr, 1987: X, 73 vd.; Sümer, 1986: 135.

leyerek, Şam halkını sıkıntıya soktu. Buna rağmen buradaki Fatımî valisinin direncini kıramadı. Sonunda kuşatmayı kaldırdı ise de, şehri uzaktan abluka altında tutmaya devam etti⁶³. Bu faaliyet, hiç kuşkusuz, müstahkem yerleri uzun vadede düşürebilmek için çok iyi bir yöntem idi.

Öte yandan, Atsız'ın emrindeki beylerden Şöklı, önüne çıkan bir fırsatı değerlendirerek, Akka şehrini ve kalesini ele geçirdi (1074). Bu başarı, Şöklı'nin birden başını döndürdü. Nitekim Atsız, Akka şehrinden ele geçirilmiş olan tutsakların ve ganimetlerin yarısını Türkmenlerin lideri olma sıfatıyla kendisine göndermesini isteyince, Şöklı'nin itirazı ile karşılaştı⁶⁴. Böylece, Türkmen beyleri arasında başından beri sürüp gelmiş olan uyum ve işbirliği birden bozuluverdi. Artık Şöklı, Atsız'ın sadık bir adamı ve silâh arkadaşı değil, onun liderliğini tanımayan kuvvetli bir rakibi idi.

Şöklı'nin niyeti, sadece Atsız Beyden ayrılmak ve bağımsız hareket etmek değildi. Onun asıl amacı, başka bir Selçuklu beyinin hizmetine girmek suretiyle Atsız Beyi bertaraf etmek ve Mısır Fatımî Halifeliğine bağlanmaktı. Nitekim o, Atsız Beyin liderliğini tanımayıp, muhalefete geçmesinden hemen sonra, Güney-Doğu Anadolu bölgesinde fetih faaliyetinde bulunan Kutalmış Oğullarına (Mansur, Süleyman-şâh, Alp İlig ve Devlet) yazdığı mektupta, *"Sen Selçuklulardan olup, sultan ailesinden-sin. Bu nedenle, sana tâbi olup, hizmetinde olursak, şeref duyar ve öğünüürüz. Hâlbuki Atsız, sultan ailesinden değil. Bu nedenle, ona tâbi olup, itaat ve hizmet etmeye razı olamayız"* dedikten sonra *"Eğer, Atsız'ı yenilgiye uğratıp Suriye'den uzaklaştırırsak, kesinlikle Mısır Halifesinden bize yardım ve para gelir"* şeklindeki bir sözle asıl niyetini ortaya koymuştur⁶⁵.

Kutalmış'ın dört oğlundan ikisi, yani *Alp İlig ve Devlet*, Şöklı'nin bu davetini kabul ederek, arkalarındaki kuvvetlerle harekete geçtiler. Kutalmış Oğulları ve Şöklı, Taberiyye gölü civarında buluşup, Atsız'a karşı birlikte mücadele etmek üzere

⁶³ İbnü'l-Esir, 1987: X, 74; Müneccimbaşı, 2000: I, 214.

⁶⁴ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 9 vd.

⁶⁵ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 12; Sümer, 1986: 135 vd.

kuvvetlerini birleştirdiler. Öte yandan, Şöklı'nin hareketini adım adım takip eden Atsız da aynı zamanda karşı harekete geçti. Taraflar, Taberiyye gölünün civarında karşı karşıya geldiler. Kardeş kuvvetler arasındaki kanlı hâkimiyet mücadelesi çok uzun sürmedi; Atsız, kısa sürede muhalif beylere galip geldiği gibi kendilerini ve bütün yakınlarını da tutsak aldı. Bunlardan Şöklı ve oğlunu ölümle cezalandırdı. Şöklı'nin babasını, yaşlı olduğu için serbest bıraktı. Kutalmış Oğullarının hayatına ise dokunmadı. Daha doğrusu, onlarla ilgili kararı, Sultan Melikşâh'a bıraktı⁶⁶.

Öte yandan, Kutalmış'ın diğer iki oğlu, yani Mansur ve Süleyman-şâh kardeşler, Güney-Doğu Anadolu bölgesinden Kuzey Suriye'ye inip, Arap Mirdas Oğullarının elinde bulunan Halep'i kuşattılsa da alamadılar. Bundan sonra Mansur ve Süleyman-şâh kardeşler, Atsız'a haber göndererek, ondan, elinde tutsak bulunan kardeşlerini serbest bırakmasını istediler. Atsız, Kutalmış Oğullarına verdiği cevapta, *"Bu hususta Sultana haber gönderdim. Ondan gelecek cevaba göre hareket edeceğim"* diyerek, onların bu isteğini geri çevirdi⁶⁷. Böylece Atsız, bu hususta Kutalmış Oğulları ile Sultan Melikşâh'ı karşı karşıya getirerek, kendisini hedef ve düşman olmaktan kurtardı. Daha doğrusu o, bu tehlikeyi, diplomatik bir manevra ile kolayca bertaraf etmiş oldu. Diğer taraftan, bu sırada Sultan Melikşâh ile bozuşmayı göze alamayan Mansur ve Süleyman-şâh kardeşler, tutsak kardeşlerini ne istemekte ısrar ettiler ne de onları kurtarmak için herhangi bir teşebbüste bulundular; Sultan Melikşâh'ın otoritesine boyun eğerek, onun vereceği kararı beklemeye başladılar. Fakat bu hususta, Sultan Melikşâh'tan olumlu bir karar çıkmadı. Atsız, bir süre sonra, elindeki tutsakları Sultan Melikşâh'a göndererek, meseleyi, kendi açısından kapattı. Kutalmış Oğulları (Mansur ve Süleyman-şâh kardeşler) da, kendilerine yeni bir hâkimiyet ve faaliyet sahası aramak üzere Anadolu'ya yöneldiler.

Şöklı ile girdiği liderlik mücadelesinden galip çıkmakla bir hayli rahatlamış olan Atsız, bu defa devletin merkezinden

⁶⁶ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 12.

⁶⁷ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 13.

gelen bir haberle birden sarsıldı. Zira Atsız, Sultan Melikşâh'ın bu sırada Azerbaycan'da bulunan kardeşi Tutuş'u Suriye melikliğine atama niyetinde olduğunu duymuştu⁶⁸. Atsız'ın Filistin'deki şehirleri birer birer ele geçirip, iç mücadeleden galip çıktığı bir sırada Sultan Melikşâh'ın böyle bir atama yapmak istemesinin sebebi ne idi? Kaynaklar bu hususta hiçbir sebep göstermemişlerdir. Öyle anlaşıyor ki, Sultan Melikşâh, Atsız'ın Güney Suriye ve Filistin toprakları üzerinde bağımsız ve kendisine rakip bir devlet kurabileceği şeklinde bir şüpheye düşmüş veya düşürülmüş olmalıydı⁶⁹. Yapmayı düşündüğü bu tayinle de böyle bir tehlikenin önünü almak ve bölgedeki Selçuklu gücünü dengelemek istemekteydi.

Bu atama, Atsız için hiç kuşkusuz, ağır bir cezalandırma idi. Halbuki ortada, bu cezalandırmayı gerektirecek herhangi bir sebep yoktu. Kendisi başarılı ve itaatli bir bey idi. Vassallık yükümlülüklerini de hiç aksatmadan yerine getirmekteydi. Dolayısıyla Atsız, bu atama karşısında suskun ve tepkisiz kalmadı; derhal Sultan Melikşâh'a bir mektup yazdı. O, bu mektubunda, *"Fethetmekte olduğu bu memleketlerde (Suriye ve Filistin), Sultanın itaatli bir naibi olduğunu, bunun için merkezden hiç yardım istemediğini, adına hutbe okuttuğunu, imkânları ölçüsünde vergilerini düzenli bir şekilde gönderdiğini, buna karşılık Tutuş'un kendi yerine Suriye'ye gönderileceği haberini aldığını, düşmanlar karşısında başarı kazanmışken böyle bir tayinin gereksiz olduğunu, büyük Mısır ordusu karşısında daha pek çok işler yapması gerektiğini"* söyleyerek, hakkını ve hukukunu kuvvetli bir şekilde savundu⁷⁰.

Bu mektup, devletin merkezinde okununca, beklenen etkiyi yaptı: Atsız'ın *Fatımîler* karşısında elde ettiği başarılar, özellikle vezir Nizâmî'l-Mülk nezdinde takdir gördü. Nizâmî'l-Mülk'e göre, devlet bu yetenekli ve başarılı komutanın hizmetinden uzak kalmamalı idi. Nitekim, Atsız'ın devlete yaptığı hizmetlerin ve gösterdiği bağlılığın takdir edilmemesinin yaratacağı tehlikeyi düşünen

⁶⁸ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 16.

⁶⁹ Bazı tarihçilerin fikrine göre, Sultan Melikşâh'ı Atsız'ın niyeti hususunda şüpheye düşürenler, tutsak olarak İsfahan'a gönderilmiş olan Kutalmış Oğulları idi.

⁷⁰ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 16, 32; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 131 vd.; Sümer, 1986: 137.

vezir Nizâmü'l-Mülk, derhal duruma müdahale etti. Meseleye, Sultanın otoritesini sarsınayacak ve aynı zamanda Atsız'ı da onore edecek uygun bir çözüm bulundu. Buna göre, Tutuş'un sadece Kuzey Suriye'de meşgul olmasına, Atsız'ın hâkimiyetinde olan yerlere ise dokunmamasına karar verildi. Öte yandan, Nizâmü'l-Mülk tarafından da Atsız'a "*kaftan, börk, at, kılıç ve kalkan*" gibi Sultana ait çeşitli hediyeler (hil'at) gönderildi. Böylece Atsız'ın gönlü alınarak, kendisine yapılmış olan haksızlık düzeltilmeye çalışılmıştır⁷¹.

Sultan Melikşâh'ın emri ile gönderilmiş olan hediyelerin Atsız için anlamı çok büyüktü. Çünkü bu hediyelerle, Atsız sadece onore edilmiş olmamakta, aynı zamanda kendisinin Güney Suriye ve Filistin melikliği de tekrar onaylanmış olmaktadır.

3. Atsız'ın Şam Şehrini Ele Geçirip Güney Suriye'deki Fatimî Hâkimiyetine Son Vermesi (1075)

Güney Suriye ve Filistin melikliğini Sultan Melikşâh'a tekrar onaylatıp güvence altına almakla hayli rahatlamış olan Atsız, artık durmak dinlenmek niyetinde değildi. Bu defa Atsız, kendisine hedef olarak Kuzey Suriye'deki Halep Mirdas Oğulları Emîrliğini seçti. Emîrliğe ait Refaniyye'yi⁷² aldıktan sonra Halep'i de kendisine teslim etmesi için Mirdas Oğulları emîri Nasr'ı sıkıştırmaya başladı. Nasr, ancak 15 bin dinar haraç göndermek suretiyle Atsız'ı güçlkle durdurabildi. Atsız, bu defa dikkatini ve silâhını Fatimî şehirlerine çevirdi. Şam şehrini bir kere daha kuşattıysa da, yine başarılı olamadı. Fakat o, bundan sonra Sûr ve Trablus gibi Fatimî şehirleri üzerinde yaptığı baskılardan istediği sonucu aldı. Türkmenlerin bu şehirlere serbestçe girebilmeleri ve ticaret yapabilmeleri için Fatimî valilerinden önemli imtiyazlar kopardı⁷³. Bu da gösteriyor ki, Atsız, sadece askerî faaliyetlerde değil, siyasî faaliyetlerde de yetenek sahibi başarılı bir lider idi.

⁷¹ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 16, 33; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 132, 134.

⁷² Atsız, Refaniyye'nin idaresini kardeşi Çavlı'ya vermiştir. Fakat Çavlı, bu şehri koruyamamış, bir süre sonra Mirdas Oğullarına kaptırmıştır.

⁷³ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 15.

Atsız, bundan sonra bütün gücünü Şam şehri üzerinde topladı. Çünkü o, başarısızlıkla sonuçlanan ilk kuşatmadan sonra Şam şehrini alma kararından vazgeçmiş değildi. Bunun için her yıl, özellikle yaz mevsiminde, ordusu ile şehrin önüne gelip, yörede yağma ve tahribat hareketlerine devam etmişti. Ayrıca, şehre giriş ve çıkışları kontrol ederek, halkın dışarıdan ihtiyacını görmesine ve hasadını toplamasına engel olmuştu. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Atsız'ın kuvvetleri, şehrin dışarıyla olan tüm bağına kesmişti. Şehrin valisi ise, elinde kuvvetli bir garnizon bulunmasına rağmen şehirden dışarı çıkıp, boğazını sıkı Atsız'ın kuvvetlerini geri püskürtmeye cesaret bile edememişti.

Atsız'ın bütün bu yıldırma ve yıpratma faaliyetleri sonunda meyvesini vermeye başladı: Şehir halkı dayanılmaz bir açlık tehlikesiyle yüz yüze geldi. Kuşatma karşısında âciz kalan Fatımî valisi de, bu yüzden kendi askerlerinin ve halkın ağır suçlamalarına maruz kaldı. Buna karşılık o da, idaresini gittikçe sertleştirdi. Çekilen sıkıntıya bir de valinin baskısı eklenince, halkın ve askerlerin kaynamakta olan hoşnutsuzluğu birden açık bir isyan haline dönüşüverdi. Hayatını tehlikede gören Fatımî valisi, gizlice şehirden kaçmak zorunda kaldı. Yerine getirilen yeni vali, Fatımî idaresine bağlı kaldı ise de, o da Atsız karşısında bir şey yapamadı. Şehirde yiyecek sıkıntısı hat safhaya ulaştı. Fiyatlar çok yükseldi. Zahir yokluğundan dolayı ölü eti yiyecek duruma gelmiş olan şehir halkı, yeni bir isyanla patlamak üzere idi⁷⁴. Bu gelişmeyi kendi lehine değerlendirmesini bilen Atsız, şehir üzerine yeni ve kuvvetli bir saldırı başlattı. Bu durumda Şam şehrini, ancak Mısır'dan tam zamanında gelebilecek bir yardım kurtarabilirdi. Fakat Fatımî Halifeliği, böyle bir yardımı yapacak durumda değildi. Zira bu sırada, Fatımî idaresi, ağır bir iç bunalım geçirmekteydi. Mısır ordusu, etnik gruplara göre parçalanmış idi. *Berberiler, Araplar, Zenciler ve Türkler* arasında kanlı bir hâkimiyet mücadelesi yaşanmaktaydı⁷⁵. Bu durumda Şam'a yardım göndermek şöyle dursun, Fatımî halifesi, kendi iktidarını koru-

⁷⁴ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 17.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, 1987: X, 83-89; Yazılıtaş, 2005: 189-210; Kafesoğlu, 1973: 21.

makta bile âciz kalmıştı. Artık yeni Şam valisi için, aman dileyip, Atsız'ın merhametine sığınmaktan başka çare kalmamış gibiydi. Nitekim o da, son çare olarak bu yola başvurdu: Derhal Atsız'a bir mektup göndererek, idaresine bir yer verilmesi şartıyla şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Atsız da, onun bu teklifini memnuniyetle kabul edip, idaresine Banyas kalesi ile Yafa şehri- ni bıraktı. Bu anlaşmadan sonra Fatımî valisi, bütün askerlerini alıp, şehri terk etti. Atsız da Türkmen kuvvetleriyle şehre girdi ve verdiği bir emirle Fatımî hâkimiyetinin sembolü olan Şiî eza- nını camilerden hemen kaldırdı. Ayrıca, cuma günleri okunan hutbelere de, Abbasî halifesi ile Sultan Melikşâh'ın adlarını koy- durdu⁷⁶. Böylece, Güney Suriye Fatımî hâkimiyetinden çıkıp, Atsız Beyin liderliğinde Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyetine girmiş oldu.

Fakat Atsız'ın uzun süren ablukasından dolayı Şam hal- kının yaşamış olduğu ekonomik sıkıntı, bütün şiddetiyle de- vam ediyordu. Üstelik Türkmenlerin şehre yerleşmeleriyle yerli halkın sıkıntısı daha da artmış bulunuyordu. Bu yüzden, şehrin yeni sahibi olarak Atsız'a yerli halktan şikâyetler gelmeye baş- ladı. Atsız, bu duruma ilgisiz kalmadı; hemen harekete geçip; Sultan Melikşâh'ın ekonomik politikasına uygun olarak bir takım önlemler aldı. Bunların başında halkın öncelikle açlıktan kurtarılması için alınan önlemler gelmekteydi. *Bunun için Atsız, yöredeki şehirlerden çok miktarda hububat getirtti. Bu hububatı halka dağıttı. Böylece halk, açlık tehlikesinden kurtulup, huzura kavuştu. Atsız, bununla da yetinmedi; daha köklü tedbirlere başvurdu: Üretimi arttırıp bolluk yaratmak için, özellikle terk edilmiş olan tarım alanlarını halka dağıtarak, bunları ekme zorunluluğu getirdi. Ayrıca, Şam şehrinin çevresindeki tahrip olmuş tahkimatları yeniden onartıp kuvvetlendirmek suretiyle yörenin güvenliğini de artırdı*⁷⁷. Bu tedbir- ler sonucunda Şam şehri, tekrar eski güvenli ve huzurlu günle- rine dönmüş oldu.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 98 vd; İbn Kesîr, 1995: XII, 237; Makrizî, 1996: II, 315.

⁷⁷ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 18. Şam şehrinde ilk kale inşaatını başlatan kişi Atsız'dır. Fakat Atsız, bu kalenin inşaatını tamamlama fırsatı bulamamıştır. Şam kalesi, Atsız'dan sonra Güney Suriye meliki olan Tutuş tarafından tamam- lanmıştır (İbn Kesîr, 1995: XII, 237, 239).

4. Atsız'ın Mısır'ı Ele Geçirme Teşebbüsü ve Uğradığı Büyük Bozgun (1076)

Atsız, Selçuklu merkezî idaresinden hiçbir yardım almaksızın Suriye ve Filistin'in en önemli şehirlerini birer birer ele geçirmişti. Bunlardan Şam şehrini, idaresinin merkezi yapmıştı. Artık Atsız, gücünün ve kudretinin zirvesine ulaşmış bulunuyordu. Bu güç ve kudretin sembolü olarak da, Abbasî halifesi ile Sultan Melikşâh'tan aldığı izin ve onay ile "*melikü'l-muazzam*" (büyük hükümdar) unvanını taşıyordu. Fakat Atsız, Güney Suriye ve Filistin topraklarıyla yetinmek niyetinde değildi; Nil nehrine kadar uzanan zengin Mısır ülkesini de ele geçirip, Büyük Selçuklu Devletine katmak ve beyliğini daha da büyütmek istiyordu. Öyle ki, bu sırada Fatimî idaresinin geçirmekte olduğu ağır sarsıntı ve bunalım, Atsız'a, gayesini gerçekleştirebilmek için mükemmel bir fırsat sunmaktaydı. Daha doğrusu, tarihin önüne çıkardığı bu fırsat, Atsız için kaçırılmayacak kadar uygun gözükmekteydi.

Öte yandan, Fatimî halifesinin Mısır'daki gücü, devleti içine düştüğü karışıklıktan kurtarmaya yetmemişti. Halife, devletin merkezinde hüküm süren anarşiye son verebilmek ve tekrar düzeni sağlayabilmek için Akka valisi Bedrü'l-Cemâlî'yi Mısır'a davet etmişti. Bedrü'l-Cemâlî, Ermeni kökenli olup, emrinde de Ermenilerden oluşan özel bir alay bulunmaktaydı. Ayrıca o, yetenekli bir idareci ve kurnaz bir komutan idi. Kahire'ye özel alayı ile birlikte gelen Bedr, hemen "*emîrî'l-cuyûş*" (ordu komutanı) olarak görevlendirilip, geniş yetkilerle donatıldı⁷⁸.

Bedr'in en büyük endişesi, Mısır ordusunun en güçlü grubu olan Türklerdi. Bedr'e göre, Türk komutanlarının berta-raf edilmesi halinde, emirleri altında bulunan kuvvetlerin dağıtılması veya itaat altına alınması kolaylaşmış olacaktı. Bunun için o, önce Türk komutanlarının güvenini kazanmakla işe başladı. Sonra, başta *İl-deniz* (Yıl Degiz) olmak üzere bütün Türk komutanlarını bir gece içki sofrasında toplayıp, hepsini sarhoş ettirdi. Bedr, sarhoş vaziyette evlerine dönen Türk komutanlarını, muhafızlarına kurdurduğu tuzaklarla birer birer öldürttü.

⁷⁸ Urfalı Mateos, 1987: 170.

Başlarındaki komutanların öldürülmesi karşısında büyük bir korkuya kapılan Türk kuvvetleri, pek fazla direnemedi; Bedr tarafından kolayca dağıtıldı⁷⁹. Bu defa Bedr, Atsız'a karşı yeni bir ordu oluşturmaya ve hazırlamaya başladı.

İşte tam bu sırada Atsız, Mısır seferine çıktı. Atsız'ın yanında, kendisini bu sefere teşvîk ve tahrik eden iki Türk beyi bulunmaktaydı. Bunlardan biri Atsız'ın kardeşi Me'mun, diğeri ise İl-deniz'in adını bilmediğimiz oğlu idi. Her iki beyin de yaptıkları tahrik ve teşvîkin temelinde kendi âilelerinin intikâmını alma düşüncesi yatmaktaydı. Bunlardan Me'mun'un gerekçesi şu idi: Biraz yukarıda görüldüğü gibi, Atsız, kendisi ile hâkimiyet ve liderlik mücadelesine girmiş olan Şökli'yi yakalayıp öldürmüş, Şökli'nin babasını da yaşlı olduğu için affetmişti. Bundan sonra Me'mun'un eşini de yanına alan Şökli'nin babası, kaçmak suretiyle Mısır'a gelip yerleşmişti. Öyle anlaşıyor ki, Me'mun'un eşi Şökli'nin kız kardeşi idi. Dolayısıyla Me'mun, Mısır'da bulunan eşine kavuşmak istemekteydi. Kardeşi Atsız'ı Mısır seferine tahrik ve teşvîk etmesi de bu yüzden idi. Öte yandan, İl-deniz'in oğlunun gerekçesi de şu olaya dayanmaktaydı: Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Fatımî halifesinin yardıma çağır-dığı Bedrü'l-Cemâlî, Mısır Türk kuvvetlerinin başı olan İl-deniz'i öldürmüştü. İl-deniz'in oğlu da, bir fırsatını bulup kaçmak suretiyle Atsız'a sığınmıştı. Dolayısıyla o da, babasının intikâmını alabilmenin peşindeydi. Bunun için yanında getirdiği ailesinin servetini Atsız'a teslim ederek, onu sefere teşvîk etmişti⁸⁰.

Atsız'ın ordusu, başta Türkmenler olmak üzere 20 bin savaştan oluşmaktaydı. Ayrıca bu orduya, Türkmen savaşçı-larının eşleri ve çocukları da katılmış bulunuyordu⁸¹. Bu kadınlar ve çocuklar, sefer ve savaş sırasında Türkmen ordusuna yardım ederek, ona güç katmaktaydılar. Türkmen ailelerini topluca

⁷⁹ İbnü'l-Esir, 1987: X, 89; Makrizî, 1996: II, 312; Nuveyrî, 1992: XXVIII, 235; Yazılıtaş, 2003: 168-170; Kafesoğlu, 1973: 23.

⁸⁰ Makrizî, 1996: II, 317; İbnü'l-Müeyesser, 1981: 44; Sümer, 1986: 139; Sümer, 1999: II, 533.

⁸¹ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 21. Memlûk kaynakları, Atsız'ın Mısır seferinde askerî kuvvetini 5 bin olarak göstermişlerdir. Kanaatimizce, Atsız'ın emrindeki ordu için en doğru tahmin, bu olmalıdır.

sefere katılmaya sevk eden sebep ise, ganimetten pay alabilme düşüncesiydi. Çünkü Türkmen aileleri, seferleri ve savaşları, hâlâ kendilerine en iyi kazanç (ganimet=doyumluk) sağlayan bir faaliyet olarak görmekteydiler.

Ordusu ile sahil yolunu takip ederek Rîf şehri önlerine kadar gelen Atsız, süratle Mısır üzerine yürümek niyetindeydi. Fakat burada İl-deniz'in oğlunun *"Kahire ve Mısır'a girmenize gerek yok; Rîf'i almak, Mısır'ı fethetmektir"* demesi, Atsız'ı yanılttı. İl-deniz'in oğlunun etkisi altında kalan Atsız, bundan sonra bütün gücünü Rîf üzerine yöneltti. Rîf, ciddî bir direniş göstermedi; Atsız'ın üstün kuvvetleri karşısında kısa sürede düştü. Ordusu ile şehre giren Atsız, daha önce ele geçirdiği şehirlerde uygulamış olduğu halkı koruyucu tedbirleri Rîf'te uygulamadı. Aksine, ordusunun şehirde *"namusa tecâvüz, cinayet işleme, para toplama"* gibi Türk devlet gelenekleri ve insanlık anlayışı ile bağdaşmayan çirkin faaliyetlerine göz yumdu⁸². Bu davranış, hiç kuşkusuz, Atsız'ın devlet adamlığı ve komutanlık değerini bir hayli düşürmüştü. Çünkü ele geçirilen her şehirde halkın malını, canını ve namusunu korumak ve herkese iyi muamelede bulunmak, Türk başkomutanlarının hiç ihmal etmedikleri davranışların başında gelmekteydi.

Atsız'ın hatası bununla da sınırlı kalmadı: Rîf'ten Kahire'ye bir ulak gönderip, Bedr'den yüklü bir haraç istedi. Bedr de, 150 bin dinar göndereceğini vaat ederek, Atsız'ı oyalama yoluna gitti. Bedr'in bu sahte vaadine kanan Atsız, ordusu ile 50 gün Rîf'te kalarak, büyük bir zaman kaybetti. Hâlbuki düşmanı hazırlıksız yakalayabilmek için bu zaman çok önemliydi. Bazı beyler, bu hususta Atsız'ı uyarıp, ondan Mısır üzerine yürümekten vazgeçmesini istediler. Bu beylerin görüşünü haklı bulan Atsız, geri dönmeye karar verdi. Fakat Me'mun ve İl-Deniz'in oğlu gibi intikam peşinde olan beyler, *"Mısır ordusunun çokluğundan çekinmeyiniz. Çünkü onların çoğunluğu başıbozuk askerlerden meydana gelmiştir. Bir nârâda hepsi bozguna uğrar"* diyerek, Atsız'ı kararından caydırdılar⁸³.

⁸² Makrizi, 1996: II, 317; İbnü'l-Müeyesser, 1981: 44; Sümer, 1986: 137.

⁸³ Makrizi, 1996: II, 317; İbnü'l-Müeyesser, 1981, 44; Sümer, 1986: 139)

Atsız'ın Rîf'te beklemekle kaybettiği zaman, tamamen aleyhine oldu. Bu arada Bedr, hazırlığını büyük ölçüde tamamlama imkânı bulduğu gibi, Atsız'ın ordusunu içten çökertecek önemli bir fırsat da ele geçirdi. Bu fırsat şu idi: Bedr, Atsız'a karşı öç alma duyguları içinde olan Şöklî'nin babasını Kahire'de buldurdu. Ona, Atsız ile arası bozuk olan beylere mektup yazdırıp, savaş sırasında saf değiştirme çağrısı yaptırdı. Bedr'in bu teşebbüsü amacına ulaştı; Atsız'ın ordusundan 700 kişilik bir grup, savaş sırasında saf değiştirmek üzere Bedr ile gizlice anlaştı⁸⁴.

Bedr, Kahire'ye yaklaşmakta olan Atsız'ı durdurabilmek için ileriye 12 bin kişilik bir öncü kuvvet gönderdi. Bedr'in çok güvendiği bu öncü kuvvet, Atsız'ın karşısında ciddî bir direniş gösteremedi; ilk çarpışmada bozgun halinde dağıldı. Artık Kahire'nin yolu Atsız'a tamamen açılmış bulunuyordu. Hedefine de, önünde durulmaz bir şekilde ilerliyordu. Öte yandan, Fatımî Halifeliği âdeta son günlerini yaşamaktaydı. Özellikle, öncü kuvvetin yenilgisi ve Atsız'ın Kahire kapılarına dayanması, Mısır idaresi üzerinde büyük bir korku ve panik yaratmıştı. Artık Kahire'de kendilerini emniyette hissetmeyen halife ve Bedr, şehri kendi kaderiyle baş başa bırakıp, gizlice İskenderiye'ye kaçmak niyetindeydiler. Hatta bunun için limanda gemiler bile hazırlatmışlardı. Bu durumu fark eden Kahire halkı, öfkeden çılgına döndü. Kadın-erkek bütün halk, kitleler halinde halifelik sarayının önünde toplanarak, halifeyi ve Bedr'i ağır bir dille protesto ettiler. Bu şiddetli tepkiden korkan Abbasî halifesi, Kahire'den ayrılmayacağına ve sonuna kadar Atsız ile mücadele edeceğine dair söz vermek suretiyle halkı ancak yatıştırabildi⁸⁵.

Halkın tepkisi karşısında artık kaçmaktan vazgeçmek zorunda kalan halife ve Bedr, bir takım tedbirler aldılar: Halkın da desteği ve ilâve kuvvetlerle orduyu yeniden düzenleyip, gruplara ayırdılar. Bu gruplardan birini, Atsız'ı arkadan kuşatmak üzere ileriye gönderdiler. Merkez kuvvetlerinin başına da, "emîrül-cuyûş" olarak bizzat Bedr geçti. Taraflar, Kahire önlerinde karşı

⁸⁴ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 20)

⁸⁵ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 20 vd.

karşıya geldiler. Bedr, bir gece baskını ile önce Atsız'ın sağ kolunu çökertti. Bunu, Mısır ordusundaki Zenci birliklerin hücumu takip etti. Öte yandan, büyük bir gayretle hücumları savuşturmaya çalışan Atsız, tam bu sırada meydana gelen iki talihsiz olayla ağır bir şekilde sarsıldı. Bunlardan biri, kendisinden memnun olmayan 700 kişilik Türkmen atlısının ihaneti idi. Bu Türkmen grubu, savaşın en yoğun anında karşı tarafa geçmek suretiyle Atsız'ın ordusunda maneviyât kırıncı bir rol oynadı. Atsız, bu alçakça hainlik karşısında hiçbir şey yapamadı. İkinci olay ise, Bedr tarafından daha önce ileriye gönderilmiş olan kuvvetin, Türkmen ordugâhını arkadan sarıp, bütün yedek atları ele geçirmesi, çadırları ve eşyaları yakması idi. Bu ikinci olay Atsız'ın ordusunu daha çok sarstı: Türkmen savaşçıları, ordugâhtan yükselen alevler karşısında manevî bir korkuya kapıldılar. Ne yapacaklarını, hangi cephede savaşacaklarını bilemediler. Yedek atlardan mahrum kaldıkları için de kaçamadılar. Ancak teslim olanlar hayatlarını kurtarabildi. Direnenler ise, tamamen imha edildi. Geriye, tüyler ürpertici bir manzara kaldı. Ölenler arasında Atsız'ın kardeşi Me'mun da bulunuyordu. Ordusunun büyük kısmını kaybetmiş olan Atsız, esir olmaktan veya ölmekten ancak tam zamanında kaçmak suretiyle kurtulabildi. Yanında pek az adamı bulunuyordu. Öte yandan, Fatımî birlikleri, Atsız'ı ve adamlarını Remle şehrine kadar takip ettilerse de yakalayamadılar. Mısır ordusunun eline 10 bin kadın ve çocuk ile birlikte 3 bin at, pek çok mal ve elbise geçti⁸⁶.

Biraz yukarıda belirtilmiş olduğu gibi, bu kadınlar ve çocuklar, savaş meydanında öldürülmüş veya esir alınmış olan Türkmen savaşçılarının âile efradı ve yakınlarıydı. Ganimetten pay alma iltirası ve tamahı, onları bu utanç verici tutsaklığa düşürmüştü.

5. Atsız'ın Suriye ve Filistin'de Çökmüş Olan Hâkimiyetini Tekrar Kurması

Biraz yukarıda görüldüğü gibi, Atsız, bir günde bütün ordusunu ve dayandığı temel unsuru (Türkmen kitlesi) tama-

⁸⁶ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 21.

men kaybetmiştir. Kendisi de dehşet verici bir yalnızlık içine düşmüştür. Daha da kötüsü, onun nüfuz ve itibarı, ağır bir darbe yemiştir. Öte yandan Atsız'ın uğradığı bu korkunç yenilgi, Güney Suriye ve Filistin şehirlerinde de olumsuz etkisini göstermekte gecikmemiştir. Şehir halkları tekrar Fatimî idaresine dönmek için, bu felâketi tam bir fırsat saymışlardır. Bunlar birer birer Atsız'ın adamlarını öldürüp, Fatimî Devleti adına bu şehirlere el koymuşlardır. Fatimî birliklerinin takibinde olan Atsız'ın yüzüne de şehirlerinin kapılarını kapatıp, kendisine sığınma imkânı bile vermemişlerdir.

Atsız'dan yüz çeviren şehirlerin başında Gazze ve Remle şehirleri gelmekteydi. Atsız, uğradığı felâketten sonra ilk olarak Gazze'ye gelmişti. Fakat o, burada beklemediği bir davranışla karşılaştı. Gazze halkının alçakça saldırısına uğradı. Kendisi ile kaçabilen adamlarını da burada kaybetti. Fatimî birliklerinin takibi devam ettiği için de, kaçıp Remle'ye sığınmak istedi. Fakat burada da aynı durumla karşılaştı. Remle halkı da, kapılarını Atsız'ın yüzüne kapadı. Atsız, Remle'de de sığınma imkânı bulamayınca bu defa Şam'a yöneldi. Şam'a vardığında perişan ve bitkin bir vaziyetteydi. Yanında sadece 10 sadık adamı kalmıştı. Üstelik, Güney Suriye ve Filistin toprakları üzerindeki hâkimiyeti de büyük ölçüde çökmüş bulunuyordu.

Atsız, Mısır seferine çıkmadan önce Şam'da, adını bilmediğimiz oğlu ile Arap emîrlerinden Mismâr komutasında 200 kişilik bir birlik bırakmıştı. Gazze ve Remle halkının aksine Atsız'a bağlı kalan Mismâr ve Şam halkı, kendisini şehrin önünde karşılayıp dinlenmesini sağladıktan sonra şehre aldılar. Şam ileri gelenleri de huzuruna birer birer gelip, bağlılıklarını bildirdiler. Başına gelen büyük felâketten dolayı da kendisini teselli ettiler. Ondan, bir daha Şam şehriden ayrılmamasını ve daima başlarında kalmasını istediler. Ayrıca ona, *"Şam'da kaldığı takdirde hücum edecek düşmana karşı önünde (daima) savaşıacaklarını, ancak kendisi uzakta olursa buna güçlerinin yetmeyeceğini"* söylediler. Atsız, bu kötü gününde yanında yer alıp, kendisine destek ve moral veren Şam halkından çok memnun kaldı. Minnet ve şükranın bir ifadesi olarak da, o yıl Şam halkını vergiden

muaf tuttu⁸⁷. Bu lütuf, artık vergi ödeyemeyecek bir durumda olan Şam halkını son derece memnun etti.

Atsız, Şam halkından iyi bir kabul gördüyse de, Mısır Fatımîleri karşısında uğramış olduğu ağır yenilginin ve bütün ordusunu kaybetmiş olmanın olumsuz etkisini henüz üzerinden atabilmiş değildi. Üstelik uğradığı felâketin kötü yankıları hâlâ hâkim olduğu topraklar üzerinde devam etmekteydi. Şimdi de Kudüs başta olmak üzere birçok şehir halkı kendisine karşı arka arkaya ayaklanmış idi. Hatta bunlardan bazıları Fatımî idaresine girdiklerini bile ilân etmişlerdi. Atsız, bunlara karşı bir şey yapamamanın çaresizliği içinde kıvranmaktaydı. Çünkü bunları cezalandırabileceği ve bu şehirler üzerinde tekrar hâkimiyetini kurabileceği bir ordusu kalmamıştı. Fakat, bu durum çok uzun sürmedi. Tam bu sırada, Anadolu'dan Şam'a büyük bir Türkmen topluluğu geldi. Atsız, bu fırsatı kaçırmadı; hemen Türkmen savaşçılarını hizmetine alarak, onlardan yeni bir ordu oluşturdu. Türkmenlerden başkasını da ordusuna almadı. Artık Atsız, bundan sonra Şam'da fazla kalmadı; Türkmen savaşçılarını alıp, intikam seferine çıktı. İlk hedefi Kudüs oldu. Çünkü Kudüs kadısı ile adamları, kendisinin ve yakınlarının daha önce bu şehirde bırakmış oldukları hazinelerine el koydukları gibi, buradaki ailelerini de utanç verici bir tutsaklığa mahkûm etmiş bulunuyorlardı⁸⁸.

Arkasındaki Türkmen kuvvetleriyle Kudüs önlerine kadar gelen Atsız, şehrin bütün kapılarını yüzüne kapamış olarak buldu. Atsız, şehir halkına “*aman vereceğini*” bildirip, bu hususta şehir ileri gelenleri ile konuşmak istediğini söylediye de, bu teşebbüsünden olumlu bir cevap alamadı. Aksine, onun bu teklifine, şehrin ileri gelenleri tarafından savaş tehdidi ve küfürle karşılık verildi. Bunun üzerine Atsız, şehre şiddetli bir hücum başlattı. Fakat surları aşp, içeri girmek mümkün olmadı. Durumun son derece umutsuz görüldüğü bir anda Atsız'ın içerideki yakınlarından birisi tarafından gece karanlığında burçların üzerinden aşağıya bir halat sarkıtılması, işleri bir-

⁸⁷ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 21 vd.

⁸⁸ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 22.

den kolaylaştırdı. Birkaç adamını yanına alan Atsız, gece karanlığında bu halat vasıtasıyla yukarı çıkıp, şehrin kapılarından birini açmayı başardı. Bu kapıdan içeri giren Türkmen kuvvetleri, 24 saatlik kısa bir çarpışmadan sonra şehre tamamen hâkim oldular. Bu arada, direnenlerden üç bin kişi öldürüldü. Dinî ve insanî duyguları son derece kuvvetli olan Atsız, Kudüs halkının nankörlüğü karşısında asla gazaba gelmedi; daha önce yaptığı gibi, Türk geleneklerine ve insanlık anlayışına uygun olarak halkı “*kurtuluş akçesi*” karşılığında affetti. Sadece, halkı Fatimîler lehine örgütleyip ayaklandıran ve kendisine direnen şehrin kadısını ve adamlarını ölümle cezalandırdı⁸⁹.

Atsız, Kudüs'te düzeni tekrar sağlayıp, gerekli tayinleri yaptıktan hemen sonra Remle şehri üzerine yürüdü. Atsız'ın gazabından korkan Remle halkı, tamamen şehri terk edip kaçmış idi. Bomboş bir şehirle karşılaşan Atsız, bu defa Selçuklu düşmanı bir merkez haline gelmiş olan Gazze şehri üzerine yöneldi. Mısır ordusu karşısında uğradığı felâketten sonra kendisini şehirlerine almamış ve üstelik saldırmak suretiyle yanındaki bütün adamlarını öldürmüş olan Gazze halkını ağır bir şekilde cezalandırdı. Bundan sonra Arîş şehrine gelen Atsız, burada bir süre konaklamak suretiyle dinlendi. Bu arada gönderdiği bir birlik ile Rîf şehrini tekrar yağmalattı. Atsız, son olarak, ordusunu Yafa şehri üzerine sürdü. Yafa valisi Türkmen kuvvetlerine karşı durmaya cesaret edemedi; şehirden kaçtı. Atsız, Yafa şehrinin surlarını yıktırmak suretiyle Fatimî Devlete etkili bir gözdağı verdi⁹⁰. Artık Atsız'ın önünde ne direnen bir güç, ne de hâkimiyetini tanımayan bir şehir halkı kalmıştı. Bu cezalandırma hareketiyle Atsız, Filistin ve Güney Suriye'deki çökmüş olan hâkimiyetini ve idare sistemini yeniden kurmuş olarak tekrar Şam şehrine döndü.

Fakat bu başarılı cezalandırma faaliyetinin bedeli, Atsız için çok ağır oldu. Çünkü o, intikam peşinde koşarken Türkmen kuvvetlerinin büyük ölçüde kırılmasına sebep olmak ve Şam'ı ihmal etmek gibi kendisine kötü bir âkıbet hazırlayan iki büyük

⁸⁹ Sümer, 1986: 140; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 22.

⁹⁰ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 22; Kafesoğlu, 1973: 26.

hatayı birden işlemişti. Gerçekten de Atsız, Şam'a döndüğü zaman arkasındaki kuvvet, herhangi bir saldırı karşısında kendisini koruyamayacak derecede azalmış ve zayıflamış bulunuyordu. Üstelik Şam halkı da kendisinin yokluğunda büyük ölçüde dağılmış idi. Daha doğrusu, Atsız'ın Şam şehrinde karşılaştığı manzara, görenlerin tüylerini dimdik edecek kadar korkunçtu. *Kaynağın ifadesine göre, daha önce 500 bin civarında olan şehrin nüfusu, Atsız döndüğü sırada 3 bine düşmüş bulunuyordu. Şehirde faaliyet gösteren 240 ekmek fırınından sadece iki tanesi ayakta kalabilmişti; diğerleri ise kapanmıştı. Sokaklar ve çarşılar bomboştur. Eskiden arka arkaya gelen kervanlar, artık şehre uğramaz olmuştu. Şehirdeki ticarî hayat âdeta durmuştu. Daha önce 3 veya 4 bin dinara satılabilen evler, 10 dinara bile alıcı bulamıyordu. Şehirde kalan halk ise, kedi ve köpek eti yiyecek kadar açlık ve sefalet içine düşmüştü. Üstelik şehir, sayıları bir hayli artmış olan farelerin istilâsına uğramış idi. Farelerle baş edebilmek için kedilere ihtiyaç hâsıl olmuştu. Bunun için, iki evinden birini 14 kîrâtlık paraya satabilen bir kadın, bu para ile ancak bir kedi satın alabilmişti ki, bu durum kadın için kârlı bir alış-veriş sayılmıştı⁹¹.*

Meliklik merkezindeki bu acıklı ve kötü durum, Atsız'ın derhal bir takım önlemler alınmasını ve uygulamasını gerektirmektedir. Fakat Atsız'a göre, bu sırada öncelikli mesele, meliklik merkezindeki acıklı ve kötü durumu düzeltmek değil, Mısır ordusu karşısında uğramış olduğu başarısızlığın olumsuz etkisini silmek ve tekrar Abbasî halifesi ile Sultan Melikşâh'ın katında itibarını yükseltmektir. Zira tam bu sırada, Sultan Melikşâh'ın daha önce Kuzey Suriye meliki olarak tayin etmiş olduğu kardeşi Tutuş, Azerbaycan'dan ayrılmış olup, bölgeye gelmekte idi. Bu durumda Atsız'ın Tutuş karşısında mevkiini bir an önce kuvvetlendirmesi gerekmektedir. Bunun için o, Şam'a döner dönmez halifeye bir mektup yazıp, "Mısır'a tekrar sefer düzenlemek amacıyla asker toplamak niyetinde olduğunu" bildirdi⁹².

⁹¹ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 23; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 327; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 135 vd.; Sümer, 1986: 141; Kafesoğlu, 1973: 26.

⁹² Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 22.

6. Melik Tutuş'un Kuzey Suriye'ye Gelişi ve Atsız'ın Sonu

Yukarıda görüldüğü gibi, Atsız, Mısır Fatımîleri karşısında bütün ordusunu kaybetmiş olduğu halde hayatını kurtarıp, Şam'da emrine giren yeni Türkmen kuvvetleriyle Güney Suriye ve Filistin toprakları üzerinde tekrar hâkimiyetini kurmuş idi. Fakat kendisi hakkında daha önce Büyük Selçuklu Devletinin merkezine ulaşmış olan haber tamamen başka idi. Bu habere göre, Atsız Mısır Fatımîleri karşısında sadece ordusunu değil, hayatını da kaybetmiş idi. Haberi doğru kabul eden Sultan Melikşâh da derhal eski düşüncesini uygulamaya koymuş, yani Azerbaycan'ın Gence şehrinde bulunan kardeşi Tutuş'u Suriye meliki olarak tayin etmiştir. Ayrıca kendisine, Suriye ve Filistin'in yanı sıra Mısır'ın da fethi emrini vermiştir (1077)⁹³.

Bu tayin üzerine Tutuş, 1078 yılı içinde bütün maiyetini yanına alıp Gence şehriden ayrıldı. Güçlü rakibi Atsız'dan kurtulmuş olmanın verdiği memnuniyetle Doğu Anadolu üzerinden Diyar-ı Bekr (bugünkü Diyarbakır ve çevresi) bölgesine indi. Fakat Tutuş burada, Atsız hakkındaki haberin doğru olmadığını, yani "kendisinin Mısır seferinde ölmediğini", aksine "isyan halindeki Güney Suriye ve Filistin'e tekrar sahip olduğunu" öğrendi. Bu haber karşısında son derece endişelenmiş olan Tutuş, durumu derhal Sultan Melikşâh'a bildirip, kendisinden destek kuvveti istedi. Bu haber üzerine Sultan Melikşâh, Tutuş'a verdiği tayin emri üzerinde önemli bir değişiklik yapmak zorunda kaldı. Zira Sultan, Atsız'ın ölüm haberinden dolayı kardeşi Tutuş'a Suriye, Filistin ve Mısır'ın fethi emrini vermiş idi. Atsız, ölmeyip tekrar Güney Suriye ve Filistin'e hâkim olduğuna göre, aynı bölgede iki Selçuklu beyi karşı karşıya gelecek ve kendi aralarında anlaşmazlığa düşeceklerdi. Sultan Melikşâh, bu tehlikeli durumu önleyebilmek için Tutuş'a tekrar bir mektup gönderip, sadece "*Halep ve çevresi ile yetinmesini*", "*Atsız'ın hâkimiyetinde olan topraklara da dokunmamasını*" kendisine bildirdi. Başka bir mektupla da, Van gölü ve Diyar-ı Bekr bölgesinde faaliyet gösteren *Sunduk* (hâcib), *Afşin*, *Dilmaç oğlu*

⁹³ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 32; İbnü'l-Adîm, 1976: 32; 1982: 28 vd.

Muhammed, Dudu oğlu, Birik (?) oğlu, Türkmen, Ay-tigin (hâcib), Arslan-taş gibi Selçuklu ve Türkmen beylerinin arkalarındaki kuvvetlerle Tutuş'a katılmalarını emretti. Ayrıca, tâbi (vassal) Musul Arap emîri *Müslim bin Kureyş*'den de, yapacağı işlerde kardeşine destek vermesini istedi⁹⁴.

Tutuş, Diyar-ı Bekr bölgesinde kendisine katılan Selçuklu ve Türkmen beyleriyle birlikte Kuzey Suriye'ye hareket etti. Yolu üzerindeki Menbic kalesini hücumla alıp, içine bir garnizon yerleştirdikten sonra Arap Mirdas Oğulları Emîrliğine ait Halep üzerine yöneldi. Emrindeki kuvvetli ordu ile gelip şehri kuşattı (1078).

Tutuş, hücum üstüne hücum düzenlediyse de şehri düşüremedi. Kuşatma aylarca uzadı. Bu arada Tutuş'a yardım etmek üzere Musul emîri Müslim de ordusu ile Halep önlerine geldi. Fakat, Müslim güvenilir bir vassal değildi. El altından erzak satmak suretiyle Mirdas Oğullarını desteklemeye başladı. Bu durumu fark eden Tutuş, *"Sen bana yardıma mı, yoksa onları takviye etmeye mi geldin? Derhal memleketine geri dön! Benim sana ihtiyacım yok"* diyerek, Müslim'i Halep önlerinden kovdu. Artık bundan sonra Tutuş ve Müslim, birbirinin en büyük rakibi ve düşmanı haline geldiler. Öte yandan, Müslim'in bu olumsuz tutumunu duymuş olan Sultan Melikşâh da, Müslim hakkında bilgi almak için hâcib Ay-tigin'i devletin merkezine çağırdı⁹⁵. Tutuş ise, Halep'i üç buçuk ay gibi uzun bir süre kuşatmasına rağmen alamadı. Sonunda kuşatmayı kaldırıp, kışı geçirmek üzere Diyar-ı Bekr bölgesine döndü⁹⁶. Amacı, ilkbaharda tekrar gelerek, şehri bir daha kuşatmaktı.

Öte yandan, Şam'da bulunan Atsız'ın durumu da pek parlak değildi. Yukarıda belirtildiği gibi Atsız, Abbasî halifesi-ne yazdığı mektupta yeni bir Mısır seferine hazırlanmakta olduğunu söylediyse de, bu önemli plânını gerçekleştirme fırsatı bulamadı. Aksine, Fatimî Halifeliğinin kuvvetli adamı Bedr

⁹⁴ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 32 vd.; Sümer, 1999: II, 603.

⁹⁵ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 33.

⁹⁶ Diyar-ı Bekr bölgesi, bu sırada Büyük Selçuklu Devletinin vassallarından Mervânî Emîrliğine aitti.

tarafından üzerine bir ordu gönderildi. Bu ordu, Atsız'ı idare merkezi Şam'da kuşattı. Hem elindeki kuvvetin azlığı hem de şehrin zayıf ekonomik durumu, Atsız'a uzun süre direnme imkânı vermemekteydi. Buna rağmen Atsız, canını dişine takarak, kuvvetli bir direniş gösterdi. Bu kuvvetli direniş karşısında, Mısır ordusu başarılı olamayıp, geri dönmek zorunda kaldı. Fakat bu durum, Atsız'ı pek fazla sevindirmede. Çünkü Bedr, bu defa Atsız'ın üzerine daha kuvvetli bir ordu gönderdi. Filistin şehirlerini ve kalelerini birer birer ele geçirerek Şam önlerine kadar gelen Mısır ordusu, Atsız'ı idare merkezinde tekrar kuşattı. Bu defa Fatımî ordusunun def edilebilmesi, Atsız'ın bu sırada sahip olduğu vasıta ve imkânların daha fazlasını gerektirmekteydi. Daha doğrusu, şehrin surları iyi durumda idiyse de, Atsız'ın emrindeki Türkmen kuvvetleri bu surları uzun süre her taraftan savunabilecek sayıdan ve silâhtan yoksundu. Durum, Atsız için son derece tehlikeliydi. Ufuk, gittikçe kararmaktaydı. Bu durumda Atsız'ı, ancak tam zamanında gelebilecek bir dış yardım kurtarabilirdi. Bu sırada böyle bir yardımı yapabilecek tek kişi de, arkasında büyük bir kuvvet bulunan Tutuş idi. Tutuş, tekrar Diyar-ı Bekr bölgesinden Kuzey Suriye'ye inmiş olup, tam bu sırada Halep'i kuşatmakla meşguldü. Mısır ordusu karşısında uzun süre dayanmaya gücünün yetmeyeceğini anlayan Atsız, kendisini ister istemez Tutuş'un kollarına atmak zorunda kaldı. Bu hususta Tutuş'a haber gönderen Atsız, Şam şehrini kendisine teslim ederek, maiyetiyle birlikte hizmetine gireceğini bildirip, ondan yardım istedi. Halep kuşatmasından henüz bir başarı elde edememiş olan Tutuş, talihin önüne çıkardığı bu altın fırsatı kaçırmak istemedi; Halep kuşatmasını kaldırıp, süratle Atsız'ın yardımına koştu. Öte yandan, Tutuş'un üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Mısır ordusunun komutanı, iki ateş arasında kalmamak için derhal kuşatmayı kaldırıp, geri çekildi⁹⁷. Böylece Atsız, hayatını ve Şam'ı kurtarmış olmakla rahat bir nefes aldı.

Atsız, ordusu ile yardımına gelen Tutuş'u, surların önünde yeni Suriye meliki olarak karşıladı. Şehri, derhal kendisine teslim

⁹⁷ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 35.

edip, bütün maiyetiyle emrine girdiğini bildirdi. Atsız, bu davranışından dolayı hiç kuşkusuz, takdir edilip, önemli bir görev ve ıktâ' ile ödüllendirileceğini beklemekteydi. Fakat Tutuş, Atsız'ın şehri teslim etmesi ve hizmetine girmesi karşısında hiçbir minnet ve şükran duymadı. Aksine, Fatimî ordusunu kaçırmış olmanın verdiği gururla sert bir tavır sergiledi: Karşılama sırasında şahsına yeteri kadar ilgi gösterilmediği şeklinde bir bahane ileri süren Tutuş, Atsız'ı ağır sözlerle azarladı. Bu suçlama ve azarlama, Atsız'ın normal zamanlarda sineye çekemeyeceği ve mutlaka karşılığını vereceği bir meydan okuma idi. Tutuş'un bundan maksadı ise, kendisine rakip olarak gördüğü Atsız'ı bertaraf edebilmek için bir sebep ve bahane yaratmaktı. Bu durumu anlamış olan Atsız, Tutuş'a aradığı fırsatı vermemek için özür dileyip, alttan alarak, kendisini yumuşatmaya çalıştı. Fakat Atsız'ın, bu özür dileme ve alttan alma gayretleri de sonuç vermedi. Artık Atsız için sonun başladığı açıkça belli idi. Tutuş'un bu kaba ve hoşgörü tanımaz tutumundan dolayı son derece incinmiş olan Atsız, yaptığı fedakârlık ve feragatten dolayı pişman olarak bundan sonra Tutuş'a karşı soğuk davranmaya başladı. Bu duruma son derece sinirlenen Tutuş, bu defa Atsız'ı ve kardeşi Çavlı'yı âdî birer suçluymuş gibi tutuklatıp hapsedtirdi. Tutuş, bununla da kalmadı; Atsız'ın Güney Suriye ve Filistin'de elde etmiş olduğu büyük başarılarından ve yaygın şöhretinden korkmuş olmalı ki, kısa bir süre sonra kendisini ve kardeşini öldürttü. Böylece Atsız, son derece hareketli ve maceralı geçen hayatının son sayfasını Tutuş'un elinden hüznün verici bir cinayetle kapamış oldu (1079)⁹⁸. *Tâcii'd-devle* (devletin tâcı) lâkabıyla tanınan Tutuş ise, Atsız'ın hazinesine el koyup, Şam şehrinin rakipsiz sahibi haline geldi⁹⁹.

Tutuş'un bu zamana kadar şahsî yeteneğine dayanan hiçbir başarısı bulunmamaktaydı. Tek avantajı Selçuklu hane-

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 107; Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 35, 36, 38; Sadrüddin Hüseyinî, 1943: 49; el-Bundarî, 1943: 71 vd.; Azimî Tarihi, 1988: 22; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 135 vd.; Münecimbaşı, 2000: I, 214. Atsız, Selçuklu hanedanı ile akraba olmalı ki, Tutuş, onu yay kirışı ile boğdurtmak suretiyle idam ettirmiştir. Bu davranış, hiç kuşkusuz, Türklerdeki kan dökmeme inancıyla ilgili eski bir gelenek idi.

⁹⁹ İbn Kesîr, 1995: XII, 247.

danına mensup olmasıydı. Fakat burada açık olan bir gerçek vardı. O da Tutuş'un ruhunda, Atsız'ın taşıdığı büyük gayenin bir zerresinin bile bulunmaması idi. O, Atsız'ı öldürmekle sadece adını lekelemiş olmakla kalmadı; aynı zamanda Mısır'ı alabilecek yegâne lideri de ortadan kaldırmış oldu. Böylece Büyük Selçuklu Devletinin Mısır'ı ele geçirme politikası da, Atsız'ın öldürülmesiyle tamamen ölüp gitti.

7. Atsız'dan Sonra Suriye'nin Durumu

Şam şehrine yerleşmekle Tutuş'un Suriye melikliği de başlamış oldu. Fakat adını âdi bir cinayetle lekelemiş olan Tutuş için bu, hiç de iyi bir başlangıç olmamıştır. Zira ortada önemli bir sebep bulunmadığı halde, onun bir kızgınlık nöbeti içinde Atsız'a karşı göstermiş olduğu şiddet, Türkmen ve Selçuklu beyleri arasında kötü bir tesir yaratmıştır. Türkmen ve Selçuklu beyleri, bu olaydan sonra haklı olarak Atsız'ın âkıbetine uğramaktan korkmaya başlamışlardır. Bu yüzden de Tutuş'un yanında pek fazla kalmamışlar; arkalarındaki kuvvetlerle Şam'dan ayrılıp, Afşin'in liderliğinde, eski faaliyet sahaları olan Anadolu'ya dönmüşlerdir¹⁰⁰.

Bu cinayet, Tutuş'un yeni Suriye meliki olarak yaptığı ilk büyük siyasî hata idi. Gerçekten de o, şimdi kendi elleriyle ayaklarını ve kollarını kesmiş bir adama benzemekteydi. Halbuki, onun bölgede yapacağı fetihlerde, bu beylere ve arkalarındaki kuvvetlere son derece ihtiyacı olacaktı.

Tutuş'un, anlamsız bir kapris yüzünden Atsız'ı öldürtmesi, tıpkı Türkmen ve Selçuklu beyleri gibi, Sultan Melikşâh tarafından da hoş karşılanmamıştır. Hatta, bu yüzden Sultan Melikşâh'ın nezdinde Tutuş'un itibarı bir hayli düşmüştür. Fakat bu hususta, devrin kaynaklarına herhangi bir tepki yansımamıştır.

Tutuş, Atsız'ı öldürtmek, deneyimli ve yetenekli beyleri de kendisinden soğutup kaçırmakla işlediği hatayı, Şam şehrinin idaresinde tekrarlamadı. Özellikle, *şehrin idaresinde âdil davranmak suretiyle halkı kendisine ısındırmaya çalıştı. Savaşlar yiziin-*

¹⁰⁰ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 36.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

den durmuş olan ticareti de, aldığı güvenlik tedbirleriyle yeniden canlandırdı. Ayrıca, Selçuklu Devletinin ekonomik politikasına uygun olarak, şehrin içinde ve çevresinde birçok inar faaliyetinde bulundu. Özellikle Atsız'ın temelini attığı Şam kalesinin inşaatını tamamladı ve hizmete açtı¹⁰¹.

Tutuş, bu arada Filistin'in merkezi olan Kudüs'ü de ihmal etmedi. Bir birlik göndererek, bu şehri de kendi hâkimiyetine aldı¹⁰². Tutuş, bu defa asıl hedefi olan Halep'i ele geçirebilmek için hazırlanmaya başladı.

Halep Mirdas Oğulları emîri Sâbık, Tutuş'un bu hazırlığı karşısında eli kolu bağlı oturmadı. Halep'i ve buradaki hâkimiyetini koruyabilmek için kurnazca bir plân hazırladı. Bu plânın esası şu idi: Tutuş'un karşısına bir rakip çıkarmak. Bu suretle iki rakip karşı karşıya gelecek ve onlar birbiriyle mücadele ederken de kendisi aradan sıyrılacaktı. Bu sırada Tutuş'a rakip olabilecek en uygun kişi ise, Musul Arap emîri Müslim bin Kureyş idi. Müslim, oynak ve her duruma uygun bir politika gütmekteydi. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse o, her fırsatta Büyük Selçuklu Devletinin en sadık vassalı olduğunu söylemekle birlikte sık sık el altından yürüttüğü gizli faaliyetlerle bu vassallığı zedeleyip durmaktaydı. Bu durum, Müslim'in ikiyüzlü bir karakter yapısına sahip olmasından ileri gelmekteydi. Karakteri, sözüne bağlılığı değil, çıkarlarına uygun hareket etmesini gerektiriyordu. Nitekim o, Tutuş'un ilk Halep kuşatmasında, Büyük Selçuklu Devleti aleyhine emîr Sâbık'a yaptığı gizli yardımlarla, bu tutumunu açık bir şekilde göstermiş idi.

Sâbık, derhal bir ulak gönderip, Tutuş'a karşı Müslim'den yardım istedi. Ayrıca o, aynı ulak vasıtasıyla Müslim'e, *'Sen bana, yabancılardan daha önce gelirsin. Biz Araplar, yabancılara karşı birleşemeyiz. Eğer ben, Arap olmayan biri tarafından yenilip yutulacak olursam, beni yeyip yutatan sen ol'* gibi sözlerle Halep'i

¹⁰¹ Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 36; İbn Kesîr, 1995: XII, 237, 239; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 136.

¹⁰² Atsız'ın Kudüs'te bulunan aile efradı, kendisini güvende hissetmeyerek, Bağdat'a göçmüştür.

kendisine teslim edeceğine dair bir imada bulunup, Tutuş'un karşısına çıkarabilmek için onu tahrik ve teşvîk etti. Halbuki Müslim'in kafasında, Sâbık'a yardım etmekten ziyade Halep'i ele geçirme gayesi vardı. Dolayısıyla Müslim, önüne çıkan bu altın fırsatı kaçırmak istemedi; hemen oğlunu Büyük Selçuklu Devletinin merkezi İsfahan'a gönderdi. Oğlu vasıtasıyla Sultan Melikşâh'a "*her yıl devlet hazinesine 300 bin dinar göndereceğine*" dair hoş giden bir vaatte bulunup, Halep'in zaptı için kendisinden izin istedi. Sultan Melikşâh, bu teklifi uygun bulup, Müslim'e istediği izni verdi. Bunun üzerine Müslim, hemen harekete geçti. Böylece Tutuş, elini kendisinden daha çabuk tutmuş olan Müslim'e, Halep'i ele geçirme fırsatını kaptırmış oldu¹⁰³. Hâlbuki iyi bir lider, karşı tarafa hiçbir zaman fırsat ve koz vermediği gibi, şartları ve zamanı da kendi lehine iyi bir şekilde değerlendirmekte ustadır. Fakat bu özellik Tutuş'ta pek fazla görülmemektedir.

Öte yandan Sâbık, yaptığı hesapta tamamen yanılmıştır. Çünkü Tutuş, o meşhur hatalarından birini daha yaparak, zamanında harekete geçememiştir. Yani Müslim'in karşısına çıkamamıştır. Böylece, Sâbık'ın parlak plânı temelinden çökmüştür. Bu durum ise, Müslim'in işini bir hayli kolaylaştırmıştır. Müslim, Sultan Melikşâh'tan aldığı izinden sonra süratle gelip, Halep'i kuşattı. Kendi oyununun kurbanı olan Sâbık ise, ciddi bir direniş gösteremedi. Şehir düştü. Böylece, Arap Mirdas Oğulları Emîrliğinin Halep ve çevresinde 1023 yılından beri sürüp gelen hâkimiyeti sona ermiş, Büyük Selçuklu Devletinin Musul emîri *Şerefü'd-devle Müslim bin Kureyş*'in hâkimiyeti başlamış oldu (1080)¹⁰⁴.

Müslim'in Halep'e sahip olması, Tutuş tarafından kolayca hazmedilecek bir şey değildi. Fakat o, Müslim'i şimdilik buradan atmaya hazır ve muktedir olmadığı için bu durumu bir süre sineye çekmek zorunda kaldı.

¹⁰³ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 37 vd.

¹⁰⁴ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 37; İbnü'l-Esir, 1987: X, 110 vd.; İbnü'l-Adîm, 1976: 55, 57; 1982: 33, 35; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 136 vd.

Müslim, Halep ile yetinmedi; şehrin çevresinde bulunan kasaba ve kaleleri de ele geçirip; bölgedeki hâkimiyetini bir hayli genişletti. Bu arada Harran'ı aldı. Antakya ve Şeyzer gibi bölgenin en önemli şehirlerini vergiye bağladı. Humus şehri üzerinde hâkimiyet kurdu (1081-1083). Fakat Müslim'in bu son faaliyetleri bölgedeki Arap kabîle reislerini son derece rahatsız etti. Müslim'den kurtulmak isteyen bu kabîle reisleri, Tutuş'a baş vurup, Halep'i alması, Müslim'i de bölgeden uzaklaştırması için onu tahrik ve teşvîk ettiler¹⁰⁵.

Müslim'in bölgedeki kudretinin tehdit edici ölçüde artması, sadece Arap kabîle reislerini değil, Tutuş'u da rahatsız etti. Bu durum, ilk Halep kuşatması sırasında başlamış olan Tutuş-Müslim rekabetini tekrar su yüzüne çıkardı. Bu defa, harekete geçme üstünlüğü Tutuş'da idi. Üstelik o yalnız da değildi. Yanında ünlü Selçuklu komutanı *Artuk Bey* bulunuyordu. Tutuş, Atsız'a karşı işlemiş olduğu hatadan gerekli dersi almış olmalı ki, Kudüs şehrini Artuk Bey'e ıktâ' ederek, onu yanına çekmiş ve kuvvetini büyük ölçüde takviye etmişti¹⁰⁶. Böylece, Artuk Beyin şahsında kendisine kuvvetli bir destek bulmuş olan Tutuş, onunla birlikte Halep'i kuşattı. Amacı, Müslim'i bölgeden atmak ve bütün Kuzey Suriye'ye sahip olmaktı. Kuşatma başladığında Müslim şehirde bulunmuyordu. Haberi duyunca, koşup geldi ve karşı saldırıya geçti. Fakat, Artuk Beyin kuvvetleri tarafından geri püskürtüldü. Bunun üzerine Müslim, metbu' hükümdar olarak Sultan Melikşâh'a başvurup, yardım istedi. Sultan Melikşâh'ın Suriye politikası, Tutuş'un fetih plânı ile uyuşmuyordu. Çünkü Sultan, Halep karşılığında Müslim'den 300 bin dinar gibi muazzam bir vergi almaktaydı. Sultan Melikşâh açısından, bu paranın Tutuş için feda edilmesi mümkün değildi. Bundan dolayı Sultan Melikşâh, derhal Tutuş'a Halep'i almayı men eden, Artuk Beyi de yanına çağırarak bir mektup gönderdi. Tutuş, bu emir üzerine kuşatmayı kaldırıp Şam'a, Artuk Bey de Isfahan'a dönmek zorunda kal-

¹⁰⁵ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XXX, 48.

¹⁰⁶ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 46.

dı¹⁰⁷. Böylece Sultan Melikşâh'ın müdahalesi, Müslim'i içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmış oldu.

Tutuş, Sultan Melikşâh'ın Müslim lehine, kendisinin de tamamen aleyhine yaptığı bu etkili müdahaleden sonra Suriye sahillerindeki Fatimî toprakları üzerine yöneldi. Antartos kalesini ve Baalbek şehrini ele geçirdi. Bundan sonra Antakya çevresine geçen Tutuş, burada yeni fetih faaliyetlerine girişti¹⁰⁸.

Artuk Beyin merkeze çekilmesi, Kuzey Suriye'deki kuvvetler dengesini Tutuş'un aleyhine, Müslim'in de lehine değiştirmişti. Bu durum, Şam'ı alabilmek, Suriye'nin tek ve rakipsiz hâkimi olabilmek için Müslim'e iyi bir fırsat gibi görünmüştü. Üstelik o, Mısır Fatimî halifesi ile temasa geçip, ondan Selçuklu aleyhtarı bu faaliyetine askerî destek vaadi bile almıştı¹⁰⁹. Özellikle bu vaat, Şam'ı alabilmek için Müslim'i bir hayli ümitlendirmişti. Hiç şüphesiz, Müslim'in bu tutumu, Sultan Melikşâh'a karşı açıkça bir ihanet ve Selçuklu politikası ile de taban tabana zıt bir davranış idi. Fakat onun için vefa ve sadakat değil, çıkar en önde gelmekteydi.

Bu defa roller değişmişti. Daha önce saldırıya uğrayan Müslim, şimdi saldıran kişi olmuştu. Öte yandan, Müslim'in Şam'ı almak üzere harekete geçmiş olduğunu öğrenen Tutuş, Antakya çevresinde sürdürmekte olduğu fetih faaliyetini derhal kesip süratle geri dönerek, bunu beklemeyen Müslim'i şaşırttı. Şam şehrini kuşatmış olan Müslim'in kuvvetleri ile Tutuş'un kuvvetleri arasında surların önünde şiddetli bir savaş cereyan etti. Başlangıçta talih Müslim'e güler gibi görünüyordu. Fakat Tutuş, kuvvetli bir çıkış hareketiyle Müslim'in kuvvetlerini kısa sürede bozguna uğratıp dağıttı. Arapların çoğu kaçtı. Buna rağmen Müslim, Mısır'dan geleceğini ümit ettiği kuvvetlere güvenerek, direnmekte ısrar ediyordu. Fakat Mısır'dan beklediği askerî yardım bir türlü gelmedi. Müslim, sonunda Fatimî yardımının kuru bir vaat olduğunu anladı. Durum Müslim için

¹⁰⁷ Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 49. Müslim, Sultan Melikşâh tarafından samimi ve itaatkâr bir vassal olduğu için değil, Selçuklu hazinesine 300 bin dinar vergi ödediği için korunmuştur.

¹⁰⁸ Azimî Tarihi, 1988: 24; Kafesoğlu, 1973: 32.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esir, 1987: X, 121; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 52.

gittikçe kötüleşmekteydi. Tutuş'un kuvvetleri Müslim'i esir almak üzere idi. Müslim, esir düşmek veya ölmekten ancak tam zamanında geri çekilmek suretiyle kurtulabildi¹¹⁰. Bu, Müslim karşısında sürekli kaybeden kişi olarak Tutuş için önemli bir başarı idi. Bu başarı, Tutuş'a sadece itibarını iade etmekle kalmadı; aynı zamanda onun Şam'daki hâkimiyetinin devam edeceğine dair de kuvvetli bir garanti oldu.

Sonuç:

Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin, Mısır politikası ve bu politika ile ilgili faaliyetlere dair devrin kaynaklarından toplayıp ortaya koyduğumuz bilgilerden çıkan sonuçları şu şekilde belirlemek mümkündür:

• Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır ile ilgili politikasının temeli, 1055 yılında Tuğrul Bey tarafından atılmış olup, bu politika Tuğrul Beyden sonra hem Sultan Alp Arslan ve hem de Sultan Melikşâh zamanlarında aynı temel üzerinde devam ettirilmiştir. Selçuklu sultanlarının bu politikadan güttükleri amaç ise, Mısır Fatimî Devletine son verip, topraklarını ilhak etmek suretiyle İslâm dünyasında siyasî ve manevî birliği kurmaktır. Mısır Fatimî politikasının başarıyla gerçekleştirilmesi, sadece Selçuklu sultanlarına değil, Abbasî Halifeliğine de İslâm dünyasında tek ve rakipsiz bir otorite sağlayacağı için bu politika Abbasî halifeleri tarafından da kabul görüp, hararetle desteklenmiştir. Fakat bu önemli politika, hem Tuğrul Bey ve hem de onu takip eden Sultan Alp Arslan zamanlarında, tam ele alınacağı veya ele alındığı sıralarda çıkan engeller yüzünden ertelenmek, yani ileriye bırakılmak gibi bir talihsizliğe uğramıştır.

• Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır politikası, tam ve gerçek anlamda, Sultan Melikşâh zamanında Türkmen beyi Atsız tarafından ele alınmıştır. Burada özellikle belirtelim ki, Atsız'ın bu meseleyi ele alması, Sultan Melikşâh'ın emir ve direktifiyle değil, kendi arzu ve iradesiyle olmuştur. Öte yandan, emirlerinde dinamik ve savaşçılık

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, 1987: X, 121; Sevîm (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 52 vd.

yeteneği çok yüksek kalabalık kitleler bulunan Türkmen beylerini, merkezden uzaklaştırabilmek için daima dış hedeflere yönlendirmek, Tuğrul Bey zamanından itibaren Büyük Selçuklu sultanlarının uyguladıkları iç ve dış siyasetin temel ilkesi idi. Çünkü, Türkmen beyleri, emirlerindeki bu doğal ve dinamik kuvvetler sayesinde, taht için harekete geçen hemen hemen her Selçuklu hanedan üyesine destek vererek, daima meşru Selçuklu iktidarını zor durumda bırakmaktaydılar. Başta Atsız olmak üzere bazı Türkmen beylerinin kendi iradeleriyle 1071 yılı içinde emirlerindeki Türkmen kitleleri ile Suriye'ye gelip, bu ülkeyi Büyük Selçuklu Devleti adına fethetmeye başlamaları, gerek Sultan Alp Arslan'ın, gerekse onun yerini alan Sultan Melikşâh'ın hem iç hem de dış politikasına uygun düşmüştür. Dolayısıyla Sultan Melikşâh, bu faaliyeti maddeten olmasa da manen desteklemiştir.

- Atsız, Mısır Fatımîlerine ait Güney Suriye ve Filistin'i 4-5 yıl gibi kısa bir süre içinde fethetmiştir. Fethettiği bu ülkelerde de Büyük Selçuklu Devletine bağlı kuvvetli bir Türkmen Beyliği oluşturmuştur. Görüldüğü gibi, Atsız bu işi, merkezî Selçuklu ordusunun birlikleriyle değil, doğal ve dinamik bir savaşçı topluluğu olan Türkmen kuvvetleriyle yapmıştır. Bu işi yaparken de büyük Sultan Melikşâh'tan maddî bir yardım ve destek almamıştır. Üstelik, karşılaştığı her güçlüğü ve engeli de kendi kararlılığı, azmi ve gücü ile aşmıştır.

- Türkmen Beyi Atsız, Büyük Selçuklu Devletinin Mısır Fatimî politikasında elde ettiği büyük başarı ile deyim yerindeyse bir yıldız gibi parlamıştır. Fakat onun başarıları devamlı olmamıştır. O, ne sahip olduğu ülkeleri uzun süre elinde tutabilmiş ve ne de hayatını koruyabilmiştir. Yine deyim yerindeyse o, bir yıldız kayması gibi devlet ve toplum hayatında çok kısa sayılabilecek bir süre içinde ortadan kaybolmuştur. Geriye ise, unutulmaz bir ad ve şöhret bırakmıştır.

- Atsız'ın, Mısır seferi için seçtiği zaman isabetlidir; fakat o, savaş taktiğinde büyük bir hata yapmıştır: Atsız'ın bu savaşta saldırı inisiyatifini Bedr'e kaptırmış olması, tamamen aleyhine sonuç vermiştir. Çünkü Türkler, gece karanlığında

yapılan savaşlarda pek başarılı değillerdi. Daha doğrusu, gece karanlığında savaşmak, onların en zayıf taraflarıydı. Zira gece karanlığı, onların hem kendilerini korumalarında hem de silâhlarını isabetli bir şekilde kullanmalarında büyük bir güçlük çıkarıyordu. Bunun için onlar, gece karanlığında savaşmaktan daima kaçınıyorlardı. Gece yapmak istedikleri savaşları da, mutlaka dolunaylı bir zamana rast getirmekteydiler. Türklerin bu zayıf yanını önceden öğrenmiş olan Bedr¹¹¹, yukarıda belirtildiği gibi, saldırısını gece karanlığında başlatmıştır. Kahraman Türkmen savaşçıları da, Atsız'ın bu tedbirsizliğinin cezasını canlarıyla öderlerken, aile fertleri de utanç verici bir tutsaklığa mahkûm olmuşlardır.

• Atsız, cesur ve kararlı bir lider olmakla birlikte ileri görüşlü bir komutan değildi. Onun komutan olarak yaptığı en büyük hata, savaş gücünü koruyamaması veya bu gücü koruyacak tedbirleri zamanında alamamasıdır. Büyük Türk komutanları, girdikleri savaşlarda baş edemeyecekleri bir kuvvetle karşılaşmaları halinde, kendi savaş güçlerini daha uygun bir zaman ve yerde tekrar kullanabilmek için başarıyla geri çekmekteydiler. Halbuki Atsız, Kahire önlerinde Mısır ordusuyla yaptığı savaşta bu başarıyı gösterememiştir. O, bu savaşta sadece kendisini ve pek az adamını kurtarabilmiş, büyük Türkmen ordusunu ise, tamamen Mısır ordusunun kılıçlarına yem etmiştir. Atsız, benzer bir hatayı ve ihmali de, ele geçirmiş olduğu yerlerde hâkimiyetini devam ettirecek derecede sağlam ve sağlıklı idareler kuramamakta göstermiştir. Görüldüğü gibi, Atsız'ın Kahire önlerinde uğradığı başarısızlıktan sonra, hâkimiyeti altındaki birçok şehir halkı, Fatimî idaresine dönme eğilimi göstermiştir.

• Atsız'ın Büyük Selçuklu Devletinin Mısır Fatimî politikasında gösterdiği büyük gayretler tamamen boşa gitmemiştir. O, elinde kalan Şam ve Kudüs şehirlerinin hâkimiyetini yeni Suriye meliki olan Tutuş'a devretmeyi başarmıştır. Fakat,

¹¹¹ Mısır ordusu Atsız'a karşı hazırlanırken, Türkleri çok iyi tanıyan biri, Bedr'e gece karanlığında saldırmasını ve onların ancak bu şekilde yenilebileceğini tavsiye etmiştir. Bu tavsiye Bedr'in başarıya ulaşmasında başlıca rol oynamıştır.

Atsız'ın gösterdiği bu özverili ve erdemli davranış, onun kendi hayatına mâl olmuştur. Atsız'ın bu özverili ve erdemli davranışı karşısında Tutuş'un gösterdiği nankörlük ise, onun tamamen zayıf ve yetersiz bir karakter yapısına sahip olmasından kaynaklanmıştır. Zira, zayıf ve yetersiz karakter yapısında olan kişiler, daima geleceklerini, rakip olarak gördükleri kişilerin imhasında görürler. Nitekim Tutuş'un Atsız karşısında davranışı da işte böyle bir ruh halini yansıtmaktadır.

• Atsız'ın mirasına kolayca konmuş olan Melik Tutuş, sahip olduğu imkânları, zamanı, şartları ve fırsatları iyi şekilde değerlendirememiştir. Hatta o, verdiği fırsat ve kozlarla Kuzey Suriye'de kendisine Müslim bin Kureyş gibi kuvvetli ve tehlikeli bir rakip yaratmıştır. Bu yüzden Atsız'dan devralmış olduğu mirası da pek fazla büyütememiştir. Dolayısıyla melik Tutuş, Büyük Selçuklu Devletinin Mısır politikasında Atsız'ın gösterdiği başarıyı gösterememiştir. Eğer Atsız, Tutuş'un gadrine uğramamış olsaydı, Müslim'in bölgede yerleşmesi mümkün olmayacağı gibi, Mısır'ın fethi de tekrar gündeme gelebilecekti.

• Mısır Fatimî politikasında asıl büyük hatayı, Büyük Selçuklu sultanları yapmıştır. Mısır Fatimî Devleti topraklarının fethi ve ilhakı meselesi, tamamen Türkmen ve Selçuklu beylerine bırakılmayacak kadar önemli bir mesele idi. Eğer, Selçuklu sultanları bu önemli meseleye gerekli zamanı ayırıp, fetih faaliyetini kendi emirlerindeki büyük ordularla yapmış olsalardı, Suriye, Filistin ve Mısır toprakları kolayca fethedilebilecek ve Selçuklu düzenini içeriden çökertmeyi hedef alan Bâtınî hareketinin kaynağı da tâ o zaman kurutulmuş olacaktı¹¹². Böylece, tarihin akışı da, Büyük Selçuklu devleti için daha başka olacaktı.

¹¹² Bâtınîlik hareketinin kaynağı, Mısır Fatimî Devletidir. Selçukluların üstün askeri gücü ile baş edemeyeceklerini anlayan Fatimîler, "Dârü'l-Hikme" adıyla anılan üniversitelerinde Şii inancını yaymak üzere propagandacılar (daî=davetçi) yetiştirip, bunları Selçuklu ülkesine göndermişlerdir. Fatimîler, bu propagandacılar vasıtasıyla Selçuklu düzenini içeriden yıkmayı amaçlamışlardır. Fatimî propagandacılarından biri olan Hasan Sabbah, Kazvin dağlık bölgesindeki Alamut (Kartal yuvası) kalesini ele geçirip, burayı faaliyetlerinin merkezi yapmıştır. Daha da kötüsü, Hasan Sabbah, Kur'an-ı Kerim üzerinde yaptığı "batını" (iç) yorumlarla İslâm dinini gayesinden saptırmıştır. Dolayısıyla, Hasan Sabbah'ın batını yorum-

larına inanan ve bağlanan kişilere “Batıniler” denmiştir. Öte yandan Hasan Sabbah, Selçuklu düzenini içeriden çökertebilmek için terörizmin ezeli ve ebedi iki temel silâhını birden kullanmıştır. Bunlardan biri uyuşturucu (afyon), diğeri ise hançer idi. Uyuşturucu maddelere alıştırarak adamlarının iradelerine hükmeden Hasan Sabbah, yaptırdığı Batınî propagandalar ve işlettiği siyasî cinayetlerle Selçuklu düzenini temelinden sarsmaya başlamıştır. Bunun üzerine Selçuklular, bir taraftan kurdukları devlet üniversiteleri (Nizâmiye medreseleri) ile Sünnî İslâm inancını kuvvetlendirmeye çalışırken, diğer taraftan da Sultan Melikşâh’ın son zamanlarından itibaren Batınilerle amansız bir mücadeleye girişmişlerdir. Fakat Sultan Melikşâh’tan sonra Büyük Selçuklu Devletinde gittikçe ağırlaşan iç meseleler yüzünden Batınilerle gereği kadar mücadele edilememiştir. Batınilerin propaganda ve cinayetlerle dolu yer altı faaliyetleri, 1258 yılına kadar gittikçe artarak devam etmiştir. Bu tarihte Moğol İlhanlı hükümdarı Hülagü, Alamut merkezli İsmailiye Devletine tamamen son vererek, Batınileri tarihten tamamen silmiştir.

== IV. MAKALE ==

SULTAN MELİKŞÂH'IN GÜNEY-DOĞU ANADOLU POLİTİKASI: DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNİN FETHİ VE TÜRKLEŞTİRİLMESİ

(The Southeastern Anatolian Policy of Sultân Melikshâh:
The Conquest and Turkification of the Diyâr-i Bakr Region)

Giriş

VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru İslâm Devletine katılan yukarı el-Cezîre toprakları (yukarı Mezopotamya), “*Diyâr-ı Mudar*¹¹³, *Diyâr-ı Rabî’a*¹¹⁴ ve *Diyâr-ı Bekr*” adlarıyla anılan üç idarî bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan Diyâr-ı Bekr bölgesi, *Meyyâfârikîn* (Silvan) merkez olmak üzere *Âmid* (bugünkü Diyarbakır), *Erzen*, *Mardin*, *Siirt*, *Hasankeyf* (Hısn-ı Keyfâ), *Cizre* ve *Savur* gibi şehirlerle birlikte 30’dan fazla kale-kentten oluşmaktaydı (M. H. Yınanç, İA, Diyarbakir mad., III, 605 vd.; Kafesoğlu, 1973: 37; Sevim, 2005: III, 225). Bölge bu adı, fetih-sırasında buraya gelip yerleşmiş olan “*Bekr Arap kabilesi*”nden almıştır. Bölgenin ne doğal sınırları ve ne de mütecanis (homojen=aynı soydan) bir ahalisi vardı. Farklı soylara ve mezheplere mensup olan Müslüman ve Hristiyan ahali, aynı şehirlerde yan yana yaşamaktaydı.

Dört Halife ve Emevî dönemlerinden sonra uzunca bir süre Abbasî Devletinin hâkimiyeti altında kalan Diyâr-ı Bekr bölgesi, IX.-X. yüzyıllar arasında, yani bir asır civarında

¹¹³ Mudar Araplarının yurdu. Fırat nehrinin Sümeysat’tan Âne’ye kadar uzanan doğu havzası. Merkezi Harran olup, Urfa, Rakka, Suruç, Bire, Caber ve Karkisiyâ bölgenin en önemli şehirleridir.

¹¹⁴ Rabî’a Araplarının yurdu. Dicle nehrinin Tell Figan’dan Tigris’e kadar uzanan havzası. Habur çayının aşağı, Zap suyunun da hem yukarı hem aşağı mecrasını kapsar. Merkezi Nusaybin’dir. Cizre, Dara, Sincar bölgenin en önemli şehirleridir.

Hamdanî ailesinin elinde bulunduktan sonra X. yüzyılın sonuna doğru (990) Mervânî ailesinin eline geçmiştir. Büveyhî hükümdarını kendisine metbu' tanıyan Mervânî emîri, Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyin Bağdat'a yerleşip (1055) Büveyhî iktidarını ortadan kaldırmasından sonra Büyük Selçuklu Devletinin vassallığına geçmiştir (1058) (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 422; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 304).

Mervânî emîrleri, Hamdanî emîrleri gibi bölgede kuvvetli bir merkezî idare kurabilmiş değillerdi. Onların hâkimiyetleri, etrafları kuvvetli surlarla çevrili, genellikle kalelerle destekli olan şehirlere ve bu şehirlerin ve kalelerin içine yerleştirmiş oldukları garnizonlara dayanmaktaydı.

1043 yılında, Diyâr-ı Bekr bölgesine, Irak-ı Acem (Batı İran) üzerinden kalabalık bir Türkmen kitlesi gelmiştir. Başlarında *Mansur*, *Anasioğlu*, *Boğa* ve *Göktaş* gibi beyler bulunan bu Türkmen kitleleri, Diyâr-ı Bekr bölgesinde bazı yerler ile Musul ve çevresini ele geçirip, bu yerlerde yerleşmek istedilerse de, Mervânî ve Musul emîrleri buna müsaade etmemişlerdir. Bunun üzerine Türkmen beyleri, göçerlerini alıp, Azerbaycan'a gitmişlerdir (1044) (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 298-302; Urfalı Mateos, 1987: 82 vd.).

Mervânî Emîrliğinin Büyük Selçuklu Devletine vassallığı, 1084 yılına, yani Sultan Melikşâh zamanına kadar devam etmiştir. Devrin anlayışına göre, her vassal hükümdar, metbu' hükümdarın siyasetine aykırı olmamak şartıyla kendi özel siyasetini serbestçe uygulayabilmekteydi. Fakat Mervânî emîrleri, bazı Arap emîrleri gibi güvenilir bir vassal değildiler. Hanedan, inanç ve gelenek bakımından Şîî eğilimli idi. Dolayısıyla Mervânî emîrleri, vassallık anlayışına ve hukukuna aykırı olarak, yani Büyük Selçuklu Devletinin aleyhine zaman zaman Fatımî halifeleri ve Bizans imparatorları ile gizli veya açık anlaşmalar yapabilmekteydiler. Yine onlar, tayin ettikleri Hristiyan idareciler vasıtasıyla zaman zaman kendi halklarına karşı İslâm aleyhtarı bir politika izleyebilmekteydiler (İbnü'l-Esîr,

1987: X, 132; Turan, 1980: 204; Sevim, 2005: II, 648)¹¹⁵. Müslüman halk da bu politikaya istemeyerek tahammül etmekteydi. Özetle söylemek gerekirse, Mervânî idarecileri, bu olumsuz tutumları yüzünden sadece Müslüman halkın nezdinde değil, metbu' hükümdar olarak Sultan Melikşâh'ın nezdinde de değerlerini ve itibarlarını büyük ölçüde yitirmiş durumdaydılar.

1. Abbasî Halifesinin Eski Veziri Fahrü'd-devle Ebû Nasr Muhammed bin Cühey'r'in Sultan Melikşâh Tarafından Diyâr-ı Bekr Seferine Başkomutan Tayin Edilmesi

Arapların Cühey'r ailesinden olan Fahrü'd-devle, bir süre Mervânî Emîrliğinin vezirliği görevinde bulunduktan sonra, 1062-1078 yılları arasında, Abbasî halifesinin vezirliği görevini yapmıştı. Fakat Fahrü'd-devle, 1078 yılında Bağdat'ta çıkmış olan Şafiî-Hanbelî çatışmasında, Hanbelîlerin tarafını tuttuğu gerekçesiyle Sultan Melikşâh ile vezir Nizâmü'l-Mülk tarafından Abbasî halifesine yapılan baskılar sonucunda görevinden azlettirilmişti. Yerine de, yine Nizâmü'l-Mülk'ün isteği ve önerisiyle Fahrü'd-devle'nin oğlu Amîdü'd-devle getirtilmişti. Fakat Amîdü'd-devle de, 4 yıl sonra bir gerekçe gösterilmeden görevinden alınmıştı (Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, XXVI, 60 vd.; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 30 vdd.; İbnü'l Esîr, 1987: X, 106 vd.; Bundarî, 1943: 55; İbnü'l-Kesîr, 1995: XII, 247).

Cühey'r âilesinden Fahrü'd-devle ve oğlu Amîdü'd-devle'nin böyle arka arkaya devlet görevinden uzaklaştırılıp, menkûbiyet hayatına düşürülmeleri, yani bir kenara itilmeleri, âile itibarlarına indirilmiş ağır bir darbe olmuştur. Bu durumu içlerine sindiremeyen Cühey'r âilesinin fertleri, tekrar görev alabilmek ve itibarlarını yükseltebilmek için çareler araştırmaya başladılar. Bu düşünceyle harekete geçen Fahrü'd-devle, Sultan Melikşâh'a bir mektup yazdı. O, bu mektubunda Sultana "*daha önce görev yaptığı Mervânî Emîrliğinin kalelerinde ve hazinelerinde*

¹¹⁵ Mervânî emîri Mansur, başarılı bir idareci olmasına rağmen Müslüman veziri Ebû Tâhir'i tutuklatıp hapse atarken, yerine Hristiyan Ebû Salim'i vezir yapmıştır. Bütün memuriyetlere Hristiyanları getirmiş olan Ebû Salim, idaresinin zalimliği ve Müslümanlara karşı yaptığı haksızlıklarla herkesin nefretini üzerine çekmiştir.

pek çok para, mal ve mücevher bulunduğu”¹¹⁶ şeklinde kulağa hoş gelen sözler söyleyip, “bölgenin fethi için derhal Selçuklu ordusunun harekete geçirilmesi gerektiğine” dair bir öneride bulundu (Sevim (Sıbt İbnü’l-Cevzî), 1999: XX, 39). Fakat Sultan Melikşâh, “vaziyetten vazife çıkarma” anlamına gelen bu öneri ile o zaman pek fazla ilgilenmedi.

Amîdü’d-devle’nin görevden alınışı, sadece Cüheyr âilesinin fertlerini değil, aynı zamanda vezir Nizâmü’l-Mülk’ü de son derece rahatsız etmişti. Çünkü Nizâmü’l-Mülk, aynı zamanda damadı olan Amîdü’d-devle’yi halifenin vezirliği görevine bizzat kendisi getirmişti. Dolayısıyla Nizâmü’l-Mülk, itibarını sarsan ve kendisini müşkül duruma sokan bu görevden uzaklaştırma olayı (azil) karşısında ilgisiz ve duyarsız kalmadı; Fahrü’d-devle âilesinin itibarını iade edebilmek için derhal harekete geçti. Daha önce Fahrü’d-devle’nin Diyâr-ı Bekr’in fethi için yapmış olduğu öneri konusunda Sultan Melikşâh’ı ikna etti. Bundan sonra Cüheyr âile fertleri, topluca, devletin merkezi İsfahan’a davet edildi. Fahrü’d-devle ve oğlu, burada bir hükümdar gibi karşılandı. Sultan ve vezir tarafından iltifatlara ve hediyelere boğuldu. Âilenin reisi Fahrü’d-devle de, Mervânî emîri Mansur’un elindeki Diyâr-ı Bekr bölgesinin Büyük Selçuklu Devleti adına zaptıyla görevlendirildi (Sevim (Sıbt İbnü’l-Cevzî), 1999: XX, 54; Sevim (İbnü’l-Cevzî), 2005: XXVI, 65).

Sultan Melikşâh, bu görevlendirmede Fahrü’d-devle’ye tanıdığđ haklar ve yüklediğ sorumluluklarla ilgili bir tevkî’ (tevcih menşuru) hazırlattı. Bu tevkî’de, devrin kroniklerine yansıdığđ kadarıyla şu hükümler ve şartlar yer alıyordu:

- Diyâr-ı Bekr bölgesi Fahrü’d-devle’ye ıktâ’ edilecek. Buna karşılık Fahrü’d-devle de Selçuklu hazinesine vergi ödeyecek.

¹¹⁶ Fahrü’d-devle’nin verdiği bu bilgi şüphesiz doğru idi. Çünkü o, yukarıda belirtil-diği gibi, Abbasî Halifesinin veziri olmadan önce Mervânî Emirlerinin vezirliği görevinde bulunmuştu. Dolayısıyla Fahrü’d-devle, Mervânî Emirliğinin iç yapısını ve sahip olduğu imkânları çok iyi bilmekteydi.

• Sefer süresince Selçuklu ordugâhında günde beş defa nevbet çaldırılacak¹¹⁷.

• Bölgenin zaptından sonra Fahrü'd-devle kendi adına günde ancak üç defa nevbet vurdurabilecek.

• Fahrü'd-devle, vassal hükümdar olarak okutacağı hutbelerde ve bastıracağı paralarda önce metbu' hükümdar olarak Sultan Melikşâh'ın adını, sonra da kendi adını zikrettirecek ve yazdıracak (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 55; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 65; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 122; el-Bundarî, 1943, 76; İbnü'l-Kesîr, 1995: XII, 254; Müneccimbaşı, 2000: I, 55).

Sultan Melikşâh, bundan sonra devrin âdeti gereğince Fahrü'd-devle'ye "*hul'at, davul ve sancak*" gibi bazı hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri vermek suretiyle onu onurlandırıp yetkili kıldı. Böylece, fiilen olmasa da hukuken Diyâr-ı Bekr bölgesinde Büyük Selçuklu Devletine bağlı bir emîrlik kurulmuş oldu.

Arzu ettiği görevi almakla son derece mutlu olan Fahrü'd-devle, bundan sonra İsfahan'da pek fazla kalmadı; sefer için gerekli hazırlıkları kısa sürede tamamlayıp Diyâr-ı Bekr bölgesine doğru yola çıktı. Yanında, daha önce kendisine katılmış olan Bağdat şahnesi (askerî vali) *Gevherâyîn* de bulunuyordu (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 57). Öte yandan, Sultan Melikşâh da, gönderdiği birer fermanla çevre bölgelerdeki emre hazır bütün Selçuklu ve Türkmen beylerini Fahrü'd-devle'nin seferine katılmaları için aynı zamanda harekete geçirdi. Bunlar, başta *Artuk Bey* olmak üzere *Hâcib Altuntak*, *Çubuk*, *Dimlaç oğlu Muhammed*, *Sunduk*, *Ayaz*, *Türşek*, *Humar-taş* gibi beyler idi. Sultan, bu beylerden başka, vassal Hille Arap emîri *Mansur* ve oğlu *Sadaka'yı* da Fahrü'd-devle'nin maiyetine vererek, onu daha da

¹¹⁷ "Nevbet", seferde ve hazerde (barış zamanı), zamanın devlet orkestrasının saltanat sarayının kapısında veya saltanat çadırının, yani otağın önünde, belirli zamanlarda, genellikle namaz vakitlerinde konser vermesidir. Bu sefer sırasında, Selçuklu ordugâhında günde beş defa nevbet çaldırılması, seferin doğrudan doğruya Sultan Melikşâh adına yapıldığını göstermektedir. Çünkü, Ortaçağ devletlerinde metbu' hükümdarlar günde beş defa nevbet çaldırılırken, tâbi (vassal) hükümdarlar üç defa nevbet çaldırabilmekteydiler.

kuvvetlendirdi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 57, 58, 59; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 125 vd.; el-Bundarî, 1943: 77). Bütün bu beyler de, Fahrü'd-devle'nin emrine girmek için bulundukları bölgelerden derhal ayrılıp, Diyâr-ı Bekr bölgesine yöneldiler. Öte yandan, kısa sürede bölgeye ulaşan Fahrü'd-devle, maiyetine verilmiş olan bu beyler ve onlara bağlı kuvvetlerle Âmid şehri ve kalesi önlerinde buluşup, bütün bu beyleri ve kuvvetlerini kendi komutasında birleştirdi (Temmuz 1084).

Bu arada, bölgenin hükümdarı olan Mervânî emîri *Mansur* da boş durmadı. Gücünü takviye edebilmek ve kuvvetli bir savunma yapabilmek için komşu emîrlerden kendisine müttefikler aradı. Aralarında düşmanlık ve güvensizlik olmasına rağmen, başta Âmid olmak üzere bazı şehir ve kaleleri Musul-Halep emîri Müslim bin Kureyş'e vermeyi vaat ederek, kendisinden yardım istedi. Müslim'in Mansur'u desteklemesi, hiç kuşkusuz, metbu' hükümdar olarak Sultan Melikşâh ile aralarının bozulmasına sebep olacaktı. Fakat yapılan teklif, Müslim için yabana atılacak gibi değildi. Nitekim, çıkarına son derece düşkün bir emîr olan Müslim, bu fırsatı kaçırmak istemedi; ordusunu alıp, derhal Mervânî emîrinin yardımına geldi. Fakat, Müslim'in herhangi bir ihanetinden çekinen Mervânî emîri Mansur¹¹⁸, şehri savunma faaliyetini surların içinde değil, dışında yapmaya karar verdi. Dolayısıyla müttefik kuvvetler, sırtlarını şehre çevirerek, kalenin önünde mevzi aldılar (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 125; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 330; el-Bundarî, 1943: 77; Sevim (İbnü'l-Adîm, Zubdetü'l-Haleb), 2005: II, 649).

2. Fahrü'd-devle'nin Müslim'i İttifaktan Ayırma ve Arapları Kurtarma Teşebbüsü

Artık taraflar, Diyâr-ı Bekr bölgesinin kaderini tayin için savaşa hazır duruma gelmişlerdi. Fakat, her iki taraf da birkaç gün yerlerinden hiç kıyılamadan ve hiçbir adım atmadan mevzilerinde tereddüt içinde birbirlerini süzüp durdular. Çünkü, her iki taraf için de yolunda gitmeyen ve hatta sebepleri

¹¹⁸ Bu iki emîr arasında hiçbir zaman samimiyet ve güven mevcut olmamıştır.

farklı olsa da her iki tarafı da aynı derecede endişeye düşüren bir durum vardı.

Taraflardan Müslim'i endişeye sevk eden durum şu idi: Mervânî emîrinin câzip teklifiyle kendi ülkesine kolayca birkaç şehir ve kale katılacak olması, Müslim'in aklını başından almıştı. Fakat onun, karşısındaki ordunun başında metbu' hükümdar Melikşâh'ın bayrak ve sancaklarının dalgalandığını görmekle aklı başına gelmişti. Çünkü Müslim böyle bir ittifaka girmekle bir anda himayesi altında bulunduğu Sultan Melikşâh'ın düşmanı ve rakibi haline gelivermişti. Artık o, Büyük Selçuklu ordusuna karşı savaşmak zorunda idi. Bu durum ise, vassallık anlayışına ve hukukuna uygun düşmemektedir. Dolayısıyla onun metbu' hükümdar Melikşâh tarafından mutlaka cezalandırılması gerekmektedir. Bu yüzden cesareti tamamen kırılmış olan Müslim, Fahrü'd-devle'ye *"Ben ve Mervânî emîri Sultanın köleleri (vassalları) olduğumuza göre, bu savaş neden yapılıyor?"* şeklinde bir haber göndermek suretiyle bu seferi ve savaşı durdurmaya çalıştı (Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 330). Hatta o, seferin ve savaşın durdurulamaması halinde bile, Mervânî emîrinin yanında durmak niyetinde değildi; ittifakından ayrılıp gitmek, yani kendisini kurtarmak düşüncesindeydi. Bunun için de fırsat ve zaman kollamaya başlamıştı.

Öte yandan, Fahrü'd-devle'nin duyduğu endişenin temelinde ise, Arap milliyetçiliği düşüncesi ve duygusu yatmaktaydı. Çünkü hem Müslim bin Kureyş hem de Fahrü'd-devle, Musul kökenli Araplardan olup, birbirlerinin hemşerisi idiler. Fakat Müslim'de pek fazla görülmeyen Arap milliyetçiliği düşüncesi ve duygusu, Fahrü'd-devle'de son derece kuvvetli idi. Fahrü'd-devle'ye göre, Müslim'in ittifaktan ayrılıp gitmemesi halinde Arapların Türkmen kuvvetleri tarafından ezilmesi veya imha edilmesi kaçınılmaz olacaktı. Bu durum ise, Fahrü'd-devle'yi son derece endişelendirmektedir. Dolayısıyla Fahrü'd-devle'nin duyduğu endişe, Müslim'inkinden tamamen farklı olmakla birlikte onunkinden hiç de az değildi. O da, karşısında Müslim ile birlikte Musullu hemşerilerini görmekle saldırı emrini vermekte tereddüde düşmüş bulunuyordu. Daha doğrusu, burada

Fahrü'd-devle'nin kavmî duyguları (Araplık), komutanlık görevlerine üstün gelmişti. Bu yüzden Müslim'e derhal bir ulak gönderen Fahrü'd-devle, *"Benim yüzümden Arapların başına bir felâket gelmesini istemem"* diyerek, onun ittifaktan ayrılıp gitmesini istedi. Böylece, Fahrü'd-devle'nin yapmış olduğu bu teklif, Müslim'in ittifaktan ayrılmak için aradığı fırsatı, kendiliğinden ortaya çıkarmış oldu. Taraflar, bu hususta derhal bir anlaşmaya vardılar. Yapılan anlaşmaya göre, Müslim'in, ordusunu Âmid önünden rahatça çekebilmesi için Selçuklu ordusu biraz geri çekilecekti. Bundan sonra Fahrü'd-devle, başkomutan olarak bütün Selçuklu ve Türkmen beylerini toplayıp, geri çekilme emrini verdi (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 125; el-Bundarî, 1943: 77). Fakat, Fahrü'd-devle'nin bu teşebbüsü, ilk adımda tepkiyle karşılanıp, başarısızlığa uğradı.

3. Fahrü'd-devle-Artuk Bey İhtilâfı

Fahrü'd-devle'nin Selçuklu ve Türkmen beylerine sormadan ve danışmadan yapmış olduğu bu gizli anlaşma ve bu anlaşma ile ilgili verdiği geri çekilme emri, bir an önce saldırarak ve sonuç almak için sabırsızlanan Selçuklu ve Türkmen beylerini son derece kızdırdı. Özellikle Âmid'e giriş ve çıkış yollarını elinde tutan *Artuk Bey*, *"Büyük Sultanın (Melikşâh) daima ileri gitmesi gereken sancağını geri almayacağını"* bildirerek, Fahrü'd-devle'nin geri çekilme emrini hiç düşünmeden reddetti. Aynı şekilde Türkmen savaşçıları da, *"Biz uzak memleketlerden buraya yağma amacıyla geldik. Onlar ise, barış yapmakta acele ediyorlar. Biz buradan böyle elleri boş mu döneceğiz?"* diyerek, Fahrü'd-devle'nin anlaşma plânına hep birden karşı çıktılar (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 58). Artık, Türkmen savaşçılarının gözlerinde savaş ve ganimet coşkusu parlamaktaydı.

Öte yandan, başkomutan olarak Fahrü'd-devle'nin durumu ise, son derece kritik idi. Gerçekten de o, Arapları kurtarmak için Müslim ile aralarında yapmış olduğu gizli anlaşmayla meseleyi çıkmaza soktuğu gibi, Türklerin sosyal psikolojisini iyi bilmediği için Türkmen beyleri ve savaşçıları üzerindeki kontrolünü de tamamen yitirmiş bulunuyordu. Nitekim Artuk Bey ve Türkmen savaşçıları, bundan sonra düşündükleri gibi hareket etmeye baş-

ladılar: Artuk Bey, özellikle emrindeki Türkmen beylerine göz yummuş olmalı ki¹¹⁹, bütün Türkmen savaşçıları, Fahrü'd-devle'nin emrinin aksine Çubuk Beyin komutasında, Âmid kalesinin önünde mevzilenmiş olan Mervânî emîri Mansur ile Müslim'in kuvvetleri¹²⁰ üzerine sürpriz bir gece baskını düzenlediler. Mervânî emîri ve Müslim, beklemedikleri bu baskın karşısında ciddî bir direniş gösteremediler. Tam bir hezimete uğradılar. Ancak zamanında kaçabilenler, Âmid kalesine sığınıp kurtulabildiler. Hatta, yakalanmamak ve süratli kaçabilmek için hiç kimse silâhını bile eline alamamıştı. Kaçıp kurtulanların başında bizzat Mervânî emîri ve Müslim bulunmaktaydı. Özellikle Müslim, bu baskından kurtuluşunu, ünlü atı "Beşşar"ın maharetine ve süratine borçlu idi (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 125; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 330; el-Bundarî, 1943: 77, 78; Azimî Tarihi, 1988: 24). Fakat onun, esir ve teçhizat (savaş araç ve gereçleri) olarak verdiği kayıp ise, çok büyüktü. Özellikle Müslim'in komutanları, kendisi kadar şanslı olmamışlardı. Hemen hemen hepsi tutsak düşmüştü. Böylece Müslim, bir anda yüksek komuta heyetinden tamamen mahrum kalmıştı.

Bu baskında Türkmen savaşçılarının eline çok miktarda Arap komutanı ve askeri ile birlikte sayısız at ve silâh geçti. Onlar, elde ettikleri esirleri kurtuluş akçesi (fidye-i necat) karşılığında serbest bırakarak veya satarak büyük bir gelir elde ettiler. Fakat onların bu baskında ele geçirdikleri atlar ve silâhlar, pek fazla gelir sağlamamıştır. Çünkü Türkmen savaşçıların ele geçirdikleri at ve silâh sayısı, ihtiyacın ve talebin çok üzerindeydi. Bu durum, özellikle at fiyatlarının olağanüstü derecede düşmesine sebep olmuştur. Gerçekten de Türkmen savaşçıların satışa sundukları ganimet atlar, ancak bir veya iki dinar gibi çok düşük bir fiyata alıcı bulabilmiştir. Ganimet olarak aldıkları 10 bin civarındaki mızrak da, yemek pişirdikleri ka-

¹¹⁹ Bazı kaynaklar, "Fahrü'd-devle ve Artuk Bey bu baskından haberdâr olmadılar" demektedir. Bu bilgi Fahrü'd-devle için doğrudur. Fakat, Artuk Beyin bu baskından haberdâr olmaması ihtimal dışıdır.

¹²⁰ Mansur'un asıl kuvveti, surların ve kalenin içinde bulunuyordu. Surların dışındaki kuvveti ise, çok az idi. Dolayısıyla bu baskından en büyük darbeyi, Müslim'in kuvvetleri yiyecektir.

zanların altında odun yerine yakılmaktan başka bir işe yaramamıştır (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 58; Ebû'l-Ferec 'Tarihi, 1945: I, 330)¹²¹.

Bu sürpriz baskın, Türkmen beyleri ve savaşıları için tam bir zafer idi. Fakat aynı baskın olayı, başkomutan Fahrü'd-devle bakımından zafer anlamı taşııymıyordu. Zira bu olay, Türkmen beyleri ve savaşılarının aksine, Fahrü'd-devle'nin başkomutanlık itibarına indirilmiş ağır bir darbe idi. Çünkü Türkmen beyleri ve savaşıları, Fahrü'd-devle'nin verdiği emre itaat etmedikleri gibi, yaptıkları bu sürpriz baskınla da onun plânını temelinden çöktürmüşler, kendisini de müşkül bir duruma sokmuşlardı. Bu yüzden Fahrü'd-devle, baskın haberini aldığı zaman dehşet içinde kaldı. Fakat o, bu darbenin altında ezilip kalmadı; baskın olayından sorumlu tuttuğu Artuk Beye etkili bir siyaset oyunu ile karşılık vererek, aleyhine olan durumu lehine çevirmekte gecikmedi: Bundan sonra Fahrü'd-devle, başkomutanlık yetkilerini ustalıkla ve dirayetle kullanarak, Artuk Beye, derhal Türkmen savaşılarının elindeki ganimetlerin toplatılıp İsfahan'a gönderilmesi, Âmid kalesine sığınmış olan Müslim'i de yakalamak gibi yerine getirilmesi son derece güç bir emir verdi. Fahrü'd-devle'nin bu emirden maksadı;

- Plânını bozmuş olan Artuk Beyi zor duruma sokarak, onun bu seferden ayrılıp gitmesini sağlamak,
- Arapları korumak için Müslim ile yapmış olduğu anlaşmayı örtbas ederek, bu hususta Sultan Melikşâh'ın nezdinde herhangi bir suçlamaya maruz kalmamak,
- Toplanacak ganimeti İsfahan'a göndermek suretiyle de Türkmen savaşılarının zaferini kendisine mâl edip, Sultan Melikşâh'ın teveccühünü kazanmaktı.

¹²¹ Ebû'l-Ferec, bu hususta oldukça ayrıntılı, fakat biraz değişik olarak şu bilgiyi vermektedir: Bu baskında, "Türkmenler, Arapların çadırlarına girip, onları soydular, kadınları ile çocuklarını esir ederek, mallarını zaptettiler. Ele geçirdikleri Arap emirlerinin boyunlarına ip takarak, bunları Âmid surları önüne getirdiler. İçlerinde işe yarayanlarının en iyisini onar dinara, daha aşağıda olanları da 5 dinarın altında bir paraya sattılar. Güzel bir Arap atı 5 dinara, bir deve 1 dinara, bir merkep 5 "zuze"ye, bir koyun yarım "zuze"ye satıldı". Türkmenler, 10 binden fazla mızrak ele geçirmişlerdi ki, bunları kazanların altında yaktılar.

Görüldüğü gibi, Fahrü'd-devle, usta ve tecrübeli bir siyaset adamıydı. Özellikle, hile ve kurnazlığın siyasette kullanılan bütün yöntemlerini çok iyi bilmekte ve uygulamaktaydı. Buna karşılık Artuk Bey, savaş ve taktikte olduğu kadar siyasette başarılı değildi. Daha doğrusu onun dikkatini üstünde toplayabildiği tek husus, savaş sanatı idi. Bundan dolayı Artuk Bey, Fahrü'd-devle'nin siyaset oyununun pençesine kolayca düşmüştü. Fakat o, bu durumda bile Fahrü'd-devle'ye boyun eğmemiştir. Son derece onuruna düşkün bir komutan olan Artuk Bey, bu tavrını da, Fahrü'd-devle'ye verdiği şu cevap ile açıkça göstermiştir: *"Bana yaptığımız bu teklif, Sultan tarafından verilmiş bir emir değildir. Ben savaş adamıyım. Aldığımız tutsakları yanımızda tutmak veya hapsedmek, bizim töremiz değildir. Biz, onları ya satar ya da salıveririz"* (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 58).

Artuk Bey, Fahrü'd-devle'nin emrine verilmiş bir komutan olmakla birlikte, Sultan Melikşâh'ın üzerinde bir otorite tanıımıyordu. Başka bir deyişle o kendisini, Sultan Melikşâh'ın emri dışında hiçbir emre bağlı olmayan bir komutan olarak hissetmekteydi. Bu yüzden de Fahrü'd-devle'nin emrine itiraz etmekten çekinmemiştir. Onun esirler ve ganimetler hususunda gösterdiği itiraz ise, Türkmenlerin savaş töresine tamamen uygundu. Çünkü Türkmenlerin savaş töresine ve anlayışına göre, galip Türkmen komutanları ve savaşçıları, savaşta aldıkları tutsaklar, mallar ve eşyalar, yani bütün ganimetler üzerinde tam ve mutlak bir tasarruf hakkına sahiptiler. Tutsakların hayatı hakkında da istedikleri gibi karar verip uygulayabilmekteydiler. Öte yandan, Türkmenler, Selçuklu ordusunda sadece gönüllü müttelikler olarak savaşıyorlardı. Katıldıkları sefer ve savaşlarda da hizmetlerinin karşılığı olarak devletten herhangi bir ücret almıyorlardı. Onların bu tür faaliyetlerde tek ücretleri, yeni yaylak ve kışlaklar edinmenin yanı sıra ganimetten aldıkları pay idi. Dolayısıyla Türkmen savaşçıların elindeki ganimetleri toplamak çok zor, hatta imkânsız bir durum idi. Türkleri yakından tanıyan Fahrü'd-devle'nin bu durumu bilmemesi, hiç kuşkusuz ihtimal dışıdır. Bu duruma göre, Fahrü'd-devle'nin bu emri, onun yukarıda belirttiğimiz maksatlarını

gerçekleştirebilmek için bilinçli olarak verilmiş bir emir olarak gözükmektedir.

Görüldüğü gibi, Selçuklu ordugâhı, daha işin başında, Fahrü'd-devle ile Artuk Bey arasında tam bir üstünlük ve hâkimiyet mücadelesi batağına saplanmış durumdaydı. Mesele- nin en hazin yönü ise, Selçuklu beyleri arasındaki bu şiddetli rekabette, taraflardan hiçbirinin, hak ve davasında en ufak bir geri adım atacak gibi gözükmemesi idi. Bu durum ise, mesele- nin müspet bir şekilde çözülemeyeceğini, sonunda mutlaka birinin bertaraf olacağını göstermekteydi. Özellikle Fahrü'd- devle'ye göre, Artuk Beyin mutlaka bertaraf edilmesi gerek- mekteydi. Zira kendisine uysallıkla itaat etmeyen bir komuta- nın elde edeceği zafer, hiç şüphesiz zatı için tehlikeli sonuçlar doğuracaktı.

Öte yandan, Türkmen savaşçılarından yediği darbeden sonra Âmid kalesinde sıkışıp kalmış olan Müslim, buradan kendisini ve kalan ordusunu kurtarabilmek için Fahrü'd-devle ile Artuk Bey arasındaki ihtilâfı kendi lehine değerlendirmekte gecikmedi: Artuk Beye derhal bir mektup gönderen Müslim, Âmid kalesinden çıkıp sağ-salim memleketine dönmesine izin verilmesi halinde, kendisine yüklü bir haraç verme teklifinde bulundu. Fahrü'd-devle'nin siyaset oyunları karşısında bir hay- li sinirlenmiş olan Artuk Bey de, öfkesine mağlup olarak, Müs- lim'in bu teklifini hiç düşünmeden kabul etmiştir (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59; el-Bundarî, 1943: 77).

Selçuklu ordusunun başkomutanı Fahrü'd-devle'ye ge- lince, görüldüğü gibi o, emrine karşı çıkan, plânını çökerten ve kendisini müşkül duruma düşüren Artuk Bey'e uyguladığı siyaset oyunu ile onu tamamen köşeye sıkıştırmıştı. Öte yan- dan, psikolojik hususlarda iyi bir gözlemci ve analizci olan Fahrü'd-devle, Artuk Beyin Sultan Melikşâh'a karşı içten içe bir kızgınlık duyduğunu sezmişti (Sevim (Sıbt İbnü'l Cevzî), 1999: XX, 59). Bu durum ise, Fahrü'd-devle'nin işini bir hayli kolay- laştırmıştı.

Bundan sonra Fahrü'd-devle için siyaset oyununun son sahnesini oynamak kalmıştı. Bu son sahnede yapılması gereken

iş de, Artuk Beyi, seferden ayrılıp gitmesini sağlayacak derecede kızdırmaktı. Nitekim o, bu işi de ustalıkla yaptı: Fahrü'd-devle, Artuk Bey'e hitaben *"Sultanın kendisini Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethi için başkomutan olarak görevlendirdiğini, emrindeki askerlerin de Sultanın buyruğu doğrultusunda hareket ettiklerini, bu işte başarı gösteremediği takdirde görevi Hâcib Altuntak'a devredip gideceğini"* söyleyip, âdeta aba altından sopa göstermek suretiyle onu tahrik ve tehdit etti. Bu tahrik ve tehdit edici sözler, Artuk Beyin tahammül bardağını taşıran son damla oldu: Fahrü'd-devle'nin bu sözlerine son derece sinirlenmiş olan Artuk Bey, maiyetini ve bu mücadelede kendi tarafını tutan Türkmen savaşçıları yanına alıp, hemen bölgeden ayrıldı¹²². Bu durumu fırsat bilen Müslim de, Âmid kalesinden çıkıp, sağ-salim memleketine döndü (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59)¹²³. Böylece Fahrü'd-devle, bir taşla iki kuş vurarak, krizin tâ başından beri arzu ettiği amacına ulaşmış oldu.

Bu davranış, hiç kuşkusuz, Artuk Bey'in bütün hayatı boyunca yapmış olduğu en büyük siyasî hata idi. Gerçekten de o, bu davranışıyla, Fahrü'd-devle'nin eline gerektiğinden de fazla fırsat ve koz vermiş oldu.

Artuk Bey'in, Türkmen savaşçılarının bir kısmını yanına alarak seferden ve bölgeden ayrılıp gitmesi, hiç kuşkusuz Selçuklu ordusunun savaş gücünü bir hayli düşürmüştür. Fakat, Fahrü'd-devle, Artuk Bey gibi güçlü bir rakipten kurtulmuş olmanın verdiği sevinçten dolayı bunu düşünecek durumda değildi. Onun için öncelikli mesele, Artuk Beyden kurtulmaktır ve bu da olmuştur.

Kanaatimizce, Fahrü'd-devle ile Artuk Bey arasındaki ihtilâfın temelinde başkomutanlık meselesi yatmaktaydı. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, Artuk Bey, Diyâr-ı Bekr'in

¹²² Bazı insanlar vardır ki, rakiplerini bertaraf etme hususunda son derece kurnaz ve ustadırlar. Bunlar, rakiplerine hata yaptırtabilmek için onları ustalıkla tahrik ve teşvik ederler. Onlara bir hata yaptırırlar. Sonra da dönüp, onları bu hata ile suçlarlar. İşte Fahrü'd-devle'nin Artuk Bey karşısındaki tutumu da böyle olmuştur.

¹²³ Fahrü'd-devle ile Artuk Bey arasındaki tartışmanın sonucundan habersiz olan Müslim, Âmid'den kolayca çıkıp memleketine döndükten sonra, sağlamış olduğu bu kolaylıktan dolayı Artuk Bey'e çok miktarda para göndermiştir.

fethi için başkomutanlık görevinin kendisine verilmesini istemekteydi. Diğer taraftan, stratejik ve önü fethiye açık bir bölge olan Diyâr-ı Bekr'in, Fahrü'd-devle gibi bir adama bırakılması, Artuk Bey için öyle kolayca hazmedilebilecek bir durum değildi. Öyle anlaşıyor ki, Artuk Bey, önce Sultan tarafından Anadolu'daki fetih faaliyetinden merkeze çekilmesini ve sonra da Fahrü'd-devle'nin emrine verilmesini, bir türlü içine sindirememişti. Çünkü, Selçuklu devrinde "*Türk gücünün kırılmaz (sımaz) direği*" ¹²⁴ olarak ün yapmış ve hiçbir savaşta yenilmemiş olan Artuk Bey, ikinci derecede kalmaktan hoşlanmıyordu. Daha doğrusu o, Sultan Melikşâh dışında kendisinin üstünde bir otoriteye ve yetkiye sahip herhangi bir komutana tahammül edebilecek mizaçta biri değildi. Nitekim, öyle de olmuştur.

4. Fahrü'd-devle'nin Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethinde Uğradığı İlk Başarısızlık

Artuk Beyin seferden ve bölgeden, Müslim bin Kureys'in de Mervânî emîri Mansur'un ittifakından ve Âmid'den ayrılıp gitmesi ile rahat bir nefes almış olan Fahrü'd-devle, Diyâr-ı Bekr bölgesinin zabtı için şartlara uygun bir plân yaptı. Fahrü'd-devle, bu plâna göre, oğlu Zaîmü'd-devle'yi Âmid'in fethiyle görevlendirirken, emrindeki Selçuklu ve Türkmen beylerinin her birini de diğer şehir ve kalelerin fethine gönderdi. Kendisi de önemli bir kuvvetin başında, Mervânî Emîrliğinin merkezi olan ve emîrlerin yıllarca birikmiş servetlerini içinde sakladıkları Silvan (Meyyâfârikîn) şehri ve kalesi üzerine yürüdü. Bu arada Mervânî emîri Mansur da, Âmid'den Silvan'a gelip, savunma tedbirleri aldı.

Fahrü'd-devle ve oğlu Zaîm, ilk saldırı teşebbüslerinden elle tutulur bir başarı elde edemediler. Çünkü Âmid ve Silvan şehirleri, kuvvetli birer müstahkem mevki (kale-kent) olup, istihkâmları da mükemmel bir durumdaydı. Ayrıca, Mervânî emîri, bunların içine kuvvetli garnizonlar yerleştirmiş ve bol erzakla da takviye etmişti. Bu yüzden bu şehirlerin ve kalelerin

¹²⁴ Bu tanımlamanın ilk kısmı, Selçuklu devri Türk tarihçisi Mükrimin Halil Yınanç'a, ikinci kısmı da büyük İslâm tarihçisi İbnü'l-Esîr'e aittir.

düşürülmesi, uzun bir zamanı ve büyük bir gayreti gerektirmektedir.

Fakat Silvan ve Âmid şehirlerindeki askerî birliklerin dışında halkın durumu kısa sürede kötüleşti. Çünkü kuşatma yüzünden bu şehirlere mal akışı durduğu gibi, hasadını toplayamamış olan şehir halkları da açlık tehlikesiyle karşı karşıya gelmiş bulunuyorlardı. Bu durumu duymuş olan Fahrü'd-devle, Silvan ve Âmid halklarına gizlice haberler gönderip, onlara teslim olma çağrısında bulundu. Şehir halkından bazı kimseler, bu çağrıya uyarak, Fahrü'd-devle'ye yardım edeceklerini bildirdiler. Fakat bunlar, bir muhbirin ihbarıyla Mervânî emîri tarafından kısa sürede yakalatılıp, bertaraf edildiler (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59).

Fahrü'd-devle, Âmid ve Silvan gibi şehir ve kalelerin kuşatmasından bir sonuç elde edemeyince, Türkmen kuvvetlerinin bir kısmını yanına alarak, Mervânî Emîrliğine bağlı Ahlat şehri üzerine yürüdü. Onun bundan maksadı, Âmid ve Silvan gibi şehir ve kalelerin kuşatmasında uğradığı başarısızlığı burada elde edeceği bir başarı ile örtmektir. Fakat o, Ahlat önlerinde de aynı başarısızlığa uğradı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59. el-Bundarî, 1943: 77).

Artık kış yaklaşmaktaydı. Kış mevsimi boyunca da yapılabilecek fazla bir şey yoktu. Bu yüzden Fahrü'd-devle, geri dönmeye karar verdi. O, Türkmen savaşçıları kuzey Irak'taki kışlaklarına gönderirken, kendisi de Âmid kuşatmasında bırakmış olduğu oğlunun yanına döndü.

Fahrü'd-devle'nin bu zamana kadar geçen süre içinde, askerî alanda herhangi bir başarısı görülmemektedir. Buna rağmen o, seferin tâ başından beri yapılan işler hakkında gerekli açıklamalarda bulunmak için Sultan Melikşâh'a bir mektup yazıp gönderdi. Onun bu mektubu, askerî faaliyetlerden ve başarılarından bahseden bir rapor olmaktan çok, âdeta Artuk Bey hakkında yazılmış bir şikâyetnâme idi. Fahrü'd-devle, bu mektubunda Sultan Melikşâh'a, Artuk Bey ile aralarında geçen tartışmayı kendisini haklı çıkaracak şekilde anlattıktan sonra, özetle "Miislîm'in Âmid'de kuşatılmış ve yakalanmasının da an meselesi

olduğu halde, Artuk Bey'in olumsuz tutumu yüzünden bunun gerçekleştirilemediğini" söyleyip¹²⁵, sözlerini "*Müslim'in Artuk Beye ödediği para (rüşvet) karşılığında kurtulduğunu*" bildirmekle bitirmiştir (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59).

Fahrü'd-devle, Artuk Bey'in işini tamamen bitirebilmek için elindeki son kozu da böylece ustalıklı kullanmış oldu. Bu, gerçekten de Artuk Bey'in bir daha altından kalkamayacağı ağır bir suçlama idi.

Görüldüğü gibi, Fahrü'd-devle, sadece Artuk Beyi bertaraf etmekle kalmamış, aynı zamanda Sultan Melikşâh'a yaptığı şikâyetle onu affedilmez bir suçun (ihamet) da faili yapmıştır. Yenilgiye uğrayan her komutanın başarısızlığını genellikle hayalî ve gizli bir ihanete bağlaması gibi, Fahrü'd-devle de, bu davranışıyla, seferin başında uğramış olduğu başarısızlığının sebebini Artuk Bey'in olumsuz tutumuna (ihamet!) bağlayarak, kendisini kurtarmak istemiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, o, suçu ustalıklı Artuk Bey'in omuzlarına yükleyerek, kendi başarısızlığını da örtmek ve gizlemek istemiştir¹²⁶.

5. Sultan Melikşâh'ın Duruma Müdahale Etmek Üzere Musul'a Gelmesi

Sultan Melikşâh, Fahrü'd-devle'nin göndermiş olduğu raporu alıp okuduktan sonra Müslim bin Kureyş ve Artuk Bey hakkında bir takım kararlar alıp uyguladı: Sultan Melikşâh'a göre, ihamet etmiş kişilerin yerlerinde kalmasına ve görevlerine devam etmesine göz yummak, devlet için hiç kuşkusuz uygun bir hareket değildi. Bunun için Sultan, Halep ve Rahbe gibi şehirlerin idaresini Müslim'den derhal alıp, Fahrü'd-devle'nin oğlu *Amîdî'd-devle*'ye

¹²⁵ Yukarıda görüldüğü gibi, Fahrü'd-devle, Müslim bin Kureyş'i yakalamak şöyle dursun, yapılacak bir savaşta Arapların ezileceğini düşündüğü için onun ile çarpışmak bile istememiştir. Onun bu mektubundaki Artuk Beyi suçlayıcı sözleri ise, o zamanki tavrı ve hareketi ile tam bir çelişki teşkil etmektedir.

¹²⁶ Artuk Bey, sinirlenerek seferden ayrılıp gitmeseydi, Fahrü'd-devle'nin kendisini bu şekilde suçlaması, hiç kuşkusuz mümkün olamazdı. Kanaatimizce, Artuk Beyin seferden ayrılıp gitmesi, Müslim'in de Âmid'den kolayca çıkıp memleketine dönmesi ve arkasından ona çok miktarda para göndermesi gibi şartların gerektirdiği durumlar, ne yazık ki, Fahrü'd-devle tarafından Artuk Beyin ihanetinin birer delili ve ispatı olarak kullanılmıştır. Daha doğrusu, Artuk Bey, Fahrü'd-devle'nin bu suçlamayı yapabilmesi için kendisine fırsat ve koz vermiştir.

verdi. Ayrıca, *Hâcib Humar-tigin Savvab* ve *Aksungur* gibi komutanları da kalabalık bir Türkmen savaşçı grubuyla Amîdü'd-devle'nin maiyetine vermek suretiyle onu, Müslim'i yakalayıp cezalandırması için bölgeye gönderdi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 126; İbnü'l-Kesîr, 1995: XII, 257; el-Bundarî, 1943: 78). Çünkü Musul ve Halep emîri Müslim de, tıpkı Mervânî emîri Mansur gibi kaypak ve güvenilmez bir vassal idi. Gerçekten de o, Fatimî Devleti ve Mervânî Emîrliği ile kurduğu ittifaklarla zaman zaman Büyük Selçuklu Devletini arkadan vurmaktaydı (Turan, 1980: 205). Sultan Melikşâh'a göre, böyle bir vassalın cezasız kalması, diğer vassal hükümdarları cesaretlendireceği gibi devlet otoritesini de zedeleyebilirdi.

Sultan Melikşâh'ın Artuk Bey için de kararı şu idi: Fahrü'd-devle, Artuk Beyin ihanetini (!) öyle anlatmıştı ki, insanın buna inanması, inanmamasından daha kolay gelmekteydi. Buna rağmen Sultan Melikşâh, Fahrü'd-devle'nin verdiği bilgiye pek fazla inanmamış olmalı ki, Artuk Bey'e sadece bir uyarı yapmakla yetinilmesini istemiştir. Bunun için Selçuklu dîvânından Artuk Beye bir mektup gönderilerek, ona "*Sultan ile uyum içinde olması*" tavsiyesinde bulunulmuştur (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 59).

Sultan Melikşâh, bölgeye Amîdü'd-devle komutasında yeni bir takviye kuvveti gönderdiyse de, bu tedbiri yeterli bulmadı. Bizzat kendisi, komutanlarını da yanına alıp, bölgeye hareket etti ve ordusu ile Musul'a geldi. Amacı, gecikmiş olan Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethine müdahale etmek ve bu arada Müslim'i cezalandırmak idi. Fakat Sultan Melikşâh, tam bu sırada, kardeşi melik Teğiş'in Horasan'da isyan etmiş olduğu haberini aldı. Bu haber üzerine Müslim meselesini vezir Nizâmü'l-Mülk'ün oğullarından Müeyyedü'l-Mülk'e havale eden Sultan, ordusunu alıp geri döndü. Bu defa yanında Artuk Bey de bulunuyordu. Çünkü, bu arada Artuk Bey, Sultanın huzuruna gelip, Fahrü'd-devle'nin komutasından ayrılmasına sebep olan olayların gerçek yüzünü anlatmış ve affedilmişti (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 126; el-Bundarî, 1943: 78).

Öte yandan, Müslim'i Rahbe şehrinde, şaşkın bir vaziyette, korku ve endişe içinde bulan Müeyyedü'l-Mülk, görevini silâh kuvvetiyle değil, ikna ve inandırma yoluyla, başarılı bir şekilde yaptı: Rahbe şehrinde Müslim ile yüz yüze görüşen Müeyyedü'l-Mülk, meselenin çözümünde, Sultan Melikşâh'ın affını ve memnuniyetini kazanmanın daha doğru ve faydalı bir hareket olacağı hususunda kendisini ikna edip inandırdı. Böylece, yanına hediye olarak seçme atlar alan Müslim, kendisini temize çıkartabilmek ve tekrar Sultan Melikşâh'ın affını ve memnuniyetini kazanabilmek üzere Müeyyedü'l-Mülk ile birlikte İsfahan'ın yolunu tuttu. Fakat Sultan Melikşâh bu sırada İsfahan'da değil, kardeşi Melik Teğiş'in isyanı dolayısıyla Horasan'da bulunuyordu. Uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra, Sultan Horasan'ın Venenc kalesi¹²⁷ önünde kardeşi Teğiş'i kuşatmakla meşgul bulan Müslim ve Müeyyedü'l-Mülk, huzura birlikte kabul edildiler. Müslim, vassallık anlaşmasına aykırı hareketinden dolayı özür dileyip, tekrar itaat ve bağlılık yemini etti. Sultan Melikşâh da, Müslim'in özrünü kabul edip, onu affetti¹²⁸. Müslim, sadece Sultan Melikşâh tarafından affedilmekle kalmadı; aynı zamanda yanından getirmiş olduğu atları Sultana sunmak suretiyle onun memnuniyetini de kazanmış oldu. Çünkü bu atların içinde, Âmid önündeki baskında kendisini kurtarmış olan "Beşşar" adlı ünlü at da bulunuyordu (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 126 vd.; el-Bundarî, 1943: 78; Azimî Tarihi, 1988: 24; Sevim (İbnü'l-Adîm, Zubdetü'l-Haleb), 2005: II, 649 vd.)¹²⁹.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr'e göre bu yer Bevâzic'tir.

¹²⁸ Melik Teğiş, Venenc kalesinde kendisini sıkıştırmakta olan Sultan Melikşâh'ın Müslim bin Kureyş'i affetmesi karşısında son derece içerlemiş olmalı ki, Sultana "Ben Müslim bin Kureyş'ten daha aşağı bir adam mıyım?" şeklinde sitem dolu bir haber göndermiştir.

¹²⁹ Müslim'in Sultan Melikşâh'a "Beşşar" adlı atını hediye etmesi sebepsiz değildi. Her Türk gibi Sultan Melikşâh da nitelikli atlara çok düşküncü. Bu atın süratli koşmada ve engel atlamada ününü duymuş olan Sultan, derhal onu diğer meşhur atlarla yarışa sokmuştur. Üstelik, bu at üzerine Müslim ile bahse bile girmiştir. Sultan, "Beşşar"ın birinci gelmesi üzerine de, duyduğu heyecan ve sevinçten dolayı yerinden fırlayıp ayağa kalkmıştır.

6. Mervânî Emîri Mansur'un Seferi Durdurma ve Ülkesini Kurtarma Çabaları

Öte yandan, Fahrü'd-devle, bütün gücüyle Âmid ile Silvan şehir ve kalelerini kuşatmaya, Mervânî emîri Mansur da bu şehirleri ve kaleleri savunmaya devam ediyordu. Fakat, burada açık olan bir husus vardı. O da, Mervânî emîrinin uzun süre Selçuklu ordusuna dayanamayacağı hususu idi. Nitekim Mervânî emîri Mansur, bu gerçeği anlamakta ve kabul etmekte gecikmedi. O halde bu meselenin bir tek çözüm yeri vardı; o da Isfahan'daki Selçuklu sarayı idi. Mervânî emîri Mansur, Isfahan'a gidip, Sultan Melikşâh'ın merhametine ve himayesine sığınmaya karar verdi. Şartlar düşünüldüğünde, onun bundan başka bir çaresi de yoktu. Çünkü Sultan Melikşâh, bu tehlikeyi durdurabilecek tek güç idi.

Mervânî emîri Mansur, savunmaya devam etmesi için yerine vekil olarak Hristiyan veziri tabip Ebû Salim'i bıraktı. Kendisi de şehrin ileri gelenlerini yanına alıp, Isfahan'ın yolunu tuttu. Yanındaki heyetle Isfahan'a gelen Mansur, Sultan ile kendisi arasında arabuluculuk yapmaları için önce büyük Selçuklu komutanlarının tevecühünü kazanmak istedi. Bu düşünceyle komutanlardan Hâcib Kımaç'ın yanına gitti; fakat arabuluculuk hususunda ondan bir yardım alamadı. Ertesi gün, Sultanın dikkatini çekebilmek için saltanat çadırlarından birine değersiz bir at ile altın eşyalardan oluşan bir hediye paketi bıraktı. Ayrıca, aynı tür hediyelerden Sultan Melikşâh'ın eşi Terken Hatuna da gönderdi. Fakat onun bu kaba ve görgüsüzce davranışı, devlet görevlilerini son derece rahatsız etti. Hiçbiri yüzünü dönüp, onun bu hediyelerine bakmak bile istemedi. Fakat o, bu tür aşayağlayıcı davranışlardan alınacak ve kırılacak derecede onuruna düşkün bir adam değildi. Dolayısıyla bu durum onu hiç etkilemedi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 63).

Kaba ve görgüsüzce davranışlarıyla herkesin gözünde kötü bir intiba bırakmış olan Mervânî emîri Mansur, sonunda vezir Nizâmü'l-Mülk ile görüşüp, Sultandan huzura kabulünü istirham etti. Fakat Sultan Melikşâh, Mansur'u kabul etmek şöyle dursun, onun teklifini bile duymak istemedi. Dolayısıyla onun Sultan ile

görüşme talebi, derhal geri çevrildi. Bu durum, hiç kuşkusuz, Mansur'un Diyâr-ı Bekr bölgesindeki hâkimiyetinin geleceği bakımından kötü bir alâmetti. Bu da göstermekteydi ki, Sultan Melikşâh, kendisini tamamen gözden çıkarmış bulunmaktaydı. Buna rağmen Mansur, umudunu yitirmedi; Sultan ile görüşebilmek ve seferi durdurabilmek için yeni yollar aramaya başladı.

Böyle durumlarda Sultan Melikşâh'ın üzerinde son derece etkili olan iki kişi vardı. Bunlardan biri vezir *Nizâmü'l-Mülk*, diğeri ise Sultanın eşi *Terken Hatun* idi. Mervânî emîri Mansur, bu defa *Nizâmü'l-Mülk* ile *Terken Hatun*a başvurarak, talebi hususunda onlardan yardım ve destek istedi. Siyasî olaylardaki etkisi ve rolü ile tanınan *Nizâmü'l-Mülk* ve *Terken Hatun*, bu görevi istemeye istemeye üstlendiler. Sultan Melikşâh, Diyâr-ı Bekr bölgesi için şimdiye kadar takip etmiş olduğu siyaseti değiştirmeyi sakıncalı bulduysa da, *Terken Hatun* ve vezir *Nizâmü'l-Mülk*'ün etkisiyle biraz yumuşadı; Mervânî emîri Mansur'a "*sadece Silvan (Meyyâfârikîn) şehir ve kalesini bırakabileceğini, Silvan dışında Diyâr-ı Bekr bölgesindeki bütün şehir ve kalelerin derhal Fährî'd-devle'ye teslim edilmesi gerektiğini, ancak bu şekilde seferi durdurabileceğini*" bildirdi (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 63 vd.).

Bu öneri, Mervânî emîri Mansur'un Diyâr-ı Bekr bölgesinde tutunabilmesi için son şansı idi. Fakat o, Hristiyan veziri Sâlim'e danışmadan ve onun fikrini almadan bu öneriyi kabul etmek istemedi. Bölgedeki savunmanın durumunu öğrenebilmek için derhal Hristiyan vezirine bir mektup yazıp gönderdi. Ebû Sâlim'in savaş ruhu yükseklerden uçmaya devam ediyordu. Zira, onun cevap olarak gönderdiği mektupta, "*savunmanın başarıyla sürdü-rüldüğü, daha on yıl kuşatmaya dayanılabileceği*" şeklinde birçok ümit verici sözler söylenmekteydi. Bu haber üzerine ümit ve cesareti tekrar canlanmış olan Mansur, Sultan Melikşâh'ın önerisini hiç düşünmeden reddetti (Turan, 1980: 205; Sevim, 2005: III, 232). Fakat onun, bu suretle haddini aşarak, düşüncesizce vermiş olduğu red cevabı, Sultanı son derece kızdırdı.

Mervânî emîri Mansur, her ne kadar Sultan Melikşâh'ın önerisini hiç düşünmeden reddetti ise de, bu işin altından nasıl kalka-

cağını kendisi de bilemiyordu. Buna rağmen o, vezirinin verdiği ümitle haftalarca İsfahan'da kaldı. Fakat durum değişmedi.

Mansur, paraya düşkün (harîs), eli sıkı (cimri) (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 215), kaba, görgüsüz, anlayışı kıt ve siyasî kavrayışı zayıf bir adamdı. Onda, bir hükümdarı değerli kılan erdemlerin hiçbiri yoktu. Fakat, servet bakımından son derece zengindi. Tâbiri caizse, kendisi tam bir kirli çıkı idi. Silvan'daki hazinesinde *"bir milyon dinar civarında bir serveti"* olmasına rağmen, dikkat çekmemek için yanına fazla para almamıştı. Onun bu arada parası bitti. Kendisi ve yanında getirdiği heyet perişan ve sefil bir duruma düştü. Mansur, İsfahan'daki hayatını sürdürebilmek için Selçuklu komutanlarından borç para dilenmek zorunda kaldı. Emîr Ayaz'dan 1000 dinar aldı ise de, bu para da ona yetmedi. Bu defa, tüccarlara 3000 dinar karşılığında 7000 dinar ödemeyi taahhüt ederek, onlardan borç para istedi. Tüccarlar, bu cazip teklife rağmen ona borç para vermek istemediler. *Çünkü Sultan Melikşâh, on sene önce (1075) yayınlamış olduğu bir tevki' (ferman) ile tefeciliği, yani faizle borç alıp vermeyi tamamen yasaklamıştı* (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 63 vd.).

Mervânî emîri Mansur, vezirinin verdiği güzel haberin zevkini uzun süre tadamadı; ekonomik sıkıntılarla boğuştuğu ve memleketinin durumunu az-çok unutmuş olduğu bir anda gelen kötü bir haberle ağır bir şekilde sarsıldı. Çünkü, tam bu sırada Fahrü'd-devle'den Sultana gelen habere göre, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki şehir ve kaleler birer birer düşmeye başlamıştı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: 64). Artık vezirinin verdiği ümit sönmekte ve ufuk da kararmaktaydı.

Bu haber üzerine Mansur, geç de olsa, engellenmesi güç bir tehlike karşısında olduğunu anladı ve haklı olarak büyük bir endişe içine düştü. Bir şeyler kurtarabilmek için daha önce Sultanın kendisine yapmış olduğu ve kendisinin de reddetmiş bulunduğu teklifi kabul etmek düşüncesiyle tekrar harekete geçti. Fakat bu sırada Sultan İsfahan'da bulunmuyordu. Kardeşi Teğiş'in isyanı dolayısıyla Horasan'ın Venenc kalesi önünde idi. Mervânî emîri Mansur, süratle Venenc kalesi önüne gelip, Sultanın daha önce yapmış olduğu teklifi kabul ettiğini bildirdiyse de, artık iş işten

geçmişti. Onun bu teklifi, Sultan tarafından reddedildi. Böylece Mansur, son şansını da yitirmiş oldu. Mansur'un bu suretle uğramış olduğu hayal kırıklığı, onun ekonomik sıkıntılar altında ezilmiş hayatını büsbütün acılaştırdı.

Mervânî emîri, artık umutsuzluk uçurumunun tâ kenarına kadar gelmiş bulunuyordu. Tamamen içinden çıkılmaz bir duruma düşmüştü. Her şey kötüye doğru gitmekteydi. Üzüntü ve ümitsizlikten dolayı ne yapacağını, kime başvuracağını, nereden yardım isteyeceğini bilemiyordu. Umutsuzluk, âdeta onun aklını başından almış gibiydi.

Mervânî emîri Mansur, işte böyle umutsuzluk içinde kıvrılırken aklına bir anda parlak bir plân geldi: Musul-Halep emîri Müslim, Sultan Melikşâh'ın kız kardeşlerinden biriyle evliydi. O, seferin başında kendisi ile birlikte hareket ettiği için Sultan Melikşâh nezdinde suçlu duruma düşmüştü. Şimdi de gelip affedilmiş ve memleketine tekrar kavuşmuştu. Mansur'a göre, bu affedilme olayında, Sultan ile Müslim arasındaki akrabalığın önemli bir etkisi vardı. Bu düşünceyle tekrar harekete geçen Mansur, Sultanın kaybetmiş olduğu teveccühünü yeniden kazanabilmek için 60 bin dinar mihr vermek suretiyle kızlarından biriyle evlenme gibi acayip ve gülünç bir teklifte bulundu. Fakat onun, ümitsizliğin verdiği zihin bulanıklığı içinde yapmış olduğu bu acayip ve gülünç teklif, ciddiye alınmak şöyle dursun, Selçuklu devlet adamları tarafından alayla ve tiksintiyle karşılandı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 64). Böylece Mansur'un memleketini ve iktidarını kurtarmak için yapmış olduğu teşebbüslerin hiçbiri sonuç getirmedi.

7. Fahrü'd-devle'nin Mervânîlere Ait Şehirleri ve Kaleleri Birer Birer Düşürmesi ve Fethi Tamamlaması

Fahrü'd-devle için iç içe çekişmeler ve başarısız teşebbüslerle geçen 1084 yılından sonra, 1085 yılı zaferler yılı oldu: Türkmen kuvvetleri, bu yılın ilkbaharında Mardin'i ele geçirdiler. Bunu Siirt, Erzen ve Hasankeyf gibi şehirlerin düşüşü takip etti. Böylece tarihin akışı, tamamen Fahrü'd-devle'nin lehine,

Mervânîlerin de aleyhine dönmüş oldu. Artık, Mervânî Emîrliği son nefesini vermekteydi.

Fahrü'd-devle'nin ihtirasının ana hedefini, Âmid ve Silvan şehirleri oluşturmaktaydı. Diğer şehirler ise, onun için ikinci derecede kalmaktaydı. Bundan dolayı o işe, önce Âmid'den başlandı: Silvan kuşatmasını Hâcib Altuntak'a bırakan Fahrü'd-devle, Âmid önlerine gelip, komutayı bizzat eline aldı.

Yukarıda belirtildiği gibi, Âmid'i, Mansur'un yerine vekil olarak bıraktığı Hristiyan veziri Ebû Sâlim savunmaktaydı. Bu sırada Ebû Sâlim için en büyük tehlike, Fahrü'd-devle'den çok, Âmid'in Müslüman halkından gelmekteydi. Çünkü Ebû Sâlim'in idare anlayışı, Müslüman halkın sevgisini ve desteğini kazanabilecek nitelikte değildi. O, âdil ve herkesi kucaklayıcı bir idare çıkaramamıştı. Müslümanlara karşı daima dindaşları olan Hristiyanları tutmuştu. Bu yüzden Müslüman halk tarafından hiç mi hiç sevilmiyordu. Öte yandan, şehrin erzak durumu da gittikçe kötüleşmişti. Daha doğrusu, şehirdeki yiyecek maddeleri ve su aynı zamanda tükenmeye başlamıştı. Bu yüzden şehirde tahammül edilemez bir kıtlık meydana gelmişti. Çok miktarda erzak depolamış olan Hristiyan halk, Ebû Sâlim'den aldığı cesaretle, bir fincan buğdayı bir dinar gibi çok fahiş bir fiyata satmaktaydı. Hatta bazı aç gözlü ve merhametsiz kişiler, bu fiyatı daha da yükseltmekteydiler. Şehrin idarecisi ve savunucusu olan Ebû Sâlim ise, âdeta bu durumu onaylarcasına sessiz kalmaktaydı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 65). Böylece, Ebû Sâlim'e ve Hristiyan kitleye karşı nefrette tek vücut haline gelmeye başlayan şehrin Müslüman halkı, bir isyan ile patlamak üzere idi. Hatta, ortak tehlike karşısında olmak bile, halkın nefretini azaltamamıştı. Gerçekten de bu gelişme, kuşatılmış bir şehrin idarecisi ve savunucusu için son derece tehlikeli bir durum idi.

İçerideki durum böyle iken dışarıda da Fahrü'd-devle, bir taraftan Âmid kuşatmasını şiddetlendirirken, diğer taraftan da şehrin önündeki ekili ve dikili (bahçe, bostan, meyvelik, ekin tarlası) sahalarda ekonomik tahrip yaptırmaktaydı. Fahrü'd-devle'nin her iki faaliyeti de son derece etkili oldu. Artık, iç ve dış

baskılara tahammül edemeyen şehrin Müslüman halkı, Selçuklu ordusunu bir kurtarıcı olarak karşılamaya hazır bulunuyordu. Bu hususta tek yapılacak iş, bir gaflet anında şehrin kapılarını gizlice Selçuklu ordusuna açmaktı. Nitekim, sonunda bu da oldu. Müslüman halktan bazı iş bilir kişiler, askerlerin silâhlarını bırakmış oldukları bir dinlenme ve gaflet anında şehrin kapılarını açtılar. Bu kapılardan baskın halinde Âmid'e giren Selçuklu ordusu, kısa sürede direnişi kırıp, şehre hâkim oldu (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 132). Başta Ebû Sâlim olmak üzere, Mervânîlerin bütün komutanları ve memurları tutuklandı. Böylece, "şehrin kuşatmaya 10 sene dayanabileceği" safsatası da yıkılıp gitmiş oldu.

Fahrü'd-devle, Selçuklu ordusuna şehirde yağma ve tahribat yaptırmadı. Fakat o, Müslüman halkın Hristiyan halktan intikam almasını engelleyemedi: Müslüman halk, şehrin düşmesinden hemen sonra zapt edilemez bir kırgınlık nöbeti içinde harekete geçti; kendisine buğday satmamak veya vermemekle yaşatmış oldukları cehennem hayatının etkisiyle Hristiyan idarecilerin ve halkın evlerine saldırdı. Şehirde, korkunç sahneler cereyan etti. Hristiyan halkın nesi var nesi yoksa, hepsi soyulup soğana çevrildi (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 132).

Fahrü'd-devle, Âmid'deki ilk görevi sırasında edinmiş olduğu bilgiler ve tecrübeler sâyesinde, şehirde idaresini kurmakta ve yerleştirmekte pek fazla güçlük çekmedi: Fahrü'd-devle ilk atamaya, Âmid'in idaresini oğlu Zaîm'e vermekle başladı. Bunu, Çubuk Beyin şehrin "şahne"liğine (garnizon komutanı) tayini takip etti. Öte yandan Fahrü'd-devle, Âmid halkının içinde bulunduğu açlık ve sefalet durumunu da görmezlikten gelmedi; derhal dışarıdan çok miktarda buğday getirip, halka dağıttı (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 65). Böylece halk, yiyecek ve açlık sıkıntısından kurtarılıp, huzura kavuşturulmuş oldu.

Fahrü'd-devle, Âmid'deki işlerini tamamladıktan sonra bütün gücünü Silvan üzerinde topladı. Çünkü içinde Mervânî hanedanının hazinesi bulunan Silvan şehri, hâlâ direnmekteydi. Kuşatmanın gereğinden fazla uzaması başta Fahrü'd-devle olmak üzere herkesi şüphelendirmişti. Kuşatmanın başındaki komutan Hâcib Altuntak'ın tam bu sırada ölümü, meselenin

aydınlanmasına yol açtı. Fakat hikâye inanılacak gibi değildi: Hâcib Altuntak'ın terekesinde (ölenin özel eşyası), Silvan idarecilerinden gelmiş bazı mektuplar bulundu. Bu mektuplar vasıtasıyla, Silvan idarecileri tarafından Hâcib Altuntak'a sağlanan bir takım çıkarlar karşılığında bizzat kendisinin şehrin kuşatmasını uzatmış olduğu anlaşıldı (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 132).

Fahrü'd-devle, bundan sonra Silvan üzerine, bütün Selçuklu ve Türkmen beylerinin katıldığı yeni bir harekât başlattı: Bu cümleden olarak, şehrin dışarıyla irtibatı tamamen kesildi; kuşatma şiddetlendirildi; mancınıklarla sur duvarları tahrip edildi; burçların bir kısmı yıkıldı; ok yağmuru ile de şehrin içerisindekilere nefes bile aldırılmadı. Böylece Silvan halkının direnci tamamen kırılmış oldu. Zaten Âmid'in düşüşü, Silvan halkı için acı bir uyarı olmuştu. Artık direnmenin faydasız olduğunu anlayan Silvan halkı, şehirlerini kendi elleriyle teslim etti. Hapisten çıkarılan eski vezir Ebû Tâhir'in yol göstericiliği ile Mervânîlerin büyük hazinesi bulundu. Fahrü'd-devle, para, altın eşya ve çeşitli mücevherlerden oluşan ve bir milyon altın değerindeki bu hazineyi, oğlu Amîdü'd-devle vasıtasıyla Sultan Melikşâh'a gönderdi (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 66 vd; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 66; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 132).

Diğer Mervânî kale-kentleri de kısa sürede Silvan'ın âkıbetini paylaştılar. Çünkü bunların hiçbirinde kuşatmaya uzun süre dayanabilecek büyüklükte garnizonlar (askerî birlikler) yoktu. Bu arada Mardin kalesi, *Moncuk* (Boncuk) Böri tarafından teslim alındı. Bir fırsatı değerlendiren *Çökürmüş* de, Cizre şehrini ele geçirdi (Kafesoğlu, 1973: 45). Bundan sonra Türkmen atlıları bölgede rüzgâr gibi estiler; kısa sürede bütün direniş noktalarını çöktürdüler; geri kalan bütün kale-kentleri birer birer zaptettiler. Böylece, Diyâr-ı Bekr bölgesi ile Van gölü havzasının fethi tamamlanmış ve Mervânî emîrliğinin siyasî varlığı tamamen sona ermiş oldu (1085)¹³⁰.

¹³⁰ Diyâr-ı Bekr bölgesindeki sadece Atak ve Siverek kalelerinin sahiplerine dokunulmamıştır. Bunlardan Atak kalesinin sahibi, direnmeden Selçuklu hâkimiyetini kabul ettiği için yerini korumuştur. Siverek kalesi sahibi Ermeni Bogusağ'ın yerini korumasının sebebi ise, onun bu arada Müslüman olup, Sultan Melikşâh'tan beylik menşuru almasıdır. Böylece, Türk-İslâm emîrliği sıfatını kazanmış Bogusağ

8. Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fetihden Sonraki Durumu

Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethi ve ilhakı, Büyük Selçuklu Devletinin sınırlarını bir hayli genişletti. Fakat bu fetih, sadece devletin sınırlarını genişletmekle kalmadı; aynı zamanda Türkmen kitlelerine yeni hâkimiyet alanları ve yurtluklar da sağlamış oldu. Zira fethin tamamlanmasından sonra Selçuklu ve Türkmen Beylerinin her biri Fahrü'd-devle tarafından birkaç şehir ve kale ile ödüllendirilip memnun edildi. Daha da önemlisi, Türkmen beyleri, kendilerine verilen ıktâ'ların yanı başlarında yeni kışlaklar ve yaylaklar oluşturup, arkalarındaki Türkmen kitlelerini de bu yerlere yerleştirdiler. Böylece bölgedeki Türkleşme hareketi de başlamış oldu. Kuzey Irak'ta yaşayan Arap göçebeleri de, bundan sonra Diyâr-ı Bekr bölgesindeki yaylaklarına gelip gidemez oldular (M. H. Yınanç, Diyarbakir mad. İA: III, 612).

Öte yandan, arka arkaya kazandığı zaferlerle görevini başarıyla tamamlamış, gerekli tayin ve düzenlemeleri yapmış olan Fahrü'd-devle, artık itibarının en yüksek noktasına ulaşmış bulunuyordu. Bundan sonra Fahrü'd-devle için yapılacak tek bir iş kalmıştı. O da, gerekli açıklamalarda bulunmak, daha da önemlisi öneri ve buyruklarını almak için Sultan Melikşâh'ı ziyaret etmektir. Fahrü'd-devle, 1086 yılı içinde bizzat İsfahan'a gidip, bu görevini de yerine getirdi. Sultan Melikşâh da, yeni bir tayin, menşuru vermek suretiyle Fahrü'd-devle'yi tekrar Diyâr-ı Bekr bölgesine gönderdi (Kafesoğlu, 1973: 45).

Diyâr-ı Bekr'in eski sahibi Mervânî emîri Mansur ise, bölge üzerindeki iddiasından bir türlü vazgeçmiş değildi. Melik Teğiş'in isyanının bastırılmasından sonra Sultan ile birlikte İsfahan'a dönen Mansur, hâlâ ortalarda dolaşıp durmakta, sızlanmalarına devam etmekteydi. Sultan Melikşâh, Bağdat civarındaki Harbi kasabasını Mansur'a ıktâ' ederek, onu da bu ka-

ailesi, Türk beylerine bağlı olarak, Siverek'teki hâkimiyetlerini uzun bir süre devam ettirebilmiştir. (Kafesoğlu, 1973: 45).

Selçuklu ve Türkmen beyleri, Diyâr-ı Bekr bölgesine dahil olan Ahlat'a da dokunmamışlardır. Mervânî emirleri bir süre daha buradaki hâkimiyetlerini ve idarelerini devam ettirmişlerdir.

sabaya gönderdi (Kafesoğlu, 1973, 46). Sultanın nezdinde, uygunsuzca ve görgüsüzce davranışlarıyla kendisini bir hayli düşürmüş ve küçültmüş olan Mansur, bundan sonra geri kalan hayatını, bu kasabada, memleketine dönme özlemi içinde, ah çekerek tamamladı.

9. Fahrü'd-devle'nin Görevini Kötüye Kullanması ve Görevden Alınması (Azli)

Görüldüğü gibi, savaş gücü (Türkmenler), siyasî ustalığı, sabrı ve dayanıklılığı, Fahrü'd-devle'ye önemli bir emîrlik ile muazzam bir şöhret kazandırmıştı. Fakat o, bu makamın ve şöhretin değerini bilemedi. Mesaisini, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki idaresini kuvvetlendirmede ve geliştirmede değil, servet toplamada kullandı. Özellikle onun toplamış olduğu bu serveti, gizlice Bağdat'a taşıması, bölgenin ileri gelenlerini son derece rahatsız etti. Fahrü'd-devle'nin bu durumu, ünlü hukuk bilgini Ebû Ali Belhî tarafından Isfahan'a bildirildi. Bunun üzerine Sultan Melikşâh, Fahrü'd-devle'yi derhal Isfahan'a çağırdı. Daha önce Isfahan'da, vassal bir hükümdar muamelesi görmüş olan Fahrü'd-devle, bu defa sanık sandalyesine oturtuldu. Yapılan araştırma ve soruşturma sonucunda da, onun Diyâr-ı Bekr bölgesinden oldukça büyük miktarda bir servet topladığı ve bu serveti de Bağdat'a taşıyıp, güvence altına almış olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine Fahrü'd-devle, Sultan Melikşâh tarafından hemen görevinden alındı. Yerine de tanınmış hukuk bilgini Ebû Ali el-Belhî tayin olundu (1089) (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 70).

Fakat Ebû Ali de idarede yetersiz ve zayıf kaldı. Bazı idarecilerin görevini kötüye kullanmalarını önleyemedi. Halkın şikâyetleri Sultan Melikşâh'a kadar ulaştı. Bunun üzerine Sultan Melikşâh, dürüst bir kişi olmasına rağmen Ebû Ali'yi görevinden almak zorunda kaldı. Ebû Ali'nin yerine, vezir Nizâmü'l-Mülk'ün önerisi ve isteği üzerine Fahrü'd-devle'nin oğlu Amîdü'd-devle getirildi (1090). Fakat Amîdü'd-devle görev yerine gitmedi; bu devirde geçerli olan geleneğe uyarak, yerine vekil olarak küçük kardeşi Ebû'l-Berekât'ı gönderdi. Ebû'l-Berekât'ın Diyâr-ı Bekr bölgesindeki idaresi, Sultan Melikşâh'ın 1092 yılında ölümüne kadar devam etti (Kafesoğlu, 1973: 46 vd.).

Sultan Melikşâh'ın Selçuklu ülkelerindeki büyük imar faaliyetlerinden Diyâr-ı Bekr bölgesi de nasibini aldı. Özellikle Âmid şehrinin surları Melikşâh'ın emri ile onarıldı ve yeni kitabelerle süslendi. Yine Sultanın emri ile Âmid Ulu camii bölgenin idarecisi Amîdü'd-devle tarafından tamir edilip, ilâveler yapılmak suretiyle daha da sağlamlaştırılıp güzelleştirildi (Kafesoğlu, 1973: 158, 161).

10. Sultan Melikşâh'tan Sonra Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Kurulan Türkmen Beylikleri

Sultan Melikşâh'ın ölümünden (1092) sonra geçen 10-15 sene içinde Diyâr-ı Bekr bölgesi ve çevresinde birçok Türkmen beyliği birden kurulmuştur. Bunların en önemlileri şunlardır:

- Bitlis ve Erzen'de *Dimlaç/Dılmaç veya Toğan* (Doğan) *Arslan Oğulları Beyliği* (1098-1394).
- Âmid'de *İnal veya Yınal Oğulları Beyliği* (1103-1183).
- Ahlat merkez olmak üzere Van gölü havzasında *Ahlatşâhlar veya Sökmenliler Beyliği* (1100-1207).
- Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ), Mardin ve Harput'da *Artuk Oğulları Beyliği* (1101-1409).

Şimdi de bu beyliklerin nasıl kurulduklarını ve Türkiye tarihinde oynadıkları rolü kısaca belirtelim:

• Dimlac veya Toğan Arslan Oğulları Beyliği

Beyliğe adını veren Şemsü'd-devle *Toğan Arslan*, 1104-1137 yılları arasında Bitlis ve Erzen emîri idi. Azerbaycan'daki Duvin şehri de onun idaresinde bulunuyordu. Toğan Arslan, bir kaynağa göre Anadolu'ya akın yapan ve muhtemelen de Malazgirt savaşına katılmış olan Türkmen beylerinden *Dimlac*¹³¹ oğlu *Muhammed*'in torunu, başka bir kaynağa göre de

¹³¹ Dimlâc oğlu Muhammed'in babasının adı, Arap kaynaklarında, Arapça'nın imlâsıyla ancak "*dimlâc*" (دملج) şeklinde yazılabilmektedir. Fakat Türkçe'de "dimlâc" diye bir kelime bulunmamaktadır. Öyle anlaşıyor ki, bu kelime eski Türkçe'de "*tırkazlamak, sürgülemek*" anlamına gelen "*temle-*" fiilinden türetilmiş bir isim olmalıdır. Tıpkı "tık-a-" fiilinden "tıkac", "gül-" fiilinden "güleç", "dög-" fiilinden "dögeç" (tokmak, tokucak), "gör-" fiilinden "göreç" (göz bebeği), k(g)ır-mak" fiilinden "gırac" (mengene), "tut-mak" fiilinden "tutaç" (maşa) isimleri yapıldığı gibi "temle-" fiilinden de "temleç" ismi yapılmıştır. Bilindiği gibi, XI. yüzyıldan itibaren eski Oğuz Türkçesindeki kelimelerin başında bulunan "t" sesleri genellikle "d"ye dö-

yeğeni idi. Babasının adı ise, *Hüsâmî'd-devle Tum Tigin*'di¹³². Bu duruma göre, Tum Tigin, Dimlaç oğlu Muhammed'in ya oğlu ya da kardeşi idi (Sümer, 1999: II, 743 vd.).

Dilmaç oğlu Muhammed, Sultan Melikşâh devrinde, yaz aylarında Anadolu'ya akın yapan, kış aylarını da Halep'te geçiren Türkmen beyleri arasında gözükmektedir. Sultan Melikşâh, kardeşi Tutuş'u Suriye meliği tayin ettiğinde, kardeşinin emrine verdiği Türkmen beyleri arasında Dimlaç oğlu Muhammed de bulunuyordu (1078). Yukarıda belirtildiği gibi, Dimlaç oğlu Muhammed, yine Sultan Melikşâh'ın emri ile Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethi faaliyetine de katılmıştır (1083-1085). Bölgenin fethinin ve ilhakının tamamlanmasından sonra da Bitlis, Erzen ve Batman gibi şehir ve kasabalar Dimlâc oğlu Muhammed'e ıktâ' edilmiştir. Bundan sonra Dimlaç oğlu Muhammed'in adı kaynaklarda bir daha geçmemektedir.

Toğan Arslan Oğulları, Artuklular'dan sonra Güney-Doğu Anadolu bölgesinin en uzun ömürlü hanedanı olmuşlardır. Bitlis ve Erzen ile, daha sonra beyliğe dahil edilen Siirt'te Toğan Arslan Oğullarından 14 bey hüküm sürmüştür. Aşağı-yukarı üç asır süren bu uzun hâkimiyet, Anadolu'nun bu köşesinde Türk varlığının yerleşmesinde ve kökleşmesinde başlıca rol oynamıştır.

• İnal veya Yınal Oğulları Beyliği

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinin (Âmid ve çevresi) hâkimiyeti Şam meliği Tutuş'un eline

nüştürülmeye başlanmıştır. Bu duruma göre, bu kelimeyi "*dimlâc*" değil, "*temleç*" şeklinde okumak ve Türkçe'nin bugünkü fonetiğine göre de "*demleç*" şeklinde söylemek daha doğru olacaktır. "*Demleç*" de, kapının arkasına sürülen odun veya demir sürgü, mandal anlamına gelen bir kelimedir.

¹³² Bu beyin adını Cl. Cahen "*İl Tekin*", M. H. Yınanç "*Yel Tigin*", O. Turan "*Alp Tekin*", F. Sümer de "*Tum Tigin*" (توم تگین) şeklinde okumuş ve yazmıştır. Kanaatimizce, bu ismi, -tereddüt içinde de olsa- en doğru okuyan ve yazan F. Sümer'dir. Zira Eski Türkçe'de, "soğuk" anlamına gelen "*tum*, *tumlıg*, *tumlug*, *tumlımak*, *tumlıtmak*, *tumlutmak*, *tumluglanmak*" gibi birçok kelime bulunmaktadır¹³². "T" sesi "d"ye dönüşmek, yani "tum", "dum" şeklini almak suretiyle bu kelime, Anadolu'da hem şahıs hem de yer ve mevki ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Meselâ "*Tum Yürek*" (şahıs ismi), "*Dumlu*" (hem şahıs hem yer ismi: Erzurum), "*Dumlu Kalesi*" (Ceyhan), "*Dumlupınar*" (Kütahya), "*Dumbeli*" (Sökmenâbâd), "*Dumluca*" (Divriği), "*Tumtaş*" (Diyarbakır) vs. gibi.

geçmiştir. Tutuş'un 1095 yılında Selçuklu iktidarı için girdiği mücadelede hayatını kaybetmesinden sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinin idaresi, oğullarından Dukak'a bırakılmıştır. Bu sırada Dukak küçük yaşta olduğu için bölge bir süre komutan Tuğ-tigin tarafından idare edilmiştir (Sevim (İbnü'l-Adîm, Zubdetü'l-Haleb), 2005: II, 673). Tuğ-tigin'in bölgeden ayrılmasından sonra da Âmid'in idaresi Sadr adlı başka bir Selçuklu komutanına verilmiştir. Sadr ölünce de yerini kardeşi Yınal¹³³ almıştır. Böylece Âmid'de Yınal Oğulları Beyliği oluşmuştur.

Yınal Oğullarının Âmid'deki hâkimiyetleri 80 yıl sürmüştür. Bu arada kendi paralarını bastıran ve şehrin surlarını onartıp üzerine kendi kitabelerini koyduran Yınal Oğulları beyleri, Âmid'i parlak bir kültür merkezi haline getirmişlerdir. Özellikle Yınal Oğulları beylerinin şehirde oluşturdukları "*140 bin ciltlik muazzam kütüphane*", bu kültürel gelişmeye her yönüyle tanıklık etmektedir (Turan, 1987: II, 474). Âmid 1183 yılında Artuk Oğullarının eline geçmiştir. Böylece şehirdeki Türk hâkimiyeti Artuklularla devam etmiştir.

• Ahlatşâhlar veya Sökmenliler Beyliği

Ahlat, Sultan Alp Arslan zamanında (1063-1072), Selçuklu ve Türkmen beylerinin Anadolu'ya yaptıkları akınlarda gaza üssü olarak kullanılmıştır. Özellikle ünlü Türkmen Beyi Afşin, İç ve Batı

¹³³ "*Inal*", Göktürklerde, Uygurlarda, Kıpçaklarda ve Oğuzlarda kullanılan eski bir Türk unvanıdır. "*Ina*-" fiil köküne fiilden isim yapan "-l" ekinin getirilmesiyle yapılmış bir kelimedir. "*Inanılır, güvenilir kişi*" anlamına gelmektedir. Türkler, bazı kelimelerin başındaki "*i*" sesini pek iyi çıkaramamaktaydılar. "*Inal*" kelimesinin başındaki "*i*" da bu tür seslerden biridir. Bunun için onlar bu kelimeyi, Selçuklu devrinde "*i*" sesini ya "*ı*"ye dönüştürerek "*inal*" şeklinde, ya da "*i*"nın önüne "*y*" ilâve ederek "*yınal*" (يِنَال) şeklinde de söylemişlerdir. Bilindiği gibi, "*yınal*" unvanını son olarak Tuğrul ve Çağrı Beylerin üvey kardeşi İbrahim Yınal kullanmıştır. İbrahim Yınal'dan sonra "*inal* veya *yınal*" kelimesi unvan olarak değil, erkek ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Burada sorulması ve cevaplandırılması gereken bir soru da şudur: Âmid'de bir beylik kurmuş olan Yınal Oğullarının İbrahim Yınal ile bir ilgisi var mıydı? Bu hususta kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Fakat, eski Türk geleneğine göre, Türk toplumunda ataya, yani baba ve dedeye çok değer ve önem verilmekteydi. Onların adları ve hatıraları, özellikle ölümlerinden sonra da yaşatılmak istenmekteydi. Bunun için Türkler, erkek çocuklarından birine veya birkaçına genellikle kendi baba ve dedelerinin adını vermekteydiler. Yınal Oğulları beylerinden birinin adının Yınal, diğerinin de İbrahim olması, bu gelenekle ilgili olabilir. Dolayısıyla buradaki Sadr ve Yınal kardeşlerin, İbrahim Yınal'ın oğulları veya torunları olması, hiç de imkânsız değildir.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

Anadolu'ya yaptığı akınlara hep Ahlat'tan çıkmış, dönüşünde de, Bizans ordularına yakalanmamak için Toros dağları üzerinden Halep'e inmiştir. Malazgirt zaferinden sonra *Hâcib Sunduk*'un idaresine bırakılmış olan Ahlat'a birçok Müslüman bilgin, din adamı, mutasavvıf, sanatkâr ve tüccar gelip yerleşmiştir.

Diyâr-ı Bekr bölgesi, 1085 yılında fethedilip Büyük Selçuklu Devletine ilhak edilmesine rağmen bölgeye dahil olan Ahlat, hâlâ Mervânî emîrleri tarafından idare edilmekteydi. Mervânî emîrlерinin kötü idaresinden bıkmış ve usanmış olan Ahlat halkı, Selçukluların Azerbaycan melîği Kutbeddîn İsmail'in komutanlarından adâleti ve dirayetiyle ünlü *Sökmen*'i¹³⁴ şehirlerine davet ettiler. Bu davet üzerine emîr Sökmen Ahlat'a gelip, şehrin idaresini eline aldı (1100). Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar da, sadakatinden ve iyi hizmetlerinden dolayı başta Ahlat olmak üzere Van gölü havzasındaki bütün şehirleri ve kaleleri Sökmen'e ıktâ' etti (Turan, 1973: 86; Sümer, 1990: 53, 68). Böylece Ahlat merkez olmak üzere Van gölü havzasında Büyük Selçuklu Devletine bağlı yeni bir Türkmen beyliği kurulmuş oldu.

Emîr Sökmen'den sonra devrin kaynaklarında "*Sökmeniyye, Ahlatşâh ve Ermenşâh*" gibi ad ve unvanlarla anılan Sökmenli beyleri (Turan, 1973: 84), Van gölü havzasına bir asırdan fazla bir süre hâkim oldular. Bu süre içinde hâkimiyet sahalarını kuzeyde Kars'a, güneyde de Silvan'a (Meyyâfârikîn) kadar genişlettiler. Kuzeyden gelen Gürcü istilâlarına karşı başarıyla mücadele ederek, bölgedeki Türk hâkimiyetini korudular.

Ahlat, Sökmenli beylerinin hâkimiyetinde, İslâm dünyasının en büyük şehirleriyle aynı imkânlara sahip ve onlarla her bakımdan yarışır parlak bir kültür merkezi haline gelmiştir. Şehirde, başta Türkçe olmak üzere üç dil konuşulmaktaydı (Nesevî, 1934:

¹³⁴ Kaşgarlı Mahmûd'a göre, "*sökmen*", alplere, yiğitlere verilen bir unvandır. "*Sök-*" fiil köküne fiilden isim yapan "*-men*" ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş bir kelimedir. "*Düşman saflarını söken, bozan, dağıtan*" anlamına gelmektedir. Sökmenli Beyliğinin yıkılmasından sonra (1207) "*Sökmen*" adı unutulmamış, Selçuklu ve özellikle Osmanlı devrinde, bölgede Van vilâyetine bağlı bir sancak merkezinin adı olarak (Sökmenâbâd=Dumbeli (Soğukbeli) uzun süre yaşamıştır. Sökmenâbâd, bugün İran toprakları içinde kalmış olup, Hoy şehrine iki konak (60-70 km) mesafede bulunmaktadır.

123;). Saltuklu hanedanından bir melike olan II. Sökmen'in eşi *Şâhbânû Hatun*, bir yangın sonucunda tamamen harap olan Ahlat'ı büyük paralar harcamak suretiyle yeniden imar ettirip, yörede birçok köprü ve han yaptırarak döneme damgasını vurmuştur. Özellikle, Ahlat'ın kale ve sur burçları *Karakuş* adlı bir Türk mühendis tarafından yeniden yapılmıştır ki, bu mühendisin yaptığı iş son derece beğenilmiş ve takdir edilmiştir.

Anadolu'nun en ünlü mimarları ve ahşap ustaları da Ahlat'tan çıkmıştır. Ahlatlı mimarlar ve ahşap ustaları, kendi şehirlerinin imarında olduğu gibi diğer şehirlerin imarında da başlıca rol oynamışlardır. Meselâ Konya'daki Alâeddîn camisinin minberi, *Ahlatlı Hacı Mengüberti*'nin elinden çıkmıştır (1155). Tercan'daki Mama Hatun türbesi ve kervansarayı ile Divriği'deki "Darü's-şifâ" gibi Mengüçük hanedanına ait eserler de, Ahlatlı mimarlar tarafından inşa edilmiştir (Turan 1973: 117, 120; Kienitz, Tercüman: 1001 Temel Eser: 121; Cahen, 2000: 208; Sevim, 1987: II, 467 vd.; Sevim, 2005: I, 522).

Sökmenliler döneminde Ahlat; tıp, felsefe, astronomi, kimya ve dinî bilimlerde en parlak dönemini yaşamıştır. Başta Ahlat olmak üzere Erciş, Van, Malazgirt ve Hani gibi şehir ve kasabalarda devrine damgasını vuran birçok büyük din bilgini ve sufî yetişmiştir (Geniş bilgi için bkz. Turan, 1973: 120-122).

Sökmenli beyleri, özellikle Ahlat'ta iyi bir idare çıkarmışlardır. Sökmenli beylerinin sağladıkları huzur ve güven ortamı sonucunda da Ahlat'ta sanat, ticaret ve İslâmî bilimler son derece gelişmiştir. Bu özelliğinden dolayı da, devrin yazarları Ahlat'ı daima "*Kubbeti'l-İslâm*" unvanıyla anmışlardır (İbn Bîbî, 1956: 377, 425).

Tarihî kayıtlara göre, esnaf ve sanatkârının çok olmasından dolayı Anadolu'nun ilk *Ahî* teşkilâtlarından biri de Ahlat'ta kurulmuştur. Diğer Anadolu şehirlerindeki Ahîler gibi Ahlatlı Ahîler de, Sökmenli iktidarının sona ermesinden sonra şehirlerine sahip çıkmışlardır. Onlar, şehirlerini ele geçiren Eyyûbîleri işgalci olarak görmüşlerdir. Şehirlerinin idaresini bırakmamak için de Eyyûbîlere karşı amansız bir mücadele vermişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 231; Sümer, 1990: 54).

• Artuklular Beyliği

Artuk Bey, Sultan Melikşâh döneminin en yetenekli ve en muktedir Türkmen beylerinin başında gelmekteydi. Babasının adı Eksük olup¹³⁵, Oğuzların “*Döger*” boyundan idi (Sümer, 1972: 244). Dolayısıyla Artuk Beyin arkasında Türkmen savaşçılarından oluşan kalabalık bir kitle bulunuyordu. Artuk Bey, özellikle Anadolu’da yeni bir bölge fethedebilecek ve burada da kendi beyliğini oluşturabilecek yetenekte bir komutandı. Onun asıl gayesi de bu idi. Fakat Sultan Melikşâh, ona bu imkânı ve fırsatı vermemiştir. Şam’da kuvvetli bir meliklik oluşturmaya çalışan Tutuş, Kudüs’ü Artuk Beye ıktâ’ edip, onun gücünden yararlanmak istemiştir. Sultan Melikşâh, aynı şekilde kardeşi Tutuş’un da Kuzey Suriye’de Artuk Bey vasıtasıyla kuvvetler dengesini bozacak şekilde güçlenmesine müsaade etmemiştir.

Artuk Bey, 1091 yılında Kudüs’te öldü. Geride *Sökmen* ve *İl-gazi* adlarında gayesini gerçekleştirebilecek iki yetenekli oğul bıraktı¹³⁶. Sökmen ve İl-gazi kardeşler, 1096 yılına kadar Kudüs’ü idare ettiler. Bu tarihte Kudüs’ü Mısır Fatımîlerine kaptıran Artuk oğulları, Büyük Selçuklu Devletinden yeni görevler aldılar. Bunlardan Sökmen, 1101 yılında *Hasankeyf*’i ele geçirip, burada kendi beyliğini kurmak suretiyle (Hasankeyf kolu) babasının idealini gayesine ulaştırdı. Sökmen, daha sonra *Suruç* ve *Mardin*’i de alarak, beyliğinin topraklarını genişletti. Kardeşi İl-gazi ise 1108 yılından itibaren Mardin’e yerleşerek, burada Güney-Doğu Anadolu bölgesinin en uzun ömürlü Artuklu hanedanını kurdu (Mardin kolu) (İbnü’l-Ezrak, 1992: 29-31; İbnü’l-Esîr, 1987: X, 235, 279 vd.). İl-gazi’nin yeğeni Belek de, Çubuk oğlu Muhammed’in ölümünden sonra *Harput*’a sahip olarak, bu beldeyi beyliğin topraklarına dahil etti (1113). Daha sonra (1185) hanedandan II. Sökmen de burada Artuk Oğullarının Harput şubesini oluşturdu.

¹³⁵ “Eksük”, bugünkü Türkçe’deki “eksik, noksan” kelimesinin, “artuk” da “artık, fazla” kelimesinin eski şeklidir. Kanaatimizce bu isimler, Eksük ve Artuk Beylere doğumlarıyla ilgili olarak verilmiş isimler olmalıdır. Çünkü, Türklerde erken doğan çocuklara genellikle “Eksük”, geç doğan çocuklara da “Artuk” isimleri verilmekteydi.

¹³⁶ Artuk Beyin 8 oğlu vardı. Bunlardan sadece Sökmen ve İl-gazi tarihte rol oynamıştır.

Artuklu beyleri, beyliklerini kurarlarken genellikle kendi boyları olan “Döger”lere dayanmışlardır. Nitekim, Memlûkluk kaynakları, XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Urfa, Siverek, Suruç, Harran, Caber ve Rakka yöresinde, “*Döger boyundan 30 bin, 5 bin ve 3 bin çadırılık büyük kitlelerin yaşamakta olduğunu*” belirtmişlerdir. Ayrıca yöreye Bayındır, Kınık, Beydili ve Afşar boylarından da birçok oymak daha gelip yerleşmiştir (Turan, 1973: 138; Cahen, 1955: CCXLIII, 81 vd).

Yukarıda belirtildiği gibi, Artuk Oğulları, beyliklerini *Hasankeyf* (1101-1231), *Mardin* (1108-1409) ve *Harput* (1185-1234) olmak üzere üç kol halinde sürdürmüşlerdir. Onlar, hâkim oldukları şehirlerdeki kuvvetli idarelerine rağmen mahallî güç olmaktan kendileri kurtaramamışlardır. Bu yüzden Büyük Selçuklu, Türkiye Selçuklu, Suriye Türk Atabeylikleri, Eyyûbîler, İlhanlılar ve Memlûkler gibi büyük devletlerin hükümdarlarını kendilerine metbu’ tanımak zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla Artuklu beyleri, vassal hükümdar olarak ancak “*emîr*” ve “*melik*” unvanlarını alıp kullanabilmişlerdir. Ayrıca onlar bu unvanlara “*alp, kutlug, inanç, beg ve yabgu*” gibi eski Türk unvanlarını ilâve etmek ve bastırdıkları paralara da mensup oldukları “*Döger*” boyunun damgasını naksettirmek suretiyle Türk kültürüne bağlılıklarını göstermekten geri kalmamışlardır (Turan, 1973: 201, 203, 217; Sevim, 2005: I, 125-130, 523).

Artuklu beyleri, Haçlı Devletlerinin saldırı ve istilâlarına karşı bölgeyi başarıyla savunmuşlardır. Özellikle, Sökmen, İl-gazi ve Belek gibi ilk Artuklu beyleri yaptıkları savaşlarda bazı Haçlı reislerini yenip tutsak almışlardır. Onların bu başarıları, bölgede konar-göçer hayat yaşayan çok miktarda Türkmen kuvvetleri sayesinde mümkün olabilmektedir. Artuklu beyleri, sefere çıkacakları zaman eski Türk âdeti gereğince bölgedeki Türkmen obalarına birer “*kırmızı ok*” göndermekteydiler. Bu okları alan oymak reisleri de, atları, silâhları ve azıklarıyla birlikte obalarının savaşçıları yanlarına alıp, kısa sürede Artuklu beylerinin arkasında toplanmaktaydılar (Köprülü, İA, I, 621; Turan, 1973: 202)¹³⁷.

¹³⁷ “*Ok göndermek*” Oğuz Türklerinde savaşa davet, çağrı anlamına gelmekteydi. Selçuk Beyden sonra Türkmenlerin (Oğuzlar) başına geçen Arslan Yabgu, savaşa

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

Artuklu beylerinin bölgeye yerleşmeleriyle Anadolu'nun bu köşesinde yeni bir devir açılmıştır. Daha da önemlisi, Artuklularla birlikte Güney-Doğu Anadolu bölgesinin etnik yapısı ve kültürü temelden değişmeye başlamıştır. Artuklu beyleri, kültürlerinin kalıcı eserlerini genellikle mimari alanda vermişlerdir. Onlar, özellikle, hâkim oldukları şehirleri cami, medrese, hastane, kale, saray, türbe, köprü (Dicle, Malabadi, Çermik, Koçhisar, Artuklu köprüleri), çeşme ve hamam türünden dinî, ilmî ve sosyal hizmet veren eserlerle donatmışlardır. Tıpkı Türkiye Selçukluları ve Beylikler dönemlerini olduğu gibi Artuklu devrini de sembolize eden en önemli eser, hemen hemen her şehirde inşa edilmiş olan “ulu cami”lerdir. Artuklu beyleri, Mardin, Hasankeyf, Âmid (Diyarbakır), Koçhisar (Kızıltepe/Duneyisir) ve Harput gibi şehirlerin bazılarında bir, bazılarında da birden fazla “ulu cami” yaptırmışlardır (Turan, 1973: 213-218; Sevim, 2005: I, 524 vd.).

Sonuç:

Buraya kadar vermiş olduğumuz bilgiyi yeniden gözden geçirecek ve değerlendirecek olursak, şu sonuçlara varmamız mümkün olabilmektedir:

- Tuğrul Beyden itibaren Selçuklu sultanlarının takip ettikleri siyasetin başlıca hedefi, Selçuklu hâkimiyeti altında İslâm dünyasının siyasî ve manevî birliğini kurmaktır. Bunun için Selçuklu sultanları, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde hüküm süren mahallî iktidar sahiplerini birer birer Büyük Selçuklu Devletine bağlamışlardır. Kendi yüksek hâkimiyet haklarını tanıma-

karar verdiği zaman, Türkmen kuvvetlerini toplamak için onların obalarına ok ve yay göndermekteydi. Bu okları ve yayları alan boy başkanları da atları, silâhları ve azıklarıyla birlikte obalarının savaşıclarını yanlarına alıp, kısa sürede Arslan Yabgu'nun arkasında toplanmaktaydılar. Bu gelenek, Harezmşâhlar Devleti ordularında da vardı: Tarihi kayıtlara göre, Harezmşâhlar Devleti hükümdarı Celâleddin Mengüberti, ordusunun komutanlarına, yani “han, melik, emir ve pehlivanlara (öncü kuvveti komutanı)” “kırmızı oklar” göndermekteydi. Bu okları alan birlik komutanları da, Sultanın arkasında toplanmak için maiyetlerindeki askerlerle derhal harekete geçmekteydiler. Okların özellikle kırmızıya boyanması, kanı, yani savaşı temsil etmekteydi (Nişâbüri, 1332: 12; Ravendî, 1957: I, 87-89; Reşideddin Fazlullâh, 1960: 7-9, Köymen, 1989: I, 79-86; Nesevî, 1934: 140; Koca, 2005: 185 vd.).

ları ve takip ettikleri siyasetin dışına çıkmamaları, yani vassallık yükümlülüklerini yerine getirmeleri şartıyla da onlara tam bir muhtariyet hakkı tanımışlardır. Aksi takdirde onların siyasî hâkimiyetlerine tamamen son verip, topraklarını da ilhak etmişlerdir. İşte bu mahallî iktidar sahiplerinden biri de Diyâr-ı Bekr bölgesini hâkimiyeti ve denetimi altında bulunduran Mervânî ailesi idi: Mervânî emîri Mansur, 1058 yılında kendi arzusu ile Sultan Tuğrul Beyi metbu' tanıyıp, Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyetine girmekle bölgedeki siyasî varlığını koruyup, devam ettirebilmişti. Fakat Mansur, elde ettiği bu avantajın ve imtiyazın kıymetini takdir edememiştir; ülkesinde izlediği İslâm aleyhtarı politikalar ve vassallığa aykırı olarak Fatimî Devletiyle yaptığı gizli veya açık ittifaklarla kendi âkıbetini bizzat kendi eliyle hazırlamıştır. Böylece Sultan Melikşâh, haklı olarak Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethine ve ilhakına karar vermiştir.

• Sultan Melikşâh'ın, Diyâr-ı Bekr seferi için son derece muktedir bir komutan olan Artuk Bey yerine Abbasî Halifesinin eski veziri Fahrü'd-devle'yi başkomutan tayin etmesi, isabetli ve doğru bir karar olmamıştır. Nitekim bu isabetsiz ve doğru olmayan görevlendirme, Artuk Beyin seferden ayrılıp gitmesiyle sonuçlanan Artuk Bey-Fahrü'd-devle tartışmasına sebep olmuştur. Bu durum da fethi ve ilhakı bir hayli geciktirmiştir.

Diyâr-ı Bekr seferinde, Artuk Bey'in ikinci derecede tutulmak istenmesinin, yani Fahrü'd-devle'nin emrine verilmesinin sebebi ne olabilirdi? Bu durum Sultan Melikşâh'ın denge siyasetiyle ilgili gözükmektedir. Eğer, bu görev Artuk Beye verilmiş olsaydı, fetihten ve ilhaktan sonra bölgede hiç kuşkusuz yine Artuk Bey liderliğinde kuvvetli bir Türkmen Beyliğinin kurulma ihtimali vardı. Kanaatimizce, Sultan Melikşâh, kendisine rakip ve kuvvetli bir Türkmen beyliğinin kurulacak olmasından çekinmiş ve korkmuş olmalıdır.

• Diyâr-ı Bekr'in fethinin ve ilhakının Türk tarihi bakımından en önemli sonucu, bu fetih ve ilhakla birlikte Türkmen kitlelerinin akın akın gelip, bölgeye yerleşmeleridir. Nitekim, yukarıda görüldüğü gibi, fetihten ve ilhaktan sonra bölgenin şehirleri ve kaleleri Selçuklu ve Türkmen beylerine birer birer

iktâ' edilmiştir. Şehirlerin ve kalelerin çevresindeki en güzel yaylalar ve otlaklar da Türkmen boyları tarafından tutulmuştur. Bu yerleşme ve Türkleşme de, bölgede bir süre sonra ortaya çıkan *Toğan Arslan Oğulları*, *Yınal Oğulları*, *Sökmenliler ve Artuklular* gibi Türkmen beylikleri döneminde daha da kuvvetlendirilmiş ve kökleştirilmiştir. Böylece bölgenin etnik yapısı ve kültürü temelden değişmeye başlamıştır.

- Diyâr-ı Bekr bölgesinde kurulmuş olan Türkmen Beyliklerinin, aradan geçen az veya çok zaman sonra siyasî varlıklarını yitirip ortadan kalkmaları, bölgedeki Türklüğün lehine olan tarihî gelişmeyi değiştirmemiştir. Özellikle, Moğol istilâsı Orta Asya'dan ve İslâm ülkelerinden Anadolu'ya kalabalık Türkmen kitleleri sürmüştür. İran ve Irak'a hâkim Moğol İlhanlı Devletinin XIV. yüzyılın içinde parçalanıp dağılması da, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da iki Türkmen devletinin birden tarih sahnesine çıkmasını sağlamıştır. Bunlardan biri *Karakoyunlular*, diğeri ise *Akkoyunlular Devleti*dir. Karakoyunlular, Van gölü kıyısındaki Erciş'i kendilerine merkez edinip, Erzurum-Musul arasındaki sahalara, yani Anadolu'nun doğu uçlarına yerleşmişlerdir. Akkoyunlular da Diyarbakır merkez olmak üzere Güney-Doğu Anadolu bölgesinde yurt tutmuşlardır. Tamamen Oğuz (Türkmen) boylarına dayanan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkleri, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinde, daha önce Toğan Arslan Oğulları, Yınal Oğulları, Sökmenliler ve Artuklular tarafından kuvvetlendirilip, kökleştirilmiş olan Türk kimliğini ve Türk kültürünü, XV. yüzyıl içinde de devam ettirerek, tarihî görevlerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Fakat, XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Karakoyunlu hükümdarı Cihângîr'i yenip, devletin merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşıması, bölgeden çok miktarda Türkmen kitlesinin İran'a göçmesine sebep olmuştur. Türklüğün aleyhine olan bu gelişme, bununla da sınırlı kalmamıştır: Türk kökenli bir aileden gelen ve Türkmen kitlelerine dayanan Şah İsmail'in, XVI. yüzyılın başlarında, Doğu Anadolu ve İran'a hâkim Akkoyunlular Devletini yıkarak Safevî Devletini kurması,

Anadolu Türklüğü için tam bir felâket olmuştur¹³⁸. Zira, mezhep ideolojisine dayanan bu devlet, Türkmen kitleleri için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Dolayısıyla, bu zamana kadar İran'dan Anadolu'ya olan Türk göçleri, birden yön ve yer değiştirmiştir. Şah İsmail'in yoğun mezhep propagandaları sonucunda, sadece Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'dan değil, Batı Anadolu'dan, özellikle Teke (Antalya) ve Menteşe (Muğla) ellerinden de birçok Türkmen kitlesi İran'a göç etmiştir. Bu durum, özellikle Doğu Anadolu'daki Türk nüfusunu azaltmış ve zayıflatmıştır. Daha da kötüsü, Şiîlik inancı, İran'ı âdeta bir "*demirperde*" ülkesi haline getirmiştir. Bu yüzden, Anadolu Türklüğü ile İran ve Türkistan Türklüğü arasındaki kültür alış-verişi en az dereceye düşmüştür (Sümer, 1993: IV, 10)¹³⁹.

• Akkoyunlu Türkmen Devletinin merkezini İran'a (Teb-riz) alması ve bunun arkasında da İran'da mezhep ideolojisine dayanan Safevî Devletinin kurulması, Doğu ve Güney-Doğu Türklüğünü nüfus bakımından zayıflatmışsa da bölgedeki Türk varlığını tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bölgede kökleşmiş olan Türk varlığı Memlûklu ve Osmanlı hâkimiyeti dönemle-rinde de kuvvetli bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Bu duru-mu Memlûklu ve Osmanlı dönemlerinin kaynakları açıkça or-taya koymaktadır. Meselâ, Urfa'nın kuzey doğusundaki yöreler Oğuzların "*Döger oymakları*" tarafından yoğun bir şekilde iskân edilmiştir ki, Memlûkler devrinde bu yerler onların kendi boy

¹³⁸ İran, Şah İsmail'den itibaren 1925 yılına kadar hep Türk hanedanları (Safevî, Afşar, Kaçar) tarafından idare edilmiştir. İran'da, Farsların devlet kuramaması, ak-sine Türklerin devlet kurması, Anadolu Türklüğünün tamamen aleyhine olmuştur. Zira, Şiîlik örtüsü altında Fars kültürü, bu ülkede Türk dilini yok edemediyse de, Türklerin duygu ve inançlarını büyük ölçüde değiştirmiştir. Onları, âdeta Türkçe konuşan Farslar haline getirmiştir. Daha da kötüsü, onların Anadolu'ya olan göçlerini tamamen durdurmuştur. Üstelik, yazı dilinde İran ile Anadolu Türkleri arasındaki birliği ve bağı da koparmıştır. İran'daki Türk hanedanlarının zararları bununla da sınırlı kalmamıştır. Onlar, özellikle Orta Asya Türkleri ile Anadolu Türkleri arasına âdeta bir demir perde çekerek, kültür ve nüfus akışını daima engellemişlerdir. Osmanlı Devleti, çok uğraşmasına rağmen bu İran enge-lini ortadan kaldırıp, Orta Asya yolunu açamamıştır. Kanaatimizce Osmanlı Dev-leti batıda heba ettiği büyük gücünü doğuda kullanmış olsaydı, Türklüğün bu-günkü durumu tamamen başka olabilirdi.

¹³⁹ Bu hususta geniş bilgi almak için bkz. F. Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976.

adlarıyla, yani “Dögerlii” adıyla anılmaktaydı (Sümer, 1972: 254). Ayrıca bu yöreye “*Bayındır, Kınık, Beydili ve Afşar*” gibi Oğuz boylarından da bir çok oymak daha yerleşmiştir. Tarihçi Nâimâ'nın verdiği bilgiye göre de, Osmanlı devrinde Diyarbakır ile Halep arasındaki en güzel yaylaklar tamamen “*Beydili oymakları*” tarafından tutulmuştur (Sümer, 1972: 299, 302 vd.).

• Diyâr-ı Bekr bölgesine Türk topluluklarının yerleşmesini ve Türk kültürünün hâkimiyetini, yine bölgedeki tarihî yer adları da dolaylı olarak desteklemektedir. Meselâ, Diyâr-ı Bekr bölgesinde “*Türkmen veya Türkân*” (Diyarbakır), “*Karkın-dere*” (Diyarbakır), “*Karakeçi*” (Siverek), “*Kanlı-avşar*” (Urfa), “*Döger*” (Urfa), “*Salur*” (Karacadağ), “*Kınık*” (Ahlat), “*Türkmen-deresi*” (Mardin) “*Harezmi veya Harezm*” (Mardin, Urfa), “*Çekil/Çiğil*” (Diyarbakır), “*Halaç*” (Van), “*Çarugîl/Çaruklu*” (Diyarbakır), “*Kanlı Madrabı*” ve “*Bismil/Basmıl*” (Diyarbakır) gibi Oğuz boylarının ve Türk topluluklarının adını taşıyan birçok yer ismi bulunmaktadır (Gökalp, 2007: 623 vd., 626, 633; Sezen, 2006; Turan, 1973, 128)¹⁴⁰. Türk kültürünün hatırasını üzerinde taşıyan bu yer adları, bölgedeki bugünkü Türk etnik yapısının da hâlâ en açık delillerini oluşturmaktadır. Ayrıca, ilk Türkmen Beyliklerinin kurulmasından itibaren kaynaklarda geçen “*Koçhisar, Yarukiye*¹⁴¹, *Sökmenâbâd, Akçakale, Alıncak, Akçalıhisar, Siirmeli, Viranşehir veya Örenşehir, Ovacık, Karahan, Kara-taş, Gölciik, Bademlii* (Ergani), *Ak-ziyaret, Şeyh Küinbed,*” gibi Türkçe köy ve kasaba adları, “*Karacadağ, Tarman Arığı, Aladağ, Gümmüştepe, Bulanık Dere, Balıklı Göl, Karaman Suyu* (Ab-ı Karaman=Batman Suyu), *Murat, Aksu, Karçuk, Esen Dere*” gibi dağ, göl ve akarsu adları ile “*Sultan Yaylak, Uyku Pınarı, Ağa Deve, Akkaya Bingöl, Panuklu, Akmataş, Karaköprüi, Karaman köprüisii* (cısır-i Karaman), *Karamağara, Demirköprüi, Devegeçidi, Deveboynu,*” gibi yöre ve mevki adları da bölgedeki Türkleşmeye bütün yönleriyle tanık-

¹⁴⁰ “*Salur, Çaruklu, Kanlı, Halaç, Çiğil, Basmıl ve Harezm*” gibi Oğuz boyları ve Türk toplulukları, Harezmşâhlar hükümdarı Celâleddin Mengüberti ile Doğu Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir.

¹⁴¹ “*Yarukiye*”, Artuk Beyin oğullarında Alp Yaruk adına izafeten kurulmuş bir kasabadır.

lık etmektedir (Ebû Bekr-i Tihriânî, 1993: II. cüz, 615-629; Turan, 1973: 129, 239 vd.).

• Eski Türk devletlerinin yapısında ikili sistem hâkimdi. Dolayısıyla eski Türk devletlerinde “ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler” genellikle “doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük” şeklinde hep ikiye ayrılmaktaydı. Bu anlayışın ve uygulamanın bir örneğini “Âmid” (Diyarbakır) şehrinin yapısında da görmek mümkündür. Meselâ Osmanlı devrinde (1530) Âmid şehri, “Âmid-i Şarkî” ve “Âmid-i Garbî” şeklinde birbiriyle bitişik iki kasaba halinde idi. Şehir bu özelliğini, Osmanlı Devletinin sonuna kadar devam ettirmiştir. Ayrıca, “Yukarı Ağadeve-Aşağı Ağadeve” (Karaköse), “Aşağı Oğuzdan-Yukarı Oğuzdan” (Ahlat), “Gölcük-i Ulyâ ve Gölcük-i Süflâ” (Yukarı Gölcük-Aşağı Gölcük: Harput), “Kopuz-ı Ulyâ-Kopuz-ı Süflâ” (Eleşkirt), “Yukarı Balahor-Aşağı Balahor” (Ergani), “Yukarı Sarıkaya-Aşağı Sarıkaya” (Tercan), “Yukarı Karnik-Aşağı Karnik” (Hozat), “Yukarı Kaçar-Aşağı Kaçar” (Hozan), “Büyük Karkın-Küçük Karkın” (Kilis) gibi kasaba ve köyler de aynı anlayışa uygun olarak kurulmuş yerleşim yerleridir. Aynı anlayış, boy düzeninde de geçerliydi. Meselâ, XV. yüzyılda Urfa yöresinde oturan ve Osmanlı Devletini kuran Kayı boyu ile akraba olan “Keçili” aşiretleri, “Ak Keçilü-Kara Keçilü” olmak üzere iki cemaat halinde yaşamaktaydı¹⁴²

• Bilindiği gibi, Türkiye Türklerinin ataları olan Oğuzlar, XI. yüzyılda 24 boy halindeydiler. Bu teşkilâtın bir yansımasını, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki oymakların teşkilâtlanmasında da görmek mümkündür. Zira, Osmanlı devrinde Diyâr-ı Bekr yöresindeki oymaklar, tıpkı Oğuzların boy teşkilâtında olduğu gibi “24 bölük” halinde teşkilâtlanmıştır (Sümer, 1972: 209).

• Güney-Doğu Anadolu bölgesindeki Türk kimliği ve kültürü, kısmen de olsa kendisini koruyamamıştır. Bölgedeki Oğuz boylarına ve Türk topluluklarına mensup bazı bölükler, zamanla dillerini ve kimliklerini yitirmişlerdir. Meselâ, büyük Türk sosyologu Ziya Gökalp’in tespitlerine göre, Diyarbakır’ın Karacadağ yöresinde oturan “Türkân” aşiretinin bütün fertleri Oğuzların “Beydili” boyuna mensup olduklarını bilmelerine

¹⁴² Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 234.

rağmen, bunlar zamanla dillerini unutmuş olup, bugün Kürtçe konuşmaktadırlar. Siverek'teki "*Karakeçi*" aşireti de Osmanlı Devletini kuran "*Kayı boyu*" ile akraba olduğu halde, bu Türkmen kitlesi de Türkçe'yi unutmuştur. Aynı şekilde Urfa yöresindeki "*Döger ve Beydili oymakları*" da kendi dillerini kaybetmişlerdir. Halbuki, Suriye'nin Carablus ve Rakka kentlerinde yaşayan "*Döger ve Beydili oymakları*" kendi dilleri olan Türkçe'yi korumuştur. Yine Siverek'teki "*Bucak aşireti*" de Türkçe'yi unutmuş durumdadır. Bu aşiretin Suriye'nin Lazkiye kentine bağlı "*Bucak ve Bayır kasabaları*"ndaki akrabaları ise, hâlâ Türkçe konuşmaktadır (Gökalp, 2007: 623 vd.; başka örnekler için bkz. Eröz, 1965: 111-115). Bu hususta yapılacak geniş bir araştırma, hiç kuşkusuz bu örnekleri daha da artıracaktır. Böyle bir araştırma da, tarihî gerçekleri ortaya çıkarmak için sadece ilmî değil, aynı zamanda millî bir görev olacaktır.

== V. MAKALE ==

“DİYÂR-I BEKR” BÖLGESİNDE KURULMUŞ TÜRK DEVLETLERİ VE BEYLİKLERİYLE İLGİLİ TARİHÎ ŞAHIS VE YER ADLARININ TÜRK KÜLTÜRÜ BAKIMINDAN ANLAMI VE DEĞERİ

(The Meaning and value of historical personal and place names for Turkish culture, related with the Turkish States and Principalities found in the “Diyâr-ı Bakr” Region)

Giriş

VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru İslâm Devletine katılan Yukarı el-Cezîre toprakları (Yukarı Mezopotamya), “*Diyâr-ı Mudar*”¹⁴³, “*Diyâr-ı Rabî’a*”¹⁴⁴ ve “*Diyâr-ı Bekr*” adlarıyla anılan üç idarî bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan Diyâr-ı Bekr bölgesi, *Meyyâfârikîn* (Silvan) merkez olmak üzere *Âmid* (bugünkü Diyarbakır), *Erzen*, *Mardin*, *Siirt*, *Hasankeyf* (Hısn-ı Keyfâ), *Cizre* ve *Savur* gibi şehirlerle birlikte 30’ dan fazla kale-kentten oluşmaktaydı (M. H. Yınanç, İA, Diyarbakır mad., III, 605 vd.; Kafesoğlu, 1973: 37; Sevim, 2005: III, 225). Bölge bu adı, fetih sırasında buraya gelip yerleşmiş olan “*Bekr Arap kabîlesi*”nden almıştır. Bölgenin, ne doğal sınırları ve ne de mütecanis (homojen=aynı soydan) bir ahalisi vardı. Farklı soylara ve mezheplere

¹⁴³ Mudar Araplarının yurdu. Fırat nehrinin Sümeysat’tan Âne’ye kadar uzanan doğu havzası. Merkezi Harran olup, Urfa, Rakka, Suruç, Bire(cik), Caber ve Karkisiyâ bölgenin en önemli şehirleridir.

¹⁴⁴ Rabî’a Araplarının yurdu. Dicle nehrinin Tell Figan’dan Tigris’e kadar uzanan havzası. Habur çayının aşağı, Zap suyunun da hem yukarı hem aşağı mecrasını kapsar. Merkezi Nusaybin’dir. Cizre, Dara (Şimiz=Oğuz), Sincar bölgenin en önemli şehirleridir.

mensup olan Müslüman ve Hristiyan ahali, aynı şehirlerde yan yana yaşamaktaydı.

Dört Halife ve Emevî dönemlerinden sonra uzunca bir süre Abbasî Devletinin hâkimiyeti altında kalan Diyâr-ı Bekr bölgesi, IX.-X. yüzyıllar arasında, yani bir asır civarında Hamdanî ailesinin elinde bulunduktan sonra X. yüzyılın sonuna doğru (990) Mervânî ailesinin eline geçmiştir. Büveyhî hükümdarını kendisine metbu' tanıyan Mervânî emîri, Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyin Bağdat'a yerleşip (1055) Büveyhî iktidarını ortadan kaldırmasından sonra Büyük Selçuklu Devletinin vassallığına geçmiştir (1058) (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 422; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 304).

Mervânî emîrleri, Hamdanî emîrleri gibi bölgede kuvvetli bir merkezî idare kurabilmiş değillerdi. Onların hâkimiyetleri, sadece etrafları kuvvetli surlarla çevrili, genellikle kalelerle destekli olan şehirlere ve bu şehirlerin ve kalelerin içine yerleştirmiş oldukları garnizonlara dayanmaktaydı.

1043 yılında, Diyâr-ı Bekr bölgesine, Irak-ı Acem (Batı İran) üzerinden kalabalık bir Türkmen kitlesi gelmiştir. Başlarında *Mansur*, *Anasioğlu*, *Boğa* ve *Göktaş* gibi beylerin bulunduğu bu Türkmen kitleleri, Diyâr-ı Bekr bölgesinde bazı yerler ile Musul ve çevresini ele geçirip, bu yerlerde yerleşmek istedilerse de, Mervânî ve Musul emîrleri buna müsaade etmemişlerdir. Büyük can kaybına sebep olan çarpışmalardan sonra Türkmen beyleri, göçerlerini alıp, Doğu Anadolu üzerinden Azerbaycan'a gitmişlerdir (1044) (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 298-302; Urfalı Mateos, 1987: 82 vd.).

Mervânî Emîrliğinin Büyük Selçuklu Devletine vassallığı, 1083 yılına, yani Sultan Melikşâh zamanına kadar devam etmiştir. Devrin anlayışına göre, her vassal hükümdar, metbu' hükümdarın siyasetine aykırı olmamak şartıyla kendi özel siyasetini serbestçe uygulayabilmekteydi. Fakat, Mervânî emîrleri, bazı Arap emîrleri gibi güvenilir bir vassal değillerdi. Hanedan, inanç ve gelenek bakımından Şîî eğilimli idi. Dolayısıyla Mervânî emîrleri, vassallık anlayışına ve hukukuna aykırı olarak, yani Büyük Selçuklu Devletinin aleyhine zaman zaman

Fâtımî halifeleri ve Bizans imparatorları ile gizli veya açık anlaşmalar yapabilmekteydiler. Yine onlar, tayin ettikleri Hristiyan idareciler vasıtasıyla zaman zaman kendi halklarına karşı İslâm aleyhtarı bir politika izleyebilmekteydiler (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 132; Turan, 1980: 204; Sevim, 2005: II, 648)¹⁴⁵. Müslüman halk da bu politikaya istemeyerek tahammül etmekteydi. Özetle söylemek gerekirse, Mervânî idarecileri bu olumsuz tutumları yüzünden, sadece Müslüman halkın nezdinde değil, metbu' hükümdar olarak Sultan Melikşâh'ın nezdinde de değerlerini ve itibarlarını büyük ölçüde yitirmiş durumdaydılar.

Sultan Melikşâh, Mervânî emîrlerinden Mansur'un vassallığa aykırı davranışlarıyla Büyük Selçuklu Devletinin politikasına zarar vermeye başlaması üzerine Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethine ve ilhakına karar vermiştir (1083). Bu fetih ve ilhak faaliyeti de yine Sultan Melikşâh'ın emri ile eski Halifelik veziri *Fahrü'd-devle* komutasında *Artuk*¹⁴⁶, *Hâcib Altuntak*, *Çubuk*, *Dimlâc oğlu Muhammed*, *Sunduk*, *Ayaz*, *Türşek*, *Humartaş*, *Muncuk Böri* ve *Çökürmüş* gibi Selçuklu ve Türkmen beyleri ve onların kuvvetleri tarafından 1085 yılında başarıyla gerçekleştirilmiştir (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 54 vd., 58 vd., 63 vd., 65 vdd. ; İbnü'l-Esîr, 1987: 125 vd., 132 vd., 143; Bundarî, 1943: 76 vd.; Kafesoğlu, 1973: 35-47; Turan, 1980: 204-206; Sevim, 2005: III, 225-236).

Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethi ve ilhakı, Büyük Selçuklu Devletinin sınırlarını bir hayli genişletmiştir. Fakat bu fetih, sadece devletin sınırlarını genişletmekle kalmamış; aynı zamanda Türkmen kitlelerine yeni hâkimiyet alanları ve yurtluklar da sağlamıştır. Zira fethin tamamlanmasından sonra Selçuklu ve Türkmen Beylerinin her biri, *Fahrü'd-devle* tarafından birkaç şehir ve kale ile ödüllendirilip, memnun edilmiştir. Daha

¹⁴⁵ Mervânî emîri Mansur, başarılı bir idareci olmasına rağmen Müslüman veziri Ebû Tâhir'i tutuklatıp hapse atarken, yerine Hristiyan Ebû Salim'i vezir yapmıştır. Bütün memuriyetlere Hristiyanları getirmiş olan Ebû Salim, idaresinin zalimliği ve Müslümanlara karşı yaptığı haksızlıklarla herkesin nefretini üzerine çekmiştir.

¹⁴⁶ Seferin başında Artuk Bey ile *Fahrü'd-devle*'nin arası bozulmuştur. Bundan sonra Artuk Bey seferden ayrılıp gitmiştir. Diğer Selçuklu ve Türkmen beyleri ise, bölgenin fetih faaliyetine kadar savaşa devam etmişlerdir.

da önemlisi, Türkmen beyleri, kendilerine verilen ıktâ'ların yanı başlarında yeni kışlaklar ve yaylaklar oluşturup, arkalarındaki Türkmen kitlelerini bu yerlere yerleştirmişlerdir. Böylece bölgedeki Türkleşme ve Türk kültürünün hâkimiyeti de başlamıştır. Kuzey Irak'ta yaşayan Arap göçebeleri de, bundan sonra Diyâr-ı Bekr bölgesindeki yaylaklarına gelip gidemez olmuştur (M. H. Yınanç, Diyarbekir mad. İA: III, 612).

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra (1092) geçen 10-15 sene içinde Diyâr-ı Bekr bölgesi ve çevresinde birçok Türkmen beyliği birden kurulmuştur. Bunların en önemlileri şunlardır:

- Bitlis, Batman ve Erzen'de *Dimlâc/Dılmaç veya Toğan (Doğan) Arslan Oğulları Beyliği* (1098-1394).

- Âmid ve çevresinde *İnal veya Yınal Oğulları Beyliği* (1103-1183).

- Ahlat merkez olmak üzere Van gölü havzasında *Ahlatşâhlar veya Sökmenliler Beyliği* (1100-1207).

- Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ), Mardin ve Harput'da *Artuk Oğulları Beyliği* (1101-1409).

Burada hemen belirtelim ki, bu ilk Türk Beyliklerine dair bazı araştırmalar yapılmış ve ortaya konmuş ise de, bu araştırmaların henüz yeterli ve tatmin edici düzeyde olduklarını söylemek mümkün değildir. Özellikle, bu beyliklerin kurucularının ve atalarının kullanmış oldukları adların ve unvanların okunuşları, söylenişleri ve anlamlandırılmaları üzerinde hâlâ farklılıklar ve tereddütler bulunmaktadır. Meselâ, Toğan Arslan Oğulları beylerinin bilinen ilk atalarının adının "*Dimlâc mı, Dılmaç mı, Demleç mi?*" olduğu hususunda, tarihçiler arasında tam bir karışıklık hüküm sürmektedir. Yine aynı beyliğin kurucusunun adı "*İl Tekin mi, Yel Tigin mi, Alp Tekin mi veya Tum Tigin mi şeklinde*" okunup söylenmelidir? Bu hususta da tarihçiler arasında bir birlik bulunmamaktadır. Aynı şekilde, Yınal Oğulları Beyliğinin kurucusunun adı da "*İnal mı, yoksa Yınal şeklinde mi*" söylenip yazılmalıdır? Bu hususta da kesin bir yargıya varılamamıştır. Ayrıca Artuklu ve Ahlatşâhlar beylerinde çokça kullanılmış olan "*Sökmen*" adı, yine "*Sökmen şeklinde mi, yoksa kaynaklarda yazıldığı gibi Sokman şeklinde mi*" söylenmeli-

dir? Bu hususta da tarihçiler arasında karışıklıklar ve tereddütler sürüp gitmektedir. Öte yandan Artuk Oğullarının ataları olan Eksük ve Artuk Beylerin adlarının anlamı da bizi düşündürmektedir. Anlam bakımından birbirinin zıddı (karşıt) olan bu isimler, onlara bir rastlantı sonucu mu, yoksa belirli bir Türk geleneğine uygun olarak mı verilmiştir? Bu hususta da ortaya yeni bir fikir konabilmiş değildir. Biz bu bildirimizde, bu meseleleri dil ve kültür tarihi cephesinden tekrar ele alarak, bazı yeni görüşler ileri sürmeye çalışacağız.

Ayrıca bu bildirimizde, Diyâr-ı Bekr bölgesi ve çevresindeki bölgeler için bir toponimi (toponymie=yer adları) çalışmasının gerekliliğine işaret edeceğiz. Çünkü, fethinden ve ilhakından itibaren kaynaklarda Diyâr-ı Bekr bölgesi ve çevresindeki bölgelerde Türk topluluklarının iskânını ve Türk kültürünün hâkimiyetini gösteren birçok Türkçe tarihî yer ismi geçmektedir. Bu yer isimleri üzerinde de henüz müstakil ve kapsamlı bir araştırma ve yorum yapılabilmiş değildir. *Burada özellikle belirtelim ki, böyle bir araştırma, hiç kuşkusuz tarihî gerçekleri ortaya çıkarmak bakımından sadece ilmî değil, aynı zamanda millî bir görev olacaktır.*

A. ŞAHIS ADLARI

1. “Dimlâc oğlu Muhammed ve Tum Tigin” Adları

Dimlâc oğlu Muhammed, Dimlâc veya Toğan Arslan¹⁴⁷ Oğulları beyliğinin tespit edilebilen ilk atası olarak gözükmektedir. Sultan Alp Arslan zamanında Anadolu’ya akın yapan ve Malazgirt savaşına katılmış olan Türkmen beyleri arasında muhtemelen Dimlâc oğlu Muhammed de bulunuyordu (Sümer, 1975: IV, 203, 204, 207). Tarihî kayıtlarda Dimlâc oğlu Muhammed’in adı, ilk defa Sultan Melikşâh devrinde, yaz aylarında Anadolu’ya akın yapan, kış aylarını da Halep’te geçiren Türkmen beyleri arasında geçmektedir (Sümer, 1999: II, 633). Sultan Melikşâh, kardeşi Tutuş’u Suriye meliki tayin ettiğinde, karde-

¹⁴⁷ Beyliğe adını veren Şemsü’l-devle Toğan Arslan, 1104-1137 yılları arasında Bitlis ve Erzen emîri idi. Ayrıca, Azerbaycan’daki Duvin şehri de onun idaresinde bulunuyordu.

şinin emrine verdiği Türkmen beyleri arasında Dimlâc oğlu Muhammed de bulunuyordu (1078) (Sevim (İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb), 2005: II, 636; Sümer, 1999: II, 639). Dimlâc oğlu Muhammed, yine Sultan Melikşâh'ın emri ile Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethi faaliyetine de katılmıştır (1083-1085) (Sevim, 2005: III, 228). Bölgenin fethinin ve ilhakinin tamamlanmasından sonra da Bitlis, Erzen ve Batman gibi şehir ve kasabalar Dimlâc oğlu Muhammed'e ıktâ' edilmiştir. Bundan sonra Dimlâc oğlu Muhammed'in adı kaynaklarda bir daha geçmemektedir.

Dimlâc veya Dilmaç¹⁴⁸ oğlu Muhammed'in babasının adı, Arap kaynaklarında, Arapça'nın imlâsıyla ancak "*dimlâc*" (دملج) şeklinde yazılabilmektedir. Fakat Türkçe'de "*dimlâc*" diye bir kelime bulunmamaktadır. Öyle anlaşıyor ki, bu kelime eski Türkçe'de "*tırkazlamak*, *sürgülemek*" anlamına gelen "*temle-mek*" (Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 337) fiilinden türetilmiş bir isim olmalıdır. Tıpkı "*tıka-mak*" fiilinden "*tıkaç*", "*göl-*" fiilinden "*güleç*", "*döğ-*" fiilinden "*dögeç*" (tokmak, tokucak), "*gör-*" fiilinden "*göreç*" (göz bebeği), k(g)ır- fiilinden "*gıraç*" (men-gene), "*tut-*" fiilinden "*tutaç*" (maşa) isimleri yapıldığı gibi "*temle-*" fiilinden de "*temleç*" ismi yapılmıştır. Bilindiği gibi, XI. yüzyıldan itibaren eski Oğuz Türkçesindeki kelimelerin başında bulunan "t" sesleri genellikle "d"ye dönüştürülmeye başlanmıştır. Bu duruma göre, bu kelimeyi "*dimlâc*" değil, "*temleç*" şeklinde okumak ve Türkçe'nin bugünkü fonetiğine göre de "*demleç*" şeklinde söylemek daha doğru olacaktır. "*Demleç*" de, kapının arkasına sürülen odun veya demir sürgü, yani mandal anlamına gelen bir kelimedir.

Dimlâc oğlu Muhammed'in yerini Hüsâmü'd-devle Tum Tigin almıştır (1098-1104). Dimlâc veya Toğan Arslan Oğulları Beyliğinin kurucusu olan *Tum Tigin*, F. Sümer'e göre, Dimlâc oğlu Muhammed'in ya oğlu ya da kardeşi idi (Sümer, 1999: II,

¹⁴⁸ Bazı tarihçiler, Türkçe "dilmaç" (tercüman) kelimesinin yanlışlıkla "dimlâc" şeklinde yazıldığını düşünmüşlerse de bu kelime Selçuklu kültür sahasında kullanılan bir kelime değildi. Bu kelime "tolmaç veya tılmaç" şeklinde sadece Kıpçak lehçesinde kullanılmaktaydı. (K. Grönbech, Kuman Lehçesi Sözlüğü, çev. K. Aytaç, Ankara 1992, 182, 196).

743 vd.). Bu beyin adını Cl. Cahen "*İl Tekin*", M. H. Yınanç "*Yel Tigin*", O. Turan "*Alp Tekin*", F. Sümer de "*Tum Tigin*" (توم تگین) şeklinde okumuş ve yazmıştır. Kanaatimizce, bu ismi, -tereddüüt içinde de olsa- en doğru okuyan ve yazan F. Sümer'dir. Zira Eski Türkçe'de, "soğuk" anlamına gelen "*tum, tumlğ, tumlug, tumlmak, tumlutmak, tumlutmak, tumluglanmak*" gibi birçok kelime bulunmaktadır (Kaşgarlı Mahmûd, 1939-1941: I, 119, 211, 338, 463; II, 8, 54, 217, 221, 273, 301, 302, 305, 344, 350; III, 107, 182, 294, 295, 302, 400, 439)¹⁴⁹. "T" sesi "d"ye dönüşmek, yani "tum", "dum" şeklinin almak suretiyle bu kelime, Anadolu'da hem şahıs hem de yer ve mevki ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Meselâ "*Tum Yürek*" (şahıs ismi), "*Dumlu*"¹⁵⁰ (Erzurum), "*Dumlu Kalesi*" (Ceyhan), "*Dumlupınar*" (Kütahya), "*Dumbeli*" (Sökmenâbâd'ın diğer adı), "*Dumluca*" (Divriği), "*Tumtaş*" (tepe adı: Diyarbakır) vs. gibi.

Toğan Arslan Oğulları, Artuklular'dan sonra Güney-Doğu Anadolu bölgesinin en uzun ömürlü hanedanı olmuşlardır. Bitlis, Batman ve Erzen'de, daha sonra da beyliğe dahil edilen Siirt'te Toğan Arslan Oğullarından 14 bey hüküm sürmüştür. Aşağı-yukarı üç asır süren bu uzun hâkimiyet, Anadolu'nun bu köşesinde Türk varlığının ve kültürünün kökleşmesinde başlıca rol oynamıştır.

2. İnal mı Yoksa Yinal mıydı?

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinin (Âmid ve çevresi) hâkimiyeti, Şam meliki Tutuş'un eline geçmiştir (1092). Tutuş'un 1095 yılında Selçuklu iktidarı için girdiği mücadelede hayatını kaybetmesinden sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinin idaresi, oğullarından Dukak'a bırakılmıştır. Bu sırada Dukak küçük yaşta olduğu için bölge bir süre komutan Tuğ-tigin tarafından idare edilmiştir (Sevim (İbnü'l-Adîm, Zubdetü'l-Haleb), 2005: II, 673). Tuğ-tigin'in bölgeden ayrılma-

¹⁴⁹ Türkler, "nezle"ye soğukla ilgili bir hastalık olduğu için "tumagu" (=dumağı) demişlerdir. Kanaatimizce bu söz "tum" ve "agu" (zehir) kelimelerinin birleştirilmesinden meydana gelmiştir. "Soğuk zehiri" demektir.

¹⁵⁰ "Dumlu" (Soğuklu) sözü, Anadolu'da hem şahıs hem de yer ismi olarak kullanılmıştır.

sından sonra da Âmid'in idaresi *Sadr* adlı başka bir Selçuklu komutanına verilmiştir. *Sadr* ölünce de yerini kardeşi *Yınal* almıştır. *Yınal* Bey burada kendi beyliğini kurmuştur.

Bazı tarihçiler, beyliğin kurucusunun adını "*İnal*", beyliğin adını da "*İnal Oğulları*", bazıları da bu isimleri "*Yınal*" ve "*Yınal Oğulları*" şeklinde yazıp söylemektedirler. Bunlardan hangisinin söylenişi daha doğru ve isabetli olmuştur? Bu hususta bir hüküm verebilmek için "*ınal*" sözünün ses özelliğini incelemek ve bu sözün Selçuklu devri kaynaklarında nasıl yazılmış olduğuna bir kere daha bakmak gerekir:

Bilindiği gibi "*ınal*", Göktürklerde, Uygurlarda, Kıpçaklarda ve Oğuzlarda kullanılan eski bir Türk unvanıdır. "*Ina-*" fiil köküne "*-l*" (fiilden isim yapma) ekinin getirilmesiyle yapılmış bir kelimedir. "*İnanılır, güvenilir kişi*" anlamına gelmektedir. Türkler, bugün olduğu gibi eskiden de bazı kelimelerin başındaki yarım ünlü (ses) özelliğini taşıyan "*ı*" sesini pek iyi çıkaramamaktaydılar. "*İnal*" kelimesinin başındaki "*ı*" da bu tür yarım seslerden biridir. Bunun için onlar bu kelimeyi, Selçuklu devrinde "*ı*" sesini ya "*i*"ye dönüştürerek "*inal*" şeklinde¹⁵¹ ya da "*ı*"nın önüne protez "*y*" sesini ilâve ederek "*yınal*" şeklinde söylemişlerdir¹⁵². Bu unvan ve ad, *Yınal Oğulları*yla ilgili kroniklerde daima Türkçe'nin "*yınal*" (ينال) imlâsıyla yazılmıştır. (Sümer, 1999: II, 715, bkz. 121 numaralı not)¹⁵³. Bu duruma göre, bu ismi "*İnal*" değil, "*Yınal*" şeklinde söylemek ve yazmak daha doğru olacaktır.

Tarihî kayıtlara göre, "*yınal*" unvanını son olarak Tuğrul ve Çağrı Beylerin üvey kardeşi İbrahim *Yınal* kullanmıştır. İbrahim *Yınal*'dan sonra "*inal* veya *yınal*" kelimesi unvan olarak

¹⁵¹ Meselâ eski Türkçe'deki "*ışlamak*" "*işlemek*"e, "*ılışmak*" "*ilişmek*"e, "*ışılar* veya *ışlar* (kadın)" "*işiler* veya *işler*"e, "*ış*" "*iş*"e, "*ışcı*" "*işçi*"ye "*it*" "*it*"e dönüşmüştür.

¹⁵² Meselâ eski Türkçe'de "*ır*" (şarkı, türkü) sözünün önüne protez "*y*" sesi getirilerek "*yır*" şeklinde de söylenmiştir. Cumhuriyet devrinin ilk Selçuklu tarihçilerinden olan Mükrimin Halil Bey de, "*inal*" unvan ve isminin önüne "*y*" sesini aldığını görmüş ve anlamış olmalı ki, kendisi de aynı kökten gelen "*inanç*" unvan ve isminin önüne "*y*" sesi getirerek, "*yınanç*" ismini yapmış ve bu ismi de soyadı olarak kullanmıştır.

¹⁵³ "*Yınal*" adı ve unvanı, Âmid'deki hanedana ait kitâbelerde, "*Yınal*" yerine "*İnal*" imlâsıyla yazılmıştır (Sümer, 1993: 112).

değil, genellikle erkek ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Burada sorulması ve cevaplandırılması gereken bir soru da şudur: Âmid’de bir beylik kurmuş olan Yinal Oğullarının Tuğrul ve Çağrı Beylerin üvey kardeşleri olan İbrahim Yinal ile bir ilgisi var mıydı? Bu hususta kaynaklar hiçbir şey söylememektedir. Fakat, eski Türk geleneğine göre, Türk toplumunda ataya, yani baba ve dedeye çok değer ve önem verilmekteydi. Onların adları ve hatıraları, özellikle ölümlerinden sonra da yaşatılmak istenmekteydi. Bunun için Türkler, erkek çocuklarından birine veya birkaçına genellikle kendi baba ve dedelerinin adlarını vermektedirler. Yinal Oğulları beylerinden birinin adının Yinal, diğerinin de İbrahim olması, bu gelenekle ilgili olabilir. Dolayısıyla Yinal Oğulları beylerinden Sadr ve Yinal kardeşlerin, İbrahim Yinal’ın oğulları veya torunları olması, hiç de imkânsız değildir.

3. Eksük ve Artuk İsimlerinin Türk Kültürü Açısından Bir Anlamı Var mıydı?

Eksiik ve Artuk Beyler, Artuk Oğulları beyliğinin bilinen en eski ataları olup, baba-oğul olan bu beyler, Oğuzların (Türkmen) “*Döğer*” boyuna mensup idiler (Sümer, 1972: 244). Bunlardan *Artuk Bey*, Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşâh dönemlerinin en yetenekli ve en muktedir Türkmen beylerinin başında gelmekteydi. Dolayısıyla Artuk Beyin arkasında Türkmen savaşçılarından oluşan kalabalık bir kitle bulunmaktaydı. Sultan Alp Arslan’ın Malazgirt savaşına katılan Selçuklu ve Türkmen beyleri arasında, büyük bir ihtimalle, emrindeki Türkmen savaşçılarıyla birlikte Artuk Bey de vardı (Zahîreddîn Nişabûrî, 1332: 30; Reşîdeddîn Fazlullâh, 1960: 33; Sümer, 1975: 198, 205, 207).

Malazgirt savaşından sonra Sultan Alp Arslan tarafından Anadolu’nun fethi için görevlendirilen Türkmen beylerinin başında da Artuk Bey geliyordu. Artuk Bey, özellikle Anadolu’da büyük bir bölge fethedebilecek ve burada kendi beyliğini oluşturabilecek yetenekte bir komutandı. Onun asıl gayesi de bu idi. Nitekim o, 1071 ve 1072 yıllarında Sivas-Tokat arasında geniş bir fetih hareketinde bulunduktan sonra Sapanca gölüne kadar ilerlemiş ve burada Bizans’a karşı isyan etmiş (âsî) olan

Norman reisi Roussel'i yenip tutsak almıştı (Anna Kommena, 1996: 17 vdd.). Fakat Sultan Melikşâh, Artuk Beyin Anadolu'da kalmasına ve faaliyetlerine devam etmesine imkân ve fırsat vermemiştir; 1072 yılında gönderdiği bir fermanla onu merkeze almıştır (Anonim Selçuk-nâme, 1952: 8; Turan, 1980: 199).

Artuk Bey, 1078 yılında Sultan Melikşâh'ın emri ile el-Ahsa ve Bahreyn'de faaliyet gösteren Karmatîleri cezalandırıp, bölgeyi Büyük Selçuklu Devletine bağladıktan sonra Kuzey Suriye'deki Selçuklu beylerinin (Tutuş-Müslim bin Kureyş) hâkimiyet mücadelesine karışmıştır (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 18 vd.; Sevim, 2005: I, 461-469). Özellikle Şam'da kuvvetli bir meliklik oluşturmaya çalışan Tutuş, Kudüs'ü Artuk Bey'e ıktâ' edip, onun gücünden yararlanmak istemiştir. Sultan Melikşâh, kardeşi Tutuş'un Kuzey Suriye'de Artuk Bey vasıtasıyla kuvvetler dengesini bozacak şekilde güçlenmesine müsaade etmemiştir (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 46, 49).

Sultan Melikşâh tarafından Diyâr-ı Bekr'in fethi ve ilhaki için görevlendirilen Selçuklu ve Türkmen beylerinin arasında Artuk Bey de bulunuyordu (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 57, 58, 59; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 125 vd.; el-Bundarî, 1943: 76 vd.). Fakat Artuk Bey, sefere başkomutan olarak tayin edilen Fahrü'd-devle'nin emri altında faaliyet göstermeyi içine sindirememiştir. Bu yüzden daha işin başında Fahrü'd-devle ile bozuşup, seferden ayrılıp gitmiştir (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 58 vd.; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 330; el-Bundarî, 1943: 77).

Artuk Bey, son olarak, Türkiye Selçuklu Devletinin ilk hükümdarı Süleyman-şâh ile Büyük Selçuk Devletinin Şam meliki Tutuş arasındaki Kuzey Suriye hâkimiyeti için yapılan mücadeleye katılmıştır. Bu mücadelede Tutuş'un yanında yer alan Artuk Bey, Süleyman-şâh'ın yenilip hayatını kaybetmesi ile sonuçlanan savaşta başlıca rol oynamıştır (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 135; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 333.; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzî), 1999: XX, 72; İbnü'l-Kalânîsî, 1908: 119).

Bundan sonra ömrünün geri kalan kısmını Kudüs'te sâkin bir hayat sürmek suretiyle geçiren Artuk Bey, 1091 yılında burada öldü. Geride *Sökmen, İlğâzî, Behram, Abdülcebbâr, Siyâvuş*,

Alpyaruk, Bektaş ve Alptaş adlarında 8 oğul bıraktı (İbnü'l-Ezrak, 1992: 99). Bunlardan Sökmen ve İlgâzî, babalarının yolundan gittiler ve sonunda onun idealini gerçekleştirdiler: Sökmen ve İlgâzî, 1096 yılına kadar Kudüs'ü idare ettiler. Bu tarihte Kudüs'ü Mısır Fatimîlerine kaptıran Sökmen ve İlgâzî kardeşler, Büyük Selçuklu Devletinden yeni görevler aldılar. Bunlardan Sökmen, 1101 yılında Hasankeyf'i ele geçirip, burada kendi beyliğini kurdu (Hasankeyf kolu). Sökmen, daha sonra Suruç ve Mardin'i de âlarak, beyliğinin topraklarını genişletti. Kardeşi İlgâzî ise 1108 yılından itibaren Mardin'e yerleşerek, burada Güney-Doğu Anadolu bölgesinin en uzun ömürlü Artuklu hanedanını oluşturdu (Mardin kolu) (İbnü'l-Ezrak, 1992: 29-31; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 235, 279 vd.). İlgâzî'nin yeğeni Belek de, Çubuk oğlu Muhammed'in ölümünden sonra Harput'a sahip olarak, bu beldeyi beyliğin topraklarına dahil etti (1113). Daha sonra (1185) hanedandan II. Sökmen de burada Artuk Oğullarının Harput şubesini kurdu.

Eksük ve Artuk Beylerin adlarının okunuşlarında ve söylenişlerinde bir problem bulunmamaktadır. Fakat, anlamları birbirinin zıddı olan bu iki kelimenin baba ve oğula ad olarak verilmesi bir tesadüf müydü? Yoksa bu sözler belirli bir Türk geleneğine uygun olarak, yani bilinçli bir şekilde verilmiş isimler miydi? Öyle anlaşıyor ki, bunlardan ikinci şık daha mantıklı ve Türk kültürüne uygun gözükmektedir. Bilindiği gibi, "*eksik*" bugünkü Türkçe'deki "*eksik, noksan*" kelimesinin, "*artuk*" da "*artık, fazla, ziyade*" kelimesinin eski şeklidir. Kanaatimizce bu isimler, Eksük ve Artuk Beylere doğumlarıyla ilgili olarak verilmiş isimler olmalıdır. Çünkü, Türklerde erken doğan çocuklara genellikle "*Eksik*", geç doğan çocuklara da "*Artuk*" isimleri verilmekteydi. Öyle anlaşıyor ki, Eksük Bey, ana rahminde 9 ay 10 günlük süreyi tamamlamadan doğmuş idi. Artuk Bey de ana rahminde 9 ay 10 günden fazla bir süre kalmıştı. Burada, süre bakımından "*eksik ve fazla olma durumları*" söz konusu olmuştur. Dolayısıyla bu sözler, doğumlarıyla ilgili bir Türk geleneği olarak kendilerine verilmiş isimler olmalıdır.

4. Sökmen mi Yoksa Sokman mı?

Ahlat, Sultan Alp Arslan zamanında (1063-1072), Selçuklu ve Türkmen beylerinin Anadolu'ya yaptıkları akınlarda genellikle gaza üssü olarak kullanılmıştır. Özellikle ünlü Türkmen Beyi Afşin, İç ve Batı Anadolu'ya yaptığı akınlara hep Ahlat'tan çıkmıştır. Bu akınlardan dönüşünde de, Bizans ordularına yakalanmamak için Toros dağları üzerinden hep Halep'e inmiştir. Malazgirt zaferinden sonra Hâcib Sunduk'un idaresine bırakılmış Ahlat'a birçok Müslüman bilgin, din adamı, mutasavvıf, sanatkâr ve tüccar gelip yerleşmiştir. Dolayısıyla Ahlat, bundan böyle İslâm dünyasında "*Kubbetü'l-İslâm*" unvanıyla anılmıştır.

Diyâr-ı Bekr bölgesi, 1085 yılında fethedilip Büyük Selçuklu Devletine ilhak edilmesine rağmen, bölgeye dahil olan Ahlat hâlâ Mervânî emîrleri tarafından idare edilmekteydi. Mervânî emîrlерinin kötü idaresinden bıkmış ve usanmış olan Ahlat halkı, Selçukluların Azerbaycan meliki Kutbeddîn İsmail'in komutanlarından adâleti ve dirayetiyle ünlü *Sökmen*'i şehirlerine davet ettiler. Bu davet üzerine emîr Sökmen Ahlat'a gelip, şehrin idaresini eline aldı (1100). Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar da, sadakatinden ve iyi hizmetlerinden dolayı başta Ahlat olmak üzere Van gölü havzasındaki bütün şehirleri ve kaleleri emîr Sökmen'e iktâ' etti (Turan, 1973: 86; Sümer, 1990: 53, 68). Böylece Ahlat merkez olmak üzere Van gölü havzasında Büyük Selçuklu Devletine bağlı yeni bir Türkmen beyliği kurulmuş oldu.

Emîr Sökmen'den sonra devrin kaynaklarında "*Sökmeniyye, Ahlatşâh ve Ermenşâh*" gibi ad ve unvanlarla anılan Sökmenli beyleri (Turan, 1973: 84), Van gölü havzasına bir asırdan fazla bir süre hâkim oldular. Bu süre içinde hâkimiyet sahalarını kuzeyde Kars'a, güneyde de Silvan'a (Meyyâfârikîn) kadar genişlettiler. Kuzeyden gelen Gürcü istilâsına karşı başarıyla mücadele ederek, bölgedeki Türk hâkimiyetini korudular. Daha da önemlisi, onlar, bölgede Türk kitlelerinin ve Türk kültürünün yerleşmesinde ve kökleşmesinde başlıca rol oynadılar.

Ahlatşâhlar Beyliğinden iki bey, Artuk Oğulları Beyliğinden de yine iki bey Sökmen adını taşımıştır. Devrin tarihçileri, nasıl "Türkmen" adını Arapça'nın imlâsıyla "Turkman" (ترکمان)

şeklinde kaydetmişlerse, Sökmen adını da “Sokman” (سکمان) şeklinde kaydetmişlerdir. Dolayısıyla günümüzdeki bazı tarihçiler, bu kelimeyi Arapça’nın imlâsına göre okuyup yazmışlardır. Halbuki, bu kelime Türkçe “sök-” fiil köküne “-men” (fiilden isim yapma) ekinin getirilmesiyle oluşmuş bir isimdir. Eğer bu kelime, Arapça’nın fonetiğine göre söylenip yazılırsa, “sokman” olur ki, bu da günümüzdeki Türkçe’de “çizme” demektir. “Çizme” kelimesinin de şahıslara isim olarak verilemeyeceği açıktır. Üstelik XI. yüzyıl Türkçesi’nde “sokman” kelimesi yoktu. Bu duruma göre, Ahlatşâhlar ve Artuk Oğulları beylerinin bu adını “Sokman” değil, “Sökmen” şeklinde söylemek ve yazmak gerekir. Kaşgarlı Mahmûd, bu sözün alplere, yiğitlere verilen bir unvan olduğunu belirtir. Yine ona göre “sökmen”; “*düşman saflarını söken, bozan, dağıtan*” anlamına gelmektedir.

Buraya kadar verdiğimiz bilgileri yeniden gözden geçirecek olursak, çıkan sonuç şudur: Osmanlı devrine kadar “*yazıt, sözlük, destan ve edebî metinler*” dışında Türk tarihi ile ilgili Türkçe eser hemen hemen hiç bulunmamaktadır. Türk tarihine dair doğrudan doğruya bilgi veren eserler ise, genellikle Türklerin komşuları ve Türk devletlerinin çatısı altında yaşayan milletler tarafından kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bu eserler hangi dille yazılmışlarsa, Türkçe isim ve kelimeler de o dilin ses ve imlâ yapısına uydurularak kaydedilmiştir. Böylece, Türkçe isim ve kelimelerin ses yapıları ve özellikleri de bir hayli değişmiştir. Bu durum ise, Türkçe isim ve kelimeleri eski Türklerin söylediği gibi okuyup yazma hususunda bugünkü Türk tarihçilerinin ve dilcilerinin önüne büyük bir zorluk çıkarmaktadır. Bu zorluk, başta Çince olmak üzere Grekçe, Latince, Rusça ve Ermenice gibi Türkçe’nin ses özelliklerini yazmaya elverişsiz dillerde daha da artmakta ve içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Arap ve özellikle Fars dilleri ise, diğer dillere göre Türkçe’nin isim ve kelimelerini Türklerin söyledikleri şekilde yazmaya daha elverişli bulunmaktadır. Buna rağmen bu dillerde de Türkçe isimler ve kelimeler az da olsa bir miktar ses değişikliğine uğramıştır. Meselâ, yukarıda görüldüğü gibi, Arap tarih yazarları, Türkçe’nin “*temleç*” kelimesini ancak “*dimlâç*”, “*sökmen*” kelimesini de “*sokman*” şeklinde yazabilmişlerdir. Bu duruma göre, Dimlâç oğlu Mu-

hammed'in babasının adını "*Dinlâç*" şeklinde değil, "*Demleç*" şeklinde okumak ve söylemek daha doğru olacaktır. Ahlatşâhlar ve Artuk Oğulları beylerinin adları da Arap kaynaklarında yazıldığı gibi "*Sokman*" değil, "*Sökmen*"dir. Ayrıca, "*ınal*" unvanı ve adı da, Selçuklu devrinden itibaren genellikle "*ıınal*" şeklinde yazılmış ve söylenmiştir. Öyleyse, bugün bizim de bu ismi "*Yınal*" şeklinde söyleyip yazmamız daha doğru olacaktır.

B. YER ADLARI

Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinin fethi ve bu bölgelerde ilk Türk beyliklerinin kurulmasıyla birlikte aynı bölgelerin nüfus ve kültür yapısı da temelinden değişmeye başlamıştır. Biz, bildirimizin bu kısmında, Anadolu'da meydana gelen bu temel değişikliği devrin kaynaklarında geçen toponimik isimlerle (yer adları) açıklamaya ve ortaya koymaya çalışacağız.

Bilindiği gibi, Türkler, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'ya hâkim olup yerleşmelerinden sonra bazı şehirlerin, kasabaların, köylerin, kalelerin, nehirlerin, dağların yerleşmiş ve kökleşmiş eski adlarına dokunmamışlar, onları aynen korumuşlardır. Bazılarının adlarını ise, Türkçe'nin fonetiğine uydurarak, Türkçeleştirmişlerdir. Meselâ "*Sürpmari*"yi "*Sürmeli*", "*Bire*"yi "*Birecik*", "*Sermesacolo*"yu "*Sarmısaklı*" (Erzurum), Baiberdon/ Paiburth/ Paipert'i "*Bayburt*", "*Akhtamar*"ı "*Akdamar*", "*Direjik*"i "*Dikercik*", Ruha'yı "*Urfa*", "*Cebel-i Cur*"u da "*Çapakçur*"¹⁵⁴ yapmışlardır. Bazı şehirlerin eski adlarını da Türkçe adlarla değiştirmişlerdir. Meselâ, Artuk Oğulları beyleri, çok önem verip geliştirmiş oldukları "*Duneysır*" şehrinin adını, yarı Türkçe olarak "*Koçhisar*"a çevirmişlerdir¹⁵⁵. Türkler, bazen yeni kurdukları şehirlere de kendi beylerinin adlarını vermişlerdir. Meselâ, onlar, "*Emîr Sökmen*" adına izafeten kurdukları şehre "*Sökmenâbâd*"¹⁵⁶,

¹⁵⁴ "*Çapakçur*"adı, 1944 yılında, yörenin eski adı olan "Bingöl"e çevrilmiştir.

¹⁵⁵ Koçhisar, aynı yörede hem şehir hem kale hem de akarsu ismi olarak kullanılmıştır.

¹⁵⁶ Sökmen-âbâd, İran'ın Hoy şehrinin batısında, Türkiye sınırına yakın bir yerde olup, Hoy'a bir veya iki konak mesafededir. Adı, kurucusu olan Ahlatşâhlar'dan Sökmen el-Kutbî'den gelmektedir. Buraya Sökmen ovası da denmektedir. Os-

“Alp Yaruk” adına kurdukları şehre de “Yarukiye”¹⁵⁷ demişlerdir. Yine onlar, 1191-1201 yılları arasında Saltuklu tahtında bulunan Mama Hatun adına izafeten “*Mamahatun*” (Erzurum) kasabasını, bir Türk beyinin eşinin adına ve unvanına izafeten de “*Hatuniye*” (Diyarbakır) kasabasını kurmuşlardır¹⁵⁸.

Türkler, Anadolu’da tâ işin başından itibaren Bizans kültürünü tamamen silip, kendi kültürlerini hâkim kılmak istemişlerdir. Bunun için onlar, Anadolu’da Bizans’tan aldıkları veya kendilerinin inşa ettikleri kale-kentlere genellikle “*karahisar*” adını vermişlerdir. Meselâ, Bizans’ın “*Köğonya*” adıyla andığı kale-kente, Türkler, “*Şebinkarahisar veya Şabınkarahisar*” demişlerdir¹⁵⁹. Burada özellikle belirtmeliyiz ki, Bizans’ın “*castron*” olarak nitelendirdiği bu “*kale-kent*”lere, Türklerin “*karahisar*” demiş olmaları, bir tesadüf sonucu değildir. Bu, tamamen Türk kültürüne uygun ve bilinçli olarak yapılmış bir isimlendirmedir. Çünkü Türklerin anlayışına göre, bu yerler, hâkimiyeti ve gücü temsil etmekteydi. Türkçe’de hâkimiyeti ve gücü ifade eden kavramlardan biri de “*kara*” idi¹⁶⁰. Meselâ, Türk kültürünün “*kara han*” (güçlü, kudretli hükümdar) unvanı ile “*karakış*” (kışın en soğuk zamanı), “*karagöl*”, “*karasu*”

manlı Devleti yıkılıncaya kadar Van vilâyetine bağlı sancak merkezi olarak adını koruyan belde, aynı zamanda “Dumbeli (Soğuk Beli)” adıyla da anılmıştır.

¹⁵⁷ Alp Yaruk, Artuk Beyin 8 oğlundan biridir. “Yarukiye”, hem şehir hem de Mardin yöresinde bulunan kalelerden birinin ismi olarak kullanılmıştır.

¹⁵⁸ “Hatuniye”, Nusaybin’in güneyinde kurulmuş bir kasaba idi. Hangi Türk beyinin eşinin adına ve unvanına izafeten kurulmuş olduğu bilinmemektedir.

¹⁵⁹ Bu gün Anadolu’da “karahisar” adını taşıyan Selçuklu ve Türk Beylikleri devrinde kalma daha birçok kale-kent bulunmaktadır. Bunlardan en önemlilerinin adları şöyledir: “Şebinkarahisar” (Bugünkü Giresun’un Şebinkarahisar ilçesi), “Karahisar-ı Behramşâh” (Bugün Yozgat ili Akdağmadeni ilçesine bağlı Karamağara köyü), “Karahisar-ı Yavaş veya Nevas” (Bugün Konya ili Karapınar ilçesine bağlı Karahisar köyü), “Karahisar-ı Demirlü” (Bugün Çorum ili Alaca ilçesine bağlı Kalehisar köyü), “Karahisar-ı Teke” (Bugün Antalya ili Serik ilçesine bağlı Yanköy), “Karahisar-ı Develi” (Bugün Kayseri iline bağlı Yeşilhisar ilçesi), “Karahisar-ı Osmancık” (Bugün Çorum iline bağlı Osmancık ilçesi), “Hamam Karahisar” (Bugün Eskişehir ili Sivrihisar ilçesine bağlı Hamam Karahisar köyü).

¹⁶⁰ “Kara” sözünün Türk kültüründe “renk ve güç, kuvvet” anlamından başka birçok anlamı daha bulunmaktadır. Meselâ, Türkler, kuzeyi “kara” kelimesiyle ifade etmişlerdir. “Karayel” (kuzey batıdan esen rüzgâr), “kara deniz” (kuzeyde bulunan deniz) gibi. Eski Türkler, idarecileri, yani beyleri “ak bodun” olarak vasıflandırırken, halka da “kara bodun” demişlerdir. Onlar, ayrıca, mezara da “kara yer veya kara sin” adını vermişlerdir.

(kaynağı bol ve gür olan su), “karabuğra”¹⁶¹, “karatoprak”, “karabasan” (ağırlık, kâbus), “karasevda”, “kabelâ” gibi kelimeleri de hep aynı anlayışı yansıtır.

Türkler “kara” sıfatını sadece kale-kentlerin adlarında değil, çevrelerindeki dağların, tepelerin, denizlerin, göllerin, nehirlerin ve yaptırdıkları eserlerin adlarında da kullanmışlardır. Meselâ “Karadağ, Karatepe, Karadeniz, Karagöl, Karasu, Karadere, Kara Âmid, Karahan, Karaköprü” gibi. Bu isimlendirmelerde kara sıfatı bazen “siyah”, bazen de “güç, kuvvet, kudret” anlamında kullanılmıştır. Meselâ Âmid kalesi siyah taşlardan yapıldığı için bu kaleye “Kara Âmid” denmiştir.

Türkler, eski vatanları Orta Asya’da ilkbahar mevsiminde karların erimesi ile vadi tabanlarından gürül gürül akan ve yaz ortalarında kuruyan sulara, genellikle “aksu” demişlerdir. Yeraltı kaynaklarından beslenip, hiç kurumayan sulara da, kaynağı gür, bol ve kuvvetli su anlamında “karasu” adını vermişlerdir. Orta Asya’da olduğu gibi, bugün Anadolu’da da Türk kültürünün bu anlayışını yansıtan “aksu ve karasu” adlarında birçok nehir bulunmaktadır.

Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde kurulmuş Türk devletleri ve beyliklerinden kalma binlerce Türkçe isim bulunmaktadır. Bunlar genellikle şehir, kasaba, köy, kale, yöre (mevki), dağ, tepe, ova, yaylak, kışlak, nehir, köprü, geçit ve bel gibi yerlere verilmiş isimlerdir. Bu toponimik (toponymique) isimleri sınıflandırıp örneklendirirsek, Türk kültürünün Anadolu’daki kalıcı damgalarının neler olduğunu daha iyi görmüş ve anlamış oluruz¹⁶²:

1. Türk Topluluk Adlarıyla Anılan Yerler ve Yöreler

Anadolu’da büyük Türk topluluklarının adlarıyla kurulmuş veya sonradan onların adlarını almış pek çok yerleşim yeri

¹⁶¹ Türkler, büyük ve güçlü mancınıklara “karabuğra” adını vermişlerdir.

¹⁶² Bu liste hazırlanırken Ebû Bekr-i Tihârî’nin “Kitâb-ı Diyârbekriyye 1993”, T. Sezen’in “Osmanlı Yer Adları, 2006”, H. Nihal-Ahmed Naci’nin “Anadolu’da Türklere Ait Yer İsimleri, 1926”, Z. Gökalp’in “Kitaplar, I, 2007”, O. Turan’ın, “Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 1973” ve pek az da olsa İçişleri Bakanlığının “Köylerimiz, 1982” adlı eserlerinden ve makalelerinden yararlanılmıştır.

ve yöre (mevki) bulunmaktadır. Bu Türk topluluklarından büyük bir kısmı Anadolu'ya toplu olarak gelmiş ve burada devlet kurmuştur ki, bu Türk topluluğu artık Türk dünyasında "*Türk ve Türkmen*" adıyla anılan Oğuzlardır. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde, Oğuz veya Türkmen adlarıyla ilgili yer isimleri şunlardır: "*Türkmen veya Türkân*" (Diyarbakır), "*Türkmen Hacı*" (Diyarbakır), "*Türkmen Çelebi*" (Harran), "*Kiki maa Türkmen*" (Diyarbakır), "*Türkmenoğlu*" (Maraş) "*Harâbe Türkân*" (Diyarbakır-Urfa), "*Türkmân*" (Beyazıt), "*Türkân Celâli*" (Beyazıt), "*Türkmen*" (Malatya), "*Türkmen Deresi*" (Mardin), "*Türkmen Viran*" (Birecik), "*Türkmen Yarulu*" (Kilis), "*Türkmenli*" (Gümüşhane), "*Türkiyân*" (Çölik), "*Oğuz*" (Batman), "*Oğuz*" (Kemah), "*Oğuzeli*" (Gaziantep), "*Oğuzar*" (Çemişgezek), "*Oğuzlar*" (Elazığ), "*Oğuz Dağı*" (Erzincan), "*Bozoh(k)*" (Birecik).

Oğuzlardan başka "*Halaç, Kanglı, Çiğil, Basmıl, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Tatar, Kuman, Harezmi, Kumuk ve Kaçar*" gibi birçok Türk topluluğu da Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesine gelip yerleşmiştir. Bu Türk topluluklarıyla ilgili yer adları da şunlardır: "*Halaç*" (Van), "*Kanglı Madrabı*" (Diyarbakır), "*Çekil/Çiğil*" (Diyarbakır), "*Bismil/Basmıl*"¹⁶³ (Diyarbakır), "*Kara Koyun*" (Siverek), "*Koyunlu Hisar*" (Koyulhisar) (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 116)¹⁶⁴, "*Harezmi*" (Kızıltepe) "*Tatar Gazi*" (Ahlat), "*Tatara*" (Diyarbakır), "*Tatar*" (Elazığ), "*Kuman*" (Hınıs), "*Kuman*" (Hozat), "*Kuman Karyesi*" (Şebinkarahisar), "*Kumuk*" (Eleşkirt), "*Kaçar*" (Harput).

2. Oğuz Boy Adlarıyla Anılan Yerler ve Yöreler

Bugün Türk dünyasında 24 Oğuz (Türkmen) boy adının yerleşim adı olarak görüldüğü tek ülke Anadolu'dur. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinin fethedilmesi ve Türkmen Beyliklerinin kurulmasıyla birlikte bu bölgelerde Oğuz boylarının yerleşmesi de başlamıştır. Bugün bu bölgelerde Oğuz boy-

¹⁶³ "*Salur, Çaruklu, Kanglı, Halaç, Çiğil, Basmıl ve Harezmi*" gibi Oğuz boyları ve Türk toplulukları, Harezmsâhlar hükümdarı Celâleddin Harezmsâh Mengüberti ile Doğu Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir.

¹⁶⁴ Türkmenler buraya genellikle "Koyla Hisar" demişlerdir. Devrin kaynakları da bu ismi böyle kaydetmişlerdir. Bugün bu yer "Koyulhisar" şeklinde anılmaktadır.

larının yerleşmesine tanıklık eden birçok yer ve yöre adı bulunmaktadır. Bu Oğuz boylarının adları şunlardır: “Döger” (Diyarbakır-Urfa), “Döger” (Siverek), “Salur” (Karacadağ), “Kınık” (Ahlat), “Kınık” (Şebinkarahisar), “Baş Kınık” (Malatya), “Tat Kınık” (Malatya), “Kınık” (Birecik), “Kınık” (Adıyaman), “Bayat” (Siverek), “Ayvaz Bayatı” (Beyazıt), “Şam Bayatı” (Adıyaman), “Çarugî/Çaruklu” (Diyarbakır), “Kanlı-avşar” (Birecik), “Avşar” (Malatya), “Beydili” (Birecik), “Bayındır” (Keban), “Bayındır” (Malatya), “Bayındır” (Tutak), “İğdir”, “Karkın Dere” (Kızıltepe: Diyarbakır), “Dede Kargın”¹⁶⁵ (Kızıltepe), “Karakeçi” (Siverek), “Çuhur (Çukur) Sa’d”¹⁶⁶, “Karaman”¹⁶⁷ köyü” (Divriği), “Karaman köyü” (Elbistan), “Karaman köprüsü” (cısru’l-Karaman: Batman), “Karaman suyu (ab-ı Karaman: Batman) gibi.

3. Şahıs Adlarıyla Anılan Yerleşim Yerleri

Anadolu’da Türk kültürüne mâl olmuş yer isimlerinin başında, “Battalgazi” (Malatya) ve “Seyitgazi” (Eskişehir) gibi ilk İslâm gazilerinin adları gelmektedir. Bunları “Artuk (Artuk-âbâd, bugün Artova: Tokat), “Afsin ve Tutak” gibi Anadolu’ya akın yapan ve Anadolu’nun fethine katılmış olan ilk Selçuklu beylerinin adları takip etmektedir. Bazı yerleşim yerlerinin eski adları bu beylerin adlarıyla sonradan değiştirilmiştir. Meselâ, eski “Yarpuz, İfsus” adı “Afsin”e (Maraş), eski “Antab” adı da “Tutak”a (Ağrı) çevrilmiştir. Bugünkü Ağrı iline bağlı Doğubeyazıt ilçesi bu adını, XIV. yüzyılın sonlarında burada kale komutanlığı yapmış olan Bayezid beyden almıştır. Kalenin önceki adı, “Aydın” idi (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 75)¹⁶⁸. Erzurum’un Hasankale’sine de bu ad, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın adına izafeten verilmiştir (Turan, 1973: 34). “Sökmenûbâd” Ahlatşâhlar Beyliğinin kurucusu Sökmen el-Kutbî adına, “Yarukiye” de Artuk Beyin oğullarından Alp Yaruk adına kurulmuştur. Bu arada, “Dede Korkut Destanları”nda bir

¹⁶⁵ Daha fazla bilgi almak için bkz. Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 38.

¹⁶⁶ Sa’dlu, Akkoyunlu topluluklarına bağlı boylardan biridir.

¹⁶⁷ “Karaman”, Oğuzlara mensup bir topluluğun adıdır.

¹⁶⁸ Cumhuriyet devrinde İstanbul’daki Beyazıt ile Ağrı’nın ilçesi Beyazıt’ı birbirine karıştırmamak için ikincisinin önüne doğu sıfatı eklenmiştir.

halk bilgesi olarak karşımıza çıkan "*Korkut Ata*" da unutulmamış olup, hatırası bir yer ismiyle (Korkut: Muş) yaşatılmıştır. Öte yandan Doğu Anadolu'da özellikle, "*Horasan Baba* (Horasan: Erzurum), *Velibaba* (=Veliler köyü: Erzurum), *Özbey Baba* (Özbey köyü: Erzurum)" gibi evliyaların tekke ve zaviyelerinin etrafında da birer yerleşim yeri oluşturulmuştur.

4. Eski Türk Devlet Teşkilâtındaki İkili Sisteme Göre Verilmiş Yer Adları

Eski Türk devletlerinin yapısında ikili sistem hâkimdi. Dolayısıyla eski Türk devletlerinde "*ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler*" genellikle "*doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük*" şeklinde hep ikiye ayrılmaktaydı. Bu anlayışın ve uygulamanın bir örneğini "*Âmid*" (Diyarbakır) şehrinin yapısında da görmek mümkündür. Meselâ Osmanlı devrinde (1530) Âmid şehri, "*Âmid-i Şarkî*" ve "*Âmid-i Garbî*" şeklinde birbiriyle bitişik iki kasaba halinde idi. Şehir bu özelliğini, Osmanlı Devletinin sonuna kadar devam ettirmiştir. Ayrıca, "*Yukarı Ağadeve-Aşağı Ağadeve*" (Karaköse) (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 85), "*Aşağı Oğuzdan-Yukarı Oğuzdan*" (Ahlat), "*Gölcük-i Ulyâ ve Gölcük-i Süflâ*" (Yukarı Gölcük-Aşağı Gölcük: Harput), "*Kopuz-ı Ulyâ-Kopuz-ı Süflâ*" (Eleşkirt), "*Yukarı Balahor-Aşağı Balahor*" (Ergani), "*Yukarı Sarıkaya-Aşağı Sarıkaya*" (Tercan), "*Yukarı Karnik-Aşağı Karnik*" (Hozat), "*Yukarı Kaçar-Aşağı Kaçar*" (Hozan), "*Büyük Karkın-Küçük Karkın*" (Kilis), "*Pasin-i Ulyâ (Hasankale)-Pasin-i Süflâ (Zanzak)*", "*Tercan-ı Ulyâ-Tercan-ı Süflâ*", "*Livâne-i Ulyâ-Livâne-i Süflâ*" (Çıldır-Batum) gibi kasaba ve köyler de aynı anlayışa uygun olarak kurulmuştur. Aynı anlayış, boy düzeninde de geçerliydi. Meselâ, XV. yüzyılda Urfa yöresinde oturan ve Osmanlı Devletini kuran Kayı boyu ile akraba olan "Keçili" aşiretleri, "*Ak Keçilü-Kara Keçilü*" olmak üzere iki cemaat halinde yaşamaktaydı (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 234).

Bilindiği gibi, Türkiye Türklerinin ataları olan Oğuzlar, XI. yüzyılda 24 boy halinde idi. Bu teşkilâtın bir yansımasını, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki oymakların teşkilâtlanmasında da görmek mümkündür. Zira, Osmanlı devrinde Diyâr-ı Bekr yö-

resindeki oymaklar, tıpkı Oğuzların boy teşkilâtında olduğu gibi “24 hölik” halinde teşkilâtlanmışır (Sümer, 1972: 209).

5. Renklerle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türkler; şehir, kale, deniz, göl, dağ, nehir ve yörelere genellikle “kara, ak, kızıl, sarı, ala, alaca, gök ve gökçe” gibi renklerle tanımlanan isimler vermişlerdir. Meselâ, “Kara Aras” (bugünkü Karaz köyü: Erzurum), “Karamağara” (Kahta), “Karamağara-i Gerger” (Gerger-Adıyaman), “Karaçuk” (çay ve dağ) (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 77)¹⁶⁹, “Karadere” (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 131, 252)¹⁷⁰, “Kara Cavlakî” (Âmid), “Kara Cumeki” (Âmid), “Kara Sevil”, “Karataş”, “Kara Kerdunker” (çay), “Karaköprü” (Erzurum, köprü: Diyarbakır), “Karahisar” (bugünkü Şebinkarahisar), “Karadeniz”, “Karaağaç” (Divriği), “Karataşlar”, “Karakilise” (=Karaköse)¹⁷¹, “Karahani” (bugünkü adı Dağbaşı: Siverek), “Karabük” (Bitlis), “Karayazı” (Erzurum), “Karabel vilâyeti”, “Karakoç” (Diyarbakır), “Karahani” (Diyarbakır), “Karakoç” (İspir), “Karakoç” (Kiğı), “Karaağıl” (Bulanık), “Karaâmid” (Diyarbakır), “Karabalıçe” (Siverek), “Karacurum” (Urfa), “Karaçoban” (Erzurum), “Karadiğin” (Erzincan), “Karahasan” (Malazgirt), “Karakeçi” (Siverek), “Karakoçan” (Elazığ), “Karakoyunlu” (İğdır), “Karaköy” (Muş), “Karakulak” (Erzincan), “Karakurt” (Kars), “Karaoğlan” (Tunceli), “Karasu” (Van), “Karaurgan” (Kars), “Karacakale” (Batman), “Karacadağ”, “Akziyaret” (Urfa), “Akşehir” (Akşehir ovası, Akşehirâbâd: Erzincan. Ayrıca Ahalkerek’in eski adı), “Akgevir” (Mardin), “Akdemir” (Tunceli), “Akpınar” (Diyarbakır), “Akşar” (Bitlis), “Aktepe” (Ağrı), “Aktuzla” (Malazgirt), “Akkaya” (Kars), “Akçaderbent”, “Akçakale” (Harapreşmenkuş=Urfa, Diyarbakır, Hasankeyf), “Akçapınar” (Tunceli), “Akçasır” (Kulp), “Akkaya”, “Akçahisar”, “Akçahan”, “Aksu”, “Aksu-yu Mihriban”, “Alacadağ”

¹⁶⁹ Bilindiği gibi “Karaçuk”, Oğuzların (Türkmenler) eski yurtları olan Seyhun (Sir Derya) havzasında bir dağ ve şehir (Farab=Karaçuk) adı idi. Ünlü Türk filozofu Farabî burada doğmuştur. Türkmenler, bu adı unutmamışlar, Anadolu’da dağ ve çay adı olarak tekrar kullanmışlardır.

¹⁷⁰ Nusaybin’in güney doğusunda ve Musul yolu üzerinde bulunmaktadır. Suriye sınırları içinde kalmıştır. Demiryolu durağı olup, bugün de aynı adla anılmaktadır.

¹⁷¹ Karaköse, 1938 yılında “Ağrı” adını almıştır.

(Palandöken), “Alacakaya” (Elazığ), “Aladağ”, “Kızılhöyük”, “Kızıltepe” (Koçhisar: Mardin), “Kızılsu” (Şırnak), “Kızılkilise” (Nazımiye-Tunceli), “Kızılören” (Sepid-rud), “Kızılağaç kışlağı”, “Gökçe Deniz” (göl) (Sümer, 1957: XXI, 429-447)¹⁷², “Sarıçiçek” (Kars), “Sarukaya” (Tercan), “Alagez” (dağ), “Sarıkanış”, “Sarısu” (Ağrı), “Sarıçiçek” (dağ ve yayla), “Gökoğlan” (Erciş), “Gökçe” (Van), “Göksu” (Ab-ı Gök), “Gökçeköy” gibi.

6. Hayvan ve Kuş İsimleriyle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türkler, tıpkı Orta Asya’da olduğu gibi Anadolu’da da besicilik faaliyetlerine devam etmişlerdir. Dolayısıyla onlar, hayatlarında önemli bir yer tutan bu kültürlerini yer isimlerine de yansıtmışlardır. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinde Türkçe, çeşitli hayvan ve kuş isimleriyle tanımlanmış birçok yer ve yöre bulunmaktadır. Bunlardan bazılarının adları şunlardır: “Koçhisar (bugünkü Kızıltepe), Koyunlu (Koyunluhisar), Ağadeve (Karaköse), Devegeçidi (Diyarbakır), Deveboynu (Erzurum-Hasankale), Devesuyu, Deve Kapısı (Bab-ı Deve), Deve Çeşmesi, Buhur¹⁷³ Bulak, Buhur Yolu (Rah-ı Buhur: Urfa), Dorutay (Van), Koyunlu, Daluk (Tavuk: Musul), Geyikpınar (Bitlis), Geyiksu (Tunceli), Kurtalan (Siirt), Kurtkale (Ardahan), Kurtökiizi (Kiğı), Bey Sülün, Balıklıgöl (Balıhlı göl: Karaköse), Barak, Kazagan, Doğanca (Harhur=Kezi: Siirt), Doğançuk” gibi.

7. Değerli Maden İsimleriyle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türkler, pek erken çağlarda birçok madeni bulup kullanmışlardır. Bunların başında altın, demir ve gümüş gibi madenler gelmektedir. Türkler, bu madenlere kaynaklık eden yerlere ve bu madenlerden yapılmış nesnelere yine onlarla ilgili isimler vermişlerdir. Meselâ, onlar, madenlerin çokça bulunduğu bir yer olan Altay dağlarına “Altın Yış” (Altın ormanı) demişlerdir. Türkler, bu anlayışlarını Anadolu’da da sürdürmüşlerdir. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde maden ismiy-

¹⁷² Bugünkü Gökçe göl.

¹⁷³ Türkiye Türkleri çift hörgüçlü deveye “buhur” demişlerdir.

le anılan yerler şunlardır: “*Altuntaş, Altunköprü, Altun Yalşı, Altınkar (Diyarbakır), Altınbaşak (Urfa), Gümüştepe, Gümüşakar (Erzincan), Gümüşdere (Sarmamsuyu: Van), Demirköprü (cistrü'l-hadîd), Demirli (Ergani), Demirözü (Bayburt), Demirci (Viranşehir=Urfa), Demirkale (hısnü'l-hadîd), Demirkapı (bugün demiryolu durağı: Nusaybin)*” gibi.

8. Çeşitli İsimlerle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türklerin hayatında “*yaylak, kışlak, yurt, dağ, göl, su (nehir, dere), tepe, ova (yazı), pınar (bulak), kaya, taş, geçit, boğaz, bel, bük, ark, gedik ve ağaç*” gibi yerler ve nesneler başlıca rol oynamıştır. Dolayısıyla onlar bu yerleri ve nesneleri çeşitli isimlerle tanımlayarak veya birleştirerek adlandırmışlardır. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde bunlar ile ilgili yer ve yöre adları şunlardır: “*Bingöl yaylağı*” (Yaylak-ı Minköl)¹⁷⁴, “*Milrifer Yaylası*” (Ergani-Hazar gölü), “*Sultan Yaylak*” (Mardin-Diyarbakır), “*Saruçiçek Yaylası*”, “*Maharid Yaylağı*”, “*Aladağ Yaylağı*”, “*Gökçedeniz Yaylağı*”, “*Karacadağ Yaylağı*”, “*Urum Saray Yaylağı*” (bugünkü Mecidiye), “*Ulu Yaylağı*” (Palu), “*Kızılağaç Kışlağı*”, “*Siirmeli Kışlağı*”, “*Alagez Kışlağı*”, “*Collab Kışlağı*” (Harran-Rakka) (Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 57), “*Resulayn Kışlağı*” (Ceylanpınar), “*Tecelli Yurdu*”, “*Hub Yurdu*”, “*Kanlak Kapısı Dağı*”, “*Mazıdağı*” (Mardin), “*Dilektepe*” (Siirt), “*Huçeki tepesi*”, “*Balıkligöl*” (Karaköse), “*Hazar Gölü*”, “*Kayapınar*” (Batman), “*Sarukaya*”, “*Akmataş*”, “*Duşkaya*” (Kars), “*Güzelsu*” (Hoşab=Van), “*Sehl Suyu*”, “*Irmak Suyu*” (köy), “*Suşehri*”, “*Murat Suyu*”, “*Türkmen Deresi*” (Mardin), “*Esendere*”, “*Basar Pınar*”, “*Uykupınarı*”, “*Ali Pınarı*” (Diyarbakır), “*Kemah Boğazı*”, “*Devegeçidi*”, “*Otlukbeli*” (=Karakulak: Erzincan), “*Karabel*” (Sivas-Divriği), “*Karanbük*” (Sivas-Erzincan), “*Oylumağaç*”¹⁷⁵, “*Tarman Arığı*”, “*Mal Üyüğü*” (Çermik) gibi.

¹⁷⁴ Bu yörede hiç yerleşim yeri bulunmadığı için yabanî öküz, eşek, ceylan, vahşi hayvanlar ve kuşlar gibi çok miktarda av alanı ve yaylak mevcut idi.

¹⁷⁵ Birecik'in kuzey doğusunda bir yöre. Bugünkü adı Oymağaç.

9. Yerin Biçim ve Özelliğini Yansıtan İsimler

Türkler, yer ve yörenin biçim ve özelliğine göre de isimler vermişlerdir. Bunlardan bazılarının adları şöyledir: “Kösedağ” (Zara-Suşehri arasında), “Gölcük” (Elazığ), “Yassıçemen” (Erzincan), “Yabanlu Pazarı”¹⁷⁶ (bugünkü Pazarören), “Ovacık” (bugünkü Ovacık: Tunceli), “Ovacık” (Erzurum, Urfa, Van), “Ovakışla” (Bitlis), “Karaçuk”, “Deveboynu” (Erzurum-Hasankale)¹⁷⁷, “Alıncak” (kale), “Örenşehir” (bugünkü Viranşehir: Urfa), “Bingöl”, “Pamuklu” (bugünkü adı Anbar: Diyarbakır), “Hiyyik” (Tercan), “Kanlak kapısı”, “Soğukpınar”, “Yücekaya”, “Böğürcepınar”, “Küçükhöyük”, “Kuşağaç”, “Kulak Yolu” (Rah-ı Kulak), “Kul-i Cubuk” (çay), “Oyak” (Birecik-Suruç arasında bir mevki), “Sakal Tutan”, “Sivrimağara” (Urfa), “Yıldızdağı”, “Bulanık” (Bulanuh: Muş), “Söğütlü”, “Bademli”, “Bulanık Dere”, “Kopuz” (Bayburt), “Çulur Sa’d”, “Çoban Köprüsü” (Erzurum), “Günlük” (bugünkü Gönük: Bingöl), “Kutludoğmuş”, “Ortaköy” (Erzurum), “Aşağı Ula” (Erzincan), “Aşağı” (Kemah), “Aşağı Karasu” (Bitlis), “Aşağı Hanık” (Diyarbakır), “Beşpınar” (Batman), “Böğürtlen” (Birecik), “Bölük yazı” (Bitlis), “Bucak” (Siverek), “Çal” (Çukurca: Hakkari), “Çatak” (Van), “Çatakköprü” (Malabâdi: Silvan), “Yedisu”¹⁷⁸ (Bingöl), “Çıbıkdan” (Siverek), “Darı” (Darıderesi = Esendere: Hakkari), “Göle” (Ardahan), “Gözeli” (Elazığ), “Gözene” (Malatya), “Güçlükönak” (Şırnak), “Güroymak” (Bitlis), “Gürpınar” (Van), “İlica” (Erzurum), “İlcalar” (Bingöl), “İçil” (Gerger-Kahta), “İçme” (Elazığ), “Karhova” (Bingöl), “Kavakbaşı” (Mutki=Bitlis), “Kaynak” (Siverek), “Kerburan” (Mardin), “Deliçay” (Erciş), “Kırık” (Erzurum), “Kırık(h)an” (Erzurum), “Kırkgeçit” (Van), “Kırmızıköprü” (Tunceli), “Kızılğaç” (Muş), “Kocakoç” (Tuncel), “Kocaköy” (Diyarbakır), “Kocapınar” (Erciş), “Kocatepe” (Mardin), “Konakkuran” (Malazgirt), “Kozluk” (Batman), “Kurtalan” (Siirt), “Kuruçay” (Erzincan), “Kuzâbâd”¹⁷⁹ (Harput), “Kuzkışla” (Erzincan), “Kiçüksu” (Bitlis), “Göynük” (Bingöl), “Ulu yazı” (Urfa), “Ovaâbâd” (Arapkir), “Ovabağ” (Diyarbakır), “Oyalı” (Şırnak), “Oyuklu” (Erzu-

¹⁷⁶ Uluslar arası fuar. Geniş bilgi için bkz. F. Sümer Yabanlu Pazarı, İstanbul 1985.

¹⁷⁷ “Deveboynu” deyimini için bkz. İA, III, 558.

¹⁷⁸ “Yedisu”, Orta Asya’da nehir adı idi.

¹⁷⁹ Türkler, kuzeyde olan ve genellikle güneş görmeyen serin ve gölgeli yerlere “kuz” demişlerdir. “Kuzey” de bu kelimeden yapılmış bir isimdir.

rum), “Özpinar” (Siirt), “Pazaryolu” (Erzurum), “Sağman” (Tunceli), “Solhan” (Bingöl), “Söğütâbâd” (Arapkir), “Söğütlii” (Bingöl), “Takı mevki” (şimdi köy: Mardin-Suvar), “Taşburun” (=Cennetâbâd: Iğdır) “Taşdelen” (Arapkir), “Toprakkale” (Ağrı), “Tuğ” (Tatvan-Bitlis), “Tuzlagözü” (Batman, Sivas), “Tuzluca” (Iğdır), “Ulukale” (Tunceli), “Uluâbâd” (Harput), “Uzundere” (Erzurum), “Üzümlü” (Erzincan), “Yanarsu” (Siirt), “Yaylak” (Urfa), “Yayladere” (Bingöl), “Viranşehir” (Urfa), “Yeşilyazı” (Tunceli), “Yüksekova” (Hakkari), “Yazılıhan” (Malatya), “Tecelli Burnu” (Sivas) gibi.

Yaptığımız bu tasniften ve değerlendirmelerden çıkan sonuç şudur: Görüldüğü gibi Türkler, Anadolu’nun coğrafyasını Türkleştirirken, kültürlerinin birçok unsurunu kullanmışlardır. Özellikle, Anadolu’nun bugünkü etnik yapısını belirleme bakımından meseleyi ele alırsak, bu isimlendirmenin başında, hiç kuşkusuz Türk topluluk adları, boy adları ve şahıs adları ön sırada yer almaktadır. Eski Türk devlet teşkilâtındaki ikili sisteme göre isimlendirme de, son derece ilginç olup, bu anlayış, Türk kültürüne özgü bir özellik gibi gözükmektedir.

Türkler, Anadolu’nun coğrafyasını Türkleştirirken en çok çeşitli anlamlara gelen “kara, ak, ala, alaca, gök, kızıl, sarı, yeşil” gibi sıfatlarla tanımlanan isimler kullanmışlardır. Bunların sayısı bugün 3-4 bini bulmaktadır. Meselâ bugün Anadolu’da sadece “kara” sıfatı ile yapılmış toponimik isim sayısı 1039’dur¹⁸⁰.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, Türkler, “yaylak, kışlak, yurt, dağ, göl, su (dere, nehir), tepe, ova (yazı), pınar (bulağ), kaya, taş, geçit, boğaz ve bel” gibi isimleri, çeşitli isimlerle tanımlamak suretiyle de yer ve yöre adı olarak kullanmışlardır. Anadolu’da bu tür yer ve yöre ismi oldukça çoktur. Ayrıca Anadolu’da, hayvan, kuş ve değerli maden adlarıyla tanımlanmış veya o yerin biçim ve özelliğine göre verilmiş yer isimleri de az değildir.

Son söz olarak şunu söyleyebiliriz: Türklerden önce, hem İranlılar (Persler, Sâsânîler) hem de Müslüman Araplar, Anadolu’nun büyük kısmını ele geçirmişlerdi. Hatta bu ülkeyi, uzun

¹⁸⁰ Bkz. Köylerimiz, 1982.

sayılabilecek bir süre de ellerinde tutmuşlardı. Fakat onların bu ülkedeki hâkimiyetleri, Anadolu'nun ne etnik yapısı ve ne de kültür yapısı üzerinde bir değişiklik yapmıştır. Sonunda Anadolu, bu fatih kavimlerden eski şekliyle Bizans'a tekrar geri dönmüştür. Fakat onlar, Anadolu'da büyük bir tahribat (yıkım) yaparak, bu ülkenin ekonomik hayatına ağır bir darbe vurmuşlardır. Çünkü Türkler bu ülkeye geldiklerinde, Anadolu ekonomisi tamamen çökmüş ve nüfusu azalmış olup, her yeri de ören vaziyetteydi. Bugün Anadolu'da *"ören, vıran ve höyük"* kelimeleriyle oluşturulmuş birçok birleşik yer ismi bulunmaktadır ki, bunlar Anadolu'nun Bizans dönemindeki durumunu açık bir şekilde göstermektedir¹⁸¹. Buna karşılık, aynı Anadolu'da Türk hâkimiyeti döneminden kalma *"âbâd"* ve *"yeni"* kelimeleriyle teşkil olunmuş pek çok köy ve kasaba ismi vardır ki, bunlar da harap ve perişan durumda olan yerlerin nasıl şenlendirilip, imar edilmiş olduğuna işaret etmektedir¹⁸².

¹⁸¹ Akören (Akvıran), Bayramören, Belören, Bozüyük, Üzümlören, Pamukören, Gökören, Gökçeören, Arımören, İkizören, Sekiören, Ağaçören, Gölören, Tepeviran, Karavıran, Yassıviran, Yavervıran, Boşhöyük, Alacahöyük, Yassahöyük, Karacahöyük, Göbekören (Göbekviran), Gülören, Gülvıran, Hüyük, Karacaören (Karacavıran), Keçi (Kiçi)ören, Kurucavıran, Murathüyükü (Musabeyli), Örenşehir (Viranşehir: Urfa, Bolu, Kayseri), Ören (Kemerdere), Örencik (Virancık), Yalıhöyük v.s. gibi.

¹⁸² Akâbâd (Akçaova), Akçaâbâd, Akşehirâbâd (Suşehri ovası), Artukâbâd (Artova), Bozâbâd (Bozova), Cennetâbâd (Taşburun), Hamidâbâd (Çine), Çölâbâd, Denizâbâd (Denizova), Eceâbâd, Felekâbâd (Eğirdir), Karaâbâd (Karaova), Karacaâbâd, Kuzâbâd, Murtazaâbâd (Mürted), Ovaâbâd, Söğütâbâd, Boyâbâd, Sökmenâbâd, Şehreâbâd, Taşâbâd (Taşova), Uluâbâd, Yabanâbâd (Kızılcahamam), Yalakâbâd (Yalova), Yeniköy, Yenişehir, Yenikent, Yenipazar v.s. gibi.

== VI. MAKALE ==

“DİYÂR-I RÛM”UN (ROMA ÜLKESİ = ANADOLU) “TÜRKİYE” HÂLİNE GELMESİNDE TÜRK KÜLTÜRÜNÜN ROLÜ

(The Role of Turkish Culture in the Conversion of
“Diyâr-i Rûm” (Roman Land=Anatolia) into “Turkey”)

“Bizim yolumuzu çizen; içinde yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk milleti ve bir de milletler tarihinin bin bir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarından çıkardığımız neticelerdir”.

Kemal ATATÜRK

Giriş

Türkler, tarihte en çok göç eden ve yayılan kavimlerin hiç kuşkusuz başında gelmektedirler. Dolayısıyla onlar, dünya coğrafyasını siyasî ve kültürel bakımdan en çok etkileyen ve değiştiren kavim olmuşlardır. Burada hemen belirtelim ki, bu göçler ve yayılmalar, Türklük için birçok sonuç ortaya çıkarmıştır. Bu sonuçların bir kısmı Türklüğün aleyhine, bir kısmı da lehinedir. Aleyhte ve lehte olan bu sonuçları, şu şekilde belirlemek mümkündür:

• Göçler ve yayılmalar sonucunda birçok Türk topluluğu hem millî kültürünü hem de siyasî istiklâlini kaybetmiştir. Hâlbuki bu Türk topluluklarının çoğu, göç ettikleri ve yayıldıkları ülkelerde önce yerli halk üzerinde egemenlik kurarak, buralarda da tıpkı eski yurtları Orta Asya’da olduğu gibi yeni birer siyasî teşekkül oluşturmuşlardı. Fakat onlar, aradan az

veya çok bir zaman geçtikten sonra içine girdikleri yeni çevrenin ve kültürün etkisi altında kalarak, önce millî kültürlerini ve kimliklerini, sonra da siyasî istiklâllerini yitirmişlerdir. En sonunda da, üzerinde egemenlik kurdukları toplulukların bir parçası haline gelmişlerdir. Bunlardan geriye, bugün tarihî hatıralarından başka bir şey kalmamıştır. Özellikle eski yurtlarını terk edip, Çin'e, Hindistan'a, Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a inen Türklerin âkibetleri hep böyle olmuştur.

• Göçler ve yayılmalar sonucunda bazı Türk toplulukları sadece siyasî istiklâllerini yitirmişler, kültürlerini ise korumuşlardır. Bunlar, bugün İran'da, Kuzey Irak'ta, Kuzey Suriye'de, Afganistan'da, Çin'de, Kafkasların, Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerde (Rusya), Moldova'da ve Balkanlar'da öbek öbek yaşayan ve hâlâ kültürlerini korumakta direnen Türklerdir. Bu Türklerin bir zamanlar yine bu ülkelerde kendilerine ait bağımsız birer devletleri veya idareleri vardı. Bunlar, egemenlikleri altına aldıkları yerli halklara bir süre sonra siyasî istiklâllerini kaptırmışlardır. Kaptırdıkları istiklâllerini de bir daha geri alamadıkları gibi, onların egemenlikleri altında yaşamak zorunda kalmışlardır. Bundan sonra da ancak onların müsaadeleri ölçüsünde kültürlerini korumaya ve devam ettirmeye çalışmışlardır.

• Göçler ve yayılmalar sonucunda sadece büyük bir Türk topluluğu (Oğuzlar) ve onun etrafında toplanan Türk kitleleri, hem siyasî istiklâlini hem de millî kültürünü günümüze kadar koruyup gelmiştir. Bilindiği gibi, bu büyük Türk topluluğu, Göktürk ve Uygur Devletlerinin ikinci temel unsuru olan Oğuz Türklерidir. X. yüzyıldan itibaren İslâm dinine ve medeniyetine girmeye başlayan Oğuz Türkleri, 1040 yılında, Doğu İran'da, yani Horasan'da kurdukları Büyük Selçuklu Devletiyle Orta Doğu İslâm ülkelerine hâkim olmuşlardır. Büyük Selçuklu Devletinin Türklüğün kaderi bakımından tarihte oynadığı en önemli rol ise, anavatan Orta Asya'dan binlerce kilometre uzakta, Asya ile Avrupa'nın birleştiği bir nokta-

da, yani stratejik bakımdan son derece önemli bir yer olan Anadolu'da, Türklüğe yeni bir vatan açmış olmasıdır.

Milletler için yeni bir ülke fethetmek hiç şüphesiz önemli ve büyük bir başarıdır. Fakat bir ülkenin fethedilmesi kadar, hatta ondan da fazla, o ülkenin elde tutulması ve korunması önemlidir. Bunun için öncelikle yapılması gereken iş, coğrafyanın vatanlaştırılmasıdır. Bu da ancak, fethedilen coğrafyada millî kültür değerlerini hâkim ve üstün kılmakla mümkün olur. Hatta bu da yetmez; millî kültür hâkimiyetini ve üstünlüğünü daima korumak da gerekir. Aksi takdirde fatih kavmin kültürü, bir süre sonra fethedilmiş ülkedeki yerli halkın kültürü tarafından özümser (asimile edilir) ki, sonunda fatih kavim tarihten silinir gider. Nitekim kültürlerini korumakta zayıf ve yetersiz kalmış olan birçok Türk topluluğunun sonu, hep böyle olmuştur.

Öyleyse, burada sorulması ve cevap verilmesi gereken soru şudur: X. yüzyıldan itibaren topluca İslâm dinine ve medeniyetine girip, Orta Doğu İslâm dünyasına hâkim olduktan sonra Anadolu'yu fethederek, burada yeni bir vatan kuran Türkler, çeşitli ülkelere giden soydaşlarının âkibetine uğramaktan kendilerini nasıl kurtarıp, bugüne kadar millî kimliklerini ve kültürlerini korumuşlardır? Hiç kuşkusuz, bu tarihî olayın bir değil, birçok sebebi bulunmaktadır. İşte bu makalenin amacı, bu tarihî olayın nasıl gerçekleştirilmiş olduğunu araştırmak ve ortaya koymaktır.

İnsan kitlelerinin topluca kimlik değiştirmelerinde dil ve din unsurunun başlıca rolü vardır. Burada hemen belirtelim ki, içinde yaşadığı coğrafyadan ayrılmayan topluluklarda dil değiştirme olmadığı müddetçe, din değiştirme genellikle kimlik değişikliğine yol açmamaktadır. Meselâ Farslar, İslâm dinine girdikleri halde dillerini değiştirmedikleri için millî kimliklerini ve kültürlerini korumuşlardır. Hâlbuki İslâm dinine giren Kuzey Afrika toplulukları, dillerini koruyamadıkları için millî kimliklerini de kaybedip Araplaşmışlardır. Öte yandan, Orta Asya dışına çıkan bazı Türk toplulukları için kimlik değiştirme, genellikle din değiştirme ile başlamıştır. Meselâ, Tabgaç Türkleri ile Tuna Bulgarlarında durum tamamen böyle olmuştur. Bun-

lardan Tabgaç Türkleri Budizm'e girerek Çinlileşmiş¹⁸³, Tuna Bulgarları da Hristiyanlık dinine girerek Slavlaşmıştır. Fakat, bu hususta Türkiye Türklerinin durumu tam bir istisna teşkil eder ki, işte bizim de üzerinde durduğumuz asıl konu budur.

Anadolu'yu fethederek, burada yurt tutan Türkler, din ve medeniyet değiştirmiş olmalarına rağmen¹⁸⁴, dillerini değiştirmemişler ve onu korumasını bilmişlerdir. Aksi takdirde, anayurdun dışına çıkan diğer soydaşları gibi onların da, millî kimliklerini ve kültürlerini korumaları mümkün olmayabilirdi. Çünkü Türkiye Türkleri, Fars ve Arap kültür coğrafyasından çoktan uzaklaşmış oldukları halde bile, dillerini Fars ve Arap kültürlerinin etkisinden tamamen kurtaramamışlardır.

Kanaatimizce, Anadolu'da Türk kimliğinin ve kültürünün korunmasında İslâm dini de müspet bir rol oynamıştır. Çünkü Anadolu bir Hristiyan ülkesi idi. Burada Grek ve Roma kültürleriyle bütünleşmiş Hristiyanlık dini hâkimdi. Eğer Türkler İslâm dinine girmeden bu ülkeye gelmiş olsalardı, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara ve Orta Avrupa'ya inen soydaşları gibi Hristiyanlaşmaları kaçınılmaz olurdu. Öte yandan, İslâm dini, tamamlanmış ve son din olduğu için bu dine giren topluluklarda, diğer semavî din mensuplarında olduğu gibi yeni bir din ihtiyacı ve arayışı hiçbir zaman olmamıştır. Zira, Alman kökenli Rus bilgini Barthold'un da tespit ettiği gibi, **"tarihte İslâm dinine girip de, daha sonra bu dini bırakarak başka bir dine geçen hiçbir topluluk görülmemiştir"**¹⁸⁵. Bu tarihten gerçeğin en açık örneğini, Anadolu'da yurt tutan Müslüman Türklerde görmek mümkündür. Gerçekten de, eksik ve üstelik bozulmuş bir dinin mensupları olan Anadolu yerli halkının, en mükemmel ve en son din olan İslâm dinine mensup Türkleri

¹⁸³ Tabgaç Türklerinin Çinlileşmelerinde kendi hükümdarlarının özel gayretleri olmuştur. Meselâ onlar, Budizm'e girdikten sonra, anlaşılması ve anlatılması mümkün olmayan bir mantıkla Türk kitlelerine kendi giyimlerini ve dillerini kullanmayı yasaklamışlardır. Bu durum ise, Çinlileşmeyi bir hayli kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır (Çağatay-Tezcan, 1975-76: 251; Koca, 2003-a: II, 41, 179).

¹⁸⁴ Türkiye Türklerinin ataları olan Oğuzlar, X. yüzyıldan itibaren "Gök Tanrı" inancını terk edip, İslâm dinine, "Atlı-Göçebe Türk medeniyeti"nden de çıkıp, İslâm medeniyeti dairesine girmişlerdir.

¹⁸⁵ Barthold, 1975: 96.

din bakımından etkilemeleri hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Üstelik burada İslâm dini, tıpkı millîyet bilinci gibi, Türk kimliğini koruyucu bir rol üstlenmiştir. Böylece, Müslüman Türkler ile Hristiyan yerli halkların karışıp kaynaşması hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Bundan dolayı, Anadolu'da hem yerli halk, hem de Türk toplumu hemen hemen hiç karışmadan kültürlerini ve kimliklerini koruyarak, günümüze kadar gelmişlerdir.

Anadolu'nun coğrafi durumunun da, buradaki Türk varlığının yerleşmesinde ve kökleşmesinde önemli bir katkısı bulunmaktadır. Bilindiği gibi, Anadolu'nun üç tarafı aşılması güç doğal engellerle, yani denizlerle çevrilidir. Tek çıkış noktası olan boğazlar da, yerleşik bir medeniyete sahip olan Bizans Devleti tarafından tutulmakta idi. Eğer burada Türklerin önüne denizler ile Bizans engeli çıkmamış olsaydı, onların boğazları kolayca aşılıp, Balkanlara ve Avrupa'nın içine doğru dağılarak, bu geniş ve kalabalık insan coğrafyası içinde kendilerini kaybetmeleri kaçınılmaz olurdu. Nitekim, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara ve Orta Avrupa'ya inmiş olan Türklerin kaderi, hep Türklük dünyasından kopmakla sonuçlanmıştır¹⁸⁶. Özellikle, Bizans'ın üç asra yakın bir süre boğazları sıkıca elinde tutması, Türklüğün hayrına olmuştur. Bu engel, devamlı batıya akış içinde olan Türk topluluklarının Anadolu'da yerleşmelerini ve kökleşmelerini sağlamıştır. Çünkü, Anadolu'ya gelen Türklerin çoğunluğu, henüz konar-göçer halde olup, bunların yerleşik hayata geçebilmeleri de belirli bir zamanı ve uygun şartları gerektirmekteydi.

Buraya kadar yapmış olduğumuz giriş mahiyetindeki genel tespitlerden sonra, şimdi asıl konumuzu ele alabiliriz. Burada özellikle belirtelim ki, bu tarihî olayın birçok cephesi vardır. Biz burada, bu tarihî olayın sadece "*siyasî, sosyal ve kültür cephesi*"ni değerlendireceğiz:

¹⁸⁶ Orta Asya dışına çıkıp, Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzeyindeki sahalara yayılan ve buradan da Orta Avrupa ve Balkanlara inen büyük Türk toplulukları şunlardır: Avrupa Hunları, Avarlar, Sabarlar, Ogurlar (Oğuzlar), Onogurlar (On Oğuzlar), Kuturgurlar (Dokuz Oğuzlar)/Tuna Bulgarları, Uturgurlar (Otuz Oğuzlar)/Etil Bulgarları, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar), Kıpçaklar/Kumanlar.

1. “Coğrafyadan Vatana”

“Ülke kılıçla fethedilir, kalemle korunur”.

Yusuf Has Hâcib

“Bir millet için vatanını savunmak, aynı zamanda geçmişini, bugününü ve geleceğini savunmak demektir”.

Gustave Le Bon

Tarihin en eski dönemlerinden beri sürekli batıya akış içinde olan Türk topluluklarının kaderi, Türk ordularının savaş meydanlarında kazanacakları başarıya bağlı olmuştur. Daima görevinin ve sorumluluğunun bilincinde olan Türk başkomutanları da, tarihin akışını değiştiren ve Türklüğün kaderini tayin eden büyük zaferler kazanmışlardır. Bunların en önemlileri, hiç şüphesiz, *Dandanakan* (1040), *Malazgirt* (1071), *Miryokefalon* (1176) ve *Dumlupınar* (30 Ağustos Başkumandanlık, 1922) zaferleridir¹⁸⁷. Bilindiği gibi, *Dandanakan zaferi*, *Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu sağlamış ve Türklüğün önüne de İslâm dünyasının hâkimiyetini açmıştır*. *Malazgirt zaferi ise, Anadolu'nun fethi ve Türk vatanı haline gelmesi sonucunu doğurmuştur*. *Miryokefalon zaferi de kurulan yeni vatanı koruyarak, Türklerin bu ülkede kalıcı olmalarını sağlamıştır*. *Dumlupınar zaferi ise istilâya ve işgale uğramış olan Türk ata yurdu Anadolu'yu kurtarmış ve burada yeni bir Türk devletin kurulmasını sağlamıştır*.

Bizim burada özellikle üzerinde duracağımız konu, Türklüğün kaderi bakımından *Malazgirt* ve *Miryokefalon* zaferlerinin ortaya çıkardığı tarihî sonuçlardır. Çünkü *Malazgirt* zaferinden sonra gösterilen faaliyetlerle, diğer İslâm toplulukları gibi Türklerin de bir süre “*Diyâr-ı Rûm*” adıyla andıkları Anadolu, “*Türkiye*”, yani bir Türk vatanı haline getirilmiştir. Türk varlığının bu ülkedeki kalıcı tescili de, *Miryokefalon* zaferiyle yaptırılmıştır.

¹⁸⁷ Bu zaferlere, İstanbul'un fethini de eklemek gerekir. Çünkü bu büyük fetih, iki parça halinde olan Türk yurdunu, yani Anadolu ve Rumeli'yi birleştirmiş ve bir bütün haline getirmiştir.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

1071 Malazgirt zaferiyle Bizans'ın ordusunu ve teşkilâtını tamamen çökertmiş olan Sultan Alp Arslan, savaş meydanında yapmış olduğu antlaşmanın kısa bir süre sonra hükümsüz kalması üzerine, Selçuklu ve Türkmen beylerine Anadolu'nun fethi emrini vermiştir¹⁸⁸. Bu emir üzerine başta hanedandan Kutalmışoğulları (Süleyman-şâh ve Mansur kardeşler) olmak üzere birçok Selçuklu ve Türkmen beyi (Artuk, Tutak, Karatekin, Boldacı, Danişmend Gazi, Mengüçük Gazi), Anadolu'da kendilerine yeni hâkimiyet sahası olacak yerlere doğru süratle ilerlemişlerdir. Öte yandan, arka arkaya yenilgiye uğrayan Bizans kuvvetleri ise, bütün çabalarına rağmen, ne Türk beylerinin ilerlemesini ve ne de Anadolu'nun fethini engelleyebilmiştir¹⁸⁹. Artık Anadolu, süratli bir şekilde el ve sahip değiştirmeye başlamıştır. Bizans imparatorları ise, durduramadıkları bu fetihler karşısında, Batı dünyasından yardım istemekten başka çare bulamamışlardır¹⁹⁰.

Burada özellikle belirtelim ki, Anadolu'daki bu fethin amacı, geçici bir istilâ ve işgal değil; burada yeni bir Türk vatani kurmaktır. Zira, Selçuklu Devletinin temel unsuru olan Türkmenler (göçebe Oğuz kitleleri)¹⁹¹ için İslâm ülkelerinin hiçbir

¹⁸⁸ Urfalı Mateos, 1987: 144; Zahîreddin Nişâbü'rî, 1332: 27 vd.; ayrıca bkz. Reşideddin Fazlullâh, 1960: II, 38 vd.

¹⁸⁹ Selçuklu ve Türkmen beyleri, Anadolu'nun fethine başladıklarında bu ülkeyi âdetâ boşaltılmış ve harap vaziyette, Bizans idaresini de derin bir siyasî bunalım içinde buldular. Bizans ordusunun direnişi de çok zayıftı. Hatta birçok yerde, hiçbir direniş hareketi bile yoktu. Anadolu'nun yerli halkı ise, Türkleri ne İranlılar gibi rakip bir millet, ne de Araplar gibi karşı bir dinin temsilcisi olarak görüyorlardı (Roux, 1995: 154). İnançlara ve kültürlere saygılı oldukları için, birçok şehir ve kasaba halkı onlara kapılarını açmakta tereddüt etmiyordu. Öte yandan Bizans idaresi, yıllarca uyguladığı yanlış dinî ve iktisadî politikalar yüzünden kendi halkının desteğini tamamen yitirmiş bulunuyordu. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, Bizans idaresi, Anadolu'da öyle bir nefret uyandırmıştı ki, yerli halk bu idareye istemeyerek tahammül ediyordu (msl. Rumlar, Ermeniler, Süryaniler). Bu yüzden Anadolu'nun yerli halkından Türk hâkimiyetine karşı hiçbir tepki gelmemiştir. Aksine, Anadolu'nun yerli halkı, âdil ve koruyucu Türk idaresinde; toprağa, adâlete, hürriyete, vergi muafiyetine, huzura ve emniyete kavuşmuş olmaktan dolayı sevinmiştir. Burada şunu rahatça söyleyebiliriz ki, Türkler sadece Anadolu'nun coğrafyasını değil, aynı zamanda yerli halkın gönlünü de fetfetmişlerdir. (Koca, 2003-b: 29, 41; Nakracas, 2005: 34).

¹⁹⁰ Turan, 1971: 52 vd., 99; H. G. Wels, 1972: 204; Koca, 2003-b: 73.

¹⁹¹ İslâm dünyasında Müslüman olan Oğuzlara, diğer soydaşlarından ayırt etmek için, Müslüman Türk anlamında "Türkmen" denmiştir. Bundan böyle Türkmen adı gittikçe yaygınlık kazanarak, sonunda tamamen Oğuz adının yerini almıştır. X. yüzyılda başlayan bu değişim, XIII. yüzyıl Selçuklu Türkiye'sinde tamamlanmıştır.

yeri uygun bir yurt olamamıştı. Türkmenler ile yerli Müslüman halklar arasında aynı mekânı kullanmaktan veya paylaşamamaktan dolayı büyük bir sıkıntı yaşanmakta idi. Selçuklu beyleri de, Türkmenlerin bu sıkıntısını giderebilmek ve yerli halkları rahatlatabilmek için yeni bir ülke daha fethetmek zorunda kaldılar¹⁹². Bu ülke de, tabiat ve iklim şartları bakımından Türk hayat tarzına en uygun görünen Anadolu olmuştur. Bu sırada Anadolu, tamamen Bizans'ın elinde bulunmaktaydı.

Türklerden önce, hem İranlılar (Persler, Sâsânîler) hem de Müslüman Araplar, Anadolu'nun büyük kısmını ele geçirmişlerdi. Hatta bu ülkeyi, uzun sayılabilecek bir süre de ellerinde tutmuşlardı. Fakat onların bu hâkimiyetleri, Anadolu'nun ne etnik yapısı ve ne de kültür yapısı üzerinde bir değişiklik yapmıştır¹⁹³. Sonunda Anadolu, bu fatih milletlerden eski şekliyle Bizans'a tekrar geri dönmüştür. Hâlbuki Anadolu'daki Türk fetih hareketi, tâ başından beri kalıcı bir karakter taşımıştır. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, *Türk fetih harekâtı sonucunda Anadolu bir Türk vatanı haline gelmeye başlamıştır. Bunun başlıca sebebi, Türk fetihleriyle göç hareketlerinin birlikte yapılmış olması ve Türklerin Anadolu'da arka arkaya siyâsî teşekküller meydana getirmeleridir*. Nitekim, fetihlerle birlikte ve aynı zamanda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde birçok Türk devleti ve beyliği birden kurulmuştur. Bu Türk devletleri ve beylikleri şunlar idi:

•**Türkiye Selçukluları** (=Selçuklu Sultanlığı: 1078-1308). (İznik merkez olmak üzere Marmara sahilleriyle Toros dağları arasındaki Kuzey-Batı ve İç Anadolu'da).

¹⁹² Koca, 1997: 93 vd; Koca, 2003-b: 2 vd.

¹⁹³ Gerek İranlılar, gerekse Müslüman Araplar, Anadolu'nun etnik yapısını değiştirememişlerdir. Fakat onlar, Anadolu'da büyük bir tahribat (yıkım) yaparak, bu ülkenin ekonomik hayatına ağır bir darbe vurmuşlardır. Çünkü Türkler bu ülkeye geldiklerinde, Anadolu ekonomisi tamamen çökmüş ve nüfusu azalmış olup, her yeri de ören vaziyettedir. Bugün Anadolu'da "ören, viran ve höyük" kelimeleriyle oluşturulmuş birçok birleşik yer ismi bulunmaktadır ki, bunlar Anadolu'nun Bizans dönemindeki durumunu açık bir şekilde göstermektedir. Buna karşılık, aynı Anadolu'da Türk hâkimiyeti döneminden kalma "âbâd" kelimesiyle teşkil olunmuş pek çok köy ve kasaba ismi vardır ki, bunlar da harap ve perişan durumda olan yerlerin nasıl şenlendirilip, imar edilmiş olduğuna işaret etmektedir.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

•**Danişmendliler** (1092-1178). (Sivas, Tokat, Niksar, Amasya, Kayseri, Malatya şehirleri ve çevresinde).

•**Mengüçükler** (1080-1228). (Erzincan, Divriği, Kemah ve Şebinkarahisar ve çevresinde).

•**Saltuklular** (1092-1202). (Erzurum, Bayburt ve çevresinde).

•**Ahlatşâhlar veya Sökmenliler** (1100-1207). (Ahlat merkez olmak üzere Van gölü çevresinde).

•**Artuklular** (1101-1409). (Mardin, Hasankeyf/Hısn-ı Keyfa, Cizre, Silvan/Meyyafarikin ve Harput çevresinde).

•**İnal veya Yınal Oğulları** (1103-1183). (Diyarbakır ve çevresinde).

•**Dimlaç/Dilmaç veya Toğan Arslan Oğulları** (1098-1394) (Bitlis, Erzen ve Siirt yöresinde).

•**Çıbık/Çubukoğulları** (1085-1113). (Harput=Hısn-ı Ziyad yöresinde).

•**Çağa Bey** (1080-1097). (İzmir ve çevresinde).

•**Kara-tekin** (1085). (Çankırı, Kastamonu ve Sinop'ta).

Bu devletlerin ve beyliklerin başında bulunan Türk beyleri, Anadolu'daki Türk varlığını henüz kuvvetlendirip kökleştiremeden Batıdan gelen bir tehdit ve tehlike ile yüz yüze geldiler. Bu tehdit ve tehlike, 1096 yılında başlayan *Haçlı istilâsı* idi. *Şurası bir gerçektir ki, kafasında ve ruhunda vatan, özgürlük, bağımsızlık fikri ve bilinci oluşmamış bir millet, istilâ ve işgal karşısında direnme iradesi gösteremez; ya istilâcıya boyun eğer ya da onun önünden kaçır. Burada sorulması gereken soru şudur: Acaba Türk beylerinin Haçlı istilâsı karşısında tutumu ne olacaktı? Daha doğrusu onların kafasında ve ruhunda vatan, özgürlük, bağımsızlık fikri ve bilinci var mıydı? Burada şu kadarını söyleyelim ki, Türkler tarih sahnesine yeni çıkmış bir millet değillerdi. Binlerce yıl geriye giden büyük bir devlet tecrübeleri ve kültür birikimleri vardı. Eski Çin yıllıklarının kayıtlarına göre, onlar, toprağı devletin temeli sayan bir anlayışa ve düşünceye sahiptiler. Yine onlar, durum ve şartlar ne olursa olsun, vatan toprağını terk ve feda edilmez bir değer olarak görmekteydiler. Dolayısıyla hayatlarının en çetin ve ağır*

miicadelesini de vatan toprağını korumak ve savunmak için vermek-teydiler¹⁹⁴. Nitekim Türkler, bu anlayışlarını Anadolu'da Haçlı istilâsı karşısında da hiç düşünmeden gösterdiler.

Gerçekten de ilk Haçlı seferi, Türklerin Anadolu'daki vatan savunmasında ilk sınavları olmuştur: Türkiye Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı I. Kılıç Arslan (1092-1107), kardeş Danişmendli beylerinden aldığı yardımla 1097 yılında Haçlı ordularına karşı İznik, Eskişehir ve Konya Ereğlisi olmak üzere üç yerde, üç büyük meydan savaşı vermiştir. O, bu savaşların hiçbirinde Haçlı ordularını durdurup, imha edememiştir. Bu arada Kılıç Arslan, Türklerin düzenli ordu savaşından gerilla, gerilla savaşından da düzenli ordu savaşına geçmekteki yeteneklerini ustalıklı kullanarak, Haçlı ordularına büyük kayıplar verdirdiği gibi, kendi savaş gücünü de daha uygun bir zamanda ve yerde tekrar kullanabilmek için daima korumuştur. Öte yandan o, 1100 ve 1101 yıllarında arka arkaya gelen üç Haçlı ordusunu Amasya ve Konya Ereğlisi'nde imha ederek, Anadolu'nun öyle kolayca istilâ ve işgal edilebilecek bir ülke olmadığını Batı dünyasına açık bir şekilde göstermiştir. *Onun, özellikle Batı dünyasının en iyi savaşçıları karşısında gösterdiği cesaret ve kahramanlık, her türlü övgünün üstündedir*¹⁹⁵. O, Haçlı ordularına karşı, Türk tarihinin en çetin ve en ağır vatan savunmasını yapmıştır. *Daha da önemlisi o, bu hususta haleflerine ve sonraki nesillere örnek olarak, geride ölmez bir ideal bırakmıştır.*

Kılıç Arslan, Batı dünyasına karşı mükemmel bir vatan savunması yaptıysa da, bu ilk Haçlı seferinin genç Türkiye Selçuklu Devleti için sonucu çok ağır olmuştur: Kılıç Arslan, başta

¹⁹⁴ De Groot, 1921: 51 vd.; Koca, 2003-a: II, 58-61. Çin yıllıklarının kayıtlarına göre, tahta çıktığı sırada komşu devlet Tung-huların ağır politik baskılarına maruz kalarak bazı tavizler vermek zorunda kalan büyük Hun hükümdarı Mete, istenen taviz toprak olunca, burada durmuş; *"Devletin temeli olan toprağı hiç kimse veremez"* diyerek, bir yıldırım harekâtı sonucunda bu şımarık kavme, asırlarca unutamayacağı ağır bir darbe vurmuştur.

¹⁹⁵ Batı dünyası, bu ilk karşılaşmada Türklerin savaş yeteneklerini ve kahramanlıklarını görüp takdir etmiştir. Bir Haçlı kroniğinde, bu taktirin ifadesi olarak, *"Türkler ve Franklar müstesna hiç kimsenin şövalye olamayacağı"* iddiasında bulunulmuştur. Yine aynı kronikte, *"Eğer Türkler Hristiyan olsalardı, şüphesiz kudret, cesaret ve savaş ilminde hiç kimse onlarla eşit olamazdı"* denmiştir. (Turan, 1971: 102 vd.).

devletin başkenti İznik olmak üzere bütün sahilleri ve sahillere yakın yerleri Bizans a ve Haçlılara kaptırarak, Konya merkez olmak üzere İç Anadolu yaylasına çekilmek zorunda kalmıştır. Egemenlik sahası oldukça daralmış olan Türkiye Selçuklu Devleti de, bir kara devleti haline gelmiş ve dört taraftan sarılmıştır. Daha da kötüsü, bundan sonra Kılıç Arslan'ın Büyük Selçuklu beylerine karşı giriştiği kardeş kavgasında talihsiz ve zamansız ölümü (1107), genç Türkiye Selçuklu Devletini ağır bir otorite bunalımının içine sokmuştur. Türkiye Selçuklu tahtı da üç yıl boş kalmıştır. Bu arada, savunmasız kalan Batı Anadolu'daki Türkmenler, Bizans orduları tarafından büyük bir kıyıma (katliam) uğratılmıştır¹⁹⁶. Türkmenler, çok büyük miktarda kan ve can pahasına da olsa, Bizans karşısında direnmeyi ve Anadolu'da tutunmayı başarmışlardır. Çünkü onlar da, tıpkı Türk beyleri gibi Anadolu'yu vatan olarak kabul etmişlerdi.

Türkiye Selçuklu Devletinin dördüncü hükümdarı Sultan I. Mesud (1116-1155), Türklüğün aleyhine akan tarihin akışını başarıyla Türklüğün lehine çevirmeyi başardı: Çok akıllıca bir politika izleyen Sultan Mesud, kardeş beylik Danişmendlilerin destek ve ittifakını ustalıkla kullanarak, başında bulunduğu Türkiye Selçuklu Devletini savunabilecek ve koruyabilecek kadar güçlendirdi. Fakat Sultan Mesud da, 1146 yılında Bizans ordusunun Konya kuşatması, 1147-1148 yıllarında da Alman ve Fransız Haçlı ordularının tehdidi ve tehlikesi (II. Haçlı seferi) ile karşılaştı. *Gerek Bizans'ın, gerek Haçlıların amacı, genç Türkiye Selçuklu Devletini yıkmak ve Anadolu'daki Türk varlığını tamamen ortadan kaldırmaktı.* Sultan Mesud, 1146 yılında, bu gaye ile sefere çıkmış olan ve üç büyük Selçuklu engelini aşarak Konya'yı kuşatan Bizans İmparatoru Manuel'i, şehrin önlerinde başarısızlığa uğratarak, devletini ve ülkesini başarıyla korumuştur¹⁹⁷.

¹⁹⁶ Anna Kommena, 1996: 441-443.

¹⁹⁷ Bizans İmparatoru Manuel, bu savaşın başlangıcında bütün gücünü Konya kuşatması üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bundan amacı, Konya'yı düşürerek, bir an önce sonuca gitmek idi. Bu sırada şehri içeriden savunan Selçuklu kuvvetlerinin başında Sultan Mesud'un kızlarından biri bulunuyordu. Adı kaynaklarda kaydedilmemiş olan bu genç melike, surların üzerinde, en önde başarılı bir şekilde savaşmış, cesareti ve kahramanlığı ile herkesin takdirini toplamıştır. Daha doğrusu,

Aynı şekilde, Alman Haçlı ordusunu Eskişehir önlerinde imha edercesine bozguna uğratmak, Fransız Haçlı ordusunu da büyük bir kuvvet olmaktan çıkacak kadar yıpratmak suretiyle hem Anadolu'yu hem de Orta Doğu İslâm ülkelerini, büyük bir tehditten ve tehlikeden kurtarmıştır. Kısaca söylememiz gerekirse, Sultan Mesud da, tıpkı babası I. Kılıç Arslan gibi Bizans'a ve Batı dünyasına karşı Türk tarihinin en mükemmel ve en başarılı vatan savunmasını yapmıştır. *Daha da önemlisi, o, bu emsalsiz vatan savunması ile özellikle Batı dünyasına Anadolu'nun bir Türk yurdu olduğu gerçeğini kabul ve tescil ettirmiştir. Nitekim Batı dünyasının tarihçileri, II. Haçlı seferi sırasında Türklerle dolu olarak gördükleri ve onların büyük bir gayretle savundukları Anadolu'yu, bundan böyle "Türkiye" (Turkhia, Turquia) adıyla anmaya başlamışlardır (1148)¹⁹⁸.*

Görüldüğü gibi, fethinden itibaren henüz yarım asır geçmiş olmasına rağmen, Anadolu'nun Türk vatanı haline gelmesi olayı, tam bir gerçek olarak kendisini göstermiştir. Fakat Bizans, artık Batı dünyasının bile Türk yurdu olarak görmeye başladığı Anadolu'yu, hâlâ kendisine ait bir ülke saymaktaydı. Geri alabilmek için de fırsat ve zaman kollamaktaydı. Bunun için birçok defa geri alma teşebbüsünde bulunduysa da başarılı olamamıştı. Buna rağmen geri alma arzusunu ve umudunu daima korumuştur. 1176 tarihinde, kendisini çok güçlü hisseden İmparator Manuel'e, birden Anadolu'nun Bizans'a geri dönme zamanı ve fırsatı gelmiş gibi göründü. Böylece İmparator, ordusunu derhal harekete geçirdi.

İmparator Manuel, Anadolu'yu geri almakta ne kadar azimli ve kararlıysa, o zaman Türkiye Selçuklu Devletinin başında bulunan Sultan II. Kılıç Arslan da onu korumakta ve savunmakta o kadar azimli ve kararlıydı. Başka bir deyişle, her iki tarafın da fikri, hak ve davalarından vazgeçmeyecek derecede güçlü idi. Sonunda tarafların orduları, bugünkü Denizli'nin Çivril ilçesi yakınlarındaki Kûfi Çayı vadisinde, Anadolu'nun ve Türklüğün kaderini tayin

Mesud'un kızı burada Türk kadınının vatan savunmasında emsalsiz bir örneğini sergilemiştir. (Niketas, 1995: 36).

¹⁹⁸ Turan, 1971: 196; Turan, 1980: 295, 355 vd.; Danişmend, 1966: 119-124; Koca, 2003-a: II, 54.; Koca, 2003-b: II, 142; Josaphat Barbaro, 2005: 91.

için karşı karşıya geldiler. Kılıç Arslan, burada Bizans ordusunu imha edercesine bozguna uğrattı, Malazgirt'ten sonra Türk tarihinin ikinci büyük zaferini kazandı. Tarihe “Miryokefalon” adıyla geçen bu yenilgiden sonra İmparator Manuel ve ordusunun kalan kısmı, ancak Kılıç Arslan'ın merhameti ve yardımı sayesinde İstanbul'a dönebildi¹⁹⁹.

Böylece, Malazgirt zaferiyle açılan vatan (Anadolu) ve kurulan devlet (Türkiye Selçuklu Devleti), Miryokefalon zafe-riyle korunmuş ve emniyet altına alınmıştır. Zira Bizans İmpa-ratoru Manuel, bu sefere, Türkiye Selçuklu Devletini yıkmak, Türkleri tamamen imha etmek veya Anadolu'dan atmak niye-tiyle çıkmış bulunuyordu. Eğer, bu zafer Bizans İmparatoru tarafından kazanılmış olsaydı, Türklerin devletlerini korumala-rı ve Anadolu'da tutunmaları mümkün olmayabilirdi. Daha doğrusu, Anadolu'daki Türk varlığının geleceği büyük bir teh-like içine düşebilirdi. Hatta Anadolu tamamen elden çıkabilirdi. Bütün bu durumları göz önüne alarak bir yargıya varmak gere-kerse, Miryokefalon zaferi Türkler için “devlet ve vatan koruyan zafer” olarak, tarihteki gerçek yerini ve değerini almıştır²⁰⁰.

Miryokefalon zaferinin tarihî sonucu bununla da sınırlı kalmamıştır: *Her şeyden önce bu zafer, Bizans'ın Türkleri Anado-lu'dan sürüp çıkarma plânını tamamen çökertmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Bizans, Malazgirt meydan savaşından beri, 105*

¹⁹⁹ Hem Sultan Alp Arslan hem de Sultan II. Kılıç Arslan, savaştan sonra Bizans impa-ratorlarını (Romanos Diogenes, Manuel) İstanbul'a Selçuklu beyleri ve müfreze-lerinin refakatinde göndermişlerdir. Halbuki, Sultan Alp Arslan, Malazgirt zafe-rinden, Sultan II. Kılıç Arslan da Miryokefalon zaferinden sonra Bizans İmparator-luğunu tamamen ortadan kaldıracak durumdaydılar. Her iki Türk hükümda-rının da büyük zaferlerden sonra barışa yönelmeleri ve Bizans imparatorlarını serbest bırakmaları, hiç kuşkusuz, Türk insanlık anlayışı ile, yani Türk karakteri ile ilgili birer davranış idi: Batılı insan rakibini yenmişse veya zayıf görmüşse, ona hiçbir hayat hakkı tanımaz. Üstelik onu daha da ezer. Halbuki, yenilmiş düşmanı daha fazla ezmek, Türk insanlık anlayışı ile bağdaşmaz. Türk insanı, ancak rakibi güçlü olursa veya kendisine direnirse, onunla savaşır. Rakibi yenilmişse veya za-yıf duruma düşmüşse, onu ezmek şöyle dursun, himaye eder; ona merhamet ve şefkat gösterir. Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmûd da, eski Türk kahramanını tarif ederken, “*Ya yavuz düşmana boyun eğdirir ya da onu geri döndürür*” der. Hiçbir zaman düşmanı imha eder demez. İşte Türk karakteri tarihte böyle idi; şimdi de böyledir.

²⁰⁰ Köymen, 1977: 29; Köymen, 1989: 277 vd.; Koca, 2003-b: 194.

yıl gibi uzun bir süre taşınmış olduğu Anadolu'yu Türklerden geri alma iimidini, Miryokefalon yenilgisinden sonra tamamen yitirmiştir. Tıpkı Batılılar gibi Bizans da, bu yenilgiden sonra Anadolu'nun bir Türk vatanı olduğu gerçeğini kabul etmek zorunda kalmıştır²⁰¹. Bu bakımdan, Miryokefalon zaferini, Malazgirt zaferinin tam bir tescili saymak gerekir.

Miryokefalon zaferi, tıpkı Malazgirt zaferi gibi, tarihin akışını Bizans'ın aleyhine, Türklüğün de lehine çeviren bir zafer olmuştur. Bu zaferden sonra Bizans İmparatorluğunun Batı Anadolu'daki güçlü durumu tamamen çökmüştür. Özellikle sınırlarda toplanmış olan kalabalık Türkmen kitlelerinin önü açılmıştır. Artık, Bizans ordusunun tehdit ve tehlikesinden kendisini büyük ölçüde kurtarmış olan Türkmen kitleleri, süratle sahillere doğru yayılmaya başlamışlardır. Daha da önemlisi, bu yayılmanın sonunda, Anadolu Türk beyliklerinin temelleri atılmış olduğu gibi, Batı Anadolu ile sahillerin fethine ve Türkleştirilmesine de uygun zemin ve şartlar hazırlanmış oldu.

Miryokefalon zaferinden sonra Türkiye Selçuklu sultanlarının önündeki en önemli mesele, Anadolu'da siyasî bütünlüğü sağlamak ve devleti doğal sınırlarına ulaştırmak olmuştur. Zira, devletin ve vatanın savunulması ve korunması, ancak Anadolu'da siyasî birliğin sağlanması ve devletin doğal sınırlarına ulaştırılmasıyla mümkün olabilecekti. Bu gerçeği çok iyi görmüş ve kavramış olan Türkiye Selçuklu sultanları, bir taraftan Anadolu'daki diğer Türk devletlerini ve beyliklerini Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirirken, diğer taraftan da Anadolu'nun doğal sınırları olan denizlere ulaşmaya çalışmışlardır. Daha doğrusu onlar, sefer ve savaşlarını bu gayeye ulaşabilmek için daima birer vasıta yapmışlardır.

Sultan II. Kılıç Arslan (1155-1192), Anadolu'da Türk siyasî birliğinin önündeki en büyük engel olan Danişmendli Beyliklerini (Sivas şubesi: 1169; Kayseri şubesi: 1175; Malatya şubesi: 1178) birer birer ortadan kaldırıp, topraklarını ilhak etmek sure-

²⁰¹ Köymen, 1977: 30; Turan, 1971: 210; Kafesoğlu, 1972: 95; Gordlevski, 1988: 48; Cahen, 1984: 116, Kienitz, tarihsiz: 123; Çay, 1987: 83; Koca, 2003-b: 195.

tiyle, bu hususta ilk ve en önemli başarıyı elde etmiştir²⁰². Kılıç Arslan'ın oğlu Sultan II. Süleyman-şâh ise (1196-1204), aynı gaye ile Erzurum Saltuklu Beyliğine son vererek (1202), babasının faaliyetine devam etmiştir. Türk birliğinin sağlandığı ölçüde Anadolu'nun emniyetinin artacağını ve savunmasının kolaylaşacağını çok iyi kavramış olan Sultan I. Alâeddîn Keykubâd da (1220-1237), Erzincan Mengüçük Beyliğini (1228), Erzurum Selçuklu Kolunu (1230) ve Harput Sökmen Oğulları Beyliğini ortadan kaldırmak suretiyle (1234), dedesi II. Kılıç Arslan'ın başlatmış olduğu faaliyeti, büyük ölçüde tamamlamış ve gerçek hedefine ulaştırmıştır.

Türkiye Selçuklu sultanları, bu arada faaliyetlerinin öteki cephesini de ihmal etmemişlerdir. Onlar, devleti sarılmış bir kara devleti halinden kurtarabilmek ve doğal sınırları olan denizlere ulaştırabilmek için de, büyük gayret göstermişlerdir. Bu hususta yine ilk teşebbüste bulunan Türkiye Selçuklu hükümdarı, Sultan II. Kılıç Arslan'dır. II. Kılıç Arslan, bir taraftan komutanlarını (Atabeg²⁰³, Sami) Ege bölgesinin fethine gönderirken, diğer taraftan bizzat kendisi, Antalya'yı fethetmek suretiyle devletin sınırlarını Akdeniz'e ulaştırmak istemişse de, bu teşebbüsünde başarılı olamamıştır. Kılıç Arslan'ın oğlu Süleyman-şâh (II.), meliklik zamanında Tokat'tan hareket edip, Samsun ve çevresini fethederek, babasının politikasını kuzeyde başarıya ulaştırmıştır. Fakat Süleyman-şâh'ın Türkiye Selçuklu tahtını ele geçirmek üzere bölgeden ayrılmasından sonra (1196), bu sahil şehri elden çıkmıştır. Buna rağmen, Samsun'un kenarında oluşmuş olan Türk kolonisi, şehir tekrar Türkler tarafından alınıncaya kadar varlığını korumuştur.

²⁰² Sultan II. Kılıç Arslan'ın Miryokefalon zaferi ile Bizans'ın emeline son vermesi ve Danişmend Beyliklerini ortadan kaldırıp topraklarını ilhak etmesi, Türklerin Anadolu'da geniş imar faaliyetinde bulunabilmeleri ve kalıcı eserler meydana getirebilmeleri için uygun bir ortam yaratmıştır. Çünkü Sultan II. Kılıç Arslan'ın bu başarıları, Anadolu'yu siyasî istikrara kavuşturmuş olup, bu da medenî faaliyetlere girişilmesine imkân ve fırsat vermiştir. (Bu husus ileride tekrar ele alınacaktır).

²⁰³ 1177 yılında, Sultan II. Kılıç Arslan'ın emri ile harekete geçen Atabeg, Menderes nehri boyunca ilerleyerek, Adalar Denizine (Ege) ulaşmıştır. Atabeg, bu başarısının sembolü olarak, buradan Kılıç Arslan'a götürmek üzere yanına "deniz suyu, kum ve kayık küreği" almıştır. Fakat o, geri dönerken Bizans ordusunun pususuna düşmüş ve yapılan çarpışmada hayatını kaybetmiştir (Niketas, 1995: 133 vd.).

Devleti sarılmış olmaktan kurtarıp, doğal sınırlarına ulaştırma faaliyetinde ilk önemli ve kalıcı başarıyı elde eden Türkiye Selçuklu hükümdarı ise, Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'dir (1204-1211). Keyhüsrev, 1207 yılında Antalya şehrini sürekli ve ısrarlı bir kuşatma sonucunda ele geçirerek, devleti doğal sınırlarına ulaştırmada ilk önemli ve büyük adımı atmıştır. Fakat Keyhüsrev'in yerini alan oğlu Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un saltanatının ilk yıllarında, Türkiye Selçuklu Devletinin içinde bulunduğu otorite bunalımından yararlanan Antalya Rumları, Kıbrıs Franklarıyla birleşip, kanlı bir gece baskınıyla şehirdeki Türk hâkimiyetine son vermişlerdir. Kısa sürede iç meselesini halleden Keykâvus (1211-1220), önce Sinop'u fethetmek (1214) ve sonra da Antalya'yı geri almak (1216) suretiyle devletin sınırlarını, bir daha değişmemek üzere kuzeyde ve güneyde denizlere ulaştırmıştır. Antalya'da kurduğu bir deniz filosunu, diğer Akdeniz sahillerini ele geçirmek için değerlendiren Sultan I. Alâeddîn Keykubâd da, Kalonoros (Alâ'îyye=Alanya) ve Alara kalelerini fethederek (1223), babası Keyhüsrev'in ve kardeşi Keykâvus'un faaliyetlerini tamamlamış, Türkiye Selçuklu Devletini en geniş sınırlarına kavuşturmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti, Alâeddîn Keykubâd zamanında (1220-1237), artık siyâsî bütünlüğünü büyük ölçüde sağlamış olup, sınırları da kuzeyde, güneyde ve doğuda bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarına ulaşmış bulunuyordu.

Türkiye Selçuklu Devleti, Sultan Alâeddîn Keykubâd'dan sonra, daha önce batıdan (Haçlılar ve Bizans) olduğu gibi, bu sefer de doğudan büyük bir istilâ hareketine maruz kaldı. Bu, *Moğol istilâsı* idi. Bu sırada Türkiye Selçuklu tahtında bulunan Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1237-1246), Moğollar karşısında kuvvetli bir mücadele iradesi ortaya koyamadı. 1243 yılında, Erzincan'ın Köseadağ yöresinde yapılan savaşta Moğollara utanç verici bir şekilde yenildi ve kaçtı²⁰⁴. Bu olay, tarihin

²⁰⁴ İlk Selçuklu sultanlarının Haçlı ve Bizans orduları karşısında vatan savunmasında gösterdikleri azim ve irade ile Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Moğol orduları karşısındaki utanç verici yenilgisini ve kaçışını karşılaştıracak olursak, bu tabloda kahramanlığın ve cesaretin yerini korkaklığın, vatanseverliğin yerini de ihanetin almış olduğunu görürüz.

mazur görebileceği bir hata değildi; bütün ülke acı, utanç ve nefret dalgalarıyla çalkalandı. Türkiye Selçuklu Devleti de bir daha kurtulmamak üzere Moğol hâkimiyeti altına girdi. Devrin kaynağı Aksarayî'nin ifadesi ile Türkiye Selçuklu Devletinde korkunç bir “çöküş, feryat ve zillet” devri başladı²⁰⁵. Bu karanlık devir, Türkiye Selçuklu iktidarının kendi içindeki tükenişine kadar devam etti (1308). Türkiye Selçuklu Devletinin bu hazin çöküşünün arifesinde, Türklüğün yaşama azmi ve var olma iradesi, yeni devletler ve beylikler kurma şeklinde tekrar tecelli etti. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, çöken Türkiye Selçuklu Devletinin varisi ve devamı olarak Anadolu'da 20 kadar Türk beyliği birden kuruldu²⁰⁶. Böylece Türklüğün yıldızı ekrar parladı.

Anadolu Türk Beyliklerinin Türk tarihinde oynadıkları en önemli rol şudur: Türkiye Selçuklu sultanları Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde bazı yerleri fethedememişlerdi. Özellikle Türkiye Selçuklu Devletinin batı, kuzey ve güney uçlarında kurulan Türk Beylikleri, bu yerleri alarak, Anadolu'nun fetihini tamamlamışlardır. *Böylece, Türkiye Selçukluları ile başlayan Anadolu'yu Türkleştirme ve Türk vatanı haline getirme faaliyeti, Beylikler devrinde Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerindeki henüz alınamamış yerlerin de fethi ile büyük ölçüde hedefine ulaştırılmıştır. Yine Türkiye Selçukluları zamanında İç Anadolu'da toplanmış olan*

²⁰⁵ Bu dönemde, dinamik Türk toplum yapısı ve Türklerin kuvvetli devlet anlayışları sayesinde Türkiye Selçuklu Devletinin iktisadî ve kültürel gelişmesi durmamış ise de, liyakatsiz sultanlar ve Moğollarla işbirliği halinde olan İran kökenli devlet adamlarının manevî düşüklüğü ve ihtirasları yüzünden Selçuklu iktidarı günden güne zayıflamış ve sonunda tarihi fonksiyonunu tamamen yitirmiştir. Öte yandan bu dönemde Moğol istilâ ve işgalinin yarattığı bunalımı gidermek veya azaltmak için Mevlâna yüksek tabakaya, Hacı Bektaş Velî orta tabakaya, Yunus Emre de geniş halk kitlelerine rehberlik etmek suretiyle müspetrol oynamışlardır.

²⁰⁶ Bu Türk beyliklerinin adları şunlardır: Karaman Oğulları Beyliği (Ermenek, Karaman, Konya), Denizli/Lâdik Beyleri (İnançoğulları), Çoban Oğulları (Kastamonu), Eşref Oğulları (Beyşehir), Hamidoğulları Beyliği (Isparta, Eğridir), Sâhib Ata Oğulları (Afyonkarahisar), Alâ'iyye (Alanya) Beyleri, Germiyan Beyliği (Kütahya), Karesi Beyliği (Balıkesir), Saruhan Oğulları Beyliği (Manisa), Aydın Oğulları Beyliği (Birgi, İzmir, Tire, Ödemiş, Selçuk), Menteşe Beyliği (Fethiye, Muğla, Balat), Candar Oğulları Beyliği (Kastamonu, Sinop), Pervane Oğulları (Sinop), Eratnalılar (Sivas), Kadı Burhaneddin Ahmed Hükümeti (Sivas), Taceddin Oğulları (Niksar), Dulkadir Beyliği (Elbistan, Maraş), Ramazan Oğulları Beyliği (Adana).

Türk nüfusu, Anadolu Türk Beylikleri vasıtasıyla sahil bölgelerine yayılmıştır. Bunun doğal sonucu olarak da, Türk nüfusu ve Türk kültürü, Anadolu'nun her yerinde hâkim ve üstün duruma gelmiştir.

Anadolu Türk Beylikleri devri, Batı Anadolu'nun fethini ve Türkleştirme faaliyetini tamamlama bakımından Türklüğün ne kadar lehine ve hayrına olduysa, siyasî bakımdan da bir o kadar Türklüğün aleyhine ve zararına olmuştur. Çünkü Beylikler döneminde siyasî bütünlüğünü kaybetmiş olan Anadolu, 20 civarında parçaya bölünmüştür. Bu, hiç şüphesiz, istilâlara açık bir ülke olan Anadolu için çok tehlikeli bir durum idi. Üstelik Anadolu'nun bu haliyle korunması ve savunulması da son derece güçtü. Buradaki siyasî varlığın devamı, ancak siyasî bütünlüğün sağlanması ile mümkün olabilirdi. Batı Anadolu'da sağlam ve güçlü bir beylik kurmuş olan Osmanlı beyleri, bu tehlikeli durumu anlamakta ve kavramakta geç kalmamışlardır. Onlar, bir taraftan batıda önemli fetihler gerçekleştirmek suretiyle devletlerini devamlı büyütürlerken, diğer taraftan da Türk Beyliklerini birer birer ortadan kaldırıp, topraklarını ilhak etmek suretiyle Anadolu'yu Osmanlı Devletinin hâkimiyeti altında birleştirmişlerdir²⁰⁷. Bundan sonra Anadolu'nun siyasî bütünlüğü ve birliği, hiç bozulmadan günümüze kadar korunup gelmiştir.

Bu konuya son vermeden önce, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türklerinin, özellikle Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'nun Türkleşmesinde oynadıkları rolden kısaca söz etmeliyiz. Çünkü Anadolu'nun batı, kuzey ve güney uçlarında kurulan Türk Beyliklerinin bu bölgelerin Türkleşmesinde oynadıkları rolün bir benzerini, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkleri* de Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinde oynamışlardır.

²⁰⁷ Osmanlı hükümdarlarından Orhan Beyin Karesi Beyliğini ortadan kaldırmasıyla başlayan Anadolu'da Osmanlı hâkimiyeti altında Türk birliğini kurma ve Anadolu'nun siyasî bütünlüğünü sağlama faaliyeti, Sultan I. Murad, Yıldırım Bayezid, Mehmed Çelebi ve Sultan II. Murad zamanında devam etmiş, özellikle Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim zamanında büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu faaliyet, Sultan I. Ahmed'in saltanatı zamanında (1603-1617) son olarak Ramazanoğulları beylerine ait toprakların ilhak edilmesiyle gerçek hedefine ulaştırılmıştır (1608).

İran ve Irak'a hâkim Moğol İlhanlı Devletinin XIV. yüzyılın içinde parçalanıp dağılması üzerine, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da iki Türk devleti birden tarih sahnesine çıkmıştır. Bunlardan biri Karakoyunlular, diğeri ise Akkoyunlular Devletidir. Karakoyunlular, Van gölü kıyısındaki Erciş'i kendilerine merkez edinip, Erzurum-Musul arasındaki sahalara, yani Anadolu'nun doğu uçlarına yerleşmişlerdir. Akkoyunlular da Diyarbakır merkez olmak üzere Güney-Doğu Anadolu bölgesinde yurt tutmuşlardır.

Tamamen Oğuz (Türkmen) boylarına dayanan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinde, daha önce Dimlaç veya Toğan Arslan Oğulları, Yınal Oğulları, Danişmendliler, Saltuklular, Artuklular, Ahlatşâhlar ve Selçuklular tarafından başlatılmış olan Türkleştirme faaliyetini, XV. yüzyıl içinde tamamlayarak, bu faaliyeti gerçek hedefine ulaştırmışlardır. Özellikle Akkoyunlular, kendilerinden önce hiçbir devlet ve kavim tarafından erişilememiş olan Dersim dağlık yöresine girmişler ve yöreye kuvvetlice yerleşip, buradaki yerli halka hâkimiyetlerini tanıtmışlardır. Ayrıca, Akkoyunlulara bağlı *Harbendelü* Türkmen oymakları da, ilk defa Malatya, Dersim ve Çemişkezek yöresinde yurt tutarak, yörenin Türkleştirilmesinde başlıca rol oynamışlardır. Harbendelü oymaklarının bir kısmı, daha sonra batıya göç edip, Batı Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bugünkü bir zeybek türküsü ve oyunu olan "*Harmandalı*", Harbendelü oymaklarının bir hatırası olarak hâlâ Batı Anadolu'da zevkle söylenmekte ve oynanmaktadır²⁰⁸.

Akkoyunluların Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinde kuvvetlice yerleşmeleri ve kalıcı kültür eserleri meydana getirmeleri sonucunda, Batılı gezginler ile Batılı ve Osmanlı coğrafyacıları, Doğu Anadolu bölgesine "*Türkmen Ülkesi*" adını vermişlerdir²⁰⁹. Zira Türkmenler, XV. yüzyılda, bölgede nüfus

²⁰⁸ Sümer, 1959: 14; Gündüz, 1997: 75.

²⁰⁹ Pauthier, 1865: 35, 36 "Cette contrée de l'Asie Mineure, ainsi appelée du nom des Turkomans, tribus turques qui la conquièrent vers le milieu du onzième siècle" (=XI. yüzyılın ortalarına doğru Türk boylarının fethettiği Küçük Asya, artık Türkmen Ülkesi diye adlandırılmıştır). Moule ve Pelliot, 1938: 20; Baykara, 1976: 61 vdd.; Baykara, 1988: 26, 78, 145-150, 154, 156-157; Koca, 2003: 54; Josaphat Barbaro, 2005: 103. Doğu Anadolu bölgesine Batı kaynaklarında daima "Turcomanie",

ve kültür hâkimiyetlerini tamamen sağlamış bulunuyorlardı. Meselâ, Türkmenlerin eski yurtlarında, Oğuz-Kıpçak mücadelesi sonucunda (Sir-Derya/Seyhun/ İnci nehri çevresi) çekirdeği atılmış olan ünlü *Dede Korkut Destanları*, ilk fetihler sırasında Anadolu'ya getirildiği gibi, buradaki mücadeleler sonucunda da oluşum safhasını tamamlamış ve bir Türk aydını tarafından yazıya geçirilmiştir. Hatta bu destanlar, XV.-XVI. yüzyıllarda, Kuzey-Doğu Anadolu bölgesindeki Türkmenler arasında canlı olarak yaşamakta olup, halk bilgeleri ve ozanlar tarafından bayramlarda, düğünlerde, şenliklerde (festival) ve gece sohbetlerinde dile getirilmekteydi.

XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Karakoyunlu hükümdarı Cihângîr'i yenip, devletin merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşıması, bölgeden çok miktarda Türkmen'in İran'a göçmesine sebep olmuştur. Fakat bu olumsuz durum, bölgeye "*Türkmen Ülkesi*" olma vasfını kaybettirememiştir²¹⁰. Zira, Kuzey-Doğu Anadolu bölgesi XX. yüzyılda bile hâlâ "*Türkmen Ülkesi*" adıyla anılmaktaydı.

Türk kökenli bir aileden gelen Şâh İsmail'in Türkmen kitlelerine dayanarak, XVI. yüzyılın başlarında, Doğu Anadolu ve İran'a hâkim Akkoyunlular Devletini yıkarak Safevî Devletini kurması (1501), Anadolu Türklüğü için tam bir felâket olmuştur²¹¹. Zira, mezhep ideolojisine dayanan bu devlet, Türkmen

Turquemenie veya Turcomania" (Türkmen Ülkesi). Doğu kaynaklarında da "Bilâd-ı Türkmen" veya "Diyâr-ı Türkmen" (Türkmen Ülkesi) denmiştir.

²¹⁰ Sümer, 1959: 14.

²¹¹ İran, Şâh İsmail'den itibaren 1925 yılına kadar hep Türk hanedanları (Safevî, Afşar, Kaçar) tarafından idare edilmiştir. İran'da, Farsların devlet kuramaması, aksine Türklerin devlet kurması, Anadolu Türklüğünün tamamen aleyhine olmuştur. Zira, Şiilik örtüsü altında Fars kültürü, bu ülkede Türk dilini yok edemediyse de, Türklerin duygu ve inançlarını büyük ölçüde değiştirmiştir. Onları, âdeta Türkçe konuşan Farslar haline getirmiştir. Daha da kötüsü, onların Anadolu'ya olan göçlerini tamamen durdurmuştur. Üstelik, yazı dilinde İran ile Anadolu Türkleri arasındaki birliği ve bağı da koparmıştır. İran'daki Türk hanedanlarının zararları bununla da sınırlı kalmamıştır. Onlar, özellikle Orta Asya Türkleri ile Anadolu Türkleri arasına âdeta bir demir perde çekerek, kültür ve nüfus akışını daima engellemişlerdir. Osmanlı Devleti, çok uğraşmasına rağmen bu İran engelini ortadan kaldırıp, Orta Asya yolunu açamamıştır. Kanaatimizce Osmanlı Devleti, batıda heba ettiği büyük gücünü doğuda kullanmış olsaydı, Türklüğün bugünkü durumu tamamen başka olabilirdi.

kitleleri için daima bir cazibe merkezi olmuştur. Dolayısıyla, bu zamana kadar İran'dan Anadolu'ya olan Türk göçleri, birden yön ve yer değiştirmiştir. Şâh İsmail'in yoğun mezhep propagandaları sonucunda, sadece Doğu Anadolu'dan değil, Batı Anadolu'dan da, özellikle Teke (Antalya) ve Menteşe (Muğla) ellerinden birçok Türkmen kitlesi İran'a göç etmiştir. Bu durum, özellikle Doğu Anadolu'daki Türk nüfusunu azaltmış ve zayıflatmıştır²¹². Daha da kötüsü, Şîilik inancı, İran'ı âdetâ bir "demirperde" ülkesi haline getirmiştir. Bu yüzden, Anadolu Türklüğü ile İran ve Türkistan Türklüğü arasındaki kültür alış-verişi en az dereceye düşmüştür. Buna rağmen, "Şîilik demirperdesi", Azerbaycan Türkleri arasından çıkmış olan "Âşık Garib, Kerem ile Aslı, Arzu ile Kanber" gibi halk hikâyelerinin Anadolu'da yayılmasına ve XVII. yüzyıldaki ünlü Celâlîlerden biri olan "Köroğlu"nun da İran ve Türkmenistan Türklerinin millî destan kahramanları olmasına engel olamamıştır²¹³.

Akkoyunlu Türkmen Devletinin merkezinin İran'a alınması ve bunun arkasında da İran'da mezhep ideolojisine dayanan Safevî Devletinin kurulması, Doğu ve Güney-Doğu Türklüğünü nüfus bakımından zayıflatmışsa da bölgedeki Türk varlığını tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bölgede kökleşmiş olan Türk varlığı Memlûklu ve Osmanlı hâkimiyeti dönemlerinde de kuvvetli bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Bu durumu Memlûklu ve Osmanlı dönemlerinin kaynakları açıkça ortaya koymaktadır. Meselâ, Urfa'nın kuzey doğusundaki yöreler Oğuzların "Döger" oymakları tarafından yoğun bir şekilde iskân edilmiştir ki, Memlûkler devrinde bu yerler onların kendi boy adlarıyla, yani "Dögerlü" adıyla anılmaktaydı²¹⁴. Ayrıca bu yöreye "Bayındır, Kınık, Beydili ve Afşar" gibi Oğuz boylarından da birçok oymak daha gelip yerleşmiştir. Tarihçi Naima'nın verdiği bilgiye göre de, Osmanlı devrinde Diyarbakır ile Halep arasındaki en güzel yaylaklar, tamamen "Beydili" oymakları tarafından tutulmuştur²¹⁵.

²¹² Bu hususta geniş bilgi almak için bkz. F. Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976.

²¹³ Sümer, 1993: IV, 10.

²¹⁴ Sümer, 1972: 254.

²¹⁵ Sümer, 1972: 299, 302 vd.

Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesindeki Türk topluluklarının yerleşmesini ve Türk kültürünün hâkimiyetini, yine bölgedeki tarihî yer adları da dolaylı olarak desteklemektedir. Meselâ, bu bölgelerde *"Türkmen veya Türkân"* (Diyarbakır), *"Türkmen Hacı"* (Diyarbakır), *"Türkmen Çelebi"* (Harran), *"Harâbe Türkmen"* (Diyarbakır-Urfa arasında), *"Türkmen Viran"* (Birecik), *"Oğuz"* (Batman), *"Oğuzar"* (Çemişkezek), *"Oğuzlar"* (Elâzığ), *"Oğuz dağı"* (Erzincan), *"Bozoh(k)"* (Birecik), *"Karakeçi"* (Siverek), *"Kanlı-avşar"* (Urfa), *"Döger"* (Urfa), *"Salur"* (Karacadağ), *"Karkın-dere"* (Diyarbakır), *"Kımk"* (Ahlat), *"Türkmen-deresi"* (Mardin) *"Harezmî veya Harezm"* (Mardin-Urfa arası), *"Çekil/Çiğil"* (Diyarbakır), *"Halaç"* (Van), *"Çarugî/Çaruklu"* (Diyarbakır), *"Kanglı Madrabı"* ve *"Bismil/Basmlı"* (Diyarbakır) gibi Oğuz boylarının ve Türk topluluklarının adını taşıyan bir çok yer ismi bulunmaktadır²¹⁶. Türk kültürünün hatırasını üzerinde taşıyan bu yer adları, bölgedeki bugünkü Türk etnik yapısının da hâlâ en açık delillerini oluşturmaktadır. Ayrıca, ilk Türkmen Beyliklerinin kurulmasından itibaren kaynaklarda geçen *"Koçhisar, Yarukiyye"*²¹⁷, *Sökmenâbâd, Hatuniye, Akçakale, Alıncak, Akçalısar, Sürmeli, Viranşehir veya Örenşehir, Ovacık, Karahan, Karataş, Gölcük, Bademli* (Ergani), *Ak-ziyaret, Şeyh Küinbedi, Karçuk* gibi köy ve kasaba adları, *"Karacadağ, Tarman arığı, Aladağ, Gümiştepe, Bulanık Dere, Balıklı Göl, Karaman Suyu* (Ab-ı Karaman=Batman Suyu), *Murat, Aksu, Türkmen Deresi, Esen Dere"* gibi dağ, göl ve akarsu adları ile *"Sultan Yaylak, Uykü Pınarı, Ağa Deve, Akkaya, Bingöl, Pamuklu, Akmataş, Karaköprü, Karaman köprüsü* (cısır-i Karaman), *Karamağara, Demirköprü, Devegeçidi, Deveboynu"* gibi Türkçe ve Türkçeleşmiş yöre ve mevki adları da Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerindeki Türkleşmeye bütün yönleriyle tanıklık etmektedir²¹⁸.

Güney-Doğu Anadolu bölgesindeki bu kuvvetli Türk kimliği ve kültürü, daha sonraki dönemlerde kısmen de olsa

²¹⁶ Gökalp, 2007: 623 vd., 626, 633; Sezen, 2006; Turan, 1973, 128. *"Salur, Çaruklu, Kanglı, Halaç, Çiğil ve Basmlı"* gibi Oğuz boyları ve Türk toplulukları, Harezmşâhlar hükümdarı Celâleddin Mengüberti ile Doğu Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir.

²¹⁷ *"Yarukiye"*, Selçuklu devrinin ünlü Türkmen beyi Artuk'un oğullarından Alp Yaruk adına izafeten kurulmuş bir kasabadır.

²¹⁸ Turan, 1973: 129, 239 vd.

kendisini koruyamamıştır. Bölgedeki Oğuz boylarına ve Türk topluluklarına mensup bazı bölükler, zamanla dillerini ve kimliklerini yitirmiştir. Meselâ, büyük Türk sosyologu Ziya Gökalp'in tespitlerine göre, Diyarbakır'ın Karacadağ yöresinde oturan "*Türkân*" aşiretinin bütün fertleri Oğuzların "*Beydili*" boyuna mensup olduklarını bilmelerine rağmen, bunlar zamanla kendi dillerini unutmuş olup, bugün Kürtçe konuşmaktadırlar. Siverek'teki "*Karakeçi*" aşireti de Osmanlı Devletini kuran "*Kayı boyu*" ile akraba olduğu halde, bu Türkmen kitlesi de Türkçe'yi unutmuş durumdadır. Aynı şekilde Urfa yöresindeki "*Döger ve Beydili*" oymakları da kendi dillerini kaybetmişlerdir. Halbuki, Suriye'nin Carablus ve Rakka kentlerinde yaşayan "*Döger ve Beydili oymakları*" kendi dilleri olan Türkçe'yi korumuştur. Yine Siverek'teki "*Bucak aşireti*" de Türkçe'yi unutmuş durumdadır. Bu aşiretin Suriye'nin Lazkiye kentine bağlı "*Bucak ve Bayır*" kasabalarındaki akrabaları ise, hâlâ Türkçe konuşmaktadır²¹⁹. Bu hususta yapılacak geniş bir araştırma, hiç kuşkusuz bu örnekleri daha da artıracaktır. Böyle bir araştırma da, tarihî gerçekleri ortaya çıkarmak için sadece ilmî değil, aynı zamanda millî bir görev olacaktır.

2. Türklerin Anadolu'ya Yerleşmeleri ve Nüfus Hâkimiyetini Sağlamaları

"Bir iklimin (ülke) manzarası, mimarisi ve halkı arasında halis ve tam bir ahenk mevcutsa, orada gözlere bir vatan tablosu görülür".

Yahya Kemal Beyatlı

Türkler Anadolu'ya gelmeden önce, özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde, bu ülkede pek çok şehir ve kasaba vardı. Fakat, bu şehirlerin ve kasabaların birçoğu, askerî garnizon özelliğinde idi. Daha doğrusu, bu şehirler ve kasabalar, başlangıçta birer askerî garnizon (castron=kale-kent) olarak kurulmuşlardı. Bu özelliklerini de sonuna kadar korumuşlardır. Dolayısıyla bunların hiçbirisi gerçek anlamda bir şehir değildi. Meselâ *Afyon* (Karahisar-ı Sahib veya Karahisar-ı Devle), *Sivrihisar* (Se-

²¹⁹ Gökalp, 2007: 623 vd.

ferihisar)²²⁰, *İncehisar*²²¹, *Şebinkarahisar* (Karahisar-ı Köğonya veya Şapın Karahisar)²²², *Hasankeyf*, *Adıyaman*, *Harput* gibi şehirler ve kasabalar, başlangıçta birer kale-kent olarak kurulmuş ve içine garnizon yerleştirilmiş yerler idi. Türkler, askerî garnizon olarak kurulmuş bu yerleri, bazen yarı Türkçe “*karahisar*”, bazen de tamamen Arapça “*lusn* (kale, korunan yer)” sözüyle anmışlardır. Meselâ, diğer Müslümanlar gibi Türkler de Hasankeyf’e “*Hısn-ı Keyfâ*”, (Keyfâ/Mağara kalesi), Adıyaman’a “*Hısn-ı Mansur*” (Mansur kalesi), Harput’a da “*Hısn-ı Ziyad*” (Ziyad kalesi) demişlerdir.

Burada özellikle belirtmeliyiz ki, Bizans’ın “*castron*” dediği “*kale-kent*”lere, Türklerin “*karahisar*” demiş olmaları, bir tesadüf sonucu değildir. Bu, tamamen Türk kültürüne uygun bir şekilde ve bilinçli olarak yapılmış bir isimlendirmedir. Çünkü Türklerin anlayışına göre, bu yerler, hâkimiyeti ve gücü temsil etmekteydi. Türkçe’de hâkimiyeti ve gücü ifade eden kavram da “*kara*” idi²²³. Meselâ Karahanlılar Devletinde “han” unvanının başına “*illig* (devlet sahibi), *buğra*, *kılıç*, *arslan*” şeklinde kelimeler getirilip, “*İllig Han*, *Buğra Han*, *Kılıç Han*, *Arslan Han*” unvanları yapıldığı gibi, “*güç*, *kuvvet*, *kudret*” anlamında “*kara*” sıfatı getirilerek “*Kara Han*” unvanı da yapılmıştır. Bu duruma göre, “*Kara Han*”; güçlü, kuvvetli, kudretli hükümdar demektir. Türk kültürünün “*karakış*” (kışın en soğuk

²²⁰ Bugün Eskişehir iline bağlı Sivrihisar ilçesi.

²²¹ Bugün Afyon iline bağlı İncehisar ilçesi.

²²² Bugün Anadolu’da “*karahisar*” adıyla Selçuklu devrinden kalma daha birçok kale-kent bulunmaktadır. Bunların adları şöyledir: “*Karahisar-ı Behramşâh*” (Bugün Yozgat ili Akdağmadeni ilçesine bağlı Karamağara köyü). “*Karahisar-ı Yavaş veya Nevas*” (Bugün Konya ili Karapınar ilçesine bağlı Karahisar köyü). “*Karahisar-ı Demirlü*” (Bugün Çorum ili Alaca ilçesine bağlı Kalehisar köyü). “*Karahisar-ı Teke*” (Bugün Antalya ili Serik ilçesine bağlı Yanköy). “*Karahisar-ı Develi*” (Bugün Kayseri iline bağlı Yeşilhisar ilçesi). “*Karahisar-ı Osmancık*” (Bugün Çorum iline bağlı Osmancık ilçesi). “*Hamam Karahisar*” (Bugün Eskişehir ili Sivrihisar ilçesine bağlı Hamam Karahisar köyü).

²²³ “*Kara*” sözünün Türk kültüründe “güç ve kuvvet”ten başka birçok anlamı daha bulunmaktadır. Meselâ, Türkler, kuzeyi “*kara*” kelimesiyle ifade etmişlerdir. “*Karayel*” (kuzey batıdan esen rüzgâr), “*kara deniz*” (kuzeyde bulunan deniz) gibi. Eski Türkler, idarecileri, yani beyleri “*ak bodun*” olarak vasıflandırırken, halka da “*kara bodun*” demişlerdir. Onlar, ayrıca, mezara da “*karayer*” adını vermişlerdir.

zamanı), “karasu” (kaynağı bol ve gür olan su), “karabuğra”²²⁴, “karatoprak”, “karabasan” (ağırlık, kâbus), “karasevda”, “karabelâ” gibi kelimeleri de hep aynı anlayışla söylenmiştir²²⁵. Tıpkı bu örneklerde olduğu gibi, Selçuklu devri Türk’ü de, Anadolu’da Bizans’tan aldığı veya kendisinin inşa ettiği kale-kentlere “karahisar” (kuvvetli kale) adını vermiştir. Bu da gösteriyor ki, Türkler, tâ başından itibaren Anadolu’daki Bizans kültürünü tamamen silip, kendi kültürlerini hâkim kılmak istemişlerdir.

Anadolu’da, Roma ve Bizans dönemlerinde genellikle askerî garnizon olarak kurulmuş olan yerlerin şehirlere dönüştürülmesi²²⁶, eski şehirlerin geliştirilmesi ve birçok yeni yerleşim yerinin kurulması gibi faaliyetler, özellikle Türklerin bu ülkeyi fethetmelerinden ve buraya yerleşmelerinden sonra Türkler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bilindiği gibi, Türkler, Malazgirt zaferinden sonra 15-20 yıl gibi kısa bir süre içinde Anadolu’nun büyük bir kısmını fethetmişlerdir. Fakat mesele Anadolu’yu fethetmekle bitmemiştir. *Zira bir ülkede hâkimiyetin kalıcı ve devamlı olabilmesi için sadece askerî güç ve üstünlük yeterli olmamaktadır; aynı zamanda iyi işleyen idarî teşkilâtlar kurmak, yerleşmek ve kalıcı kültür eserleri meydana getirmek de gerekmektedir.* Bunun için Türkler, Anadolu’nun İznik, Konya, İzmir, Kayseri, Çankırı, Sivas, Niksar, Tokat, Malatya, Erzincan, Divriği, Şebinkarahisar, Erzurum, Bayburt, Ahlât, Harput, Bitlis, Diyarbakır, Mardin, Hasankeyf, Silvan gibi şehirlerinde ilk devletlerini ve beyliklerini kurup, idarelerini oluşturmurlarken, aynı şehirlerde yerleşmeye, şehir hayatına geçmeye ve kalıcı kültür eserlerini meydana getirmeye de başlamışlardır.

Türkler, Anadolu’ya hem konar-göçer topluluklar halinde hem de yerleşik hayata geçmiş ve şehir kültürüne sahip in-

²²⁴ Türkler, büyük ve güçlü mancinıklara “karabuğra” adını vermişlerdir.

²²⁵ Bugün Anadolu’da “kara” kelimesi ile yapılmış 1039 adet köy ismi bulunmaktadır ki, bunların büyük bir kısmı “güç, kuvvet, kudret” anlamını ifade etmektedir. (Köylerimiz, 1982: 310-333).

²²⁶ XIV. yüzyıl şairlerinden Erzurumlu Mustafa Darir, Türklerin Anadolu’daki kale-kentleri geliştirip şehre dönüştürmelerini, yaptığı bir benzetmede şöyle belirtmiştir: “-Söylemişdür Darir Türki dilin. -Sec’ini (kafiye) Şi’rine şî’ar (alâmet, işaret) itmiş. -Tercüme kıldı nezîyan itti. -Bir hısın kal’a-y-ı şar (şehir) itmiş”.

sanlar olarak gelmişlerdir²²⁷. Yerleşik hayata geçmiş unsurlar, genellikle ele geçirilen eski şehirlerin hemen yanı başlarında yerleşerek, önceki hayatlarındaki mesleklerini ve faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Konar-göçer unsurlar ise, genellikle hayat tarzlarına uygun gördükleri sahalara, yani yaylalara, vadilere, otlaklara ve sulak ovalara, dere²²⁸ ve orman kenarlarına yerleşmişlerdir. Bunlar da, önceki hayatlarındaki geçim vasıtaları olan besiciliğe devam etmişlerdir.

Bilindiği gibi, Selçuklu beyleri, Türkiye Selçuklu Devletini İznik merkez olmak üzere Kuzey-Batı ve İç Anadolu'da kurmuşlardır. Dolayısıyla Türklerin Anadolu'da ilk yerleştikleri şehirlerin başında İznik gelmekteydi. Fakat onlar, İznik'i I. Haçlı Seferi sırasında (1097), Bizans'a kaptırarak, Konya merkez olmak üzere İç Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmışlardır. Selçuklu beyleri, bundan sonra bütün güçlerini ve enerjilerini, İç Anadolu'daki harap vaziyette olan şehirleri geliştirme (imar etme) ve hâkimiyetlerini buradan diğer yerlere yayarak, tüm Anadolu'yu Türkleştirme faaliyeti üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Bunun için onlar, İznik'ten sonra kendilerine merkez (dârü'l-mülk=başkent) olarak seçtikleri Konya'dan işe başlamışlardır.

Konya, Türkiye Selçuklu Devletinin kurucusu I. Süleymanşâh tarafından ele geçirildiği zaman (1074), bin veya bin beş yüz kişi civarında nüfusu olan küçük ve sönük bir İç Anadolu kasabasıydı. Etrafı, surlarla çevrili idi. Fakat, bu surların bakım ve tamiri uzun süreden beri ihmal edilmişti. Bu yüzden de bir çok yeri yıpranmış, yıkılmış ve harap bir durumdaydı. Yerli halk, surlarla çevrili olan bugünkü Alâeddîn tepesi ve çevresinde oturuyordu. Yerli halkın bir kısmı, Türk fetih geleneklerine uygun olarak ve güvenlik sebebiyle "taşra"ya (şehir dışına) sürülmüş

²²⁷ Sümer, 1960, 567-594.

²²⁸ "Derebey" sözü, büyük bir ihtimalle Anadolu Türk konar-göçerlerinden kalma bir deyim olmalıdır. Bu deyim, Farsça "derre" (dere, çay, akarsu) ile Türkçe "bey" kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Öyle anlaşıyor ki, dere kenarında kışı geçiren oymağın başındaki beye "derebeyi" denmiştir. Bu deyim, Batı dillerindeki, "feodal" kelimesinin karşılığı olarak kullanılması ise, hiç de isabetli olmamıştır. Zira, Türk derebeylerinin (oymak beyleri) ne şatoları, ne de büyük toprakları ve karın tokluğuna çalışanları vardı.

olup, yerlerine de Türk nüfusu yerleştirilmişti²²⁹. Ayrıca, şehrin ve yörenin güvenliğini sağlamak üzere Konya'nın batı kısmında bulunan Gevâle kalesine bir garnizon yerleştirilmişti. Sultan I. Kılıç Arslan, devletin ilk merkezi İznik'i Bizans'a kaptırınca, Konya ve çevresine çekilmek zorunda kalmış; fakat doğudaki yoğun faaliyetleri dolayısıyla Konya'da uzun süre oturma fırsatı bulamamıştı. Konya'nın dâimî bir hükümet merkezi oluşu ise, İsfahan'da tutuklu bulunan I. Kılıç Arslan'ın oğlu Şâhinşâh'ın kaçmak suretiyle gelip, 1110 tarihinde Selçuklu tahtına çıkmasıyla başlamıştır. I. Mesud, kardeşi Şâhinşâh'tan iktidarı devraldıktan sonra (1116), ilk kasabanın yerleşim yeri olan Alâeddîn tepesi ve çevresinde *kale, cami, saray, hükümet daireleri, konut, hamam ve türbe* gibi birçok medenî eser inşa ettirerek, şehrin çehresini büyük ölçüde değiştirmiştir. Sultan I. Mesud'dan sonra gelen Selçuklu sultanları da, bu eserleri, genişletmişler, tamamlamışlar ve bunlara yenilerini eklemişlerdir²³⁰.

XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra İç Anadolu'nun çehresi tamamen değişerek, tam bir Türk-İslâm ülkesi görünümünü almıştır. Meselâ, Türk-İslâm eserleriyle parlak bir hükümet merkezi haline gelmiş olan Konya, bu değişikliğe her yönüyle tanıklık etmektedir. Zira, Sultan II. Kılıç Arslan'ın son zamanlarına rast gelen III. Haçlı Seferi sırasında (1189), Haçlı yazarlarının yakından gördükleri Konya, Almanya'nın Köln şehri gibi büyük bir şehir idi²³¹. Şehrin etrafı, Türk nüfusun meyve ve sebze bahçeleriyle çepeçevre sarılıydı. En büyük bahçe, Sultan II. Kılıç Arslan'a aitti. Bugün Meram adıyla anılan bu bahçenin içinde Sultana ait iki saray bulunuyordu²³². XII. yüzyıl içinde şehre, İslâm ülkeleri üzerinden devamlı yeni Türk kitleleri gelip yerleşmiştir. Yeni gelen nüfusun bir kısmı hemen Konya'ya yerleşirken, diğer kısmı da Konya çevresinde yeni köyler kurarak, yerleşik hayata geçmiştir. Meselâ Konya çevresinde Türkçe

²²⁹ Şikârî, 1946: 6; Baykara, 1985: 121. Şikârî, Konya'nın fethini ve buradaki yerleşmeyi şöyle belirtir: Türkler, "ka'ayı aldılar. İçindeki kâfirleri taşra sürüp, kendileri evler yapıp mamur ettiler."

²³⁰ Konyalı, 1964: 309 vd.; Turan, 1971: 194; Aslanapa, 1973: II, 41

²³¹ Turan, 1971: 223; Baykara, 1985: 34, 139.

²³² Turan, 1971: 234.

adlarla oluşan “Aytekin, Gündoğdu, Arpaçimen, Kozludere, Turgut” gibi yeni yerleşim yerleri, Sultan II. Kılıç Arslan zamanında kurulmuş Türk köyleri idi²³³.

Sultan II. Kılıç Arslan zamanında (1155-1192) Konya’da toplanan Türk nüfusu, yerli halkın nüfusunu aşmış bulunuyordu. Konya’daki Türk nüfusunun büyük bir kısmını idareciler, askerler ve onların aileleri oluşturmaktaydı. Ayrıca, şehirde İslâm ülkeleri üzerinden gelmiş ve bu şehre yerleşmiş çok miktarda Müslüman tüccar da bulunmaktaydı²³⁴. Böylece, daha önce surların içinde toplanmış olan Türk nüfusu, yeni gelenlerle gittikçe artarak, surların dışına (zâhirü’l-medine) taşmıştır. Artan nüfustan dolayı da şehirde, XII. yüzyılın son çeyreği içinde, yeni mahalleler, çarşılar ve imalâthaneler (boyahane, kârhane, sabunhane) teşekkül etmiştir²³⁵.

Selçuklu sultanlarının imar faaliyetleri, sadece Konya ile sınırlı kalmamıştır. Meselâ Sultan II. Kılıç Arslan, Aksaray ve Niğde gibi şehirlerde de geniş imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Bunlardan Aksaray’a özel bir önem veren Kılıç Arslan, imar faaliyetlerinde asıl gücünü bu şehir üzerinde göstermiştir: O, Aksaray’ı âdeta yeniden kurmuştur. Burada kendisi için görkemli bir saray²³⁶, askerleri için de birçok yeni konut inşa ettirmiştir. *Daha da önemlisi şehri, cami, medrese, zaviye ve çarşı tiiründen medenî eserlerle donatmıştır. Buraya Azerbaycan’dan gaziler, âlimler ve tüccarlar getirtip yerleştirerek, şehri, Konya ile aynı imkânlarla sahip parlak bir merkez haline getirmiştir. Şehir halkını yabancı ve zararlı kültür etkilerinden korumak için de, Rumların, Ermenilerin ve kötü ahlâklı kimselerin bu şehre girmelerini yasaklamıştır.* Ayrıca şehri, âdeta ordugâh ve gâzâ üssü haline döndürmüştür. Dinlenmek için genellikle bu şehri tercih etmiş, seferlerine burada hazırlanmış ve her defasında da buradan sefe-

²³³ Turan (Altun-aba Vakfiyesi), 1947: XI/42, 223-235 ; Turan, 1971: 235.

²³⁴ Turan (Altun-aba Vakfiyesi), 1947: XI/42; 225, 227, 232; Baykara, 1985: 122.

²³⁵ Turan (Altun-aba Vakfiyesi), 1947: XI/42, 220 vd., 223-235, 232; Turan, 1971: 234; Baykara, 1985: 49, 56.

²³⁶ Kılıç Arslan, âdeta şehrin sembolü olan bu sarayı beyaz mermerden yaptırmıştır. Bundan dolayı şehre, “Aksaray” denmiştir. İstanbul’daki bugünkü Aksaray semti de, Fatih Sultan Mehmed’in emri ile İshak Paşanın Aksaray’dan göçürdüğü halk kitlesi tarafından kurulmuştur. (Âşık Paşaoğlu Tarihî, haz. Artsız, İstanbul 1970, 196).

re çıkmıştır. Bundan dolayı Aksaray, genellikle “*Dârü’z-Zafer, Dârü’l-Cihâd veya Dârü’l-Ribât*” (zafer veya cihat yeri) gibi unvanlarla anılmıştır²³⁷.

Türkiye Selçuklu sultanları, yeni ele geçirdikleri her şehir²³⁸ için aynı bilinçli iskân ve imar politikasını gütmüşlerdir: Onlar, yeni ele geçirdikleri şehirlerde önce kendi idarelerini ve dinî teşkilâtlarını kurmakla işe başlamışlardır. Bunun için yeni şehre “*sü-başı, vali, kadı, imam, hatip, müezzin ve muarriif*” (cami ve tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını bildiren ve onlar adına dua eden görevli) gibi askerî, idarî ve dinî görevliler tayin etmişlerdir. Yıkılmış veya yıpranmış surları tamir ettirdikleri gibi, yeni surlar, kaleler yaptırmak suretiyle şehrin savunmasını ve güvenliğini de artırmışlardır²³⁹. Fetih hakkı olarak el koydukları binalara da, kendi kültürlerinin damgasını vurarak, yani onlara minberler ve mihraplar koydurup, camiye çevirmek suretiyle kendilerine mâl etmişlerdir. Meselâ Doğu Akdeniz bölgesindeki bütün şehirleri Haçlıların elinden kurtaran Sultan I. Mesud, bu şehirlerdeki ibadete uygun binalardan 77 tanesine minber ve mihrap koydurarak, bunların hepsini birden camiye çevirtmiştir. İslâm dünyasından temin ettiği hatipleri de, hoca olarak tayin etmek suretiyle bu camileri derhal faaliyete geçir-

²³⁷ Aksarayî, 2000: 23; Anonim-Selçuk-nâme, 1952: 25; Ahbâr-ı Selâçika-yı Rûm (Tarih-i Güzide), 1350: 390; Hamdullâh Müstevfî, 1381: 475; 1915: 95; Ahmed bin Mahmûd, 1977: 148; Cenâbî Mustafa Efendi, 1994: 11; Turan, 1971: 233; Sümer, 1962: 221.

²³⁸ Fetihler sırasında Türklerin yerli halka karşı hiç değişmeyen bir tutumları vardı. O da şu idi: Türk fetih anlayışına göre, kuşatılan şehirlerin ve kalelerin halkına teslim olma çağrısında bulunmak, Türk hükümdarlarının ve komutanlarının hiçbir zaman ihmal etmedikleri bir davranış idi. Kuşatılanlar, bu öneriyi kabul etsinler veya etmesinler, fetihten sonra hayatları bağışlanır, malları ellerinden alınmaz, şehirlerinde kalmalarına veya istedikleri yere gitmelerine izin verilir, kültürlerine ve inançlarına dokunulmazdı. Onlara asla esir ve köle muamelesi yapılmazdı. Hürriyetleri ve faaliyetleri kısıtlanmazdı. Kendileri ve malları, zimmet altına alınmış gibi korunurdu. Şehirde, sadece fethin sembolü olarak bir kilise camiye çevrilirdi. Teslim olma şartları arasında ise, din değiştirme, yani İslâm dinini kabul etme gibi bir hüküm hiçbir zaman yer almazdı. Bu sadece Türklere özgü bir davranış idi. Başka milletlerde bu davranışın bir benzerini görmek mümkün değildir. (Koca, 2005: 172).

²³⁹ İbn Bibî, 1956: 146, 154; 1996: I, 167, 175; Yazıcızâde, 1902: 138 vd.; Duda, 1958: 68; Münecimbaşı, 2001: II, 47, 50; Ülkütaşır, 1949: IV, 119-131; Hüseyin Hilmi, 1339-41: 6-13.

miştir (1149)²⁴⁰. Böylece bölgenin Türkleşmesi ve İslâmlaşması son derece hızlanmışır.

Türkiye Selçuklu sultanları, yeni ele geçirdikleri şehirlerde sadece idarî, askerî ve dinî teşkilât kurmakla yetinmemişlerdir. Bu yeni şehirlerde kısa sürede kendi konutlarını, kışlalarını, camilerini, mescitlerini, medreselerini, zaviyelerini, hanlarını, hamamlarını, çeşmelerini de yaptırmışlardır²⁴¹. Ayrıca, bu şehirlerin ekonomik bakımdan gelişmesini ve Türkleşmesini sağlamak için de, başka yerlerden bu şehirlere varlıklı tüccarlar getirtmişlerdir. Hatta bunlardan, daha önce oturdukları şehirlerdeki gayrı menkûllerini satmakta güçlük çekenlere, devlet desteği sağlayarak, bu göçü kolaylaştırıp özendirmişlerdir²⁴².

Bu bilinçli iskân politikasının doğal sonucu olarak, Türklerin eline geçen her şehirde camilerin, mescitlerin, medreselerin ve zâviyelerin etrafında zamanla birer Türk mahallesi oluşmuştur. Türk mahalleleri de, Türkistan ve Horasan'dan zaman zaman Anadolu'ya gelen Türk nüfusu ile gittikçe büyüyerek, sonunda şehrin tamamına hâkim duruma gelmiştir. Buna karşılık, aynı şehirlerin yerli halkı azınlık durumuna düşmüştür. Böylece, bu şehirler, kısa zaman içinde İslâmî hayatın ve Türk kültürünün hâkim olduğu birer Türk beldesi haline gelmiştir.

Türkiye Selçuklu devrinde, şehirlerdeki Müslüman ve Hristiyan halk, genellikle ayrı ayrı mahallelerde oturuyordu. Tarihî kayıtlara göre, Antalya, Selçuklu ve Beylikler döneminde Türklerin, Rumların ve Yahudilerin kendi mahallelerinde oturdukları örnek bir şehir idi. Bu mahalleler, kalın duvarlarla birbirinden ayrılmaktaydı²⁴³. Birinden diğerine geçiş de, sabah açılıp akşam kapanan kapılarla sağlanmaktaydı. Ayrı ayrı mahallelerde oturmalarına, aralarında din, dil, soy ve kültür farkı olmasına rağmen, her iki toplum arasındaki ilişkiler, barış ve

²⁴⁰ Urfalı Mateos, 1987: 304; Anonim Selçuk-nâme, 1952: 25; Turan, 1971: 188.

²⁴¹ Selçuklu ve Anadolu Türk beyleri, hemen hemen her şehirde ve kasabada, Türk-İslâm kültürünün ve o kentin sembolü olarak birer "Ulu Cami" yaptırmışlardır. Bu camilerin büyük bir kısmı, hâlâ ayakta durmakta olup, hizmetlerini sürdürmektedirler. Dolayısıyla bugün, her şehirde Türkiye Selçukluları ve Beylikler döneminden kalma bir "Ulu cami" görmek mümkündür.

²⁴² İbn Bibî, 1957: 154; 1996: I, 174 vd.; Müneccimbaşı, 2001: 50.

²⁴³ İbn Battuta Seyahatnâmesi, 2004: 403; Cahen, 1968: 190.

dostluk havası içinde geçiyordu. Daha doğrusu Müslüman halk ile Hristiyan halk arasında, dinî ve etnik sebeplerden kaynaklanan herhangi bir düşmanlık ve mücadele söz konusu olmuyordu²⁴⁴. Türkler gibi yerli halk da, dinî hayatlarını ve kültürlerini serbestçe yaşıyordu²⁴⁵. Aynı şekilde, her iki toplum da, ekonomik faaliyetlerini hiçbir kısıtlama olmaksızın tam bir özgürlük ve güvenlik havası içinde sürdürüyordu²⁴⁶.

XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Anadolu'nun büyük bir kısmına hükmeden Selçuklular, aldıkları önlemlerle ülkede huzur ve asayiş sağladılar; ticaret yollarını açarak, güvenlik altına aldılar. Bu güvenlik ve huzur ortamı, şehir hayatında büyük gelişmelere yol açtı. Anadolu'da ticaret, sanat, bilim ve kültür merkezleri olan büyük şehirler ortaya çıktı. Saint-Quentinli Simon, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye Selçuklularının 100, Arap coğrafyacısı İbn Said de "*valisi, kadısı, camisi*

²⁴⁴ Köprülü, 1972: 110.

²⁴⁵ Cahen, 1968: 192, 205.

²⁴⁶ Selçuklu devlet adamlarının ve Türk halkının yerli unsurlara karşı tutumu, Anadolu'daki Türk hâkimiyetinin kuvvetlenmesinde ve kalıcı olmasında başlıca rol oynamıştır. Özellikle Bizans tarihlerinde bu hususta birçok somut örnek bulunmaktadır: Selçuklu idaresi, sadece kendi hâkimiyeti altında yaşayan yerli unsurlarla değil, Bizans idaresi altında yaşayan halkla da iyi ilişkiler içinde olmuştur. Meselâ, Beyşehir gölünün adalarında yaşayan Rum halkı, Konya'ya rahatça gidip geliyor ve bu arada Türklerle ticaret yapıyor ve onlarla dostluk kuruyordu. Çağdaş bir Bizans tarihçisinin ifadesine göre, bu Rum halkı davranış ve gelenek bakımından âdeta Türkleşmiş gibiydi. Öte yandan Bizans İmparatoru İoannes'e göre ise, bu durum, bağışlanması güç bir hata, hatta ihanet ve Hristiyanlığa karşı işlenmiş ağır bir suç idi. Bunun için İmparator, gönderdiği bir ulak ile bu halkın Türklerle ilişkisini kesmesini istedi. Rum halkı, İmparatorun isteğini reddetti. Bunun üzerine İmparator, kendi halkına karşı cezalandırma seferine çıktıysa da, bu sefer sırasında uğradığı bir doğal âfet yüzünden geri dönmek zorunda kaldı (1142) (Niketas, 1995: 24 vd.; Kinnamos, 2001: 19 vd.). Bir Bizans tarihinden naklettiğimiz bu tarihî olay, açıkça şunu göstermektedir: Baskıcı ve hoşgörü tanımaz Bizans idaresi, Anadolu'daki kendi halkının desteğini büyük ölçüde kaybetmiş bulunmaktadır. Bizans, kendi halkı üzerindeki hâkimiyetini de, ancak askerî güç ve şiddet yoluyla devam ettirebilmektedir. Özellikle İmparator, kendi halkının Türklerle olan güzel ve iyi ilişkilerine bile tahammül edememektedir. Buna karşılık, Türk idaresi, güven, samimiyet, dostluk, yardımlaşma, himaye, hakka ve hukuka riayet, inançlara ve kültürlere saygı ile iyi ilişkiler gibi yüksek insanî erdemlere dayanmaktadır. Bu da hiç kuşkusuz, Türk insanının ne kadar sağlam ve güzel bir ruh ve karakter yapısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. (Başka örnekler için bkz. Turan, 1971: 219).

ve hamamı ile birlikte 24 şehrinin bulunduğunu” belirtir²⁴⁷. Bu şehirler, yol ağlarıyla birbirine bağlanmış idi²⁴⁸. Şehirlerden bazılarının nüfusu da, 100 binin üzerindeydi²⁴⁹.

Başta Selçuklu sultanları olmak üzere, Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde, muhtelif zamanlarda hüküm süren Türk beyleri, tamamen harap ve büyük ölçüde terk edilmiş bir halde bulunan eski Anadolu şehirlerini âdeta yeniden inşa ve imar etmişlerdir. Hatta onlar, *Koçhisar* (Kızıltepe, Duneysır), *Sökmenâbâd*, *Aksaray*, *Akşehir*, *Alanya* (Alâîyye), *Ilgın* (Ab-ı Germ), *Kırşehir*, *Gülşehir ve Gümüş* gibi tamamen terk edilmiş yerlerde Türkçe ve yarı Türkçe adlarla yeni şehirler kurmuşlardır. Ayrıca, *Malatya*, *Eskişehir*, *Samsun ve Denizli* gibi daha birçok şehir de, Türkler tarafından eski yerleşim yerlerinin yanı başında meydana getirilmiş şehirler olarak ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü gibi, Türkiye Selçukluları, dinî, ilmî ve sosyal hizmet veren mimarî eserlerini genellikle Orta Anadolu’nun büyük şehirlerinde ve ticaret yolları üzerinde inşa ederek, Anadolu’nun büyük bir kısmını imar etmişlerdir. Anadolu Türk Beylikleri de, yerlerini aldıkları Türkiye Selçuklularının görev ve sorumluluklarını üstlenerek, bu faaliyetleri büyük bir gayretle devam ettirmişlerdir. Hatta onlar, bununla da kalmamışlar, bu faaliyetlerini fethettikleri Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerine yayarak, Anadolu’nun imarını tamamlamışlardır. Özellikle, Beylikler devrinde Kütahya (Germiyân), Balıkesir (Karesi), Bergama, Bursa, Kastamonu, İzmir, Manisa (Saruhan), Karaman (Lârende), Isparta (Hamid-âbâd), Eğridir, Birgi, Muğla (Menteşe), Fethiye, Balat, Aydın, Selçuk (Ayasluk), Beyşehir, Adana gibi şehirler, Türkiye Selçuklu şehirleriyle aynı imkânlarla sahip ve içinde her türlü medenî faaliyetin geçtiği parlak birer merkez haline gelmiştir. Daha da önemlisi, tıpkı Türkiye Selçukluları devrinde olduğu gibi, Beylikler devrinde de Anadolu’ya bolluk, ucuzluk ve refah gelmiş; ülkede Moğollar yüzünden kaybolan huzur ve barış yeniden doğmuştur. XIV. yüzyılın ilk yarısı içinde Anadolu’yu

²⁴⁷ Cahen, 1968: 189.

²⁴⁸ Özergin, Anadolu Selçuklu Çağında Anadolu Yolları, henüz basılmamış doktora tezi, 1959.

²⁴⁹ Turan, 1980: 361.

gezen Arap seyyahı İbn Battuta, siyasî birliğini kaybetmiş Anadolu'da güvenlik içinde seyahat edilebilmesini, daha da önemlisi bu ülkenin "*refah ve şefkat ülkesi*" olmasını, tamamen Türk Beyliklerinin rolüne bağlamıştır.

Öte yandan, Türkiye Selçuklu sultanları, büyük bir kısmına hükmettikleri Anadolu'da ticaretin altyapısını da ihmal etmemişlerdir. Onlar, ticaret yolları üzerinde kervansaraylar, köprüler ve sebiller (çeşme ve kuyu) yaptırarak, Anadolu'yu tam bir Türk-İslâm ülkesi haline getirmişlerdir. Anadolu'da, ekonominin temel altyapısı olan kervansaray inşasına, ilk defa Sultan II. Kılıç Arslan zamanında (1155-1192) başlanmıştır. Tarihî kayıtlara göre, Kılıç Arslan zamanında Konya-Aksaray ve Konya-Akşehir yolları üzerinde olmak üzere iki kervansaray inşa edilmiştir. Bunlardan Konya-Aksaray yolu üzerindeki kervansaray II. Kılıç Arslan'a, Konya-Akşehir yolu üzerindeki kervansaray ise, Selçuklu devlet adamı Altunapa'ya aittir²⁵⁰.

II. Kılıç Arslan'dan sonra gelen Türkiye Selçuklu sultanları ve devlet adamları da, servetlerinin önemli bir kısmını bu işe ayırmak suretiyle kervansaray inşasına büyük bir gayretle devam etmişlerdir. Bir asır içinde de Anadolu ticaret yollarını kervansaray sistemiyle tamamen birbirine bağlamışlardır. Meselâ, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Kayseri ile Sivas şehirleri arasında 24 kadar kervansaray bulunmaktaydı²⁵¹. Zamanımızda yapılan bir araştırmada, Anadolu'da Selçuklu devrine ait 97 adet kervansaray tespit edilmiştir²⁵². Fakat, bunların pek azı günümüze ulaşabilmiştir; ihmaller, savaşlar ve zamanın yıpratıcı etkisi sonucunda çoğu yerle bir olmuştur.

Kervansaray inşası, zamanına göre gerçekten de çok ileri bir hizmet anlayışını temsil etmekteydi²⁵³. Çünkü, ticaret yolları üzerinde, birer günlük mesafelerde (35-40 km) inşa edilmiş olan kervansaraylar, yaz-kış devamlı olarak, ticaret kervanlarına ve

²⁵⁰ Anonim Selçuk-nâme, 1952: 25/38; Turan, 1946: X, 476.

²⁵¹ Turan, 1971-a: 114; Cahen, 1968: 168; Gordlevski, 1988: 216.

²⁵² Erdmann, 1961: I-III.

²⁵³ Selçuklular, bu ileri ve yüksek kültür anlayışlarıyla Türkiye tarihine etkili ve kalıcı damgalarını vurmuşlardır. Yine bu tür kurumlar ve hizmet anlayışı, Türklerden başka milletlerde ve devletlerde hemen hemen hiç görülmemiştir.

yolculara hizmet veriyordu. Tüccarlar ve yolcular; zengin-fakir, hür-köle denilmeden, soy ve din farkı gözetilmeksizin üç gün bu yerlerde bedava misafir ediliyordu. Her yolcunun samîmî bir konukseverlik bulduğu bu kervansaraylarda, hastalananların tedavisi ücretsiz yapılıyor, ilâçları veriliyor, ayakkabıları tamir ediliyor ve hayvanlarına bakılıyordu. Ayrıca, büyük kervansaraylarda, yolcuların yıkanmaları için hamamlar, ibadet etmeleri için de, imam ve müezzinleriyle birlikte mescitler bulunuyordu²⁵⁴. Böylece, doğu-batı, kuzey-güney ülkeleri arasında işleyen dünya transit ticaret yolları, Anadolu'dan geçmeye başlamış ve ticarî faaliyetler son derece hızlanmıştır. Bunun doğal sonucu olarak da Anadolu, Türk dünyasının devamlı göç alan bir cazibe merkezi haline gelmiştir.

Danışmendli beylerinden Yağıbasan, biri Niksar'da, diğeri Tokat'ta olmak üzere iki medrese kurdurmak suretiyle Anadolu'da ilk defa Türk yüksek öğretiminin temelini atmıştır. Danışmendliler Devletini ortadan kaldırmak ve Bizans'ı yenmek (Miryokefalon) suretiyle Anadolu'yu istikrara kavuşturan Sultan II. Kılıç Arslan da, biri Konya'da, diğeri Aksaray'da olmak üzere iki medrese kurdurarak, Yağıbasan'ın faaliyetini devam ettirmiştir. "Medrese-i Sultaniye" adıyla anılan bu yüksek öğretim kurumunu, daha sonra Altunapa ve diğer devlet adamlarının yaptırdığı medreseler takip etmiştir²⁵⁵. Böylece,

²⁵⁴ Turan, 1946: X, 483 vdd.; Köymen, 1992: 19 vd.; Sümer, 1962: 222 vd.; Koca, 1996: 468.

²⁵⁵ Diğer Selçuklu sultanları ve devlet adamlarının da yaptırdıkları medreselerin belli başlıları şunlardır: Konya: Altunapa medresesi (1202), Sırçalı medrese (1242/43), İnce Minareli medrese (1252/53), Karatay medresesi (1251), Atabekiyye medresesi (1251'den sonra). Kayseri: Hunat (Hond) Hatun medresesi (1237/38), Sahibiye medresesi (1267/68). Sivas: Gök medrese (1271), Buruciye medresesi (1271/72), Çifte Minare medresesi (1271). Kırşehir: Cacaoğlu medresesi (1277). Tokat: Gök medrese (1275). Ankara: Sultan I. İzzeddin Keykâvus medresesi (1211). Antalya: Er-tokuş medresesi. Burada özellikle belirtelim ki, Anadolu'da sadece Danışmendliler ve Türkiye Selçukluları değil, Doğu ve Batı Anadolu'da kurulan Türkmen Beylikleri de hâkim oldukları şehirlerde birçok medrese inşa etmişlerdir.

Selçuklu sultanları ve devlet adamları tıbbı da çok önem vermişler ve birçok şehirde "dârü's-sıfâ", "dârü's-sıhha" veya "dârü'l-afiye" adı verilen hastaneler yaptırmışlardır. Bunlardan bazılarının adları şöyledir: Kayseri'de Gevher Nesibe (1205), Sivas'ta Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1217), Konya'da Sultan I. Alâeddin Keykubâd, Çankırı'da Atabey Ferruh (1235), Divriği'de Mengüçükler'den Turan

Türkiye Selçuklu Devleti, yetişmiş eleman bakımından diğer İslâm ülkelerine tamamen bağımlı olmaktan kendini büyük ölçüde kurtarmıştır. Devlet yönetimi için ihtiyaç duyulan elemanlar, artık Sultan II. Kılıç Arslan zamanından itibaren Selçuklu medreselerinde yetişmeye başlamıştır. Özellikle Aksaray medresesinde yetişen bilginler, XIV. yüzyılda Suriye ve Mısır'da bile büyük bir itibar görmekteydi²⁵⁶.

Profesör F. Sümer'in de dediği gibi, Türkler, Anadolu'ya gelirlerken, daha önceki konar-göçer ve yerleşik hayatlarına ait bütün maddî ve manevî kültür değerlerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Dolayısıyla, Anadolu'da Malazgirt zaferinden sonra başlayan Türk hâkimiyeti, yeni bir devir açmıştır; Konya ve Aksaray örneğinde olduğu gibi, İslâmî eserler ve İslâmî yaşayış tarzı Anadolu'nun çehresini bütünüyle değiştirmiştir. Kısaca söylemek gerekirse, Türkler, Anadolu'ya ebediyen silinmeyecek damgalarını vurmuşlardır. Böylece, Malazgirt zaferi, Profesör Mehmet Altay Köymen'in de dediği gibi, "*devlet ve vatan kuran zafer*" olarak gerçek değerini kazanmıştır²⁵⁷.

Öte yandan, sürekli savaşlar, istilâlar ve Bizans'ın kötü yönetimi yüzünden Anadolu'nun yerli nüfusu çok azalmıştı²⁵⁸. Birçok bölge boş ve ıssız bir vaziyetteydi. Anadolu'ya Türk akınları ve fetihleri başlayınca da, hayatını tehlikede görerek, büyük bir korkuya kapılan yerli halkın bir kısmı, Balkanlara, adalara ve büyük şehirlere göçmüştü. Diğer taraftan, Bizans,

Melek (1228), Amasya'da Torumtay (1266), Tokat'ta Muinüddin Pervane (1275), Kastamonu'da Pervane Oğlu Ali (1272) hastaneleri. Bunlardan Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un yaptırmış olduğu hastane, diğerlerinden farklı bir yapıya ve özelliğe sahip idi. Bütün görkemiyle günümüze ulaşan bu hastane, yanında kurulmuş olan tıp fakültesinin bir uygulama yeri idi ve burada tıp ilminin birçok dalı ele alınmaktaydı. Vakfiyesinden de anlaşılacağı üzere, *hastaneâie dahiliye, göz, cilt ve ruh hastalıkları tedavi ediliyor, çeşitli ameliyatlar yapılıyor ve hastaların başında uygulamalı dersler veriliyordu*. Geniş bilgi için bkz. Ünver, 1940: 56-60; aynı yazar, 1969: I, 20 vd.; Turan, 1971-a: 322; aynı yazar, 1971-b: 122 vd.; Eyice, 1958. Dârü's-şifâ vakfiyesi için bkz. Vakıflar Gn. Md., Dos. Nr. 584, s. 288-290; kısmen yayın ve çeviri için Cevdet, 1969: 35-38. Türkiye Selçuklu vakfiyelerinin değerlendirilmesi için bkz. Köymen, 1976: 153-163; Yınanç, 1985: XLVIII, 299-307; Koca, 1997: 99.

²⁵⁶ Sümer, 1962: 224.

²⁵⁷ Köymen, 1959: 29.

²⁵⁸ Köprülü, 1972: 98; Cahen, 1968: 143; 1988: 101.

VIII. yüzyıldan itibaren Balkanlara inmeye başlayan *Bulgar, Peçenek, Kuman* (Kıpçak) ve *Uzlardan* (Oğuzlar) oluşan Türk kitlelerini Anadolu'ya geçirerek, onları çeşitli yerlere yerleştirmişti²⁵⁹. Bu Türk kitleleri de kısa zamanda soydaşlarıyla birleşip kaynaşarak İslâmlaşmıştır.

Anadolu'nun Türkleşmesi birden değil, uzun bir tarihî süreç içinde gerçekleşmiştir. Çünkü Türklerin hepsi, Anadolu'ya aynı zamanda gelmemişlerdir. Göç dalgası zaman zaman büyük kitleler halinde devam etmiş ve hiçbir zaman da ardı arkası kesilmemiştir. Meselâ, Şâhinşâh'ın kısa saltanat döneminde (1110-1116)²⁶⁰, Sultan II. Kılıç Arslan zamanında (1155-1192)²⁶¹ ve Moğol istilâsı sırasında (XIII. yy.) Anadolu'ya büyük Türkmen kitleleri gelmiştir. Bu kitleler, genellikle hayat tarzlarına uygun olan ve kendilerine hareket serbestliği sağlayan sahalarda, yani uçlarda toplanmışlardır. Yeni gelenlerle Türkmenlerin uçlardaki sayıları ve kuvvetleri devamlı artmıştır. Nitekim, *bir Arap coğrafyacısı XIII. yüzyılın sonlarında Batı uçlarından Denizli-Eskişehir arasında 200 bin, Kastamonu civarında 100 bin, Ankara civarında da 30 bin çadırılık büyük Türkmen kitlelerinin yaşadığını belirtmiştir*²⁶². Bu, hiç kuşkusuz, 2 veya 3 milyonluk bir nüfus demektir. Zaten, o zaman Anadolu'nun toplam nüfusu 4 veya 5 milyon civarında idi.

Türk Beylikleri zamanında Anadolu'nun şehir, kasaba ve köylerinde yaşayan Türk nüfusu son derece artmıştır. Anado-

²⁵⁹ Turan, 1971: 509; Wittek, 1986: 13; Ostrogorsky, 1986: 409; Cahen, 1968: 306; Savvides, 1981: 172; Eröz, 1983: 17-29; Koşay, 1972: 76; Nakracas, 2005: 36. Bizans imparatorlarının zaman zaman Bulgar, Peçenek, Kuman ve Uz Türklerini Anadolu'ya geçirip yerleştirmelerinden maksatları, devletin sınırlarını güçlendirmek, Selçukluların karşısına aynı soydan kuvvetli bir rakip çıkarmak ve ordularını dinamik kuvvetlerle takviye etmektir. Bir Bizans kaynağında, İmparator İoannes Vatatzes, bu faaliyetinden dolayı şu sözlerle övülmüştür: "Sen İskit'i (Kuman) batı bölgelerinden buraya getirmek suretiyle onun cinsinden doğuda hizmet eden bir kavim yarattın ve onu Pers'in (Türk) oğulları yerine ikame etmekle, Türklerin batıya doğru durmadan ilerlemelerini önledin". Görüldüğü gibi, başlangıçta Türklüğün aleyhine olan bu durum, zamanla Türklüğün lehine dönecektir.

²⁶⁰ Anna Kommena, 1996: 453, 479; Turan, 1980: 234; Turan, 1971: 155.

²⁶¹ Michel le Syrien, 1905: III, 400 vd.; Ebû'l-Ferec Tarihî, 1950: 439 vd.; İbnü'l-Esir, 1987: XI, 410; Turan, 1971: 215 vd.; Cahen, 1960: 21; Çay, 1987: 107; Kaşgarlı, 1990: 112.

²⁶² Cahen, 1974: 42, 44, 48.

lu'nun eski şehirleri de tamamen Türk karakterini almıştır. Buna karşılık yerli halkın nüfusu en az dereceye düşmüştür. Bu durumu Osmanlı Devletinin ilk vergi nüfus defterleri de desteklemektedir. Meselâ, 1520-1530 yıllarına ait Osmanlı vergi nüfus defterlerine göre, Samsun-Kayseri-Mersin hattının batısında kalan Orta ve Batı Anadolu bölgelerinde 750993 Türk vergi nüfusuna karşılık 9606 gibi pek az Hristiyan nüfus bulunmaktaydı²⁶³. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, XVI. yüzyılın başlarında, İç ve Batı Anadolu bölgelerinde % 88,5'lik Türk nüfusuna karşılık %11,5'lik Hristiyan nüfusu vardı²⁶⁴. Bu da gösteriyor ki, Anadolu'nun etnik yapısı ve nüfusu, Anadolu Türk Beylikleri devrinde tamamen Türklüğün lehine olarak değişmiştir.

Anadolu'ya Türk topluluklarının hemen hemen hepsinden kitleler gelmiş olmakla birlikte bunların çoğunluğunu Oğuz (Türkmen) boyları teşkil ediyordu. Oğuzlar, Anadolu'da yerleştikleri yerlere genellikle kendi boy adlarını vermişlerdir. Bu hususta Osmanlı arşiv belgelerine (Tahrir Defterleri) dayanılarak yapılmış bir toponimi (yer bilimi) araştırmasına göre, XVI. yüzyılın ilk yarısı içinde Anadolu'da Oğuzların boy adlarını taşıyan 890 kadar köy tespit olunmuştur²⁶⁵. Daha sonra yapılmış ve daha kapsamlı bir araştırmada bu sayı, 1428'e ulaşmıştır²⁶⁶. Hiç şüphesiz, bu köylerin büyük bir kısmının kuruluşu, Türkiye Selçuklu ve Beylikler devrine dayanıyordu. Bugün bunların bir kısmının adı değiştirilmiş olmakla birlikte birçoğu hâlâ aynı adlar ile anılmaktadır²⁶⁷.

Tarihin her devrinde, şehir hayatı ve zenginliği, konar-göçer Türk için daima cezbedici olmuştur. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, konar-göçer her Türk, fırsat ve imkân bu-

²⁶³ Sümer, 1993: VI, 12; Ayrıca bkz. Halaçoğlu, 1995: 40-52.

²⁶⁴ XVI. yüzyıl Osmanlı belgelerinde tespit olunan Türk ve Hristiyan nüfus oranı, Lozan barış antlaşmasından sonra Yunanistan ile yapılan nüfus mübadelesine kadar hemen hemen hiç değişmemiştir.

²⁶⁵ Sümer, 1972: 211-215, 461. Oğuzların boy adlarıyla anılan yerleşim yerleri, az da olsa Azerbaycan ve Türkmenistan'da da bulunmaktadır. Fakat, bu yer isimlerine en çok Anadolu'da rast gelinmiştir. Bu da, Anadolu'nun etnik temelini büyük ölçüde Oğuz Türklerinin oluşturduğunu göstermektedir.

²⁶⁶ Gümüşçü, 2002: VI, 361.

²⁶⁷ Bilgi için bkz. Köylerimiz, 1982.

lunca, yerleşik hayata geçmek istemiştir. Fakat, konar-göçer unsurun şehre yerleşebilmesi ve burada varlığını devam ettirebilmesi, öyle kolay bir iş değildi; onun her şeyden önce şehirde geçimini sağlayabileceği bir iş ve meslek edinmesi gerekiyordu. Daha doğrusu bu hususta ona bir rehber ve vasıta lâzımdı. İşte, Anadolu'daki konar-göçer unsurun yerleşik hayata geçmesinde bu tarihî görevi gönüllü olarak *Ahîler* üstlenmiştir²⁶⁸. Gerçekten de Ahîler, göçebe hayatı terk edip de şehre inen her gence sahip çıkmışlar, onlara bir meslek öğretip, işini kurmasına yardım etmişlerdir. Böylece, Anadolu'da Türk toplumunun şehirleşmesi ve şehir kültürüne uyum sağlaması, Ahîlerin özverili destekleriyle sağlıklı ve sağlam bir şekilde gerçekleşmiştir²⁶⁹.

Ahîler, sadece konar-göçer unsurun yerleşik hayata geçmesinde değil, aynı zamanda yeni yerleşim yerleri ve mahallelerin kurulmasında da başlıca rol oynamışlardır²⁷⁰: Ahî babaları veya şeyhleri, genellikle şehirlerin kenarlarında veya şehirlere-rası yolların önemli kavşak noktalarında kendi tekke ve zaviyelerini kuruyorlardı. Bir süre sonra da bu tekke ve zaviyelerin etrafında yeni yerleşenlerle birçok konut yapılıyordu. Böylece, bu yerlerde yeni birer mahalle veya köy doğmuş oluyordu. Meselâ, bugün Anadolu'da Ankara, Edirne, Sakarya, Tekirdağ, Çorum, Çanakkale, Eskişehir, Kütahya illerini bağlı "*Alî* (2 adet), *Alîbaba*, *Alîboz*, *Alîevren*, *Alîilyas*, *Ahîler* (4 adet), *Alular*,

²⁶⁸ Bayram, 1991, 133.

²⁶⁹ Koca, 2006: 297-311. Selçuklu devrinde olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de köyden şehre büyük göçler olmuştur. Eğer Cumhuriyet döneminde de tıpkı Selçuklu devrindeki Ahîler gibi kuvvetli sivil toplum örgütleri olsaydı, bugün gecekondulu dediğimiz şehrin varoşlarındaki perişan manzaralar ortaya çıkmazdı. Meselenin en hazin tarafı ise, Cumhuriyet döneminde köyden şehre göç eden kitleye sahip çıkan herhangi bir kurumun olmamasıdır. Şimdi soruyoruz! Bu kitle, bu durumda ne yapabilirdi? Devlet hizmetine giremezdi, zira eğitimi yoktu. Kendi işini kuramazdı, zira sermayesi yoktu. Bir işte çalışamazdı, zira bir mesleği yoktu. Buna rağmen bu kitle, ezile ezile, güçlüklerle boğuşa boğuşa şehirlerde tutunmasını ve varlığını korumasını bildi. Herhalde bu durum Türk'e özgü bir yetenektir. Böyle bir olay başka bir millette yaşanmış olsaydı, hiç şüphesiz korkunç sosyal facialar meydana gelirdi.

²⁷⁰ Bu hususta örnekler için bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanmış "Osmanlı Muhâsebe Defterleri, 1995-1997". Ayrıca bkz. B. A. Gökdağ, Ahi Kelimesine Adbilimsel Yaklaşım, I. Ahi Evran-ı Velî ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu, I, Kırşehir 2005, 423-425.

Ahîleryaylası, Ahîmehmet, Etimesgut (Ahî Mesud)" gibi adlarla anılan toplam 14 yerleşim yeri bulunmaktadır ki²⁷¹, bu köyler Ahîler tarafından kurulmuştur. Daha da önemlisi, bu yerleşim yerleri, hâlâ Ahîlerin hatıralarını üzerlerinde taşımaktadır.

Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler dönemine ait sadece Ahî adlarıyla ilgili değil, Türk topluluk adları, boy adları, şâhıs adları, unvanlar ve özellikle eski Türk devlet teşkilâtındaki ikili sisteme uygun adlarla kurulmuş daha pek çok yerleşim yeri bulunmaktadır. Bunları sınıflandırıp örneklendirirsek, Türk kültürünün Anadolu'daki kalıcı damgalarının neler olduğunu daha iyi görmüş ve anlamış oluruz²⁷²:

a. Büyük Türk Topluluklarının Adlarıyla Anılan Yerleşim Yerleri

Osmanlı arşiv belgelerine göre, Anadolu'da büyük Türk topluluklarının adlarıyla kurulmuş veya sonradan onların adlarını almış pek çok yerleşim yeri bulunmaktadır. Bu Türk topluluklarından bir kısmı Anadolu'ya toplu olarak gelmişler ve burada devlet kurmuşlardır ki, bunlar artık Türk dünyasında "*Türk ve Türkmen*" adıyla anılan Oğuzlardır. Bunların adlarıyla ilgili yer isimleri şunlardır: "*Oğuz*" (Batman), "*Oğuzlar*" (Çorum), "*Oğuzeli*" (Gaziantep), "*Bozok*" (Yozgat), "*Aşiret-i Bozulus*" (Afyon), "*Aşiret-i Karaman*" (Karaman-Niğde), "*Türkmen*" (Diyarbakır, Kilis-Halep), "*A'zaz Türkmen*" (Kilis-Halep), "*Türkmenli*" (Kahramanmaraş), "*Türkân*" (Diyarbakır), "*Türkeli*" (Sinop), "*Türkoğlu*" (Kahramanmaraş), "*Danışmendli*" (Kayseri-Karaman), "*Danışmendliyi Kebir*" (Afyon)²⁷³, "*Akçakoyunlu*" (Gaziantep), "*Karakoyunlu*" (İğdır, Aydın).

Anadolu'ya parça parça, yani küçük gruplar halinde gelip yerleşen büyük Türk topluluklarının adlarıyla ilgili yer isimleri de

²⁷¹ Köylerimiz, 1982: 13, 14; Hâkimiyet-i Milliye, 1933, No: 4165; Gordlevski, 1988, 198.

²⁷² Bu liste hazırlanırken Ebû Bekr-i Tihârî'nin "*Kitâb-ı Diyârbekriyye 1993*", T. Sezen'in "*Osmanlı Yer Adları, 2006*", H. Nihal-Ahmed Naci'nin "*Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri, 1926*", Z. Gökalp'in "*Kitaplar, I, 2007*", O. Turan'ın, "*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 1973*" ve pek az da olsa İçişleri Bakanlığının "*Köylerimiz, 1982*" adlı eserlerinden ve makalelerinden yararlanılmıştır.

²⁷³ Danışmendli Türkmenleri hakkında geniş bilgi için bkz. Tufan Gündüz, XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danışmendli Türkmenleri, İstanbul 2005.

şunlardır: *"Peçenek"* (Ankara), *"Aşağı Çiğil"* (Konya), *"Hazar"* (Elazığ, Kütahya), *"Aşiret-i Horzum/Harezmi/Havarzem"* (Kütahya, Fethiye), *"Bulgar Madeni"* (Niğde-Konya-Karaman), *"Aşiret-i Tatar"* (İçil-Karaman), *"Tatar / Tatarlar / Tatarlı /Tatara / Tatarım / Tataranlı"* (Trabzon, Ahlat, Diyarbakır, Elazığ, Kilis, Adana, Malatya, Salihli, İznik, Bandırma, Soma, Kandıra, Edirne), *"Kuman/Kumanlar"* (Hınıs, Ordu, Hozat, Kayseri), *"Kazak/Kazaklar"* (Salihli, Nazilli, Bandırma), *"Kıpçak"* (Lice, Sivas), *"Kırgız"* (Söke), *"Kumuk"* (Eleşkirt), *"Macar"* (Antalya). Ayrıca, *"Karlık"* gibi "Karluk Türkleri"nin adını taşıyan yerleşim yerlerinin adını da, bu listeye ilave etmek gerekir.

b. Oğuz (Türkmen) Boylarının Adlarıyla Kurulan Yerleşim Yerleri

Bugün Türk dünyasında 24 Oğuz (Türkmen) boy adının yerleşim adı olarak görüldüğü tek ülke Anadolu'dur. Osmanlı devrinde Oğuz boy adlarının yerleşim yeri adı olarak kullanılmış olanları şunlardır: *"Afşar"* (Konya, Isparta, Sivas), *"Aşiret-i Afşar"* (Maraş-Adana), *"Kanlı-avşar"* (Şanlıurfa), *"Bayat"* (Afyon, Çorum), *"Bayındır"* (Kastamonu, Aydın, İzmir), *"Beydili"* (Ankara), *"Çepni"* (Trabzon, Sivas), *"Dodurga"* (Çorum, Bilecik, Çankırı), *"Diğer/Döger"* (Muğla, Şanlıurfa), *"Eymir/Eymür"* (Malatya, Yozgat), *"İğdir"* (Antalya, Tokat, Kastamonu), *"Kargın/Karkın"* (Sivas), *"Kayı"* (Çorum, Adana, Niğde-Karaman, Niğde), *"Kınık"* (İzmir, Adana), *"Kınık maa"* (ile, birlikte) *"Üzeyir"* (Adana), *"Kızık"* (Gaziantep), *"Kızık maa Şefik"* (Trabzon), *"Üregir/Yüreğir"* (Giresun, Adana), *"Yüreğir maa Adana"* (Adana). Ayrıca bu listeye, Oğuz boylarının obalarından oluşan şu topluluk adlarını da eklemek gerekir: *"Karakeçi"* (Şanlıurfa), *"Karakeçili"* (Kırıkkale), *"Teke"* (Antalya-Elmalı)²⁷⁴, *"Yürük"* (Tekirdağ), *"Yürükân (Yörükler)"* (İçel-Karaman), *"Yürükân-ı Ankara"* (Ankara), *"Yürükân-ı Araç"* (Kastamonu), *"Yürükân-ı Lâdik maa Saidili"* (Konya-Karaman), *"Yürükân-ı Taraklu"* (Kastamonu), *"Yürükân-ı Zile"* (Sivas), *"Atçeken"* (Konya-Karaman), *"Bozdoğan"* (Aydın), *"Turgut"* (Karaman-Konya). Var-

²⁷⁴ Teke Türkmenleri, Oğuzların "Salur" boyuna mensup bir topluluk olup, Türk fetihleri sırasında Anadolu'ya gelerek, güney-batı uçlarına yerleşmişlerdir. Asıl yurtları, Türkmenistan'ın Merv şehri yöresidir. Onlar buradâ, XVII yüzyılda, Oğuzların boy teşkilatına uygun olarak "24 oba" halinde yaşamakta idiler. (Sümer, 1972: 209, 344; Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime, 1001 Temel Eser, 90, 72).

sak Türklerinden de “*Kuştemür*” (Tarsus), “*Kara İsalı*”, “*Gökçeli*” (Tarsus-Adana), “*Elvanlı*” (Tarsus-Mersin-Adana), “*Ulaş*” (Sivas), “*Ulaş maa Namrun*” (Tarsus-Adana)²⁷⁵.

c. Selçuklu ve Beylikler Döneminde Kullanılan Unvan ve Lakaplarla İlgili Yer Adları

Anadolu’da, Selçuklu ve Anadolu Türk beylerinin, eski şehirler üzerinde veya kendilerinin seçip belirledikleri yerlerde kurup geliştirdikleri birçok şehir vardır. Meselâ “*Aksaray, Alanya* (Alâ’iyye) ve *Beyşehir*”, bunların başında gelmektedir. Bunlardan Aksaray Sultan II. Kılıç Arslan, Alanya Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, Beyşehir de Eşrefoğulları beylerinden Süleyman Bey tarafından yeniden inşa edilmiş ve geliştirilmiş şehirlerdir. Aksaray’a, Kılıç Arslan’ın burada aynı adla yaptırdığı saraydan dolayı bu ad verilmiştir. Alanya’ya da Alâeddîn Keykubâd’ın lâkabına izafeten “*Alâ’iyye*” (=Alanya) denmiştir. Beyşehir ise, Süleyman Beyin unvanı ile ilgili olarak bu adı almıştır. Aynı şekilde bugünkü Afyon ili de, ünlü Selçuklu veziri Fahreddîn Ali (Sâhib Ata)’nın “*iktâ*” (=timar=dirlik)” yeri olduğu için, bu şehir, Cumhuriyet devrine kadar aynı vezirin unvan ve lakabına izafeten “*Karahisar-ı Sâhib veya Karahisar-ı Devle*” adıyla anılmıştır.

Anadolu’da Selçuklu ve Beylikler dönemine ait “*karahan, sultan, atabey, beylerbeyi, emir, emirgazi, sübaşı/subaşı, bey, ulubey, el/ilbey, ell/ilbaşı, çavuş, arslan, arslanapa, alp*” gibi unvan ve lakaplarla kurulmuş daha pek çok yerleşim yeri bulunmaktadır. Bunlardan özellikle bugün Anadolu’da “*subaşı*” adıyla 25 adet köy bulunmaktadır ki, bunların bir kısmı Selçuklu devrindeki “*sübaşı*”, yani “*askerî vali*” anlamını ifade etmemektedir. Çoğunluğu ise, “*su başı*”, “*pınar başı*” gibi anlamlarla kurulmuş köylerdir.

Ayrıca, 1191-1201 yılları arasında Saltuklu tahtında bulunan Mama Hatun adına izafeten “*Mamahatun*” (Erzurum) kasa-

²⁷⁵ Turgutoğulları ile Varsak Türkleri, Karamanoğulları ve Ramazanoğulları Beyliğine bağlı Türkmen toplulukları olup, Osmanlı hâkimiyetine direnmekle ünlüdürler. (Oğuzların boy ve cemaat adlarıyla kurulmuş yer isimleri hiç kuşkusuz, bundan ibaret değildir. Bizim burada yaptığımız, sadece bir örneklemedir).

bası, bir Türk beyinin eşinin adına ve unvanına izafeten de “*Hatuniye*” (Diyarbakır) kasabası kurulmuştur²⁷⁶.

ç. Şâhıs Adlarıyla Anılan Yerleşim Yerleri

Anadolu’da Türk kültürüne mâl olmuş şahıs adlarıyla anılan yer isimlerinin başında, “*Battalgazi* (Malatya) ve *Seyitgazi* (Eskişehir)” gibi ilk İslâm gazilerinin adları gelmektedir. Bunları Selçuklu ve diğer Anadolu Türk beylerinin adları takip etmektedir. Meselâ, “*Afşin* (Kahramanmaraş), *Artuk* (Artova=Artuk ova: Tokat-Sivas), *Porsuk* (Porsuk çayı), *Bozan* (Afyon), *Tutak* (Ağrı), *Karatekin* (Çankırı), *Danişmend Gazi* (Sivas), *Rıdvan* (Siirt), *Sökmen* (Sökmen-âbâd: Van)” gibi Selçuklu ve Türkmen beyleri, ilk fetihler sırasında Anadolu’da kalıcı izler bırakmış olmalı ki, bunların bugün bu ülkede her birinin hatırasını üzerinde taşıyan birer yer ismi bulunmaktadır. Anadolu’da Selçuklu sultanlarından sadece *Kılıç Arslan* (Afyon) ile *Danişmendlilerin* Sivas hükümdarı *Yağlıbasan* (Sivas) adlarına birer yerleşim yeri kurulmuştur. Ayrıca Anadolu’da, “*Kızıl* (Seyfeddin Kızıl), *Kaymaz*, *Karatay*, *Yavtaş*” gibi Selçuklu devlet adamları ve komutanlarının adları verilmiş birçok yerleşim yeri bulunmaktadır.

Anadolu’da özellikle, “*Hacı Bektaş Velî*, *Hacı Bayram Velî* (Ankara), *Seyyid Harun* (Seydişehir), *Taptuk Emre* (Nallıhan), *Emir Sultan* (Bursa), *Hacım Sultan* (Uşak), *Abdal Musa* (Tekke köyü-Elmalı), *Geyikli Baba* (Baba Sultan-İnegöl)” gibi evliyaların tekke ve zaviyelerinin etrafında da birer yerleşim yeri oluşmuştur. Türk soyunun atası “*Oğuz Han*” (Burdur) ile Selçuklu hanedanının kurucusu olan “*Selçuk Bey*”in adları da (İzmir), birer yerleşim yeri adı olarak kullanılmıştır. Bu arada, “*Dede Korkut Destanları*”nda bir halk bilgisi olarak karşımıza çıkan “*Korkut Ata*” da unutulmamış olup, adı bir yer ismiyle (Korkut: Muş) ebedileştirilmiştir.

Anadolu’da, *Aydınoğullarından* Mehmed Beyin babası Aydın Bey ile torunu Umur Beyin adını taşıyan birçok yerleşim

²⁷⁶ “*Hatuniye*”, Nusaybin’in güneyinde kurulmuş bir kasaba idi. Hangi Türk beyinin eşinin adına ve unvanına izafeten kurulmuş olduğu bilinmemektedir.

yeri kurulduğu gibi, Saruhanoğulları Beyliğinin temelini atan Saruhan Bey adı ile de bir yerleşim yeri (Saruhanlı: Manisa) kurulmuştur.

Anadolu'da yerleşim yeri adı olarak en çok kullanılan şahıs isimleri, *"Ertuğrul Gazi"* (Ertuğrul: Bilecik, Balıkesir), *Osman Gazi* (Osmaneli, Osmangazi: Bursa, Bilecik), *Orhan Gazi* (Orhangazi, Orhaneli: Bursa)" gibi ilk Osmanlı hükümdarlarının adları ile onların silâh arkadaşları olan *"Akça Koca* (Bolu, Kocaeli), *Köse Mihal* (Mihalgazi: Eskişehir), *Samsa Çavuş* (Çavuş köyü), *Ece Halil* (Eceâbâd), *Konur Alp* (Düzce), *Kara Mürsel* (İzmit/Kocaeli)" gibi gazilerin adlarıdır. Ayrıca, Sultan II. Bayezid'in oğlu şehzade Korkut'un adı da, kendisinin iktidar mücadelesi sırasında saklandığı Antalya yöresinde bir yerleşim yerinin adı olarak kullanılmıştır (Korkuteli).

d. Hanedan Adlarıyla Anılan Yer Adları

Anadolu'da genellikle Türk beylerinin merkez edindikleri birçok şehir, kendilerinden itibaren mensup oldukları hanedanın adıyla anılmaya başlamıştır. Meselâ Cumhuriyet dönemine kadar Lârende *"Karaman"*, Kütahya *"Germiyân"*, Balıkesir *"Karesi"*, Aydın yine *"Aydın"*, Manisa *"Saruhan"*, Balat ve Muğla *"Menteşe"*, Isparta ve Eğridir de *"Hamid veya Hamid-âbâd"* adını taşımaktaydı. Bunlardan *"Karaman"* ve *"Aydın"* dışında hepsinin adı Cumhuriyet döneminin başlarında (1924) eski adlarıyla değiştirilmiştir. Ayrıca, yakın bir tarihte de olsa Selçuklu hanedan adı da, bir yerleşim yerinin adı olarak kullanılmıştır. Bu da bugünkü Konya ilinin *"Selçuklu"* ilçesidir.

e. Eski Türk Devlet Teşkilâtındaki İkili Sisteme Göre Verilmiş Yer Adları

Türklerin eski egemenlik anlayışlarına göre, siyasî iktidarın gerçek sahibi Tanrı idi. Tanrı, siyasî iktidarı doğrudan değil, dolaylı olarak, yani bir vasıta ile kullanmaktaydı. Bu vasıta da Türk kağanı idi. Bu duruma göre, *"devlet idare etme güç ve yetkisi"*, Tanrı tarafından Türk kağanına bağış olarak verilmekteydi. İlahî bağış yoluyla Türk hükümdarına geçen siyasî iktidar (kut) da, yukarıdan (gökten) aşağı doğru inmekte, yeryüzünde ikiye

ayrılarak sağa ve sola doğru, yani doğu ve batı ekseni istikame-tinde yayılmaktaydı. Bu anlayışın gereği olarak eski Türk devletlerinde “*ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler*” genellikle “*doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük*” şeklinde hep ikiye ayrılmaktaydı²⁷⁷. Bu ikili sistemin temeli, Türk soyunun dip atası olup, büyük bir cihân devleti kurmuş olan Oğuz Kağana dayanmaktaydı. Destana göre, Oğuz Kağan, dünya fethini tamamladıktan sonra devletini ve ülkesini iki kısma ayırmıştır. Bunlardan doğu kısmı “Bozok kolu” altında toplanan oğullarına (Gün, Ay, Yıldız), batı kısmı da “Üçok kolu” altında toplanan oğullarına (Gök, Dağ, Deniz) vermiştir. Bundan sonra Oğuzlar (Türkmenler), daima “Bozoklar (Dış Oğuz)” ve “Üçoklar (İç Oğuz)” şeklinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Eski Türk devletleri de, ya başlangıçta ikili sisteme göre teşkilâtlanmışlar ya da sonradan bu sisteme göre ikiye ayrılmışlardır. Meselâ, “Kuzey Hun-Güney Hun Devleti”, “Doğu Göktürk-Batı Göktürk Devleti”, “Doğu Karahanlı-Batı Karahanlı Devleti”, “Akkoyunlu-Karakoyunlu Devleti” gibi.

Aynı şekilde Türk toplulukları ve boyları da, bu ikili sisteme uygun olarak bazen ikiye ayrılmıştır: “Sarı Türgiş-Kara Türgiş”, “Ak Kuman-Kara Kuman”, “Ak Hazar-Kara Hazar”, “Ong (Sağ) Kırgız-Sol Kırgız”, “Uluğ Ciüz/Yüz-Kiçig=Küçük Ciüz/Yüz” (Kazaklar), “Akkoyunlu-Karakoyunlu”, “Alkaevli (Ak çadırılı)-Karaevli (Kara çadırılı)”, “Sarıkeçili-Karakeçili” toplulukları ve boyları gibi.

Eski Türk devlet teşkilâtındaki ikili sistem, memuriyet ve unvanlarda da görülür: Hunlarda “Sol Bilge Tigin-Sağ Bilge Tigin”, Göktürklerde “Şadpıt Buyruk Beyler-Tarkat Buyruk Beyler”, Oğuzlarda “Kırk Yiğit-Kırk Kız”, Osmanlılarda “Ak Hadım Ağaları-Kara Hadım Ağaları”, “Sağ Ulûfeciler-Sol Ulûfeciler”, “Sağ Garibler-Sol Garibler”, “Sağ Kolağası-Sol Kolağası” gibi.

Tıpkı Oğuz Kağanın kurduğu teşkilâta olduğu gibi, Türkiye Selçuklu Devletinin batı uçlarında toplanan Türkmenler de, “sağ ve sol” olmak üzere iki kol halinde teşkilâtlanmışlar-

²⁷⁷ Aynı şekilde ruhlar da “sarıbastı-karabastı” şeklinde ikiye ayrılmaktaydı.

dır. Bunlardan sağ kolun merkezi Kastamonu, sol kolun merkezi ise Ankara idi. Tarihî kayıtlara göre, XII. yüzyılın ilk yarısı içinde, birinci kolun başında “Sağ Kol Uç Beylerbeyi” olarak Kayı boyundan Hüsameddin Çoban, ikinci kolun başında da “Sol Kol Uç Beylerbeyi” olarak Seyfeddin Kızıl bulunuyordu²⁷⁸.

“Sağ ve sol kol” şeklinde olan ikili düzen, Osmanlı Devletinin hem askerî hem de mülkî teşkilâtında da uygulanmıştır. Meselâ, Osmanlılarda eyaletlerin en büyük askerî ve mülkî amiri olan beylerbeyiler, “Anadolu ve Rumeli beylerbeyliği” olarak iki kısma ayrılmıştır. Aynı şekilde, kazaskerlik de “Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği” olmak üzere iki kazaskerlik halinde teşkilâtlanmıştır.

İşte Türkler, Anadolu’da, ilk fetihlerden itibaren, başta yerleşim yerleri olmak üzere denizlere, göllere, dağlara, tepelere, ırmaklara, ovalara, yaylalara verdikleri isimlere kültürlerinin bu anlayışını büyük ölçüde yansıtmak suretiyle bu ülkeyi hem madeten hem de manen Türkleştirmişlerdir. Meselâ “Akdeniz-Karadeniz”, “Akhisar (Akçahisar)-Karalısar (Karacahisar)”, “Akşehir (Akçakent, Akçaşehir, Akşar)-Karaşar”, “Akpınar (Akçapınar)-Karapınar”, “Akdağ-Karadağ”, “Akçay-Karaçay”, “Akkaya (Sarıkaya)-Karakaya”, “Aktaş-Karataş”, “Akkışla-Karakışla”, “Akburun-Karaburun”, “Akköy-Karaköy”, “Akkuş-Karakuş”, “Aksu-Karasu”, “Akova-Karaova”, “Aktepe-Karatepe”, “Akyazı-Karayazı”, “Akkoyunlu (Akçakoyunlu)-Karakoyunlu”, “İçel-Taşel (İçil-Dışıl)”, “Büyükçekmece-Küçükçekmece”, “Keçiborlu/Kiçi/Küçükborlu-Uluborlu”, “Sarıkışla-Karakeçili”, “Kışlak-Yaylak (Yayla, Yaylasun, Yayladere, Yaylakent)”, “Nevşehir (Yenişehir, Yenişar)-Eskişehir”, “Büyük Karalı-Küçük Karalı (Giresun)”, “Gölcük-i Ulyâ-Gölcük-i Süflâ (Yukarı Gölcük-Aşağı Gölcük: Harput)”, “Büyük Karkın-Küçük Karkın (Kilis)”, “Yukarı Bayındır-Aşağı Bayındır (Elmalı)”, “Yukarı Karaman-Aşağı Karaman (Elmalı)”, “Yukarı Kaçar-Aşağı Kaçar (Hozan)”, “Kızıl Elma-yı Atik-Kızıl Elma-yı Cedid (Eski Kızılelma-Yeni Kızılelma: Germasti)”, “Kopuz-ı Ulyâ-Kopuz-ı Süflâ (Büyük Kopuz-Küçük Kopuz: Eleşkird)”, “Âmid-i Şarkî-Âmid-i Garbî (Doğu Âmid-Batı Âmid: Diyarbakır)”, “Kanak-ı Bâlâ-Kanak-ı Zîr (Yukarı Kanak-Aşağı

²⁷⁸ İbn Bibî, 1956: 138; 1996: I, 159.

Kanak: Yozgat)", "*Sıkıntılı-yı Bâlâ-Sıkıntılı-yı Zîr* (Yukarı Sıkıntılı-Aşağı Sıkıntılı: Adana)", "*Tercan-ı Ulyâ-Tercan-Süflâ* (Yukarı Tercan-Aşağı Tercan)", "*Tuzla-yı Bâlâ-Tuzla-yı Zîr* (Yukarı Tuzla-Aşağı Tuzla)", "*Vakf-ı Kebir-Vakf-ı Sagîr* (Büyük Vakıf-Küçük Vakıf)".

f. Renklerle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türkler; şehir, kale, deniz, göl, dağ, nehir ve yörelere genellikle "*kara, ak, kızıl, sarı, ala, alaca, gök ve gökçe*" gibi renklerle tanımlanan isimler vermişlerdir. Meselâ, "*Kara Aras*" (bugünkü Karaz köyü: Erzurum), "*Karamağara*" (Kahta), "*Karamağara-i Gerger*" (Gerger-Adıyaman), "*Karaçuk*" (çay ve dağ)²⁷⁹, "*Karadere*"²⁸⁰, "*Kara Caolaki*" (Âmid), "*Kara Cumeki*" (Âmid), "*Kara Sevil*", "*Karataş*", "*Kara Kerdunker*" (çay), "*Karaköprü*" (Erzurum, köprü: Diyarbakır), "*Karahisar*" (bugünkü Şebinkarahisar), "*Karadeniz*", "*Karaağaç*" (Divriği), "*Karataşlar*", "*Karakilise*" (=Karaköse)²⁸¹, "*Karahan*" (bugünkü adı Dağbaşı: Siverek), "*Karabük*" (Bitlis), "*Karayazı*" (Erzurum), "*Karabel vilâyeti*", "*Karakoç*" (Diyarbakır), "*Karahan*" (Diyarbakır), "*Karakoç*" (İspir), "*Karakoç*" (Kiğı), "*Karaağıl*" (Bulanık), "*Karaâmid*" (Diyarbakır), "*Karabahçe*" (Siverek), "*Karacurun*" (Urfa), "*Karaçoban*" (Erzurum), "*Karadiğîn*" (Erzincan), "*Karahasan*" (Malazgirt), "*Karakeçi*" (Siverek), "*Karakoçan*" (Elazığ), "*Karakoyunlu*" (İğdır), "*Karaköy*" (Muş), "*Karakulak*" (Erzincan), "*Karakurt*" (Kars), "*Karaoğlan*" (Tunceli), "*Karasu*" (Van), "*Kaurgan*" (Kars), "*Karacakale*" (Batman), "*Karacadağ*", "*Akziyaret*" (Urfa), "*Akşelir*" (Akşehir ovası, Akşehirâbâd: Erzincan. Ayrıca Ahalkelek'in eski adı), "*Akgevir*" (Mardin), "*Akdemir*" (Tunceli), "*Akpınar*" (Diyarbakır), "*Akşar*" (Bitlis), "*Aktepe*" (Ağrı), "*Aktuzla*" (Malazgirt), "*Akkaya*" (Kars), "*Akçaderbent*", "*Akçakale*" (Harapreşmenkuş=Urfa, Diyarbakır, Hasankeyf), "*Akçapınar*" (Tunceli), "*Akçasır*" (Kulp), "*Akkaya*", "*Akçalısar*", "*Akçahan*", "*Aksu*", "*Aksu-yu Mihriban*",

²⁷⁹ Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 77. Bilindiği gibi "Karaçuk", Oğuzların (Türkmenler) eski yurtları olan Seyhun (Sir Derya) havzasında bir dağ ve şehir (Farab=Karaçuk) adı idi. Ünlü Türk filozofu Farabi burada doğmuştur. Türkmenler, bu adı unutmamışlar, Anadolu'da dağ ve çay adı olarak tekrar kullanmışlardır.

²⁸⁰ Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 131, 252. Nusaybin'in güney doğusunda ve Musul yolu üzerinde bulunmaktadır. Suriye Sınırları içinde kalmıştır. Demiryolu durağı olup, bugün de aynı adla anılmaktadır.

²⁸¹ Karaköse, 1938 yılında "Ağrı" adını almıştır.

“Alacadağ” (Palandöken), “Alacakaya” (Elazığ), “Aladağ”, “Kızılhöyük”, “Kızıltepe” (Koçhisar: Mardin), “Kızılsu” (Şırnak), “Kızılkilise” (Nazımiye=Tunceli), “Kızılören (Sepid-rud), “Kızılağaç kışlağı”, “Gökçe Deniz” (göl)²⁸², “Sarıçiçek” (Kars), “Sarukaya” (Ter-can), “Alagez” (dağ), “Sarıkamış”, “Sarısu” (Ağrı), “Sarıçiçek” (dağ ve yayla), “Gökoğlan” (Erciş), “Gökçe” (Van), “Göksu” (Ab-ı Gök), “Gökçeköy” gibi.

g. Hayvan ve Kuş İsimleriyle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türkler, tıpkı Orta Asya’da olduğu gibi Anadolu’da da besicilik faaliyetlerine devam etmişlerdir. Dolayısıyla onlar, hayatlarında önemli bir yer tutan bu kültürlerini yer isimlerine de yansıtmışlardır. Özellikle Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinde Türkçe, çeşitli hayvan ve kuş isimleriyle tanımlanmış birçok yer ve yöre bulunmaktadır. Bunlardan bazıları-
nın adları şunlardır: “Koçhisar (bugünkü Kızıltepe), Koyunlu (Koyunluhisar), Ağadeve (Karaköse), Devegeçidi (Diyarbakır), Deveboynu (Erzurum-Hasankale), Devesuyu, Deve Kapısı (Bab-ı Deve), Deve Çeşmesi, Buhur²⁸³ Bulak, Bulur Yolu (Rah-ı Buhur: Urfa), Dorutay (Van), Koyunlu, Dahuk (Tavuk: Musul), Geyikpınar (Bitlis), Geyiksu (Tunceli), Kurtalan (Siirt), Kurtkale (Ardahan), Kurtöküzü (Kiğı), Bey Sülin, Balıklıgöl (Balıhlı göl: Karaköse), Barak, Kazagan, Doğanca (Harhur=Kezi: Siirt), Doğançuk” gibi.

ğ. Değerli Maden İsimleriyle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türkler, pek erken çağlarda birçok madeni bulup kullanmışlardır. Bunların başında altın, demir ve gümüş gibi madenler gelmektedir. Türkler, bu madenlere kaynaklık eden yerlere ve bu madenlerden yapılmış nesnelere yine onlarla ilgili isimler vermişlerdir. Meselâ, onlar, madenlerin çokça bulunduğu bir yer olan Altay dağlarına “Altın Yış” (Altın ormanı) demişlerdir. Türkler, bu anlayışlarını Anadolu’da da sürdürmüşlerdir. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde maden ismiy-

²⁸² Sümer, 1957: XXI, 429-447. Bugünkü Gökçe göl.

²⁸³ Türkiye Türkleri çift hörgüçlü deveye “buhur” demişlerdir.

le anılan yerler şunlardır: *"Altuntaş, Altunköprü, Altun Yahşi, Altınkar (Diyarbakır), Altınbaşak (Urfa), Gümüştepe, Gümüşakar (Erzincan), Gümüşdere (Sarmamsuyu: Van), Demirköprü (cistrü'l-hadîd), Demirli (Ergani), Demirözü (Bayburt), Demirci (Viranşehir=Urfa), Demirkale (hısnü'l-hadîd), Demirkapı (bugün demiryolu durağı: Nusaybin)"* gibi.

h. Çeşitli İsimlerle Tanımlanmış Yer ve Yöre Adları

Türklerin hayatında *"yaylak, kışlak, yurt, dağ, göl, su (nehir, dere), tepe, ova (yazı), pınar (bulak), kaya, taş, geçit, boğaz, bel, bük, ark, gedik ve ağaç"* gibi yerler ve nesneler başlıca rol oynamıştır. Dolayısıyla onlar bu yerleri ve nesneleri çeşitli isimlerle tanımlayarak adlandırmışlardır. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde bunlar ile ilgili yer ve yöre adları şunlardır: *"Bingöl yaylağı"* (Yaylak-ı Minköl)²⁸⁴, *"Milrişer Yaylası"* (Ergani-Hazar gölü), *"Sultan Yaylak"* (Mardin-Diyarbakır), *"Saruççek Yaylası"*, *"Maharid Yaylağı"*, *"Aladağ Yaylağı"*, *"Gökçedeniz Yaylağı"*, *"Karacadağ Yaylağı"*, *"Urum Saray Yaylağı"* (bugünkü Mecidiye), *"Ulu Yaylağı"* (Palu), *"Kızılağaç Kışlağı"*, *"Sürmeli Kışlağı"*, *"Alagez Kışlağı"*, *"Collab Kışlağı"* (Harran-Rakka)²⁸⁵, *"Resulayn Kışlağı"* (Ceylanpınar), *"Tecelli Yurdu"*, *"Hub Yurdu"*, *"Kanlak Kapısı Dağı"*, *"Mazıdağı"* (Mardin), *"Dilektepe"* (Siirt), *"Huçeki tepesi"*, *"Balıklıgöl"* (Karaköse), *"Hazar Gölü"*, *"Kayapınar"* (Batman), *"Sarukaya"*, *"Akınataş"*, *"Duşkaya"* (Kars), *"Güzelsu"* (Hoşab=Van), *"Selil Suyu"*, *"Irmak Suyu"* (köy), *"Suşehri"*, *"Murat Suyu"*, *"Türkmen Deresi"* (Mardin), *"Esendere"*, *"Basar Pınar"*, *"Uykupınarı"*, *"Ali Pınarı"* (Diyarbakır), *"Kemah Boğazı"*, *"Devegeçidi"*, *"Otlukbeli"* (=Karakulak: Erzincan), *"Karabel"* (Sivas-Divriği), *"Karanbiik"* (Sivas-Erzincan), *"Oylumağaç"*²⁸⁶, *"Tarman Arığı"* *"Mal Üyüğü"* (Çermik) gibi.

²⁸⁴ Bu yörede hiç yerleşim yeri bulunmadığı için yabani öküz, eşek, ceylan, vahşi hayvanlar ve kuşlar gibi çok miktarda av o yaylak mevcut idi.

²⁸⁵ Kitâb-ı Diyârbekriyye, 1993: 57.

²⁸⁶ Birecik'in kuzey doğusunda bir yöre. Bugünkü adı Oymaağaç.

1. Yerin Biçim ve Özelliğini Yansıtan İsimler

Türkler, yer ve yörenin biçim ve özelliğine göre de isimler vermişlerdir. Bunlardan bazılarının adları şöyledir: “Kösedağ” (Zara-Suşehri arasında), “Gölcük” (Elazığ), “Yassıçemen” (Erzincan), “Yabanlu Pazarı”²⁸⁷ (bugünkü Pazarören), “Ovacık” (bugünkü Ovacık: Tunceli), “Ovacık” (Erzurum, Urfa, Van), “Ovakışla” (Bitlis), “Karaçuk”, “Deveboynu” (Erzurum-Hasankale)²⁸⁸, “Alıncak” (kale), “Örenşehir” (bugünkü Viranşehir: Urfa), “Bingöl”, “Pamuklu” (bugünkü adı Anbar: Diyarbakır), “Hüyük” (Tercan), “Kanlak kapısı”, “Soğukpınar”, “Yücekaya”, “Böğürcepınar”, “Küçükhöyük”, “Kuşağaç”, “Kulak Yolu” (Rah-ı Kulak), “Kul-i Cubuh” (çay), “Oyak” (Birecik-Suruç arasında bir mevki), “Sakal Tutan”, “Sivrimağara” (Urfa), “Yıldızdağı”, “Bulanık” (Bulanuh: Muş), “Söğütlü”, “Bademli”, “Bulanık Dere”, “Kopuz” (Bayburt), “Çuhur Sa’d”, “Çoban Köprüsü” (Erzurum), “Günlük” (bugünkü Gönük: Bingöl), “Kutludoğmuş”, “Ortaköy” (Erzurum), “Aşağı Ula” (Erzincan), “Aşağıil” (Kemah), “Aşağı Karasu” (Bitlis), “Aşağı Hanık” (Diyarbakır), “Beşpınar” (Batman), “Böğürtlen” (Birecik), “Bölük yazı” (Bitlis), “Bucak” (Siverek), “Çal” (Çukurca: Hakkari), “Çatak” (Van), “Çatakköprü” (Malabâdi: Silvan), “Yedisu”²⁸⁹ (Bingöl), “Çıbıktan” (Siverek), “Darı” (Darıderesi=Esendere: Hakkari), “Göle” (Ardahan), “Gözeli” (Elazığ), “Gözene” (Malatya), “Güçlükönak” (Şırnak), “Güroymak” (Bitlis), “Gürpınar” (Van), “Ilca” (Erzurum), “Ilcalar” (Bingöl), “İçil” (Gerger-Kahta), “İçme” (Elazığ), “Karhova” (Bingöl), “Kavakbaşı” (Mutki=Bitlis), “Kaynak” (Siverek), “Kerburan” (Mardin), “Deliçay” (Erciş), “Kırık” (Erzurum), “Kırık(h)an” (Erzurum), “Kırkgeçit” (Van), “Kırmızıköprü” (Tunceli), “Kızılağaç” (Muş), “Kocakoç” (Tuncel), “Kocaköy” (Diyarbakır), “Kocapınar” (Erciş), “Kocatepe” (Mardin), “Konakkuran” (Malazgirt), “Kozluk” (Batman), “Kurtalan” (Siirt), “Kuruçay” (Erzincan), “Kuzâbâd”²⁹⁰ (Harput), “Kuzkışla” (Erzincan), “Küçükusu” (Bitlis), “Göynük” (Bingöl), “Uluyazı” (Urfa), “Ovaâbâd” (Arapkir),

²⁸⁷ Uluslar arası fuar. Geniş bilgi için bkz. F. Sümer Yabanlu Pazarı, İstanbul 1985.

²⁸⁸ “Deveboynu” deyimini için bkz. İA, III, 558.

²⁸⁹ “Yedisu”, Orta Asya’da nehir adı idi.

²⁹⁰ Türkler, kuzeyde olan ve genellikle güneş görmeyen serin ve gölgeli yerlere kuz demişlerdir. “Kuzey” de bu kelimeden yapılmış bir isimdir.

"Ovabağ" (Diyarbakır), "Oyalı" (Şımak), "Oyuklu" (Erzurum), "Özpınar" (Siirt), "Pazaryolu" (Erzurum), "Sağman" (Tunceli), "Solhan" (Bingöl), "Söğütâbâd" (Arapkir), "Söğütlü" (Bingöl), "Takı mevki" (şimdi köy: Mardin-Suvar), "Taşburun" (=Cennetâbâd: Iğdır) "Taşdelen" (Arapkir), "Toprakkale" (Ağrı), "Tuğ" (Tatvan-Bitlis), "Tuzlagözü" (Batman, Sivas), "Tuzluca" (Iğdır), "Ulukale" (Tunceli), "Uluâbâd" (Harput), "Uzundere" (Erzurum), "Üzümlü" (Erzincan), "Yanarsu" (Siirt), "Yaylak" (Urfa), "Yayladere" (Bingöl), "Viranşehir" (Urfa), "Yeşilyazı" (Tunceli), "Yüksekova" (Hakkari), "Yazıhan" (Malatya), "Tecelli Burnu" (Sivas) gibi.

Bu örnekleri, hiç kuşkusuz bu hususta yapılacak geniş bir araştırma ile daha da artırmak her zaman mümkündür. Yaptığımız bu tasniften ve değerlendirmelerden çıkan sonuç şudur: Görüldüğü gibi Türkler, Anadolu'nun coğrafyasını Türkleştirirken, kültürlerinin birçok unsurunu kullanmışlardır. Özellikle, Anadolu'nun bugünkü etnik yapısını belirleme bakımından meseleyi ele alırsak, bu isimlendirmenin başında, hiç kuşkusuz Türk topluluk adları, boy adları ve şahıs adları ön sırada yer almaktadır. Eski Türk devlet teşkilâtındaki ikili sisteme göre isimlendirme de, son derece ilginç olup, bu anlayış, Türk kültürüne özgü bir özellik gibi gözükmektedir.

Türkler, Anadolu'nun coğrafyasını Türkleştirirken en çok çeşitli anlamlara gelen "*kara, ak, ala, alaca, gök, kızıl, sarı, yeşil*" gibi sıfatlarla tanımlanan isimler kullanmışlardır. Bunların sayısı bugün 3-4 bini bulmaktadır. Meselâ bugün Anadolu'da sadece "*kara*" sıfatı ile yapılmış toponimik isim sayısı 1039'dur²⁹¹.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, Türkler, "*yaylak, kışlak, yurt, dağ, göl, su* (dere, nehir), *tepe, ova* (yazı), *pınar* (bulağ), *kaya, taş, geçit, boğaz ve bel*" gibi isimleri, çeşitli isimlerle tanımlamak suretiyle de yer ve yöre adı olarak kullanmışlardır. Anadolu'da bu tür yer ve yöre ismi oldukça çoktur. Ayrıca Anadolu'da, hayvan, kuş ve değerli maden adlarıyla tanımlanmış veya o yerin biçim ve özelliğine göre verilmiş yer isimleri de az değildir.

²⁹¹ Bkz. Köylerimiz, 1982.

Son söz olarak şunu söyleyebiliriz: Türklerden önce, hem İranlılar (Persler, Sâsânîler) hem de Müslüman Araplar, Anadolu'nun büyük kısmını ele geçirmişlerdi. Hatta bu ülkeyi, uzun sayılabilecek bir süre de ellerinde tutmuşlardı. Fakat onların bu ülkedeki hâkimiyetleri, Anadolu'nun ne etnik yapısı ve ne de kültür yapısı üzerinde bir değişiklik yapmıştır. Sonunda Anadolu, bu fatih kavimlerden eski şekliyle Bizans'a tekrar geri dönmüştür. Fakat onlar, Anadolu'da büyük bir tahribat (yıkım) yaparak, bu ülkenin ekonomik hayatına ağır bir darbe vurmuşlardır. Çünkü Türkler bu ülkeye geldiklerinde, Anadolu ekonomisi tamamen çökmüş ve nüfusu azalmış olup, her yeri de harap ve ören vaziyetteydi. Bugün Anadolu'da "*ören, viran ve höyük*" kelimeleriyle oluşturulmuş birçok birleşik yer ismi bulunmaktadır ki, bunlar Anadolu'nun Bizans dönemindeki durumunu açık bir şekilde göstermektedir²⁹². Buna karşılık, aynı Anadolu'da Türk hâkimiyeti döneminden kalma "*âbâd*" ve "*yeni*" kelimeleriyle teşkil olunmuş pek çok köy ve kasaba ismi vardır ki, bunlar da harap ve perişan durumda olan yerlerin nasıl şenlendirilip, imar edilmiş olduğuna işaret etmektedir²⁹³.

²⁹² Akören (Akviran), Bayramören, Belören, Bozüyük, Üzümlören, Pamukören, Gökören, Gökçeören, Arımören, İkizören, Sekiören, Ağaçören, Gölören, Tepeviran, Karaviran, Yassıviran, Yaverviran, Boşhöyük, Alacahöyük, Yassahöyük, Karacahöyük, Göbekören (Göbekviran), Gülören, Gülviran, Hüyük, Karacaören (Karacaviran), Keçi (Kiçi)ören, Kurucaviran, Murathüyükü (Musabeyli), Örenşehir (Viranşehir: Urfa, Bolu, Kayseri), Ören (Kemerdere), Örencik (Virancık), Yalılıyük v.s. gibi.

²⁹³ Akâbâd (Akçaova), Akçaâbâd, Akşehirâbâd (Suşehri ovası), Artukâbâd (Artova), Bozâbâd (Bozova), Cennetâbâd (Taşburun), Hamidâbâd (Çine), Çölâbâd, Denizâbâd (Denizova), Eceâbâd, Felekâbâd (Eğirdir), Karaâbâd (Karaova), Karacaâbâd, Kuzâbâd, Murtazaâbâd (Mürted), Ovaâbâd, Söğütâbâd, Boyâbâd, Sökmenâbâd, Şehrâbâd, Taşâbâd (Taşova), Uluâbâd, Yabanâbâd (Kızılcıhamam), Yalakâbâd (Yalova), Yeniköy, Yenişehir, Yenikent, Yenipazar v.s. gibi.

3. Dilde Türkçe'ye Dönüş ve Millî Edebiyatın Doğuşu

“Bundan sonra hiç kimse, divanda, dergâhta, bargâhta, mecliste ve meydanda Türkçe'den başka dil konuşmayacak”.

Karamanoğlu Mehmed Bey

Oğuz Türkleri, Büyük Selçuklu Devletini İslâm dünyasının ortasında kurduklarında (1040), onların Göktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde geliştirilmiş kuvvetli bir kültür ve yazı dilleri vardı. Türkçe, büyük Türk dircisi Kaşgarlı Mahmûd'un dediği gibi, bu zamanın en güçlü dili olan Arapça ile “*at başı beraber gitmek*” suretiyle onunla yarışmakta olup, hatta ondan geri kalmamaktaydı²⁹⁴. Fakat Selçuklular, Orta Doğu İslâm dünyasındaki siyasî üstünlüklerine denk bir üstünlüğü, kültürel alanda kuramadılar. Daha doğrusu, onlar, kendi dillerinde, millî ve manevî değerleri yaşatacak ve geliştirecek millî bir edebiyat meydana getiremediler²⁹⁵. Sarayda, orduda ve kendi aralarında Türkçe konuşmalarına rağmen, edebiyatta, bilimde, dinde, tarih yazıcılığında, hukukta hep Arapça ve Farsça hâkim oldu. Yerli halkı idare etme zaruretinden dolayı da resmî yazışmalarda bazen Farsça'yı, bazen de Arapça'yı kullandılar. Böylece, Selçuklu Türkleri, bu yanlış ve hatalı kültür politikalarıyla Türk dilinin gelişmesini kesintiye uğratmış oldular. Bu vaziyette, Selçuklu Türklerinin İslâm dünyasındaki siyasî hâkimiyetleri uzun süre devam etmiş olsaydı, onların kültürlerini ve millî kimliklerini korumaları mümkün olmayabilirdi. İhmal edilmiş olan Türk kültürü de, hâkim kültürler karşısında uzun süre varlığını koruyamazdı²⁹⁶. Özellikle Türk idareci zümresinin bir süre sonra Farslaşması veya Araplaşması kaçınılmaz

²⁹⁴ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 6.

²⁹⁵ Devrin şartları düşünüldüğünde, bu hususta Selçuklu Türklerinin, mazur görülmesini gerektirecek haklı ve geçerli sebepler vardı. Bkz. Ercilasun, 2004: 436.

²⁹⁶ Büyük Selçuklu Devletinin ilk hükümdarı Tuğrul Bey, görüşmelerini hep tercüman vasıtasıyla yapmıştır. Tuğrul Beyden sonra gelen Selçuklu hükümdarları ise, tercümana ihtiyaç kalmayacak şekilde Farsça'yı ve Arapça'yı öğrenmişlerdir.

olurdu. Nitekim, Fars ve Arap coğrafyasında kalan Türk idareci zümrelerinin âkıbeti hep böyle olmuştur.

XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra, bu tehlikeli gelişmeyi önleyebilecek tarihî bir olay meydana geldi. Yukarıda belirttiğimiz gibi, 26 Ağustos 1071 Malazgirt zaferi ile anavatan Orta Asya'dan binlerce kilometre uzaklıkta Türklüğün önüne yeni ve ebedî bir yurt açıldı. Zira, Türkler, bu zaferden sonra 15-20 yıl gibi kısa bir süre içinde Anadolu'nun büyük bir kısmını fethedip, bu ülkeyi vatan haline getirmeyi başardılar. Daha da önemlisi burada, Türk varlığını kökleştirecek ve devamlı kıla-
cak birçok siyasî teşekkül meydana getirdiler. Bunların en önemlisi hiç şüphesiz Türkiye Selçuklu Devleti idi. Fakat Türkiye Selçukluları da, zorlayıcı hiçbir sebep olmadığı halde kültür politikasında Büyük Selçuklu Devletinin yolunu izlediler. Yine devlet hayatında, bilimde, dinde, hukukta, edebiyatta, tarih yazıcılığında ve resmî yazışmalarda Farsça ve Arapça hâkim oldu. Bu kültür politikası, Türkiye Selçuklu Devletinin Moğol hâkimiyetine girip, Anadolu Türk Beyliklerinin ortaya çıkmasına kadar devam etti.

Görüldüğü gibi, Türkçe, Anadolu'da da Türkiye Selçuklularının bu yanlış ve Türklüğün aleyhine olan kültür politikaları yüzünden iki asra yakın bir süre yazı dili olarak kullanılmamıştır. Buna rağmen Anadolu Türk halkı, kendi aralarında hep Türkçe konuşmuş, destanlarını, ağıtlarını, türkülerini, bil-mecelerini, manilerini, atasözlerini ve masallarını hep Türkçe söylemiştir²⁹⁷. Fakat, bu dilin Anadolu'da henüz yazı geleneği ve grameri kurulamadığı için Türkçe yazamamıştır.

Bugünkü bilgilerimize göre, Anadolu'da XI. ve XII. yüzyıllarda yazılmış Türkçe herhangi bir eser bulunmamaktadır. Nitekim olmamasını da doğal karşılamak gerekir. Gerçekten de Türkiye Selçuklu sultanları için bu yüzyıllar, Haçlı istilâsını defetme, Bizans'ın Anadolu'yu geri alma düşüncesine son verme, Anadolu'da Selçuklu hâkimiyeti altında siyasî birliği kurma; dinî, ilmî ve medenî kurumların altyapısını oluşturma gibi yoğun faaliyetlerle geçmiştir. XIII. yüzyılda ise durum değiş-

²⁹⁷ Ercilasun, 2004: 436.

meye başlamıştır. Zira, XII. yüzyılın sonlarına doğru açılmaya başlayan medreselerde birçok Türk aydını yetişmiştir. Üstelik, XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru başlayan Moğol istilâsı, Anadolu'ya çok miktarda Türk aydınının gelmesini sağlamıştır. Anadolu medreselerinden yetişen ve İslâm ülkelerinden gelen Türk aydınları, Arapça'yı ve Farsça'yı çok iyi bilmelerine rağmen çevrenin etkisiyle artık Türkçe söylemeye ve yazmaya başlamışlardır. Meselâ, Anadolu'da Fars edebiyatının ve dilinin en büyük temsilcisi olan Mevlânâ, Türk kültürünün etkisi ve baskısı sonucunda eserlerinde yer yer Türkçe sözlere ve şiir parçalarına yer vermiştir. Oğlu Sultan Veled de, Türkçe müstakil şiirler söylemiştir. Şeyyad Hazma, Dehhanî ve Yunus Emre gibi şairler ise, tamamen Türkçe söylemişler ve yazmışlardır. Bunlardan Şeyyad Hamza, sofiyane şiirler kaleme almıştır. Dehhanî ise, Türk Divan Edebiyatının ilk temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Yunus Emre'ye gelince, o, tasavvufî bilgiyi ve duyguyu Türkçe ile en iyi anlatan eşsiz bir sanatkârdır. Onun şiirlerini Türk dilinin en parlak incileri arasında saymak gerekir. Öte yandan o, Anadolu'da bir Yunus Emre ekolü yaratmıştır²⁹⁸. Çünkü, Yunus Emre'den sonra Anadolu'da, aynı adı taşıyan ve Yunus Emre tarzında şiir söyleyen birçok şair çıkmıştır.

Tarihî kayıtlara göre, Anadolu'da Türkçe yazılmış ilk popüler tarih kitabı "*Danışmend-nâme*"dir²⁹⁹. XIII. yüzyılın ortalarında, Sultan II. İzzeddîn Keykâvus'un (1248-1262) emri ile İbn Alâ tarafından kaleme alınmış olan bu eserin ilk nüshası günümüze ulaşmamıştır. Bu hususta bir yargıya varmak gerekirse, "*Anadolu'da yazılı Türk edebiyatı XIII. yüzyılın ortalarında başlamıştır*" denilebilir. Bu edebiyatın dili, Kaşgarlı Mahmûd'un "Divanı"nda bazı özelliklerini tespit etmiş olduğu "*eski Oğuz Türkçe'si*" idi³⁰⁰.

²⁹⁸ Sümer, 1993: V, 13.

²⁹⁹ Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe eser hakkında görüşler için bkz. Bayram, 1996: 95-100. Bayram'a göre, Türkiye Selçukluları döneminde 230 kadar eser yazılmıştır. Bunlardan 145 adedinin dili Farsça, 68 adedinin dili Arapça, 15 adedinin dili de Türkçe'dir. Birkaç tane de Süryanice ve Ermenice yazılmış eser bulunmaktadır.

³⁰⁰ Sümer, 1993: V, 13; Ercilasun, 2004: 442.

Öte yandan, Türkiye Selçuklu Devletinin yanlış ve Türk-lüğün aleyhine olan kültür politikasına karşı ilk tepki, Türkiye Selçuklu Devletinin uç bölgelerinde kendi beyliklerini oluşturmaya çalışan Türk beylerinden geldi. 1277 yılında, yanına aldığı Selçuklu şehzadesi Gıyâseddîn (Alâeddîn) Siyavuş ile Türkiye Selçuklu Devletinin merkezi Konya'yı ele geçiren Karamanoğlu Mehmed Bey, burada, adı geçen Selçuklu şehzadesini tahta çıkarıp, kendisi de onun veziri olduktan sonra ilk icraatını kültürel alanda yaptı. Mehmed Beyin bu kültürel faaliyeti; *"Bundan sonra hiç kimse, divanda (devlet dairesi), dergâhta (saray), bargâhta (resmi toplantı), mecliste (eğlence yeri) ve meydanda (çarşı, pazar) Türkçe'den başka dil konuşmayacak"* şeklinde yayınladığı bir ferman idi³⁰¹.

Karamanoğlu Mehmed Bey, bu fermanla devleti ve toplumu yabancı kültürlerin (özellikle Fars ve Arap kültürleri) boyunduruğu altından kurtarıp, Türkçe'yi devlet ve toplum dili haline getirmek istemiştir. Fakat o, kendi fermanını kendi devrinde bile uygulama fırsatı bulamamıştır. Gerçekten de, başta Mehmed Bey olmak üzere onu takip eden herhangi bir Karaman beyinin divanından (devlet dairesi) çıkarak günümüze ulaşmış hiçbir Türkçe resmî belge bulunmamaktadır. Bu da gösteriyor ki, Mehmed Bey, büyük bir gaye ve iddia ile ele aldığı davâsına uygun bir donanıma, yani Türkçe'yi o zaman devlet dili olarak kullanabilecek bir ekibe ve bilgi birikimine sahip değildi. Buna rağmen Mehmed Beyin bu fermanı etkisiz kalmamış, Türk kültür tarihinde çığır açıcı bir rol oynamıştır. Her şeyden önce bu ferman, Türkiye Selçuklularının yerini alan Anadolu Türk Beyliklerinde büyük ölçüde Türkçe'ye dönüş hareketi başlatmıştır. Türkçe'ye dönüş hareketi de, millî kültürün ve bilincin kaynağı olan millî edebiyatın doğmasında ve gelişmesinde başlıca rol oynamıştır. Gerçekten de Anadolu Türk Beyliklerinin başında bulunan beyler,

³⁰¹ İbn Bîbî, 1956: 696; 1996: II, 209; Yazıcızâde, 1902: 326. Karamanoğlu Mehmed Bey, bu fermanla sadece kendi duygu ve düşüncelerini dile getirmemiş, aynı zamanda kendisiyle çağdaş olup, millî kültürüne ve diline bağlı olan birçok Anadolu Türk aydınının da duygu ve düşüncelerine tercüman olmuştur. Nitekim, aynı dönemde Âşık Paşa da Türkçe'ye olan ilgisizlik için şu elem dolu yakınmada bulunmuştur: *"-Türk diline kimsene bakmaz idi. -Türklere hergiz (asla) gönül ak-mazdı. -Türk dahı bilmez idi ol dilleri. -İnce yolu, ol ulu menzilleri"*.

kendi çevrelerinde topladıkları ediplere ve bilginlere, Farsça ve Arapça yazılmış birçok eseri tercüme ettirdikleri gibi, yine onlara Türkçe eserler de yazdırmışlardır³⁰².

Karaman oğlu Mehmed Beyin fermanı, Anadolu'da sadece millî edebiyatın doğmasının ve gelişmesinin değil, aynı zamanda Türkçe'nin resmî dil olmasının da yolunu açmıştır. Nitekim, Anadolu Türk Beyliklerinden itibaren Farsça ve Arapça resmî dil olma niteliğini büyük ölçüde kaybetmiş, yerini Türkçe'ye bırakmıştır.

Karaman oğlu Mehmed Beyin yaptığı teşebbüsün müspet sonucu, özellikle Batı Anadolu uçlarında kurulan Türk Beyliklerinde görülmüştür. Anadolu Türk Beylikleri arasında Germiyân Beyliği, Türk dili ile millî edebiyat yaratmada en ön sırada gelmektedir: Devrin en büyük ediplerini, ilim ve fikir adamlarını kendi etraflarında toplayan Germiyân beyleri, onlara hem Türkçe eserler yazdırmışlar hem de Arapça ve Farsça'dan birçok eser tercüme ettirmişlerdir. Türkçe "mesnevî" (Hûrşîd-nâme) ve "siyaset-nâme" (Kenzü'l-Küberâ)³⁰³ türünden eserleri bulunan Şeyhoğlu Mustafa, Germiyân beylerinden Süleyman-şâh'ın emri ile "Merzubân-nâme" ve "Kabûs-nâme" gibi eserleri Farsça'dan Türkçe'ye tercüme ederek, Türk dilinin gelişmesine ve kökleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Devrin şairi Ahmed-i Dâ'î de, Germiyân hükümdarı II. Yakub Beyin isteği üzerine "Ta'bîr-nâme" adlı eseri Farsça'dan Türkçe'ye çevirerek, Türk dilinin gelişmesine katkıda bulunmaya devam etmiştir. Öte yandan, II. Yakub Bey, "Taş Vakfiyesi"nin metnini Türkçe yazdırmakla, Türkiye Selçuklularındaki Arapça vakfiye yazdırma anlayışını temelinden yıkmış ve yeni bir gelenek başlatmıştır.

Germiyân (Kütahya) sarayının en büyük şairi olan Ahmedî de, Türkçe'nin inceliklerini ve ifade gücünü yansıtan büyük eserleriyle klâsik Türk edebiyatının temelini atmıştır. 8 bin beyti aşan

³⁰² Koca, 2001: 10, 29 vd.

³⁰³ Beylikler döneminin önemli kaynaklarından biri olan "Kenzü'l-Küberâ"da, hükümdarların, vezirlerin, beylerin, kadıların durumu ile devrin sosyal hayatına dair önemli bilgiler bulunmaktadır.

büyük “*Dîvân*”ı, 8250 beyitlik “*İskender-nâme*”si ve 5 bin beyit tutan “*Cemşîd ü Hurşîd*”i, onun eserlerinin en önemlileridir. Ahmedî, manzum bir eser olan “*İskender-nâme*”yi Germiyân beyi Süleyman-şâh adına kaleme almıştır. Daha sonra Osmanlı Devletinin hizmetine geçen Ahmedî, bu eserine “*Âl-i Osman*” kısmını ilâve ederek, onu Yıldırım Bayezid’in oğullarından Süleyman Çelebi’ye ithaf etmiştir. “*Tevârih-i Miilûk-i Osman*” adıyla anılan bu eser, günümüze ulaşan ilk Türkçe Osmanlı tarihidir³⁰⁴.

Tıpkı Germiyân beyleri gibi, Aydınoğulları beyleri de, bilinçli bir kültür politikası izlemişlerdir. Onlar da, Türk dilinin ve kültürünün koruyucusu ve teşvikçisi olarak Arapça ve Farsça’dan birçok eser tercüme ettirmişlerdir. Meselâ, devrin bilginlerinden Sa’lebî, “*Arâisü’l-Meclis*” adlı peygamberler tarihini; adı bilinmeyen bir yazar da “*Tezkiretü’l-Evliyâ*” adlı eseri Farsça’dan Türkçe’ye tercüme ederek, Türk dilinin ve kültürünün gelişmesine hizmet etmişlerdir. Her iki yazarın eseri de beyliğin kurucusu olan Mehmed Bey’e ithaf edilmiştir³⁰⁵.

Aydın Oğullarından Mehmed Bey zamanında başlayan medenî faaliyetler (medreseler kurma) ve kültürel hamleler, halefleri Umur ve İsa Beyler zamanında da devam etmiştir. Meselâ, “*Kelile ve Dimne*”, “*Sülheyl ü Nevbahar*” gibi İslâm dünyasında en çok okunan eserler ile İbn Baytar’ın “*Camîu Müfrefâtü’l-Edviye ve’l-Ağdiye*” adlı eseri, Umur Beyin emriyle Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Zira, Türkiye Selçuklu sultanları gibi Anadolu Türk beyleri de din ve hukuk biliminin yanında tıbbı da çok önem vermekteydiler.

Aydın Oğullarından bilgin bir zat olan İsa Bey de, devrin ilim adamlarını etrafında toplayarak, onları korumuş ve bu bilginlere hem telif eserler yazdırmış hem de tercümeler yaptırmıştır. İsa Beyin emri ile, devrin ünlü halk hikâyesi “*Hüsrev ü Şirin*”in Farsça’dan Türkçe’ye tercümesi yapılmış ve kendisine ithaf edilmiştir³⁰⁶.

³⁰⁴ Koca, 2001: 84.

³⁰⁵ Uzunçarşılı, 1969: 105, 113

³⁰⁶ Akin, 1968: XIV vd.; Uzunçarşılı, 1969: 113. İsa Beyin emri ve teşvikiyle yazılan eserlerin başında ünlü Tabip Hacı Paşa’nın “*Şifâü’l-Eskam ve Devâü’l-Alâm*” adlı eseri

Menteşe elini (yurt) idare edenler de kültür ve bilim sever beyler idi. Onlar, Milâs, Muğla, Beçin ve Balat gibi şehirlerde yüksek tahsil veren medreseler açmışlar, ilim adamlarını himaye ve teşvik etmişlerdir. Mentese elinin beyleri bununla da kalmamışlar, Türkçe'nin gelişmesi için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Meselâ İlyas Bey zamanında, yine onun emri ile bir tıp kitabı Türkçe'ye tercüme edilmiştir. İlyas Bey adına ithaf edilen bu tıp kitabı, "*İlyasiyye*" adını taşıyordu. İlyas Beyin kardeşi olduğu sanılan Mahmûd Beyin isteği üzerine de "*Bâznâme*" adında kuşçulukla ilgili bir eser, Farsça'dan Türkçe'ye aktarılmıştır³⁰⁷. Mentese eli kültür çevresinde sadece tercümeler yapılmamış, çeşitli eserler de yazılmıştır. Bunların en önemlisi, Ahîliğin nizamnâmelerinden biri olan Yahya İbn Halil el-Burgâzî'nin Türkçe "*Fütüvvet-nâmesi*" dir³⁰⁸.

Batı Karadeniz bölgesinde kurulmuş olan Cândâr Oğulları Beyliğinin başında da bilim ve kültür sever beyler bulunmuştur. Kastamonu, özellikle Cândâr Oğulları zamanında Anadolu'nun en canlı kültür ve bilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Cândâr Oğulları beyleri, yazdırdıkları ve tercüme ettirdikleri eserlerle Türk dilinin ve kültürünün Anadolu'da yerleşmesinde ve gelişmesinde büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu eserler arasında Türkçe Kur'an-ı Kerim meali, tıp, fıkıh ve mesnevî türünden dinî, edebî ve ilmî birçok kitap yer almaktadır.

Cândâr Oğulları beylerinden büyük imar faaliyetleriyle tanınan İsmail Bey, aynı zamanda hukuk ilminde de bilgin bir kişi idi. Onun "*Hulviyyât-ı Şâhî*" adlı Türkçe bir fıkıh kitabı bulunmaktadır.

Cândâr Oğulları kültür çevresinde yapılmış Kur'an-ı Kerim mealinde özellikle bir husus son derece dikkati çekmektedir. Meali yapan zat, Allah karşılığı olarak genellikle Türkçe "Tanrı" kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Hatta o, Tanrı

gelmektedir. İsa Bey'e ithaf edilen bu eser, zamanımıza ulaşmış olup, vaktiyle çağdaşlarına ve sonraki kuşaklara öğretici ve pratik bir rehber olmuştur.

³⁰⁷ Uzunçarşılı, 1969: 80, 82.

³⁰⁸ Wittek, 1986: 115 vdd., 123; A. Gölpınarlı, "Burgâzî ve Fütüvvetnâme'si", İFM, XV, (1953-54), 76-153. Bu Fütüvvet-nâme, XIV. yüzyılın son çeyreği içinde Milâs'da kaleme alınmıştır.

kelimesinin de en eski söylenişi olan “Tengri” şeklini kullanmıştır ki³⁰⁹, bu da Anadolu Türk aydınlarının dinî taassuptan ne derece uzak olduklarını göstermektedir.

Kur’an-ı Kerim mealı, sadece Cândâr Oğulları kültür sahasına mahsus bir faaliyet değildi. Bilim ve kültürsever bir kişi olan son Denizli beyi Murad Arslan da, Kur’an-ı Kerim’deki “*Fatiha ve İhlâs*” surelerinin Türkçe tefsirini yaptırarak³¹⁰, kendi çevresinde dinî kültürü sağlam bir temele oturtmak istemiştir.

Hizmetinde bulunduğu Eratnalı beylerini tasfiye ederek, kendi iktidarını oluşturmuş olan Kadı Burhaneddîn Ahmed, aynı zamanda hukuk bilgini, edip ve şair bir hükümdar idi. Millî duyguları fevkalâde kuvvetli olup, Türk kültürüne son derece bağlıydı. Farsça ve Arapça’yı çok iyi bilmesine rağmen şiirlerini hep Türkçe yazmıştır. Şiirlerini topladığı “*Dîvân*”ında 1500 gazel, 20 rübâî ve 116 tuyuğ³¹¹ bulunmaktadır³¹². Onun şiirlerinde İslâm tasavvufu ile birlikte kendi muhteris ve mace-racı ruhunun akisleri de görülmektedir. Yine onun şiirlerde, az da olsa Azerî lehçesinin etkisi hissedilmektedir.

Doğu Akdeniz bölgesinde bir beylik kurmuş olan Dulkadir beyleri de, medenîleşme hususunda önemli adımlar atmışlardır. Meselâ, Bozkurt Bey, büyük imar faaliyetlerinin yanı sıra şer’î ve örfî hükümlerden oluşan Türkçe bir kanun-nâme meydana getirerek, beyliğinin idaresini hukukî bir temele oturtmaya çalışmıştır³¹³.

XV. yüzyılda, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgeleri ile İran ve Irak gibi geniş sahalara hükmetmiş olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin başında da, kendi dil ve geleneklerine bağlı, kavmî bilinci son derece yüksek hükümdarlar bulunmuştur.

³⁰⁹ Inan, 1991: II, 170. Tıpkı Kur’an-ı Kerim meallerinde olduğu gibi, Mevlâna’nın oğlu Sultan Veled de Türkçe şiirlerinde “Allah” kavramı yerine hep Türkçe “Tengri” kavramını kullanmıştır. Msl. “Kim göresin canun içre Tengriyi. –Gösteresin kamusuna (herkese) Tengriyi”.

³¹⁰ Köprülü, 1980: 340.

³¹¹ “Tuyuğ”, rübâî gibi kafiyelenen dört mısralık bir şiir olup, Türklerin Dîvân şiirine getirdikleri yeni bir nazım türüdür. “Tuyuğ”, bugün kullandığımız “duyu ve duy-gu” kelimelerinin eski şeklidir.

³¹² Yücel, 1991: II, 209; Kadı Burhaneddîn Dîvânı, I, tıpkıbasım, İstanbul 1943, s. V.

³¹³ R. Yınanç, 1989: 108-119.

Meselâ, Karakoyunlu Cihânşâh, şair bir hükümdar olup, şiirlerini Türkçe yazmıştır. Daha da önemlisi, Cihânşâh'ın sarayında, Uygur Türkçe'si ile yazılmış bir Oğuz destanı bulunmaktaydı. O, bu destana dayanarak, kendisinin Osmanlı hükümdarı II. Murad ile aynı soydan ve akraba olduğunu söylemiştir³¹⁴.

Tıpkı Cihânşâh gibi Akkoyunlu Uzun Hasan da, Türk geleneklerine ve Türkçe'ye bağlı bir hükümdardı. Başta Uzun Hasan olmak üzere bütün Akkoyunlu hükümdarları, soylarını Oğuz Hanın oğullarından Bayındır Hana dayandırmaktaydılar. Dolayısıyla onlar, Oğuzlardan Bayındır boyunun damgasını daima bastırdıkları paraların, gönderdikleri fermanların ve yaptırdıkları eserlerin üzerine nakşettirmişlerdir. Özellikle, Uzun Hasan Beyin Diyarbakır'daki sarayında, Anadolu'da Türkçe ile yazan şairlerden Âşık Paşa'nın "Garibnâme" adlı eseri hiç elden düşmüyordu. Ayrıca Uzun Hasan, kendi devrinde, başta Kur'an-ı Kerim sureleri olmak üzere birçok eser tercüme ettirmiştir³¹⁵.

Anadolu Türk Beylikleri arasında, Türkçe'yi, tâ başından itibaren hem resmî dil hem de edebiyat dili olarak kullanmış olan Osmanlı Beyliğidir. Millî bilinçleri son derece kuvvetli olan ilk Osmanlı beyleri, diğer Anadolu Türk beyleri gibi devrin en ünlü bilim ve din adamlarını etraflarında toplamışlar, onlara Farsça'dan ve Arapça'dan eserler tercüme ettirdikleri gibi Türkçe eserler de yazdırmışlardır. Onların, beyliklerini kısa sürede büyütüp geliştirmeleri ve diğer Türk Beyliklerini ortadan kaldırıp, Anadolu'da Osmanlı hâkimiyeti altında siyasî birliği kurmaları, Osmanlı Beyliğinin başkenti Bursa ve Edirne'yi birden cazibe merkezi haline getirmiştir. Özellikle, ortadan kaldırılan Beyliklerin daha önce saraylarında toplanmış olan bilim ve din adamları, birer birer Bursa ve Edirne sarayına taşınmışlardır. Böylece, Osmanlı sarayında bilimsel ve kültürel faaliyetler birden parlamıştır.

Özellikle Sultan II. Murad devri (1421-1451), millî duyguların ve Türk kültürünün çok canlı bir şekilde yaşandığı bir

³¹⁴ Sümer, 1959: 15.

³¹⁵ Sümer, 1959: 15.

devir olmuştur. II. Murad, millî duyguları yüksek, Türk kültürüne ve diline bağlı bir hükümdar olup, aynı zamanda şair idi. Devrinde, Türk kültürü ve dili büyük ilgi görmüştür. II. Murad'ın Edirne sarayında tıpkı Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Mısır Memlûk saraylarında olduğu gibi halk ozanları vardı. Bunlar, kopuz eşliğinde Türk destanlarını devlet adamlarının huzurunda çalıp söylemekteydiler³¹⁶. Daha da önemlisi, II. Murad'ın sarayı âdeta bir *"edipler meclisi ve bilimler akademisi"* gibiydi. Burada toplanan *"Şirvanlı Muhammed bin Mahmûd, Bedr-i Dilşad, Şeyhî, Hatipoğlu, Devletoğlu Yusuf, Yazıcı oğullarından Ali, Mehmed ve Ahmed Bîcan kardeşler ile Süleyman Çelebi (Süleyman Çelebi zamanı, 1409)"* gibi edipler ve bilim adamları, Türk kültürünün temel eserlerini yazmışlardır. Bunlardan Süleyman Çelebi'nin, "Mevlid" adıyla tanınan "Vesîletü'n-Necat" adlı eseri, Türk dinî kültürünün hiç şüphesiz rakipsiz, en canlı, en yaygın ve en uzun ömürlü eseri olmuştur³¹⁷.

Yine Sultan II. Murad zamanında sağlam ve derin bir tarih görüşü ortaya konmuştur: İlk defa II. Murad devrinde ortaya çıkmaya başlayan Osmanlı kroniklerinde, Türk tarihi, Türk soyunun atası olan Oğuz Kağan ile başlatılmıştır. Bu kitaplarda, genellikle ilk Osmanlı beyi Ertuğrul Gaziden başlanıp Oğuz Kağana, hatta Nuh peygambere kadar ulaşan uzun bir soy kütüğü verildikten sonra, Karahanlı ve Türkiye Selçuklu Devletlerinden kısaca bahsedilerek, Osmanlı tarihine geçilmiştir³¹⁸.

Millî tarih bilincine sahip olan ilk Osmanlı beyleri, Türk kültürünün sembollerini de ihmal etmemişler, özellikle bu semboller eserlerine yansıtmışlardır. Meselâ onlar, ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyin *"ok ve yay"* işaretlerinden oluşan tuğ-

³¹⁶ Sümer, 1993: VI, 15.

³¹⁷ Ercilasun, 2004: 449.

³¹⁸ Osmanlılarda, ilk kroniklerden sonra Türk tarihini Oğuz Kağan ile başlatma anlayışından vazgeçilmiştir. Artık bundan sonra Osmanlı tarihçileri Türk tarihini ya Hz. Adem ile, ya İslâmiyet'in doğuşuyla, ya da Osmanlı Beyliğinin kuruluşu ile başlatmışlardır. Türk tarihinin başlangıcını Göktürklerle, Hunlara ve eski medeniyetlere (Msl. Sumer) dayandıran tarih görüşü Atatürk'e aittir. Bu tarih görüşü, 1932'de toplanan I. Tarih Kongresinden sonra bütün Türk tarihçilerinde hâkim anlayış olmuştur.

rasını³¹⁹, sitilize etmek ve ona bir sanat özelliği kazandırmak suretiyle Osmanlı Devletinin sonuna kadar kullanmışlardır. Osmanlı beyleri, aynı şekilde, mensup oldukları boyun (Kayı boyu) damgasını da, bir süre paralarına, silâhlarına ve at zırhlarına naksettirmişlerdir³²⁰. Yine millî tarih bilincinin doğal bir sonucu olarak, Fatih Sultan Mehmed torunlarından birine “Oğuzhan”, diğerine de “Korkut” ismini vermiştir.

Sultan II. Murad, Osmanlı Devletini Türkiye Selçuklu Devletinin varisi ve devamı saydığı için Selçuklulara son derece önem vermiştir. Bu düşünce ile o, Yazıcızâde Ali’ye, İbn Bîbî’nin “*Selçuk-nâme*”ni Türkçe’ye çevirtmiştir (1436). Öte yandan, Yazıcızâde Ali, Selçuk-nâme’yi sadece Türkçe’ye aktarmakla kalmamış, devrin anlayışına uyarak, eseri Oğuz gelenekleriyle süslemiştir. Çünkü, XV. yüzyıl Anadolu’sunda Oğuz gelenekleri hâlâ canlı olarak yaşamaktaydı.

Burada özellikle belirtmeliyiz ki, Beylikler devrinin Türkçe’si ile Osmanlı devrinin Türkçe’si sadelik bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Beylikler devrinde kullanılan dil, Türkçe kelimelerin çokluğu ve sadeliği bakımından kendisini gösterirken, Osmanlı Türkçe’si de II. Murad devrinden itibaren gittikçe artmış olan Arapça ve Farsça kelimelerin çokluğu ile dikkati çekmektedir. Öyle ki, Osmanlı devrinde yazılan ve tercüme edilen bazı eserlerin dili, Arapça ve Farsça kelimelerin çok fazla kullanılması yüzünden o devirde yaşayanlar tarafından bile anlaşılmıyordu. Bu duruma ilk tepkiyi de, bizzat Sultan II. Murad göstermiştir. Sultan Murad, Farsça’dan tercüme edilmiş bir siyasetnâme kitabı olan “*Kabusnâme*” için, “Hoş kitabdur ve içinde çok faideler (fayda, yara) ve nasihatlar vardır; amma Farisi dilinedür. Bir kişi Türkîye (Türkçe’ye) terceme (tercüme) itmiş veli (fakat) ruşen (aydınlık) değül, açık söylememiş. Eyle olsa hikâyetinden halavet (tatlılık) bulmazuz. Velikin (fakat) bir kimse olsa ki, kitabı açık terceme itse, tâ ki, mefumından

³¹⁹ Ebû'l-Ferec Tarihî, 1945: I, 298; Cahen, 1943-45: 167-172.

³²⁰ Sırbistan Cumhuriyeti’nin Belgrat Askerî Tarih Müzesindeki Osmanlılara ait bir at yüzü zırhında Kayı boyunun damgası bulunmaktadır.

gönüller hazz alsa” şeklinde sözlerle tercümeyi beğenmediğini söyleyerek, eseri yeniden sade bir dille tercüme ettirmiştir³²¹.

II. Murad’dan sonra sade ve temiz Türkçe anlayışı devam etmemiştir. Türkçe, XV. yüzyıldan sonra sadeliğini kaybetmeye başlamış ve bu durum, aşırı bir özentî yüzünden gittikçe hızlanmıştır. Sonunda Osmanlı Türkçe’si halkın anlamadığı bir zümre dili haline gelmiştir. Osmanlı Devletinin son döneminde milliyetçi Türk aydınlarının gayretiyle tekrar sade ve temiz Türkçe’ye dönüş hareketi başlamış olup, bu hareket Atatürk’ün dil ve kültür politikası sayesinde kesin ve son şeklini almıştır. Fakat, Atatürk’ten sonra gelen devlet ve siyaset adamlarının ilgisizliği yüzünden dilimiz tekrar kirlenmeye başlamıştır(*).

³²¹ Yavuz, 1983: 16.

(*) Bu mütevazı makale, Anadolu’nun fethinde, Türk vatanı haline getirilmesinde, korunmasında ve savunulmasında, özellikle izledikleri bilinçli kültür politikalarıyla yeniden Türklüğe dönüş hareketi başlatarak, Türkçenin geliştirilip kökleştirilmesinde, Türk millî ruhunun uyandırılıp yüceltilmesinde, Türk manevi hayatının zenginleştirilip yükseltilmesinde başlıca rol oynayan Anadolu Türk beylerinin ve ediplerinin kutlu anısına ithaf olunmuştur. Ruhları şad, mekanları cennet olsun.

== VII. MAKALE ==

SÜRPRİZ BASKIN, KORKU VE PANİK OLAYLARININ TÜRKİYE SELÇUKLU DEVİRİ SAVAŞLARINDAKİ ROLÜ VE ETKİSİ

(The Role and Impact of Incidents of Surprise Attack,
Fear and Panic in the Battles of the Anatolian Seljuk
Period)

Giriş

Savaş, iki askerî kuvvetin maddeten ve manen çarpışması demektir. Çarpışan her kuvvet, hiç kuşkusuz birbirinin rakibi ve düşmanıdır. Savaşın amacı ise, rakip ve düşman iki kuvvetin birbiri üzerinde her türlü araç ve vasıta ile hâkimiyet kurmak istemesi ve kendi iradesini karşı tarafa kuvvet yoluyla kabul ettirmesidir. Daha kısa bir ifade ile söylemek gerekirse, savaşın amacı yenmek ve hükmetmektir.

Türkler, girdikleri her türlü savaşta, rakipleri üzerinde kısa sürede hâkimiyet kurabilmek ve sonuca gidebilmek için sürpriz baskın yapma, korku ve panik yaratma gibi faaliyetlere sık sık başvurmuşlardır.

Sürpriz baskın, bir askerî kuvvetin, karşı tarafın hazırlanmasına ve tedbir almasına fırsat vermeden beklenmedik yerde ve zamanda aniden yapmış olduğu saldırdır. Orta Çağ İslâm kaynaklarında Türklerin yaptıkları sürpriz baskınlara "türktaz" adı verilmiştir. Türkler, saldırılarını da genellikle sürpriz baskın şeklinde yapmışlardır. Karahanlıların, özellikle gece düşmanın ordugâhını basan ve panik yaratan özel birlikleri vardı. Bu birliklere "akıncı" veya "basımcı" denmekteydi. Akıncı birlikleri, Selçuklu hanedan üyelerinin, komutanlarının

ve Türkmen beylerinin komutasında Selçuklu devrinde de teşekkül etmiştir. Bu birlikler, Malazgirt savaşından önce vurucu kuvvet olarak Bizans ordularının yıldırlılmasında ve yıpratılmasında, Malazgirt zaferinden sonra da Anadolu'nun fethinde başlıca rol oynamıştır. Aynı birlikler Osmanlı devrinde de kurulmuş olup, Osmanlı ordularının ileri harekâtlarında rol oynamaya devam etmiştir.

Bir ordunun maddî kuvveti ne olursa olsun, o ordu için en tehlikeli durum hiç kuşkusuz korku ve panik olayıdır. Bunlardan korku, herhangi bir kötü olay veya durum karşısında insanda oluşan duygu ve düşüncenin onun hareketine ve davranışına olumsuz olarak yansımasıdır. Dolayısıyla korkunun, savaşın gidişi ve sonucu üzerinde çok büyük bir etkisi vardır. Her şeyden önce korku, düşüncüyü ve hareketi bozmakta, iradeyi zayıflatmakta, azmi ve cesareti kırmakta ve savunma gücünü azaltmaktadır. Korkunun insan üzerindeki bu gücünü ve etkisini çok iyi bilen Türkler, amaçlarına ulaşabilmek için savaştan önce, savaş sırasında ve savaştan sonra korkutmayı bir savaş taktiği olarak ustalıklı kullanmışlardır. Korkuya düşmemenin veya korkudan kurtulmanın tek çaresi ise, barış zamanında maneviyatı kuvvetlendirmektir.

Korkunun en tehlikeli olanı, hiç kuşkusuz bilinçaltına yerleşen ve kolayca silinip atılamayan kalıcı korkudur. Moğol ordusunun Harezmi (1220) ve Anadolu'yu istilâları (1243) sırasında Harezmsah ve Selçuklu devlet adamlarının, komutanlarının ve askerlerinin bilinçaltına yerleşmiş olan Moğol korkusu, kafalardan ve ruhlardan bir türlü silinip atılamamış ve olumsuz etkisini uzun yıllar sürdürmüştür. Üstelik bu korku, Selçuklu devlet adamları ve komutanları üzerinde devamlı ve kalıcı bir aşağılık duygusu yaratmıştır. Böylece onlar, devletlerine, milletlerine ve ülkelerine değil, sadece Moğol hükümdarlarına ve beylerine hizmet eden, aciz, dirençsiz, her şeye boyun eğen birer kukla insan durumuna düşmüşler ve bu durumdan da kendilerini hiçbir zaman kurtaramamışlardır.

Savaşlar için en az korku durumu kadar panik durumu da tehlikelidir. Panik durumu, genellikle sürpriz baskına uğramış

veya sürpriz bir olay ile karşılaşmış ordularda meydana gelmektedir. Panik olayını, sürpriz durumlar karşısında kişinin ve kitlenin içine düştüğü korku ve şaşkınlık hali olarak tanımlamak mümkündür. Böyle durumlarda düşünce ve mantık tamamen durmakta, insan ve kitle genellikle kaçmak ve kurtulmaktan başka bir davranış gösterememektedir. Başka bir deyişle, paniğe düşmüş kitleden bir fert diğer bir ferdin hareketini ve davranışını, doğru ve yanlış olmasına bakmaksızın taklit etmekte ve izlemektedir. Kitleyi panik halinden kurtarabilmenin tek çaresi ise, onun örnek alabileceği ve izleyebileceği karşı bir atakta bulunarak, olayın akışını tersine çevirmektir. Bu da, ancak sürpriz ve panik durumlarına alışkın, soğukkanlı, iradesi güçlü, tecrübeli ve yetenekli komutanlar tarafından yapılabilecek bir iştir.

Sürpriz baskın yapmakta, korku ve panik yaratmada son derece usta olan Türkler, zaman zaman kendileri de sürpriz baskınlara uğramışlar, büyük korku ve panik hali yaşamışlar, bu yüzden de kazandıkları ve kazanabilecekleri savaşları kaybetmişlerdir. Biz bu bildirimizde, Türkiye Selçuklu ordularının *Micingerd* (1202) ve *Alaşehir* (1211) savaşlarında (1243) tedbirsizlik ve ihmal yüzünden uğradıkları sürpriz baskınların ve içine düştükleri ağır korku ve panik durumlarının bu savaşların gidişi ve sonucu üzerindeki rolünü ve etkilerini incelemeye çalışacağız. Bu hususta temel ve en önemli kaynağımız, İbn Bîbî'nin edebî ifadelerle bezeli "*el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umîri'l Alâ'yye*" (Ata Melik Cüveynî'nin Yüce Emirleri ve Uluğ Alâeddîn Keykubâd'ın Devlet İşleri) adlı eseridir. Biz bu bildirimizde İbn Bîbî'nin verdiği bilgileri esas aldık. Zira bu kaynak, hem olayların nedenlerini hem de olaylarda rol oynayan kişilerin karakterlerini yansız ve doğru bir şekilde ortaya koyabilmiş gözükmektedir. Diğer taraftan, İbn Bîbî'nin son derece ayrıntılı ve olağanüstü güzellikte bir tasvir sanatına sahip bilgileri, Bizans, Gürcü ve İslâm kaynaklarında verilen bilgilerle doğrulatılabildiği gibi onun bilgilerini de yer yer tamamlamaktadır. Buna rağmen İbn Bîbî ile diğer kaynaklar arasında az da olsa olayın esasını değiştirmeyecek şekilde farklı ve çelişkili bilgiler de bulunmaktadır.

A. MİCİNGERD SAVAŞI (1202)

1. Savaşın Sebepleri

Merkezi Erzurum olmak üzere Kuzey-Doğu Anadolu bölgesine hâkim olan *Saltuklular*, *Anadolu'nun bu bölgesini Gürcü ve Trabzon Rumlarının saldırılarına karşı koruyorlar; göç ve ticaret yollarını daima açık tutuyorlardı*. Fakat Kafkaslardaki Kıpçak Türkleri ile güçlerini birleştiren Gürcü kraliçesi Tamara, Anadolu üzerine geniş bir istilâ hareketi başlatmış, Gürcü-Kıpçak müttefik kuvvetleri, Erzurum önlerine kadar ilerlemiş ve şehri kuşatmıştı. Saltuklu hükümdarı *Nasreddin Muhammed*, Gürcü-Kıpçak saldırısını başarıyla geri püskürtmüş, fakat Gürcü-Kıpçak orduları, Kars'ı düşürmüşler; bölge halkını kılıçtan geçirerek, büyük miktarda ganimet ve esirle geri dönmüşlerdi³²².

Gürcü-Kıpçak ordularının Kuzey-Doğu Anadolu üzerine yaptıkları bu istilâ hareketi, bölgede karışıklığa ve güvensizliğe, dolayısıyla göç ve ticaret yollarının kapanmasına yol açmıştı. Azerbaycan ve İslâm ülkelerinden Anadolu'ya olan göçler birden durmuş; kervanlar gidip gelmez olmuştu. Bütün bu olumsuz durumlar, Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan II. Süleyman-şâh'ın dikkatini bölge üzerine çekti. Süleyman-şâh, göç ve ticaret yollarını açarak, bu yolların güvenliğini sağlamak ve Gürcüleri cezalandırmak gayesiyle Kafkaslar üzerine bir sefer yapmaya karar verdi³²³.

Süleyman-şâh'ın bu kararını etkileyen başka bir sebep daha vardı. O da şu idi: Gürcü kraliçesi Tamara³²⁴, Sultan II. Kılıç

³²² Brosset, 2003: 383 vd., 404; Vardan, 1937: 217 vd.; Turan, 1971: 252 vd. Burada özellikle belirtelim ki, Kuzey-Doğu Anadolu için tehdit edici dış tehlike, Gürcülerden çok Kıpçak Türklerinden gelmekteydi. Çünkü Gürcü ordusu, savaş gücü çok yüksek Kıpçak birlikleriyle kuvvetle bir şekilde takviye edilmişti.

³²³ Krş. Sümer, 1971: III, 422.

³²⁴ Tamara, kuvvetli bir karakter ve beğenilen bir ahlâk yapısına sahip bir hükümdar değildi. Gösterişe, dünya zevklerine, aşk maceralarına düşkün, maymun ıstahlı ve hafif meşrep bir kadın idi. Övülmeye değer davranışlardan yoksundu. Hanedanlarının erdemlerini değil, çılgınlıklarını benimsemişti. Sarayında, zevk ve çılgınlığın her türlüünü yaşamaktaydı. Süleyman-şâh'a evlenme teklifi yaptığında, hayatının güz döneminde, güzelliğinin de pörsümeye yüz tuttuğu bir yaşta bulunuyordu. Kendisinden kaçıyormuş gibi görünen dünya zevklerine dört elle sarılmıştı. Durmadan koca değiştirmekteydi. Süleyman-şâh'ın evlenme teklifini reddetmekle göstermiş olduğu aşağılama, Tamara'yı çileden çıkarmış ve onu yatışmaz bir öç alma duygusu içine itmiştir. Süleyman-şâh, Selçuklu ordusu ile

Arslan'ın son zamanlarında kendisine bir eş arıyordu. Bunun için Selçuklu ülkesine ressamalar (nakkaş) yollayarak, gizlice Sultan II. Kılıç Arslan'ın oğullarının birer birer resimlerini aldirtmıştı. Bunlardan güzel bir fizikî yapıya sahip olan Süleyman-şâh'ı çok beğenmişti. Bundan sonra Tamara, II. Kılıç Arslan'a bir elçi göndererek, Sultanın oğullarından Süleyman-şâh'a evlenme teklifinde bulunmuştu. Ayrıca o, Süleyman-şâh'ı Gürcülerin hükümdarı yapacağını da bildirmişti. Bu teklifi son derece onur kırıcı bularak reddeden Süleyman-şâh, Tamara'nın yanına, ancak "Gürcü ülkesini fethetmek, kilise ve manastırlarını cami ve medreseye çevirmek, çan ve zil sesinin yerine ezan sesini yerleştirmek" gayesiyle gidebileceğini bildirmişti³²⁵. İşte, onun bu düşüncesini gerçekleştirebileceği gün gelmişti. Süleyman-şâh'ı harekete geçiren duygu ve düşünce bu idi.

Süleyman-şâh, Selçuklu ülkesinin her yerinden ve uçlardan büyük bir ordu topladı³²⁶. Ayrıca, sefere katılmaları için tâbi hükümdarlara ve meliklere birer mektup gönderdi. Kendisi de Sivas'ta hazırlığını tamamlayıp yola çıktı. Kardeşi Tuğrul-şâh, Erzincan Mengüçük hükümdarı Behramşâh ve diğer beyler, birer birer birlikleriyle gelip, yolda Süleyman-şâh'a katıldılar³²⁷. Bu, Türkiye Selçuklu Devletinin Miryokefalon savaşından beri meydana getirdiği en büyük ordu idi.

Süleyman-şâh, bu sefere Saltuklu hükümdarı Nasıreddîn Muhammed'in de katılmasını istiyordu. Fakat Nasıreddîn Muhammed, bu hususta Süleyman-şâh'a olumlu veya olumsuz bir cevap vermemişti. Onun bu tavrı, Anadolu'nun en büyük hükümdarı olan Süleyman-şâh'ı son derece kızdırmıştı. Süleyman-şâh, ordusu ile Erzurum'a gelince, bu tavrından dolayı Nasıreddîn Muhammed'i bertaraf etmek suretiyle cezalandırdı; topraklarına da el koydu (1202). Bu toprakları, başından beri

üzerine yürüdüğü zaman, dinî ve millî bir yurtseverlik ateşine tutularak, milletine ve ordusuna iyi bir rehber ve örnek olmuştur.

³²⁵ İbn Bibî, 1956: 69 vd.; 1996: I, 90.

³²⁶ Brosset, 2003: 403 vd. Brosset, Gürcü kaynaklarına dayanarak, Süleyman-şâh'ın Gürcistan seferi için çeşitli bölgelerden 80 bin, Uç Türklerinden de 100 bin atlı topladığını söylerse de, bu çok abartılmış bir sayıdır. Süleyman-şâh'ın ordusunun sayısı, yardımcı kuvvetlerle birlikte 20 bin civarında idi (Aksarayî, 1944: 31; 2000: 24).

³²⁷ İbn Bibî, 1956: 70, 72; 1996: I, 91, 93.

kendisine bağlılık gösteren kardeşi Tuğrul-şâh'a verdi³²⁸. Böylece, bölgede Tuğrul-şâh ile birlikte Türkiye Selçuklu Devletine bağlı bir Selçuklu kolu daha teşekkül etmiş oldu.

2. Seferin Psikolojik Cephesi

Bundan sonra Süleyman-şâh, bir mektup yazarak, Gürcü kraliçesi Tamara'yı hem ağır bir dille suçladı hem de onu tehdit etti. Süleyman-şâh'ın sefere hangi duygu ve düşüncelerle çıkmış olduğunu göstermesi bakımından bu mektubu kaynaklara yansıdığı şekliyle aynen buraya alıyoruz:

“Gök kubbesi altında bulunan sultanların en yücesi, Allah'ın gölgesi ve meleklere benzeyen ben Rükneddîn, Gürcülerin hükümdarı sen Tamara'ya bildiririm ki, her kadın akılca zayıftır. Sen Gürcülerin eline kılıç koyup, Allah'ın sevdiği Müslümanları ve İslâm kavimlerini öldürmeye emir verdin; benim hür milletimi tâbilik vergisine zorladın. Şimdi, bizzat ben sana ve milletine İslâm'ın adâletini göstermek ve Allah'ın yalnız bizim ellerimize tevdi eylediği kılıcı bir daha kullanınamanızı öğretmek maksadıyla geliyorum. Geldiğim zaman otağımın önünde diz çöken, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul edip, dinini bırakan, boşuna ümit bağladığınız haçı huzurumda kıran kimselerden başkasının yaşamasına müsaade etmeyeceğim”³²⁹.

Mektubu getiren Selçuklu elçisi de Tamara'nın huzurunda komutanlarına şu sözleri söyledi: “Hükümdarınız kendi dinini terk ederse, Sultan kendisi ile evlenecektir. Reddettiği takdirde onu kendisine cariye yapacaktır”. Bu sözler karşısında son derece sinirlenen başkomutan Zakaria, Selçuklu elçisini tokatladı ve ona, “Elçi olmasaydın bu küstahça hareketine karşılık önce dilini, sonra başını keserdim” dedi³³⁰.

Mektubun ifadesinden anlaşılacağı gibi, Sultan II. Süleyman-şâh, Kuzey-Doğu Anadolu bölgesinde yaptırmış olduğu

³²⁸ İbn Bîbî, 1956: 73; 1996: I, 93; İbnü'l-Esir, 1987: XII, 147; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 474; Ahbâr-ı Selâçika-yı Rûm, 1971/1350: 391; Müneccimbaşı, 2001: II, 30; Cenâbî Mustafa Efendi, 1994: 12.

³²⁹ Brosset, 2003: 406; Turan, 1971: 257.

³³⁰ Brosset, 2003: 406.

istilâ, tahrip ve yağma hareketlerinden dolayı Gürcü kraliçesi Thamara'ya karşı çok kızgındır. Ayrıca o, kendisini ve milletini diğer hükümdarlardan ve milletlerden üstün görmektedir. Daha da önemlisi o, kendisini, yeryüzündeki Müslümanların en yüksek temsilcisi olarak kabul etmektedir. Bütün Müslümanları da, Allah tarafından sevilen ve takdir edilen bir kavim olarak görmektedir. Kendi milletinin silâh kullanma ve savaşçılık yetenekleri ile de övünmektedir. Buna karşılık Thamara'yı ve Gürcüleri küçümsemektedir. Onları, silâh kullanmaya lâayık bulmamaktadır.

Süleyman-şâh'a göre, Gürcü Kraliçesi Thamara, yaptırdığı istilâ hareketi ile haddini aşmış bulunmaktadır. Bundan dolayı Thamara'nın cezalandırılması ve kendisine İslâm adâletinin gösterilmesi gerekmektedir. Öyle anlaşıyor ki, Süleyman-şâh, kendinden önceki bütün büyük Selçuklu sultanları gibi kılıç kuvvetiyle İslâm dinini yayma politikası gütmek niyetindedir. Bu duruma göre, onun çıktığı bu seferi, tam bir cihat faaliyeti olarak değerlendirmek gerekir. Fakat Süleyman-şâh'ın, **"otağımın önünde diz çöküp, İslâm dinini kabul edenlerden başkasının yaşamasına müsaade etmeyeceğim"** şeklindeki sözünü, onun tamamen kılıç kuvvetiyle İslâm dinini yayma politikasının bir tezahürü olarak görmek ve değerlendirmek doğru değildir. Zira Türk inancında ve siyasetinde zorla din değiştirme ve asimilasyon düşüncesi ve anlayışı yoktu. Türk hükümdarları, dinlere ve kültürlere karşı daima saygılı ve hoşgörülü davranmaktaydılar. Öyle anlaşıyor ki, bu sözle Süleyman-şâh, daha çok rakibi üzerinde psikolojik baskı kurarak, onu korkutmak istemiştir. Çünkü Türkler, savaşa, önce düşmanın maneviyatını bozmakla başlamaktaydılar. Bu hususta en çok başvurdukları yöntem ise, **"korkutma"** idi. Korkunun, özellikle savaşın gidişi ve sonucu üzerinde çok büyük bir etkisi vardır. Her şeyden önce korku, düşünceyi ve hareketi bozmakta, iradeyi zayıflatmakta, azmi ve cesareti kırmakta ve savunma gücünü azaltmaktadır. Bundan dolayı Türkler, düşman ne kadar çok korkutulursa, kendilerine o kadar az direneceklerini çok iyi bilmek-

teydiler³³¹. İşte Süleyman-şâh da bu sözü, özellikle rakibinin gözünü korkutmak ve onu yıldırma düşüncesiyle söylemiştir.

Kaçınılmaz bir savaşın ilânı olan bu mektup, Gürcü sarayında şok etkisi yaptı; özellikle Gürcü Kraliçesi Tamara'nın maneviyatını son derece sarstı; onu, büyük bir endişe ve üzüntü içine düşürdü. Bu yüzden Tamara, kiliseye gitti; inancını ve cesaretini kuvvetlendirmek için papazların eşliğinde Tanrıya saatlerce yalvararak, dua etti. Böylece, Süleyman-şâh'a karşı tutumunu bir hayli kuvvetlendirmiş olan Tamara, komutanlarına savaşa hazırlanma emrini verdi. Kısa sürede hazırlığını tamamlamış olan Gürcü ordusu, Zakaria, Şalva ve İvane gibi komutanların idaresinde harekete geçti³³². Gürcü ordusunun önemli bir kısmını, savaş gücü çok yüksek olan Kıpçak Türkleri oluşturmaktaydı. Burada özellikle belirtelim ki, savaşın gidişi ve sonucu üzerinde bu kuvvetin başlıca rolü olmuştur.

Gürcü ve Kıpçak ordusu Kars'a gelince, Tamara, Süleyman-şâh'a tutumunu belirten bir mektup yazdı. O, bu mektubunda şöyle diyordu: "Ey Rükneddîn! Allah'ın kudretine güvenerek ve Meryem'e niyaz edip kutsal haça ümit bağlayarak, gökleri gazaba getiren mektubunu okudum ve bunda Allah'ın mahkûm edeceği yaramazlığın alâmetini gördüm. Allah'ın adına boşuna yemin edenlerin bizzat onun tarafından yok edildiğini bilmez misin? Sen para kuvveti ile toplanan askerlerine, ben ise zenginliğime ve askerlerimin sayısına değil, kadir-i mutlak olan Allah'a ve senin hakaret ettiğin sâlibime (haç) güveniyorum. Sana Hz. İsa'nın askerlerini gönderiyorum. Bunlar sana tazim için değil, gururunu kırmak için geliyor. Senin değil, Allah'ın irade ve adâleti tecelli edecek ve bir daha Allah'ın adına tahkirde bulunmamayı öğreneceksin. Tam zamanında yetiştirmek maksadıyla adamlarından birini de sana gönderiyorum ki, tedbirini alasın. Askerlerim de artık sana doğru hareket etmiştir"³³³.

³³¹ Koca, 2000: 100.

³³² Brosset, 2003:407.

³³³ Brosset, 2003. 407; Turan, 1971: 258.

Hem Süleyman-şâh'ın hem de Thamara'nın yazdığı mektuplar, sadece bir Gürcü kaynağında yer almıştır. Bundan dolayı, her iki mektupta yer alan ifadelerin bir kısmını ihtiyatla karşılamak gerekir. Zira bu ifadelerin bir kısmı abartılmış veya değiştirilmiş olabilir. Özellikle rakibi ve düşmanı, ırkî ve dinî bakımdan küçümseme ve hor görme gibi bir anlayış, Türk ve İslâm kültüründe mevcut değildi. Nitekim her iki mektup da, savaşın sonucuna göre, âdeti yeniden düzenlenmiş veya yazılmış gibi gözükmektedir.

Her iki mektubun ifadelerindeki tahrifat bir tarafa bırakılacak olursa, sefere çıkmadan önce iki hükümdar arasında mektuplar ve elçiler vasıtasıyla birbirinin maneviyatını çökertmeye yönelik, ağır suçlamalardan ve tehditlerden oluşan psikolojik bir savaş yaşanmıştır. Görüldüğü gibi, her iki hükümdar da meseleyi iki inancın çarpışması şeklinde ortaya koymuşlardır. Burada özellikle Thamara, kendisini mazlum ve hakkı savunan bir hükümdar gibi göstermektedir. Bundan dolayı o, mücadelesini Hz. İsa, Meryem ve haç gibi Hristiyanlık için kutsal unsurlara dayandırmaktadır. Daha doğrusu, Thamara, Süleyman-şâh'ın karşısına Hristiyanlık dininin savunucusu ve koruyucusu, kahraman bir hükümdar gibi çıkmaktadır.

3. Orduların Karşılaşması: Panik ve Bozgun

Süleyman-şâh, 1202 yılı içinde ordusu ile Erzurum'dan Gürcü ülkesine doğru harekete geçti. Pasinler ve Sarıkamış üzerinden Micingerd kalesinin önüne geldi. Ordusunu dinlendirmek için kalenin önünde karargâh kurdu. Micingerd düzlükleri, bunca yorgunluktan sonra Selçuklu ordusuna hoş bir konaklama imkânı sunmaktaydı. Fakat Süleyman-şâh, burada askerî faaliyetlerde telâfisi asla mümkün olmayan bir hata yaptı: O, kendisine ve ordusuna çok güvendiği, buna karşılık rakibini ve Gürcü ordusunu da çok küçümsediği için ileriye bir öncü kuvveti veya keşif kolu göndermemişti. Bu yüzden gafil avlandı. Çünkü o, Gürcü ordusunun bu kadar yakında olabileceğini tahmin edememişti. Üstelik casusları ve keşif kolları da görevlerini tam yapmamışlardı. Bütün bu durumlar, Gürcü komutanlarının savaş düzeninde olmayan Türkiye Selçuklu

ordusunun üzerine sürpriz bir baskın düzenleyebilmeleri için çok uygun bir fırsat ve avantaj yaratmıştı. İşte Gürcü komutanları bu uygun fırsatı ve avantajı çok iyi değerlendirdiler.

Kars'tan süratle ilerleyen Gürcü komutanları, Micingerd kalesi önünde dinlenmekte olan Selçuklu ordusunun üzerine sürpriz bir saldırı düzenlediler. Daha doğrusu, Gürcü komutanlarının hareketi o derece süratli ve ani olmuştu ki, Selçuklu ordusundan hiç kimsenin onların geldiğinden haberi bile olmamıştı. Süleyman-şâh, bu şok baskın karşısında ordusunu bir türlü toplayıp, savaş düzenine sokamadı. Karargâhını ve bütün ağırlıklarını bırakarak, ordusunun muharip kısmını uygun bir mevziye çekmeye çalıştı. Fakat tam bu sırada yanlış anlaşılılmaya yol açan sürpriz bir olay daha meydana geldi: Selçuklu ordu birlikleri geri çekilirken Sultanın saltanat şemsiyesini taşıyan çetirdârın atının ayağı bir köstebek deliğine girdi. Bu yüzden at tökezledi. Üzerindeki çetirdâr, saltanat çetri ile birlikte yere düştü. Bu durumu uzaktan gören Selçuklu komutanları ve askerleri, Sultanın başına bir musibet geldiğini sandılar. **“Semavî bir korkuya”** kapılarak, rastgele kaçışmaya başladılar. Orada bulunan askerler, derhal çetirdârı yerden kaldırıp, atına bindirdiler. Eline tekrar saltanat çetrini verdiler. Ordunun düzenini sağlamaktan sorumlu çavuşlar da, kaçan askerlere **“yanlış, yanlış, geri dönün, geri dönün”** diye seslenerek, onları geri çağırdılar. Fakat bütün bu gayretlere rağmen Selçuklu ordusunda meydana gelen bu anlamsız panik önlenemedi. Selçuklu askerlerinin korku ve panik halindeki kaçışmaları devam etti. Bu defa Sultan, komutanlara kendi adlarıyla hitap ederek, hepsini yanına çağırmak istediye de, bunun da bir faydası olmadı. Artık Selçuklu askerlerinin büyük bir kısmı, savaş meydanını terk etmiş bulunuyordu. Başta Süleyman-şâh olmak üzere Erzincan hükümdarı Fahreddîn Behramşâh, Melik Tuğrul-şâh ve bazı komutanlar, yanlarında kalan savaş birlikleriyle mücadeleye devam ettiler. Bir ara Gürcü kuvvetleri arasında bozgun alâmeti belirdi ise de, komutanlar duruma kısa sürede hâkim oldular. Öte yandan, ihtiyat ve tedbiri bir tarafa bırakmış olan Behramşâh ve bazı Selçuklu komutanları, büyük bir cesaret göstererek, Gürcü ordusunun içine doğru ilerlediler. Fa-

kat bu komutanların yanında da pek fazla asker kalmamıştı. Bu durumdan yararlanan Gürcü komutanları, bütün güçlerini Selçuklu komutanları üzerinde topladılar. Niyetleri, Selçuklu komutanlarını esir veya bertaraf edip, bir an önce sonuca gitmekti. Durum, Gürcü komutanların düşündüğü gibi oldu. Başta Behramşâh olmak üzere bazı Selçuklu komutanları esir düştü. Savaş meydanında kalan Selçuklu birliklerinin vaziyeti çok kötü idi. Süleyman-şâh ve yanındaki birlik ise, hâlâ mücadele ediyordu. Fakat yapılacak pek fazla bir şey kalmamıştı. Süleyman-şâh, artık savaşı kaybetmiş olduğunu anladı; varını yoğunu savaş meydanında bırakarak, gururu son derece kırılmış bir halde, kardeşi Tuğrul-şâh ile birlikte süratle Erzurum'a çekildi³³⁴.

Gürcü komutanları savaşı kazanmış oldukları halde, Süleyman-şâh'ı takip etmeye cesaret edemediler. Daha doğrusu bu komutanlar, kazanmış oldukları zaferden istifade edemeyecek kadar ihtiyatlı davrandılar. Çünkü onlar, elde ettikleri zaferi, bundan sonra karşılaşılabilecek herhangi bir başarısızlıkla gölgelemek istemiyorlardı. Bunun için onlar, kazandıkları başarıyı yeterli buldular.

Selçuklu ordusunun büyük kısmı kaçıp kurtulmasına rağmen, Süleyman-şâh'ın kaybı çok büyüktü. Bütün ağırlıklarını, Gürcü komutanlarına kaptırmıştı. Selçuklu ordusunun ağırlıkları arasında çok miktarda altın ve gümüş para, mücevher, mutfak takımı, at, katır, deve ve çadır bulunmaktaydı³³⁵.

Başta Erzincan hükümdarı Behramşâh olmak üzere birçok Selçuklu komutanı esir düşmüştü. Gürcü komutanları, esirleri ve elde ettikleri büyük ganimeti, zafer coşkunu ve sevinç içinde Tiflis'e götürdüler. Tamara, Selçuklu komutanlarından her birini bir kaleye göndererek, bunların hepsini hapsedti. Sadece Behramşâh'ı sembolik bir fidye karşılığında serbest bıraktı³³⁶. Tamara'nın bundan maksadı, Behramşâh'ı Süleyman-şâh'dan ayırıp, kendi tarafına çekmekti.

³³⁴ İbn Bibî, 1956: 73 vd.; 1996: I, 94 vd.; Müneccimbaşı, 2001: II, 30 vd.; Brosset, 2003: 408 vd.; Aksarayî, 1944: 31; 2000: 24; Ahmed bin Mahmûd, 1977: II, 150.

³³⁵ Brosset, 2003: 410.

³³⁶ Brosset, 2003: 410.. Brosset'e göre, Tamara'nın Behramşâh'ı serbest bırakmasının sebebi şu idi. Behramşâh, itibarlı bir şahıs olup, Tamara ile arasında eskiden

Gürcü ordusunun seferden başarı ile dönmüş olması, Thamara'nın korku ve endişelerini tam olarak giderememiştir. Çünkü Sultan Süleyman-şâh'ın tehdidini hâlâ bir bıçak gibi sırtında hissetmekteydi. Süleyman-şâh ve ordusu, gaflet ve tesadüf sonucunda mağlûp edilmişse de, tamamen imha edilmiş değildi. Bu ordu tehdit edici bir kuvvet olarak hâlâ ayakta durmaktaydı.

Süleyman-şâh, Erzurum'da fazla kalmadı. Büyük bir maneviyat kırıklığı içinde Konya'ya döndü. Birliklerinin panik içinde Gürcü ordusunun önünden kaçtığını görmek, onu kahretmişti. Ruhu, yenilginin verdiği utanç ve üzüntünün ağırlığı altında ezilmekteydi. Yüreği acı ve intikam duygularıyla dolmuştu. Gururunun bedelini çok ağır bir şekilde ödemişti. Nüfuz ve itibarı, bir daha geri gelmemek üzere sarsılmıştı. Buna rağmen o, cesaretini ve kararlılığını kaybetmedi. Ankara ve Çankırı Meliki Muhyîddîn Mesud'u bertaraf edip, arkasını emniyet altına aldıktan sonra, Gürcistan seferini tekrar ele aldı. Çünkü Micingerd'de uğramış olduğu talihsiz bozgun, kendisini son derece hırslandırmıştı. Fakat bu defa, son derece sâkin görünüyordu; artık eskisi gibi esip gürlemiyordu. Zira başından geçen acı tecrübe, ona ihtiyatlı ve alçakgönüllü olmayı öğretmiş bulunuyordu. Hazırlığını tamamlayıp, Konya'dan yola çıktı. Amacı, Gürcü kraliçesi Thamara'yı cezalandırmak ve sarsılmış olan itibarını düzeltmekti. Fakat, bu düşüncesini gerçekleştirebilecek kadar yaşayamadı. Ordusu ile Malatya istikametinde ilerlerken ağır bir bağırşak (kulunç) hastalığına tutuldu. Süleyman-şâh, bu hastalıktan kurtulamadı; bir hafta ölümle pençeleştikten sonra ruhunu teslim etti (1204)³³⁷. Böylece, Gürcistan seferi iptal edildi. Sultanın cenazesi Konya'ya getirilip, **Künbed-hânede** defnedildi. Uğramış olduğu talihsiz bozgundan sonra son derece hırslanmış olan Süleyman-şâh'ın bu anî ölümü, hâlâ korku içinde olan kraliçe Thamara'ya Allah'ın bir inayeti gibi geldi ve ona rahat bir nefes aldırdı.

beri iyi bir dostluk vardı. Thamara, hanedanlarına şan ve şeref kazandırmak, hatırasını ebedileştirmek ve karşı tarafı da manen ezmek için Behram-şâh'ı sembolik bir fidyeye, yani bir at nalı karşılığında serbest bırakmıştır.

³³⁷ İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 166; Ebû'l-Ferac Tarihi, 1950: II, 486; İbn Vâsıl, 1953-60: III, 152, 160; Ahibâr-ı Selâçika-yı Rûm, 1971/1350: 391; Müneccimbaşı, 2001: II, 31; Cenâbi Mustafa Efendi, 1994: 13

B. ALAŞEHİR SAVAŞI (1211)

1. Savaşın Sebepleri

İstanbul'un Haçlılar tarafından işgalinden sonra (1204) İznik merkez olmak üzere Batı Anadolu'da bir devlet kurmuş olan Theodora Laskaris, Gıyâseddîn Keyhüsrev sürgünden dönerken İznik'te ona bir hayli güçlük çıkarmıştı. Bu durumda, Gıyâseddîn Keyhüsrev'in tahta çıkar çıkmaz ilk iş olarak Theodora Laskaris ile hesaplaşması bekleniyordu. Fakat Keyhüsrev bu hesaplaşmayı, kendisi için daha uygun bir zamana bırakmıştı. Hatta onunla bir antlaşma yaparak, arkasını güvenlik altına almıştı. Bundan sonra bütün gücünü ve enerjisini Selçuklu ekonomisinin önündeki engelleri kaldırma faaliyeti üzerinde toplayan Keyhüsrev, 6 yıl süren bir faaliyet sonucunda İslâm ülkelerinden gelen ve Karadeniz'e ulaşan ticaret yollarını açıp, güvenlik altına almış, Antalya'yı fet-hederek devletin sınırlarını Akdeniz'e ulaştırmış, Kıbrıs Frankla-rıyla yaptığı antlaşmalarla Selçuklu ekonomisini dış dünyaya aç-mış ve onunla bütünleştirmişti. Bu esaslı faaliyetlerden sonra sıra, Theodora Laskaris ile hesaplaşmaya gelmişti.

Bu hesaplaşmayı zorunlu kılan başka sebepler de vardı: Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Laskaris, vergi vermek suretiyle Gıyâseddîn Keyhüsrev ile barış antlaşması yaparak, onunla arasını düzeltmişti. Böylece arkasını emniyet altına almış olan Laskaris, İstanbul'daki Lâtinlere ve Karadeniz bölgesindeki Komnenos ailesine karşı başarılı bir mücadele vererek, Batı Anadolu'daki hâkimiyetini bir hayli güçlendirmişti. Artık Laskaris, bu güçlü durumuna güvenerek, Selçuklu Devletine vergi vermekte isteksizlik göstermeye başlamıştı³³⁸. Bu durum Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev'i son derece rahatsız etmişti.

Laskaris'in kuvvetlenmesinden rahatsız olan sadece Keyhüsrev değildi. İstanbul'daki Lâtin İmparatoru Henri de aynı duygu ve düşünceler içindeydi. Bu gelişme, iki hükümdarı da birbirine yaklaştırmış ve aynı tehdit karşısında onları bir ittifak kur-maya zorlamıştı. Nitekim İmparator Henri, yazdığı bir mektupta, "Laskaris'e karşı Selçuklu Sultanı ile bir antlaşma yapmanın bir

³³⁸ İbn Bibi, 1956: 103; 1996: I, 123.

Katolik için şerefli bir hareket olduğunu” Batıdaki dostlarına bildirmiş bulunuyordu³³⁹. Nitekim 1209 yılında, İmparator Henri ile Türkiye Selçuklu Devleti arasında Venediklilerin aracılığıyla gizli bir antlaşma yapılmıştı. Bu ittifaka karşılık, Laskaris de, Kilikya Ermeni Baronu II. Leon ile temasa geçerek, onunla anlaşmıştı³⁴⁰.

Bu durumda, Keyhüsrev’in Laskaris’in üzerine yürüyebilmesi için yine de kendisine bir sebep ve bahane bulması gerekiyordu. Fakat bu hususta onun yeni bir arayış içine girmesine gerek kalmadı. Zira, sebep ve bahane, kendiliğinden ortaya çıktı. O da şu idi: Haçlılara karşı koyamayarak İstanbul’dan kaçmış olan meşru Bizans İmparatoru III. Aleksios, bir süre şurada burada dolaştıktan sonra gelip Gıyâseddîn Keyhüsrev’e sığınmıştı. Aleksios, tahtının damadı Laskaris tarafından gasp edildiğini iddia ediyor ve onu Keyhüsrev vasıtasıyla tekrar elde etmek istiyordu. Bunun için de Keyhüsrev’i Laskaris’e karşı durmadan tahrik ve teşvik ediyordu. Bu durumda, Keyhüsrev, Aleksios’un isteğine karşı daha fazla ilgisiz kalamadı. Zira, Keyhüsrev ile Aleksios arasında daha önceden kurulmuş sağlam bir dostluk vardı. Daha doğrusu, Keyhüsrev, vaktiyle tahtını kardeşi Süleyman-şâh’a kaptırınca, Aleksios’a sığınmıştı. Aleksios da onu bir sultan gibi karşılamış ve uzun bir süre sarayında ağırlamıştı. Bundan dolayı Keyhüsrev, Aleksios’a minnet ve şükran hisleriyle doluydu. Şimdi görev sırası kendisindeydi. Keyhüsrev, Aleksios’un davasına sahip çıkmak ve destek vermek suretiyle ona karşı minnet ve şükran borcunu ödemek istiyordu.

Gıyâseddîn Keyhüsrev, durumu değerlendirmek ve görüşlerini almak üzere devlet adamlarını ve komutanları toplantıya çağırdı. Sultan bu toplantıda şu değerlendirmeyi yaptı: **“Laskaris’in beldelerinden atalarımızdan miras kalmış olan ülkemize dönmek istediğimiz zaman o, bizim maksat göğsümüzün üzerine engel ve yasak koydu. Boş sözlerin ve aslı olmayan lafların eteğine yapıştı. Yüce ve ulu Tanrı’nın faziletinin yardımıyla muradımıza erip amacımıza ulaştığımız zaman, onun hatalarının üzerinden bağışlama ve göz yumma**

³³⁹ Turan, 1971: 288.

³⁴⁰ Ostrogorsky, 1986, 396 vd.

adımlarıyla geçtik. 'Eğer sen düşmandan güçlüysen, gücüne şükretmek için onu affet' düsturunu kendimize ilke edindik. Fakat buna rağmen o, boyun eğme yolunu takip edeceği, bize taraf olma nuruna sahip olacağı yerde, tekrar başkaldırma ve ayrılık sözü etmeye başladı. Gizlilik perdesinden cefa makamını çalmakta, savaş ve kavga türküsü söylemektedir. Eğer bu olayın telâfisi, bu durumun düzeltilmesi konusunda doğru bir karar ve isabetli bir tedbir alınmaz ve bu akılsızlığa çare bulunmazsa, sonunda kudretli eli, onun sebep olacağı vahşeti giderme hususunda âciz kalabilir ve o iş büyük bir zarar açabilir. Bu durumu gören diğer yönetilenler de boyunlarını hile ve tuzak halkasına sokarak, ayaklarını saltanat dergâhına bağlılık yolunun dışına koyabilirler. Şimdiye kadar akıllarına gelmemiş olan bağımsızlık sevdasına düşebilirler. Çünkü akıllı kimseler, 'Başa gelecek bir iş hafife alınmamalıdır, karıncayı yılan görmek gerekir ki, sonunda onun ejderha olmasından pişmanlık duyulmasın' demişler³⁴¹.

Devlet adamları ve komutanlar, bu değerlendirmeye karşılık şu cevabı verdiler: "Sultan tarafından kesin olarak bilinmektedir ki, anlaşma kurallarını bozmak, vaat edilen şeylerden sapmak beğenilmeyen bir davranış ve çirkin bir harekettir. Şüphesiz o işin sonu kötü, sonucu uğursuz olur. (...) Laskaris, bağlılık yolundan sapmışsa, vaat, iyilik, uyarı ve tehdit yolları henüz kapanmış değildir. Kendisine elçiler gönderip, ona kulluk görevlerinin şartlarını yerine getirmesi, üzerine düşeni yapması hususunda sert bir uyarıda bulunarak, ceza ile tehdit etmek gerekir. Eğer o tehditten sakınır, affa sebep olabilecek özrü dilerse, ona, 'Bugün azarlanacak değilsiniz' âyetini okumak, değerini artıracak bu tavrı üzerine kendisine hoşgörölü ve anlayışlı davranmak gerekir. Eğer büyük bir aptallık gösterir, inada ve isyana meyleder, ayrılığı gayrılığı meslek edinirse, o ağır hastanın tedavisi konusunda, 'Tedavinin son şekli dağlamadır' ilacı kullanılır"³⁴².

³⁴¹ İbn Bîbî, 1956: 103; 1996: I, 123.

³⁴² İbn Bîbî, 1956: 104 vd.; 1996: 124 vd.

Görüldüğü gibi, Laskaris meselesinde Sultan ile devlet adamları ve komutanlar arasında hiçbir görüş farkı bulunmamaktadır. Fakat devlet adamları ve komutanlar, önce Laskaris'in uyarılmasını ve hatta korkutulmasını, bu işe yaramazsa o zaman harekete geçilmesini tavsiye etmektedirler. Buna karşılık, Keyhüsrev de, bir âyeti referans göstererek, "uyarı ve korkutma" yönteminin işe yaramayacağı şeklindeki düşüncesini şu sözlerle açıklar: "Hiç şüphe yok ki, hükümdarlık geleneğinde ve saltanat konusunda sabır, hoşgörü, iyi geçinme ve barışçı davranış beğenilen ve ilgi duyulan bir yöntemdir. Fakat bunlar yerinde ve zamanında işe yarar. Laskaris belâsının ve hastalığının tedavisi için kınama ve azar maddelerinden yapılmış şeker ve sirke şurubunun bir faydası olmaz. Laskaris'in hasta damarlarının atışlarını düzene koymak, ancak Hint demirinden yapılmış olan neşterle mümkün olur. 'Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler' âyeti, onların bu halini açıklamaktadır. Bizde, onların aptallığı ve cahilliği konusunda geniş bilgi bulunmaktadır. Bundan dolayı, bu konuda onları uyarma ve tehdit yolunu tutmak, hiçbir şekilde faydalı ve başarılı olamaz. 'Şüphe yok ki, başlarına gelecekler, uyarsan da uyarımasan da birdir, inanmazlar'³⁴³.

Bu düşüncesine rağmen Keyhüsrev, yine de "uyarmak ve korkutmak için" Laskaris'e bir elçi gönderdi. Keyhüsrev bu elçi vasıtasıyla ona, "kayın pederinin yanında bulunduğunu bildirip, Batı Anadolu'daki hâkimiyetini haksız olarak elde ettiğini" hatırlattı. Bu uyarı Laskaris'i son derece korkuttu. Bunun üzerine Laskaris, kayınpederi III. Aleksios'a karşı tutum ve davranışlarını öğrenmek için devlet adamlarını ve komutanlarını toplantıya çağırdı. Bu toplantıda, devlet adamları ve komutanların hepsi, kendisine sonuna kadar bağlı kalacaklarına dair söz verdiler. Böylece Laskaris, üzerinden korkuyu atıp, cesaretini yeniden topladı³⁴⁴. Bundan sonra o, Keyhüsrev'i karşılamak üzere hemen hazırlıklara başladı.

Öte yandan, Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev, yaptığı toplantıda çıkacağı sefer için niyetinin, bir zamanlar Laskaris'in kendi-

³⁴³ İbn Bibî, 1956: 105; 1996: I, 125.

³⁴⁴ Niketas, 1971: III, 594.

sine çıkardığı güçlüğe ve onun daha sonra aralarındaki antlaşma şartlarına uymamasına bir karşılık vermek şeklinde ortaya koyduysa da, asıl niyeti bu değildi. Onun asıl niyeti, babasının ölümünden beri durmuş olan gaza ve cihat faaliyetlerini tekrar başlatmak ve bu suretle Batı Anadolu'nun fethini tamamlamaktı³⁴⁵. Zira, Laskaris'in İznik'te kurmuş olduğu devlet gittikçe kuvvetlenmekte ve Türkiye Selçuklu Devletine kafa tutar bir duruma gelmekteydi. Keyhüsrev'e göre, bu durum hiç şüphesiz Türkiye Selçuklu Devleti için önemli bir tehlike olup, bu tehlikenin işi iştenden geçmeden mutlaka önünün alınması lâzım idi.

2. Orduların Hazırlığı ve Hareketi

Artık bu hususta kararını vermiş olan Gıyâseddîn Keyhüsrev, sefer için Konya'nın Ruzbe ovasında otağını kurdu. Vilâyetlerdeki sübaşılara, uç beylerine ve tâbi meliklere ve hükümdarlara gönderdiği birer fermanla da Selçuklu ordusunu gaza ve cihada çağırdı. Sultanın fermanına uyan Selçuklu beyleri, emirlerindeki silâhlı kuvvetlerle birer birer gelip, Ruzbe ovasında toplanmaya başladılar. Bu arada otağın önünde durmadan çalan mehter, dağı ve ovayı inleyen nağmeleriyle Selçuklu ordusunu gaza ve cihada hazırlamaktaydı. Çavuşlar ise, bir taraftan yeni gelen birlikleri düzene sokmakta, diğer taraftan da orduya sızmaya çalışan kötü niyetli kişileri karargâhın etrafından uzaklaştırmaktaydılar³⁴⁶. Böylece hazırlığını kısa sürede tamamlamış olan Keyhüsrev, Selçuklu ordusunu Batı Anadolu istikametinde harekete geçirdi.

Keyhüsrev'in ilk hedefi Alaşehir idi³⁴⁷. Çünkü Alaşehir, kalın ve yüksek surlarla çevrili bir şehir olup, burada Laskaris'in kuvvetli bir garnizonu bulunuyordu. Eğer Alaşehir düşürülürse, Batı Anadolu topraklarının ele geçirilmesi ve Laskaris'in ortadan kaldırılması oldukça kolay olacaktı³⁴⁸.

³⁴⁵ Niketas, 1971: III, 594.

³⁴⁶ İbn Bîbî, 1956: 106; 1996: I, 126.

³⁴⁷ Niketas, Keyhüsrev'in hedefinin Denizli'nin batısındaki Antiochia kalesi olduğunu ve savaşın da burada geçtiğini söyler.

³⁴⁸ Niketas, 1971: III, 594 vd.

Öte yandan, İznik Rum İmparatoru Laskaris de, **Rum, Lâtin, Alman, Alan ve Kıpçak Türklerinden** oluşan büyük bir ordu topladı³⁴⁹. Ayrıca, ordusunu en iyi savaşçılar (profesyonel) ve Frank (Frenk=Fransız) askerleriyle sağlamlaştırıp kuvvetlendirdi. Fakat o, ordusunun ağırlıklarını taşıyan bir konvoy oluşturmadı. Süratli hareket edebilmek için askerlerine yiyecek ve giyecek gibi ihtiyaç maddelerini yanlarına almalarını emretti. Selçuklu ordusunun yerini öğrenebilmek için de, ileriye casuslar gönderdi. Bundan sonra Laskaris ordusunu alarak, süratle yola koyuldu. Ordusunu mümkün olan en büyük süratle yürütmekleydi. Bundan amacı, Keyhüsrev'den önce Alaşehir'e varmaktı³⁵⁰. Çünkü o, bu stratejik mevkiyi kaybettiği takdirde, Keyhüsrev'i bir daha durduramayacağını ve Batı Anadolu'yu savunmanın son derece güç olacağını çok iyi biliyordu.

Laskaris, ordusuyla Alaşehir sınırına vardığı zaman, casusları kendisine Selçuklu ordusunun yaklaşmakta olduğunu bildirdiler. Bunun üzerine Laskaris, bu zamana kadar yanında tutmuş olduğu Selçuklu elçisini, serbest bırakarak, Keyhüsrev'e gönderdi³⁵¹.

3. Orduların Karşılaşması: Gâlibiyetten Bozguna

Aşağı yukarı aynı zamanda Alaşehir önlerine gelmiş olan Türkiye Selçuklu ve İznik Rum orduları, bir meydan savaşı yapmak üzere hemen saf düzenine geçtiler. Her iki ordunun da savaş düzeni, klâsik tipte, yani "merkez (kalp), sağ kol (meymene) ve sol kol (meysere)" şeklinde kurulmuştu. Her iki hükümdar da kendi merkez kuvvetlerinin başında yer almıştı³⁵².

Savaş, İznik Rum ordusunun saldırısı ile başladı. Laskaris, önce, savaş gücüne çok güvendiği Lâtin birliklerini ileri sürdü. Bundan amacı, çok iyi savaşçı olan Lâtin birlikleriyle Selçuklu

³⁴⁹ Bazı Grek kaynaklarında Laskaris'in topladığı ordunun sayı bakımından Selçuklu ordusundan daha çok olduğu belirtilmiştir. Fakat Niketas, Laskaris'in topladığı ordunun 2 bin civarında olduğunu söyler. Kanaatimizce, bu sayı çok küçültülmüştür. Eğer, Laskaris bu kadar küçük bir orduya sahip olsaydı, Keyhüsrev'in karşısına çıkmaya cesaret bile edemezdi.

³⁵⁰ İbn Bîbî, 1956: 107; 1996: I, 127; Niketas, 1971: III, 595.

³⁵¹ İbn Bîbî, 1956: 107; 1996: I, 106 vd.

³⁵² İbn Bîbî, 1956: 107-109; 1996: I, 127-129.

ordusunun gözünü yıldırmaktı. Lâtin birlikleri, çok büyük cesaret göstermelerine rağmen, kısa sürede Selçuklu kuvvetleri tarafından tamamen kılıçtan geçirildi. Laskaris, bu defa başta Rumlar olmak üzere bütün kuvvetlerini savaşa soktu. Fakat bunlar, Lâtinlerden daha dayanıksız çıktı. Büyük bir kısmı, daha ilk çarpışmada savaş meydanını terk edip, kaçmaya başladı. Ancak pek az kısmı ümitsizce de olsa, Laskaris'in yanında kalıp, direnmeye devam etti³⁵³. Artık, savaşın âkıbeti belli olmuştu.

Ordusunun merkez kuvvetlerinin başında, sırtında zırhı, başında miğferi, omzunda gürzü ve yayı, belinde kılıcı, elinde mızrağı ve kalkanı bulunduğu halde atının üzerinde savaşı yöneten Gıyâseddin Keyhüsrev, birden atını ileri sürdü; savaş meydanında kalan Rum birliklerinin üzerine doğru yürüdü. Bundan maksadı, bizzat Laskaris'i bertaraf etmek suretiyle bir an önce kesin sonuca gitmekti. Keyhüsrev, savaş meydanının ortasına geldiğinde, atının üzerinde ümitsizce mücadele eden Laskaris ile karşılaştı. Her iki hükümdar da birbirini görüp tanıdı. Rakibini bulmuş olan Keyhüsrev, hemen saldırıya geçti. Sultan, elindeki mızrakla Laskaris'e öyle bir darbe vurdu ki, İmparatorun miğferi başından fırladı; kendisi de atının üzerinden baygın bir halde yere düştü. İmparatorun bu durumunu gören Rum askerleri, büyük bir korkuya kapılarak, topluca kaçtılar. Keyhüsrev, İmparatorun meydana çıkan dazlak başını kastederek, ona *"-Ey kel"* (Ey kundus) diye bağırды. Sultanın muhafızları, yerde baygın bir şekilde yatan Laskaris'i hemen öldürmek istediler. Fakat Sultan, onlara izin vermedi. Hatta, yenilmiş rakibinin daha fazla ezilmesine ve aşağılanmasına gönlü razı olmadı. Bunun için muhafızlarına, biraz kendisine gelmiş olan Laskaris'i yerinden kaldırıp, atına bindirmelerini ve serbest bırakmalarını emretti. Hayatının bağışlanmış olmasından dolayı çok sevinen Laskaris, kaçan soydaşlarına yetişmek üzere süratle savaş meydanını terk etti³⁵⁴.

³⁵³ Niketas, 1971: III, 595.

³⁵⁴ İbn Bibî, 1956: 109-111; 1996: I, 129 vd.; Niketas, 1971: III, 595; Müneccimbaşı, 2001: II, 39.

Artık savaş, tamamen bitmiş gözüküyordu. Türkiye Selçuklu ordusu, Rumlara karşı Miryokefalon'dan sonra ikinci büyük zaferi kazanmışlardı. Laskaris ve askerleri, olanca kuvvetleriyle kaçmaktaydılar. Zafer sarhoşluğuna kapılan Türkiye Selçuklu ordusu ise, tamamen yağmaya dalmış bulunuyordu.

Her şeyin iyiye gittiği bu anda, Alaşehir ovası, Türk tarihinde sık rastlanan bir gaflete sahne oldu: Gıyâseddîn Keyhüsrev, şahsî emniyetini ihmal etmiş bir vaziyette savaş meydanını geziyordu³⁵⁵. Yanında, ne kendisini koruyan ne de silâhlarını taşıyan bir muhafız ve görevli vardı. Diğer askerler gibi, Sultanın silâhlarını taşımak ve onu korumakla görevli "silâhdârlar, cândârlar ve müfaredde askerleri"³⁵⁶ de yağma ve talana dalmış bulunuyorlardı. İşte tam bu sırada, Sultanın karşısına savaş meydanında kalmış bir Frank askeri çıktı. Sultan, onu herhangi bir Selçuklu askeri sanarak, aldırış etmedi. Fakat, Frank askeri kendisini tanımıştı. Bu durumu kendi lehine değerlendiren Frank askeri, anî bir hareketle Sultanın bindiği atın ayaklarını kesti. Sultan, atıyla birlikte "bir kulenin devrilişi gibi" yere düştü³⁵⁷. Frank askeri, bu fırsattan yararlanarak, elindeki hançerle Sultanı şehit etti. Bu beklenmedik olaydan, hemen hemen hiçbir Selçuklu askerinin haberi olmadı. Frank askeri, yanına Sultana ait birkaç silâh ve eşya alarak, aynı çabuk-

³⁵⁵ Türk devlet adamlarının en büyük kusurları, şahsî emniyetlerini daima ihmal etmeleridir. Türk tarihi, açıklanması ve anlaşılması güç ihmaller yüzünden öldürülmüş devlet adamlarının isimleriyle doludur. Attila, Kapgan Kağan, Bilge Kağan, Sultan Mesud (Gazneli), Sultan Alp Arslan, Sultan Melikşâh, Sultan Celâleddîn Mengüberti, Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, Sultan I. Murad, Fatih Sultan Mehmed, Sultan II. Osman, Sultan III. Selim gibi büyük devlet adamları, hep aynı gafletin ve ihmalin kurbanı olmuşlardır.

³⁵⁶ Hükümdarın silâhhânesini idare eden, buradaki silâhların bakım ve onarımını yapan, bu silâhları sefer ve törenlerde taşıyan görevlilere silâhdâr deniyordu. Diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Selçuklularda da silâhdârların başında "emîr-i silâh" unvanıyla anılan bir komutan bulunuyordu. Hükümdarı ve sarayını korumakla görevli muhafızlara cândâr deniyordu. Bu muhafızların komutanına da "emîr-i cândâr" adı veriliyordu. Müfaredde askerleri, seçkin hassa kuvvetleri olup, sefer ve savaşlarda hükümdarın yakın koruması ile görevli idiler.

³⁵⁷ Bizans kaynakları, Sultanın atının ayaklarını kesen ve onu şehit eden kişinin Laskaris olduğunu yazarlar. Fakat bu işi Laskaris'in yapması mümkün gözüküyor. Çünkü, Sultan Laskaris'i atından düşürdüğünde, yanında muhafızları bulunuyordu. (Niketas, 1971: III, 595 vd., Turan, 1971: 289).

lukla olay yerini terk etti. Kaçmakta olan Laskaris'in arkasından yetişerek, bu durumu ona anlattı. Fakat Laskaris, âdeta imkânsız gibi görünen bu olaya inanmak istemedi. Frank askerini esaslı bir şekilde sorguya çekti. Bundan sonra o, olayın gerçek olup olmadığını tam olarak öğrenebilmek için Frank askeriyle birkaç adamını savaş meydanına göndererek, Sultanın cesedini getirtti. İmparator, Sultanı tanıdı. Gerçekten de, Frank askerinin öldürmüş olduğu kişi Sultan idi. Böylece, çok iyi bir fırsat yakalamış olan Laskaris, kaçan askerleriyle birlikte tekrar savaş meydanına dönüp, Sultanın cesedini göstermek suretiyle Selçuklu ordusunun üzerine sürpriz bir baskın yaptı. Bu korkunç haber ve sürpriz baskın Selçuklu ordusunun üzerinde şok etkisi yaptı. Selçuklu ordusunun galibiyeti aniden bozguna dönüştü. Büyük bir korkuya ve paniğe kapılan Selçuklu ordusunun komutanları ve askerleri, Sultanın intikamını almak şöyle dursun, bütün ağırlıklarını geride bırakarak, Konya istikametinde kaçmaya başladılar³⁵⁸. Böylece, mağlûp durumda ve kaçmakta olan Laskaris, bir anlık gaflet sonucunda, yani Sultanın şehit edilmesiyle birden savaşın gâlibi haline geldi.

Gaflet anında Laskaris'in baskınına uğradığı için Selçuklu ordusunun savaş meydanını terk etmesi pek kolay olmadı; bu orda panik ve korku halinde kaçarken bir hayli kayıp ve esir verdi. Esirler arasında Çâşnîgîr³⁵⁹ Seyfeddîn Ayaba ile Laskaris'in kayınpederi III. Aleksios da bulunuyordu. Laskaris, Sultanın cesedini defnetmesi için Seyfeddîn Ayaba'yı serbest bıraktı. Fakat bu durum, Seyfeddîn Ayaba için tahammülü güç ağır bir görev oldu. Çünkü Sultan ile Ayaba arasında eskiden beri sürüp gelen sağlam bir dostluk vardı. O, sürgün zamanında bile Sultanın yanından ayrılmamış, geleceğin sultanları olacak şehzadeleri (İzzeddîn Keykâvus ve Alâeddîn Keykubâd) eğitmek suretiyle ona hizmet etmişti. Kader, Sultanı son yolculuğuna uğurlama görevini de yine kendisine yüklemişti. Sultanın cesedini Laskaris'ten teslim alan Seyfeddîn Ayaba, büyük

³⁵⁸ İbn Bîbî, 1956: 110; 1996: I, 130 vd.; Müneccimbaşı, 2001: II, 39vd.

³⁵⁹ Çâşnîgîr, sofraya getirilen yemeklerin, yenmeden önce tadarak kontrol etmek suretiyle hükümdarın zehirlenmesini önlemekten sorumlu saray görevlisi idi. Bu göreve, özellikle hükümdarın çok güvendiği bir kişi tayin edilmekteydi.

bir üzüntü içinde, onu Alaşehir'deki Müslüman mezarlığında defnederek, böylece Sultana karşı son görevini de yerine getirdi³⁶⁰.

Öte yandan, Frank askeri, Sultanı şehit etmek suretiyle İznik Rum ordusunun mağlubiyetini galibiyete çevirdiği için kahraman ilân edilmeyi ve Laskaris'ten büyük bir ödül almayı bekliyordu. Kahraman ilân etmek ve ödül vermek şöyle dursun, İmparator onun hayatını bile bağışlamadı. Laskaris, Selçuklularla kendi aralarında barışın tekrar kurulabilmesi için Frank askerini hemen öldürttü³⁶¹.

Alaşehir savaşı, Türk ordusunun gâlip durumda iken mağlûp duruma düşmesine dair gerek Türk tarihinde gerekse Selçuklu tarihinde nadir görülen bir savaştır. Bu durumun başlıca sebebi, diğer Türk hükümdarları gibi, Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in de şâhsî güvenliğini almakta gösterdiği ihmal ve tedbirsizliktir. Türk hükümdarlarının bu ihmali ve tedbirsizliği de, genellikle onların kendilerine çok güvenmelerinden kaynaklanmıştır³⁶². İşte Gıyâseddîn Keyhüsrev'in öldürülmesi de, aynı anlayış sonucunda meydana gelmiş bir olaydır. Hâlbuki burada söz konusu olan bir kişinin hayatı değil, bir milletin ve devletin geleceğidir. Görüldüğü gibi, bir hükümdarın öldürülmesi, devlet ve millet için önemli bir başarıyı da bir anda yok etmiştir.

Alaşehir savaşının sonucunu değiştiren tek etken, Selçuklu ordusunun yaşamış olduğu korkunç paniktir. Alaşehir savaşında yaşanan paniği, karşı atakla önleyebilecek, yani durumu tersine çevirebilecek bir Selçuklu komutanı çıkmamıştır. Panik hali, bir salgın hastalık gibi bir anda bütün orduyu sarmıştır. Bu durum da, Selçuklulara kazandıkları savaşı tamamen kaybettirmiştir. Buna karşılık, Laskaris'e de, hiç de hakkı olmayan bir zafer kazandırmıştır.

Bu gâlibiyet, Laskaris'in kendi gücüne dayanmadığı için ona önemli bir fayda sağlamamıştır. Zira, ilk çarpışmada verdi-

³⁶⁰ İbn Bîbî, 1956: 110 vd.; 1996: I, 131; Müneccimbaşı, 2001: II, 40.

³⁶¹ İbn Bîbî, 1956: 110; 1996: I, 131; Müneccimbaşı, 2001. II, 40.

³⁶² Özellikle Türk atasözleri tedbirli ve uyanık (sek) olmayı öğütlemektedir. Meselâ bir atasözünde "Yiğidin atı ürkek, kendisi de korkak olmalıdır" denmiştir.

ği büyük kayıplardan ve uğradığı bozgundan dolayı gözü bir hayli yılmış olan Laskaris, panik halinde kaçan Selçuklu ordusunu takip etmeye cesaret bile edememiştir. Bir an önce savaş meydanını terk edip, İznik'e dönmüştür. Dolayısıyla Laskaris'in hiçbir toprak kazancı olmamıştır.

== VIII. MAKALE ==

SELÇUKLU İKTİDARININ BELİRLLENMESİNDE ROL OYNAYAN GÜÇLER VE ALÂEDDİN KEYKUBÂD'IN TÜRKİYE SELÇUKLU TAHTINA ÇIKIŞI

(The Nature of the Forces Determining Political Power
in the Seljuk State and the Accession of 'Alâ al-dîn
Kayqubâd to the Throne of Anatolian Seljuk)

“Olaylar zayıf iradeleri hâkimiyetleri altına alır, güçlü iradeler ise olayları”.

Gustave Le Bon

“İkbal ve şans, insanların başını daima dik tutar ve onları başarılı kılar”.

İbn Bîbî

Giriş

Eski Türk devletlerinde iktidara geliş, yani tahta çıkış, kesin ve belirli bir kurala bağlanamamıştır. Bu hususta şartlara göre çeşitli yöntemler uygulanmıştır. Bu yöntemleri, Türkiye Selçuklu devri esas alınmak suretiyle şöyle belirlemek mümkündür:

- *Yeni bir ülke fethetmek ve bu ülkede yeni bir teşkilât oluşturmak suretiyle, yani devlet kurucusu olarak tahta çıkmak.* (Selçuklu hanedanından Kutalmış oğlu Süleyman-şâh, İç ve Kuzey-Batı Anadolu'yu fethedip ve İznik'i kendisine merkez edinip burada Türkiye Selçuklu Devletini kurmak suretiyle tahta çıkmıştır 1078).

- *Veliaht tayin edilmek suretiyle tahta çıkmak.* (Türkiye Selçuklu Devletinin beşinci hükümdarı olan II. Kılıç Arslan, babası

Sultan I. Mesud'un kendisini veliaht tayin etmesi ve gerekli tedbirleri almasıyla Türkiye Selçuklu tahtına çıkmıştır (1155).

• *Kuvvet ve mücadele yöntemiyle, yani rakibi veya rakipleri bertaraf etmek suretiyle tahta çıkmak.* (I. Mesud (1116) ve II. Süleyman-şâh (1196), girdikleri iktidar mücadelesini kazanmak ve rakiplerini (kardeşlerini) bertaraf etmek suretiyle Türkiye Selçuklu tahtına çıkmışlardır).

• *Devlet adamlarının ve komutanların seçimi ve tercihiyle, yani bir bakıma demokratik bir yöntemle tahta çıkmak.* (Türkiye Selçuklu sultanlarından III. Kılıç Arslan (1204), I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1205), I. İzzeddîn Keykâvus (1211), I. Alâeddîn Keykubâd (1220), II. İzzeddîn Keykâvus (ilk defa: 1246), II. Alâeddîn Keykubâd (1249) ve IV. Kılıç Arslan (ilk defa: 1249), III. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1266) devlet adamlarının ve komutanların tercihi ve onayı ile tahta çıkmışlardır).

• *Metbu' hükiümdarın menşuru ve onayı ile tahta çıkmak*³⁶³. (II. İzzeddîn Keykâvus (ikinci defa: 1254), IV. Kılıç Arslan (ikinci defa: 1262) ve II. Mesud (iki kere: 1284, 1302) metbu' Moğol İlhanlı hükümdarının menşuru ve onayı ile Türkiye Selçuklu tahtına çıkmışlardır. Ayrıca Osmanlı hükümdar Yıldırım Bayezid'in iktidarlara son verip, topraklarını ilhak ettiği Anadolu beyleri, metbu' hükümdar olarak tanıdıkları Timur sayesinde beyliklerine ve tahtlarına yeniden kavuşmuşlardır (1402).

• *Atabeylik'ten veya Saltanat Naibliği'nden (Naibü's-Saltanat) hükümdarlığa yükselmek suretiyle tahta çıkmak.* (Büyük Selçuklu Devletinin devamı olan Atabeylik Devletleri hep böyle kurulmuştur. Öte yandan Eratnalı Devletinde Saltanat Naibi olan Kadı Burhaneddîn Ahmed, Eratnalı Mehmed Beyi bertaraf ederek, hükümdarlığa yükselmiştir (1381)).

³⁶³ Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in 1243 yılında Köseadağ'da Moğol ordusu karşısında uğradığı bozgunun Türkiye Selçuklu iktidarı üzerindeki etkisi çok ağır olmuştur. Bu utanç verici bozgunun sonrasındaki Selçuklu hükümdarları, Moğol İlhanları (hükümdarları) tarafından atanan ve azledilen kukla birer memur haline gelmişlerdir. Bütün yetki de Moğollarla işbirliği yapan Fars kökenli devlet adamlarının eline geçmiştir. Moğollarla işbirliği yapan devlet adamları da istedikleri şehzadeleri tahta çıkarmışlar, istemediklerini de azlettirmişlerdir. Hatta bunlardan bazılarını Moğol İlhanlarından aldıkları onayla öldürmüşlerdir (Meselâ IV. Kılıç Arslan (1266), III. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1284) gibi).

En son belirtilen yöntemin dışındaki bütün yöntemler Türkiye Selçuklu Devletinde uygulanmıştır. Burada özellikle belirtelim ki, Türkiye Selçuklu hükümdarları, tahta hangi yöntemle çıkarlarsa çıksınlar, iktidarlarını korumak ve devam ettirebilmek için zaman zaman *"kuvvat ve mücadele"* yöntemine başvurmak zorunda kalmışlardır. Çünkü Türk egemenlik anlayışı, sadece tahta çıkan hanedan üyesine değil, bütün hanedan üyelerine tahta çıkma hususunda eşit hak tanımaktaydı. Bu yüzden diğer hanedan üyeleri, şartların kendileri için uygun olması halinde tahtı ele geçirmekten hiçbir zaman geri durmamışlardır. Hal böyle olunca, Türk devletlerinde tahta çıkmak kadar iktidarı korumak ve devam ettirmek de daima rakibi veya rakipleri bertaraf etme şartına bağlı olmuştur.

Selçuklu Sultanlarının iktidarları, sadece hanedan üyelerinin değil, devlet adamlarının ve komutanların da zaman zaman baskısına ve tehdidine maruz kalmıştır. Böyle durumlar, genellikle yüksek devlet erkânının seçimi ve tercihi ile iş başına getirilen hükümdarların saltanatları zamanında görülmüştür. Tahtın yeni sahibi olan hükümdarlar, güçlerinin yetmesi halinde iktidarlarının önünde oluşan bu engelleri ortadan kaldırmakta tereddüt etmemişlerdir. Aksi takdirde bu güçlere boyun eğmek zorunda kalmışlardır.

Biz bu yazımızda, Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu tahtına çıkışını ve iktidarı önünde oluşan engellere karşı tutumunu ele alıp incelemeye çalışacağız. Bu hususta tek kaynağımız, İbn Bîbî'nin edebî ifadelerle bezeli *"el-Evâmîrü'l-Alâ'îyye fî'l-Umûri'l-Alâ'yye"* (Ata Melik Cüveynî'nin Yüce Emirleri ve Uluğ Alâeddîn Keykubâd'ın Devlet İşleri) adlı eseridir. Burada hemen belirtelim ki, kaynağın tek ve rakipsiz olması, İbn Bîbî'nin verdiği bilgileri doğrulatmak, yani test etmek hususunda bize hiçbir imkân ve fırsat tanımamaktadır. Buna rağmen, olayların hikâyesinde, İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye bağlı kalmakta tereddüt etmedik. Zira bu kaynak, hem olayların nedenlerini hem de olaylarda rol oynayan kişilerin karakterlerini yansız bir şekilde ortaya koyabilmiş gözükmektedir. Üstelik bu eser, sadece Alâeddîn Keykubâd devri için değil, Türkiye Selçuklu

tarihinin önemli bir kısmı için de temel bir kaynak olup, son derece ayrıntılı bilgiye ve olağanüstü güzellikte bir tasvir sanatına sahiptir.

1. Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un Ölümünden Sonra Türkiye Selçuklu Devlet Erkânının (Devlet Adamları ve Komutanlar) Yeni Selçuklu Hükümdarını Seçmeleri

1220 yılında Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un çok genç yaşta beklenmedik bir şekilde ölümü, Türkiye Selçuklu devlet adamlarını ve komutanlarını, güç bir sorun ile karşı karşıya getirdi. Bu, hiç şüphesiz, Selçuklu tahtına hangi hanedan üyesinin çıkarılacağı sorunu idi. Bu hususta Selçuklu devlet adamları ve komutanlarının izleyebilecekleri bağlayıcı bir ilke ve kural bulunmuyordu. Eski Türk egemenlik anlayışı, başta İzzeddîn Keykâvus'un erkek çocukları olmak üzere Sultanın hayatta bulunan erkek kardeşleri ile amcalarının hepsine tahta çıkma hususunda eşit hak tanımaktaydı. Kaynaklarda, Keykâvus'un çocuk veya çocuklarının varlığından hiç söz edilmemiştir. Büyük bir ihtimalle Keykâvus'un erkek çocuğu yoktu³⁶⁴. Bu durumda, Selçuklu devlet adamları ve komutanlarının değerlendirmeleri, ebediyete göçmüş olan Sultanın kardeşleri ve amcaları üzerinde olacaktı. Bu sırada, Keykâvus'un hayatta *Alâeddîn Keykubâd ve Keyferîdûn* adında iki kardeşi, *Tuğrul-şâh ve Kayser-şâh* adlarında da iki amcası bulunmaktaydı. Bunlardan Melik Alâeddîn Keykubâd Gezerpirt kalesinde, Melik Keyferîdûn da Koyluhisar kalesinde tutuklu bulunuyordu. Tuğrul-şâh ise, Erzurum Selçuklu kolunun başında idi. Kayser-şâh da, 1200 yılından beri Urfa'da sürgün hayatı yaşıyordu. Bu durumda, Selçuklu tahtı için en uygun aday olarak Melik Alâeddîn Keykubâd gözükmekteydi.

Eski Türk devletlerinde yeni hükümdar, bazen devlet adamları ve komutanların seçimi ve onayı ile iş başına gelmekteydi. Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un ölümünden sonra hemen harekete geçen Türkiye Selçuklu devlet adamları ve komutanla-

³⁶⁴ Cenâbî Mustafa Efendi, 1994: 18; Ahmed bin Mahmûd, 1977; II, 151.

rı, hükümdarsız geçecek zamanı uzatmamak ve Selçuklu tahtına davet edilecek olan hanedan üyesini belirlemek için Sivas'ta toplandılar. Devleti sarsacak herhangi bir karışıklığa ve iç mücadeleye fırsat vermemek için de, gerekli tedbirleri aldılar, yani bu iş sonuçlanıncaya kadar merhum Sultanın ölüm haberini sıkı bir şekilde gizli tuttular.

Yine eski Türk devletlerinde, yeni hükümdarın seçimi ve tercihi yapılırken, hanedan üyelerinin özellikle liyâkat ve ehliyet durumları göz önüne alınmaktaydı. İşte bu toplantıda da Selçuklu devlet adamları ve komutanları arasında yeni Selçuklu sultanını belirlemek için hanedan üyelerinin özellikleri ve karakterleri üzerinde geniş bir değerlendirme yapıldı. Bu değerlendirmede Selçuklu devlet adamları ve komutanlarından bir kısmı, “*adâletinin sağlamlığı, devlet yönetimindeki tecrübesi ve halka iyi davranışı*” ile tanınan Erzurum meliki Tuğrul-şâh üzerinde durdular. Bir kısmı da, hiçbir özelliğini belirtmeden Sultanın küçük kardeşi Keyferîdûn'u teklif ettiler. Selçuklu idaresi üzerinde önemli ağırlıkları olan *Emîr-i Meclis*³⁶⁵ *Miübârizeddîn Behramşâh* ile *Beylerbeyi*³⁶⁶ *Seyfeddîn Ayaba* ise, Sultanın ortanca kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd lehinde görüş belirttiler. Zira onlara göre, Melik Alâeddîn Keykubâd, iktidarın gerektirdiği bütün yeteneklere ve özelliklere fazlasıyla sahipti. Bundan

³⁶⁵ Emîr-i Meclis, Türkiye Selçuklu Devletinde sultanın toplantılarında ve eğlence meclislerinde (bezm-içikli ve müzikli eğlence meclisi) protokolü düzenlemek ve hizmetleri kontrol etmekle görevli yüksek rütbeli bir subay (emîr) idi.

³⁶⁶ Beylerbeyi, ilk defa Türkiye Selçuklularında görülmüş bir unvandır. Arapça “Emîrü'l-Ümerâ veya Melikü'l-Ümerâ” (komutanların komutanı, komutanların meliki) unvanlarının Türkçe karşılığı olarak kullanılmıştır. Beylerbeyi, komutanların komutanı, yani ordu komutanı olup, bugünkü Genel Kurmay Başkanlığına tekabül etmektedir. Türkiye Selçuklu Devletinde “Merkez ve Uç Beylerbeyliği” olarak iki ordu komutanlığı vardı. Bunlardan (Batı) Uç Beylerbeyliği, eski Türk devletlerindeki ikili sisteme göre “Sağ Kol ve Sol Kol Uç Beylerbeyliği” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. “Sağ Kol Uç Beylerbeyliği”nin merkezi Kastamonu, “Sol Kol Uç Beylerbeyliği”nin merkezi de Ankara idi. Bu sırada “Sağ Kol Uç Beylerbeyliği”nin başında Hüsâmeddîn Çoban, “Sol Kol Uç Beylerbeyliği”nin başında da Seyfeddîn Kızıl bulunuyordu.

Seyfeddîn Ayaba, merkez beylerbeyi görevine getirilmeden önce “*çâşnigir*” idi. *Çâşnigir*, sofraya getirilen yemekleri, yenmeden önce tadarak kontrol etmek suretiyle hükümdarın zehirlenmesini önlemekten sorumlu bir saray görevlisiydi. Bu göreve, özellikle hükümdarın çok güvendiği bir kişi tayin edilmekteydi.

dolayı, öteki adaylar üzerinde konuşmak bile gereksiz ve anlamsız idi³⁶⁷.

Öte yandan, *vezir* (sahib) *Mecdeddîn Ebûbekir* ve *Pervâne*³⁶⁸ *Şerefeddîn Muhammed* ise, Alâeddîn Keykubâd hususunda *Behramşâh* ve *Ayaba* ile aynı görüşte değillerdi. Özellikle meliklik zamanında hizmetinde bulunarak Alâeddîn Keykubâd'ı yakından tanımış olan bu beyler, onun için, "*Kindâr, kıskanç ve sert biridir. İş başına gelince halkın başına öyle gaileler açar ki, tedavisi ve telâfisi mümkün olmaz*" diyerek, onların fikrine karşı çıktılar. Fakat *Behramşâh* ve *Ayaba*, çeşitli delillerle onların fikirlerini çürüterek, kendi fikirlerinde ısrar ettiler. Bunun üzerine bu beyler de ister istemez *Behramşâh* ve *Ayaba*'nın fikrine katılmak zorunda kaldılar. Böylece, Selçuklu devlet adamları ve komutanları, bu sırada Gezerpirt kalesinde tutuklu bulunan Melik Alâeddîn Keykubâd'ı oybirliği ile Selçuklu tahtına çıkarmaya karar verdiler³⁶⁹.

Emîr-i Meclis Mübârizeddîn *Behramşâh*, Melik Alâeddîn Keykubâd lehine görüş bildirmekte samîmî idi. Fakat aynı samîmîyet, Beylerbeyi Seyfeddîn *Ayaba*'da görülmemekteydi. Zira onun kafasında, Alâeddîn Keykubâd'ı tahta çıkarmanın sağlayacağı avantajdan yararlanarak, kendisini affettirmek, yeni dönemde de yerini korumak ve sağlamlaştırmak gibi bir düşünce yatmaktaydı. Nitekim Seyfeddîn *Ayaba*'nın bu düşüncede olduğu, Melik Alâeddîn Keykubâd üzerinde karar verilir verilmez açık bir şekilde ortaya çıktı: Seyfeddîn *Ayaba*, toplantıda hazır bulunan devlet adamlarına ve komutanlara, "*Vaktiyle Ankara'dan Malatya'ya (hapse) götürürken Melik Alâeddîn Keykubâd benden incindi. Bu yüzden bana kin duymaktadır. İzin verin de onun huzuruna ben gideyim. Onun gönlünü alarak, canımı kurtarayım*" dedi. Devlet adamları ve komutanlar da, hep birlik-

³⁶⁷ İbn Bibî, 1956: 203; 1996: I, 221; Selçuknâme (Muhtasar İbn Bibî), 2007: 70; *Tevârih-i Âl-i Selçûk*, 1902: IV, 187 vd.; Müneccimbaşı, 2001: II, 57; Ahmed bin Mahmûd, 1977: II, 151.

³⁶⁸ Pervane (Pervanegî), Türkiye Selçuklu Devletinde Büyük Dîvân (Bakanlar Kurulu) üyelerinden olup, devlete ait toprakların tahririni yapmak ve iktâ' beratlarını hazırlamakla görevliydi.

³⁶⁹ İbn Bibî, 1956: 204; 1996: I, 222; Selçuknâme, 2007: 70 vd.; *Tevârih-i Âl-i Selçûk*, 1902: IV, 189.

te “*Haklısın, gidebilirsin*” diyerek, Melik Alâeddîn Keykubâd’ı Sivas’a getirme görevini ona verdiler³⁷⁰.

Bundan sonra Seyfeddîn Ayaba, kısa sürede hazırlığını tamamladı. Sultanın ölümünü gösteren delil olarak sarığını (destarçe) ve yüzüğünü de yanına aldı. Bu sarık ve yüzük, Türklerdeki yas âdeti gereğince siyaha boyandı. Seyfeddîn Ayaba, merhum Sultanın yakınlarından birkaç kişiyi de yanına alarak, ikinci vakti Sivas’tan yola çıktı. Bütün gece at koşturan Ayaba ve adamları, gün ışıırken Melik Alâeddîn Keykubâd’ın tutuklu bulunduğu Gezerpirt kalesine vardılar³⁷¹.

2. Hapishane Hücrelerinden Türkiye Selçuklu Tahtına

Melik Alâeddîn Keykubâd, her zaman olduğu gibi, bugün de erken kalkmıştı. Sabah namazını kıldıktan sonra pence-
renin kenarına oturmuş, hem dışarıyı seyrediyor hem de dua ediyordu. Birden karşı tepenin üzerinde hızla gelmekte olan bir süvari kafilesi gördü. Tam bu sırada gece gördüğü rüyayı hatırlayarak, derin bir şekilde sarsıldı. Keykubâd’ın gece gördüğü rüya şöyle idi: *Rüyasında, utangaç, edepli ve vakarlı bir ihtiyar, Keykubâd’a yaklaşmıştı. Bu ihtiyar, Keykubâd’ın ayağındaki bağı çözmüş ve onu kucaklayarak, Ömer Muhammed Sühreverdi’nin sevgisi seninledir, demişti*³⁷². Melik Keykubâd, bu rüyayı iyiye yor-

³⁷⁰ İbn Bibî, 1956: 204; 1996: I, 222; Selçuknâme, 2007: 71; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 189; Müneccimbaşı, 2001: II, 57 vd. Seyfeddîn Ayaba, hem İzzeddîn Keykâvus’un hem de Alâeddîn Keykubâd’ın eski hocası ve atabeyi idi. Babaları Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev, 1211 yılında, Alaşehir savaşında şehit düşünce, Türkiye Selçuklu tahtına devlet adamlarının ve komutanların seçimi ve ortak kararı ile İzzeddîn Keykâvus çıkarılmıştı. Fakat bu duruma, küçük kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd tarafından itiraz edilmişti. Bu yüzden İzzeddîn Keykâvus, kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd’a karşı biri Kayseri’de, diğeri Ankara’da olmak üzere iki defa iktidar mücadelesi vermek zorunda kalmıştı. Bunlardan Ankara’da geçen mücadelede kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd’ı yenip teslim alan İzzeddîn Keykâvus, onu Malatya yakınlarındaki Minşar kalesine gönderip hapsedtirmişti (1212). O zaman bu görevi Seyfeddîn Ayaba yapmıştı. Dolayısıyla Melik Alâeddîn Keykubâd, o zaman kendisini hapse götüren Seyfeddîn Ayaba’dan son derece incinmiş olup, kendisine kin duymaktadır. (Keykubâd, bir süre sonra güvenlik sebebiyle Minşar kalesinde alınacak ve aynı bölgedeki Gezerpirt kalesine nakle-dilecektir). (Koca, 1997: 21-28).

³⁷¹ İbn Bibî, 1956: 204 vd., 206; 1996: I, 223, 224; Selçuknâme, 2007: 71; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 189.

³⁷² Fütüvvet teşkilâtının manevî lideri olan Şeyh Sühreverdi, Keykubâd tahta çıktıktan sonra Abbasî halifesi Nasır Lidinillâh’ın elçisi olarak Konya’ya gelecek ve baş-

masına rağmen, süvari grubunu görünce, büyük bir korkuya kapıldı. Keykubâd'ın korkmasının sebebi ise, bu gelenlerin kardeşi Sultan İzzeddîn Keykâvus tarafından canını almak için gönderilmiş cellatlar olduğunu sanması idi. Bu yüzden o, kendi kendine *“Şüphesiz bunlar benim kellemi almak için acele ediyorlar. Gece gördüğüm rüya boş bir hayalden ibaretnmiş. Ters dönmüş talihimi, güzel bir rüya görmekle nasıl düzeltebilirim”* dedi. Birden ruhu derin bir şekilde sarsıldı; kafası allak bullak oldu. O zamana kadar taşımış bulunduğu bütün umutlarını bir anda yitirdi. Kader gününün gelip çatmış olduğunu düşündü. Yine de son bir cesaret ve güç toplamasıyla yerinden fırladı; yıldırım hızıyla kale komutanının yanına koştu. Kaleye yaklaşmakta olan süvari grubunu göstererek, ona, *“Bu gelenleri biraz oyala da abdestimi tazeleyeyim. Bir an kendi kendimle baş başa kalayım. Sonra hayata veda edip, ömre ayrılık tîrküsü okuyayım. Bu şekilde bir süre gönlümü eğlendireyim. Sonra onlar gelip, işimi bitirsinler”* dedi³⁷³.

Şaşkınlık içinde olan kale komutanı, Keykubâd'ın bu son isteğini yerine getirmek için hemen aşağı inip, kale kapısından dışarı çıktı. Burada Beylerbeyi Seyfeddîn Ayaba ile burun buruna geldi. Ona, *“Beylerbeyinin gelişi hayra alâmet mi?”* diye sordu. Seyfeddîn Ayaba, müjdeli haberi verdikten sonra kale komutanına, *“İşin aslını içeride anlatırım. Endişelenmeye hiç gerek yok”* diyerek, sözünün doğruluğunu kanıtlamak için *“merhum Sultanın siyaha boyanmış sarığımı ve yüzüğünü”* ona gösterdi. Bunun üzerine kale komutanı, gönül rahatlığı içinde kapıyı açıp, Seyfeddîn Ayaba ve adamlarının içeriye girmelerine izin verdi. Seyfeddîn Ayaba, âdet olduğu üzere belindeki kılıcını çıkarıp, kale komutanına teslim etti. Bundan sonra her ikisi de, Alâeddîn Keykubâd'ın kalmakta olduğu odaya gittiler. Önce kale komutanı odaya girip, durumu bildirerek, başsağlığı diledi ve Seyfeddîn Ayaba'nın kabulü için de Keykubâd'dan izin istedi. Böylece Keykubâd, kapılmış olduğu derin endişeden ve korkudan biraz olsun kurtulmuş oldu. Fakat o, kısa süre içinde arka

ta Sultan olmak üzere bütün Selçuklu devlet adamlarını Fütüvvet teşkilâtına almaktadır. Bu konuya ileride tekrar dönülecektir.

³⁷³ İbn Bibî, 1956: 205 vd.; 1996: I, 223 vd.; Selçuknâme, 2007: 71; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 189 vd.; Müneccimbaşı, 2001: II, 58.

arkaya yaşadığı büyük korku ve sevinçten dolayı hâlâ şaşkınlık içindeydi. Keykubâd'ın izni ile kale komutanı ve Ayaba birlikte odaya girdiler. Seyfeddîn Ayaba, yanında getirdiği kefeni Türk âdeti gereğince boynuna asıp, kale komutanından aldığı kılıcını Keykubâd'ın önüne koyarak, ona *"Sultanımız kölesi hakkında neyi uygun görürse onu yapsın"* dedi³⁷⁴.

Biraz önce kalbi yerinden oynamış ve canı ağzına gelmiş olan Melik Alâeddîn Keykubâd, eski hocası Seyfeddîn Ayaba'nın bu davranışı ve sözleri karşısında rahatladı ve derin bir nefes aldı. Bu defa Seyfeddîn Ayaba'yı korku ve endişe sardı. Keykubâd, derin bir endişe ve korku içinde olan Ayaba'nın gönlünü almak için güzel sözler söylemeye ve ona türlü vaatlerde bulunmaya başladı. Fakat Alâeddîn Keykubâd'ı çok yakından tanıyan Ayaba, onun gönül alan sözleri ve güzel vaatleriyle tatmin olmadı. Daha doğrusu o, bu anda sahip olduğu fırsatı ve avantajı sonuna kadar kullanarak, hayatını ve makamını garanti altına almak istiyordu. Küstahça bir ifade ile sanki Keykubâd'ın amiriymiş gibi ona *"Eğer, Sultanımız söylediklerinde samîmî ise, mübarek diliyle yemin etmesi, güzel yazısıyla onu alit (sözleşme) haline getirmesi gerekir"* dedi. Keykubâd, Ayaba'nın bu küstahça tavrından ve sözlerinden dolayı son derece incindi; fakat duygularını pek belli etmedi. Ayaba'nın isteklerini yakışsız ve uygunsuz bulduysa da, yemin etmek ve kendisine bir aman belgesi vermek suretiyle onun isteklerini birer birer yerine getirmek zorunda kaldı. Zira bu sırada, Keykubâd'ın içinde bulunduğu şartlar, devlet adamları ile tam bir uyum içinde olmasını, onların destek ve yardımlarını almasını, özellikle sorun çıkaracak davranışlardan kaçınmasını gerektiriyordu. Fakat Keykubâd'ın gösterdiği bu uysallıktan aldığı cesaretle daha da

³⁷⁴ İbn Bîbî, 1956: 206; 1996: I, 224; Selçuknâme, 2007: 71 vd.; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 190 vd. Eski Türklerde, girdiği mücadeleye başarısızlığa uğrayan kişinin rakibi karşısında *"börkünü (başlık) başından çıkarıp koltuğu altına alması, kuşağını çözüp boynuna asması ve galibin silâhının (kılıç) altından geçmesi"* şeklinde gösterdiği davranışlar, özellikle özür dileme ve itaat etme anlamına gelmekteydi. Burada kullanılan nesneler de, teslim ve itaat sembolü idi. Bu anlayış ve gelenek, kuşağın yerini *"kefen ve kılıç"* almak suretiyle İslâmî dönemde de devam etmiştir (Bu hususta bkz. İnan, 1968: 331-334; Taneri, 1978: 71, 87 vd.; Gökyay, 1973: 245; Koca, 2005: 223 vd.).

küstahlaşmış olan Ayaba, bu defa onun Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etmesini istedi. *Seyfeddîn Ayaba'nın bu tavrı ve isteği, devlet geleneklerine ve anlayışına uygun düşmediği gibi, hoşgörü ile karşılanabilecek cinsten de değildi.* Bu kaba dayatma karşısında Keykubâd'ın gururu en duyarlı yerinden kırılmış, kalbi de nefret ve kin duygularıyla dolmuştu. Buna rağmen Keykubâd, *"Beylerbeyi Seyfeddîn Ayaba, eceli gelinceye kadar benim tarafımdan emniyet altında tutulacak, hiçbir şekilde benden, adamlarımdan ve hizmetçilerimden onun nefesine, canına ve malına zarar gelmeyecek, söziime Allah vekildir"* diyerek, Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etti³⁷⁵. Böylece, Seyfeddîn Ayaba, yeni bir düşmanlık kazanmak pahasına da olsa hayatını ve mevkiini garantiye alarak rahatladı. Bundan sonra hep birlikte Sivas'a gitmek üzere yola çıkıldı.

Öte yandan, Sivas'ta tamamen farklı bir hava vardı. Özellikle, Sultanın hastalığını duymuş olan Sivas'ın ileri gelenleri ve halkı, merak ve endişe içindeydiler. Emîr-i Meclis Mübârizeddîn Behramşâh, bir taraftan Sultanın (İzzeddîn Keykâvus) sağlığı hakkında halka iyi haberler vererek, onları oyalıyor, diğer taraftan da tahta davet edilmiş olan Alâeddîn Keykubâd'ı gizlice Sivas'a alabilmek için gerekli tedbirleri alıyordu. Bunun için o, özellikle *Emîr-i Âlûîr*³⁷⁶ Oğulbey komutasında, silâhlarını kuşanmış olarak 50 seçkin gulâmı şehir kapısında görevlendirmiş bulunuyordu³⁷⁷.

Seyfeddîn Ayaba, Sivas'ta toplanmış ve endişe içinde olan devlet adamlarını uzun süre bekletmedi; umut edilenden de daha kısa bir sürede Sivas'a ulaştı. Oğulbey, haberi Behramşâh'a verdikten sonra koşup, şehrin kapısını açarak, gelenleri içeri aldı. Alâeddîn Keykubâd ve Seyfeddîn Ayaba'yı şehrin kapısında Behramşâh karşıladı. Hep birlikte merhum Sultanın tabutunun başına gidildi. Tabut açıldı; merhum Sultanın yüzü Keykubâd'a gösterildi. Bundan sonra Alâeddîn

³⁷⁵ İbn Bîbî, 1956: 206 vd.; 1996: I, 224 vd.; Selçuknâme, 2007: 72; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 191 vd.

³⁷⁶ Türk-İslâm devletlerinde, hükümdarın atlarına ve tavlasına bakmak, yani atlarını terbiye etmek ve onları kullanmaya hazır tutmak gibi hizmetlerden sorumlu saray görevlisine Emîr-i Âhûr denmekteydi. Karahanlılar'da bu görevli "ilbaşı" unvanıyla anılmaktaydı. Buradaki "il", "devlet veya ülke" anlamını değil, "at" anlamını ifade eden bir kelimedir.

³⁷⁷ İbn Bîbî, 1956: 209; 1996: I, 227; Selçuknâme, 2007: 72; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 93.

Keykubâd'ı tahta çıkarma hazırlıklarına başlandı. Bunun için hemen sarayın taht salonu hazırlandı. Diğer devlet adamları ve şehrin ileri gelenleri (kadı, imam) saraya çağrıldı. Çağrılanların hepsi, taht salonunun perdeyle bölünmüş olan kısmında (sofa) toplandı. Bunlardan bir kısmı durumu bilmekteyse de, diğer kısmının olandan bitenden henüz haberi yoktu. Sultanı korumakla görevli olan *silâhdârlar* ve *cândârlar*³⁷⁸ yerlerini aldılar. Alâeddîn Keykubâd da, kardeşi İzzeddîn Keykâvus'un boşaltmış olduğu tahta oturdu. Durumu bilmeyenler kadar bilenler de heyecanlıydı. Artık Alâeddîn Keykubâd'ın sultan ilân edilmesi için her şey hazırды. Seyfeddîn Ayaba, tam bu sırada sofaya çıkarak, heyecan ve merak içinde olan devlet adamlarına ve şehrin ileri gelenlerine resmî açıklamayı yaptı. Bu açıklamadan sonra Ayaba'nın emri ile perde açıldı. Orada hazır bulunanların önünde, artık Türkiye Selçuklu Devletinin yeni sultanı olarak tahta oturmuş vaziyette *Alâeddîn Keykubâd* duruyordu. Bütün devlet adamları ve şehrin ileri gelenleri, yine Seyfeddîn Ayaba'nın nezaretinde birer birer yaklaşıp, yeni Sultana ilk biatlerini yaptılar. Devlet adamları ve şehrin ileri gelenleri, yeni Sultanın elini öpme şerefine erdikten sonra topluca şehrin camisine gittiler. Burada yapılan törende hazır bulunanların hepsi kadının telkiniyle birer birer Sultana yaklaşıp, kendisine bağlı kalacaklarına dair yemin ettiler³⁷⁹.

Camideki biat töreninden sonra merhum Sultanın, sağlığında yaptırmış olduğu hastanenin içinde defni yapıldı. Defin işleri tamamlanınca da, Sultan Alâeddîn Keykubâd, başsağlığı ve kutlama dileklerini kabul etmek üzere beyler ve komutanlarla birlikte saraya çekildi. Diğer Selçuklu sultanları gibi, Alâeddîn Keykubâd da Abbâsî Halifeliğine bağlılık geleneğini sürdürerek, üzerine yas alâmeti olarak "*beyaz atlastan bir elbise*" giydi.

³⁷⁸ Hükümdarın silâhhânesini idare eden, buradaki silâhların bakım ve onarımını yapan, bu silâhları sefer ve törenlerde taşıyan görevlilere *silâhdâr* deniyordu. Diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Selçuklularda da silâhdârların başında "*emîr-i silâh*" unvanıyla anılan bir komutan bulunuyordu. Öte yandan, hükümdarı ve sarayını korumakla görevli muhafızlara da *cândâr* deniyordu. Bu muhafızların komutanına da "*emîr-i cândâr*" adı veriliyordu.

³⁷⁹ İbn Bibî, 1956: 209; 1996: I, 227; Selçuknâme, 2007: 72 vd; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 194 vd.

Çünkü, Türk âdetinin tam zıddı olarak Abbâsî hanedanında yas alâmeti olarak kullanılan renk beyaz idi. Öte yandan Keykubâd'ın yanındaki beyler ve komutanlar da, Türk âdeti gereğince, *"başlıklarını ters çevirdiler"*. Abbasî âdetine uygun olarak da, *"elbiselerinin üzerine beyaz birer örtü örttüler"*. Bu şekilde Sultanın yas tutma ve başsağlığı dileklerini kabul etme törenleri, üç gün sürdü³⁸⁰. Dördüncü gün Keykubâd, üzerindeki yas elbiselerini çıkarıp, kendi anlayışına göre, devlet işlerini yeniden düzenlemeye başladı.

Alâeddîn Keykubâd, hükümdarlık âdetlerinden olarak, bütün beylere makam ve rütbelerine göre hil'atler vermek suretiyle onları onurlandırdı. Ayrıca, her birinin makam, beylik, ıktâ, emlâk ve mütesellimlik (tahsildarlık) menşurlarını da yeniledi. Bu arada, bütün şehirlere ve kalelere ulaklar gönderilip, bu yerlerdeki beylere ve komutanlara Sultan İzzeddîn Keykâvus'un ölüm ve yeni Sultanın tahta çıkış haberi aynı anda verildi. Bunlar da birer birer gelip, başsağlığı dilediler; Sultanı kutladılar; hediyelerini sundular ve bağlılıklarını arz ettiler. Alâeddîn Keykubâd, bu beylerin ve komutanların da, menşurlarını yenileyip onayladı³⁸¹.

3. Alâeddîn Keykubâd'ın Devletin Merkezi (Dârü'l-Mülk) Konya'ya Gelişi ve Görkemli Devlet Törenleri

Keykubâd, Sivas'taki işlerini tamamladıktan sonra, merkez teşkilâtında görevli beyler ve komutanlarla birlikte Konya'ya hareket etti. Emîr-i Meclis Mübârizeddîn Behramşâh, her

³⁸⁰ İbn Bîbî, 1956: 209; 1996: I, 228; Selçuknâme, 2007: 73; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 195; Münecimbaşı, 2001: II, 58; Turan 1971: 328. İslâm Devletlerinin bayraklarında ise, çeşitli renkler tercih edilmiştir: Meselâ peygamberimizin biri siyah diğeri beyaz olmak üzere iki çeşit bayrağı vardı. Emevî halifelerinin bayrakları kırmızı ve yeşil, Abbasî halifelerinin bayrakları siyah, Fatimî halifelerinin de beyaz renkteydi (Uzunçarşılı, 1970: 2. Ayrıca bkz. 2 nolu dipnot). Abbasî halifelerinin matem alâmeti olarak beyaz rengi tercih etmiş olmaları, kendilerine rakip ve muarız olarak gördükleri Fatimî halifelerinin bayraklarında bu rengi kullanmış olmalarından ileri gelmiş olabilir. Çünkü Fatimî halifelerine mutluluk veren bu renk, onlara ıstırap vermektedir.

³⁸¹ İbn Bîbî, 1956: 209; 1996: I, 228; Selçuknâme, 2007: 73; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 195.

türlü malzemeyi önden Gedük yöresine götürerek, Sultan ve kafilesinin burada konaklaması için gerekli tedbirleri aldı. Akşamüzeri Gedük'e ulaşan Sultan ve kafilesi, böylece geceyi rahat bir şekilde geçirmiş oldu. Sabah olunca Emîr-i Meclis'e Sivas'a dönme emri veren Sultan, ikinci konaklama yeri olarak Kayseri'ye yöneldi.

Sultanı, Kayseri'nin Çubuk yöresinde, şehrin sübaşısı olan *Hokkabaz oğlu Seyfeddîn Ebûbekir* ile çevre beldelerin komutanları ve itibarlı kişileri, süslü arabalar, seyyar köşkler, musikî ve mehter takımı, şarkıcılar, içi oyuncularla dolu olan arabalarla karşıladılar. Sultanın, tepesinde kartal arması olan "*siyah çetri*"³⁸² (saltanat şemsiyesi) uzaktan görününce, karşılamaya gelenlerin hepsi atlarından ve arabalarından inip, saygı alâmeti olarak başlarını yere koydular. Sultan yanlarına gelince de, birer birer elini öptüler. Bundan sonra, Sultan ve onu karşılayanlar, hep birlikte Kayseri'ye hareket ettiler. Sultanın saltanat alayı kısa sürede Kayseri'ye ulaştı. Bu arada şarkıcıların, çalgıcıların ve mehter takımının icra ettiği müzikle saltanat alayı şehrin içinden geçerken yeri göğü inletiyordu. Öte yandan, evlerinin kapı ve pencerelerine çıkmış olan erkek, kadın, çocuk bütün şehir halkı da bu görkemli alayı gıptayla seyrediyordu³⁸³.

Keykubâd ve saltanat alayı, şehir halkının sevgi gösterileri ve alkışları arasında saraya geldi. Burada Keykubâd için tekrar tahta çıkış töreni yapıldı. Türk âdeti gereğince, Keykubâd'ın üzerine *altın* (dinar), *gümüş* (dirhem) *paralar* ve *şâhâne inciler* saçıldı. Başta şehrin sübaşısı *Hokkabaz oğlu Seyfeddîn Ebûbekir* olmak üzere büyük küçük bütün beyler ve memurlar, birer birer gelip, Sultana bağlılık yemini ettiler ve hediyelerini sundular³⁸⁴.

³⁸² Karahanlı hükümdarlarının kullandıkları çetirlerin rengi kırmızı, vezirlerinininki ise siyah idi (Kaşgarlı Mahmûd, 1941, III, 41; Köprülü, 1983: 58; Genç, 1981: 149 vd. Türkiye Selçuklularındaki bu renk değişikliği, Abbâsî Halifeliğinin etkisiyle meydana gelmiş olabilir.

³⁸³ İbn Bîbî, 1956: 212; 1996: I, 230; Selçuknâme, 2007: 73; Tenvâir-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 197 vd.

³⁸⁴ İbn Bîbî, 1956: 213; 1996: I, 231; Selçuknâme, 2007: 73; Tenvâir-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 198 vd.

Keykubâd, Kayseri'de birkaç gün dinlenip, devlet işlerini düzene koyduktan sonra Aksaray'a hareket etti. Aksaray halkı, Selçuklu tahtının yeni sahibi Alâeddîn Keykubâd'ı *Pervâne kervansarayında* karşılayıp, sevinç gösterileri ve saçılar arasında şehre götürdü³⁸⁵. Keykubâd, Aksaray'da iki gün dinlendikten sonra son durağı Konya'ya gitmek üzere yola çıktı. Aksaray'ın ileri gelenlerinden, *Alîîlerinden*³⁸⁶ ve *İğdişlerinden*³⁸⁷ oluşan bir grup, Konya sınırına kadar Sultana refakat etti³⁸⁸.

Sultan Alâeddîn Keykubâd'a en görkemli karşılama töreni Konya ileri gelenleri ve halkı tarafından yapıldı: Yeni Sultanın başkente doğru gelmekte olduğunu duyan Konya'nın sivil

³⁸⁵ İbn Bibî, 1956: 213 vd.; 1996: I, 231; Selçuknâme, 2007: 73; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 199.

³⁸⁶ Bilindiği gibi, Ahilik, Fütüvvet teşkilâtının Anadolu'daki bir versiyonudur. Daha doğrusu, Anadolu'daki Ahilik, Fütüvvet teşkilâtının tamamen millî, yani Türklere özgü bir şeklidir. Dolayısıyla Anadolu Ahiliği, Fütüvvet teşkilâtından farklı olarak Türk kültürünün ağırlıklı damgasını üzerinde taşımakta idi.

Ahîlerin devlet hayatında resmî bir görevleri yoktu. Fakat devlet, resmî törenlerde, tıpkı devlet adamları gibi onlara da protokolde yer vermekteydi. Daha doğrusu, Türkiye Selçuklu sultanlarının tahta çıkma (cûlus), biat, karşılama, uğurlama, kutlama ve taziye törenlerine sivil ve asker bütün devlet erkânının yanı sıra Ahîler ve İğdişler gibi sosyal zümreler de katılmakta idiler. Bu törenlere bütün devlet erkânının katılmalarını ve yeni sultana büyük ilgi göstermelerini normal ve doğal karşılamak gerekir. Çünkü onlar, yeni yönetimde de yerlerini korumak ve sağlamlaştırmak kaygısında idiler. Fakat, Ahîler ve İğdişler gibi sosyal zümrelerin böyle bir kaygıları yoktu. Öyle anlaşıyor ki, onların bu davranışlarında, devletlerine ve hükümdarlarına sahip çıkma gibi samimi bir düşünce hâkimdi.

³⁸⁷ "İğdiş" sözü "*beslemek, yetiştirmek, terbiye etmek*" anlamına gelen eski Türkçe "igid-" filinden yapılmış bir isim olup, "*beslenmiş, yetiştirilmiş, terbiye edilmiş*" demektir. İğdiş adı, ilk defa Karahanlı döneminde yazılmış ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig'de geçer. Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hâcib2e göre, İğdişler, Karahanlı döneminde şehir halkının ve ordunun yiyecek ve mal ihtiyacını sağlamaktan sorumlu sosyal bir zümre idiler. Dolayısıyla kımız, süt, yün, yağ, yoğurt, peynir gibi yiyecekler ile evin rahatını temin eden yaygı ve keçe gibi malzemeler, hep İğdişler tarafından üretilirdi. XII. yüzyılın sonlarından itibaren Türkiye Selçuklularında da görülen bu zümre, Farsça kaynaklarda "igdişân", Arapça kaynaklarda da "egâdişe" şeklinde anılmıştır. Başlarındaki reislere de "İğdiş başı", "emîr-i igdişân" veya "emîr-ül-egâdişe" denmiştir. İğdişlerin görevlerine gelince, bunlar vergi yazmak, vergi toplamak gibi genellikle malî işlerdi. İğdişler, tıpkı Ahîler gibi devlet protokolünde yer almışlar ve gerektiği zaman şehirlerinin savunmasına da katılmışlardır. İğdişler hakkında geniş bilgi için bkz., Cl. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, 1984, s. 193 vd. ; F. Sümer, Selçuklular Tarihinde İğdişler, TDAD, 35, (1985), s. 9-23; T. Baykara, Türkiye Selçukluları Devrinde Konya, Ankara 1985, s. 101-104.

³⁸⁸ İbn Bibî, 1956: 214; 1996: I, 231 vd.

ve asker bütün ileri gelenleri, camilerin şerefelerini tıpkı gelin odası, padişâh sarayı gibi yaldızlı ve ipekli kumaşlarla süsleyip, görülen yerlere elbiseler astılar. Kendileri de bayramlık elbiselerini giyip, en kıymetli mücevherlerini taktılar. İçine silâhlarını ve her türlü eşyalarını koydukları ve cüsseli mandaların çektiği 500 seyyar ve 300 sabit olmak üzere toplam 800 köşk ile yola çıktılar. Sultanı *Obruk* mevkiinde karşıladılar. Sultanın gelişi şerefine süslenmiş koçlar ve sığırlar kurban ettiler. Türk âdeti gereğince Sultanın üzerine altın ve gümüş paralar saçtılar. Sultana her çeşitten değerli hediyeler sundular. Başta *sübaşı Hiisâmeddîn Arif* olmak üzere Konya'nın sivil ve asker bütün devlet erkânı birer birer huzura çıkıp, Sultanın elini öptüler. *Obruk*'daki bu karşılamadan sonra, saltanat alayı (mevkib-i hümayun) iki menzil (iki konak arasındaki yol) daha yol gideyerek, Konya'nın Ruzbe düzlüğünde konakladı³⁸⁹.

Sabahleyin, pek az mesafede bulunan Konya'ya hareket edildi. Devlet adamları ve komutanlar, her türlü sabotaj ihtimalini göz önüne alarak, Sultanın Konya'ya girişi sırasında güvenliğini sağlamak için muazzam tedbirler aldılar: Özellikle, 1000 kişiden oluşan büyük bir *Ahî grubu*, bazıları yaya, bazıları süvari olarak saltanat alayının (kevkebe-yi hümayun) etrafını üç fersah uzunluğunda ve genişliğinde³⁹⁰ bir çember gibi sarmış bulunuyordu. Bayraktar, alayın önünde Sultanın sancağını taşıyordu. 50 kadar seçkin silâhdâr, ellerinde gürzleri, *Şam ve Taşkent* yapısı yayları, *Gilân ve Hint* yapısı kalkanlarıyla Sultanın yakın korumasını yapıyordu. 60 kadar *cameidâr*, içinde Sultana ait nefis elbiseler ve altın sırmalı hil'atler bulunan bohçaları kucaklamış olarak belirli bir mesafede Sultanın atını takip ediyordu. Elllerinde demir topuz (debbuz), ve nacak (teberzin) bulunan Türk, Kazvinli, Deylemli, Frank, Rum ve Rus kökenli 500 çavuş, Sultana yol açıyor ve alayın düzenini sağlıyordu. Tıpkı silâhdârlar

³⁸⁹ İbn Bîbî, 1956: 214 vd.; 1996: I, 232 vd.; Selçuknâme, 2007: 74; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 200 vd.

³⁹⁰ Fersah, bir uzunluk ölçüsü olup, aşağı yukarı 5 km'lik bir yola tekabül etmektedir. Bu yol normal yürüyüşle 4 saatte alınabilmektedir. Buradaki ölçü bir hayli abartılmıştır. Belirli aralıklarla bile de olsa 1000 kişinin çevirebileceği alan bir km'yi geçmez.

gibi bellerinde altın kılıçlarıyla 120 kadar *cânlâr* da, Sultanı korumak için yakın çevresinde yürüyordu. Sultan, kafilenin tam ortasında, atının üzerinde başında tacı, üzerinde kartal armalı siyah çetri açılmış bir vaziyette ilerliyordu. Sultanın atını, kalfanın eteğini kemerine toplamış olan Beylerbeyi Seyfeddîn Ayaba yediyordu³⁹¹. Bu, gerçekten de emsali hiçbir devirde görülmemiş göz kamaştırıcı bir tören idi. Sultan Alâeddîn Keykubâd da, gördüğü bu görkemli karşılamadan dolayı son derece memnun kalmıştı.

Saltanat alayı Konya'ya yaklaşınca, beyler saygı alâmeti olarak topluca atlarından indiler. Tıpkı Kayseri'de olduğu gibi, Konya halkı da, kapılarının önüne ve pencerelerine çıkmış olarak saltanat alayının bu görkemli geçişini seyrediyordu. Keykubâd'ın kafilesi, bugünkü Alâeddîn tepesinin yanında bulunan saltanat sarayına indi. Keykubâd, burada tekrar tahta çıkarıldı. Üzerine çok miktarda altın, gümüş para ve mücevher saçıldı. Öyle ki, o gün bu paraları ve mücevherleri toplayanlar, ölünceye kadar geçimlerini sağlayacak bir servete sahip oldular. Öte yandan, Alâeddîn Keykubâd'ın tahta çıkışını kutlamak için günlerce süren sazlı, sözlü, içkili, yemekli şenlikler (*bezın*) düzenlendi. Bu şenliklerde herkes bol bol yiyip, içti ve eğlendi. Bu arada Konya'nın ileri gelenleri, birer birer gelip, her biri kendi imkânı ölçüsünde, makam ve mevkiine göre, mücevher, para (altın, gümüş), elbise, at, esir ve gulâmlardan oluşan hediyelerini Sultana sundular ve bağlılık yemini ettiler³⁹².

³⁹¹ İbn Bîbî, 1956: 215 vd.; 1996: I, 233 vd.; Selçuknâme, 2007: 74; Tevârih-i Âl-i Selçuk, 1902: IV, 201 vd. .

³⁹² İbn Bîbî, 1956: 127-219; 1996: I, 234-237; Selçuknâme, 2007: 74; Tevârih-i Âl-i Selçuk, 1902: 203-207. Yazıcızâde Ali, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın tahta çıkışı sırasında Oğuz töresince "*ulu bir toy*" verdiğini, bu toyda çeşitli yemekler yendiğini, çok miktarda kımız, inek sütü, misk kokulu şerbet içildiğini, Kayı ve Bayat beylerine "Sağ Kol Beylerbeyliği", Bayındır ve Çavuldur beylerine "Sol Kol Beylerbeyliği", 24 Oğuz boyunun beylerinin her birine de ayrı ayrı beylik verildiğini belirtir. Yine Yazıcızâde, Sultanın bu geleneği bütün saltanatı boyunca devam ettirdiğini söyler (Tevârih-i Âl-i Selçuk, 1902: IV, 214 vd.). Fakat bu bilgiler, Yazıcızâde'nin çevirisini yaptığı İbn Bîbî'nin eserinde yer almamaktadır. Yazıcızâde'nin bu bilgileri tamamen uydurmuş olduğunu söylemek mümkün değildir. O halde, Yazıcızâde'nin yaşadığı zamanda (XV. yüzyıl) Oğuz gelenekleri hâlâ canlılığını koruyor olmalı ki, o da bu gelenekleri büyük ölçüde bu çeviriye yansıtmıştır.

Ertesi gün Sultan Alâeddîn Keykubâd, devlet adamlarını huzuruna davet ederek, onlarla ilk toplantısını yaptı. Bu toplantıda Keykubâd, tahta çıkış haberinin Uç beylerine bildirilmesini istedi. Bunun üzerine saray kâtipleri (ketebe-yi dergâh) ve Büyük Dîvân (Dîvân-ı A'lâ) yazıcıları (münşî) göreve çağrıldı. Uç beylerinden her birine makam ve mevkilerine göre fermanlar yazıldı. Fermanların üzerine Keykubâd'ın tuğrası ve tevkîsi çekildikten sonra, bunlar birer ulak ile Uç beylerine gönderildi. Merkezi Kastamonu olan *Sağ Kol Uç Beylerbeyi Hiisâmeddîn Çoban* ve merkezi Ankara olan *Sol Kol Uç Beylerbeyi Seyfeddîn Kızıl* başta olmak üzere bütün Uç beyleri paralar (altın ve gümüş) ve kölelerden oluşan hediyeleriyle birlikte kısa sürede Konya'ya gelip Sultanın huzuruna çıktılar. Bağlılıklarını bildirip, hediyelerini sundular. Sultan da her birinin beylik ve makam menşurlarını yeniledi; rütbe ve derecelerini yükseltti. Sultanın eğlence meclislerine ve düzenlediği yarışmalara katılıp hoşça vakit geçirdikten sonra, hepsi mutluluk içinde işlerinin başına döndü³⁹³.

Buraya kadar verdiğimiz geniş bilgiden anlaşılaçağı üzere, *Alâeddîn Keykubâd, devlet adamlarının ve komutanların seçim ve tercihi ile iş başına getirilmiştir. Bu seçimi ve tercihte, öteki adaylara göre Alâeddîn Keykubâd'ın sahip olduğu iistiin meziyetlerin ve özelliklerin başlıca rolü olmuştur. Onun kindarlık, kıskançlık ve sert tutumu gibi özellikleri ise göz önüne alınmamıştır.*

Alâeddîn Keykubâd için Sivas, Kayseri, Aksaray ve Konya'da yapılan karşılama, uğurlama, kutlama, başsağlığı dileme ve biat törenlerinin hepsi son derece görkemli geçmiştir. Bu törenlerde sivil ve asker devlet erkânının Keykubâd'a gösterdikleri büyük ilgiyi normal ve doğal karşılamak gerekir. Çünkü onlar, yeni yönetiminde de yerlerini korumak ve sağlamlaştırmak kaygısında ydılar. Fakat, burada Ahîler ve İğdişler gibi sosyal zümreler ile halkın Keykubâd'a gösterdiği büyük ilgi son derece anlamlıdır. Öyle anlaşıyor ki, bu büyük ilginin temelinde, bu zümreler ile halkın kendi devletlerine ve hükümdarlarına sahip çıkma gibi bir düşünce yatmaktaydı. Çünkü Keykubâd'ın 8 sene gibi uzun bir süre hapiste tutulmasıyla kendisine ağır bir mağ-

³⁹³ İbn Bibî, 1956: 220; 1996: I, 238; Münecsimbaşı, 2001: II, 59; Tevârih-i Âl-i Selçuk, 1902: IV, 208.

duriyet hayatı yaşattırılmıştı. Bu durum ise, merhamet duyguları çok yüksek olan Türk halkı ile sosyal zümrelerin vicdanını son derece rahatsız etmişti. Dolayısıyla Türk halkı ve zamanın en önemli sosyal zümreleri, bu tahta çıkarılma olayını bir mağduriyetin telâfisi olarak görmüşler ve değerlendirmişlerdir. Öte yandan Selçuklu sultanları da, devlet içinde resmî bir görevleri olup olmamasına bakmaksızın Ahîler ve İğdişler gibi sosyal zümreleri daima itibarlı tutmuşlar ve onların güçlerinden zaman zaman faydalanmışlardır³⁹⁴.

4. Abbasî Halifesinin Elçisi Konya'da

Alâeddîn Keykubâd'ın tahta çıkışına gösterilen büyük ilgi sadece Anadolu ile sınırlı kalmamıştır. Özellikle Abbâsî Halifesi *Nasır Lidinillâh*, Konya sarayına elçisini göndererek, Keykubâd'ı halifelik makamının manevî otoritesiyle bizzat onurlandırmıştır. Kaynaklarda halifenin elçisinin Konya'ya gelişi ve burada görkemli bir şekilde karşılanışı, ağırlanışı ve uğurlanışı şöyle anlatılmıştır: Sultan İzzeddîn Keykâvus'un ölümü üzerine Selçuklu tahtına Alâeddîn Keykubâd'ın çıkmış olduğunu duyan halife Nasır Lidinillâh, Keykubâd için "*saltnat menşuru*" (menşur-ı saltanat), "*Anadolu'nun tevcih fermanı*" (niyabet-i hükümet-i memâlik-i Rum), "*padişahlık hil'atı*" (teşrif-i padişahî), "*sultanlık kılıcı*" (hüsam-ı tacdarî), "*sarık*" (imâme), "*yüzük*" (neğin-i kamgarî) gibi hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleriyle "*yuları, başlığı, üzengisi siislî ve nalı altından olan bir binek atı*" ve "*içi para dolu tabaklar*"dan oluşan hediyeler hazırlattı. Halife, bu hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri ile hediyeleri, şeyh Ebû Abdullah Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî ile birlikte Keykubâd'a gönderdi³⁹⁵. Keykubâd, bu haberi duyunca çok sevindi. Zira Abbasî Halifeliği, askerî ve siyasî gücünü çoktan yitirmiş ise de, bu makamın İslâm dünyası üzerindeki manevî itibarı hâlâ çok yüksekti.

Keykubâd, kıymetli misafirini karşılamak üzere komutanlardan, Konya kadılarından, imamlardan, şeyhlerden, mutasavvıflardan, âyandan (*eşraf, müteberân*) ve Ahîlerden oluşan kalabalık

³⁹⁴ Koca, 2007: 297-311.

³⁹⁵ İbn Bîbî, 1956: 230, 232; 1996: I, 248, 251.

bir topluluğu Zincirli mevkiine gönderdi. Bu topluluk, halifenin elçisi Sühreverdî'yi Zincirli mevkiinde karşılayıp, onu Konya'ya getirdi. Keykubâd da, kıymetli misafirini Konya'nın girişinde karşıladı. Fakat Alâeddîn Keykubâd, Sühreverdî'nin yüzünü görünce âdeta şok oldu. Çünkü, *"hapishaneden kurtulduğu günün gecesinde gördüğü rüyada Alâeddîn Keykubâd'ın ayağındaki bağı çıkaran, onu elinden tutup atına bindiren ve kendisine amacına ulaştın, muradına erdin"* diyen utangaç ihtiyar, şimdi karşısında duran Sühreverdî idi. Sühreverdî'nin tıpkı rüyadaki gibi saygı telkin eden sâkin ve nurânî bir görünüşü vardı. Keykubâd, şokun verdiği kısa bir duraksamadan sonra rüyasında hayatının en büyük müjdesini veren Sühreverdî'yi büyük bir minnet ve şükran duygusu içinde kucakladı. Bununla birlikte Sultan, yaşadığı şokun hâlâ etkisi altındaydı. Fakat yine de, Sultanın memnuniyeti ve sevinci, her halinden belli olmaktaydı. Samîmî kucaklaşmadan sonra Sultan, Sühreverdî'nin elini öpmek istediye de, o buna müsaade etmedi³⁹⁶. Bundan sonra Sühreverdî ve maiyeti, dinlenmeleri ve ihtiyaçlarını gidermeleri için kendilerine ayrılan konuta götürüldüler.

Ertesi gün Keykubâd, Şeyh Sühreverdî'yi makamında kabul etti. Şeyh Sühreverdî, yanında getirdiği hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleri ile süslü at ve paralardan oluşan hediyeleri birer birer Sultana sundu. Keykubâd, halifenin gönderdiği hil'ati ve sariği (imâme) orada giydi. *Âdet olduğu üzere de Halifelik makamından getirilen bir kırbaçla Alâeddîn Keykubâd'ın sırtına sembolik olarak 40 defa vuruldu. Bundan güdülen maksat, Sultanın biitiin saltanatı boyunca adâletten ayrılmaması gerektiğini daima kendisine hatırlatacak bir uyarıda bulunmaktır.* Öte yandan, Sultanın bu törende halifenin göndermiş olduğu ata da binmesi gerekiyordu. Bunun için Sultan ile şeyhin şehirde birlikte yapacakları bir gezi (*seyran*) plânlandı. Sultan, halifenin göndermiş olduğu ata, şeyh Sühreverdî başka bir ata bindi. Sultanın üzerine hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olarak, tepesinde kartal alemleri bulunan siyah çetiri tutuldu. Alemdâr da, yine hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olarak, Sultanın sancağını açmış bir halde kafilenin en önünde yerini almış idi. İşte tam bu sırada, Türk

³⁹⁶ İbn Bibî, 1956: 230 vd.; 1996: I, 249 vd.; Müneccimbaş, 2001: II, 59.

âdeti gereğince, orada hazır bulunanların üzerine halifenin göndermiş olduğu tabakların içindeki paralar saçıldı. Bundan sonra mehter müziği eşliğinde Sultan ile şeyhin gezileri başladı. Şehir halkı ise, bu görkemli töreni gıptayla seyrediyordu³⁹⁷.

Sultan ile şeyhin birlikte yaptıkları bu gezi, devlet törenlerinin bir parçası olduğu için çok uzun sürmedi. Bir süre sonra Sultan ve kıymetli misafiri birlikte saraya döndüler. Yine birlikte yemek yediler. Bundan sonra saray sanatçılarının (*kuvvalân-ı hâss*) konseri başladı. Musikî o kadar etkili oldu ki, şeyhin yanında bulunan müritleri, vecde gelerek, semaya kalktılar. Bu sırada, Sultan ve büyük emîrlerden *Celâleddîn Karatay* başta olmak üzere bütün devlet büyükleri, kendi istek ve gönül rızalarıyla şeyhin tarikatına (Fütüvvet) girerek, ona bağlandılar³⁹⁸.

Şeyh Sühreverdi, bir süre Konya'da kalarak, tarikatını yaymıştır. Bu arada Sultan ve Sühreverdi, defalarca birbirlerini ziyaret edip görüşmüşler ve uzun uzun sohbet etmişlerdir³⁹⁹. Öte

³⁹⁷ İbn Bibî, 1956: 232 vd.; 1996: I: 251.

³⁹⁸ İbn Bibî, 1956: 233; 1996: I, 251; Münecimbaşı, 2001: II, 59. Siyasî otoritesinden sonra gittikçe dinî otoritesini de yitirmiş olan Abbâsî Halifeliği, en-Nasır Lidinillâh Ebû'l-Abbâs Ahmed'in halifeliği zamanında (1180-1225) "Fütüvvet" teşkilâtı vasıtasıyla yeni bir hamle yapma fırsatı bulmuştur. Annesi Türk olan en-Nasır Lidinillâh, bazı mutasavvıf bilgilerin etkisiyle, önceleri tepki gösterdiği "Fütüvvet" teşkilâtına girmiş ve kısa sürede yeniden düzenlediği bu teşkilâtın en büyük lideri olmuştur. Halife en-Nasır Lidinillâh, sadece sayıları epeyce kalabalık olan ve zaman zaman birbiriyle çatışan inanç ve fikir gruplarını "Fütüvvet" teşkilâtı içinde toplayıp, manevî otoritesini sağlamamakla kalmamış, aynı zamanda bu teşkilâtı siyasî emellerine vasıta yaparak, otoritesini bütün İslâm dünyasına yayma başarısını da göstermiştir. (Geniş bilgi için bkz. Angelika Hartmann, *An-Nasır Li-Din Allâh* (1180-1225), Politik, Religion, Kultur in der spaeten Abbâsidenzeit, Berlin, 1975). Öyle ki, onun zamanında Müslüman hükümdarları âdeta birbiriyle yarışmasına "Fütüvvet" teşkilâtına birer birer katılmışlar; halifeden Fütüvvet ve diğer hâkimiyet sembolleri almışlardır. Bu teşkilâta ilk katılan Türkiye Selçuklu sultanı I. İzzeddin Keykâvus'tur. Görüldüğü gibi Keykâvus'u Sultan I. Alâeddin Keykubâd izlemiştir. (Koca, 1997: 63 vd.).

³⁹⁹ Bu görüşmelerin birinde Sühreverdi'nin yanında Mevlânâ'nın babası Bahâeddin Veled de bulunmuştu. Sultan, bu görüşmede Sühreverdi'nin Konya'ya geldiği gece "başının altına, göğsünün ham gümüşe, göbeğinden aşağısının tamamen tunca, her iki kalçasının kurşuna, iki ayağının da kalaya dönüştüğü" şeklinde bir rüya görmüş olduğunu her iki şeyhe anlatmış ve onlardan bu rüyanın yorumlanmasını istemiştir. Sühreverdi, bu hususta bir şey söylemek istememiş, rüyanın yorumunu Bahâeddin Veled'e havale etmiştir. Bahâeddin Veled, bu rüyayı şöyle yorumlamıştır: "*Sen dünyada oldukça, insanlar rahat ve temiz yaşayacaklar ve altın gibi kıymetli olacaklar. Senin ölümünden sonra, oğlunun zamanı, senin zamanına*

yandan, Anadolu'nun Müslüman halkı da şeyh Sühreverdî'yi yalnız bırakmamıştır. Başta Konya'nın yaşlı, genç, âyan ve Ahîleri olmak üzere memleketin her yerinden gelen din ve tarikat mensupları, birer birer şeyhi ziyaret etmişler; sünnet, şeriat, tarikat ve hakikat konularında nasiplerini almışlardır⁴⁰⁰.

Konya'dan ayrılma zamanı gelince, Sultan, "*gönül alma ve nafaka verme geleneğine uyarak*", şeyhe büyük emîrlerden Celâleddîn Karatay ve Necmeddîn Ebû'l-Kasım Tusî vasıtasıyla "*7 bin adet altın, 5 bin adet sultanî dinar, ayrıca 500, 150 ve 100'lik miskaller (1,5 dirhem) halinde basılmış 'alâî altınları*⁴⁰¹, *katırlar, Arap ve iğdiş atları, Rum köleleri ve elbise dolu sandıklardan oluşan çok çeşitli hediyeler*" gönderdi. Zincirli hanına kadar kendisine refakat ederek, onu buradan uğurladı. Ayrıca, Malatya'ya kadar şeyhe eşlik ve kılavuzluk etmek üzere büyük emîrlerden ve saray mihmândarlarından bazılarını görevlendirdi. Bunlar, halifenin elçisine ve adamlarına Malatya'ya kadar eşlik ve kılavuzluk ettiler. Yol boyunca da, onların rahatlarını ve ihtiyaçlarını sağladılar⁴⁰².

Şeyh Sühreverdî, Malatya'da devrin ünlü mistik bilginlerinden *Necmeddîn Razî (Daye)* ile karşılaştı. Sühreverdî, bu ünlü bilgene Sultan Alâeddîn Keykubâd'tan övgüyle bahsederek, ona Konya'ya gitmesini tavsiye etti. Bu tavsiye üzerine Necmeddîn Razî yönünü Konya'ya çevirdi. Şeyh Sühreverdî de memnuniyet içinde Bağdat'a döndü. Sühreverdî, Bağdat'ta ilk iş olarak, halifenin huzuruna çıkıp seyahatı hakkında bilgi verdi. Sultanın

nispette gümüş derecesine, oğlunun oğlu zamanı tunç mertebesine düşecek. Alçak ve haris insanlar baş olacaklar. Saltanat üçüncü kuşağa geldiği vakit, her taraf karışacak. Halk arasında dürüstlük, vefa ve şefkat kalmayacak. Dördüncü ve beşinci kuşakta ise, Anadolu tamamıyla harap olacak. Her yeri fesat ehli kaplayacak, Selçuklu âilesi zevale uğrayacak, dünyanın nizamı çığırından çıkacak, soysuz küçükler büyüklerin yerine geçecek, önemli işler alçak adamların elinde kalacak. Peygamberimizin, 'İşler ehli olmayanlara verilirse, işte o zaman kıyametin kopmasına hazır ol' buyruğu veçhile her tarafta hâriciler çıkacak, Moğol istilâsı bütün dünyayı harabeye çevirecek. Din bilginlerinin, vakâr ve temkin sahibi şeyhlerin izleri silinecek. Yeryüzünden bereket kalkacak. Zavallı insanlar, büyük kıyametin kopmasını mumla arayacaklar". Gerçekten de, Sultan Alâeddîn Keykubâd'dan itibaren Türkiye Selçuklu tarihinin akışına bakılacak olursa, olayların gelişmesi, bu rüya yorumunda olduğu şekilde cereyan etmiştir. (Eflâkî, 1973: I, 135)

⁴⁰⁰ İbn Bibî, 1956: 233; 1996: I, 251 vd.

⁴⁰¹ Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın bastırıldığı ve kendi lakabıyla anılan özel para.

⁴⁰² İbn Bibî, 1956: 233 vd. 1996: I, 252; Müneccimbaşı, 2001: II, 59.

kendisine duyduğu saygı ve bağlılık dileklerini bildirdi ve gönderdiği hediyeleri sundu. Halife, Sultan Alâeddîn Keykubâd ve Selçuklu devlet adamlarının topluca Fütüvvet teşkilâtına girmelerinden dolayı son derece memnun oldu⁴⁰³.

5. Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın İktidarı Önündeki Engelleri Kaldırma ve İktidarını Güçlendirme Faaliyetleri: Toplu Ümerâ Tasfiyesi

Türkiye Selçuklu sultanları, Sultan III. Kılıç Arslan'dan beri (1204) bir bakıma demokratik bir yöntemle, yani devlet adamları ile büyük komutanlarının seçimi ve tercihi ile işbaşına gelmekteydiler. Fakat bu demokratik yöntemi uygulayan devlet adamları ve komutanlar, bu hizmetlerini zaman zaman kötüye kullanmaktaydılar. *Onların mantığına göre, mademki, tahta çıkacak hanedan üyelerini kendileri belirlemekteydiler, öyleyse, Türkiye Selçuklu sultanları ve siyaseti üzerinde hâkim ve belirleyici unsur da yine kendileri olmalıydılar.* İşte bu durumun en çarpıcı örneklerinden biri de, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın tahta çıkışından sonra yaşanmıştır.

Kendisinden önceki üç Selçuklu sultanı gibi, Alâeddîn Keykubâd da, devlet adamları ve büyük komutanların seçimi ve tercihi ile tahta çıkarılmıştır. Keykubâd'ın tahta çıkarılmasında başlıca rol oynayan *Beylerbeyi Seyfeddîn Ayaba, Emîr-i Âlîûr Zeyneddîn Beşâra, Emîr-i Meclis Miübârizeddîn Behramşâh ve Bahâeddîn Kutluğca* gibi bazı devlet adamları ve büyük komutanlar, bu hizmetlerini kendi amaçlarına ulaşmak için birer vasıta yapmak istemişlerdir. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, onlar, bu hizmetlerini, hem kendi maddî ve manevî güçlerini artırmak hem de istediklerini yaptırmak için Sultan üzerinde siyasî bir baskı aracı olarak kullanmışlardır.

Yaptığı hizmeti en çok kötüye kullanan komutanların başında *Beylerbeyi Seyfeddîn Ayaba* gelmekteydi. Ayaba, daha Selçuklu tahtına çıkarılmadan önce Keykubâd üzerinde baskısını ve etkisini hissettirmiş, ondan bütün hayatı boyunca canına, mevkiine ve malına dokunulmayacağına dair yeminle teyit edilmiş bir belge almıştı. Daha sonra, hem Seyfeddîn Ayaba

⁴⁰³ İbn Bibî, 1956: 234; 1996: I, 253.

hem de diğer devlet adamları ve komutanlar, yaptıkları hizmeti kötüye kullanmaya devam ederek, servetlerini ve maiyetlerini devamlı artırmışlar, Sultanın üzerinde ağır bir baskı kurmuşlardır. Özellikle, resmî ve özel toplantılarda, Sultanın eğlence meclislerinde yetki ve sorumluluklarının dışına çıkarak, baskılarını gittikçe ağırlaştırmışlardır⁴⁰⁴.

Büyük hükümdarların bazı ortak özellikleri vardır. Bu özelliklerden biri de şudur: *Büyük hükümdarlar, yönetimde güçlü hale gelebilmek için, önce bütün güç odaklarının desteğini kazanmaya ve kullanmaya çalışırlar. Başka bir deyişle onlar, bütün güç odaklarını bazen gayelerine uygun vaatlerle bazen de maddî tavizlerle davalarına kazanırlar. İktidarlarını kurup güçlendirdikten sonra da, bu güç odaklarını birer birer bertaraf ederler. Zira gerçek bir otorite, hiçbir zaman ortaklık ve rakip tanımaz. İşte, Alâeddîn Keykubâd da, otoritesi önünde engel tanımaz her büyük lider gibi, iktidarını kurup yerleştirmeye kadar, yani 3 yıl, büyük komutanların baskı ve tehditlerine katlandıktan sonra bu komutanların hepsini tasfiye ederek, iktidarını daha da güçlendirmiştir.* Şimdi, Sultan ile devlet adamları ve büyük komutanlar arasında geçen bu otorite mücadelesinin hikâyesini vererek, sorunu değerlendirmeye çalışalım:

Sultan Alâeddîn Keykubâd, bir süre devlet adamları ve komutanların baskı ve tehditlerine katlanarak, onları idare etme yoluna gitmiştir. Bu arada, Alâ'yye ve Alara kalelerini fethe-dip, iktidarını güçlendirmiş, itibarını yükseltmiştir (1223). Daha da önemlisi o, Konya, Sivas, Alâ'yye ve diğer şehirlerdeki surların ve kalelerin yapım masraflarının büyük bir kısmını komutanlarının üzerine yükleyerek, onları maddeten zayıflatmaya çalışmıştır. Bu durum, komutanları son derece rahatsız etmekle birlikte⁴⁰⁵ onların maddî güçlerini pek fazla etkilememiştir. Gerçekten de, komutanlardan bazılarının maddî ve siyasî gücü, hâlâ Sultanın gücünü gölgede bırakacak durumdaydı. *Meselâ, Sultanın mutfağında saray görevlileri için günde 30 baş koyun kesi-*

⁴⁰⁴ İbn Bîbî, 1956: 265; 1996: I, 283; Selçuknâme, 2007: 86; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 271.

⁴⁰⁵ Bu hususta Anonim Selçuk-nâme'de "Onlar, bütün mallarını buraya sarf etmekle kalplerinde Sultana karşı bir kin uyandı" denmiştir. (Anonim Selçuk-nâme, 1952: 29).

lirken, Beylerbeyi Seyfeddîn Ayaba'nın mutfağında adamları için 80 veya 100 baş koyun birden kesilmekteydi⁴⁰⁶. Üstelik, sofratakimlerinin hepsi de işlemeli altın ve gümüşten idi. Gösterişe çok düşkün bir zat olan Ayaba, yiyecek ve giyeceklerinde son derece titiz davranır, itibarı ve keyfi için de hiçbir masraftan kaçınmazdı. Taraftar ve itibar kazanmak için de ölçüyü aşan cömertliklerde bulunurdu. Kendisini öven en yeteneksiz ve küçük şairlere, en önemsiz ziyaretçilerine bile 1000 dinardan aşağı bağışta bulunmazdı⁴⁰⁷. Onun hayatında görülen bu gösteriş ve şatafat, Müslümanlığın gerektirdiği mütevazılık ve sadelikle bağdaşır gibi değildi. Fakat o, lüksten ve gösterişten hiçbir zaman vazgeçmezdi. Sofrasında kızarmış keklik eti, yaz ve kış, hiçbir zaman eksik olmazdı. Yapılan işlerde ihmal ve eksiklik gördüğü zaman da, en şiddetli şekilde tepki gösterirdi. Devrin kaynağı İbn Bibî'de, onun gösterişe ve dünya zevklerine fazlaca düşkünlüğüne dair şöyle bir olay anlatılmıştır: Bir kış mevsiminde çok kar yağmıştı. Her yeri kar ve don kaplamıştı. Şiddetli soğuklar ve don, hiç kimsenin dışarıya çıkmasına imkân vermemişti. Bu yüzden avcılar keklik avına gidememişler; dolayısıyla Ayaba'nın sofrasına da kızarmış keklik eti çıkarılamamıştı. Ayaba, sofrasında kızarmış keklik etini göremeyince, bu işten sorumlu görevliyi (han-sâlar) huzuruna çağırarak, onu ağır sözlerle azarlardı. Sofra sorumlusu, "Şiddetli soğuklardan ve buzun fazlalığından avcılar ava çıkamadılar" diyerek, özür diledi. Buna karşılık Ayaba, sofratakimine, "Derhal şehri arayıp keklik bulsunlar. Eğer bundan sonra sofrada keklik eti göremezsem, o calil başına neler geleceğini sen düşün!", şeklinde çıktı⁴⁰⁸. Bu tehdit, tesirini hemen göstermiş, Seyfeddîn Ayaba'nın emri derhal yerine getirilmiştir.

Artık, Beylerbeyi Seyfeddîn Ayaba, azametinin ve kibrinin doruk notasında bulunuyordu. Devlet işlerinde tek ve en yetkili kişi durumundaydı. Hiç kimse ondan izinsiz Sultanın yanına bile

⁴⁰⁶ İbn Bibî, 1956: 203, 265; 1996: I, 222, 283; Selçuknâme, 2007: 86; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 188, 271.

⁴⁰⁷ Selçuklu devrine göre, büyük bir servet olan bu 1000 dinarlık bağış, bir hayli abartılmış gözükmektedir.

⁴⁰⁸ İbn Bibî, 1956: 203 vd.; 1996: I, 222; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 188.

yaklaşamıyordu. Kaynağın ifadesiyle, “*Biitiin komutanlar, onu kendilerinin başkanı ve büyüğü olarak görmekteydiler. Bunlar, her türlü işte önce onun görüşünü alırlar ve ona göre davranırlardı. Saray görevlilerinden hiç kimse, ona karşı gelmeye cesaret edenmiyordu*”⁴⁰⁹. Özetle söylememiz gerekirse, Seyfeddîn Ayaba ve ekibi, sarayı tamamen kontrolleri altına almış bulunuyorlardı. Sultan Alâeddîn Keykubâd’ın iktidarı ise, onların gölgesinde kalıyordu⁴¹⁰.

Öte yandan, Sultan Alâeddîn Keykubâd, Ayaba ve onunla birlikte hareket eden komutanların tutum ve davranışlarından dolayı çok rahatsız idi. İktidarını tahdît ve tehdit eden bu güçlere karşı, içinde derin bir kin ve nefret duymaktaydı. Fakat Sultan, bu komutanların güçlerinden çekindiği için açık bir tepki ortaya koyamıyor, onları görevlerinden alamıyordu. Ancak, bu durumu ortadan kaldırmak için fırsat kolluyor, olumsuz bir gelişmeye meydan vermemek için de dikkatli davranıyor, onlarla iyi geçinmeye çalışıyordu. Bu arada, devlet adamlarının ve komutanların devlet hizmetindeki gayretlerinin azlığından sık sık dem vuruyor, alçak perdeden de olsa onları eleştiriyordu. Buna karşılık Seyfeddîn Ayaba ve ekibi de boş durmuyordu. Sarayda kurdukları istihbarat ağı ile Sultanı devamlı kontrol ediyorlar ve onun kendileri hakkında söylediği her şeyi anında haber alıyorlardı. Buna rağmen onlar, Sultan ile aralarında hiçbir şey yokmuş gibi hareket ediyorlar, dışarıya karşı saygı ve hizmette kusur göstermedikleri şeklinde bir görüntü veriyorlardı⁴¹¹.

Görüldüğü gibi, Sultan ile komutanlar arasındaki gizli otorite mücadelesinde bu safhaya kadar hâkimiyet ve üstünlük,

⁴⁰⁹ İbn Bîbî, 1956: 265; 1996: I, 283; Selçuknâme, 2007: 86; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 272.

⁴¹⁰ Seyfeddîn Ayaba ve ekibinin ortaya koydukları tutum ve davranışların bir benzeri Kanunî Sultan Süleyman’ın vezir-i a’zamı İbrahim Paşada da görülmüştür. İbrahim Paşa, devşirme yoluyla saraya alınmış Rum kökenli bir âilenin çocuğu idi. Zekasının kıvraklığı, uyumluluğu, dürüstlüğü ve iyi hizmetleri ile Kanunî’nin dikkatini çekmiş, kısa sürede yükselterek, vezir-i a’zamlık makamına getirilmiştir. Kanunî, bu devşirme paşaya güvenmiş ve geniş yetkiler tanımıştır. Bu durumu İbrahim Paşanın başını döndürmüş, onda “efendisinin efendisi” olma ihtirası uyandırmıştır. Bunun üzerine Kanunî, İbrahim Paşayı feda etmek zorunda kalmıştır.

⁴¹¹ İbn Bîbî, 1956: 265; 1996: I, 283; Selçuknâme, 2007: 86; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 272.

Seyfeddîn Ayaba ve ekibindedir. Sultan ve taraftarları ise, zayıf ve çekingen gözükmemektedir. Seyfeddîn Ayaba ve ekibinin aldıkları hiç de sürpriz olmayan darbe kararının bir tesadüf sonucu duyulması, bu defa hâkimiyet ve üstünlük avantajının Sultana geçmesini sağlamıştır. Sultanı, muhalif devlet adamları ve komutanlar karşısında hâkim ve üstün duruma getiren bu haber şu idi:

Seyfeddîn Ayaba, ekibini, bir gece konağında verdiği ziyafet sofrasında topladı. Bu toplantıda, oldukça fazla yiyip içmenin verdiği rahatlıkla kendilerinden geçmiş olan devlet adamları ve komutanlar, Keykubâd'ı tutuklayıp tahttan indirmeye ve yerine de Koyluhisar'da tutuklu bulunan küçük kardeşi Melik Keyferidûn'u tahta çıkarmaya karar verdiler. Yaptıkları plâna göre, Seyfeddîn Ayaba'nın konağında bir ziyafet verilecekti. Bu ziyafete Sultan da davet edilecekti. Burada, Sultanın adamları bertaraf edilip, kendisi de tutuklanacaktı. Böylece, Seyfeddîn Ayaba ve ekibi, tamamen hükümleri altına alamadıkları Alâeddîn Keykubâd'dan kurtulmuş olacaklar ve devlet idaresinde de istedikleri gibi at oynatabileceklerdi. Devlet adamları ve komutanlar, bu kararla, şimdiden gördükleri Selçuklu iktidarı üzerinde istedikleri gibi hüküm sürme hayaliyle coştular; arka arkaya devirdikleri kadehlerle bu kararlarını kutladılar. Fakat arka arkaya devirdikleri kadehler, onların saltanat sürme hayallerini birden dünyalarını karartacak büyük bir felâkete kapı açtı. İçlerinden biri, toplantı dağıldıktan sonra evine giderken Keykubâd'ın has adamlarından *Hokkabaz oğlu emîr Seyfeddîn*'in yanına uğradı. Alkolün verdiği sarhoşluğun etkisiyle zihnî kontrolünü tamamen yitirmiş olan bu kişi, muhalif devlet adamları ve komutanların darbe kararlarını ve kurdukları tuzağı ona anlatıverdi. Emîr Seyfeddîn, aynı gece Sultanın huzuruna çıkarak, aldığı haberi bildirdi ve kendisini uyardı. Böylece Sultan, duymuş olduğu bu haberle, tehlikede olan hayatını ve tahtını son anda kurtarmış oldu. Öte yandan, durumdan habersiz olan Seyfeddîn Ayaba ve ekibi, ertesi gün plânlarını uygulamaya başladılar. Ayaba, huzura çıkıp, Sultanı gece konağında vereceği ziyafete davet etti. Sultan, mazeret göstere-

rek, Ayaba'yı atlattı. Tuzağa düşmemek için de bundan sonra daha temkinli davranmaya başladı. Devlet adamları ve komutanların hareketlerini de sıkı bir şekilde gözlem altına aldı. Öte yandan, Sultanın kendilerinden kuşkulananmış bulunduğu belli olmasına rağmen, Seyfeddîn Ayaba ve ekibinin küstahlıkları ve densizlikleri azalmadı; aksine artarak devam etti⁴¹². Zira Seyfeddîn Ayaba ve ekibinin hükmetme ihtirası, hiçbir sınır ve engel tanıımıyordu. Üstelik onlar için her şey hâlâ tozpembe gözükmekteydi.

Duyduğu haber, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın hayatını ve iktidarını kurtarmışsa da, henüz tehlike ortadan kalkmış değildi. Derin bir endişe ve korku içinde olan Sultan, artık Konya'da hayatını güvenlikte görmemekteydi. Daha doğrusu o, kendisini burada, muhalif devlet adamları ve komutanların kuvvetleriyle sarılmış gibi hissetmekteydi. Zira Seyfeddîn Ayaba ve ekibinin gölgesi, Selçuklu sarayının dünyasını tamamen karartmış bulunuyordu. Bu yüzden Konya sarayının eski canlılığı sönüp gitmiş; bunun yerini de durgunluk ve kötümserlik havası almış idi.

Sultan, 1223 yılının yaz mevsimini geçirmek bahanesiyle Kayseri'ye gitmeye karar verdi. Keykubâd'ın bundan asıl maksadı, şahsî güvenliği için önce burada bazı özel tedbirler alıp uygulamaktı. Daha sonra bu tedbirleri eski âdetmiş gibi Konya'da ve diğer yerlerde de uygulayarak, niyetinden kuşkulandırmadan devlet damlarını ve komutanları bazı kurallara alıştırmaktı. Bu gaye ile devlet adamları ve komutanların hepsini yanına alarak Kayseri'ye hareket etti. Zira Sultan her nereye giderse, devlet adamları ve komutanlar da ona refakat etmek zorundaydı. Ayrıca, Sultan ile Seyfeddîn Ayaba ekibi arasındaki ilişkiler gergin olmakla birlikte henüz kesilmiş değildi. Sultan, kendisini Kayseri'ye atınca rahat bir nefes aldı. Ne de olsa, Kayseri sarayı kendisi için Konya sarayından daha güvenli bir yerdi.

⁴¹² İbn Bibî, 1956: 265 vd.; 1996: I, 283 vd.; Selçuknâme, 2007: 86 vd.; Tevârih-i Âli Selçuk, 1902: IV, 272 vd. Anonim Selçuk-nâme, 1952: 30. Seyfeddîn Ayaba ve ekibi, darbe kararı almakla Sultanın daha sonra kendilerine ne yapacağını âdeta ona öğretmiş oluyordı.

Sultan, Kayseri’de ilk tedbir olarak devlet adamları ve komutanların silâhlı ve kalabalık adamlarıyla saraya girmelerini yasakladı. Fakat muhalif devlet adamları ve komutanlar, ilk uygulamada bu yasağı deldiler. Sultan, saraya girişi ve çıkışı kontrol eden *Emîr-i Perdedârân-ı Hass*⁴¹³ *Şemseddîn Kazvinî*’nin bu hususta gevşeklik göstermesinden dolayı kendisine sarayın önünde 50 sopa vurdurtmak suretiyle onu ağır bir şekilde cezalandırdı. Bundan sonra, Sultanın emri sıkı bir şekilde uygulanarak, bütün görüşmelerde ve toplantılarda devlet adamları ve komutanların sadece “*çizmeci başı*”larıyla (ser-müzedâr) birlikte Sultanın huzuruna çıkmalarına müsaade edildi. Devlet adamları ve komutanlar, ister istemez Sultanın bu emrine uymak zorunda kaldılar. Artık onlar, kendi “*çizmeci başı*”larından başka adamlarını huzura sokamaz oldular. Böylece, saraya geldiklerinde yalnız ve yarımsız kalmış olan muhalif devlet adamlarını ve komutanlarını kolayca bertaraf edebilmek için Sultan Alâeddîn Keykubâd’ın eline iyi bir fırsat geçmiş oldu⁴¹⁴.

Sultan, güvenlik tedbirlerinin yeterli olmayacağını biliyor, bu meseleye köklü bir çözüm getirmek istiyordu. Bunun için güvenilir komutanlardan *Hokkabaz oğlu Seyfeddîn*, *Mübârizeddîn İsa ve emîr Komnenos*⁴¹⁵ ile görüştü. Sultan, adı geçen komutanlara kışı geçirmek üzere Antalya’ya gitmeyi ve burada da muhalif komutanları bertaraf etmeyi düşündüğünü söyledi. Her üç komutan da, Seyfeddîn Ayaba ekibiyle Antalya sübaşısı Mübârizeddîn Ertokuş arasında eskiden beri sağlam bir dostluk (il-bâşî) bulunduğunu, bu işin Antalya’da tehlikeli olacağını, en uygun yerin Kayseri olduğunu belirttiler. Bu fikri Keykubâd da uygun bulunca, komutanlar plânlarını Kayseri sarayında uygulamak üzere yaptılar. Bu plâna göre, devlet adamları ve komutanlar topluca, sarayda (devlethâne) düzenlenecek olan eğlence meclisine (bezm) çağrıla-

⁴¹³ Perdedârân-ı Hass, taht salonu ile sofa (*bekleme salonu*) arasındaki perdeyi açıp kapamak, Sultanın huzuruna giriş ve çıkışları kontrol etmekle yükümlü özel görevliler.

⁴¹⁴ İbn Bibî, 1956: 267; 1996: I, 284 vd.; Selçuknâme, 2007: 87; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 273 vd.

⁴¹⁵ Komnenos, Keykubâd’ın babası Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev’in kayınpederi olup, Türkiye Selçuklu Devletinin hizmetine girmiş bir Grek idi. Keyhüsrev zamanından beri Türkiye Selçuklu Devletinin hizmetinde görev yapmaktaydı.

caktı. Emîr Komnenos, silâhını kuşanarak, adamlarıyla saray bahçesinin duvarlarını saracaktı. “*Saray gulâmları*” (gulâmân-ı hâss), her zaman olduğu gibi bugün de silâhlı olarak sarayın sofasında (salon) muhafızlık yasalarına uygun görevlerini yapacaklardı. “*Perdedârlar*” (kapı muhafızları), devlet adamları ve komutanların saraya girmelerinden sonra kapıları iyice kapatacaklar, içeriye hiç kimseyi almayacaklar, içeriden de dışarıya hiç kimseyi bırakmayacaklardı. *Emîr-i Cândâr Miibârizeddîn İsa* da, adamlarıyla birlikte eğlence dairesinin (*bezm-hâne*) önünde silâhlı olarak bekleyecekti. Eğlence meclisinden evine gitmek üzere ayrılan devlet adamlarını ve komutanları birer birer tutuklayıp, her birini bir odaya hapsedecekti. Bütün bu işler bittikten sonra da, devlet adamları ve komutanlar hakkında Sultanın vereceği karar beklenecekti. Bu plânı uygulamak için uygun bir gün belirlendi⁴¹⁶.

Bu, gerçekten de üzerinde ciddiyetle düşünülmüş ve ayrıntıları iyice hesaplanmış mükemmel bir plan idi. Tutuklama için de zaman ve yer iyi seçilmişti.

Kararlaştırılan gün gelince, bütün devlet adamları ve komutanlar sarayda düzenlenecek olan eğlence meclisine (bezm) davet edildi. Keykubâd’ın adamları da planlandığı gibi birer birer yerlerini aldılar. Muhalif devlet adamları ve komutanlar, ikinci namazından sonra birer birer saraya gelmeye başladılar. Sultan bunları mevkilerine uygun bir saygıyla karşıladı. Hepsini toplanınca da saray kapısı tamamen kapatıldı. Böylece, desteksiz ve himayesiz kalmış olan âsi devlet adamları ve komutanlar, olgun bir meyve gibi Alâeddîn Keykubâd’ın adamlarının eline düşmüş oldular. Plan öyle gizli ve ustalıkla uygulanmıştı ki, hiç kimse bunun farkına varamadı.

Komutanlarla sofraya oturan Sultan, ilk kadehini, muhalif komutanların lideri durumunda olan Seyfeddîn Ayaba şerefine kaldırarak, eğlence meclisini açtı. Bu hareket tarzı Seyfeddîn Ayaba’ya göre normal sayılsa da, Sultan için son derece anlamlıydı. Bundan sonra, Seyfeddîn Ayaba ve ekibi, olandan bitenden habersiz, hayatlarının son yemeğini ve içkisi-

⁴¹⁶ İbn Bibî, 1956: 267; 1996: I, 285; Selçuknâme, 2007: 87; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 274.

ni bol bol yiyip içtiler. Yemek, mutluluk ve sevinç dalgalarıyla akıp gitmekteydi. Gizliliğin perdesi, biraz sonra gerçekleşecek olan tasfiye faaliyetini örtmekteydi. Fakat Seyfeddîn Ayaba, bir şeylerden şüphelenmiş olmalı ki, sofradan erken kalkmak istedi. Sultandan aldığı izinle de eğlence meclisinden ayrıldı. Eğlence meclisinin kapısından çıkınca, karşısına Mübârizeddîn İsa ve kardeşleri çıktı. Mübârizeddîn İsa, gayet nazik bir şekilde Beylerbeyine, “*Emre göre sizin şu odaya girmeniz gerekiyor*” dedi. Seyfeddîn Ayaba, “*Yanlız*” demesine karşılık, Mübârizeddîn İsa “*Hayır, doğru*” diye cevap verdi. Seyfeddîn Ayaba, bir ara direnecek gibi olduysa da, bunun faydasının olmayacağını görüp anlamakta gecikmedi. Artık meselenin ciddiyetini anlamış ve kavramış olan Seyfeddîn Ayaba, sarığını başından çıkarıp yere çarparak⁴¹⁷, kendi kendine şöyle söylendi: “*Bir vakit, beraber sarayın bahçesinde gezinirken Sultan bana, ‘yaşlı ağaçları kesip yerine gençlerini dikmek gerekir’ demişti. O zaman onun böyle bir kötülük yapacağı belli olmuştu. Eğer ben, o gün bu işin tedbirini alsaydım, bugün âciz bir şekilde esaret bağında rezil olmazdım. Fakat iş işten geçince, tedbirin faydası olmaz. Olan olduktan sonra düşünceye hastalığa şifa, ateşin düşürülmesine deva olmaz. Onun için kaderime razı olmalıyım*”. Tedbirsizlikten dolayı pişmanlık içinde olan Seyfeddîn Ayaba, kendisine gösterilen odaya ister istemez girmek zorunda kaldı⁴¹⁸.

Seyfeddîn Ayaba’dan sonra sofradan ayrılan *Emîr-i Âhûr Zeyneddîn Beşâra*, *emîr Bahâeddîn Kutluğca* ve *Emîr-i Meclis Miibârizeddîn Belramşâh* da birer birer tutuklanıp, ayrı ayrı odalarda göz hapsine alındı⁴¹⁹. Ayrıca, muhalif komutanların sofa da kendilerini beklemekte olan adamları ve gulâmları da, Sultana ve “*Emîr-i Dâd*”a⁴²⁰ bağlı görevliler tarafından topluca tu-

⁴¹⁷ Sarığı veya külahı baştan çıkarıp yere çalmak pişmanlık, öfke ve üzüntü, aynı başlığı havaya atmak da sevinç ve mutluluk alâmetidir.

⁴¹⁸ İbn Bîbî, 1956: 268; 1996: I, 285 vd.; Selçuknâme, 2007: 88; Tevârîh-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 275.

⁴¹⁹ Anonim Selçuk-nâmede Keykubâd’ın tutuklatıp cezalandırdığı komutan sayısı 24 olarak verilmiştir. İbn Bîbî ise, bunlardan sadece 7 tanesinin ismini zikretmiştir.

⁴²⁰ “Emîr-i Dâd veya Dâd-beg” (*Adâlet Bakanı*), Selçuklularda, başta devlete karşı işlenen suçlar olmak üzere bütün örfi davalara hükümdar adına bakan en yüksek görevli idi. “Dîvân-ı Mezâlim” adıyla anılan yüksek mahkemeye başlangıçta sul-

tuklanarak, hepsi hapis-hâneye gönderildi. Bundan sonra emîr Mübârizeddîn İsa, huzura çıkıp, “Siz Şâhımıza saltanat hayırlı uğurlu olsun” diyerek, görevin başarıyla tamamlanmış olduğunu bildirdi. Bu haber üzerine rahat bir nefes alan Sultan, tutuklanan komutanların Konya’da, Kayseri’de ve diğer şehirlerde bulunan mallarına ve servetlerine (esbâb u tecemmülât=esya ve mücevherlerden oluşan maddî varlık) devlet adına derhal el konulmasını (müsâdere=confiscation) emretti. Bunun üzerine hemen harekete geçen ilgili devlet görevlileri (saltanat naibleri), tutuklanmış komutanların bütün mallarını birer birer tespit edip, hepsini deftere kaydettiler. Konak, ev, yazlık, dükkân, iş yeri, değirmen, bahçe, bostan, tarla v.s. gibi taşınamaz mallarını da (gayr-i menkul) mühürlediler. Taşınabilirleri ise hemen devlet hazinesine alarak, müsadereyi tamamladılar⁴²¹.

Keykubâd, kendisine muhalif komutanlar arasında en çok eski atabeyi ve hocası olan Seyfeddîn Ayaba’nın davranışına içlerlemekteydi. Özellikle onun, “ettiği küstahlığın ve saygısızlığın” gerçek sebebini öğrenmek istiyordu. Fakat Sultan, Seyfeddîn Ayaba ve ekibine, kendilerini görmeye ve dinlemeye tahammül edemeyecek kadar çok kızgındı. Bunu için Kayseri valisi Mecdeddîn İsmail’i Ayaba’nın yanına gönderdi. Mecdeddîn İsmail, Beylerbeyinin yanına gidip kendisine Sultanın merak ettiği hususu sorduğunda, Seyfeddîn Ayaba, ona şu açıklamayı yaptı: “Birlikte gurbette (İstanbul) bulunduğumuz zaman onu ve kardeşini omzumda ve kucağında taşıdım, yetiştirdim. Uzun saçlarını taradım. Onlara bir dilim ekmek bulabilmek için Rum

tanlar başkanlık ederlerdi. Fakat sultanlar, işlerin çoğalmasıyla bu görevi “Emîr-i Dâd”a devretmişlerdir. Emîr-i Dâd, sadece davalara bakmakla görevli değil, aynı zamanda hem kendi verdiği hükümleri, hem de kadıların verdiği hükümleri uygulamakla görevliydi. O, sultanın emriyle çok güçlü ve nüfuzlu emîrleri ve hatta vezirleri bile tutuklayabilirdi. Bundan dolayı, “Emîr-i Dâd”ın protokoldeki yeri “Atabeg”den sonra gelmekteydi. (Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, 1970: 98; Taneri, 2004: II, 87 vd.; E. Merçil, Selçuklular’da Emîr-i Dâd Müessesesi, Belleten, 225 (1996).

⁴²¹ İbn Bîbî, 1956: 268; 1996: I, 286; Selçuknâme, 2007: 88; Tevârîh-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 275 vd. 277. Müsâdereye dair geniş bilgi ve diğer örnekler için bkz. Arık, 1986: 47-64.

diyarında ticaret yaptım⁴²². Babalarının pak cesedini Rum'dan (Alaşehir) İslâm diyarına (Konya) ben getirdim⁴²³. Emîrlerin muhalefetine rağmen onu hapisten çıkarıp, tahta oturttum. Babasının adanları arasında kudemi bakımından beni geçen yoktur. Eğer saygısızlık ve edepsizlik ettiysem, bunlardan başka sebebi yoktur. Onun zindandayken bana verdiği söze güvenimi tamdır. O, hiçbir zaman benim gibi müşfik ve sadık bir dost bulamaz. Son pişmanlık da fayda etmez⁴²⁴.

Görüldüğü gibi, Seyfeddîn Ayaba'nın yaptığı açıklama, makul ve makbul bir mazeret değildi. Daha da kötüsü, onun sözlerinde ve tavrında, suçlu bir insanın üzüntüsü ve pişmanlığı görülüyordu. Hâlâ tehditlerini sürdürüyor, özür dileme ve boyun eğme yoluna gitmiyordu. Yaptıklarını, bir hata ve suç olarak değil, kendisinin hakkı ve imtiyazı gibi görüyordu. Üstelik Sultanı, vaktiyle âilesine ve kendisine yapmış olduğu hizmetleri takdir etmemekle suçluyordu. Pişmanlık gösterip, özür dileyseydi, belki Sultan hayatını bağışlayacaktı. Bu hükmedici tavrı ve sözleri, Seyfeddîn Ayaba'nın affedilme ihtimalini tamamen ortadan kaldırdı. Onun bu tavrı ve sözleri karşısında son derece sınırlanmış olan Sultan, birden kararını verdi. Bu karar da cezaların en ağır olan ölüm idi (siyâseten katl)⁴²⁵. Cellâda teslim edilen

⁴²² Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev, 1196 yılında kardeşi Süleyman-şâh (II.) karşısında iktidar mücadelesini kaybedince, maiyetiyle birlikte İstanbul'a gitmiştir. Keyhüsrev, bu sürgün sırasında yanında oğullarının hocası ve atabeyi olan Seyfeddîn Ayaba'yı da götürmüştür. Ayaba, İstanbul'da sürgün müddetince Keykâvus ve Keykubâd kardeşlerin eğitimi ile meşgul olmuştur.

⁴²³ 1211 yılında Alaşehir savaşında şehit düşen Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in cesedini Konya'ya Seyfeddîn Ayaba getirmiştir.

⁴²⁴ İbn Bîbî, 1956: 269; 1996: I, 286 vd.; Selçuknâme, 2007: 88; Tevârih-i Âl-i Selçuk, 1902: IV, 266 vd.

⁴²⁵ Devletin ve bütün teşkilâtın başı olan Türk hükümdarları, aynı zamanda adâlet teşkilâtının da başyıldar. Şahıslarına, devlete ve topluma karşı suç işleyenler için en büyük yargıç sıfatıyla bizzat yargıda bulunabilirler, çeşitli cezalar verebilirler ve uygulatabilirler. Cezaların en ağır, bedenî bir ceza olan ölümdü. Türk-İslâm devletleri hükümdarların verdikleri ölüm cezasına, "siyâset" veya "siyâseten katl" denmiştir. "Siyâseten katl", hükümdarın mutlak yetkilerine ve örfü dayanan bir ceza idi. Örfî hukuk ile İslâm hukukunu bağdaştıran İslâm hukukçuları, bu cezanın İslâm hukukuna da uygun ve meşrû bir ceza olduğunu düşünmüşlerdir. Daha doğrusu onlar bu cezanın meşrûyetini "Fitne, katlden (öldürme) daha kötüdür" ayetine dayandırmışlardır (Bakara: 191). Türkiye Selçuklu sultanları, iktidar ve saltanatlarının tehdit edilmesi, devlete isyan, ihanet, düşman ile işbirliği yapma, halka zulümde bulunma, devlet görevini ve yetkisini kötüye kullanma, hanedan üyelerine tecavüz etme, iftirada bulunma, eşkıyalık ve hırsızlık yapma gibi durumlarda "siyâseten

Seyfeddîn Ayaba, ölçüsüz ihtirasının bedelini Kayseri kalesinin burçlarında sallandırılmak suretiyle ödedi. Daha da kötüsü, casedi, kendisi gibilere ibret olsun diye günlerce burçlardan indirilmedi⁴²⁶. Böylece, Seyfeddîn Ayaba'nın korkutucu gücü ve büyük itibarı, hiçbir iz bırakmadan silinip gitti.

Gerçekten de iktidar ve şöhret tutkusuyla (ihtiras) dolu olanlar, hiçbir engel, sınır, ölçü ve ahlâkî kural tanımazlar. Bu tutku, onların akıl ve mantıklarına tamamen hâkim olur, gözlemini âdeta kör eder. Dolayısıyla onlar, bütün güçlerinin yutulacağı uçurumun kenarına geldiklerinin de hiçbir zaman farkına varamazlar. İşte Beylerbeyi Seyfeddîn Ayaba'nın durumu da böyle olmuştur.

Seyfeddîn Ayaba'dan sonra Alâeddîn Keykubâd'ın ölüm cezasına çarptırdığı komutanlardan biri de, *Zeyneddîn Beşâra* idi. *Beşâra*, *kervansaray*, *cami*, *mescit*, *medrese*, *zâviye* gibi birçok sosyal, dinî, ilnî hizmet veren eser yaptırmak suretiyle devlete ve ülkeye büyük hizmetlerde bulunmuş ünlü bir devlet adamıydı. Fakat o da Sultan üzerinde yaptığı baskılarda tıpkı Seyfeddîn Ayaba gibi aşırı gitmişti. Bu yüzden, bir odaya kapatılıp, kapısı kerpiçle örüldü. Burada açlık ve susuzluk içinde ölüme terk edildi⁴²⁷.

katl", yani ölüm cezası vermişlerdir (Geniş bilgi için bkz. F. Ş. Arık, Türkiye Selçuklu Devletinde Siyaseten Katl, Belleten, LXIII, 236, (1999), s. 43-93).

Türkiye Selçuklularındaki bu hukuk anlayışı ve uygulaması, Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'in tahta çıkışında da görülmüştür: Kosova savaşını kazanmış (1389) ve dinlenmek üzere otağına çekilmiş olan Sultan I. Murad, huzuruna çıkarılan Sırp kralı Lazar'ın damadı Miloş tarafından bir gaflet sonucunda şehit edilmiştir. Devlet adamları ve büyük komutanlar, herhangi bir iç mücadeleye fırsat vermemek için merhum Sultanın otağında ve naşı başında sabaha kadar süren uzun bir toplantı yapmışlardır. Bu toplantıda nelerin konuşulduğu bir sır gibi saklanmıştır. Sadece toplantıdan çıkarken bir devlet adamının ağzından, Bakara suresinin 191, Maide suresinin de 32. ayetlerinin yorumu olarak "Yeryüzünde fesada çalışanların cezası ölümdür" şeklinde bir söz çıkmıştır. Öyle anlaşıyor ki, devlet adamları ve komutanlar, Sultan Murad'dan sonra taht için büyük bir fitne ve karışık çıkmasından korkmuşlar; kararı hanedan üyelerine bırakmamışlardır. Nitekim bundan sonra onlar, yaptıkları toplantıda aldıkları karar gereğince merhum Sultanın oğullarından Yıldırım Bayezid'i tahta davet ederlerken, öteki oğlu Yakup Çelebi'yi de cellâda teslim etmişlerdir. Bu kararın verilmesinde ve uygulanmasında da Yıldırım Bayezid'in haberi ve rolü olmamıştır.

⁴²⁶ İbn Bibî, 1956: 269; 1996: I, 287; Selçuknâme, 2007: 89; Tevârih-i Âl-i Selçuk, 1902: IV, 277.

⁴²⁷ İbn Bibî, 1956: 269 vd.; 1996: I, 287 vd.; Selçuknâme, 2007: 89; Tevârih-i Âl-i Selçuk, 1902: IV, 277.

Seyfeddîn Ayaba ve Zeyneddîn Beşâra dışındaki komutanlar, ölümle değil, hapisle cezalandırılma mutluluğuna nail oldular. Sultanın hapisle cezalandırdığı komutanların başında *Enûr-i Meclis Miibârizeddîn Behramşâh* ile *Malatya siibaşısı Bahâeddîn Kutuğca* geliyordu. Cömertliği, cesareti, mükemmel kişiliği, askerlik ve savaş sanatının incelikleri hakkında engin bilgisi ve yeteneği ile tanınan *Miibârizeddîn Behramşâh*, Ruzbe gibi has adamlarıyla birlikte Kayseri yakınlarındaki Zamantı kalesine kapatıldı. *Keskin zekâsı, sağlam inancı ve derin bilgisi ile temayüz etmiş olan Bahâeddîn Kutluğca da*, Tokat'a gönderilerek, buradaki kalede hapsedildi⁴²⁸.

Âsi komutanlarını cezalandırma işini tamamlamış olan Sultan Alâeddîn Keykubâd, bu defa kendisine destek veren komutanları ödüllendirme yoluna gitti. Bunun için, tasfiye hareketinin plânlanmasında ve uygulanmasında başlıca rol oynamış olan komutanları yanına çağırdı. Onlara hediyeler ve yeni görevler verdi. Özellikle Seyfeddîn Ayaba'dan boşalan beylerbeylik makamına (mansıb-ı beglerbegî) Komnenos'u getirdi⁴²⁹. "*Naibii's-Saltanat*" görevini de Hokkabazoğlu Seyfeddîn'e verdi. Böylece Sultan Alâeddîn Keykubâd kendisine, devlet idaresinde eskisinden sağlam ve sağlıklı bir ekip oluşturmuş oldu.

Türk devletlerinde, suç ne olursa olsun, devlet adamlarının cezalandırılmasından sonra, bu durumu kutlama anlamına gelebilecek herhangi bir faaliyetten özellikle kaçınılmaktaydı. Fakat bu cezalandırmadan sonra Alâeddîn Keykubâd, geleneklere aykırı olarak, devlet adamlarını ve maiyetini yanına alıp, sabahın erken saatlerinde Kayseri'nin Meşhed ovasında gezintiye çıktı. Bu gezinti sırasında Sultanın çetri ve sancağı da açıldı. Ayrıca, devlet bandosu da, davul ve borudan (buk-ı Türkî=Türk borusu) oluşan müzik âletleriyle marşlar çaldı. Saltanat alayı ovanın ortasına doğru bir hayli ilerledikten sonra uygun bir yerde mola verdi. Sultanın boş zamanlarının en tatlı eğlencelerinden biri de, devlet adamları ve komutanlarla birlikte

⁴²⁸ İbn Bîbî, 1956: 270 vd.; 1996: I, 288 vd.; Selçuknâme, 2007: 89; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 277.

⁴²⁹ İbn Bîbî, 1956: 271; 1996: I, 289; Selçuknâme, 2007: 89; Tevârih-i Âl-i Selçûk, 1902: IV, 277.

çevgân oynamaktı. Sultan, burada devlet adamları ve komutanlarla birlikte sabahdan kuşluk vaktine kadar at koşturup, “çevgân”⁴³⁰ oynadı. Bu arada Sultanı son derece kızdıran sürpriz bir olay meydana geldi. O da şu idi: Keykubâd, çevgân oynarken bir ara *Kemâleddîn Kamyar*, *Zahîreddîn Mansur* ve *Şemseddîn Horasanî* gibi orta dereceli komutanların bir araya gelerek, gizli gizli bir şeyler konuştuklarını fark etti. Bu duruma son derece sinirlenen Keykubâd, kendi kendine “*Bu rezil grup henüz başlarındaki hevesi atmamış*” dedi. Bundan sonra *Emîr-i Dâd*’ı yanına çağırarak, ondan bu komutanları hemen tutuklamasını istedi. *Emîr-i Dâd*’ın başkanlığında harekete geçen muhafızlar, ellerindeki sopalarla bu komutanları oyun sahasından alıp götürdüler. Bu komutanların hepsi, Sultanın emri ile sürgüne gönderildi; malları da müsadere edildi⁴³¹. Bir kaynağın ifadesine göre,

⁴³⁰ Çevgân, at üzerinde, ucu eğri değnek veya sopalarla oynanan top oyunu. Bir çeşit polo. Türkçe kaynaklarda “çögen”, Farsça kaynaklarda “güy (top) u çevgân” şekline geçen ve Türk hükümdarlarının çok sevdikleri bu oyun hakkında geniş bilgi için bkz. M. Z. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1971, s. 359-361; İA, çevgân inad; M. Ş. Ülkütaşır, *Çevgân ve Gökbörü*, TK, 57, (1967), s. 31-35.

⁴³¹ İbn Bîbî, 1956: 271 vd.; 1996: I, 289 vd.; Selçuknâme, 2007: 89 vd.; *Tevârih-i Âli Selçuk*, 1902: IV, 278. Devlet hizmetinden atılarak sürgüne gönderilen komutanlar, bir süre şurada burada perişan bir vaziyette dolaşıktan sonra Harput Artuklu meliğinin yanına gittiler. Harput Artuklu meliki, bu komutanlara acıyarak, kendilerini misafir etti. Fakat, bu yüzden Harput Artuklu meliki, Keykubâd tarafından sert bir şekilde azarlandı. Keykubâd’dan korkan melik, onları Eyyûbî beylerinden Melik Eşref’in yanına gönderdi. Komutanların buradaki sürgün hayatları iki yıl sürdü. Bu iki yılın sonunda Melik Eşref’in şefaatiyle Sultan Keykubâd, bu komutanların Anadolu’ya dönmelerine izin verdi. Böylece her üç komutan da Anadolu’ya döndü. Fakat onların sefil ve perişan hayatı Anadolu’da da devam etti. Sultandan çekindikleri için hiç kimse onlara yardım etmeye cesaret edemedi.

Bunlardan Kemaleddîn Kamyar, son derece inançlı ve kararlı bir kişiliğe sahipti. O, Sultanın merhamet duygusunun bir gün kendisine kurtuluş ve mutluluk kapısını açacağına inanıyordu. Bunun için Kamyar, her şeyini satıp, kendisine bir at satın aldı. Bu atla Sultanın her gittiği yere gidiyor, onu uzaktan takip ediyordu. Amacı, Sultanın bu perişan halini görmesini ve kendisine acıyarak, affetmesini sağlamaktı. Sonunda Kemaleddîn Kamyar’ın arzusu Alâ’iyye’de gerçekleşti: Sultan, Alâ’iyye’de dinlenmekteydi. Bir gün şehirden çıkıp, Alâ’iyye düzlüğünde kendisinin yaptırmış olduğu “şeker-hâne”ye gitti. Kemaleddîn Kamyar, kendisini uzaktan takip ediyordu. Tam bu sırada bir aksilik oldu; Kamyar’ın atının ayağı sürçtü; kendisi de yere düştü. Kendisine bir şey olmadı; ama at, düştüğü yerden kalkamadı. Zira ayağı kırılmıştı. Böylece Kamyar, tek maddî varlığını da kaybetmiş oldu. Çaresizlik içinde atının eyerini omzuna alıp, canından bıkmış, yaşamaktan usanmış bir vaziyette evinin yolunu tuttu. Fakat tam bu sırada sürpriz bir gelişme oldu. Sultan, şeker-hânedan dönerken yerde yatmakta olan ayağı kırık atı

Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın tasfiye ettiği komutan sayısı, bu beylerle birlikte 24 oldu⁴³².

Meşhed ovasından saraya dönülünce, Naibü's-Saltanat Seyfeddîn huzura çıkıp, Sultana şöyle dedi: “Ölüm cezasına çarptırılan komutanların adamları, gulâmları, askerleri çoktur. Bunların karışıklık çıkarmalarından endişe edilir. Hepsinin cezalandırılması için ferman çıkartın. O zaman karışıklık ihtimali tamamen ortadan kalkar. Malları ve eşyaları da devlet hazinesine devredilir”. Geçirdiği acı tecrübeden sonra son derece hassaslaşmış olan Sultan, hiç düşünmeden saltanat naibi Seyfeddîn'in bu teklifini uygun buldu. Bu işin yerine getirilmesi için de yüzüğünü Naib Seyfeddîn'e vererek, onu bu hususta yetkili kıldı⁴³³.

Türkiye Selçuklu hükümdarları devlet işlerini sadece ferman ve misaller (*yazılı veya sözlü emir*) vasıtasıyla görmüyorlardı; onlar bazı durumlarda yüzüklerini bir devlet adamına vererek, onu yapılması gereken iş için görevlendiriyorlardı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, kendisine saltanat yüzüğü verilmiş kişi, özel ve resmî bir işin yapılması için Sultan tarafından memur edilmiş demektir⁴³⁴. Bu duruma göre, naib

gördü. Maiyetine “bu at kimindir” diye sordu. Sultanın sürgün edilmiş komutanlara kızgınlığını bildikleri için hiç kimse bir şey söylemek istemedi. Fakat Sultan, adamlarından birinin gülümsemediğini gördü. Sultan, gülümsemenin sebebini sorunca o da, “Âlemlerin Rabbi istediğini aziz, istediğini rezil eder. Men ettiği kimseye bir şey vermez, verdiğini de kimse men edemez, hikmetinin sırrından hayrette kaldım. Kemaleddîn Kamyar'ın bu dünyada bütün malı bu at idi. O da bu duruma düştü” dedi.

Sultan, bu hususta o anda bir şey söylemedi. Fakat Kamyar'ın içine düştüğü bu acıklı durum, Sultanın ruhunun bir köşesinde saklı duran merhamet duygularını harekete geçirmişti. Sultan, şehre döndükten sonra Kamyar'ı huzuruna çağırdı. Güzel sözlerle gönlünü aldıktan sonra kendisine “özel bir hil'at (teşrif-i hâss), 1000 adet kırmızı dinar, 5 adet palanlı katır, 10 adet eyerli ve başlıklı at, 5 adet gulâm” hediye etti. Ayrıca, geliri 100 bin akçe olan (sed hezâr aded-i hâsse) ve 60 adet sipahi hazırlamakla yükümlü bulunan Sivas'ın Kars adıyla bilinen Zara şehrini de kendisine iktâ' olarak bağışladı. Daha da önemlisi, diğer komutanların bundan böyle kendisine saygı göstermelerini emretti. Böylece Kemaleddîn Kamyar'ın kötü talihi tersine döndü ve tekrar yıldızı parlamaya başladı. Bir ara Şam'a elçi olarak gönderildi. Gidiş geliş sırasında çok miktarda mal sahibi oldu.

⁴³² Anonim Selçuk-nâme, 1952:

⁴³³ İbn Bibi, 1956: 273; 1996: I, 290 vd.; Selçuknâme, 2007: 90; Tevârih-i Âl-i Selçuk, 1902: IV, 278 vd.

⁴³⁴ Koca, 1995: 71. 30.

Seyfeddîn, Sultanın kendisine verdiği yüzükle, tasfiye edilen komutanların bütün adamlarını tutuklayacak, mallarını da devlet hazinesine alacaktı.

Akıllı ve erdemli bir kişi olan Beylerbeyi Komnenos, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın iktidarını yıpratmak olan bu olayı duyunca, son derece endişelendi ve hemen saraya koştu; görüşme izni isteyerek, Sultanın huzuruna çıktı. Üzgün bir vaziyette Sultana, *"Siz cihân padişâhınızın devleti binlerce yıl mutluluk içinde sürsün. Bugün bendeniz, saltanat sarayından çıkıp, evime giderken yanımda çok sayıda adamımı vardı. Eve vardığımda onlardan sadece bir gulâm ile bir seyisin kaldığını gördüm"* dedi. Sultan, bunun sebebini sorunca, Beylerbeyi Komnenos, şu açıklamayı yaptı: *"Duyduğuma göre, naib Seyfeddîn, (tasfiye edilmiş) komutanların adamlarını ve gulâmlarını öldürtmek için (sizden) izin almış. Adamlarını bu haberi duyunca, he, si telâşlandı, perişan oldular. Bana da, 'Eğer, yarın sen de cezalandırılacak bir suç işlersen, bizlere de aynı ceza verilecek. Böyle bir olay olmadan durumunuzu kurtaralım ve başınızın çaresine bakalım' dediler". İleri görüşlü ve mantıklı bir hükümdar olan Keykubâd, "doğru söylemişler" diyerek, yapmış olduğu hatayı kabul etti. Keykubâd, bununla da kalmadı; hemen Beylerbeyi Komnenos'a "aman mendili"⁴³⁵ teslim ederek, vermiş olduğu kararın iptal edilmesini, yüzüğün de geri alınmasını emretti. Eski kararın yerine de, toplumu fazla rahatsız etmeyecek, daha âdil bir karar verdi. Yeni karara göre, tasfiye edilmiş komutanların sadece tehlike yaratabilecek "itibarlı yakınları" tutuklanacak ve onların malları müsadere edilecek, yani devlet hazinesine alınacaktı. Hizmet ve bağlılıklarında yarar görülmeyen büyük gulâmlar ise, kendilerine yeni bir geçim kaynağı bulmak üzere serbest bırakılacaktı. Yaşça küçük olan gulâmların bir kısmı, "taştâne"de kullanılmak üzere "taştâr"⁴³⁶ Celâleddîn Karatay'ya*

⁴³⁵ Türkiye Selçuklu hükümdarları, verdikleri bir kararın veya emrin iptali için de devlet adamlarından birine "aman mendili" vermekteydiler. Bu mendili alan devlet adamı, Sultanın önceki kararını yürürlükten kaldırıp, yeni kararını uygulamaktaydı. Tıpkı, sultanın yüzüğü gibi mendil de ferman hükmünde ve değerindeydi.

⁴³⁶ Hükümdarın hazerde (barış zamanında) ve seferde temizlik işlerini yürüten daireye "taştâne" denmekteydi. Bu dairenin başında, "taştâr" (taşt=leğen, dâr=tutan) unvanını taşıyan bir komutan (emîr) bulunurdu. Taştârın emrinde

gönderilecekti. Diğer kısmı da, ileride “*saray gulâmı*” veya “*tımarlı sipâhî*”⁴³⁷ olabilmeleri için eğitimlerini tamamlamak üzere “*gulâm-hâneler*”e gönderilip, “*babalar*”a⁴³⁸ teslim edilecekti. Bütün bunlar, kararlaştırıldığı ve plânlandığı gibi yapıldı⁴³⁹. Böylece, Sultan Alâeddîn Keykubâd, bu meseleyi de hiçbir huzursuzluk çıkmadan halledip, rahat bir nefes aldı.

Sonuç:

Alâeddîn Keykubâd, Sultan Gıyâseddîn Keyküsrev’in ortanca oğlu olup, babası 1211 yılında Alaşehir savaşında şehit düştüğünde Tokat meliği idi. Bu sırada Malatya meliği olan büyük kardeşi İzzeddîn Keykâvus, devlet adamları ve komutanların ortak kararı ile Türkiye Selçuklu tahtına çıkarılmıştı. Keykubâd da, eski Türk hukukunun kendisine tanıdığı hakka dayanarak, kardeşi İzzeddîn Keykâvus’a karşı biri Kayseri’de, diğeri Ankara’da olmak üzere iki defa iktidar mücadelesi vermişti. Fakat o, her iki mücadelede de başarı sağlayamamıştı. Bunlardan Ankara’da geçen mücadeleyi kaybettikten sonra teslim alınan Keykubâd, Malatya civarındaki bir kalede (önce Minşar, sonra Gezerpirt) hapse konmuştu (1212). Sultan İzzeddîn Keykâvus, 1220 yılında vefat edip, Türkiye Selçuklu tahtını boşalttığında, kendisi hâlâ hapiste idi. Öte yandan, merhum Sultanın tahta çıkarılabilecek oğlu yoktu. Bu durum Tür-

de “*taştî*” adını taşıyan birçok hizmetli görev yapmaktaydı. “*Taştiler*”, yanlarında getirdikler leğen, ibrik ve sabun ile hükümdarın elini yüzünü yıkamasını, abdest almasını sağlamaktaydılar. Ayrıca onlar, hükümdarın giydiği ve kullandığı eşyaları da yıkamaktan sorumlu idiler.

⁴³⁷ Türkiye Selçuklularında tımar sahibi atlı askerlere sipâhî adı verilmekteydi. Sipâhiler, “*gulâmhâne*” adı verilen bir çeşit askerî okullarda ve “*baba*” lakabıyla anılan hocalar tarafından yetiştirilirdi. Eğitim ve öğretimleri tamamlandıktan sonra da bunların bir kısmı sultanın hassa ordusunda görevlendirilir, diğer kısmı da vilâyet merkezlerinde oturan “*sübaşılar*”ın emrine verilir. Kendilerine de, tarım yapabilecekleri bir arazi tahsis edilirdi. Burada, öşrünü (*onda birlik vergi*) aldıkları araziye karşılık savaşa kendi yetiştirdikleri atlarıyla katılırlardı. Elli sipâhî, bir müfreze oluşturmaktaydı. Başlarındaki komutan da “*ellibaşı*” unvanıyla anılmaktaydı. Bütün müfrezeler de, bağlı bulundukları sübaşıların komutasında sefere ve savaşa katılmaktaydılar.

⁴³⁸ Gulâmhâne adı verilen askerî okullarda Selçuklu ordusuna profesyonel asker (sipâhî) yetiştirmekle görevli hocalara “*baba*” denmekteydi.

⁴³⁹ İbn Bîbî, 1956: 274; 1996: I, 291; Selçuknâme, 2007: 90 vd.; Tevârih-i Âli Selçuk, 1902: IV, 279 vd.

kiye Selçuklu tahtına çıkarılabilmesi için Keykubâd'ın şansını artırmıştı. Bu hususta kararı da Türkiye Selçuklu devlet adamları ve büyük komutanlar verecekti. Nitekim devlet adamları ve komutanlar, Sivas'ta yaptıkları toplantıda seçim ve tercihlerini Alâeddîn Keykubâd üzerinde yapmışlardır. Bu seçim ve tercihte de Türkiye Selçuklu Devletinin ordu komutanı (Beylerbeyi) *Seyfeddîn Ayaba* ile protokol amiri olan (Emîr-i Meclis) *Mübârizeddîn Behrâmşâh* hâkim ve belirleyici bir rol oynamışlardır. Bunlardan özellikle Seyfeddîn Ayaba'nın Alâeddîn Keykubâd üzerinde ısrar etmesinde ve diğer devlet adamlarına da kendi fikrini kabul ettirmesinde belirli bir maksadı vardı. O da kendisini Keykubâd'a affettirmek ve yeni yönetimde yerini ve makamını korumaktı. Nitekim Ayaba, bu amacına ulaşmıştır. Fakat Seyfeddîn Ayaba'nın bu husustaki aşırı talebi ve ihtirası, Alâeddîn Keykubâd'ı en duyarlı yerinden vurmuştur. Onun ruhunda derin bir yara açmıştır. Bu yara da Seyfeddîn Ayaba'nın devam eden hükmedici tavrı yüzünden hiçbir zaman kapanıp gitmemiştir.

Sultan İzzeddîn Keykâvus'un ölümünden sonra Alâeddîn Keykubâd'ın tahta çıkarılması, Selçuklu devri Türk halkı ile zamanın sivil toplum örgütü olan Ahîleri ve İğdişleri çok sevindirmiştir. Çünkü Alâeddîn Keykubâd'ın 8 yıl gibi uzun bir süre hapiste tutulması, bu kitlelerin vicdanını son derece rahatsız etmiş idi. Dolayısıyla onlar bu tahta çıkarılma olayını bir mağduriyetin telâfisi olarak görmüşler ve değerlendirmişlerdir. Bu hususta duydukları sevinç ve mutluluğu da Keykubâd'ı karşılama, uğurlama ve kutlama törenlerinde en etkili bir şekilde göstermişlerdir.

Seyfeddîn Ayaba, hem maddî gücü hem de manevî otoritesi son derece yüksek bir devlet adamı idi. Görüldüğü gibi Seyfeddîn Ayaba bu gücünü, İzzeddîn Keykâvus'un ölümünden sonra tahta çıkarılacak hanedan üyesinin belirlenmesinde en etkili bir şekilde göstererek, Alâeddîn Keykubâd'ın yeni Türkiye Selçuklu hükümdarı olarak seçilmesinde başlıca rol oynamıştır. Fakat Seyfeddîn Ayaba'nın gücü ve etkisi bununla sınırlı kalmamıştır. O, bu gücünü ve etkisini yeni Sultana karşı

da kullanmaya devam ederek, bütün Selçuklu idaresi üzerinde de hâkimiyet kurmak istemiştir. Bunun için devlet adamları ve komutanların büyük kısmını etkisi ve kontrolü altına almıştır. Hatta devletin en tecrübeli ve en yetenekli erkânını Sultandan soğutmuş, ona düşman ettirmiştir. Burada özellikle belirtelim ki, Seyfeddîn Ayaba'nın bu davranışının temelinde, şahsî iktidar hırsından başka ne devlet ve ne de halk için millî bir gaye gözükmemektedir.

Seyfeddîn Ayaba'nın devlet adamları ve komutanlar üzerinde tahakküm kurması, sadece onun kudretinden ileri gelmiş değildir. Bu hususta Sultan da bazı hatalar yapmıştır. Keykubâd, özellikle Seyfeddîn Ayaba'nın etrafında, kendisinden memnun olmayan muhteris devlet erkânının sığınabileceği rakip bir grup yaratmıştır. Onun böyle bir hata yapmasında, saltanatının başlangıcında Seyfeddîn Ayaba'nın eline gereğinden fazla koz ve fırsat vermiş olması başlıca etken olmuştur. Bilindiği gibi, Keykubâd, kendi iradesi ve gücü ile değil, devlet adamları ve komutanların iradesi ve gücüyle tahta çıkmıştı. Dolayısıyla iktidarını onlara borçluydu. Bu hususta Ayaba'ya ağır bir diyet ödemek zorunda kalmıştı. Bundan sonra Keykubâd, devlet adamları ve komutanların etkisi altında kalmamak ve başka tavizler vermemek için onlardan uzak durmaya çalışmıştır. İşte bu durumdan yararlanan Ayaba da, kolayca diğer devlet adamlarını ve komutanları etkisi ve kontrolü altına alabilmiştir. Hâlbuki Keykubâd, asker ve sivil yüksek devlet erkânının karşısında çekingen, soğuk ve uzak durmasaydı, hiç kuşkusuz bunlardan bir kısmını yanına çekebilecek ve bunlarla da Seyfeddîn Ayaba'nın gücünü dengeleyebilecekti.

Seyfeddîn Ayaba, devlet adamları ve komutanlar üzerinde kurduğu tahakkümün bir benzerini Sultan üzerinde de kurmak istemiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse o, tahtını ve tacını kendisine borçlu olan Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın devlet idaresinde hiçbir şeye karışmadan sadece devleti sembolik olarak temsil etmesini, devlet yetkisini ve işlerini de tamamen kendisine bırakmasını arzu etmiştir. Fakat

Seyfeddîn Ayaba, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın şahsında uysal ve her şeye boyun eğen bir hükümdar bulamamıştır.

Alâeddîn Keykubâd, gerçekten de zayıf ve yetersiz bir hükümdar değildi. Fakat onun saltanatının başlangıcında Ayaba ve ekibinin iktidar ihtirasını dengeleyebilecek derecede kuvvetli bir kadrosu yoktu. Bu yüzden o, devlet adamlarının faaliyetlerini ne önleyebilmiş ve ne de onları kontrol altına alabilmiştir. Bir ara onlar için *“yaşlı ve işe yaramaz ağaçlar”* oldukları ve bundan dolayı da *“sökülüp yerlerine genç fidanların”* dikilmesi gerektiği şeklinde kinayeli ve imalı (üstü örtülü ve onları işaret eden) sözler söylemek suretiyle niyetini ortaya koymuşsa da, o zaman buna cesaret edememiştir⁴⁴⁰. Ancak onları, bir süre idare etmek zorunda kalmıştır. Bu arada iktidarını güçlendirmeye çalışmıştır. Fakat Seyfeddîn Ayaba ve ekibinin tesadüfen öğrendiği darbe kararları, Sultanın tahammül bardağını taşıran son damla olmuştur. Zira, idare etme ve tahammülün de daima bir son sınırı olmuştur. İşte bu meselede de o son sınıra gelinmiştir. Görüldüğü gibi Keykubâd, Kayseri sarayında bir tertiple muhalif devlet adamlarını ve komutanlarını tutuklatıp, topluca tasfiye etmek suretiyle iktidarının önünde oluşmuş olan bu engelleri tamamen ortadan kaldırmıştır.

⁴⁴⁰ İktidarın önündeki engellerin tamamen kaldırılması örneği Büyük İskender'de de vardı: Büyük İskender, büyük doğu seferinde bir ara karşısına çıkan mahallî idareleri tamamen ortadan kaldırıp kaldırmama hususunda tereddüde düşmüştü. Hocası Aristo'nun bu husustaki fikrini almak için bir mektup yazıp, bir ulak ile ona göndermişti. Ulak Aristo'ya ulaştığında, ünlü bilgin okulun bahçesinde her zamanki âdeti üzere gezinerek öğrencilerine ders vermekteydi. Ünlü hoca, ulağa mektubu okumasını söyledikten sonra bahçede gezinmesine devam etti. Bu arada Aristo, bahçede önüne çıkan ağaçların ve fidanların, büyük küçük ve yaşlı genç demeden öğrencileri tarafından sökülüp ortadan kaldırılmasını emretti. Bu iş, mektup okunup bitinceye kadar devam etti. Mektubu okuyup bitiren ulak, Aristo'dan verilecek cevabı istedi. Aristo, cevabı verdim, git olanları İskender'e anlat, dedi. Ulak şaşkınlık, endişe ve korku içinde Büyük İskender'in yanına döndü. Durumu aynen İskender'e anlattı. Ulak, hâlâ yazılı bir cevap getirememiş olmanın endişesini taşıyordu. Fakat İskender cevabını almıştı. Bundan sonra İskender, önüne çıkan bütün mahallî idareleri tamamen ortadan kaldırmış ve yerine de kendi idarelerini kurmuştur.

Görüldüğü gibi, başarıya ulaşabilmenin temel şartı, amaca giden yol üzerindeki engelleri tamamen ortadan kaldırmaktır. Atatürk'e başarıya nasıl ulaştığı sorulduğunda, “Önüme çıkan engelleri kaldırdım; amacıma ulaştım” cevabını vermiştir.

Burada dikkati çeken bir husus daha vardır. O da, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın hakkında darbe kararını duyduğu zaman infiale kapılıp, hemen harekete geçmemesidir. Hâlbuki bu haber, elinde iktidar gücünü bulunduranlar için derhal harekete geçmeyi ve rakiplerini hemen ortadan kaldırmayı gerektirecek nite-likteydi. Fakat burada Sultan Keykubâd'ın ihtiyat duygusu, hid-detine galip gelmiştir. Dolayısıyla Sultan, tam anlamıyla hazırlık-lı olmadan, yani bir plan yapmadan ve gerekli tedbirleri almadan harekete geçmek istememiştir. Bu da bize Sultanın karakteri hakkında şu hükmü verdirmektedir: Sultan Alâeddîn Keykubâd, soğuk kanlı, duygularına hâkim yaratılıştta bir insandı. Herhangi bir işte acele karar vermezdi. Ele aldığı meseleleri bütün cephele-riyle enine boyuna iyice düşünürdü. Onun ruhunda, kardeşi İzzeddîn Keykâvus'u galeyana getiren aceleciliğin ve duygusal-lığın bir zerresi bile yoktu. İşte bu özellikler, Keykubâd'ın başarı-ya ulaşmasında başlıca etken olmuştur.

Bu tasfiye hareketi, Alâeddîn Keykubâd için hiç kuşku-suz, sultanlık otoritesini kullanma ve devam ettirme bakımın-dan son derece başarılı bir sınav olmuştur. Fakat iyi yetişmiş ve tecrübeli devlet erkânının topluca tasfiye edilmesi, devleti ko-ruyacak ve savunacak güçlerden mahrum bırakmıştır. Fakat bu ekip bertaraf edilmediği takdirde, Sultanın hayatı emniyet al-tında olmayacağı gibi, idarenin de düzenli ve uyumlu bir şekil-de işlemesi mümkün gözüküyordu. Bu bakımdan Sultan Alâ-eddîn Keykubâd'ın bu müdahalesini, hem hayatını ve iktidarını hem de kamu yararını korumak bakımından zorunlu ve meşru bir davranış olarak görmek ve değerlendirmek gerekir.

Hükmetme tutkusu (ihtiras) ve arzusu, ilk defa Beylerbeyi Seyfeddîn Ayaba ile ortaya çıkmış bir duygu değildir. Bu tutku ve arzu, dünyevî iktidarların çok eski bir hastalığı olup, kökü insanlık tarihinin başlangıcına kadar geriye gitmektedir. Türk tarihinin hemen hemen her devrinde görülen bu mesele, hiçbir zaman derin ve ciddî bir araştırma konusu yapılmamıştır. Biz bu yazımızda, Sultan Alâeddîn Keykubâd ile Beylerbeyi arasında geçen bu meseleyi, bugünkü fikirlerle değil, zamanının anlayışı ve şartları içinde değerlendirmeye ve açıklamaya çalıştık.

== IX. MAKALE ==

MOĞOL İSTİLÂSINA KARŞI SULTAN I. ALÂEDDÎN KEYKUBÂD'IN GÜVENLİK POLİTİKASI

(The Security Policy of Sultan 'Alā al-Dīn Kayqubād
Against the Mongol Invasions)

Giriş

XIII. yüzyılın başlarında, Orta Asya'da, İslâm dünyasını tehdit edecek yeni ve son derece dinamik bir askerî güç belirmeye başlamıştır. Bu askerî güç, önüne çıkan her şeyi ezen ve imha eden Moğol ordularıydı. Cengiz Han yönetiminde harekete geçen Moğol orduları, 10-15 yıl gibi kısa bir süre içinde Orta Asya'daki bütün siyasî ve askerî güçleri ezip hükmü altına alarak, bu büyük ülkenin hemen hemen tamamına hâkim olmuştur. Fakat bu büyük başarı, Cengiz Han için yeterli olmamıştır. Yenme ve hükmetme tutkusu (ihtirası) ona gereğinden daha büyük bir fetih planı çizmiş ve yeni bir hedef göstermiştir. Bu yeni hedef Harezm, Mâverâünnehir, Horasan ve İran gibi doğu İslâm ülkelerine sahip olan Harezmsâhlar Devleti idi. Cengiz Han, 1220 yılında bütün gücüyle Harezmsâhlar Devleti üzerine yürümüş, Harezmsâhlar hükümdarı Alâeddîn Muhammed ise bu büyük istilâ karşısında tutunamamıştır. Kısa sürede Harezmsâhlar Devleti ve teşkilâtı çökmüş, orduları da dağılmıştır. Moğol orduları, önlerine çıkan kuvvetler üzerinde devamlı korku, ümitsizlik ve panik yaratabilmek için hiç kimseye aman vermemişler, doğu İslâm dünyasının en zengin şehirlerini tahrip ve yağma etmişler, sivil halktan da milyonlarca

insan öldürmüşlerdir⁴⁴¹. Bundan sonra, Moğol istilâsı Orta ve Yakın Doğu İslâm ülkelerini tehdit etmeye başlamıştır. Özellikle memleketten memlekete hikâyeleri anlatılan ve her anlatışta da abartılan Moğol vahşeti, Orta ve Yakın Doğu İslâm toplulukları arasında büyük bir korku, panik ve dehşet uyandırmıştır.

Cengiz Han'ın doğu İslâm dünyasını istilâ ettiği sırada (1220) Türkiye Selçuklu Devletinin başında, yeni tahta çıkmış olan Sultan I. Alâeddîn Keykubâd bulunuyordu. Orta ve Yakın Doğu Türk-İslâm Devletlerinin hükümdarları arasında, kendisine henüz uzak olmasına rağmen Moğol tehdit ve tehlikesini ilk görebilen ve bu tehdit ve tehlikeye karşı gerekli ve isabetli önlemleri zamanında alabilen tek hükümdar, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'tır. Onun bu hususta, bütün saltanatı boyunca aldığı ve almaya çalıştığı önlemleri (1220-1237) şu şekilde belirlemek mümkündür:

- Herhangi bir tecavüze ve istilâya karşı devletin önemli merkezlerinin ve kalelerinin savunmasını güçlendirmek ve bu yerlerde ek güvenlik önlemleri almak.

- İstilâcının karşısına kuvvetli ve tek bir vücut halinde çıkabilmek için Anadolu'nun siyasî birliğini ve bütünlüğünü sağlamak.

- İstilâyı Türkiye Selçuklu Devletinin sınırları dışında durdurabilmek için komşu devletlerden kuvvetli bir ittifak koalisyonu meydana getirmek.

- Moğol ordularının istilâsını geciktirebilmek veya yu- muşatabilmek için Moğolların hâkimiyetindeki yerler ile Türkiye Selçuklu Devleti arasına tampon siyasî ve askerî bir güç yerleştirmek⁴⁴².

⁴⁴¹ Cüveynî 1988: I, 169 vd., 174, 176, 178, 180, 182, 198 vd., 200 vd., 203, 206, 211; İbnü'l-Esîr 1987: XII, 325, 327, 332, 333, 335, 336, 340, 341342, 349, 350, 352, 353, 354, 355357; Turan 1980: 487-491; Grousset, 1980: 234-239. İbnü'l-Esîr, İslâm ülkeleri üzerine olan Moğol istilâsı için "Hz. Adem'den beri dünyada böyle büyük bir felâketin ne benzeri görülmüş ve ne de yaşanmıştır" dedikten sonra "bu felâketi anlatmaya yüreğinin dayanmayacağını" ifade etmiştir. Buna rağmen görgü tanıklarından duyduklarını yazmaktan da geri durmamıştır.

⁴⁴² Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Moğol istilâsına karşı aldığı bu önleme dair Dr. Herbert Jansky, "Selçuklu Sultanlarından Birinci Alâeddîn Keykubâd'ın Emniyet Politikası" adı altında bir makale yazmıştır. Bizim makalemizde ise, bununla bir-

- Selçuklu ordusunun sayısını ve savaş gücünü artırmak için onu yeni unsurlarla takviye etmek.
- Moğol beyleriyle bir ihtilâfa girmekten kaçınmak ve iki devlet arasında (Selçuklu-Moğol) barışı korumak ve devam ettirmek için büyük gayret sarf etmek.

Şimdi, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın, bütün saltanatı boyunca (1220-1237), yılmaz bir irade ve gayret ortaya koyarak aldığı ve almaya çalıştığı bu önlemlerin Türkiye Selçuklu Devletinin geleceği bakımından ne kadar gerekli ve isabetli olduğunu kısaca değerlendirmeye ve açıklamaya çalışalım:

1. Devletin Önemli Merkezlerindeki Güvenlik Sistemlerini Yenileme ve Kuvvetlendirme Faaliyetleri

Orta Çağ devletlerinde doğal sınırlar, yani deniz sahilleri, ırmaklar ve sıradağ'lar dışında antlaşmalarla belirlenmiş kesin sınırlar hemen hemen yoktu. Dolayısıyla komşu devletlerin askerî güçleri, istedikleri zaman birbirlerinin ülkesine bu açık arazilerden kolayca girip çıkabilmekteydi. Böyle yerlerde ise, ülkenin savunma sistemini, genellikle, sınırlarda ve sınırlara yakın arazilerde kurulmuş, etrafı surlarla çevrili, tahkimatlarla berkitilmiş şehirler (kale-kentler) veya kaleler oluşturmaktaydı. Öte yandan bir devlette halk ve ülke üzerindeki egemenliğin de temel dayanağı, etrafı surlarla çevrili şehirler ve kaleler, yani müstahkem yerler idi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Orta Çağ devletlerinde egemenliği, şehirler ve kaleler temsil etmekteydi. Devrin anlayışına göre, bir ülkede şehirler ve kaleler, yani müstahkem yerler düşürülmedikçe, o ülke fethedilmiş ve üzerinde egemenlik kurulmuş sayılmamaktaydı. Yine Orta Çağ devletlerinde halk, askerî güç ve maddî zenginlik de genellikle şehirlerde ve kalelerde toplanmaktaydı. Bu yüzden şehirler ve kaleler, istilâcı güçlerin başlıca hedefi durumundaydı. Dolayısıyla hükümdarlar da istilâcılara karşı halkın can ve mal güvenliğini sağlayabilmek, ülkelerini savunabilmek, egemen-

likte beş farklı önlem daha tespit edilerek, her biri ayrı ayrı değerlendirilmiş ve böylece H. Jansky'nin çok eksik olan araştırması tamamlanmıştır.

liklerini koruyabilmek ve devam ettirebilmek için kaleler inşa etmek, şehirleri kalın ve yüksek surlarla çevirmek ve bunların etrafında da dayanıklı ve sağlam istihkâmlar meydana getirmek zorundaydılar⁴⁴³. Bu hususta Türkiye Selçuklu Devletinin onuncu hükümdarı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, son derece bilinçli bir şekilde hareket etmiştir: Moğol istilâsını, doğal engeli olmayan sınırlarda durdurmanın güçlüğüne göz önüne alan Sultan Alâeddîn Keykubâd, saltanatının ilk yıllarını Türkiye Selçuklu Devletinin güvenlik sistemini yenileme ve kuvvetlendirme (berkitme) faaliyetleriyle geçirmiştir. O, özellikle devletin merkezi olan Konya'yı (Dârü'l-Mülk) yeniden kalın ve yüksek surlarla çevirterek⁴⁴⁴, şehrin savunmasını ve güvenliğini son derece artırmıştır. Surların etrafında da derin şarapoller açtırarak, şehre ve surlara dışarıdan yaklaşmayı güçleştirmiştir. Ayrıca Sivas, Kayseri, Alâ'îyye (Alanya), Niğde, Erzincan, Amasya ve Malatya şehirlerinin surlarını ve tahkimatlarını da tamir ettirmek ve yer yer yenilemek suretiyle bu şehirlerin de güvenlik sistemlerini bir hayli kuvvetlendirmiştir⁴⁴⁵. Daha sonra ele geçirdiği şehirlere ve kalelere de kuvvetli garnizonlar yerleştirmiş, bunların içini de çok miktarda silâh ve erzakla doldurmuştur.

⁴⁴³ Savaşlarda bir ordunun karşısına çıkan en büyük engel, hiç kuşkusuz müstahkem yerler idi. Çünkü en büyük meydan savaşları bile bir günde başlar ve biterken, müstahkem yerlerin düşürülmesi bazen aylarca ve hatta yıllarca sürmekteydi. Meselâ Horasan'da Tâlakân yöresinde bulunan Mansûr-Kûh kalesi, Cengiz Han'ın ordularına 9 ay gibi uzun bir süre direnmiştir (İbnü'l-Esir, 1987: XII, 350).

⁴⁴⁴ Sultan Alâeddîn Keykubâd, Konya şehrinin surlarını yenileme ve genişletme faaliyetinin gerekçesini şu şekilde açıklamıştır: "Dünyanın her yerinden insanların rahat ve huzur aramak için bin bir umutla geldikleri, malını mülkünü bırakıp, eşiğini günlerin olaylarından uzak bir yuva olarak seçtikleri böyle bir şehri, hisar süsünden mahrum bırakmak hata olur. Her ne kadar haşmetimiz ve canlar yakan kılıcımız, dünyanın etrafını saran bir sur olsa da, yine de hırs ve tamah felâketine karşı tedbir almamız gerekir. Çünkü dünya bir karar üzere kalmaz. Onun işi olay yaratmak ve insanlarda keder meydana getirmektir. Artık çalışmamızın ve gayretimizin çoğunu, iki renkli zamanın kötü olaylar kazmasının etki etmeyeceği, devirlerin kin balyozundan uzak kalacağı sağlam bir suru Konya'nın ve Sivas'ın etrafına çekmek için harcayalım". (İbn Bibi, 1956: 253 vd.; 1996: I, 272; Selçuknâme (muhtasar İbn Bibi) 2007: 81).

⁴⁴⁵ İbn Bibi 1956: 253-255; 1996: I, 271-273; Selçuknâme 2007: 81; Yazıcızâde, Tevârih-i Âl-i Selçuk, 1902: IV, 252 vd., 257 vd.; Anonim Selçuk-nâme, 1952: 29 vd.; Cenâbi Mustafa Efendi 1994: 21; Turan, 1971: 331-333.

Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Devleti- nin güvenlik ve savunma sistemini kuvvetlendirme hususunda aldığı bu önlemler son derece yararlı olmuştur. Meselâ Köseadağ bozgunundan önce Erzurum (1242), aynı bozgunundan sonra Kayseri şehirlerinin (1243) garnizonları⁴⁴⁶, Moğol ordusunun kuşatması karşısında, şehir surlarının sağladığı avantajla kuvvetli birer savunma yapmıştır. Her iki kuşatmada da Moğol ordusunun saldırıları başarıyla kırılmıştır. Başka bir deyişle, Moğol komutanlarının bu şehirleri düşürebilmek için yaptıkları bütün hücumlar boşa gitmiştir. Moğol komutanları (Çormogan ve Baycu Noyan), yine her iki kuşatmadan da vazgeçme kararı aldıkları bir sırada içeriden gelen ihanetlerle ancak bu şehirleri düşürebilmişlerdir⁴⁴⁷. Bu ihanetler önlenebilseydi, hiç kuşkusuz Moğol komutanları bu kuşatmalarda kesin olarak başarısızlığa uğrayacaklar, belki de Anadolu'yu istilâ ve işgal etme düşüncelerinden vazgeçmiş olacaktı. Bu başarı da, özellikle Selçuklu askerî kuvvetinin kendisine olan güveni ve direnme gücünü son derece artırmış olacaktı. Fakat ihanetler, durumu tamamen tersine çevirmiştir. Erzurum'un düşüşü ve burada Moğol ordusu tarafından yapılan ağır katliam ve yağma, bundan sonra meydana gelen Köseadağ bozgunu, bazı Selçuklu garnizonlarını çok olumsuz bir şekilde etkilemiş, direnme güçlerini ve cesaretlerini kırmıştır. Meselâ Erzurum ve Kayseri şehirlerinin akıbetini göz önüne alan Sivas⁴⁴⁸, Erzincan ve Malatya şehirlerindeki Selçuklu garnizonları, Moğol ordusuna hiç direnmeden teslim olmuşlardır⁴⁴⁹.

Öte yandan Erzurum ve Kayseri şehirlerindeki kuvvetli ve yüksek surların aynı şehirlerin savunulmasındaki büyük rolünü görmüş olan Moğol komutanları, ilk fırsatta Konya şehrinin surlarını, savunmaya yaramayacak şekilde yıktırışlar-

⁴⁴⁶ Şehri ve yöreyi koruyan ve savunan askerî birliklere garnizon denir.

⁴⁴⁷ İbn Bibî, 1956: 514 vd., 528 vd.; 1996: II, 62 vd., 73 vd.; Selçuknâme 2007: 173 vd, 179. Erzurum, şehrin valisi (şahne) Şerefeddîn Duvinî'nin, Sivas da Ermeni kökenli içişbaşı Hacuk oğlu Hüsam'ın ihaneti sonucunda Moğol ordularının eline geçmiştir.

⁴⁴⁸ Sivas ileri gelenleri, Kayseri kuşatmasından önce teslim olmuşlardır.

⁴⁴⁹ İbn Bibî, 1956: 527 vd.; 1996: II, 72 vd.; Selçuknâme 2007: 178, 182; Turan 1971: 442 vd.

dır¹⁵⁰. Bu da, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın Moğol istilâsı karşısında aldığı önlemlerde ne kadar ileri görüşlü ve isabetli olduğunu açıkça göstermektedir.

2. Anadolu'nun Siyasî Bütünlüğünü Sağlama ve Devletin Sınırlarını Doğal Sınırlarına Ulaştırma Faaliyetleri

Anadolu'yu istilâlara karşı korumak ve savunmak hususunda Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın daha geniş ve kapsamlı bir projesi vardı. Bu proje de, Anadolu'da siyasî birliği sağlamak ve Türkiye Selçuklu Devletinin sınırlarını doğal sınırlarına ulaştırmak suretiyle Moğolların karşısına bir ve bütün olarak çıkmak şeklindeydi. Çünkü istilâlara açık ve hatta istilâları üzerine çeken bir özelliğe ve konuma sahip bir ülke olan Anadolu'nun korunması ve savunulması, ancak onun siyasî birliğinin sağlanması ve doğal sınırlarına ulaştırılmasıyla mümkün olabilirdi.

Türkiye Selçuklu Devletinde, Anadolu'da siyasî birliği kurma ve devletin sınırlarını da doğal sınırlarına ulaştırma faaliyeti Sultan Alâeddîn Keykubâd ile başlamış bir faaliyet değildir. Bu faaliyetin başlangıcı, Sultan II. Kılıç Arslan dönemine (1155-1192) kadar geriye gider: Fethedilmesinden itibaren Anadolu'nun çeşitli yerlerinde *Türkiye Selçukluları*, *Dânişmendliler*, *Mengüciikler*, *Saltuklular*, *Ahlâtşahlar*, *Artuklular*, *Togan Arslan Oğulları*, *Yımallılar* gibi birçok Türk devleti ve beyliği kurulmuştur. Daha sonra bunlara *Çukurova Ermeni Baronluğu*, *İznik ve Trabzon Rum Devletleri* gibi yabancı soydan ve kültürden siyasî teşekküller de eklenmiştir. Siyasî bakımdan parçalanmış olan Anadolu'nun bu durumda herhangi bir dış istilâyaya karşı korunması ve savunulması son derece güç idi. Bir asır Anadolu'da varlık mücadelesi vermek suretiyle bu ülkede tutunmayı başaran Türkiye Selçuklu hükümdarları, XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu büyük tehlikenin farkına vararak, bütün güç ve enerjilerini Anadolu'da siyasî bütünlüğü sağlama ve devletin sınırlarını da doğal

¹⁵⁰ İbn Bibî 1956: 626; 1996: II, 151; Selçuknâme 2007: 215 vd.; Anonim Selçuknâme, 1952: 35. Mevlevî kaynağı Eflâkî, Baycu Noyan'ın Konya'yı yağma ve tahrip etmeyip, sadece surlarını yıktırmasını Mevlânâ'nın kerametine bağlar. (Eflâkî 1976: I, 258-260; 1973: I, 283 vd.)

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

sınırlarına ulaştırma gayesi üzerinde toplamışlardır. Bunun için onlar, Türk soyundan olan siyasî teşekkülleri ortadan kaldırıp topraklarını ilhak etmek, yabancı soydan ve kültürden olan devletleri ve beylikleri de belirli şartlarla kendilerine bağlamak suretiyle Anadolu'nun siyasî bütünlüğünü sağlamaya çalışmışlardır. Bu faaliyette ilk teşebbüs sahibi olan Türkiye Selçuklu hükümdarı, Sultan II. Kılıç Arslan'dır (1155-1192). II. Kılıç Arslan, Anadolu'da Türk siyasî birliğinin önünde en büyük engel olan Dânişmendliler Beyliğini (Kayseri şubesi: 1169, Sivas şubesi: 1175, Malatya şubesi: 1178) ortadan kaldırıp, topraklarını ilhak etmek suretiyle bu hususta büyük bir başarı elde etmiştir. Kılıç Arslan'ın oğlu Sultan II. Süleyman-şâh da, aynı gaye ile Erzurum Saltuklular Beyliğine son vererek (1202), babasının politikasını devam ettirmiştir⁴⁵¹. Öte yandan, Çukurova Ermeni Baronluğu Sultan II. Süleyman-şâh (1196-1204), Trabzon Rum Devleti de Sultan I. İzzeddîn Keykâvus zamanında (1211-1220) Türkiye Selçuklu Devletine bağlanmıştır.

Türkiye Selçuklu hükümdarları politikalarının öteki cephesini ihmal etmemişlerdir: Sultan II. Kılıç Arslan'dan itibaren Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'a kadar bütün Selçuklu sultanları, devletin sınırlarını doğal sınırlarına ulaştırabilmek için ısrarla denizlere doğru yürümüşlerdir. Bu hususta Kılıç Arslan'ın komutanları (Atabeg, Sami) Adalar Denizine (Ege) kadar ilerlemek suretiyle batıda, Tokat meliki Süleyman-şâh da Samsun'u fethetmek suretiyle kuzeyde devleti doğal sınırlarına ulaştırmıştır. Fakat bunlar kalıcı değil, geçici başarılar olmuştur. Zira alınan yerler kısa bir süre sonra elden çıkmıştır. Devletin sınırlarını denizlere, yani doğal sınırlarına ulaştırma faaliyetinde Sultan II. Kılıç Arslan'ın geçici başarılarından sonra oğlu I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, 1207 yılında Antalya şehrini, sürekli ve ısrarlı bir kuşatma sonucunda düşürerek, bu politikada büyük bir başarı elde etmiştir. Fakat Gıyâseddîn Keyhüsrev'in yerini alan oğlu Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un saltanatının ilk yıllarında, Türki-

⁴⁵¹ Sultan II. Süleyman-şâh, Erzurum ve çevresinin mülkiyetini ve idaresini kardeşi Tuğrul Arslan'a bırakmıştır. Böylece burada, Tuğrul Arslan'dan itibaren Türkiye Selçuklu Devletine tâbi (vassal) bir Selçuklu kolu oluşmuştur.

ye Selçuklu Devletinin içinde bulunduğu otorite bunalımından (taht kavgası) yararlanan Antalya Rumları, Kıbrıs Franklarından aldıkları destekle şehirdeki Türk hâkimiyetine son vermişlerdir. Kısa sürede iç meselesini halleden Keykâvus, önce Sinop'u fethetmek (1214) ve sonra Antalya'yı geri almak (1216) suretiyle devletin sınırlarını, bir daha değişmemek üzere kuzeyde ve güneyde doğal sınırlarına ulaştırmıştır. Antalya'da kurduğu bir deniz filosunu diğer Akdeniz sahillerini ele geçirmek için değerlendiren Sultan Alâeddîn Keykubâd da, Kalonoros (Alâ'îyye) ve Alara kaleleri (1223) ile Anamur yöresini fethederek, kardeşi Keykâvus'un faaliyetlerini tamamlamış, bu yönde Türkiye Selçuklu devletini en geniş sınırlara kavuşturmuştur.

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın başarısı bununla sınırlı kalmamıştır: Anadolu'da siyasî birliğin sağlandığı ölçüde emniyetinin artacağını ve savunmasının daha kolay yapılabileceğini çok iyi kavramış olan Sultan Alâeddîn Keykubâd, özellikle Moğol istilâsını da göz önüne alarak, siyasî birliği tamamlama hususunda çok geniş bir faaliyet göstermiştir. Kısaca söylemek gerekirse, o, 1228 yılında Erzincan Mengüçük Beyliğini, 1230 yılında Erzurum Selçuklu Kolunu, 1234 yılında da Harput Artuklu şubesini birer birer ortadan kaldırmak ve topraklarını ilhak etmek suretiyle dedesi II. Kılıç Arslan'ın başlatmış olduğu faaliyeti büyük ölçüde tamamlamıştır⁴⁵². Ayrıca Akdeniz, Güney Doğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde yaptığı geniş fetihlerle de devleti doğal sınırlarına ulaştırmıştır. Keykubâd, 1237 yılında menfur bir cinayetle bu dünyadan göçerken, İznik Rum Devleti istisna edilirse, Anadolu'da siyasî bütünlüğü tamamen sağlamış, sınırlarını da Kuzey, Güney ve Doğu Anadolu'da bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarına hemen hemen ulaştırmış bulunuyordu. Artık Türkiye Selçuklu Devleti, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın aldığı bu esaslı önlemlerle herhangi bir askerî gücün kolay kolay saldırıyı göze alamayacağı, saldırıya bile kolayca ülkesini istilâ ve işgal edemeyeceği güçlü bir devlet haline gelmiş durumdaydı.

⁴⁵² Türkiye Selçuklu sultanları, Batı Anadolu'nun fethini Alaşehir savaşından sonra (1211) tamamen Sağ Kol ve Sol Kol olmak üzere iki kol halinde teşkilatlanmış olan Uç beylerine bırakmışlardır.

3. Moğol İstilâsına Karşı Doğudaki Siyasî Güçlerle Bir İttifak Koalisyonu Oluşturma ve Siyasî Yalnızlıktan Kurtulma Faaliyetleri

Sultan Alâeddîn Keykubâd, herhangi bir istilâ karşısında öncelikle kendi askerî gücüne güveniyordu. Fakat o, bunun yeterli olmayabileceği ihtimalini düşünüyor, kendisini daha da kuvvetlendirebilmek için aynı tehlikeye maruz bulunan komşu devletleri bir ittifak koalisyonu içinde birleştirmeyi planlıyordu. Bu düşünce ile harekete geçen Keykubâd, Silvan (daha sonra Şam) Eyyûbî Meliki Eşref ile temas kurup, onunla bir ittifak oluşturdu. Keykubâd bununla da kalmadı; daha sonra Eyyûbî ailesinden Melike Âdile'yi kendisine eş olarak almak suretiyle iki hanedan arasındaki ittifakı, dostluk ve akrabalık bağlarıyla daha da kuvvetlendirdi⁴⁵³. Hatta o, büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev dururken, Melike Âdile'den doğmuş ve henüz bir yaşında çocuk olan en küçük oğlu İzzeddîn Kılıç Arslan'ı veliaht tayin ederek, Selçuklu-Eyyûbî ittifakının devamlılığını da garantilemiş oldu (1228)⁴⁵⁴.

Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın Eyyûbî melikleriyle ittifak, dostluk ve akrabalık kurması, sadece Moğol tehdidinden ileri gelmiyordu. Türkiye Selçuklu Devletinin doğusunda 1225 yılından itibaren yeni ve tehlikeli bir siyasî oluşum belirmeye başlamıştı. Bu siyasî oluşum, Harezmsâhlar hükümdarı Alâeddîn Muhammed'in oğlu Celâleddîn Mengüberti'nin kurmuş olduğu yeni Türk-İslâm devletiydi. Mengüberti, Cengiz Han'ın yıkılmış olduğu Harezmsâhlar Devletini (1220) yeniden canlandırabilmek için önce Hindistan'a gitmiş; fakat bu ülkede birkaç sene mücadele verdiyse de tutunamamıştı. Bundan sonra İran'a geçen Mengüberti, bu ülkedeki kardeşlerini ve Harezmsâhlar Devletinin eski vassallarını (tâbi) kısa sürede bertaraf edip, Teb-

⁴⁵³ İbn Bîbî 1956: 294 vdd.; 1996: I, 310 vdd.; Selçuknâme 2007: 95 vdd.; Yazıcızâde 1902: IV, 307 vdd.; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 505. Sultan Alâeddîn Keykubâd ile Melik Eşref arasında ittifak kurulmasında, Melik Eşref ile Şam meliği Muazzam arasındaki rekabet başlıca rol oynamıştır. (Cahen 2002: 75).

⁴⁵⁴ Selçuknâme 2007: 113; Yazıcızâde 1902: IV, 391; Cenâbî Mustafa Efendi 1994: 18; Turan, 1971: 357; Kaymaz 1958: 17.

riz merkez olmak üzere Kirman, Fars, Batı İran (Irak-ı Acem) ve Azerbaycan'da yeni bir Harezmşâhlar Devleti kurmuştu (1225).

Sultan Alâeddîn Keykubâd, Türkiye Selçuklu Devletinin doğu sınırlarında Moğollara rakip ve düşman bir devletin ortaya çıkmış olmasını, başlangıçta yeni bir tehdit unsuru olarak algılayarak, bu siyasî ve askerî güce karşı soğuk ve temkinli bir tavır takındı. Çünkü bu siyasî ve askerî güç, Türkiye Selçuklu Devleti için tehdit olabileceği gibi Moğollara rakip ve düşman olduğu için de onların istilâ arzularını bölge üzerine çekebilirdi. Dolayısıyla her iki durum da Türkiye Selçuklu Devletinin varlığını tehlikeye sokabilirdi.

Celâleddîn Mengüberti, 1225 yılında Sultan Alâeddîn Keykubâd'a, aralarındaki belirsizlik durumuna son verecek nitelikte bir mektup yazdı. O bu mektubunda, *"Keykubâd ile aynı soydan olduğundan ve batıda Sultanın, doğuda da kendisinin cihat ve gaza faaliyetleri yürüttüğünden"* söz ediyor ve sonuç olarak da *"aralarında dostluk kurmanın gerekli ve faydalı olacağını"* belirtiyordu. Mengüberti bununla da yetinmemiş; güçlü bir müttefik kazanabilmek için kızlarından birini Keykubâd'ın oğullarından birine eş olarak verme kararı da almıştır. Mengüberti'nin bu samimi düşüncesi ve tavrı, olumlu sonuç vermiş, Keykubâd'ın kaygılarını ve kuşkularını büyük ölçüde gidermiştir. Hatta onda, kendi politikası için Mengüberti'den yararlanma düşüncesi bile uyandırmıştır. Çünkü Moğol istilâ hareketi, kendi devletinden önce yeni Harezmşâhlar Devletine çarpacaktı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, yeni Harezmşâhlar Devleti, Moğollarla Selçuklular arasında tampon bir devlet olacak ve doğudan gelecek olan istilâlara karşı da set ve siper görevi yapacaktı. Ayrıca tehlikenin zorladığı şartlar da, Harezmşâhlar Devleti ile Türkiye Selçuklu Devleti arasında bir ittifakı zorunlu kılacaktı. Bu düşünce ile hareket eden Keykubâd, gönderdiği mektup ve elçi vasıtasıyla Mengüberti'ye *"Moğollara karşı mücadelesinden memnun kaldığını, soydaşlık ve dostluk gereklerini yerine getirerek, düşmanlarına karşı kendisine yardım edeceğini"* bildirdi

ve kendisine değerli hediyeler gönderdi⁴⁵⁵. Böylece bu samimi niyet beyanlarıyla iki Türk hükümdarı arasında bir ittifakın temeli atılmış oldu. Bundan sonra yapılacak iş, ittifakı resmiyete dökmek ve bu ittifaka uygun harekette bulunmaktır. Çünkü bu ittifak, her iki hükümdarın da gayelerine ve çıkarlarına ayrı ayrı hizmet edecekti.

Gerçekten de Moğol istilâsını durdurabilecek en önemli set, Selçuklu-Harezmşâhlar ittifakı olacaktı. Fakat iki Türk hükümdarının samimi mektuplaşmalarından sonra ikinci adım atılıp, bu ittifak gerçekleştirilemedi. Bunun sebebi, böyle bir ittifakın önemini ve değerini, Celâleddîn Mengüberti'nin kavrayamamış olmasıdır. Hâlbuki bu ittifaktan en çok çıkarı olan hükümdar, Sultan Alâeddîn Keykubâd'tan çok Celâleddîn Mengüberti idi. Siyasî kavrayışı zayıf bir hükümdar olan Mengüberti, en çok kendisini tehdit eden Moğol istilâsına karşı Selçuklu Devletiyle bir ittifak kurmak şöyle dursun, ilk büyük siyasî hatasını yaparak, bu devlete karşı düşmanca bir tutum içine girdi. Özellikle Anadolu işlerine karışmaya kalkıştı. Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın gönderdiği elçileri Ahlat'ın düşürülmesine kadar yanında alıkoymak ve mektuplarına da cevap vermemek suretiyle siyasî bir nezaketsizlikte bulundu. Üstelik Sultan Keykubâd'ın İslâm dünyası ve Moğollar için yaptığı uyarılarına ve tavsiyelerine de kulak asmadı⁴⁵⁶. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti için Moğollardan daha çok, Celâleddîn Mengüberti tehlikeli olmaya başladı.

Buna rağmen Sultan Alâeddîn Keykubâd, Moğol istilâsının arifesinde Mengüberti ile çatışmayı tehlikeli buluyor, herhangi bir yanlış harekette bulunmaması için onu devamlı uyarıyordu. Fakat ateşli ruhu Celâleddîn Mengüberti'yi tehlikeli bir maceraya sürüklemekteydi. Nitekim Mengüberti, ikinci büyük siyasî hatasını yaptı; Eyyûbîlere ait Ahlat şehrini kuşatarak aldı. Ahlat ve yöresinde büyük bir katliam ve yağma yaptırarak,

⁴⁵⁵ İbn Bîbî 1956: 367-369; 1996: II, 374-377; Selçuknâme, 2007: 116 vd.; Yazıcızâde 1902: IV, 400-407; Nesevî 1934: 69, 79, 96 vd.; Turan 1971: 363 vd.

⁴⁵⁶ İbn Bîbî 1956: 380-384; 1996: I, 385-387; Nesevî 1934: 125. Sultan Celâleddîn Mengüberti ile Sultan Alâeddîn Keykubâd arasında elçi teatisi ve mektuplaşma hususunda geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Turan 1988: 82-101.

İslâm dünyasının düşmanlığını üzerine çekti. Öte yandan Anadolu ve Suriye'yi istilâ ve işgal etmekle hem Sultan Keykubâd'ı hem de Eyyûbî meliklerini tehdit etti⁴⁵⁷. Mengüberti'nin bu istilâcı tutumu, Sultan Keykubâd'ın sabır bardağını taşıran son damla oldu. Zira Ahlat'ın düşmesi, Sultan Alâeddîn Keykubâd için hem Harezmsâhlar istilâsını hem de Moğol istilâsını Türkiye Selçuklu Devleti üzerine çekmek anlamına geliyordu⁴⁵⁸.

Sultan Alâeddîn Keykubâd barışçı bir hükümdar idi. Fakat şartlar zorladığı, devletin ve milletin çıkarları söz konusu olduğu zaman, ordularını harekete geçirmekten ve savaşmaktan kaçınmaz idi. Hal böyle olunca, Keykubâd, Mengüberti'yi durdurmak ve cezalandırmak, Memlûklü meliklerini memnun etmek ve onları kendi ittifakında tutmak için Selçuklu ordusunu hemen harekete geçirmek zorunda kaldı⁴⁵⁹. Başta Melik Eş-

⁴⁵⁷ Cüveynî 1988: II, 147; Münecimbaşı 2001: I, 71; Turan 1988: 97. Celâeddîn Mengüberti'nin veziri Şerefü'l-Mülk, Selçuklu elçisiyle Ahlat önlerinde görüşürken kendisine "Sultan (Celâeddîn Mengüberti) bana müsaade etseydi, kendi şahsî askerimle memleketinize girer ve (orayı) fethederdim" diyerek, aynı tehdidi yapmıştır (Turan 1988: 98).

⁴⁵⁸ Olaya Türkiye Selçuklu Devleti cephesinden bakılırsa, hiç kuşkusuz Alâeddîn Keykubâd haklı idi. Çünkü Ahlat, Anadolu'yu istilâ yollarının başında bulunuyordu. Selçuklu ve Türkmen beyleri, Anadolu'ya ilk akınlarında, bu yeri hareket ve dönüş üssü olarak kullanmışlardı. Bu müstahkem mevkiinin Celâeddîn Mengüberti'nin eline geçmesi, hiç kuşkusuz Türkiye Selçukluları için önemli bir tehlike teşkil ediyordu (Cahen 2002: 79). Fakat aynı olaya Celâeddîn Mengüberti açısından bakılacak olursa, başka bir haklı sebep daha ortaya çıkar: Ahlat'ın düşmesi Alâeddîn Keykubâd için ne kadar tehlikeli idiyse de Mengüberti için de o kadar faydalı ve gerekiydi. Kanaatimizce, Mengüberti Ahlat'ı düşürmekle Anadolu'da Moğolların kolayca ellerinin ulaşamayacağı uzaklıkta ve derinlikte bir arazi meydana getirmek ve kendisinin de bir tehlike anında sığınabileceği emin bir yere sahip olmak istemiştir.

⁴⁵⁹ Sultan Alâeddîn Keykubâd, ordularını harekete geçirmeden önce gönderdiği elçi ve mektupla Celâeddîn Mengüberti'yi bir kere daha uyarmış ve niyetini açıkça ortaya koymuştur. O, bu son mektubunda Mengüberti'ye şöyle hitap etmiştir: "Baban, büyük bir aileden gelmiştir. O zaman sizin durumunuz memnuniyet verici idi. Ancak, baban tasavvurlarını değiştirmesi ve kendisine zarar vermesinden sonra, durum aleyhinize oldu. Ben Eyyûbî ailesine yöneldim ve onlara kendimi yakın hissediyorum. Zira onlar, nesillerden beri büyük ve mesut bir câmiadır. Askerlere, halka ve komşulara iyilik yaparlar. Onların servetleri, memleketleri, adamları ve kudretleri vardır. Senin ülken ise, harabelerden ibarettir. Durumunu, biz senden iyi biliyoruz. Benim Eyyûbîlere düşman olduğuma inanma. Kendilerini suçladığımız ve mücadele ettiğimiz zamanlar geçmiştir. Biz tekrar uzlaştık. Başkasına inanma. Onlarla barış yapmalı ve tekrar dostluk kurmalısın. Arkandaki düşmanı biliyoruz. Eyyûbîler, düşmanlarına karşı sana yardım edebilir. Böyle bir

ref olmak üzere bütün Eyyûbî meliklerini yardıma çağırıldı. Küçük de olsa, Melik Eşref komutasında bütün Eyyûbî kuvvetlerinden oluşmuş bir ordu (2 veya 5 bin atlı) Anadolu'ya gelerek, Selçuklu ordusuna katıldı. İki Türk ordusu, Erzincan yakınlarındaki *Yassıçemen* yöresinde karşılaştı. Alâeddîn Keykubâd'ın Eyyûbî meliklerinin kuvvetleriyle destekli ordusu galip geldi; Harezmşâhlar ordusu ise bozgun halinde dağıldı. Kaçmak suretiyle canını zor kurtaran Celâleddîn Mengüberti, pek az bir kuvvet ile Azerbaycan'a dönebildi. Fakat Mengüberti, burada da tutunamadı; Moğol komutanı Çormogan'ın vurduğu ikinci bir darbe ile kalan ordusunu da kaybetti⁴⁶⁰. Fakat Mengüberti, başarısızlıktan yılacak bir hükümdar değildi. Mücadeleyi ve macerayı seviyordu. Talih kötüye giderken, hiç kimse onun kadar dayanıklı ve gayretli olamazdı. O, kahraman ve cesur olduğu kadar ihtiyatlı bir komutan değildi. Şahsî güvenliğini korumada gösterdiği ihmal ve ihtiyatsızlık, hayatına mal oldu. Kendisi, yeni bir maceraya atılmak için tek başına kaçarken dağlı bir Kürt tarafından öldürüldü (1230). Artık İran'da, Moğol istilâsının karşısına dikilebilecek ne bir lider ne de bir irade kaldı. Böylece, Moğol istilâsına karşı kuvvetli bir siper ve set olabilecek Harezmşâhlar Devleti ortadan kalkmış, Azerbaycan ve Batı İran toprakları Moğol komutanı Çormogan'ın eline geçmiş ve Anadolu da istilâlara açık bir ülke haline gelmiş oldu. Celâleddîn Mengüberti ise, Harezmşâhlar Devletinin Moğol istilâsına karşı cesaretle ve dirayetle dikilebilmiş son savunucusu olmuştur. Devletin onunla parlayan yıldızı, yine onun ölümüyle sönüp gitmiştir.

ittifak olursa, sen kendini Gürcülerden ve diğerlerinden emin hissedersin. Bu, benim sana nasihatımdır. Seni yanlış bir yere götüren hilelere, kendini kaptırma". (Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 527; Turan 1971: Taneri, 1977: 69 vd).

⁴⁶⁰ Cengiz Han'dan sonra Moğol tahtına çıkan Ögedey Kaan, Harezmşâhlar Devletini yeniden canlandıran Mengüberti'ye kesin ve son darbeyi vurmak için 1230 yılında, İran'a Çormogan komutasında 30 bin kişilik bir ordu göndermişti.

4. Devletin Doğu Sınırlarını Tampon ve Set Görevi Yapabilecek Siyasî ve Askerî Bir Güçle Çevirme Faaliyetleri

Görüldüğü gibi, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın Celâleddîn Mengüberti ile bir ittifak oluşturarak Moğol istilâsını Anadolu sınırları dışında karşılama projesi, Yassıçemen savaşından sonra tamamen çökmüştür. Buna rağmen Sultan, bu konudaki düşüncesinden ve faaliyetlerinden vazgeçmemiştir; Moğol istilâsına karşı başka bir proje geliştirmiştir. Bu yeni projenin esası şu idi: *Türkiye Selçuklu Devletinin doğu sınırlarında, Eyyûbîlere ait tampon bir arazi meydana getirmek ve bu suretle devleti koruyucu çember içine almak*. Bunun için Sultan biraz toprak fedakârlığında bulundu. Eyyûbî meliki Eşref'i bölgeye çekebilmek için, Yassıçemen savaşından sonra geri aldığı Ahlat'ı ona geri verdi. Sultan bununla da kalmadı; Oltu'dan itibaren Gürcistan'a kadar olan toprakların ve Ermeni ülkesinin fethini Melik Eşref'e bıraktı. Bu kararını da, Melik Eşref'e verdiği bir menşur ile teyit etti. Ayrıca, Melik Eşref'e yardım etmek üzere bazı komutanlarını görevlendirerek, onu bu faaliyete özendirdi⁴⁶¹.

Bu proje yeniden gözden geçirilecek olursa, durum şudur: Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın bu hareket tarzı ile takip ettiği politikanın hedefi gayet açık ve bellidir. O, Ahlat'ın hâkimiyeti ile Oltu'dan Gürcistan'a kadar olan arazinin ve Ermeni ülkesinin fethini Melik Eşref'e bırakmakla, kendi ülkesi ile Moğolların arasında tampon bir bölge yaratarak, Türkiye Selçukluları ile Eyyûbîlerin çıkarlarını ve savunma sistemlerini birbirine sıkıca bağlamış olacaktı. Bu durum, yani Selçuklu-Eyyûbî çıkarlarının birbirine sıkıca bağlanması da, doğudan gelecek bir istilâ karşısında bu iki siyasî gücü devamlı bir ittifak içinde tutmaya zorlayacak ve hatta mahkûm kılacaktı⁴⁶². Burada ortaya konmuş olan mantık ve düşünce göz önüne alınacak olursa, bu projeyi, hiç kuşkusuz, üstün siyasî bir zekânın şaheseri saymak gerekir.

⁴⁶¹ İbn Bîbî 1956: 410; 1996: I, 413; Selçuknâme 2007: 130 vd.. Sultan Alâeddîn Keykubâd, tevcihini bir menşur ile yapmış olmasına bakılırsa, iki hükümdar arasındaki ilişki, eşit ve bağımsız iki hükümdar arasındaki ilişkiden çok metbu'-tâbi ilişkisine benzemektedir.

⁴⁶² Jansky 1955: 123 vd.

Sultan Alâeddîn Keykubâd, bu önemli projeyi hayata geçirebilmek için acele ediyordu. Zira, Celâleddîn Mengüberti'nin ölümünden sonra Selçuklu ülkesi ile Moğollar arasında tampon görevi yapan Harezmşâhlar devleti tamamen ortadan kalkmış, Türkiye Selçuklularıyla Moğollar sınır komşusu haline gelmişlerdi. Bu durumda Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın bir an önce istilâ yollarını, Moğol akınlarına kapatması gerekiyordu. Fakat siyasî kavrayışları zayıf olan Eyyûbî melikleri, onun bu önemli projesinin değerini kavramakta yetersiz ve zayıf kaldılar. Özellikle Melik Eşref, kendisine terk edilen yerleri fethedip, bu yerlere kuvvetli birer askerî birlik yerleştiremedi. Eyyûbî meliklerinin hatası bununla da sınırlı kalmadı; onlar, Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesindeki şehirlerinin ve kalelerinin savunulmasında da ihmal ve gevşeklik gösterdiler. Bu durumdan yararlanan Moğol komutanı Çormogan⁴⁶³, Doğu Anadolu bölgesi üzerine geniş bir akın faaliyetinde bulunarak, Ahlat, Diyarbakır, Malatya, Harput, Silvan gibi bölgenin en büyük ve en zengin şehirlerini birer birer tahrip ve yağma etti (1231)⁴⁶⁴.

Moğol komutanı Çormogan bu ilk akın sonucunda, Anadolu'da iştahını kabartacak ve aç gözlülüğünü giderecek derecede muazzam bir servetin bulunduğunu görmüş ve anlamış oldu. Bunun için o, 1232 yılında bir kere daha Anadolu'ya girerek, akınını tekrar etti. Bu defa Erzurum tarafından Anadolu'ya giren Moğol komutanı Çormogan, Sivas yöresine kadar ilerledi. Yolu üzerindeki yerleşim yerlerini yine birer birer yağma ve tahrip etti. Bundan sonra da süratli bir şekilde geri döndü. Çormogan'ın bundan amacı, istilâ yollarını tanımak ve açmaktı.

Bu Moğol akını, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ı bir hayli endişelendirdi. Çünkü o, bu olayı basit bir sınır ihlâli olarak görmüyordu. Aksine ilerde meydana gelmesi kuvvetle muhtemel büyük ve korkunç bir istilânın kötü bir habercisi olarak değerlendirdiyordu. Sultan Keykubâd, bu düşüncesinde haklıydı. Gerçekten de bu akın, onun görmezlikten gelebileceği veya

⁴⁶³ Çormogan, Celâleddîn Mengüberti'yi bertaraf etmek ve İran'a hâkim olmak için Ögedey Kaan (1227-1241) tarafından gönderilmiş bir komutandır.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esîr 1987: XII, 465; Kaymaz 1958: 19.

sineye çekebileceği bir tecavüz değildi. Zira Sivas yöresine kadar gelmiş olan Moğol ordusu, Selçuklu devletini hem yoklamış hem de açıkça tehdit etmişti. Bunun için Sultan, en seçme askerlerinden oluşan bir orduyu, derhal bu Moğol ordusunun üzerine gönderdi. Selçuklu ordusu, Sivas'tan Erzurum'a kadar bütün yolları taradıysa da, Çormogan'ı yakalayamadı. Selçuklu komutanlarının Erzurum'da aldıkları habere göre, Moğol ordusu yaptığı akından sonra süratli bir şekilde Azerbaycan'a dönmüştü. Bundan sonra Selçuklu komutanları, geri dönmediler; Sultandan aldıkları yeni emirle doğuya doğru ilerleyerek, Gürcistan topraklarına girdiler. Zira Moğol komutanı, bu akını Gürcü kraliçesi Rosudan'ın tahrik ve teşvikleriyle yapmıştı. Kraliçe Rosudan, Selçuklu ordusunun ilerleyişi karşısında direnemedi; itaatini arz ederek barış istedi. Keykubâd, zayıf da olsa Moğol istilâsına karşı Gürcü kraliçesinin gücünden yararlanmak için onun barış isteğini kabul etti. Böylece, iki devlet arasında kurulmuş olan bu metbu'-tâbi ilişkisi, Keykubâd'ın büyük oğlu Keyhüsrev ile Rosudan'ın kızı evlendirilmek suretiyle daha da kuvvetlendirildi⁴⁶⁵.

Yukarıda belirtildiği gibi, Sultan Alâeddîn Keykubâd, Yassıçemen zaferinden sonra Moğol istilâsına karşı Eyyûbî melikleriyle kuvvetli bir ittifak oluşturma fırsatı yakalamıştı. Fakat onun bu hususta ortaya koyduğu proje, Eyyûbî meliklerinin dar görüşleri, iktidarsızlıkları ve ihmalleri yüzünden hayata geçirilememişti. Buna rağmen Sultan Alâeddîn Keykubâd'ı, devletini ve ülkesini koruma ve savunma kararlılığından vazgeçirememiştir. Bu defa Sultan, siyaset yoluyla elde edemediği başarıyı, kendi askerî gücü ile elde etmeye karar verdi ve hemen ordularını harekete geçirdi: Muhtemel istilâyı devletinin önemli merkezlerinden uzakta karşılayabilmek için başta Ahlat olmak üzere Van gölü ve Bitlis yöresindeki şehirleri ve kaleleri birer birer ele geçirerek, ilhak etti (1233). Bundan sonra Güney Doğu Anadolu bölgesine yönelen Keykubâd, Eyyûbî meliklerinin elinden Siverek, Surûc, Rakka, Urfa, ve Harran gibi Diyâr-ı

⁴⁶⁵ İbn Bîbî 1956: 419-424; 1996: I, 420-424; Müneccimbaşı, 2001: I, 72 vd.

Mudar bölgesinin önemli şehirlerini alarak⁴⁶⁶, devletin çekirdek arazisini tam bir güvenlik barikatı içine aldı (1235).

5. Selçuklu Ordusunu Yeni Askerî Güçlerle Takviye Etme Faaliyetleri

Bir askerî kuvvetin başında bulunan hükümdarın rakip bir askerî güce karşı galip ve üstün gelebilmesi, her şeyden önce onun, rakip ordunun güçlü ve zayıf yanlarını öğrenmesine ve ona göre tavır almasına bağlıdır. Sultan Alâeddîn Keykubâd, henüz Moğol ordularıyla yüz yüze gelebilmiş ve bu gücü yakından tanıma fırsatı bulabilmiş değildi. Bu askerî güç hakkındaki bilgisi ise, çeşitli kaynaklardan duymuş olduğu abartılı söylentilere dayanmaktaydı. Moğol ordularıyla yüz yüze gelmiş bulunan ve birçok kere onunla çarpışmış olan Harezm birlikleriydi. Dolayısıyla Harezm birlikleri, Moğol ordusunu yakından tanımakta olup, bu ordu hakkında en gerçekçi bilgilere sahip idiler. Yukarıda görüldüğü gibi, Harezmşâhlar ordusu Yassıçemen'de Türkiye Selçuklu ordusu karşısında yenilerek dağılmıştı. Bu ordunun bir kısmı Celâeddîn Mengüberti ile Azerbaycan'a kaçarken, daha büyük bir kısmı da Trabzon Rum Devletine sığınmıştı⁴⁶⁷. Selçuklu ordusu bölgeden çekildikten sonra bu birlikler, geri dönüp, Erzurum yöresine yerleşmişlerdi. Üstelik bunlar, bölgeden geçen kervanları vurarak ve yağma yaparak, Selçuklu ekonomisine ve yöre halkına zarar vermeye başlamışlardı. Bu durumda Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın, üzerlerine bir ordu göndererek bunları ya bölgeden çıkarması ya da devlet hizmetine alarak, faydalı hale getirmesi gerekiyordu.

Sultan Alâeddîn Keykubâd, bu hususta ikinci şıkkı tercih etmiştir. Daha doğrusu o, ülkesinin savunma sistemini kuvvetlendirmek, özellikle Moğol istilâsına karşı ordusunu Harezm birlikleriyle takviye etmek ve onların gücünden ve tecrübesinden yararlanmak istemiştir. Bu düşünce ile Sultan Keykubâd, bu birliklerin Erzurum yöresine, yani doğu uçlarına yerleşmelerine izin verdiğini ve hepsini de devlet hizmetine alacağını bildir-

⁴⁶⁶ İbn Bibi 1956: 447-450; 1996: I, 443-446; Selçuknâme 2007: 146 vd.; Müneccim-başı 2001: I, 76; Turan 1971: 382.

⁴⁶⁷ Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 528.

mek üzere Selçuklu devlet adamlarını kendilerine göndermişti. Fakat bu birlikler, Selçuklu devlet adamları henüz kendilerine ulaşmadan küçük bir Moğol birliğinin yaptığı sürpriz baskın karşısında hiçbir direnme göstermeden utanç verici bir şekilde kaçmışlardır. Harezmli beyler ile görüşmek üzere bölgeye gelen Selçuklu devlet adamları, onların bu tutumu karşısında şaşırıp kalmışlardır. Hâlbuki Harezm birliklerinin sayısı ve gücü (aile efratlarıyla birlikte 4000 kişi), baskını yapan Moğol birliğinin sayısından ve gücünden (700 kişi) katbekat çok idi. Harezmli beylerinden birinin kayın validesi olan bir kadın, onların içinde bulunduğu psikolojiyi anlatmak için Selçuklu devlet adamlarına, *“Harezm askerlerinden oluşan bin kişilik bir topluluğun üzerine bir Moğol borkü atsan, hepsi korkudan darmadağın olur”* demiştir. Gerçekten de Harezm birliklerinin Moğol istilâsı karşısında içine düşmüş oldukları korku ve yılgınlık hâli, onların kararlı bir şekilde hareket etmelerini ve direnme güçlerini büyük ölçüde önlemekteydi. Buna rağmen Sultan Alâeddîn Keykubâd, onları hizmete almaktan vazgeçmedi. İçinde bulundukları psikolojiden kurtulmaları için de onları doğu uçlardan alıp, kuzey (Trabzon Rum Devleti) ve güney uçlarında (Ermeni Krallığı) bulunan Erzincan, Amasya, Larende (Karaman), Niğde gibi şehirlere yerleştirdi. Her bir beye de bu şehirlerden zengin ıktâ'lar vererek, onları kendisine sıkıca bağladı⁴⁶⁸.

Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın düşündüğü gibi, hiç kuşkusuz Harezm kuvvetleri, Türkiye Selçuklu Devletinin savunmasına önemli bir katkıda bulunacaklardı. Nitekim onlar, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın son zamanlarındaki bütün seferlerine ve savaşlarına katılmışlar. Selçuklu ordularının başarıya ulaşmalarında başlıca rol oynamışlardır. Fakat Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in saltanatının başlangıcında, Emîr Sadeddîn Köpek'in rakip olarak gördüğü Harezmli beylerinden Kayır⁴⁶⁹ Han'ı haksız yere tutuklatması ve ölümüne sebep ol-

⁴⁶⁸ İbn Bibî, 1956: 429-435; 1996: I, 429-434; Selçuknâme 2007: 139 vd.; Müneccimbaşı 2001: I, 74.

⁴⁶⁹ “Kayır” sözünün aslı “kadır” (katır)'dır. Bilindiği gibi, “sert, sağlam ve kuvvetli” anlamına gelen bu kelime, Karahanlı hükümdarları tarafından hükümdarlık unvanlarının önünde bir sıfat olarak kullanılmıştır (Kadir Han).

ması, bütün Harezmlî beylerinin isyanına ve Türkiye Selçuklu Devletinin hizmetinden ayrılmalarına yol açmıştır⁴⁷⁰.

6. Barış ve İyi İlişkilerle Moğol İstilâsını Önleme Gayretleri

Sultan Alâeddîn Keykubâd, savaş olayını aklın ve politikanın terazisinde tartıp ölçmesini çok iyi bilen, siyasî kavrayışı yüksek ve geniş ufuklu bir hükümdar idi. Onun gözündeki savaş bir felaketti. Barış yoluyla elde edebileceği başarı için de hiçbir zaman kuvvet yoluna başvurmazdı. Yukarıda görüldüğü gibi, kendisi, muhtemel bir Moğol istilâsına karşı aldığı ve almaya çalıştığı önlemlere, hep barışı koruyabilmek ve sağlayabilmek için başvurmuştur. Ona göre, barış, Moğol istilâsını durdurabilecek tek ve en etkili çare idi. Keykubâd bu düşüncesini, daha saltanatın ikinci yılında meydana gelen bir olay vesilesiyle açıkça ortaya koymuştur. Bu olay şu idi: Moğol ordularının Irak üzerine doğru yürümekte olduğu şeklinde bir haber almış olan zamanın Abbasî halifesi Nasır Lidinillâh, Sultan Alâeddîn Keykubâd'tan *"2 bin siivari den oluşan bir ihtiyat ve imdat (necde) kuvveti"* talep etmiştir. Bunun üzerine Sultan, devlet adamlarını ve komutanları toplayarak, Moğol istilâsına karşı izlenmesi gereken politikaya dair geniş bir değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirmede Keykubâd özetle şöyle demiştir: *"Moğol ordularına karşı halifenin savaşla karşılık vermesi asla doğru değildir. Çünkü Moğollar, kaynaktan coşarak akan, bütün muhaliflerini ezip geçen, devleti genç, bahtı açık olan ve ateş denizi gibi kaynayıp gelen bir orduya sahiptirler. Birlik ve beraberlik içinde ülkenin selâmeti, devlet ve din işlerinin yolunda gitmesi ve İslâm bahçesinin daima canlı kalması için yapılacak iş, Cengiz Han'a değerli hediyelerle dirayetli ve yetenekli bir elçi göndermek ve bu elçi vasıtasıyla Han'ı barışa razı ve ikna etmektir."* Bu değerlendirmeyi Selçuklu devlet adamları ve komutanları da doğru ve isabetli bularak onayladılar. Buna rağmen Sultan, halifenin talebini yerine getirmekten kaçınmadı; *"kıdemli (eski) ve tecrübeli askerlerden, 10 bin askere bedel olabilecek nitelikte 5 bin asker seçtirerek"*, bunları halifenin yardı-

⁴⁷⁰ İbn Bîbî 1956: 468; 1996: II, 23; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 537; Müneccimbaşı 2001: I, 81.

mına gönderdi. Fakat halife, daha sonra aldığı haberin doğru olmadığını öğrendi. Artık ihtiyacı kalmadığı için bu birliği Irak'ta fazla tutmadı; hazinesine vereceği masrafı düşünmüş olmalı ki hemen geri gönderdi⁴⁷¹.

Biraz yukarıdaki sözlerinden anlaşılacağı üzere, Sultan Alâeddîn Keykubâd, Moğol istilâsına karşı en etkili önlemi daima barışta görmüştür. Bunun için o, ta başından beri barışı, dış politikasının temel ve vazgeçilmez ilkesi yapmıştır. Hatta Keykubâd, bununla da kalmamış, bu düşüncesini her zeminde ve fırsatta savunmuştur: Tarih, 1226 yılını gösteriyordu. Bu tarihte Celâleddîn Mengüberti, Anadolu işlerine karışarak, Eyyûbî meliklerine ait Ahlat'ı kuşatmıştı. Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın tepkisini öğrenmek için de elçilerini Selçuklu sarayına göndermişti. Harezmşâh'ın elçilerini Alanya'da (Alâ'îyye) kabul eden Sultan, bu hususta, elçilerin ve Selçuklu devlet adamlarının hazır bulunduğu bir toplantıda, Mengüberti'ye nakledilmek üzere geniş bir değerlendirme yapmıştır. Sultan, bu değerlendirmede Mengüberti'nin hatalarını birer birer sayıp döktükten sonra ona, bu hatalarını düzeltebilmek ve Moğol istilâsını durdurabilmek için önemli telkinlerde ve uyarılarda bulunmuştur: *"Şimdi kesin olarak öğrendik ki, garaz sahiplerinin hile ve aldatmalarına kanarak⁴⁷², İslâm'ın kubbesi (Kubbetü'l-İslâm) olan Ahlat kuşatmasını başlatmış, Tanrı'nın razı olmayacağı bir davranış içine girmiş bulunuyorsunuz. Yiiriyiş dizginini o şehirden çevirip, müşrik ülkelerden birine yöneltin. Bundan sonra önemli işlere kalkışırken düşünüp taşın. Nasihat olarak size söyleyeceğim başka konu da şudur: Moğol hükümdarıyla iyi geçinmeniz gerekir. Her yolu deneyerek, Moğollarla barış içinde olma gayreti güdün. Akıllı ve bilge kişiler, yeni devlet kurmuş ve kendisini ilâhî kudrete bağlamış bir topluluğa (Moğollara) düşmanlık göstermeye ve ona karşı gelmeye kalkanların akıl ve izan yolundan uzaklaşmış olduklarını söylemişlerdir. Bizim aklımızdan geçeni uygulayarak onlara*

⁴⁷¹ İbn Bibi 1956: 258-264; 1996: 1; 277-282; Selçuknâme 2007: 83. Yazıcızâde 1902: IV, 265 vdd.

⁴⁷² Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın burada kast ettiği kişi, Erzurum Selçuklu kolunun başında bulunan Melik Cihan-şâh'tır. Bu sırada Türkiye Selçuklu Devletinin vassallığından ayrılan Cihan-şâh, Mengüberti'ye bağlanarak, Ahlat'ı alması için onu tahrik ve teşvik etmiş; kuşatma sırasında da yardım etmiştir.

elçi gönderelim. İslâm dünyasının kurtuluşu ve esenliği için Sultan Alâeddin Muhammed'in (Mengüberti'nin babası) yaptığı gibi onların karşısına çıkma hatasını işlemeyelim. Bu işi ince fikirli, açık görüşlü, ortalığı yatıştırmasını bilen birine havale edelim. Ümidimiz odur ki, doğu ülkelerini yakıp kül etmiş olan bu fitne ateşi söndürülür. Böylece insanoğlunun tükenmesine karşı almış olduğumuz bu önlem, isabetli düşüncemiz ve övgüye değer çabanız, sonsuza dek unutulmaz. Tecrübelerimin bana öğrettiğine göre, bir hükümdar devlet işlerini yürütürken bilgili kimselere danışma yolunu daima açık tutmalıdır. Ne kadar zayıf olursa olsun alınaklık edip, düşmanın eline koz vermemelidir." Bu değerlendirmeden sonra Sultan Alâeddin Keykubâd, Mengüberti'ye şu üç tavsiyede bulunarak, sözlerine devam etmiştir: "İslâm ülkelerini ve şehirlerini yakıp yıkmaktan vazgeçiniz. Ordunuzu Ermeni ülkesine (Erran) sürünüz. Moğol hanına elçi gönderip onunla anlaşma yolunu tutunuz. Ona karşı hiçbir şekilde ayrılık ve düşmanlık yoluna sapmayınız. İslâm ülkelerine saldırmayacağına dair ondan sağlam bir söz alınız. Amcalarımız Sultan Melikşâh, Sultan Sancar ve diğer Selçuklu sultanları gibi sevgi ve merhametle hüküm sürünüz. Ancak bu suretle yaptığınız işler, ilâhî emir ve yasaklara uygun düşer." Bundan sonra Keykubâd, sözünü, "Eğer garaz sahiple-
rinin sözlerine uyar, bizim sözlerimize kulak asmazsamız, biz Sultanlığın gereğini ve Müslümanlığın görevini yerine getireceğiz" şeklinde son derece kesin ve sert bir ulti-matomla tamamlamıştır⁴⁷³.

Bilindiği gibi, cesareti son derece yüksek olmakla birlikte siyasî kavrayışı zayıf ve ufku dar bir hükümdar olan Celâeddin Mengüberti, gurura kapılarak Sultan Alâeddin Keykubâd'ın bu önemli uyarılarına ve tavsiyelerine kulak asmadı. Anadolu'nun önemli bilim ve kültür merkezlerinden olan Ahlat'ı alarak, yağma ve tahrip etti. Sultan Keykubâd da, Yassıçemen savaşında kendisine, altından bir daha kalkamayacağı ağır bir darbe vurarak; ulti-matomunda sözünü ettiği "sultanlık gereğini ve Müslümanlık görevini" yerine getirmek suretiyle onu ağır bir şekilde cezalandırdı (1230).

Sultan Alâeddin Keykubâd'ın iyi bir Türk-İslâm hükümdarı olarak görev ve sorumluluğunu yerine getirmesi, hiç kuş-

⁴⁷³ İbn Bîbî 1956: 377-380; 1996: I, 382-384; Selçuknâme 2007: 119.

kusuz önemli bir davranıştır. Fakat ondan daha önemlisi, Keykubâd'ın bu toplantıda ortaya koyduğu ve savunduğu düşüncelerin sağlamlığı ve mükemmelliğidir. Gerçekten de, onun yukarıda metnini özetle verdiğimiz uyarılarını ve tavsiyelerini, diplomasi sanatının emsalsiz bir örneği saymak gerekir: Sultan Alâeddîn Keykubâd, Mengüberti'nin Ahlat'ı kuşatmasını, kendisine gelen elçilerden öğrenmiştir. O, bu olay vesilesiyle yapmış olduğu geniş değerlendirmede, iki önemli endişesini dile getirmiştir. *Bunlardan biri Celâleddîn Mengüberti'nin İslâm ülkelere olan haksız tecâvüzü, diğeri ise Büyük Moğol istilâsı idi.* Sultan Alâeddîn Keykubâd, Mengüberti'nin yapmış olduğu haksız tecavüz karşısında son derece sinirlenmiş olmasına rağmen, her büyük hükümdar gibi kendisini tutmasını ve soğukkanlılığını korumasını bilmiş, esip gürlememiştir. Gayet sâkin ve olgun bir devlet adamının tavrıyla, hiç aşırılığa kaçmadan ve hiç çekinmeden Celâleddîn Mengüberti'nin İslâm devletlerine ve topluluklarına karşı yapmış olduğu hatalarını ve yanlışlarını birer birer sayıp dökerek, ona gerekli uyarılarda ve telkinlerde bulunmuştur. Bunlara karşılık, onun için doğru ve isabetli politikanın ve davranışın neler olması gerektiğini de açık ve net bir şekilde ortaya koymak suretiyle faydalı tavsiyeler yapmıştır. Bu hususta, ataları Melikşâh ve Sancar gibi büyük Selçuklu sultanlarının merhamet, şefkat ve adâlete dayanan başarılı idarelerini de güzel ve takip edilmesi gereken örnekler olarak göstermiştir.

Sultan Keykubâd için önemli olan bir husus da şu idi: Moğol kaanlarının dünya hâkimiyeti düşünceleri ve tutkuları, Batı İslâm ülkelerini başlıca hedef haline getirmekteydi. Moğol istilâsını bir bıçak gibi sırtında hisseden Sultan Alâeddîn Keykubâd, kendisini sadece Anadolu'nun değil, bütün İslâm dünyasının geleceğinden de sorumlu saymaktaydı. Onun bu hususta en büyük endişesi, Alâeddîn Muhammed Harezmsâh'ın bir zamanlar yapmış olduğu hatanın⁴⁷⁴ bir kere daha tekrarlanarak, tıpkı doğu

⁴⁷⁴ Sultan Alâeddîn Muhammed, Cengiz Han ile bir ticaret antlaşması yapmış olmasına rağmen Moğollar adına ticaret yapan bir tüccar kervanına Harezm'de el konulmasına ve tüccarların da topluca öldürülmesine âdeta göz yummuştur. Cengiz Han, Harezmsâh'a elçi göndererek, yapılan ihaneti protesto etmiş ihaneti yapanın da (inalcık) teslimini istemiştir. Harezmsâh, reddetmekle kalmamış; Moğol

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

İslâm ülkeleri gibi batı İslâm ülkelerinin de yakılıp, yıkılıp, harap edilmesi ve milyonlarca insanın yine katliama tâbi tutulması idi. Bunun için Keykubâd, babası Harezmsâh'ın hatasını Mengüberti'ye bir kere daha hatırlatarak, Moğollarla herhangi bir ihtilâfa girmemesini ve daima barış yolunu tutmasını tavsiye etmiştir. Hatta o, Mengüberti'ye barış hususunda birlikte hareket etmeyi bile teklif etmiştir. Fakat Celâleddîn Mengüberti, daha önce ittifak hususunda olduğu gibi onun bu önemli teklifini ve tavsiyesini ciddiye almamıştır. Arka arkaya yaptığı hatalarla âdeta Moğol istilâsını batı İslâm dünyasının üzerine çekmiştir.

Celâleddîn Mengüberti'nin talihsiz ölümünden sonra Moğollarla Türkiye Selçukluları arasında tampon ve set görevi yapan Harezmsâhlar Devleti tamamen ortadan kalkmış, Moğol komutan Çormogan da, 30 bin kişilik ordusuyla gelip, Azerbaycan'ın Mogan ve Errân (Karabağ) kışlaklarına yerleşmişti (1231). Çormogan, 1232 yılında Türkiye Selçuklu sınırlarını bir kere daha delerek, Sivas yöresine kadar uzanan bir akın yaptıysa da, Moğol Kaan'ı Ögedey, henüz Anadolu istilâsı için kendisine bir emir vermiş değildi. Bu sırada Ögedey Kaan, hakkında duyduğu iyi haberlerden dolayı Sultan Alâeddîn Keykubâd'a karşı büyük bir saygı duymaktaydı. Üstelik o, Cengiz Han'ın bile kahramanlığına hayranlık duyduğu Celâleddîn Mengüberti'ye karşı Yassıçemen'de büyük bir zafer kazanmış ve itibarını son derece yükseltmiş bulunuyordu.

Sultan Alâeddîn Keykubâd, 1232 yılında, barış hususunda niyetini öğrenmek için Kaan'a bir elçi gönderdi. Keykubâd'ın elçisini memnuniyetle kabul eden Kaan, ona büyük bir gururla *"Biz Alâeddîn'in çok akıllı ve sağlam görüşlü bir hükümdar olduğunu öğrendik. Kendisi bizzat huzurumuza gelirse, ona ikramda bulunuruz. Böylece Sultan da memleketinde hüküm sürer"* demiştir⁴⁷⁵. Bu davran-

elçisini öldürmek ve muhafızların da sakallarını tıraş ettirip geri göndermek suretiyle Cengiz Han'ı ağır bir şekilde tahrik etmiş ve böylece Moğol istilâsını kendi üzerine çekmiştir. Olayın nasıl cereyan ettiği hususunda bütün görüşleri toplayan ve değerlendiren Barthold, "aslında bu sebepler olmasaydı bile Moğollar bir süre sonra Harezmsâhlar ülkesini istilâya teşebbüs edeceklerdi" demiştir. (Barthold 1981: 490-493).

⁴⁷⁵ Ahmed b. Mahmûd 1977: II, 152; Turan 1971: 376.

nış, sadece Sultan Alâeddîn Keykubâd'a gösterilmiş özel bir davranış değildi. Moğol hükümdarları, kendilerini, herkesin önünde boyun eğdiği dünyanın en büyük efendileri olarak görmekte ve kabul etmekteydiler. Bundan dolayı, kendileriyle barış ve iyi ilişkiler içinde olmak isteyen her hükümdara, bunun bedeli olarak tâbilik (vassallık) şartlarını dayatmaktaydılar. Ögedey Kaan'ın buradaki davranışı da aynı anlayışı yansıtmaktaydı.

Elçi Selçuklu sarayına dönüp Kaan'ın sözlerini Alâeddîn Keykubâd'a nakledince, bu mesaj, başta Sultan olmak üzere bütün Selçuklu devlet adamları üzerinde büyük bir şaşkınlık ve hayal kırıklığı yarattı. Çünkü Kaan'ın barış ve iyi ilişkiler için ileri sürdüğü şartlar, bağımsız iki hükümdar arasındaki ilişkilere hiç benzemiyordu. Bu, tamamen metbu'-tâbi ilişkisiydi. Zaten Kaan'ın bundan amacı da Sultan Keykubâd'ın gücünü ve tepkisini ölçmektir. Diplomasi sanatının inceliklerini çok iyi bilen ve uygulayan Sultan Alâeddîn Keykubâd, Kaan'ı tahrik etmek, eline koz ve fırsat vermek istemiyordu. Bunun için Kaan'ın bu onur kırıcı teklifine cevap vermedi. Bu tavır, hiç kuşkusuz, Kaan'ın teklifini, üstü kapalı olarak reddetme anlamına geliyordu. Bu bilgidен şu yargıya ulaşmak mümkündür: Hem Sultan Alâeddîn Keykubâd hem de Ögedey Kaan, kendileri ve rakipleri için imkân dâhilinde olan ile imkânsız olanı ayırt etmesini çok iyi biliyorlardı. Bu duruma göre onlar, birbirlerini denemişler, tartmışlar ve sonunda gerçeği anlamışlardır.

Ögedey Kaan, bu davranışından sonra Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın önünde kolayca boyun eğecek bir sultan olmadığını anlamış ve onunla 5-6 sene ilgilenmemiştir. Bu arada Azerbaycan'daki Moğol ordusu da Türkiye Selçuklu sınırlarından daima uzak durmuştur. 1236 yılında, Ögedey Kaan, ticaret yapmak amacıyla Erzurum'dan Moğol İmparatorluğunun başkenti Karakorum'a mal getirmiş olan bir tüccar⁴⁷⁶ ile karşılaşınca, durum değişmiştir. Burada tüccar, Moğol hazinesine kumaş verirken Ögedey Kaan'ın dikkatini çekmiştir. Kaan, bu tüccardan aldığı yeni bilgilerle yukarıdaki tâbilik şartlarını biraz yu-

⁴⁷⁶ Bu tüccar, Kazvin (İran) ileri gelenlerinden olup, ticaret yapmak amacıyla Erzurum'a yerleşmiş Şemseddin Ömer adlı bir kişi idi.

muşatarak, Sultan Alâeddîn Keykubâd'a yeni bir teklifte bulunmuştur. Bu hususta Kaan ile Müslüman tüccar arasında geçen konuşma şöyle cereyan etmiştir:

“-Nereden geliyorsun?”

“-Rum (Anadolu) beldelerinden”.

“-O ilke saltanatının emir ve yasak dizgini, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın yetenekli ellerinde ve mutluluk içinde midir?”

“-Evet, siz cihan padişahının beğeneceği şekildedir. İslâm dünyası hiçbir zaman onun gibi birini görmedi. Eteği pak, duyguları temiz, dini sağlam, düşüncesi isabetli, aklı kâmil, ülkesi mamur, malı çok ve halkı mutludur. Onun kahrının ve siyasetinin (ölümle cezalandırma) kemendiyle fitnelerin, zalimlerin ve yol kesicilerin yolu tamamen kapanmıştır. Adâlet dağıtılırken ve mahkeme edilirken güçlü ile zayıf, zengin ile yoksul arasında ayrım yapılmaz. Güneş gibi herkesin üzerine aynı şekilde ışık verir. Yağmur gibi dağa da yağar ovaya da. Rüzgâr gibi tepeye de eser düzlüğe de. O, düşmanı avlayan akıllı ve yetenekli bir yöneticidir”.

“-Böyle özellikler ve yeteneklerle bezenmiş bir hükümdarı sevgimizden ve dostluğumuzdan mahrum bırakmak yazık olur. Onu uyaralım da hükümdarlığımıza il olsun (barış halinde)! Ülkesi ve halkı mamur ve müreffeh kalsın! İdaremez tarafından yapılacak olan ihsanlarla (süiyûrganîşî), gönderilecek olan hediyelerle onu sevindirelim”⁴⁷⁷.

Ögedey Kaan, bu hususta elçi olarak Sultan Alâeddîn Keykubâd'a bu kültürlü tüccarı göndermek istemiş, o da biraz tereddütten sonra bu görevi kabul ederek, Kaan'ın hizmetine girmiştir. Bundan sonra Kaan, Sultana ulaştırılmak üzere bir ferman (yarlıg) hazırlatmış ve tüccarın yanına da Todun ve Urumtay adlarında iki muhafız (nöker) vererek, onları bu fermanla Selçuklu sarayına göndermiştir. Bu fermanın muhtevası şu idi:

“Adil Sultan Alâeddîn Keykubâd bilsin ki, iyi yönetimin ve halka iyi davranmanın, geleni gideni hoşnut etmen konusundaki iyi şöhretini bize bildirdiler. Bu habere çok sevindim. Bunun için sana ihsan (süiyûrganîşî) buyurdum. Ülkende her zaman huzur ve rahat

⁴⁷⁷ İbn Bibi 1956: 453-454; 1996: I, 448 vd.; Müneccimbaşı 2001: I, 77.

içinde olmanı istedim. Yüce Tanrı bizi yüceltmış ve aziz kılmıştır. Dünyayı bizim soyumuza vermiştir. Sen iyi yolda ilerliyorsun. Bunun için durumumuzu bildirmek ve seni itaate çağırmak, bize vacip oldu. Durumumuzu bildirdiğimiz kimseler bize bağlanmazlar, âsilik yolunu tutarlarsa, ordumuz onların iülkesine girerek, köklerini kazır; kadın ve çocuklarını esir alır; mallarını ve mülklerini yağmalayıp harap ederiz. O zaman bize söyleyeceğiniz bir şey olmaz”(1236)⁴⁷⁸.

Ögedey Kaan’ın gönderdiği elçi, Kayseri’ye geldiği zaman Sultan Alâeddîn Keykubâd, kışı geçirmek ve dinlenmek üzere Alanya’da (Alâ’îyye) bulunuyordu. Durum, hemen kendisine bildirildi. Bunun üzerine Sultan, elçinin Kayseri sarayında iyi bir şekilde ağırlanarak, kendisi gelinceye kadar bekletilmesini buyurdu. Ayrıca bütün devlet adamlarının, komutanlarının, uç beylerinin ve ordusunun Kayseri’de toplanmasını emretti⁴⁷⁹. Kendisi de, havalar ısınmaya başlayınca Kayseri’ye hareket etti. Öyle anlaşıyor ki, Sultan, Kayseri’de büyük bir toplantı yapacak, devletin ve ülkenin geleceği ile ilgili önemli kararlar alacak ve uygulayacaktı.

Bu sırada Sultan Alâeddîn Keykubâd’ı en çok endişelendiren meselelerin başında, Türkiye Selçuklu Devletinin sınırlarına dayanmış olan Moğol tehdit ve tehlikesi gelmekteydi. Bu tehdit, olağandışı ya da beklenmedik bir tehdit olmamakla birlikte ciddi idi. Bunun için Sultan, Kayseri’ye varınca, ilk olarak Ögedey Kaan’ın elçisini huzuruna kabul etti. Kaan’ın gönderdiği fermanı, sarayın toplantı salonunda, devlet adamlarının ve elçinin önünde bizzat kendisi okudu. Keykubâd’ın kafası birden karışmış olmalı ki, fermenda kendisine yapılan öneri hakkında hiçbir şey söylemedi. Toplantıya derhal son vererek, kendi özel odasına çekildi.

Keykubâd, soğukkanlı ve duygularına hâkim yaratılıştaki bir hükümdar idi. Sürpriz bir olay karşısında infiale kapılmazdı. Herhangi bir meselede acele karar vermezdi. Ele aldığı her

⁴⁷⁸ İbn Bîbî 1956: 454 vd.; 1996: I, 450; Selçuknâme 2007: 149; Müneccimbaşı 2001: 77 vd..

⁴⁷⁹ Sultan Alâeddîn Keykubâd’ın bundan amacı, gücünü dost ve düşmanlarına etkili bir şekilde göstererek, onları (elçileri) etkilemekti.

meseleyi kılı kırk yararcasına incelerdi. Fakat bir kere karar verdikten sonra onu asla değıştirmezdı.

Sultan Keykubâd'ın kendi odasında ne düşündüğünü bilmiyoruz. Fakat Sultanın, hiçbir şey söylemeden toplantıya birden son vermesi ve toplantıyı terk ederken de dışına yansımış endişeli hali, hiç kuşkusuz bu fermanla ilgiliydi. Sultan Keykubâd endişesinde çok haklıydı. Çünkü kendisine gönderilen bu belge, bağımsız bir hükümdara gönderilen resmî bir mektup değil, bir ferman (yarlıg) idi⁴⁸⁰. Ferman, ancak bağımsız bir hükümdar tarafından ya maiyetine ya da vassallarına gönderilirdi. Resmî mektuplar da, genellikle iki bağımsız ve eşit hükümdar arasında teati olunurdu. Dolayısıyla bu resmî belgelerde, diplomatik bir dil kullanılırdı. Fermanlarda ise, yapılması gereken bir iş emredilir ve bu işin yapılmaması halinde de müeyyidesi (yaptırım) belirtilirdi. Üstelik bu belgeler (fermanlar=yarlıklar), yalın ve kesin ifadelerle kaleme alınırdı. Ayrıca bu belgelerde, diplomatik belgelerde (resmî mektup) olduğu gibi dolaylı ve üstü kapalı ifadeler kullanılmazdı. Bu duruma göre, Ögedey Kaan kendisini dünyanın tek hâkimi ve metbu' bir hükümdar olarak saymakta ve kabul etmekteydi. Sultan Keykubâd'ı ise, kendisine vassal (tâbi) bir hükümdar olarak görmek istemekteydi. Bunun da, Tanrı tarafından kendi soylarına verilmiş bir hak ve imtiyaz olduğunu düşünmekteydi. Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın kendi yüksek egemenliğini kabul edip tanımasını ise, Türkçe "il olma (ili)", yani barış içinde ve dost olma kavramı ile ifade etmekteydi. Sultanın üzerine de kendi yüksek egemenliğini tanımak ve kabul etmekten başka hiçbir yükümlülük yüklememekteydi. Hâlbuki Kaan, 1232 yılında kendisine gelen Selçuklu elçisine, barışın bedeli olarak Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın bizzat huzuruna gelip itaatini bildirmesini istemişti. Bilindiği gibi itaat, vassallığın (tâbilik) en temel şartı idi. Bu defa Kaan, Sultanın İslâm dünyasındaki yüksek itibarını ve yaygın şöretini göz önüne almış olmalı ki, son derece onur kırıcı olan bu şartını kaldırmıştır. Bu duruma göre,

⁴⁸⁰ Kaynakta kullanılan ifadeye (yarlıg) ve muhtevasına bakılacak olursa, bu belgenin mektup değil, bir ferman olduğu derhal anlaşılır.

Kaan, Sultan Alâeddîn Keykubâd'a bir bakıma imtiyazlı vassallık teklifinde bulunmuştur.

Sultan Alâeddîn Keykubâd, barıştan en çok yararı olacak ülkenin kendi ülkesi olduğunun bilincindeydi. Fakat Ögedey Kaan'ın **"il olma"** kavramı ile neyi kast ettiği hususunda şüpheleri vardı. Sultan şüphelerini giderebilmek için bir süre sonra, sadece tüccar elçiyi kendi odasına çağırttı. Ona *"biraderim"* şeklinde samimi bir ifadeyle hitap eden Sultan Keykubâd, *"Senin gibi bir Müslüman'ı bize elçi olarak gönderdiği için Allâh'a şükürler olsun"* dedi. Bundan sonra Sultan, bir tuzak karşısında olup olmadığını anlamak için elçiye *"Sana soracağım şeye dindarlık icabı yalansız, dolansız ve açık olarak cevap ver! Benden hiçbir şeyi saklama!"* demek suretiyle onu deşifre etmek istedi. Elçi, bu hususta *"Bildiğim her şeyi İslâm Sultanının huzurunda ilan ederim"* diyerek, Sultana söz verdi. Bunun üzerine Sultan, ona, *"Onunla dost olursam (ili) ülkeme göz diker mi?"* şeklinde kendisini en çok endişelendiren sorusunu yöneltti. Sultanın endişesini çok iyi anlamış olan elçi, bu soruya, *"Allâh korusun! Onun o kadar ülkesi var ki, her yıl bu ülkelerden huzuruna elçiler gelir. Elbiseleri hazinelerinde çürüyor. Atları sürülerde ve ahırlarda yaşıyor. O kadar altını var ki, yeraltında telef oluyor. Yalnız, buna rağmen uzakta da olsa, ona bir hediye göndermek, kendisine karşı içi ve dışı bir tutmak gerekir"* şeklinde karşılık verdi. Selçuklu devrinin en ayrıntılı kaynağı olan İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre bir yargıya varılacak olursa, Sultan Alâeddîn Keykubâd, bu açıklamadan tatmin olmuş, yani şüphelerini gidermiş olmalı ki, Ögedey Kaan ile *"dost ve barış içinde olma"*yı kabul etti. Kaan'a gönderilmek üzere de hediyeler ve armağanlar ile Anadolu'ya özgü eşyalar hazırlattı⁴⁸¹.

Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın verdiği tarihî karar bir daha değerlendirilecek ve yorumlanacak olursa durum şudur: Sultan Keykubâd, bu tarihî kararı verirken elçinin verdiği güvenceye dayanmış gözükmektedir. Gerçekten de Moğolların **"il olma"** kavramından kast ettikleri, fiilî değil, nazarî ve şeklî bir hâkimiyetti. Çünkü mal ve servete çok düşkün olan Moğollar,

⁴⁸¹ İbn Bîbî 1956: 455 vd.; 1996: I, 450 vd.; Selçuknâme 2007: 149 vd.; Müneccimbaşı 2001: 78.

bu hususta doyuma ulaşmış bulunuyorlardı. Artık onların mal ve servet elde etmek için bir ülkeyi istilâ etmeleri gerekmiyordu. Bu duruma göre, onları harekete geçiren gerçek duygu ve düşünce, mal ve servet tamahından çok, dünya hâkimiyeti düşüncesi idi. Elçi, onların bu yanını ve yönünü görememiştir. Hâlbuki dünya hâkimiyeti düşüncesi onların dış politikalarının gerçek temelini oluşturmaktaydı. Üstelik bu düşünce onlarda, hak ve davalarından vazgeçmeyecek kadar çok kuvvetliydi.

Moğol hükümdarlarına göre, bir hükümdarın kendileriyle uzlaşması ve barış içinde olmasının iki temel şartı vardı. Bunlardan biri Moğol gücünün üstünlüğünü tanımak, diğeri de hediye adı altında vergileri (tuzgu)⁴⁸² düzenli olarak Karakorum'a göndermekti. Bu duruma göre Kaan, Sultan Keykubâd ile eşit bir hükümdar olmaya ve onunla bu şartlar altında bir antlaşma yapmaya asla razı olmayacaktı. Çünkü o, dünya hâkimiyetinin sadece kendi soylarına verilmiş bir hak ve imtiyaz olduğuna inanmaktaydı. Sultan Keykubâd ise, açığa vurmamakla birlikte onun bu düşüncesini anlamış ve kavramış gözükmekteydi.

Sultan Alâeddîn Keykubâd, her dayatmaya boyun eğen zayıf karakterli bir hükümdar değildi. O, esasen Moğolların yüksek hâkimiyetini tanımaya kendisini mecbur ve mahkûm hissetmemekteydi. Bu, onun başvurabileceği tek çare de değildi. Fakat lüzumsuz bir hiddet ve gurur gösterisinde bulunarak, devletin geleceğini, sonunun nasıl biteceği belli olmayan bir maceraya atmak da istemiyordu. Çünkü Kaan'ın gönderdiği fermanın son ifadesi, âdeta kaçınılmaz bir savaşın açık bir ilanı gibiydi. Eğer Anadolu, Selçuklu hanedanının elinde kalacaksa, bu ancak Moğollarla barış ve iyi ilişkiler içinde olmakla mümkündü. Zira Ögedey Kaan, Sultan Alâeddîn Keykubâd "il olma"yı kabul ettiği takdirde kendisinin Anadolu'daki hâkimiyetine dokunmak niyetinde değildi.

Sultan Keykubâd ise, Türkiye Selçuklu Devletinin geleceğini Ögedey Kaan ile bir ihtilâfa girmemekte ve onunla iyi geçinmekte görüyordu. Bu yüzden istilâyaya sebep olacak bütün bahaneleri ortadan kaldırıp, Kaan'ı mümkün olduğu kadar uzun

⁴⁸² "Tuzgu" için bkz. Koca 2005: 227; Cleaves 1949: 442; Turan 1971: 440.

bir süre oyalamak niyetindeydi. Bunun için o, son derece dikkatli ve ihtiyatlı hareket ederek, tahrik anlamına gelebilecek her türlü davranıştan özenle kaçındı. Böylece kendisine en doğru görünen yolu seçmiş oldu. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, barışın bedeli olarak da Kaan'ın üstünlüğünü tanıdı ve hazırlattığı hediyelerle (tuzgu) onun büyüklük duygusunu tatmin etme ve yatıştırma yoluna gitti. Burada hemen belirtelim ki, onun bu tutumu cesaret eksikliğinden kaynaklanmamıştır. Çünkü o, gerektiği ya da fırsat elverdiği zaman daima cesaret göstermiştir. O bu kararı, Moğol istilâsını önlemeyi, hiç olmazsa geciktirmeyi umarak vermiştir.

Moğollara karşı barışçı bir oyalama siyaseti takip eden Sultan Alâeddîn Keykubâd, bu siyasetinin sonuçlarını görebilecek kadar yaşayamadı: Yukarıda görüldüğü gibi, Sultan, dış politikada Eyyûbî meliklerinin daima destek ve yardımlarını alabilmek için bir Eyyûbî melikesinden doğmuş olan küçük oğlu İzzeddîn Kılıç Arslan'ı veliaht tayin etmişti. Sultan Keykubâd, bu oğlunu veliaht belirlemekle, taht için yetersiz ve yeteneksiz olarak gördüğü büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev'in umutlarının ve kıskançlığının kendiliğinden söneceğini ummuştı. Fakat Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın demir yumruğu altından kurtulmak ve devlet işlerinde kendi arzularına göre hüküm sürmek isteyen bazı devlet adamları ve komutanlar, şehzade Keyhüsrev'in kafasını öyle kıskançlık duygularıyla doldurdular ki, sonunda onu kendi ihtiraslarının ve suçlarının ortağı haline getirdiler. Sultanı, devlet büyüklerinin ve elçilerin hazır bulunduğu bir ziyafette zehirlediler (1 Haziran 1237)⁴⁸³. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti, içinde bulunduğu tehlikeleri yüksek politik zekâsı, engin tecrübesi, üstün yeteneği ve cesaretiyle göğüsleyebilecek tek büyük hükümdarını (Uluğ Keykubâd) kaybetmiş oldu.

Sonuç:

Bilindiği gibi, Alâeddîn Keykubâd, Moğol istilâsının doğu İslâm ülkelerini kasıp kavurduğu bir zamanda Türkiye Selçuklu tahtına çıkmıştı (1220). Sultan Keykubâd, bundan önce,

⁴⁸³ Anonim Selçuk-nâme 1952: 31; Cenâbî Mustafa Efendi 1994: 20; Fahrner 1957: 208; Kaymaz 1958: 21.

kardeşi Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un hemen hemen bütün saltanatı boyunca, yani 1212-1220 yılları arasında 8 yıl gibi uzun bir süre her türlü sosyal ilişkiden ve bilgiden mahrum kör bir hapis hayatı yaşamıştı. Dolayısıyla o, yakın ve uzak çevresinde meydana gelen önemli değişmelerden ve gelişmelerden tamamen habersiz idi. Buna rağmen Sultan Keykubâd, tahta çıkar çıkmaz kendisi ve ülkesi için yakın ve uzak tehdit ve tehlikeleri yüksek siyasî kavrayışı, sağlam düşünce yeteneği, isabetli sezgi gücüyle birer birer tespit edip, politikasını, bu tehdit ve tehlikeleri bertaraf etme faaliyeti üzerinde yoğunlaştırmıştır. Onun, kendisi ve ülkesi için görüp tespit ettiği ve hemen önlem almaya başladığı, bütün saltanatı boyunca da önlem almaya devam ettiği en büyük dış tehlike, İslâm dünyasının üzerine bir kâbus gibi çöken Moğol istilâsı idi.

Sultan Alâeddîn Keykubâd, Moğol istilâsını ve bu istilânın İslâm dünyası için yaratacağı büyük tehlikeyi, kendisine henüz uzak olmasına rağmen, tahta çıkar çıkmaz nasıl isabetli ve gerçekçi bir şekilde tespit etmiş ve kavramıştı? Sultan Keykubâd, bizzat kendi ifadesine göre, bütün saltanatı boyunca danışma (meşveret) yolunu daima açık tutmuştur. O, İslâm dünyasının meseleleri için kendi çevresinde bulunan bilginlerle olduğu gibi, Moğol istilâsının önünden kaçıp Anadolu'ya sığınan bilginlerle de daima istişare etmiştir. Onlardan özellikle bu hususta sağlam ve sağlıklı bilgiler ve fikirler almıştır. Ayrıca, zamanında Moğol istilâsı önünden kaçıp Anadolu'ya sığınma mutluluğuna erişmiş olan büyük Türkmen kitleleri de, bu istilânın vahameti hakkında onda sağlam bir fikir ve kanaat uyandırmış olmalıdır. Çünkü Türk toplulukları, ciddî ve hayatî bir sebep olmaksızın kolay kolay yaşadıkları yerleri terk etmiyorlardı.

Bir hükümdar için en büyük maharet, hiç kuşkusuz tehlike ve tehdit henüz mekân ve zaman olarak uzakta iken tespit edebilmek ve gerekli tedbirleri zamanında alabilmektir. Görüldüğü gibi, bu maharet ve özellik, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ta da fazlasıyla vardı. O, Moğol istilâsına karşı Abbasî halifesinin kendisinden yardım istemesi vesilesiyle yaptığı ilk değerlendirmede, bu istilânın savaş gücüyle değil, ancak

barışla önlenebileceğini söylemiştir. Ona göre, Moğollara karşı, şartlar değişinceye kadar barış siyaseti gütmek en iyi yol idi; fakat bu tek çare değildi. Bunun için o, bu tehdit edici büyük ve korkunç tehlikeye karşı, devletini ve ülkesini korumak ve savunmak gayesiyle, başta barış olmak üzere birçok önleme başvurmuştur.

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın, bir an bile aklından çıkarmadığı Moğol istilâsına karşı bütün saltanatı boyuca büyük gayretle aldığı veya almaya çalıştığı bu önlemleri iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan biri iç siyaset ile ilgili önlemler, diğeri ise dış siyaset ile ilgili önlemler idi. Burada hemen belirtelim ki, Sultan Keykubâd, iç siyaset ile ilgili önlemlerde gösterdiği başarıyı, büyük gayret sarf etmesine rağmen dış siyaset ile ilgili önlemlerde gösterememiştir. Zamanın dış şartlarının, ne kadar olumsuz, değişken ve dengesiz olduğu düşünülecek olursa, onu bu hususta, aşırı bir sertlik göstererek eleştirmek doğru değildir.

Bir hükümdarın, dış istilâyı sınırlarından uzak tutabilmesi veya üzerine çekmemesi, hiç şüphesiz kendi durumuna bağlıdır. Eğer bir ülkenin, iktidarı (otorite), idaresi, askerî gücü, savunma sitemi, ekonomisi son derece kuvvetli ve siyasî bütünlüğü de tam ise, istilâcı bu ülkeye saldırmaya kolay kolay cesaret edemez. Cesaret etse bile ya başarısızlığa uğrar ya da o ülkeyi kolayca istilâ ve işgal edemez. Bu durum günümüzde olduğu gibi, tarihte de böyle idi. Hiç kuşkusuz bu durumu göz önüne alan Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, bütün saltanatı boyuca iktidarını, idaresini, askerî gücünü, savunma sistemini, ekonomisini kuvvetlendirmeye ve Anadolu'da siyasî bütünlüğü sağlamaya çalışmış ve görüldüğü gibi bu faaliyetlerinde de tam bir başarıya ulaşmıştır. Öte yandan Ögedey Kaan, onun bu güçlü durumunu dikkate alarak, Anadolu üzerine bir istilâ harekâtı düzenlemekten çekinmiştir.

Sultan Alâeddîn Keykubâd, dış siyasette ise büyük bir ılımlılık ve etrafını kollayan bir tutum ile hareket etmiştir. Özellikle kendisinin ve komşularının aleyhine olabilecek düşmanlık ve rekabet politikasından uzak durmuştur. Her tarafta dostluk,

barış ve ittifak antlaşmalarıyla kendisini ve ülkesini emniyet altına almaya çalışmıştır. Moğol istilâsına karşı kurduğu ve kurmaya çalıştığı ittifaklara özel bir önem vermiştir. Fakat o, bu hususta ağır bir hayal kırıklığına uğramıştır. Onun Celâleddîn Mengüberti ile ittifak kurma teşebbüsü tamamen sonuçsuz kalmıştır. Eyyûbî melikleriyle dostluk ve ittifakları da hiç yararlı olmamıştır.

Sultan Alâeddîn Keykubâd, Moğol istilâsını Anadolu üzerine çekebilecek her türlü davranışlardan da özenle kaçınmıştır. Moğollara karşı daima barış ve uzlaşma politikası gütmüştür. Ögedey Kaan'ın "il olma" (barış içinde olma) önerisini kabul etmek suretiyle onların Anadolu'yu istilâ arzu ve tutkularını, şartların kendi lehine dönmesine kadar oyalamak ve geciktirmek istemiştir. Çünkü onların dünya hâkimiyeti düşünceleri sınır ve ölçü tanıımıyordu. Üstelik onlar, savaşta ve barışta, kendi üstünlüklerinin dışında hiçbir güç tanıımıyorlardı. Dünyada birçok millette görülen şiddeti, hükmetme aracı, teslim olsun veya olmasın, önlerine çıkan her canlıyı katliama tâbi tutmayı da hâkimiyetlerinin devamı için bir zorunluluk olarak görmekteydiler.

Barış içinde olmayı (ilî), kendi üstünlüklerini tanıma şeklinde anlayan ve kabul eden Moğol Kaanı Ögedey ile Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın bundan sonraki ilişkileri nasıl olacaktı? Bunu bilemiyoruz. Çünkü Moğol elçileri daha Selçuklu sarayından ayrılmadan Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın hayatına yakın çevresi tarafından son verilmiştir. Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın usta eli ve kararlı icraatıyla büyük bir gelişme göstererek doruk noktasına çıkmış olan Türkiye Selçuklu devlet yönetimi ve düzeni, onun menfur bir cinayetle ölümünden sonra dengesini kaybetmiştir. Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in dengesiz ve zayıf karakteri, idarede karışıklıklara, uyuşmazlıklara ve devlet otoritesinin yok olmasına yol açmıştır. Bu da Moğolların Anadolu'yu kolayca istilâ ve işgal etmelerine uygun bir zemin hazırlamıştır.

== X. MAKALE ==

TÜRKİYE SELÇUKLU TARİHİNE DAMGASINI VURAN MENFÜR BİR CİNAYET: SULTAN I. ALÂEDDİN KEYKUBÂD'IN ZEHİRLENMESİ

(An obnoxious murder that left its mark on Anatolian
Seljuk History: The poisoning of Sultan 'Alā al-Dīn
Kayqubād I)

“-Ey Fuzûlî daima devrân mu-
haliftir sana. -Galibâ erbab-ı istida-
dı devrân istemez”.

Fuzûlî

“İnsana yakınları en korkunç
düşmandır”.

İncil

Tarih, 1237 yılının mayıs ayının başlarını gösteriyordu. Bu yılın kutlu Ramazan (Oruç) günleri, tamamıyla mayıs ayına tesadüf etmişti. Soğuk kış aylarını Alâ'yye'nin (Alanya) sağlığa elverişli ılık havasında av ve eğlence partileriyle (şikar ve bezm) dinlenmek suretiyle geçirmiş olan Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, hayat dramının son sayfasını yaşayacağı Kayseri'ye, kafasında heyecan uyandıran büyük projeler ve umutlarla dolu olarak dönmekte idi. Amacı, burada büyük bir toplantı düzenleyerek, iç ve dış siyasette değişen şartlara ve dengelere uygun yeni kararlar alıp uygulamaktı. Bunun için oğullarının, devlet adamlarının, komutanlarının ve Türkiye Selçuklu ordusunun Kayseri'de toplanmasını emretmişti. Bu arada komşu Müslüman ve Hristiyan hükümdarlar ile Moğol hükümdarı Ögedey Kaan'dan Anadolu'ya

elçiler gelmişti⁴⁸⁴. Bunlar, kendi hükümdarları adına Sultan ile görüşmelerde bulunup birer barış ve ittifak antlaşması yapabilmek için kendisini Kayseri sarayında beklemekteydiler.

Sultan Alâeddîn Keykubâd ve maiyeti, mayıs ayı ortalarında Konya üzerinden Kayseri'ye geldi. Uzun ve zahmetli bir yolculuğun vermiş olduğu ağır yol yorgunluğunu kısa süre içinde üzerinden atan Sultan, buradaki ilk toplantısını kendi devlet adamları ve komutanları ile yaptı. Onun, bu toplantıda ele aldığı ilk mesele, devletin ve kendi oğullarının, yani şehzadelerin geleceği ile ilgiliydi. Aslında Sultan Alâeddîn Keykubâd, oğullarının geleceği ile ilgili kararları 1228 yılında almış olup bunları kısmen uygulamıştı⁴⁸⁵. Şimdi ise, o zamandan beri değişmemiş olan bu kararlarını bir kere daha gündeme getirip, bunlara yeni ilâveler yapmak suretiyle son ve kesin şeklini verecekti. Bu sırada Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın Hristiyan kökenli eşinden doğmuş Gıyâseddîn Keyhüsrev, Eyyûbî melikesinden doğmuş İzzeddîn Kılıç Arslan ve Rükneddîn adlarında üç oğlu vardı. Bunlardan Gıyâseddîn Keyhüsrev, oğullarının en büyüğü olup henüz 14 yaşındaydı. İzzeddîn Kılıç Arslan 9, Rükneddîn ise 8 yaşlarında bulunuyordu. Bu duruma göre, şehzadelerin hiçbiri çocukluk çağını aşmış, henüz temel eğitim ve öğretimlerini tamamlamış değillerdi. Buna rağmen Sultan, onların her biri için önemli kararlar alıp, hepsinin üzerine ağır görevler ve sorumluluklar yüklemek niyetindeydi⁴⁸⁶. Bunun için Sultan Keykubâd, önce, Kayır

⁴⁸⁴ Sultan Alâeddîn Keykubâd'a elçi gönderen ülkelerin ve kavimlerin adları, devrin kaynaklarında şu şekilde belirtilmiştir: Karakurum (Moğolistan), Bağdat (Abbasi Halifesi), Harezm, Şam, Kıpçak, Frank (Frenk), Magrib (Kuzey Batı Afrika, Fas), İberyâ (Gürcistan), Rus, Rum (Bizans), Fars, Kirman, Yemen, Taif, Bulgar, Kilikya (Ermeni Krallığı) ve Maadiler (Kuzey Arapları. Bunlar, soy olarak peygamberimizin sülalesine dayanmaktaydı) (İbn Bibî 1956: 458, 459, 460; 1996: I, 453, 454, 455; Selçuknâme 2007: 149; Yazıcızâde 2009: 614; Ebû'l-Ferec Tarih 1950: II, 536).

⁴⁸⁵ İbn Bibî 1956: 359; 1996: I, 368; Selçuknâme 2007: 113; Yazıcızâde 1902 391; Münecimbaşı 2001: II, 70.

⁴⁸⁶ Türk devlet geleneklerine göre, şehzâdelerin daha işbaşına gelmeden ve sorumluluk yüklenmeden önce kendilerini çok iyi bir şekilde yetiştirmeleri gerekmektedir. Bunun için Türk devletlerinin başına geçecek olan şehzâdeler, gençlik yıllarını sarayın rahat ortamında, hayatın her türlü meşakkatinden ve sıkıntısından uzak, hizmetçiler ve dalkavuklar arasında, lüks ve eğlence içinde, tahtı ve tacı bekleme havasında boş vakit geçirmemekteydiler. Daha babalarının sağlığında her birinin idaresine bir vilâyet veya eyâlet, emirlerine de küçük bir ordu veril-

Han'ı⁴⁸⁷ Erzincan valiliğinden alıp, devletin önemli idare ve silâh merkezlerinden olan Sivas valiliğine tayin etti. Kayır Han'dan boşalttığı Erzincan'ı da büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev'in idaresine verdi. İdarî ve askerî faaliyetlerde yardımcı olmak ve yetişmesini sağlamak üzere de kendisine Çâşnîgîr Şemseddîn Altunapa'yı "*Atabey ve Beylerbeyi* (Melikü'l-Ümerâ)" tayin etti. Ortanca oğlu İzzeddîn Kılıç Arslan'ı da tahta aday göstererek, veliaht ilan etti. Bu hususta devlet adamları ve komutanlardan da birer birer onay ve bağlılık yemini (biat) aldı. En küçük oğlu Rükneddîn'i ise, Kuzey Suriye melikliğine aday gösterdi⁴⁸⁸. Bu sırada Kuzey Suriye, Selçuklu hanedanına akrabalık bağı ile bağlı olan Eyyûbî meliklerinin hâkimiyetinde bulunuyordu. Bu son kararından açıkça anlaşılıyor ki, Sultan Alâeddîn Keykubâd, hâkimiyetini Kuzey Suriye'de de yaymak amacındaydı.

Burada hemen belirtelim ki, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın oğullarının geleceği ile ilgili aldığı bu kararlar ve yaptığı tayinlerde iki faktör rol oynamış gözükmektedir. Bunlardan biri şehzadelerin karakterleri ve yetenekleriyle, diğeri ise Sultan Keykubâd'ın dış politika hesaplarıyla ilgiliydi. Şimdi bu faktörleri kısaca açıklamaya çalışalım:

Türk hükümdarlarının henüz hayattayken oğullarından birini veliaht olarak tayin etmeleri, diğer oğullarının idaresine de birer şehir veya bölge vermeleri, onların daima uydukları ve uyguladıkları önemli bir Türk devlet geleneği idi. Bu bakımdan Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın aldığı kararlarda ve yaptığı ta-

mekteydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, babaları oğullarını, daha çocukluktan kurtulur kurtulmaz devletin önemli bir eyâletinin veya vilâyetinin başına koyarak, onları iktidarın, yönetimin ve savaşın bütün zorluklarıyla baş başa bırakmaktaydılar. Onlar burada, tecrübeli devlet adamlarının ve komutanların (atabey) gözetiminde, idarî ve askerî sahalarda bol bol uygulama (pratik) yaparak, kendilerini yetiştirme imkânı bulmaktaydılar. Böylece onlar, işbaşına geldikleri zaman idarî ve askerî faaliyetlerde pek fazla zorluk ve güçlük çekmemekteydiler.

⁴⁸⁷ Kayır Han, Yassıçemen savaşında (1230) Celâeddîn Mengüberti'nin yenilmesi ve arkasından da öldürülmesi üzerine maiyeti ile birlikte Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın hizmetine girmiş bir Harezmi beyidir. Sultan, o zaman kendisine Erzincan şehrinin idaresini vermiştir. Kısa sürede Keykubâd'ın güvenini ve takdirini kazanmış olan Kayır Han, Sultanın has adamları arasına katılmıştır.

⁴⁸⁸ İbn Bibî 1956:: 458 vd.; 1996: I, 454; Selçuknâme 2007: 151; Yazıcızâde 2009: 613; Müneccimbaşı 2001: II, 79; Kaymaz 1958: 25. Sultan, üçüncü oğlu Rükneddîn ile ilgili kararını, Kayseri'deki toplantısında almış ve bunu diğerlerine ilave etmiştir.

yinlerde herhangi bir anormallik bulunmamaktadır. Fakat büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev dururken, Sultan Keykubâd'ın küçük oğlu Kılıç Arslan'ı veliaht tayin etmesi olağandışı bir davranış gibi gözükmemektedir. Hâlbuki hükümdarların kendi haleflerini belirlerken kesin olmamakla birlikte göz önüne aldıkları ilk husus, onun büyük evlat olması idi. Ancak büyük evladın hasta, ma'lûl (özürlü, sakat), karakter bakımından zayıf ve yetersiz olması halinde küçük evlatlardan biri tercih edilebilirdi. Bu duruma göre, şehzade Gıyâseddîn Keyhüsrev hasta veya ma'lûl değildi; fakat o, karakter bakımından son derece zayıf, yetersiz, dengesiz ve tutarsız idi⁴⁸⁹. Bu şehzade, babasının ne zekâ ve cesaretine ne de siyasî kavrayışına sahipti. Kısaca söylemek gerekirse o, hükümdarlık yapacak karakterde ve nitelikte değildi. Bu yüzden Sultan onu, yerine geçebilecek ve yerini tutabilecek yetenekte ve değerinde görmemiştir. Ayrıca kendisinde, devleti dirayetle ve olgunlukla yönetebilecek bir özellik görmediği gibi, barış ve savaş zamanındaki güçlüklerle de onun baş edemeyeceği kanaatindeydi. Bu sebeplerden⁴⁹⁰ dolayı Sultan, bu oğlunu ikinci derecede bırakmaya ve ileride kardeşi ile aralarında iktidar tutkusunun yol açacağı bir çatışma olmasın diye de onu merkezden uzaklaştırıp, tekrar devletin uzak bir köşesine, yani Erzincan'a göndermeye karar vermiştir⁴⁹¹. Bu duruma göre, Gıyâseddîn Keyhüsrev, Sultan Keykubâd'ın diğer oğullarının yanında ikinci plana düşmüş bulunuyordu. Melik Keyhüsrev de, babasının kendisini feda eden bu kararı karşısında hiç kuşkusuz içinde büyük bir burukluk hissetmiş, hatta içlermiş olmasına rağmen en ufak bir tepki gösteremedi.

⁴⁸⁹ Krş. Turan 1971: 390.

⁴⁹⁰ Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın büyük oğlu yerine ikinci oğlunu veliaht tayin etmesinin başka bir sebebi daha vardı. Eyyûbî hanedanı ile ilgili olan bu sebep, az ileride söz konusu edilecektir.

⁴⁹¹ Sultan Alâeddîn Keykubâd, Mengüçük Beyliğine son verip Erzincan'ı ilhak ettiği zaman (1228), bu şehrin idaresini büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev'e vermiş ve büyük komutanlardan Mübarizeddîn Ertokuş'u da ona Atabey ve vasi tayin etmişti. Melik Keyhüsrev bu sırada henüz dört veya beş yaşlarında bir çocuktuktu. Burada, takriben iki yıl görev yapmıştır. Bu arada Atabeyi Ertokuş da Erzincan'da vefat etmiştir.

Devletin ve oğullarının geleceği hakkında aldığı kararlarda Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ı etkileyen bir diğer faktörün de, onun dış politika hesapları olduğu dikkati çekmektedir: Bilindiği gibi Sultan Keykubâd'ın saltanatı sırasında (1220-1237), Moğol tehdidi ve istilâsı, Türkiye Selçuklu Devletinin doğu sınırlarına dayanmış bulunuyordu. Sultan Keykubâd, bu büyük tehdit ve istilâya karşı saltanatının tâ başından beri birçok önlem almış ve uygulamıştı⁴⁹². Bu önlemlerden biri de güney komşusu olan Eyyûbî melikleriyle akrabalık, dostluk ve ittifak ilişkileri kurarak, bu cephede devletin sınırlarını hem güvenlik altına almak hem de Moğol tehdidine ve istilâsına karşı onların desteğini ve yardımını sağlamaktı. Başka bir ifade ile Sultan Keykubâd, Türkiye Selçuklu devletinin güvenliği için hanedanlar arasında kurulacak akrabalığın bahşedeceği destekten ve yardımdan yararlanmak gayesindeydi. Sultan, bu gaye ile 1226 yılında Eyyûbî melikesi Adiliyye⁴⁹³ ile evlenmiş ve biraz yukarıda belirtildiği gibi bu eşinden İzzeddîn Kılıç Arslan ve Rükneddîn adlarında iki oğlu olmuştu. Eğer Sultan bu akrabalıktan yararlanacaksa, Eyyûbî meliklerini memnun edecek ve onların duygularını okşayacak bir girişimde bulunmak durumundaydı. Bunun için o, 1228 yılında, bunlardan İzzeddîn Kılıç Arslan'ı Türkiye Selçuklu tahtına

⁴⁹² Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Moğol tehdidine ve istilâsına karşı bütün saltanatı boyunca aldığı ve almaya çalıştığı önlemleri (1220-1237) şu şekilde belirlemek mümkündür:

- Herhangi bir tecavüze ve istilâya karşı devletin önemli merkezlerinin ve kalelerinin savunmasını güçlendirmek ve bu yerlerde geniş güvenlik önlemleri almak.
- İstilâcının karşısına kuvvetli ve tek bir vücut halinde çıkabilmek için Anadolu'nun siyasî birliğini ve bütünlüğünü sağlamak.
- İstilâyı Türkiye Selçuklu Devletinin sınırları dışında durdurabilmek için komşu devletlerden kuvvetli bir ittifak koalisyonu meydana getirmek.
- Moğol ordularının istilâsını geciktirebilmek veya yumuşatabilmek için Moğolların hâkimiyetindeki yerler ile Türkiye Selçuklu Devleti arasına tampon siyasî ve askerî güç yerleştirmek.
- Selçuklu ordusunun sayısını ve savaş gücünü artırmak için onu yeni unsurlarla takviye etmek.
- Moğol beyleriyle bir ihtilâfa girmekten kaçınmak ve iki devlet arasında (Selçuklu-Moğol) barışı korumak ve devam ettirmek için büyük gayret sarf etmek.

⁴⁹³ Melike Adiliyye, Eyyûbî hükümdarlarından Melik el-Âdil'in kızı, Melik el-Kâmil ile Melik el-Eşref'in de kız kardeşi idi.

aday göstermişti⁴⁹⁴. Sultan, 1237 yılında Kayseri’de yaptığı büyük toplantıda bu kararını resmiyete döküp, Eyyûbî melikleriyle olan akrabalık, dostluk ve ittifak ilişkilerini daha da kuvvetlendirip kökleştirmek istemiştir.

Görüldüğü gibi, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd’ın hem Eyyûbî melikesi ile evlenmesinde hem de bu melikeden doğmuş olan oğlunu veliaht tayin etmesinde, onun dış politika gayeleri son derecede etkili olmuştur. Sultan Keykubâd, bu davranışıyla iki hanedanın geleceğini ve çıkarlarını birbirine sıkıca bağlamak istemiştir. Çünkü bu akrabalık, Sultana göre Türkiye Selçuklu Devletini siyasî yalnızlıktan kurtaracağı gibi, iki hanedan arasında kuvvetli bir dayanışma ve yardımlaşma duygusu yaratacaktı. Daha kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, bu evlilik ve yapılan tayinler, iki hanedan arasındaki düşmanlık ve rekabet duygusunu tamamen ortadan kaldıracak, yerine kuvvetli bir dayanışma ve yardımlaşma duygusu ve düşüncesi ikame edecekti. Bu durum da hiç kuşkusuz Türkiye Selçuklu Devletine hem politik hem de askerî bakımdan devamlı bir dış destek ve yardım sağlayacaktı.

Komşu devletlerle barış, ittifak ve iyi ilişkiler kurmak suretiyle Türkiye Selçuk Devletini ve ülkesini güvenlik altına almak, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd’ın tâ saltanatının başından beri izlediği dış politikanın temelini oluşturmakta idi. Sultan Kayseri’de düzenlediği büyük toplantıda, bu anlayışına ve değişen dengelere uygun olarak Moğol Kaan’ı ve Eyyûbî meliklerinden gelen elçileri ayrı ayrı huzuruna kabul edip onlarla görüşmeler yaptı. Onun huzuruna kabul edip görüştüğü ilk heyet, Moğol hükümdarı Ögedey Kaan’ın elçileriydi. Ögedey Kaan, Şemseddîn Ömer Kazvinî adlı elçisi ile gönderdiği yarlıkta (ferman), Sultan Keykubâd’a Türkçe bir ifade ile “*il olma*” (ilî=barış içinde olma)⁴⁹⁵ teklifi yapmaktaydı. Sultan Keykubâd

⁴⁹⁴ Bu sırada Melik İzzeddîn Kılıç Arslan, henüz bir veya iki yaşlarında bir çocuk idi. Sultanın üçüncü, yani en küçük oğlu ise, henüz doğmamıştı.

⁴⁹⁵ Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 49; Lessing 2003: 487. “*il olma*”, “barış, dostluk, anlaşma (müttefiklik), uyum, uzlaşma içinde olmak” gibi anlamlara geliyorsa da, bu, esas itibarıyla bir çeşit vassalık (tâbîlik) idi. Moğol hükümdarları, hiç kuşkusuz dünya fethinde elde ettikleri büyük başarılarından dolayı tıpkı büyük Türk hükümdarları gibi kendile-

ise, ülkenin güvenliği hususunda kendisine yararlı olabilecek her türlü teklifi kabul etmeye hazırdı. Fakat onun, “*il olma*”dan Ögedey Kaan’ın neyi kastetmiş olduğu hususunda tereddütleri vardı. Sultan, bu durumu elçiye sorup, ondan da “*il olma*”nın Moğol hükümdarına her yıl düzenli elçi ve hediyeler (tuzgu)⁴⁹⁶ göndermekten ibaret olduğunu öğrenince, Kaan’ın bu teklifini kabul etmekte bir mahsur görmedi. Bundan sonra Sultanın verdiği emirle Kaan’a gönderilecek elçinin ve hediyelerinin hazırlığına hemen başlandı⁴⁹⁷. Böylece Sultan Keykubâd, vassallık niteliği taşıyan bu barış antlaşmasıyla Moğolların istilâ arzularını şimdilik durdurmuş⁴⁹⁸ ve devletin doğu sınırlarını güvenlik altına almış oldu.

Sultan Alâeddîn Keykubâd’ın ikinci olarak görüştüğü heyet, Eyyûbî Meliklerinin gönderdikleri elçilik heyeti idi. Eyyûbî meliklerinin Sultan Keykubâd’dan talep ettikleri de şu idi: Eyyûbîlere ait şehir ve bölgelerde bu hanedana mensup birçok melik hüküm sürmekteydi. Bunlardan Mısır tahtında oturan Sultan el-Kâmil, kendisine vassallık zinciri ile bağlı olan bu Eyyûbî meliklerinin en büyük metbû’ hükümdarıydı. Eyyûbîler, herhangi bir dış tehlike anında birleşebilen, fakat normal zamanlarda birbirlerini kıskanan ve kendi aralarında devamlı itişip kakışan bir hanedan idi. Bu sırada Eyyûbîlerin Halep meliği en-Nasır ile Şam meliği el-Eşref, büyük sultan el-Kâmil tarafından tehdit edilmekteydi. Hatta Sultan el-Kâmil,

rini cihan hâkimiyeti fikrinin en büyük temsilcileri olarak görmektedirler. Onlar bu düşüncelerine de, bütün hükümdarlar tarafından saygı duyulmasını beklemekteydiler. Bu saygının da, kendilerine her yıl düzenli olarak elçi ve hediye gönderilmek suretiyle yerine getirilmesini istemektedirler.

⁴⁹⁶ Kaşgarlı Mahmûd’a göre “tuzgu” “yoldan geçen hısımlara ve tanıdıklara çıkarılan yemek”tir. Türkiye Selçuklu devrinde bu kavram, devlet adamlarına ve yolculara yiyecek ve azık olarak verilen hediye (pişkeş) anlamında kullanılmıştır. Moğollara göre “tuzgu”, bir çeşit vergi olup, onlar bu vergiyi vassal hükümdarlardan hediye (tuzgu) adı altında almışlardır. “Tuzgu” için ayrıca bkz. Koca 2005: 227; Cleaves 1949: 442; Turan 1971: 440; Kaymaz 1970: 42.

⁴⁹⁷ İbn Bibî 1956: 454-4566; 1996: I, 45 vd.; Selçuknâme 2007: 150; Yazıcızâde 2009: 610; Münecimbaşı 2001: II, 78.

⁴⁹⁸ “İl olmak”, Sultan Alâeddîn Keykubâd’a hiçbir şey kaybettirmemiştir. F. Sümer, Sultan Keykubâd’ın “il olma”yı kabul etmesini, onun cesaret eksikliğine bağlarsa da, Moğol tehlikesini Anadolu sınırlarından uzaklaştırabilmek için bunun “akıllıca bir davranış olduğunu” belirtir (Sümer 1969: I, 6).

topraklarının büyük bir kısmını Melik Eşref'in elinden almış ve onu âdetâ Şam şehrine hapsetmişti. Bunun üzerine Eyyûbî melikleri el-Kâmil'e karşı birlikte karşı koymak için kendi aralarında anlaştılar. Ayrıca onlar ittifaklarına, Eyyûbîlerin Hama ve Hıms Emirliklerini de alarak kendilerini daha da kuvvetlendirmek istedilerse de, bu mümkün olmadı. Daha doğrusu bunlar (Hama ve Hıms emîrleri), el-Kâmil'den korktukları için Sultan Keykubâd ile ittifaka girmekte istekli davranmadılar. Bu durumda, yani kuvvetlerinin el-Kâmil'e karşı koymada yetmeyeceğini düşünen Şam ve Halep Eyyûbî melikleri, kendilerine bir dış destek ve himaye arayışına girdiler. Bölgede, kendilerini himaye edebilecek ve destekleyebilecek en kuvvetli hükümdar Sultan Alâeddîn Keykubâd idi. Üstelik bu sırada Sultan Keykubâd ile el-Kâmil'in arasında da Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinin hâkimiyeti yüzünden kuvvetli bir nüfuz mücadelesi hüküm sürmekteydi. Halep ve Şam melikleri, daha önce akrabalık ve ittifak kurdukları Sultan Alâeddîn Keykubâd'a başvurarak, ondan el-Kâmil'e karşı kendilerini koruma talebinde bulundular. Sultan Keykubâd da, el-Kâmil'in saldırganlığına karşı Kuzey Suriye Eyyûbî meliklerinin koruma ve savunma sorumluluğunu memnuniyetle kendi üzerine aldı ve onlarla bu hususta bir ittifak anlaşması yaptı⁴⁹⁹.

Burada özellikle belirtelim ki, bu ittifakın temelinde tarafların üzerinde birleştikleri ortak bir gaye birliği gözükmemektedir. Fakat bu ittifak her iki tarafın da gayelerine ve çıkarlarına ayrı ayrı hizmet edebilecek nitelikteydi. Gerçekten de bu ittifak, kendilerini koruma ve savunma azminde olan Eyyûbî meliklerine kuvvetli bir dış destek imkânı, Sultan Keykubâd'a da Doğu ve Güney Doğu Anadolu politikasında büyük bir kolaylık ve rahatlık sağlayacaktı. Bu yüzden şartlar ve gelişmeler, her iki tarafı da hem siyasî hem de askerî bakımdan birlikte hareket etmeye zorlamıştı.

Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın dış politikası açısından bu ittifakı tekrar yorumlayacak olursak, durum şudur: Sultan Alâ-

⁴⁹⁹ İbnü'l-Adim, 1900: 195; İbn Vasil 1975: V, 121 vdd.; Kaymaz 1958: 27 vd.; Turan 1971: 388.

eddîn Keykubâd, gerçekçi ve uzak görüşlü politik bir zekâyâ sahipti. Ona göre, en büyük tehdit ve tehlike, Türkiye Selçuklu Devletinin Doğu ve Güney-Doğu Anadolu sınırlarında bulunmaktaydı. Gerçi o, “il olma”yı kabul etmek suretiyle Moğol hükümdarını memnun edecek bir cevap vermişti. Fakat bu anlaşma, Sultan Keykubâd’ı tatmin etmekten uzaktı. Daha doğrusu Moğol siyaseti, ona yeteri kadar güven vermiyordu. Bunun için Sultan, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerindeki fetihlerini bir an önce tamamlamak ve bu yerlerdeki hâkimiyetini güçlendirmek zorundaydı. Özellikle sınırlardaki şehirlerin ve kalelerin ele geçirilip kuvvetlendirilmesi, Türkiye Selçuklu Devleti için koruyucu bir çember olacaktı. Sultan bu projesini rahatça yürütebilmek ve hayata geçirebilmek için Eyyûbî hanedanını ikiye bölmüş ve bunlardan bir kısmını ittifakına almıştır. Çünkü bu faaliyet sırasında Eyyûbî meliklerinin dostluğu veya tarafsızlığı, kendisi için son derece önemliydi.

Yine Sultan Alâeddîn Keykubâd’a göre, bu ittifakın, hiç kuşkusuz Moğol hükümdarı üzerinde de psikolojik bir etkisi olacaktı. Eğer Ögedey Kaan Anadolu’yu istilâ etmeye kalkışır-sa, Eyyûbî meliklerini bile himayesi altına almış olan Sultan Keykubâd’ın güçlü durumunu en azından göz önüne almak zorunda kalacaktı. Sultan Keykubâd, Eyyûbî melikleriyle ittifak antlaşması yaparken büyük bir ihtimalle bu psikolojik etkiyi mutlaka düşünmüş ve hesaba katmış olmalıdır. Çünkü bu durum, onun siyasî ve askerî bakımdan ne kadar güçlü olduğunun somut bir göstergesiydi.

Sultan Alâeddîn Keykubâd, Ramazan ayının (mayıs) son gününe kadar sürmüş olan devletin ve ülkenin geleceği ile ilgili bütün toplantılarını, tayinlerini, görüşmelerini, anlaşmalarını, ittifaklarını yapmış ve tamamlamış bulunuyordu. Sultanın bundan sonraki amacı, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerindeki fetihlerini tamamlamak ve bu yerlerdeki hâkimiyetini güçlendirmekti. İlk hedefi, daha önce Selçuklu komutanlarının kuşatıp da alamadıkları Diyarbakır (Amid) şehri idi. Kayseri’nin Meşhed ovasında toplanmış olan Selçuklu ordusu bu sefer için son hazırlıklarını yapmakla meşgul idi. Sultan ise, 1 Haziran

günü bayram namazını devlet adamları, komutanlar ve elçiler ile birlikte kılıp, maiyeti ile birlikte Meşhed ovasına geçti. Sultan burada, Türk devlet geleneklerine uygun ve halka açık büyük bir toy (ziyafet) verdi. Bayram boyunca sürecektir olan bu ziyafet, yemek ve içkilerin çeşitliliği, bolluğu, lezzeti ve müziğin nefisliği bakımından son derece mükemmeldi. Herkes, bütün gün boyunca bol bol yiyip içti ve eğlendi. Ayrıca, yetenekli kişilerin hünerlerini sergiledikleri çeşitli oyunlar oynandı; yarışmalar ve gösteriler düzenlendi. Bu arada Sultan Alâeddîn Keykubâd, er meydanına çıkarak, komutanlardan Celâleddîn Karatay ile zorlu bir mübarezeye (teke tek silâhlı çarpışma) tutuştu. Usta bir silâhşor olan Sultan, bu çarpışmada mızrağı ile mükemmel ve etkili hamleler yaparak, herkesin beğenisini kazandı. Savunmada kalan Karatay ise, ancak kalkanı ile (balatekin) Sultanın hamlelerini güçlükle savuşturabilirdi. Bu heyecan verici güzel gösteriden sonra Sultan, yorgunluğunu atmak ve dinlenmek üzere “üç başlı özel otağı”na (sera-perde) çekildi⁵⁰⁰.

Sultan Keykubâd, akşamleyin aynı mekânda elçilerin, devlet büyüklerinin, komutanların, bahadırların onuruna özel bir ziyafet verdi. Yine hazırlık ve ikram mükemmeldi. Sultan, sofranın başköşesinde, tahtına oturmuş vaziyette yerini almıştı. Davetliler, rütbe derecelerine göre Sultanın etrafında dizilmişlerdi. En güzel yemekler ve tatlılar yenildi. Üzerine çeşitli içkiler ve meşrubatlar ikram edildi. Bu arada sanatkârlar, devrin en güzel musiki parçalarını, duygulara dokunur ve içli nağmeleleriyle icra ediyorlardı. Sultan, düşüncelere dalmış gözlerle etrafını seyrediyordu. Çâşnîgîr⁵⁰¹ Nasireddîn Ali, içinde yeni kızartılmış tavuk bulunan bir tabak ile ansızın meclise geldi. Yere diz çöküp tavuğu bıçakla parçaladıktan sonra tabağı Sultanın önüne koydu. Bu tavuktan birkaç lokma alan Sultanın üzerine

⁵⁰⁰ İbn Bibi 1956: 459; 1996: I, 454; Selçuknâme 2007: 151; Yazıcızâde 2009: 613 vd..

⁵⁰¹ Çâşnîgîr, sofraya getirilen yemekleri, yenmeden önce tadararak kontrol etmek suretiyle hükümdarın zehirlenmesini önlemekten sorumlu bir saray görevlisiydi. Bu göreve, özellikle hükümdarın çok güvendiği bir kişi tayin edilmekteydi. Bu duruma göre, Çâşnîgîr, ya suikastçılar tarafından kendi lehlerine kazanılmış ya da oyuna getirilmiş olabilir.

birden ağır bir sıkıntı bastı. Sultan zehirlenmişti⁵⁰². Meclisin ve ziyafetin coşkulu havası birden mateme dönüştü. Mecliste bulunanlar şaşkınlık içinde dağıldılar. Saray görevlileri, Sultanı atına bindirip hemen Keykubâdiye sarayına götürdüler. Burada kusmak suretiyle birkaç kere içini boşattıysa da Sultanın sancısı ve sıkıntısı azalmadı; aksine gittikçe arttı. Artık acı gerçeği anlamış ve hayatından umudunu kesmiş olan Sultan Alâeddîn Keykubâd, komutan Celâleddîn Karatay'a "*Benim işim bitti. İyileşmekten ümidini kestim. Kemâleddîn Kamyar'ı çağır da ona vasiyetimi bildireyim*" dedi. Karatay, Beylerbeyi Kemâleddîn Kamyar'ı çağırarak üzere birkaç has gulâm gönderdi. Fakat Kamyar'a haberin ulaşması ve kendisinin saraya gelmesi epey zaman almıştı. Daha doğrusu Kamyar geç kalmıştı. Bu arada zehir, Sultanın bütün vücudunu sarmıştı. Zehirin etkisiyle vücudu kasılmış ve dili tutulmuş olan Sultan, konuşma yeteneğini de tamamen yitirmiş bulunuyordu. Buna rağmen Sultan, son bir gayretle, yani işaret yoluyla Kamyar'a bir şeyler anlatmak istediye de söyledikleri anlaşılmadı. Artık yapılacak bir şey kalmadığını gören Kemâleddîn Kamyar, endişeli bir vaziyette sarayı terk edip evine döndü. Sultan ise, birkaç saat ölümle pençeleştikten sonra gece yarısı hayata gözlerini yumdu⁵⁰³. Öldüğü sırada Sultanın yanında, sadece büyük komutanlardan Celâleddîn Karatay bulunuyordu. Diğer devlet adamları ve komutanlar ise, cinayetle suçlanmak korkusuyla âdeta ortadan kayboluvermişlerdi.

Böyle durumlarda sultanın ölüm haberi, yeni sultanın tahta çıkmasına kadar bir süre sıkı bir şekilde gizli tutulurdu. Fakat bu defa böyle olmadı. Aksine bu hususta sürpriz bir gelişme meydana geldi: Başta Beylerbeyi *Kemâleddîn Kamyar* olmak üzere *Hiisâmeddîn Kaymeri* ve *Kayır Han* gibi büyük komutanların Sultanın ölümünden henüz haberleri yoktu. Fakat ne-

⁵⁰² Zehirle cinayet işlemeye dair geniş bilgi almak için bkz. Franck Collard, Otaçağda Zehir ve Cinayet, çev. M. Daş, İstanbul 2005.

⁵⁰³ İbn Bîbî 1956: 460-462; 1996: I, 455-457; Selçuknâme 2007: 151 vd.; Yazıcızâde 2009: 614 vd; Müneccimbaşı 2001. II, 79; Ahmed bin Mahmûd 1977: II, 152. İbn Bîbî, bu bilgiyi verirken çok dikkat çekici bir husus olarak Sultana doktor müdahalesinden hiç söz etmemektedir.

reden ve nasıl haber aldıkları bilinmemekle birlikte sabahın erken saatlerinde *Şemseddîn Altunapa, Tâceddîn Pervâne, Üstâdüddâr Lala Cemâleddîn Ferruh, Sadeddîn Köpek ve Gürcioğlu Zahîreddîn* gibi iktidar yetkisine sahip büyük devlet adamları ve komutanlar Keykubâdiye sarayında birden toplanıvermişlerdi⁵⁰⁴. Bu durum, âdeta teşebbüslerinin sonucunu almak için bu devlet adamları ve komutanlar tarafından önceden tasarlanmış bir plan gibiydi. Üstelik bu devlet adamları ve komutanlarının hiçbirinin yüzünde ve halinde de, yapmacıktan bile olsa üzüntüden ve şaşkınlıktan hiçbir eser yoktu. Hepsi, bu menfur cinayeti, âdeta normal ve beklenen bir ölüm gibi karşılamıştı.

Devlet adamları ve komutanların bu toplantısında bir sürpriz de, tahta çıkarılacak meliğin kim olacağı hususunda yaşandı: Devlet adamları ve komutanlar, Sultanın zehirlenmesi hususu ve daha önce yeminle teyit ettikleri İzzeddîn Kılıç Arslan'ın veliahtlığı üzerinde hiç durmadılar. Bunlar, daha önce kendi aralarında âdeta kararlaştırılmış gibi hep birlikte merhum Sultanın Erzincan meliği olarak tayin ettiği Gıyâseddîn Keyhüsrev'i tahta davet ettiler. Hâlbuki merhum Sultanın veliaht tayin ettiği, bu hususta devlet adamları ve komutanlardan da birer birer bağlılık yemini aldığı Melik İzzeddîn Kılıç Arslan'ın tahta davet edilmesi gerekiyordu. Zira merhum Sultan, siyasî vasiyetnâme niteliğinde olan bu kararı ve uygulamasıyla, oğlu Kılıç Arslan'ın geleceği için sağlam bir hukukî temel hazırlamıştı. Yemini edenlere de vicdanî ve ahlâkî ağır bir sorumluluk ve görev yüklemişti. Fakat bu vicdanî ve ahlâkî görevin ve sorumluluğun yerine getirilmesi, yemini edenlerin karakterine bağlıydı. Öyle anlaşıyor ki, politika ve iktidar tutkusu, Selçuklu devlet adamlarının ve komutanlarının ahlâkî ve millî duygularını tamamen yok etmişti. Onlar, vicdanî ve ahlâkî değerlere göre değil, iktidar tutkularına ve şahsî çıkarlarına göre hareket etmekteydiler. Bu yüzden devlet adamları ve komutanlar, verdikleri sözü ve ettikleri yemini, hiçbir vefa ve sadakat kaygısı duymaksızın kolayca unutuvermişlerdi. Çünkü onlar, devletin çıkarlarının nerde olduğuna değil, kendi

⁵⁰⁴ İbn Bîbî 1956: 464; 1996: I, 19 vd.; Selçuknâme 2007: 152; Yazıcızâde 2009: 617.

çıkarlarının nerde olduğuna bakmaktaydılar. Bu tutum da, hiç kuşkusuz Selçuklu devlet adamlarının vicdanlarında sorumluluk, vefa ve sadakat duygusunun ne kadar zayıflamış ve bozulmaya yüz tutmuş olduğunun açık ve somut bir göstergesini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla onların biat töreninde ettikleri yeminin ve verdikleri sözün pratikte, yani uygulamada hiçbir anlamı ve değeri olmamıştır.

Devlet adamları ve komutanlar, toplanmakta gösterdikleri çabukluğu ve aceleciliği, Gıyâseddîn Keyhüsrev'i tahta çıkarmakta da gösterdiler: Verdikleri bir emirle derhal Meydan kapısı dışında şehrin bütün kapılarını kapattırdılar. Bu kapıyı da nöbetçilerle sıkı bir şekilde kontrol altına aldılar. Bu arada Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev, mümkün olan en büyük süratle bulunup Keykubâdiye sarayına getirildi. Kendisine babasının nâşı gösterildi. Bundan sonra devlet adamları ve komutanlar, Melik Keyhüsrev'i de yanlarına alarak süratle saltanat sarayına geçtiler. Tahta çıkarma (cûlus) ve biat töreni için sarayın toplantı salonunda, rütbe ve derecelerine göre dizilerek yerlerini aldılar. Burada, bir elinden Şemseddîn Altunapa, diğer elinden de Üstadü'd-dâr Cemaleddîn Ferruh'un tuttuğu Keyhüsrev götürülerek, babasının boşaltmış olduğu Selçuklu tahtına oturtuldu. Törende hazır bulunan devlet adamları ve komutanlar tarafından da bağlılık yemini etmek, el veya etek öpmek, para saçmak (saçı) ve kutlamak gibi alışılmış devlet gelenekleri, aynı sürat ve acelecilikle icra edildi. Törende bulunmayan devlet adamları ve komutanlara da bu gelenekleri bir an önce yerine getirmeleri için acele haberler gönderildi. Ayrıca yeni Sultanın verdiği emirle şehirdeki bütün tutuklular serbest bırakıldı⁵⁰⁵.

Merhum Sultanın yakın çevresinden olup, fakat Gıyâseddîn Keyhüsrev'i tahta çıkaran kadronun dışında kalmış ve bu kadroya muhalif gözüken devlet adamları ve komutanlar

⁵⁰⁵ İbn Bibî 1956: 464 vd.; 1996: II, 19 vd.; Selçuknâme 2007: 153; Yazıcızâde 2009: 617; Münecimbaşı 2001: II, 80. 1245 yılında Papanın elçisi olarak Moğol hükümdarına gönderilen ve Anadolu üzerinden geçerken bir süre burada kalan Simon de Saint Quentin'e göre, Gıyâseddîn Keyhüsrev, komutanlardan Sadeddîn Köpek ile Selçuklu ordusundaki Frank askerlerinin desteği ile tahta çıkmıştır (Simon de Saint Quentin 2006: 52).

da vardı. Bunların başında *Beylerbeyi Kemâleddîn Kanıyar, Kayır Han ve Hüsâmeddîn Kaymeri* gibi beyler gelmekteydi. Bu beyler, Sultan Keykubâd'ın ölüm ve yerine de oğlu Keyhüsrev'in tahta çıkarılmış olduğu haberi kendilerine ulaştığı zaman bir araya gelerek, durumu değerlendiler. Bu devlet adamları ve komutanlar arasında kızgınlık havası esmekteydi. Özellikle Kaymeri, bu tertibe ve oldu-bittiye karşı son derece tepkiliydi. O, derhal harekete geçilip, karşı bir darbe ile Melik İzzeddîn Kılıç Arslan'ın tahta çıkarılmasından ve hukukunun da silâh kuvvetiyle savunulmasından yanaydı. Kayır Han da onun bu fikrine katılmaktaydı. Fakat işlerinde acele etmeyişi, sabırlı oluşu, ağırdan alışı ve sâkinliği ile tanınmış bir kişi olan Kemâleddîn Kamyar, bu karara katılmakta tereddüde düştü ve bir bahane aramaya başladı. Bu arada muhalif devlet adamlarına, Keyhüsrev'i tahta çıkaran kadrodan tehdit niteliğinde yeni bir haber geldi. Bu haberde, *"Her kim, en kısa zamanda huzura gelir, Gıyâseddîn Keyhüsrev'e bağlılığını ve taraftarlığını bildirir, durumunun temelini söz ve yeminle sağlamlaştırırsa, başını kurtarır. Aksi takdirde pişman olur"* denmekteydi. Bu sözlerle kulak asmayan muhalif devlet adamları, ikinci vaktine kadar Meşhed ovasında gezinerek, kendi aralarında durumu yeniden enine boyuna değerlendirdiler. Kaymeri ve Kayır Han, Kamyar'ın kendilerine katılmaları halinde karşı darbe hususunda kararlıydılar. Onlar bu hususta, Beylerbeyi Kemâleddîn Kamyar'ın emrinde bulunan Selçuklu ordusunun silâhlı gücüne güvenmekteydiler. Fakat aynı kararlılık, Beylerbeyi olarak Selçuklu ordusunu elinde bulundurmasına rağmen Kamyar'da görülmüyordu. Kamyar, belki cesaret eksikliğinden, belki Selçuklu ordusuna tam hâkim olamama korkusundan, belki de kanlı bir çatışmanın devlete vereceği zarardan çekinmiş olmalı ki, karşı darbe fikrine katılmadı. Hatta yeni Sultana biat etmekte gecikmenin ortaya çıkacağı sıkıntıları ve zararları da göz önüne alarak, bir an önce huzura çıkmaya karar verdi. Bunun üzerine ister istemez öteki devlet adamları da ona katılmak zorunda kaldılar. Böylece her üç devlet adamı huzura çıkıp, yeni Sultanın elini öperek, kendisini kutladılar. Fakat tam bu sırada sürpriz ve hoş olmayan bir olay meydana geldi: Yeni Sultana hoş görünme gayreti içinde

olan devlet adamı Tâceddîn Pervâne, ileri atılarak, büyük bir küstahlıkla Kamyar'ın yeni Sultana bağlılık yemini etmesini istedi. Kamyar, onun bu onur kırıcı küstahlığı karşısında kendisini fazla tutamadı; Tâceddîn Pervâne'yi hiddetle geriye iterek, eline bir Kur'an-ı Kerim aldı ve açık, net ve uygun ifadelerle, herkesi imrendirecek bir şekilde yemin etti. Kayır Han ile Kaymeri de aynı şekilde ant içtiler⁵⁰⁶. Böylece tamamlanmış olan biat işlemi sonucunda Gıyâseddîn Keyhüsrev'in sultanlığı kesinleşmiş oldu. Ayrıca Alâeddîn Keykubâd'ın menfur bir cinayet sonucunda ölümü ve büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev'in bir tertiple tahta çıkarılmasıyla ortaya çıkmış olan bu bunalım da, tecrübeli devlet adamı Kemâleddîn Kamyar'ın basireti ve sağduyusu sayesinde şimdilik atlatılmıştır. Aksi takdirde, bu işe ordunun karıştırılmasıyla devleti ve ülkeyi harap edebilecek kanlı ve tehlikeli bir iç savaşın çıkması kaçınılmaz olacaktı.

Öte yandan hakkı gasp edilmiş olan veliaht İzzeddîn Kılıç Arslan'dan kardeşi Keyhüsrev'e karşı hiçbir tepki gelmedi. Daha doğrusu Kılıç Arslan, devlet adamlarının ve komutanların çoğunun yeminlerini bozmaları ve kendisine destek verecekmiş gibi gözüken devlet adamlarının ve komutanların da teşebbüslerinden vazgeçmeleri üzerine tahta çıkma imkânını ve fırsatını tamamen kaçırmış bulunuyordu. Dolayısıyla ortada ona destek verecek ve hakkını savunacak devlet adamı ve komutan kalmamıştı.

Kendi lehine harekete geçen bazı devlet adamlarının tertibi ve desteği ile Selçuklu tahtına sağlamca yerleşmiş olan Gıyâseddîn Keyhüsrev, yas ve taziye geleneklerini yerine getirmek üzere hazırlandı: Yeni Sultan Keyhüsrev, önce üzerindeki tören elbisesini çıkartıp, yerine yas alameti olarak siyah bir elbise giydi. Bu elbisenin üzerine de Abbasî halifelerinin yas geleneklerine uygun olarak beyaz atlastan bir örtü çekildi. Devlet adamları ve komutanlar da aynı şekilde hareket ettiler. Bundan sonra yeni Sultan Keyhüsrev, üç gün devlet adamlarının,

⁵⁰⁶ İbn Bîbî 1956: 465 vd.; 1996: II, 20 vd.; Selçuknâme 2007: 153; Yazıcızâde 2009: 618 vd.; Müneccimbaşı 2001: II, 80.

ordu mensuplarının ve halkın taziye dileklerini kabul etti. Üçüncü günün sonunda da yeni Sultan tarafından verilen bir emirle yas elbiseleri çıkarılarak, taziye ve yas töreni sona erdirildi. Bu arada taziyede bulunanların her birine, hükümdarlık alâmetlerinden olarak, üzerinde yeni hükümdarın sembolleri işlenmiş yeni elbiseler (hil'at) dağıtıldı. Yine âdet olduğu üzere sarayda, devlet adamlarının, ordu mensuplarının ve şehrin ileri gelenlerinin katıldığı büyük bir ziyafet (bezm) verildi⁵⁰⁷. Böylece merhum Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın dönemi kapanmış, oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev'in dönemi açılmış oldu.

Türkiye Selçuklu Devletinin on birinci sultanı olarak tahta çıkarılan Gıyâseddîn Keyhüsrev'in icraatına başlamadan önce merhum babasına karşı yerine getirmesi gereken iki önemli görev ve sorumluluğu vardı. *Bunlardan biri, bir an önce babasının törenle defin işini yapmaktır. Diğeri de babasının zehirlenmesinde sorumlu olan suçluları buldurup, bunları yargılatarak cezalandırmaktır.* Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev, bunlardan birinci görev ve sorumluluğunu tam olarak yerine getirdi: Tahnit edilmiş olan merhum Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın cesedi, Kayseri'deki Keykubâdiye sarayından alınarak, devlet ileri gelenleri ve ordu mensuplarının refakatinde, devletin merkezi (dârü'l-mülk=başkent) Konya'ya getirildi. Burada, bütün devlet adamlarının, ordu mensuplarının ve halkın katıldığı büyük ve görkemli bir devlet töreniyle, Sultan Mesud (1116-1157) tarafından vaktiyle Alâeddîn tepesinde yaptırılmış olan ve "Kümbed-hâne" adıyla anılan anıt mezarda defnedildi. Sultan öldüğü sırada, hayatının en olgun ve verimli çağında, yani 45 yaşlarında bulunuyordu.

İkinci görev ve sorumluluğuna gelince, Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev bu hususta hiçbir teşebbüste bulunmadı. Daha doğrusu bu hususta hiç kimse suçlanmadı; herhangi bir araştırma ve inceleme de yapılmadı. Başka bir deyişle, bu menfur cinayetten hiç kimse sorumlu tutulup, bir yargılama

⁵⁰⁷ İbn Bîbî 1956: 466 vd.; 1996: II, 22; Yazıcızâde 2009: 619. Kaynakta bu ziyafet, "bezm", yani yemekli, içkili ve müzikli eğlence olarak belirtilmiştir. Bu ziyafet, "bezm" değil, hiç kuşkusuz Türklerin "ölü aşı" adını verdikleri yemek olmalıdır.

yoluna gidilmedi⁵⁰⁸. Başta oğlu Sultan Keyhüsrev olmak üzere devlet adamları ve komutanların çoğu, bu olayı âdeta normal ve beklenen bir ölümmüş gibi karşılayarak, bu durum üzerinde hiç durmadılar. Hâlbuki ortada açık bir cinayet vardı. Devlet adamları ve komutanların hiçbiri ne o zaman ve ne de daha sonra bu menfur olayı, kendi hayatlarına ve mevkilerine zarar verir kaygısıyla mesele ettiler. Bunların bir kısmı suçlu oldukları, diğer kısmı da korktukları için suskun kaldılar; sırlarını da büyük bir gayretle sonuna kadar korudular.

Öte yandan devrin kaynak yazarı İbn Bîbî, eserinde merhum Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın verdiği son ziyafette zehirlenerek öldüğünü açıkça belirtmiştir. Fakat o da olayın ayrıntısına hiç girmemiştir. Hâlbuki İbn Bîbî, saray çevresine mensup ve olayın en yakın tanıklarıyla teması olan bir kişiydi. O, bu hususta şüphesiz birçok şey duymuş ve öğrenmiş olmasına rağmen, bunların hiçbirini eserine yansıtmamıştır. Çünkü İbn Bîbî ve ailesi, Selçuklu hanedanının ve devlet adamlarının himayesi ve bağışı ile geçinmekteydi. Bu yüzden o, hanedanı ve devlet adamlarını kötülemekten ve suçlamaktan özenle kaçınmıştır. Sadece İbn Bîbî değil, onun gibi hiçbir görev yapmadan sarayın ve devlet adamlarının bağışı ve himayesi ile geçinen kaynak yazarları da, kendilerine zarar verebilecek konularda, yalan söylemek yerine genellikle suskun kalmayı tercih etmişlerdir. Öte yandan, hanedanın ve devlet adamlarının etkisinden uzak olan bazı kaynak yazarları ise, bir kanıt göstermeden bu suikast işinde devlet adamlarının ve komutanların yanı sıra Gıyâseddîn Keyhüsrev'in de parmağının olduğunu söylemişlerdir⁵⁰⁹. Burada hemen belirtelim ki, çağdaş tarih yazarları da bu kaynak yazarlarıyla aynı sonuca varmışlardır⁵¹⁰.

Zaman zaman bazı büyük Türk hükümdarlarının hayatına olduğu gibi, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın hayatına da menfur bir cinayete son verilmiştir. Hiç şüphesiz bu cinayetin

⁵⁰⁸ Bu hususta, yemekten sorumlu olan Çâşnîgîr'in en azından sorguya çekilmesi beklenirdi. Fakat bu bile yapılmamıştır.

⁵⁰⁹ Anonim Selçuk-nâme 1952: 31; Hamdullâh Müstevfî 1381: 477; Cenâbî Mustafa Efendi 1994: 20.

⁵¹⁰ Fahrner 1957: 208; Kaymaz 1958: 21, 30; Turan, 1971: 390; Uyumaz 2003: 93.

failleri ve bunların da kendilerine göre sebep ve gerekçeleri vardı. Bu cinayeti işleyenler ile onların sebep ve gerekçelerini tespit ve tayin edebilmek için, merhum Sultanın icraatı ile ilgili olarak, yakın çevresinin çıkarlarını ve geleceklerini etkileyen kararlarını ve politikalarını, bir kere daha gözden geçirmemiz gerekmektedir. Burada hemen belirtelim ki, merhum Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın iç ve dış politikaya dair aldığı önemli kararlar ve bunlarla ilgili uygulamalar, yakın çevresinden başta büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev olmak üzere yerli devlet adamlarını ve büyük komutanları, uzak çevresinden de Mısır Eyyûbî hükümdarı el-Kâmil'i bir hayli etkilemiş gözükmektedir. Şimdi biraz geriye giderek, merhum Sultan Keykubâd'ın iç ve dış politika ile ilgili aldığı kararları ve bu hususta yaptığı uygulamaları birer birer inceleyelim:

Merhum Sultan Alâeddîn Keykubâd, Moğol istilâsına karşı, 1226 yılından itibaren doğu komşusu Celâleddîn Mengüberti ile ittifak kurma gayreti içine girmişti. Fakat Mengüberti'nin, Eyyûbî meliği el-Eşref'e ait Ahlat'ı alarak, Anadolu'da yayılma siyaseti gütmesi, Sultan Keykubâd'ı son derece kızdırmıştı. Bu yüzden iki Türk ordusu Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen adı verilen yerde karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Sultan Keykubâd galip geldi; Harezmsâhlar ordusu da bozgun halinde dağıldı. Harezmsâhlar ordusunun bir kısmı Celâleddîn Mengüberti ile Azerbaycan'a kaçarken, daha büyük bir kısmı da (4000 veya 12000 kişi) Trabzon Rum Devletine sığındı⁵¹¹ Bu birlikler, Selçuklu ordusu bölgeden çekildikten sonra geri dönüp, Erzurum yöresine yerleştiler. Sultan Alâeddîn Keykubâd, ülkesinin savunma sistemini kuvvetlendirmek, özellikle Moğol istilâsına karşı ordusunu Harezmlerle birlikte takviye etmek ve bu hususta onların gücünden ve tecrübelerinden yararlanmak düşüncesindeydi. Ayrıca Sultan, iç siyasette Harezmlerinin gücüyle yerli beylerin gücünü de dengelemek ve kontrol etmek niyetindeydi. Bu düşünce ve niyetle harekete geçen Sultan, Harezmlerini Türkiye Selçuklu Devletinin hizmetine alarak, onların aileleriyle birlikte devletin

⁵¹¹ Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 528.

doğu uçlarında (Erzurum yöresi) oturmalarına izin verdi. Fakat Harezmi beyleri ve birlikleri, Moğol istilâsı karşısında büyük bir korku ve yılgınlık içinde bulunuyorlardı. Bu durumu göz önüne alan Sultan, bu defa onları doğu uçlarından alıp, kuzey (Trabzon Rum Devleti) ve güney uçlarında (Ermeni Krallığı) bulunan Erzincan, Amasya, Larende (Karaman), Niğde gibi şehirlere yerleştirdi. Her bir beye de bu şehirlerden zengin ıktâ'lar vererek, onları kendisine sıkıca bağladı (1230)⁵¹².

Harezmi beyleri ve emirlerindeki birlikler, Sultan Keykubâd'ın umudunu boşa çıkarmadılar; Sultanın son zamanlarındaki bütün seferlerine ve savaşlarına katıldılar ve Selçuklu ordularının başarıya ulaşmalarında başlıca rol oynadılar. Fakat Sultan Keykubâd'ın Harezmi beylerine devletin en güzel şehirlerini ve en zengin ıktâ'larını vermiş olması, çıkarlarına ve itibarlarına çok düşkün olan bazı yerli beyleri ve komutanları, en hassas yerlerinden vurdu. Pek belli etmemelerine rağmen bu durum onların kalplerinde, Sultan Alâeddîn Keykubâd'a karşı derin bir kin, Harezmi beylerine karşı da ateşli bir kıskançlık duygusu uyandırdı⁵¹³. Yerli beylerin ve komutanların böylece kalplerine düşmüş olan bu kin ve kıskançlık duygusu da, onların ruhlarının en derin yerinde bütün şiddetiyle kök salmaya başladı. Bu yüzden bunlar, devlet idaresinde her şeye hâkim ve hükmeden Sultanın otoritesinden kurtulmanın arayışı içine girdiler. Özellikle son toplantısında Sultanın, Harezmi beylerinin en büyüğü olan Kayır Hanı Erzincan'dan alıp, Sivas gibi önemli bir vilayete vali tayin etmesi, bu beyleri son derece kızdırdı ve onları duygu ve düşüncelerinde daha kararlı hale getirdi. Çünkü onların yıllarca devlete hizmet ederek geldikleri yüksek mevkiye ve edindikleri servete, Kayır Han ve diğer Harezmi beyleri sadece kısa bir süre içinde sahip oluvermişlerdi. Artık bundan sonra yerli beylerin ve komutanların suikast planı, gizlilik perdesi arkasında sistemli ve dikkatli bir şekilde işlemeye başlamıştır.

⁵¹² İbn Bibî, 1956: 429-435; 1996: I, 429-434; Selçuknâme 2007: 139 vd.; Yazıcızâde 2009: 592; Münecimbaşı 2001: I, 74.

⁵¹³ Krş. Kaymaz 1958: 31; Turan 1971: 390.

Öte yandan Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev'in bu menfur cinayete kolayca karışmış olmakla kendisine göre akla ve mantığa uygun haklı bir sebebi ve gerekçesi var mıydı? Hemen belirtelim ki, bazı insanların davranışlarında akla ve mantığa uygun haklı bir sebep aramak ve bulmak mümkün değildir. Onlar, genellikle millî ve ahlâkî değerlere göre değil, iktidar tutkularına ve şahsî çıkarlarına göre hareket ederler. Melik Keyhüsrev'in tutumu da bu türden bir davranışa girmektedir. Öte yandan merhum Sultan, son toplantısında ikinci oğlu Kılıç Arslan'ın veliahtlığını bir kere daha gündeme getirip, bunu devlet adamlarına onaylatmak suretiyle maksadının ciddiyetini açık bir şekilde göstermişti. Eğer Sultanın son toplantısında almış olduğu bu karar uygulanacak olursa, Keyhüsrev tahta çıkma hususunda bütün şansını kaybetmiş olmaktaydı. Dolayısıyla Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev, babasının bu kararına, hiçbir tepki göstermemekle birlikte, çocuk ruhunun en derin yerinden gelen bir kıskançlıkla son derece içlerlemişti. Bu yüzden Melik Keyhüsrev, devlet adamlarının ve komutanların yanında babasının kararına karşı ileri geri konuşmuş olabilir. Bu durum da, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın demir yumruğu altından kurtulup, Selçuklu idaresi üzerinde istedikleri gibi hüküm sürmek isteyen devlet adamlarına ve komutanlara, gayelerine ulaşabilmeleri için iyi bir işaret olmuştur.

Aldıkları bu işaret sonucunda, tıpkı yılanın sessizliği ve tilkinin kurnazlığı ile Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev'e kolayca yanaşmış olan devlet adamları ve komutanlar da, hakkının gasp edildiği hususunda onu ustalıkla tahrik ve teşvik etmişlerdir. Başka bir deyişle onun, bütün benliğini kıskançlık ve rekabet duygularıyla doldurmuşlardır. Böylece onlar, hiçbir vicdanî kaygı duymaksızın Melik Keyhüsrev'i planlarına âlet, suçlarına da ortak etmişlerdir. Fakat o, devlet adamlarının ve komutanların kendi kirli işlerinin basit oyuncağı olduğunun farkına bile varamamıştır. Zira kendisi, henüz çocuk yaşıydı; zekâsı da politik meseleleri kavrayacak kapasitede değildi.

Yine de Gıyâseddîn Keyhüsrev'in bu cinayete ne derece iştirak etmiş olduğu hiçbir zaman tam olarak tespit edilememiştir.

Fakat suikastı planlayanlar tarafından Keyhüsrev'e, kendi yararına babasından kurtulacağı haberi önceden verilmiş olmalıdır. Onun da bunu onaylamış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira suikastçıların, kendisinin onayını almadan böyle bir teşebbüse girişmiş olduklarını düşünmek ve buna inanmak çok güçtür.

Bu menfur cinayette, doğrudan olmasa da dolaylı olarak bir dış etkinin ve rolün varlığını da düşünmek ve hesaba katmak mümkündür. Bu hususta akla gelebilecek ilk kişi, Mısır Eyyûbî hükümdarı el-Kâmil'dir. Zira Sultan Alâeddîn Keykubâd ile Melik el-Kâmil'in arasında çoktan beri Doğu Anadolu hâkimiyeti yüzünden şiddetli bir rekabet ve düşmanlık hüküm sürmekteydi. Melik el-Kâmil, 1231 yılında Doğu Anadolu'yu istilâ etmek istemişse de Sultan Keykubâd'ın aldığı önlemler nedeniyle Toros geçitlerini aşamayarak, Selçuklu ordusu karşısında tam bir başarısızlığa uğramış, sonunda da gururu kırılmış ve itibarı sarsılmış olarak geri dönmek zorunda kalmıştı. Üstelik bu sefer sırasında, çok miktarda kayıp ve esir vermişti. Öte yandan Sultan Keykubâd, Kayseri'de yaptığı son toplantısında, el-Kâmil'in vassallarından Şam ve Halep melikleriyle kendisine karşı bir ittifak antlaşması yaparak, Eyyûbî hanedanını ikiye bölmüştü. Bu arada Abbasî Halifesi, iki Türk hükümdarının arasını bulmak istemişse de bu mümkün olmamıştı. Bütün bu sebeplerden dolayı Melik el-Kâmil, Sultan Keykubâd'a karşı düşmanca her hareketi ve faaliyeti desteklemeye hazırды. Fakat buradaki soru şu idi: Melik el-Kâmil'in elinde, Sultan Keykubâd'ın yakın çevresine ve maiyetine nüfuz edebilecek derecede imkân ve fırsat var mıydı? Burada özellikle belirtelim ki, Sultan Alâeddîn Keykubâd, eskiden beri Eyyûbî hanedan mensuplarıyla sıkı teması olan bir hükümdardı. Vaktiyle onlardan bir melike ile evlenmişti. Bu melikenin yakın çevresinde de Eyyûbîlere mensup kişiler ve hizmetçiler vardı. Melik el-Kâmil dolaylı olarak, yani bu kişiler ve hizmetçiler vasıtasıyla, Sultan Keykubâd'a tavır almış Selçuklu devlet adamlarına ve komutanlarına, hatta Keyhüsrev'e ulaşarak, onları Sultana karşı tahrik ve teşvik etmiş olabilir. Çünkü Gıyâseddîn Keyhüsrev tahta çıkar çıkmaz, Kayseri hapishane-

sinde bulunan bütün tutukluları, şüphesiz kendisini destekleyen devlet adamları ve komutaların tavsiyesi üzerine serbest bırakmıştır. Bu tutukluların da çoğu, Sultan Keykubâd'ın Melik el-Kâmil'den tutsak aldığı komutanlardan ve askerlerden oluşmaktaydı. Öyle anlaşıyor ki, yeni Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev, bu davranışıyla Melik el-Kâmil'e desteğinin ve hizmetinin karşılığı olarak üstü kapalı bir mesaj vermiş olmaktadır.

Yukarıda görüldüğü gibi, Sultan Alâeddîn Keykubâd, devletin çıkarları ve geleceği için önemli kararlar alarak, bunları uygulamak için harekete geçmiş bulunuyordu. Bu kararlar, hiç kuşkusuz iç ve dış siyaset dengelerini, devletin lehine olarak değiştirecek ve onu daha da parlatacak nitelikteydi. Fakat Sultan Keykubâd, aldığı önemli kararlarla farkına varmadan kendi hayatına mal olacak bir suikastın da şartlarını ve gerekçesini oluşturmuştur. Başka bir deyişle o, kendi siyasetinin ördüğü felâketin ağına düşmüştür.

Her insan için olduğu gibi, hükümdarlar için de en önemli husus, her türlü faaliyette itiyatlı ve tedbirli olmaktır. Tedbirli bir hükümdar, maiyetini devamlı denetim ve gözetim altında tutmak zorundaydı. Hükümdarın bunu sağlayabilmesi için maiyetinin faaliyetlerini ve hareketlerini dikkatle izlemesi ve onların duygu ve davranışlarında meydana gelen değişikliği isabetli ve doğru bir şekilde tespit ederek, gerekli tedbirleri zamanında alması gerekirdi. Hâlbuki Sultan Keykubâd, bu hususu, yani devlet adamlarının ve komutanların denetim ve gözetim işini ihmal ettiği gibi şahsî güvenliğini de bir hayli savsaklamış gözükmemektedir. Daha doğrusu o, devlet işlerine kendisini öyle kaptırmıştı ki, hayatı üzerinde dolaşan kara bulutların hiç farkına varamamıştır. Bu ihmal de onun hayatına mal olmuştur.

Sultan Alâeddîn Keykubâd, bütün saltanatı boyunca özel bir hürmete ve itibara mazhar olmayı başarmış tek büyük Türkiye Selçuklu hükümdarı idi. Çok sevilip takdir edildiği için ölümü her yerde derin bir üzüntü ve şaşkınlık yaratmıştır. Devrin kaynak yazarı İbn Bîbî, bu teselli kabul etmez büyük ıstırapı ve

üzüntüyü, sanatlı ve ince sözlerle (mazmun) şöyle ifade etmiştir: *"Onun ayrılığından şimşeğin ciğeri kebab oldu. Bulutun gözü yaşla doldu. İslâm'ın beli bükiildi. Dinin ve devletin damarı kesildi. Dönen felek şaşkınlık içine düştü. Gök matem elbisesi giydi. O günden sonra hükümdarlık düzeninin dizgini, ülke ve memleket işlerinin idaresi, gerileyip bozulmaya başladı"*⁵¹⁴. Moğol hükümdarı Ögedey Kaan da bu menfur cinayeti duyunca, üç defa *"kıran, kıran, kıran (yazık, felâket)"* diyerek⁵¹⁵, büyük bir üzüntü ve tepki göstermiştir. Öte yandan bu felâket haberi, dalga dalga memleketin en ücra köşesine kadar yayılarak, halkı derin bir yasa boğmuştur. İbn Bîbî'nin *"Uluğ Keykubâd"* ad ve unvanıyla andığı büyük Sultanın ölümüyle halk ve ordu, mahzun ve huzursuz olmuştur. Onun büyük tasarıları da kendisiyle beraber göçüp gitmiştir.

Son sözümüzü, ıstırap duymakla birlikte belirtmek zorunda olduğumuz acı bir gerçeğe tamamlayacağız: Türk hükümdarlarının en büyük kusurları, şahsî emniyetlerini daima ihmal etmiş olmalarıdır. Bunun başlıca sebebi, onların, kendilerine ve maiyetlerine son derece güvenmeleridir. Kendisine ve yakın çevresine güvenmek, hiç kuşkusuz, iyi bir hükümdarda bulunması gereken önemli bir davranıştır. Fakat bu durum, tedbirli ve ihtiyatlı olmaya hiçbir zaman engel olmamalıdır. O halde iyi bir hükümdar, hem kendisine ve maiyetine güvenmeli hem de tedbirli ve ihtiyatlı olmalıdır. Türk tarihi, gaflet ve ihmal yüzünden, daha büyük işler yapabilecek bir zamanda hayatını kaybetmiş hükümdarların isimleriyle doludur. Bunlar-

⁵¹⁴ İbn Bîbî 1956: 462; 1996: I, 457.

⁵¹⁵ İbn Bîbî 1956: 456; 1996: I, 451; Müneccimbaşı 2001: II, 78; Yazıcızâde 2009: 611. "Kıran" sözü, Eski Türkçedeki "kır-" fiilinden Orta Türkçe döneminde yapılmış bir sıfattır. "Kır-" fiilinin en eski anlamı "kazımak, yok etmek, imha etmek, tahrip etmek ve öldürmek"tir (Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 47; Clauson 1972: 641, 643). Bu fiilden kırmak ve kırılmak) Harezmi, Kıpçak, Anadolu ve Çağatay Türkçelerinde de aynı anlamda birçok isim ve sıfat türetilmiştir. Meselâ "kırmak (öldürmek, yok etmek), kıran (öldürücü salgın hastalık, kılıçla öldürülme), kırın/kırgın/kırgun (öldürme, kıtal), kırıklık (çok can kaybına mal olan), kırış (savaş), kırıl (ölmek), kırım" v.s. gibi (Tarama Sözlüğü 1996: IV, 2502-2511) Bu kelimelerin bir kısmı hâlâ Türkiye Türkçesinde aynı şekilde ve anlamda yaşamaktadır. Meselâ "kıran (yok eden, mahveden, telef eden), kıran girmek, kırancıklar gir (yok ol!)), kıranlık (kıtlık), kıran yıldızı, saçkıran, kırmak (katletmek), kırım (katliam, tırpan) ve soykırım" v.s. gibi (Derleme Sözlüğü 1993: VIII, 2814 vdd.).

dan Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın menfur bir cinayet sonucunda ölümü, Türk tarihinde ne ilk ve ne de son olaydır. Sultan Alâeddîn Keykubâd'dan hem önce hem de sonra birçok Türk hükümdarı, bu anlaşılması ve anlatılması zor olan bir gaflet ve ihmal sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdir. Üstelik bu olayların hemen hemen hepsi, tarihin gizlilik perdesi altında unutulup gitmiştir. Tarih yazarları, ne olayın geçtiği devirde ve ne de daha sonra bu olayları incelemek zahmetinde bulunmamışlardır. Sadece sonucu söylemekle yetinmişlerdir. Bugün Ortaçağ Türk tarihçilerini, bu menfur cinayetleri araştırmak için çok zor ve hazin bir görev beklemektedir.

== XI. MAKALE ==

SULTAN I. ALÂEDDİN KEYKUBÂD'DAN SONRA TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ İDARESİNDE ORTAYA ÇIKAN OTORİTE ZÂFİYETİ VE EMÎR SADEDDİN KÖPEK'İN SELÇUKLU SALTANATINI ELE GEÇİRME TEŞEBBÜSÜ

(The Authority Weakness That Appeared in Anatolian
Seljuk Administration Following Sultan 'Alā al-Dīn
Kayqubād I's Death and Amīr Sa'ād al-Dīn Köpek's
Attempt for Seizing the Seljuk Reign)

Giriş

Siyasî bir kavram olarak otorite, en kısa şekliyle "*iktidar*", yani "*devleti idare etme güç ve kudreti*" olarak tanımlanabilir. Siyasî otorite, büyüklü küçüklü hemen hemen her siyasî teşekkülde hükümdarların şahıslarında toplanmış ve daima bir elden yürütülmüştür. Dolayısıyla hükümdarlar, devlet teşkilâtını oluşturan "*saray, hükümet, ordu ve adliye*" gibi dört kurumun da başıdırlar. Devletin ve teşkilâtın başı olarak onlar, bu kurumlar ile halk üzerinde tam bir emretme hak ve yetkisine sahip olmuşlardır⁵¹⁶. Fakat hükümdarlar, bu hak ve yetkilerini bazen tam olarak kullanmışlar bazen de yeteri kadar kullanamamışlardır. Bu duruma göre, hükümdarların devlet idaresi ve teşki-

⁵¹⁶ Türk hükümdarları, sahip oldukları hak ve yetkileri, daima Tanrı bağış şeklide değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla onlar kendilerini, Tanrı'nın yeryüzündeki en yüksek temsilcisi (Zill'ullâhî fi'l-Arz=Allâh'ın Dünya Üzerindeki Gölgesi) olarak görmüşlerdir. İktidarlarını da Tanrı kudretinin kendilerine bahşettiği hukuka dayanarak kullanmışlardır.

lâtı üzerindeki etki dereceleri göz önüne alınarak, onların iktidarları genellikle “*güçlü otorite ve zayıf otorite*” şeklinde değerlendirilmiştir. Bunlardan güçlü otoritelerin idaresinde devlet kurumlarının işleyişinde tam bir düzen ve disiplin hâkim olurken, zayıf otoritelerin idaresinde de genellikle siyasî mücadeleler ve iç karışıklıklar hüküm sürmüştür. Bunun sonucu da, zayıf bir otoritenin idaresindeki ülkenin, genellikle kendisinden daha güçlü bir otoritenin hâkimiyeti altına düşmesi ile devletin ve teşkilâtın çökmesi şeklinde kendisini göstermiştir.

Ortaçağ Türk-İslâm hükümdarları, devletlerinin ve ülkelerinin bir kısmını doğrudan, diğer kısmını da vasıta ile yönetmişlerdir. Doğrudan yönettikleri yerler, merkeze bağlı vilâyetler ve eyaletlerdir. Onlar bu yerlere, idarecileri merkezden ve kendi iradeleriyle atayarak, doğrudan hükmetmişlerdir. Vasıta ile yönettikleri yerler ise, hanedan üyelerinin idaresine bırakılan bölgeler ile yabancı soydan ve kültürden tâbi (vassal) hükümdarların idaresindeki bölgelerdir. Onlar bu yerlere de dolaylı olarak hükmetmişlerdir.

Türk-İslâm hükümdarları, devleti hanedan ailesinin ortak mülkü sayan anlayışa göre, diğer hanedan üyelerinin idarelerine ülkelerinin bir şehrini veya bölgesini vererek (ülüş), iktidarlarını onlarla bir bakıma paylaşma yoluna gitmişlerdir. Bu uygulama, hanedan üyelerinin devletin başındaki hükümdarların yüksek otoritesini tanıdığı, kendileriyle uyumlu ve işbirliği içinde bulunduğu ve itaatsizlik anlamına gelebilecek her türlü davranıştan ve hareketten özenle kaçındığı sürece geçerliliğini korumuştur. Aksi takdirde devletin başındaki hükümdarlar, kendilerine rakip olan veya kendileriyle bağımsızlık ve iktidar mücadelesine girişen bütün hanedan üyelerini ya ortadan kaldırmışlar ya da hapse koymak veya sürgüne göndermek suretiyle onları etkisiz hale getirerek, ülkelerinde otoritelerini sağlamışlar ve iktidarlarını güvenlik altına almışlardır⁵¹⁷.

⁵¹⁷ Türk hükümdarları, diğer hanedan üyelerini bertaraf etme veya etkisiz hale getirme faaliyetlerini, genellikle saltanatlarının başında yapmaktaydılar. Çünkü Türk hâkimiyet anlayışı, kendilerine olduğu kadar onlara da aynı hakkı, yani tahata çıkma hakkını tanımaktaydı. Dolayısıyla Türk hükümdarları, diğer hanedan üyelerinin asla ikinci derecede kalmaya razı olmayacaklarını ve haklarının gasp

Öte yandan bazı devlet adamları ve komutanlar tarafından da hükümdarların otoritesine zaman zaman muhalefet edildiği ve hatta onların iktidarını değiştirme gibi teşebbüslerin yapıldığı durumlar da görülmüştür. Böyle durumlarda hükümdarlar, örfî ve İslâmî hukukun kendilerine verdiği hakka ve yetkiye dayanarak, bu devlet adamlarını ve komutanları ya ölüm cezasıyla (siyâset veya siyâseten katl)⁵¹⁸ bertaraf etmişler ya da hapis ve sürgün gibi cezalarla onları işbaşından uzaklaştırmışlardır. Böylece onlar, mutlak otoritelerini hâkim kılmak suretiyle devlet idaresinin tekrar düzenli, uyumlu ve sağlıklı bir şekilde işlemesini sağlamışlardır.

Türk hükümdarlarının, kendilerine tâbi olup yüksek otoritelerini tanıyan yabancı hükümdarlara karşı da tavırları aynı olmuştur. Onlar, tâbîlik yükümlülüklerini tam olarak yerine getirdikleri, dış siyasetlerine uygun bir şekilde hareket ettikleri ve yeteri kadar itaatkâr davrandıkları müddetçe, bu tâbi hükümdarların idarelerine ve icraatlarına müdahale etmemişlerdir. Aksi durumlarda ise, bu hükümdarları ya silâh kuvvetiyle tekrar itaate zorlamışlar ya da onların idarelerine son verip topraklarını ilhâk etmişlerdir.

Türkiye Selçuklu hükümdarları, otoritelerini tam olarak kullandıkları uzun ve parlak bir dönem yaşadıkları gibi, tâbi ve

edildiği düşüncesine kapılmak suretiyle her an harekete geçebileceklerini düşünerek, onları daha saltanatlarının başında bertaraf etme veya etkisiz hale getirme faaliyetine girişiyorlardı.

⁵¹⁸ Devletin ve bütün teşkilâtın başı olan Türk hükümdarları, aynı zamanda adâlet teşkilâtının da başıydılar. Şahıslarına, devlete ve topluma karşı suç işleyenler için en büyük yargıç sıfatıyla bizzat yargıda bulunabilirler, çeşitli cezalar verebilirler ve uygulatabilirlerdi. Cezaların en ağırı, bedenî bir ceza olan ölümdü. Türk-İslâm devletlerinde hükümdarların verdikleri ölüm cezasına, “*siyâset*” veya “*siyâseten katl*” denmiştir. “*Siyâseten katl*”, hükümdarın mutlak yetkilerine ve örfe dayanan bir ceza idi. Örfî hukuk ile İslâm hukukunu bağdaştıran İslâm hukukçuları, bu cezanın İslâm hukukuna da uygun ve meşru bir ceza olduğunu düşünmüşlerdir. Daha doğrusu onlar bu cezanın meşruiyetini “*fitne, katlden* (öldürme) *daha kötüdür*” ayetine dayandırmışlardır (Bakara: 191). Türkiye Selçuklu sultanları, iktidar ve saltanatlarının tehdit edilmeleri, devlete isyan, ihanet, düşman ile işbirliği yapma, halka zulümde bulunma, devlet görevini ve yetkisini kötüye kullanma, hanedan üyelerine tecavüz etme, iftirada bulunma, zina, eşkıyalık ve hırsızlık yapma gibi durumlarda “*siyâseten katl*”, yani ölüm cezası vermişlerdir (Geniş bilgi için bkz. F. Ş. Arık, Türkiye Selçuklu Devletinde Siyaseten Katl, Belleten, LXIII, 236, (1999), s. 43-93).

otorite zâfiyeti içinde bulundukları bir çöküş ve zillet dönemi de yaşamışlardır. *Bu bakımdan Türkiye Selçuklu tarihini, devletin ve hanedanın tam bağımsız olduğu dönem (1092-1243⁵¹⁹) ve Moğol hâkimiyetinde bulunduğu dönem (1243-1308) olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.* Bu iki dönemi birbirinden ayıran en önemli fark, Selçuklu hanedan üyelerinin iktidara gelişlerinde ve iktidarlarını kullanışlarında görülmüştür. Bunlardan birinci dönemde Selçuklu hanedan üyelerinin iş başına gelişlerinde ve iktidarlarını kullanışlarında iç siyaset şartları, ikinci dönemde ise dış siyaset şartları hâkim ve belirleyici olarak rol oynamıştır. Yine birinci dönemde Selçuklu sultanları, iç ve dış siyasetle ilgili karar ve icraatlarında tam bağımsız birer hükümdar olarak hareket etmişlerdir. Başka bir deyişle onlar, bu dönemde kendilerinin üstünde ve altında iktidarlarını sınırlandıran veya tehdit eden hiçbir güç tanımadıkları gibi idare ve icraatlarında da daima sağlam ve taviz vermez bir tutum içinde olmuşlardır. Devletlerini ve ülkelerini de tam bir otorite ve dirayetle yönetmişlerdir. İkinci dönemde tahta çıkarılan Selçuklu hükümdarlarında ise, bu güç ve vasıf hemen hemen görülmemiştir. Onlar, devrin özeliğine uygun bir şekilde, yani hükmetmekten çok hükmedilen hükümdar olarak tahtta bulunmuşlar ve icraatları-

⁵¹⁹ Bu döneme Türkiye Selçuklu Devletinin kurucu hükümdarı olan Süleyman-şâh'ın saltanatını dâhil etmek mümkün görünmemektedir. Süleyman-şâh, kardeşi Mansur ile İç Anadolu ve Sakarya havzasının fethini gerçekleştirip kardeşini bertaraf ettikten sonra yeni bir devlet kurmanın ve hanedan üyesi olmanın verdiği hukuka dayanarak hükümdar olmuştur (1078). Başka bir ifade ile o, yeni bir ülke fethetmek ve burada yeni bir teşkilât oluşturmak suretiyle, yani devlet kurucusu olarak tahta çıkmıştır. Fakat ne Süleyman-şâh'ın kendisi tam bağımsız bir hükümdar ne de kurduğu devlet tam bağımsız bir devlet olabilmiştir. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh, bu hükümdarı ve yeni devleti kendisine tâbi (vassal) bir hükümdar ve devlet olarak kabul etmiştir. Süleyman-şâh, iç siyasette tam bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmiş; dış siyasette ise büyük Sultanın metbu'luk iddiasına açıkça karşı çıkamamıştır. Dolayısıyla o, ne "sultan" unvanı alabilmiş ne de kendi adına hutbe okutup para bastırabilmiştir. Tâbi bir hükümdarın metbu' bir hükümdara göstermesi gereken itaati, o da Sultan Melikşâh'a göstermek zorunda kalmıştır. Fakat Süleyman-şâh'ın, 1086 yılında itaatten çıkıp Kuzey Suriye'de Büyük Selçuklu Devletinin vassallarıyla çatışması ve bu çatışmada hayatını kaybetmesi üzerine büyük Sultan Melikşâh tarafından onun tâbilik statüsüne de son verilmiştir. Vassalını cezalandıran Sultan Melikşâh, Anadolu'yu Süleyman-şâh'ın oğullarına vermemiştir. Kılıç Arslan ve Kulan Arslan (Davut) adlı oğullarını tutsak alıp, devletin merkezinde hapse koymuştur. Anadolu'yu da, arka arkaya gönderdiği ordularla merkeze bağlamak istemiştir (Koca 2003: 53-57).

nı da metbu' hükümdarın istekleri ve politikaları doğrultusunda yapmak zorunda kalmışlardır.

Devletin ve hanedanın tam bağımsız olduğu dönemde, Türkiye Selçuklu Devletini, kurucu hükümdar Süleyman-şâh (1078-1086) istisna edilecek olursa, sırayla I. Kılıç Arslar (1092-1107), Şahinşâh veya Melikşâh (1110-1116), I. Mesud (1116-1155), II. Kılıç Arslan (1155-1192), I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1192-1196), II. Süleyman-şâh (1196-1204), III. Kılıç Arslan (1204-1205), II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (ikinci defa: 1205-1211), I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220) ve I. Alâeddîn Keykubâd (1220-1237) gibi hükümdarlar idare etmişlerdir. Bu sultanlardan da III. Kılıç Arslan istisna edilirse⁵²⁰, her biri kendi devrine kalıcı damgasını vurmuş dirayetli ve muktedir hükümdarlar idi. Devlet adamları ve komutanlar da, bu dönemde Selçuklu sultanlarının bu yüksek otoritelerinin mükemmel bir aracı ve yardımcıları olarak görev yapmışlardır. Fakat Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın ölümünden sonra tahta çıkan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in idaresinde büyük bir otorite zâfiyeti başlamıştır (1237). Bu zâfiyet, aynı hükümdarın Köseadağ bozgunundan (1243) sonra başlayan Moğol hâkimiyeti ile tamamen kalıcı hâle gelmiştir. Artık Selçuklu sultanları, Moğol hükümdarlarına tâbi (vassal) birer hükümdar durumuna düşmüşlerdir. Devlet ve ülke de Selçuklu sultanları tarafından değil, Moğol hükümdarları ve onlarla işbirliği halinde olan yerli beyler tarafından, kendi arzularına göre idare edilmiştir. Bu yüzden Türkiye Selçuklu hanedanı kendi kaynağında eski gücünü ve saygınlığını tamamen yitirmiştir. Daha da kötüsü Selçuklu hükümdarları, devletin ve ülkenin çıkarlarına göre değil, Moğol hükümdarları ile yerli beylerin politika ve çıkarlarına göre hareket etmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla onlar, devleti ve ülkeyi idare etmekten çok, otoritesiz ve sembolik bir şekilde, hiçbir şeye karışmadan, sadece temsil etmekle yetinmişlerdir. Bu durum da Türkiye Selçuklu hanedanının kendi içinde tükenişine kadar devam etmiştir (1308). Türkiye Selçuklu tarihinin yürekler ka-

⁵²⁰ III. Kılıç Arslan, tahta çıkarıldığı zaman iktidarın gerektirdiği görevleri ve sorumlulukları yerine getirebilecek durumda değildi, yani 4 veya 5 yaşlarında bir çocuktı.

rartan bu dönemi, devletin ve saltanatın çözülmesinin ve çöküşünün tamamen son sahnesini teşkil etmiştir. Burada şu kadarını söyleyelim ki, bu sahne, en sabırlı ve en dayanıklı insanı bile isyan ettirecek derecede kötüydü. Çünkü bütün bu dönem boyunca musibetlerin ve karışıklıkların ardı arkası hiç kesilmemiştir.

Bu kısa girişten sonra Türkiye Selçuk Devletinin on birinci hükümdarı Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in (1237-1246) şahsından kaynaklanan otorite zâfiyetini ve Moğol hâkimiyeti ile kalıcı hâle gelip kendisinden sonra devletin çöküşüne kadar gittikçe artarak devam edecek olan bu zâfiyetin, iç ve dış politikaya yansıyan ilk etkilerini ele alabiliriz:

1. Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Vesâyet Altında Başlayan İktidarı

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın üç oğlundan en büyüğü olan Gıyâseddîn Keyhüsrev, Türkiye Selçuklu tahtına normal şartlar altında çıkarılmış bir hükümdar değildi. O, kendisinin de katıldığı bazı devlet adamlarının tertibi, yani babası Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın zehirlenmesi ve yine babasının veliaht olarak tayin etmiş olduğu kardeşi İzzeddîn Kılıç Arslan'ın da hak ve hukukunun gasp edilmesi sonucunda işbaşına getirilmiş bir hükümdardı⁵²¹. Bu duruma göre, hükümdarlık mevki ona, vesâyet altında, yani bazı devlet adamları ve komutanların destek ve teşebbüsleri sayesinde sağlanmıştı. Bu vesâyeti sağlayanlar, hiç kuşkusuz kendisinden bütün saltanatı boyunca aynı vesâyetin devamını da isteyeceklerdi. Öte yandan Gıyâseddîn Keyhüsrev, seve seve girmiş olduğu bu vesayet altından kolayca kurtulacakmış gibi gözükmüyordu. Çünkü o, tahta çıkarıldığında henüz 14 yaşındaydı, yani çocukluk çağını bile aşmış bulunmuyordu. Başka bir deyişle Keyhüsrev, bu sırada, iktidarın gerektirdiği sorumluluğu yerine getirebilecek durumda değildi. Hükmetmekten çok hükmedilmeye, idare etmekten çok idare edilmeye muhtaç bir vaziyetteydi. Oluşum safhasında olan karakteri de son derece zayıf, tutarsız ve dengesizdi. Zekâsı ise, politik mese-

⁵²¹ Bu hususta geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Koca 2010: Kaymaz 2009: 31 vdd.

leleri kavrayabilecek kapasitede değildi. Görev ve sorumluluğunun gerektirdiği idarî ve politik meselelere değil, basit zevklere ve eğlenceye ilgi duymaktaydı. O, özellikle sultan unvanının gerektirdiği otoriteden de yoksundu. Kısaca söylemek gerekirse, bir milletin kendisini idare eden hükümdarda görmek istediği ve beklediği özelliklerden hiçbiri kendisinde yoktu.

Gıyâseddîn Keyhüsrev, kendisiyle işbirliği yapan bazı devlet adamları ve komutanların tertibiyle kolayca Türkiye Selçuklu tahtına oturmuş ise de, onun bundan sonraki işi son derece zor idi. Onun için en büyük tehlike, karakterinden kaynaklanan otorite zâfiyeti idi. Özellikle cinayet işleyen bir ekibin destek ve himayesiyle iktidara gelenler, bu mevkide tutunabilmeleri için kendilerine yardım edenleri ya sıkı bir şekilde kontrol altında tutmak veya bertaraf etmek ya da onlara devamlı diyet ödemek zorundaydılar. Fakat Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev'in otoritesi, biraz yukarıda belirtildiği gibi, ne bu devlet adamlarına ve komutanlara boyun eğdirebilecek ne de onları bertaraf edebilecek derecede kuvvetli idi. Bu duruma göre, onun bu hususta kendisine yardım eden devlet adamlarının ve komutanların isteklerini yerine getirmekten ve gözlerini doyurmaktan başka çaresi yoktu. Aksi takdirde, cinayet işlemek suretiyle kendisini iktidara taşımış olan bu güç, onu her an iktidarından ve hatta hayatından mahrum edebilirdi.

Gıyâseddîn Keyhüsrev'in önündeki ikinci önemli mesele, devlet adamları ve komutanların kendi aralarında kaçınılmaz görünen hesaplaşması idi. Çünkü Selçuklu devlet adamları ve komutanları, daha önce Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın saltanatı sırasında, Sultanın karar ve icraatını uygun bulanlar ve buna karşı olanlar şeklinde âdeta kendi aralarında iki rakip gruba ayrılmışlardı. Sultan Keykubâd'ın karar ve icraatını uygun bulanlar ve destekleyenler, *Beylerbeyi Kemâleddîn Kamyar, Sivas valisi Kayır Han ve Hüsameddin Kaymerî* idi. Desteklemeyip karşı olanlar ise, *Atabey Şemseddîn Altunapa, Tâceddîn Pervâne, Üstâdii'd-dâr Lala Cemâleddîn Ferruh, Sadeddîn Köpek ve Gürcüoğlu Zahîreddîn* gibi iktidar yetkisine sahip büyük devlet adamları ve

komutanlardı⁵²². Bunlardan ikinci grup, ellerini daha çabuk tutup, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ı bertaraf etmek suretiyle kendi adayları olan Keyhüsrev'i tahta çıkarmıştı. Birinci grup ise, bu oldu-bittiye önce muhalefet edip karşı bir hareketle veliaht İzzeddîn Kılıç Arslan'ın hak ve hukukunu savunacakmış gibi göründü ise de, buna cesaret edememişti. Daha doğrusu bu iki grup arasında meydana gelebilecek tehlikeli ve kanlı bir iç çatışma, tecrübeli komutan Kemâleddîn Karnyar'ın basireti ve sağduyusu sayesinde ve tam zamanında önlenmişti. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bu kriz, muhalif devlet adamları ve komutanların gelip Gıyâseddin Keyhüsrev'e biat etmeleri, yani diğer devlet adamları ve komutanların kararına katılmalarıyla atlatılabilmisti⁵²³. Buna rağmen bu iki grup arasındaki rekabet ve düşmanlık tamamen giderilmiş değildi; için için devam ediyordu.

Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev'in saltanatının ilk günlerinde, kısa bir süre, fırtına öncesi bir sessizlik ve hareketsizlik yaşandı. Devlet adamları ve komutanların her biri aynı göreve devam ediyordu. Bunlardan hiçbirisi görevinden alınmadığı gibi, hiç kimsenin görev yeri de değiştirilmemişti. Fakat bunun böyle sürüp gitmesi, hiç kuşkusuz beklenmiyordu. Çünkü veliaht olmamasına rağmen Keyhüsrev'i iktidara taşıyan taraftar ekibi, kendilerine muhalefet eden ekibi tasfiye etmesi kaçınılmaz görünüyordu. Fakat yeni sultana taraftar ekipte, Keyhüsrev'i tahta çıkarırken görülen kuvvetli iç dayanışma ve sıkı işbirliği, şimdi görülmüyordu. Muhalif ekip de aynı durumdaydı. Üstelik bunlardaki, eski veliaht İzzeddîn Kılıç Arslan'ı, karşı bir darbe ile tahta çıkarma fikri de pörsümüş bulunuyordu. Her iki gruba mensup devlet adamları ve komutanlar, tabiri caizse pusuya yatmış bir vaziyette birbirlerinin hareketlerini ve davranışlarını kontrol ediyorlardı. Bu arada onların tek yaptıkları

⁵²² Bu devlet adamları ve komutanlar, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın kararlarına ve icraatına olan muhalefetlerini, sağlığında Sultana gösterdikleri sahte bir saygı örtüsü altında ustalıkla gizlemişlerdir. Onların bu muhalif tavırları, Sultan Keykubâd'ı zehirleyip yerine oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'i tahta çıkarırken açıkça ortaya çıkmıştır.

⁵²³ İbn Bîbî 1956: 465 vd.; 1996: II, 20 vd.; Selçuknâme 2007: 153; Yazıcızâde 2009: 618 vd.; Münecimbaşı 2001: II, 80.

iş, yeni hükümdarın nezdinde mevkilerini ve çıkarlarını koruma ve devam ettirme faaliyetiydi. Bu hususta onlar, yeni Sultana sahte bir saygı ve yakınlık göstermekte âdeta birbirleriyle yarış ediyorlardı.

2. Merhum Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Denge Politikasının Terk Edilmesi ve İlk Tasfiye

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in etrafı, kendisini tahta çıkaran devlet adamları ve komutanlar tarafından çepeçevre sarılmıştı. Bunlardan komutan (emîr) Sadeddîn Köpek, çocuk Sultanı en çok etkileyen ve yönlendiren devlet adamı olarak birden ön plana çıkıvermişti. Onun ne Sultan Keykubâd devrinde ve ne de oğlu Keyhüsrev'in saltanatının başlangıcında hangi mevkide bulunduğu, hangi mevkiye dayandığı ve hangi mevkiden güç aldığı bilinmemektedir. Devrin en ayrıntılı kaynağı olan İbn Bîbî de bu hususta kesin bir şey söyleyememiştir. O, ilk defa, bir tertiple Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın zehirlenmesi ve yerine oğlu Keyhüsrev'in tahta çıkarılması olayında kendisini göstermiş ve yeni Sultanın yakın çevresi arasında ve en ön safta yer almıştı.

Sadeddîn Köpek, insanı daima arkadan vuran sinsi ve tedhişçi bir karakter yapısına sahipti. Devrin kaynağı İbn Bîbî, Sadeddîn Köpek'in adını ilk defa, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd devrinde, bu karakterini yansıtan bir olay vesilesiyle anmıştır⁵²⁴. Onun bu özelliği, asıl bundan sonra Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev'in saltanatının ilk yıllarında, Türkiye Selçuklu tarihine damgasını vuran iktidar mücadelesinde kendisini gösterecektir. Dolayısıyla Sultan Keyhüsrev'in saltanatı, Sultan ile devlet adamlarının ilişkileri bakımından hiç de umut verici bir dönem olmamıştır. Aksine bu dönem, felaketlerle başlamış, felaketlerle devam etmiş ve felaketlerle sona ermiştir.

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in saltanatının ilk yıllarında Türkiye Selçuklu Devletinin iç politikasını iki esaslı faktör etkilemiş görülmektedir. *Bunlardan biri emîr Sadeddîn Köpek'in*

⁵²⁴ İbn Bîbî 1956: 482; 1996: II, 35 vd.; Selçuknâme 2007: 140; Yazıcızâde 2009: 592; Münecimbaşı 2001: II, 74.

iktidar tutkusunun yol açtığı meşum faaliyetler, diğeri ise sosyopolitik bir olay olan “Babaîler ayaklanması”dır. Burada hemen belirtelim ki, bu iki olay sebep-sonuç ilişkisi bakımından birbirine sıkıca bağlıdır. Çünkü bunlardan ilki hemen hemen ikinci olayın sebep ve gerekçesini oluşturmuştur.

Sadeddîn Köpek, ilk olarak Harezm beylerinin en büyüğü olan *Kayır Hanı* hedef almakla işe başlamıştır. Bunun sebebini oluşturan olaylar, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd devrine kadar geriye gitmekteydi: Sultan Keykubâd, Yassıçemen savaşında (1230) Harezmşâhlar hükümdarı Celâeddîn Mengüberti’ye, bir daha altından kalkamayacağı ağır bir darbe vurarak ordusunu dağıtmıştı. Sultan, dağılmış olan Harezmşâhlar ordusundan *Kayır Han*, *Bereket Han*, *Küçlü Sengüm* ve *Yılan Boğa* gibi büyük Harezm beylerini Türkiye Selçuklu Devletinin hizmetine alarak, onları maiyetleriyle birlikte Erzincan, Amasya, Larende (Karaman), Niğde gibi Kuzey ve Güney Uçlarındaki şehirlere yerleştirmişti. Her bir beye de bu şehirlerden zengin iktâ’lar vererek, onları kendisine sıkıca bağlamıştı⁵²⁵. *Sultan Keykubâd’ın bundan maksadı, ülkesinin savunma sistenini kuvvetlendirmek, özellikle Moğol istilâsına karşı ordusunu Harezm birlikleriyle takviye etmek ve bu hususta onların gücünden ve tecrübesinden yararlanmaktı. Onun başka bir amacı da iç siyasette Harezm beylerinin gücüyle yerli beylerin gücünü dengelemek ve kontrol etmektir.* Bunun için Sultan, 1237 yılında Kayseri’de yaptığı büyük toplantıda, Kayır Hanı Erzincan valiliğinden alıp Sivas valiliğine getirerek, yakın çevresini daha da kuvvetlendirmişti. Öte yandan Sultan Keykubâd’ın idaresinde ve himayesinde “yüksek makamlara, itibara, servete, rahata, huzura, mutluluğa ve tam bir güvenliğe kavuşmuş olan” Harezm beyleri ve birlikleri, Sultanın son zamanlarında onun bütün seferlerine ve savaşlarına katılmışlar ve Türkiye Selçuklu ordularının başarıya ulaşmasında başlıca rol oynamışlardı⁵²⁶. Fakat Sultanın bu politikası, itibarlarının ve çıkarlarının zedelendiği kanaatine varan bazı yerli beyleri son

⁵²⁵ İbn Bibî, 1956: 429-435; 1996: I, 429-434; Selçuknâme 2007: 139 vd.; Yazıcızâde 2009: 592; Münecimbaş 2001: II, 74.

⁵²⁶ Bu hususta geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Koca 2010:

derece kışkırtmış ve kızdırmıştı. Bunlar, devletin yüksek makamlarını ve servetlerini, yabancı olarak gördükleri Harezm beyleriyle paylaşmak istemiyorlardı⁵²⁷. Üstelik bu devlet adamları ve komutanlar, Sultanın bu davranışından, ileride kendilerinin kolayca tasfiye edilebileceği şeklinde bir reform kokusu da almış bulunuyorlardı. Bu yüzden onlar, menfur bir cinayetle Sultan Keykubâd'ın güçlü otoritesinden kurtulup, gayelerini kolayca gerçekleştirebilecekleri oğlu Keyhüsrev'i tahta çıkarmışlardı. Sadeddîn Köpek'in Harezm beylerini ilk hedef olarak seçmesinin başlıca sebebi bu idi.

Sadeddîn Köpek'in, Kayır Hanı bertaraf etme hususunda çocuk Sultanı ikna etmesi hiç de zor olmadı. Çünkü o, siyasî faaliyetlerdeki hile ve kurnazlığın Doğu ülkelerinde kullanılan en etkili yöntemlerini çok iyi biliyordu. Üstelik Sadeddîn Köpek, rakibini bertaraf edebilmek için sebep ve bahane bulmakta ve uydurmakta son derece usta ve yetenekli idi. Öte yandan Sultan Keyhüsrev, hükümdar olarak kalmak istiyorsa, kendisini tahta taşıyan ekibin isteklerine uymak ve onları daima memnun etmek zorundaydı. Durum böyle olmasına rağmen Sadeddîn Köpek'in, yine de hayali bir şenaryo ile çocuk Sultanı korkutarak, onu ikna etmesi gerekmektedir. Onun, Kayır Hanı bertaraf edebilmek için tasarladığı ve ileri sürdüğü sebep ve gerekçe şu idi: Sadeddîn Köpek, Sultana *"Kayır Han, siz cihan padişahımızın itaatinden ayrılacaktır. Eğer o, bu ülkeden başka bir yere giderse, ordumuzun sayısı ve gücü hakkında bilgi sahibi olduğu için düşmanları devletinize karşı kışkırtacaktır. Beldeleri zor duruma sokacaktır. O zaman saltanatta zayıflama görülecektir"* dedikten sonra *"Onun tutuklanmasının iyi olacağı görüşündeyim. Kayır Han tutuklanırsa, diğer Harezm beylerinin kaçış yolları kapanır. Korkup çekinerek doğru yola girerler ve sizden ayrılmaya kalkışmazlar"* gibi sözlerle bu husustaki niyetini ve tavrını açık bir şekilde ortaya koydu⁵²⁸.

⁵²⁷ Yerli beylerin bu durumu, sahip olamadıklarına kin besleyen insanların ruh halini yansıtıyordu. Onlar bu hususta, tabiri caizse, tıpkı oyuncaklarını paylaşmak istemeyen kıskanç çocuklar gibi ilkel bir duygu ve davranış içine girmişlerdir.

⁵²⁸ İbn Bibî 1956: 468; 1996: II, 23; Selçuknâme 2007: 154; Yazıcızâde 2009: 620; Müneccimbaşı 2001: II, 81.

Sadeddîn Köpek'in maksadı, devletin ve saltanatın güvenliğini sağlamak değildi; çocuk yaşta ve tecrübesiz olan Sultanı kullanarak rakiplerini bertaraf etmek ve Selçuklu idaresi üzerinde tam bir hâkimiyet kurmaktı. Sadeddîn Köpek'in gayesine ulaşabilmek için Sultan Keyhüsrev'e vermiş olduğu bu korku, dirençsiz ve zayıf bir karaktere sahip olan Sultanın üzerinde son derece etkili oldu: Derhal harekete geçen Sultan, Kayır Hanın tutuklanması için bir ferman çıkarttı. Bu ferman hükmüne göre, Kayır Han tutuklanıp Kayseri yakınlarındaki Zamantı (Zemendu = Elbaşı = Pınarbaşı) kalesine kapatıldı. Kısa bir süre sonra da burada öldü. Fakat Sadeddîn Köpek'in bu planı, daha ilk adım atılır atılmaz büyük bir tepkiyle karşılandı. Bu haberi duyup, Kayır Hana yapılan haksızlığı içlerine sindiremeyen bütün Harezm beyleri, aynı âkıbetin kendi başlarına gelmesinden korkarak, topluca isyan ettiler. Maiyetleriyle birlikte ıktâ'larını terk edip, kendilerine yapılan haksızlığın kızgınlığı içinde önlerine çıkan şehirleri ve köyleri yağma ve tahrip ederek, Doğu Anadolu bölgesine yöneldiler⁵²⁹.

Olayın bu şekilde gelişmesi, hiç kuşkusuz bu öneriyi yapan Sadeddîn Köpek'in aleyhine bir durumdu. Fakat o, başarısızlıktan bile kendi lehine yararlanabilecek derecede keskin bir politik zekâyâ sahipti. Bu işin sorumluluğunu üzerine almayan Sadeddîn Köpek, Harezm beylerinin ve birliklerinin ikna edilip geri getirilmesi için onlara yakınlığı ile tanınan ve onlarla iyi ilişkiler içinde olan Kemâleddîn Kâmyar'ı görevlendirtti. Onun bundan amacı, görevinde başarılı olsa da olmasa da, kendisine rakip olarak gördüğü Kâmyar'ı bertaraf edebilmek için bir sebep ve bahane yaratmaktı. Kâmyar, büyük bir Selçuklu birliğinin başında harekete geçerek, Malatya'ya geldi. Harezm beyleri ve birlikleri, bu sırada Arapkir yolundan Fırat nehrine ulaşmışlar ve nehri geçmekle meşguldüler. Beylerbeyi Kâmyar, emrindeki Selçuklu birliğini Malatya sübaşısı Seyfüddevle Ertokuş ile Arapkir sübaşısı Şemseddîn Bayram'ın emrine vererek, onları Harezm beylerine gönderdi. Selçuklu sübaşıları, gösterdikleri

⁵²⁹ İbn Bibî 1956: 468; 1996: II, 23; Selçuknâme 2007: 154; Yazıcızâde 2009: 620 vd.; Müneccimbaşı 2001: II, 81.

büyük gayrete rağmen, Harezmi beylerinin Selçuklu idaresine karşı duydukları güvensizliği ve kızgınlığı giderip, onları geri dönmeye ikna edemediler. Bunun üzerine Selçuklu sübaşıları, bu işi silâh kuvvetiyle yapmak istediler. Bunun için hemen saldırıya geçtiler. Fakat Harezmi beyleri, kısa sürede Selçuklu birliklerini bozguna uğrattılar. Şemseddin Bayram'ı öldürüp Seyfuddevle Ertokuş'u da tutsak aldılar. Bundan sonra Harezmi beyleri ve birlikleri, Güney-Doğu Anadolu bölgesine inerek Harran, Urfa (Ruhâ), Rakka ve Suruç gibi şehirleri ele geçirdiler ve bu yörelere yerleştiler⁵³⁰.

Öte yandan, yapılacak bir şey kalmadığını gören Kemâleddin Kâmyar, büyük bir endişe içinde Kayseri'ye dönerek, durumu Sultana arz etti. Bu durum Selçuklu sarayında şok etkisi yaptı. Çünkü Selçuklu birliğinin ağır yenilgisi, komutanlarından birinin ölümü ve diğerinin de tutsak alınması, Türkiye Selçuklu Devletinin ve ordusunun itibarına vurulmuş ağır bir darbe idi. Artık Harezmi beyleri ve birlikleri, Türkiye Selçuklu Devletinin hizmetinden tamamen çıktıkları gibi devletin de en azılı düşmanı hâline gelmişlerdi. Tarihçi, bu olayın müsebbibi olan Sadeddin Köpek'i mi, yoksa kendisine kasıtlı olarak verilen görevde başarısızlığa uğrayan Kâmyar'ı mı sorumlu tutacaktır? Hiç kuşkusuz, Kâmyar bu işi tecrübesiz komutanlara bırakmakla görevini biraz savsaklamış gözükmektedir. Fakat Kâmyar, görevini ciddiye almış olsaydı bile bu işte başarılı olabileceği şüpheli idi. Öte yandan bu olaydan en çok sorumlu olan kişi, hiç kuşkusuz Sadeddin Köpek ile ona inanmış olan Sultan Keyhüsrev idi. Fakat ne Sadeddin Köpek ne de Sultan bu olayın sorumluluğunu kendi üzerlerine aldılar. Aksine olayın sorumlusunu, kendilerinin dışında ve başka yerlerde aradılar. Bunlardan özellikle Sadeddin Köpek, suçu, her zamanki kurnazlığı ile Kâmyar'ın beceriksizliğine ve hatta ihanetine bağlayarak, işin içinden sıyrılıp çıktı. Üstelik o, rakip olarak gördüğü Kâmyar'ı görevinden aldıracağı gibi Sultanın gözünden tama-

⁵³⁰ İbn Bibi 1956: 469; 1996: II, 23 vd., Selçuknâme 2007: 155; Yazıcızâde 2009: 621 vd.; Müneccimbaşı 2001: II, 82.

men düşürüp bertaraf edebilmek için de onun hakkında sistemli bir karalama kampanyası başlattı⁵³¹.

Buraya kadar verilen bilgiden ve yapılan değerlendirmeden çıkarılması gereken sonuç şudur: Lâyık olmadığı bir mevkiye getirilmiş olan Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in geleceğe yönelik ne bir amacı ve ne de belirli bir politikası ve tasarısı vardı. Üstelik onun siyasî kavrayışı ve otoritesi de son derece zayıf ve yetersizdi. Bu yüzden o, kolayca Sadeddîn Köpek'in etkisi ve kontrolü altına girivermiştir. Böylece o, iç politikada ilk büyük hatasını, babasının denge politikasını terk ederek, yani Kayır Hanı tasfiye etme kararıyla yapmış oldu. Bu karar, tahta yeni çıkan bir hükümdar için hiç de iyi bir başlangıç olmamıştır. Görüldüğü gibi, bu meşum kararın sonucu, devletin maddeten ve manen büyük bir güç ve itibar kaybetmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu güç ve itibarın da telafisi bir daha mümkün olmamıştır. Daha da kötüsü olayın bu şekilde sonuçlanması, Sadeddîn Köpek'i zayıflatacağı yerde daha da kuvvetlendirmiştir.

3. İktidar Gücünün Sadeddîn Köpek'in Elinde Tam Bir Zulüm ve Cinayet Aracı Haline Dönüşmesi

Selçuklu hükümdarlarının âdetine uyan Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, maiyetini ve Sadeddîn Köpek'i de yanına alıp, 1238 yılı kış mevsiminin iki ayını Antalya Kışlağında geçirdi. Bu durum, Sadeddîn Köpek'in çocuk Sultanı tamamen etkisi ve kontrolü altına alabilmesi için iyi bir fırsat oldu. O, talihin önüne çıkardığı bu fırsatı, kendi amacı için çok iyi bir şekilde değerlendirdi. Özellikle Sultan Keyhüsrev'in çocuk yaşta ve aklının yetersiz olması, onun her türlü safsataya inanması ve korkması için büyük bir kolaylık sağlamaktaydı. Bu durumdan yararlanan Sadeddîn Köpek, bir taraftan devlet adamları ve komutanların kötü niyet içinde oldukları tehlikesiyle çocuk

⁵³¹ İbn Bîbî 1956: 470; 1996: II, 24; Selçuknâme 2007: 155; Yazıcızâde 2009: 622; Münecimbaşı 2001: II, 82. Beylerbeyilik makamına Kemâleddîn Kâmyar'ın yerine, onun gibi muhalif gruptan olan Hüsâmeddîn Kaymerî getirilmiştir. Kâmyar ise "Saltanat Naibliği" (Naibü's-Saltanat) görevine atanmıştır.

Sultanı korkutuyor, diğer taraftan ona, kendisini devlet hizmetine adanmış, millî çıkarları daima göz önünde tutan ve şahsî ihtirası olmayan ideal bir devlet adamı gibi gösteriyordu. Bu yoğun telkinlerin ve propagandanın sonucunda Sadeddîn Köpek, kendisini Sultana, onun tek sadık ve samimi dostu ve danışmanı olduğuna inandırmış ve kabul ettirmiştir.

Sultan, erişilmesi güç yüksek bir makamda oturmaktaydı. Fakat Sultan, diğer devlet adamlarıyla teması kesip Sadeddîn Köpek'i tek ve güvenilir danışman yapmakla kendisine gerçeği ulaştırabilecek yolları, bizzat kendisi kapamış bulunmaktaydı. Artık o, devlet meselelerini, çevresini tamamen kuşatmış olan Sadeddîn Köpek'in gözleriyle görmekte ve ona göre hareket etmekteydi.

Böylece ortaya şöyle bir gerçek çıkmıştır: Vaziyete, yönetme ve hükmetme açısından bakıldığında bütün ülke Sultan Keyhüsrev'in yüksek ve itiraz kabul etmez otoritesi altında gibi görünüyordu. Fakat gerçekte ise durum tamamen farklıydı. Devleti idare etme güç ve yetkisi yavaş yavaş Sultanın elinden kayıp gitmekte ve bu güç ve yetki Sadeddîn Köpek'in şahsında toplanmaktaydı. Sultan Keyhüsrev'in bu hususta gösterdiği gafleti ve zâfiyeti, aşırı bir sertlik göstererek, pek fazla yadrigamamak ve eleştirmemek gerekir. Çünkü o, kendi gücünün sınırlarını aşan büyük bir görev üstlenmişti.

Bu arada Sultan Keyhüsrev, otoritesini sarsan yanlış bir adım daha attı. Hükmetme ve hükümdarlık sembolü olan yüzüğünü Sadeddîn Köpek'e verme gafletinde bulanarak, kendisini her türlü faaliyette tam yetkili hâle getirerek, onun istediği gibi serbestçe hareket etmesini sağladı. Sadeddîn Köpek'in de istediği bu idi. Zira Sultanın yüzüğü, ona, yapacağı işlerde ve göstereceği faaliyetlerde sağlam bir hukukî temel ve tam bir meşruiyet sağlayacaktı⁵³². Böylece Sultan, kendisine verebileceği her şeyi iste-

⁵³² Türkiye Selçuklu hükümdarları devlet işlerini sadece menşur, ferman ve misaller (*yazılı veya sözlü emir*) vasıtasıyla görmüyorlardı; onlar bazı durumlarda yüzüklerini bir devlet adamına vererek, onu yapılması gereken iş için görevlendiriyorlardı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, kendisine saltanat yüzüğü verilmiş kişi, özel ve resmî bir işin yapılması için Sultan tarafından memur edilmiş demektir.

meden ona vermiş, yani iktidarını onunla paylaşmıştır. Fakat Sultan, böyle davranmakla, yani Sadeddîn Köpek'i olağanüstü yetkilerle donatmak suretiyle hiç kuşkusuz kendi önüne aşılması güç bir engel koymuş olmaktadır. Artık bundan sonra Sadeddîn Köpek, Sultana sormadan ve bilgi vermeden kararlar alacak ve uygulayacaktır. Bunları da, daima tahtın güvenliği ve devletin yararına yaptığını söyleyecektir. Fakat onun asıl gayesi bu değildi. Sadeddîn Köpek'in davranışlarına yön veren gerçek duygu, devletin ve saltanatın güvenliği olmayıp, rakiplerini bertaraf etmek suretiyle devletin ve saltanatın üzerinde tam bir hâkimiyet kurma tutkusu idi. Fakat Sadeddîn Köpek'in devletin ve toplumun yararına gibi gösterdiği bütün sebep ve bahaneler, onun asıl niyetini daima peçelemiştir.

a. Atabey Şemseddîn Altunapa'nın "Siyaset (Ölüm Cezası) Yöntemi"yle Ortadan Kaldırılması

Sadeddîn Köpek'in ektiği fitne tohumları yavaş yavaş büyüyüp gelişmeye ve iktidarın gücü de onun elinde tam bir zulüm ve cinayet aracı hâline dönüşmeye başlamıştı. Onun gösterdiği aşırı faaliyetler, özellikle sorumluluk sahibi devlet adamlarını ve komutanları endişe ve dehşet içinde bırakıyordu. Fakat Sadeddîn Köpek'e muhalefet edenlerin ihtiyatsızlığı, çoğu kere kendilerinin suçlu ve tehlikeli durumlara düşmelerine yol açıyordu. Buna rağmen Atabey Şemseddîn Altunapa, Sadeddîn Köpek'in göstermiş olduğu küstahlıklar karşısında kendisini daha fazla tutamadı ve vicdanî sorumluluğu onu derhal harekete geçirdi. O, başta Kemâleddîn Kâmyar olmak üzere sorumluluk sahibi devlet adamlarına ve komutanlara, böylesine büyük bir fitnenin ve tehlikenin derhal önüne geçilmesinin gerekliliğini anlattı. Kâmyar, gidişi tehlikeli görmesine rağmen, aşırı derecede korku içinde olduğu için onun bu uyarısına kulak asmadı; bu duruma duyarsız ve ilgisiz kaldı⁵³³. Hatta onu haklı davasında ve Sadeddîn Köpek'in karşısında yalnız ve yarımsız bıraktı. Öte yandan her yeri kontrol altında tutmuş olan Sadeddîn Köpek'in casusları, Şemseddîn Altunapa'nın sözlerini anında ona ulaştırdılar. Artık

⁵³³ İbn Bîbî 1956: 470; 1996: II, 25;

Sadeddîn Köpek'in bundan sonraki hedefi, yani yeni kurbanı, Şemseddîn Altunapa idi⁵³⁴.

Altunapa, Sadeddîn Köpek'in yaratmış olduğu büyük fitne yangınıni söndüreyim derken kıvılcımın kendi üzerine atlamasına sebep oldu: Sadeddîn Köpek, Altunapa'yı sahte senaryolarla affedilmez suçların faili gibi göstererek, onu kısa sürede Sultanın gözünden düşürdü. O, bununla da kalmadı; bir gün Tâceddîn Pervâne'yi de yanına alarak, ansızın Saltanat Dîvânını (Bakanlar Kurulu) bastı. Altunapa, böyle bir baskını ne beklemiş ve ne de bunun için bir tedbir alabilmişti. Yine Sadeddîn Köpek'in elinde, Sultanın fermanı hükmünde olan yüzüğü bulunuyordu. Bu sırada Altunapa Dîvân fermanlarına nişan (emsile) koymakla meşguldü. Sadeddîn Köpek, Dîvân üyelerine Sultanın yüzüğünü gösterdikten sonra Altunapa'yı ak sakalından tutup, oturduğu yerden aşağı çekerek, onu "*yatakçı cândârlar*"a teslim etti. Cândârlar da Altunapa'yı şehrin dışına götürerek öldürdüler. Dîvânda bulunan diğer devlet adamları ve komutanlar, bu dehşet verici manzarayı korku ve şaşkınlık içinde seyretmekten başka bir şey yapamadılar. Başka bir deyişle onlar olayın dehşeti karşısında âdeta yerlerinde donup kaldılar; ne sözle ve ne de hareketle herhangi bir müdahalede bulunabildiler. Hatta ne o zaman ve ne de daha sonra bu yargısız infazın sebebini sormaya cesaret edebildiler⁵³⁵. Yüreklerine düşen büyük korkudan dolayı sessiz ve hareketsiz kaldılar.

b. Tâceddîn Pervâne'nin Devletin Merkezinden (Dârü'l-Mülk=Konya) Uzaklaştırılması

Görüldüğü gibi, devlet adamları ve komutanlar, Sadeddîn Köpek'in gösterdiği bu vahşet karşısında bir şey yapamadılar. Fakat aradan çok zaman geçmeden onların ruhları,

⁵³⁴ Sadeddîn Köpek'in Kayır Handan sonra ilk hedefi Kemâleddîn Kâmyar idi. Çünkü Kâmyar, onun gözüne Selçuklu devlet adamları arasında en tehlikelisi olarak gözükmekteydi. Fakat Şemseddîn Altunapa'nın birden ortaya çıkan tepkisi, Sadeddîn Köpek'e planını değiştirmek zorunda bırakmıştır (İbn Bibî 1956: 470). Öte yandan Kemâleddîn Kâmyar'ın son derece dikkatli olması ve olayların başka türlü gelişmesi, onun âkîbetini bir süre geciktirmiştir.

⁵³⁵ İbn Bibî 1956: 471; 1996: II, 25 vd.; Selçuknâme 2007: 155; Yazıcızâde 2009: 623; Müneccimbaşı 2001: II, 82.

bu âcizliğin ve çaresizliğin verdiği utancın ve acının ağırlığı altında ezilmeye başladı. Özellikle bunlardan vezir Şemseddîn İsfahânî'nin aklı başına geldi; şaşkınlığı, kısa sürede pişmanlığa dönüştü. Korkaklığı da, sonunda yerini cesarete bıraktı. Vezire göre, bütün devlet adamlarının ve komutanların, bu tehlikeli sapıklığa karşı birlikte ve hemen harekete geçmeleri gerekmektedir. Erdemli devlet adamı bu görevi yerine getirme sorumluluğunu da cesaretle kendi üzerine aldı. Bunun için o, Kemâleddîn Kâmyar ile görüşerek, kendisine *"Sadeddîn Köpek kötü işlere başladı. Eğer onun önünü almazsak, başkaları da bundan zarar görür. Hemen birlikte Sultana gidelim onu bu siyasetten döndürelim"* dediyse de onu ikna edemedi. Korku, insanî erdemlerin en üstünü olan cesaret, vefa, minnet ve sorumluluk duygusunu âdeta ondan alıp götürmüştü. Kâmyar, tıpkı merhum Şemseddîn Altunapa'nın uyarısında olduğu gibi onun bu önemli uyarısına da aldırmadı⁵³⁶. Daha doğrusu o, Şemseddîn İsfahânî'nin teklifini reddetmekle kalmadı, onun Sultan nezdinde yapmayı düşündüğü teşebbüse de engel oldu.

Kamyar, Sadeddîn Köpek'in gazabından korkuyordu. Bu korkusunda da haklıydı. Kâmyar'a göre, Sadeddîn Köpek'i durdurabilecek tek çare, onu kızdırmamaktı. Fakat Kâmyar'ın Sadeddîn Köpek ile ilişkilerinde son derece dikkatli ve ihtiyatlı davranması, onun kaçınılmaz akıbetini geciktirmekten başka bir işe yaramayacaktır.

Sadeddîn Köpek, iktidar tutkusunu tatmin edebilmek için âdeta rakip avına çıkmış bulunuyordu. O, bu defa gözlerini, bir süre kendi amacı doğrultusunda kullandığı Tâceddîn Pervâne'nin üzerine çevirdi. Bunun sebebi, Tâceddîn Pervâne'nin onunla yollarını ayırması idi. Daha doğrusu, Pervâne'nin onun dostluğundan ve ittifakından ayrılması, itibarına çok düşkün olan Sadeddîn Köpek'i en duyarlı yerinden vurmuş ve onu yatışma bilmez bir kin ve öç alma duygusu içine itmişti. Bu yüzden o, ittifakından ayrılmakla kendisini küçük düşürmüş olan Pervâne'ye benzer bir bel ödettirmek niyetinde ve düşüncesindeydi.

⁵³⁶ İbn Bibi 1956: 471; 1996: II, 26; Selçuknâme 2007: 155 vd.; Yazıcızâde 2009: 624.

Sadeddîn Köpek bu defa saldırısını Tâceddîn Pervâne'nin hayatı üzerine değil, morali üzerine yöneltti. Pervâne üzerinde öyle tehdit ve baskılarda bulundu ki, kısa sürede devletin merkezini ona zindan etti. Bu tehditler ve baskılar, Tâceddîn Pervâne'nin tasfiye edileceğinin âdeta kaçınılmaz bir ilanı gibiydi. Çünkü kendisine duyduğu öfke ve kin, Sadeddîn Köpek'in bütün ruhunu sarmış bulunuyordu. Artık Tâceddîn Pervâne, Konya'da kalmayı hayatı için tehlikeli görmeye başladı. Daha doğrusu Konya sarayı, kendisine tehlikeli bir gelecekte başka bir şey vadetmiyordu. Bundan dolayı o, görevini bırakıp Sultan'dan izin alarak, iktâ' bölgesi olan Ankara şehrine çekilmek zorunda kaldı⁵³⁷. Sadeddîn Köpek'in istediği de bu idi.

c. Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Üvey Annesini ve Kardeşlerini Bertaraf Etmesi

Gıyâseddîn Keyhüsrev, kendisinin de karıştığı menfur bir cinayet sonucunda Türkiye Selçuklu tahtına oturtulmuş bir hükümdar idi. Başka bir deyişle Keyhüsrev'in babasına yaptığı ihanet, ona, ulaşılması güç yüksek bir mevki sağlamıştı. Fakat o, bu makama lâyık değildi. Onun ürkek ve suçlu ruhu yersiz şüpheler, endişeler ve korkular içinde kıvranmaktaydı. Çünkü hakkını gasp ettiği üvey kardeşleri *İzzeddîn Kılıç Arslan* ve *Rükneddîn* ile üvey annesi *Adiliyye Sultan* hâlâ hayatta idiler. Onlar, her an muhalif güçlerin odağı haline gelebilirler ve tahtı için tehlike yaratabilirlerdi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, muhalif devlet adamları ve komutanlar tarafından kendisi her an alaşağı edilerek, üvey kardeşlerinden biri tahta çıkarılabiliirdi⁵³⁸. Hâl böyle olunca, Sultan Keyhüsrev için iktidarının korunması ve devam ettirilmesi birinci planda gelmekteydi. Bu yüzden o, büyük bir ihtimalle Sadeddîn Köpek'in tavsiyesi üzerine üvey kardeşleriyle üvey annesini tasfiye etmeye karar verdi. Görevin ifasını da, bu hususta son derece usta bir kişi olan

⁵³⁷ İbn Bîbî 1956: 471; 1996: II, 26; Selçuknâme 2007: 156; Yazıcızâde 2009: 624.

⁵³⁸ Burada açık ve net olan bir gerçek vardı. O da şu idi: Melik İzzeddîn Kılıç Arslan, babası Alâeddîn Keykubâd'ın seçim ve tercihinin kendisinin üzerine olmasına rağmen, hükümdarlık için kardeşi Keyhüsrev ile bir rekabete ve mücadeleye girmekten kaçınmıştır. Hal böyle olmasına rağmen Sultan Keyhüsrev, kardeşlerinin varlığını yine de kendi iktidarı için tehlikeli görmüştür.

Sadeddîn Köpek'in yetenekli ellerine bıraktı. Sadeddîn Köpek, Adiliyye Sultan ile oğullarını Kayseri'deki Keykubâdiye sarayından alıp, Ankara'ya getirdi. Burada Adiliyye Sultanı, eski Türk âdetine uygun olarak yay kirişi ile boğdurmak suretiyle öldürttü⁵³⁹. Onun bu işi burada yapmaktan amacı, hâlâ büyük bir öfke ve kin duyduğu Tâceddîn Pervâne'ye bir kere daha gözdağı vermektir.

Sadeddîn Köpek, melikleri (İzzeddîn Kılıç Arslan ve Rükneddîn) de Uluborlu kalesine götürüp, buraya kapattı. Hayatlarına ise dokunmadı. Melikler, burada bir süre hapis kaldılar. Sultan Keyhüsrev'in, kendisine rakip olarak gördüğü melikleri hemen öldürtmemesinin sebebi neydi? Bunun sebebi, hiç kuşkusuz onun ileride yerini alabilecek oğullarının henüz doğmamış olması idi. Dolayısıyla o, hanedanın geleceğini tehlikeye sokmak istemiyordu. Daha doğrusu Sultan Keyhüsrev, hanedanlarının devamı için kendi halefini beklemekteydi. Melikleri ise, kendisine halef olarak bırakmak niyetinde ve düşüncesinde değildi. Nitekim aradan çok zaman geçmeden Sultan Keyhüsrev'in ilk oğlu İzzeddîn Keykâvüs dünyaya geldi. Sultan, Keykâvüs'ün atabeyliğine *Üsdâdü'd-dâr*⁵⁴⁰ *Miibârizeddîn Armağanşâh*'ı tayin etti. Ayrıca Armağanşâh'a, Uluborlu kalesinde tutuklu bulunan üvey kardeşlerini öldürme emrini de verdi. İbn Bîbî, bir rivayete göre, Armağanşâh'ın verilen emri yerine getirdiğini, başka bir rivayete göre de melikleri salıverdiğini, onların yerine de iki gulâm öldürerek, Sultanı aldattığını söylemiştir⁵⁴¹. Daha doğrusu o, bu hususta ne bir yargıya varabilmiş ve ne de bir tercih yapabilmiştir. Öyle anlaşıyor ki, İbn Bîbî, bu hususta halk arasında sürdürülen söylentilere kanmış,

⁵³⁹ İbn Bîbî 1956: 472; 1996: II, 27; Selçuknâme 2007: 156; Yazıcızâde 2009: 624 vd.; Münecimbaşı 2001: II, 83.

⁵⁴⁰ "Üstâdü'd-dâr", Türkiye Selçuklu Devletinde subay kökenli ve yüksek rütbeli saray görevlilerinden biri olup, bu görevli Abbâsî, Harezmşâh ve Eyyûbî Devletlerinde de vardı. Üstâdü'd-dâr, Selçuklu hanedanına ait bütün özel malların gelirini toplamak ve gerekli yerlere harcamakla görevli idi. Dolayısıyla o, saraydaki mutfak ve şarabhâne gibi hükümdara hizmet veren birimlerin de en büyük amiriydi. Ayrıca o, hanedana ait vakıfların denetim ve gözetiminden de sorumluydu (Uzunçarşılı 1970: 80).

⁵⁴¹ İbn Bîbî 1956: 473; 1996: II, 27 vd.; Selçuknâme 2007: 156; Yazıcızâde 2009: 625; Münecimbaşı 2001: 83.

basit bir araştırma sonucunda kolayca ortaya çıkabilecek gerçeğe sırtını çevirmiştir. Hâlbuki gerçek, Armağanşâh'ın verilen emri derhal yerine getirmesi şeklindedir. Aksi olsaydı, bu meliklerin adlarının ilerideki olaylarda mutlaka zikredilmesi gerekirdi. Çünkü meliklerin adları, bu emirden sonra hiçbir olayda ve yerde bir daha geçmemiştir.

d. Tâceddîn Pervâne'nin "Recm (Taşlama) Yöntemi"yle Bertaraf Edilmesi

Sadeddîn Köpek'in entrikalarından duyduğu korku, Tâceddîn Pervâne'yi devletin merkezinde boğulma noktasına getirmişti. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Sadeddîn Köpek'in baskı ve tehditlerine dayanamamış olan Tâceddîn Pervâne, hükümetteki görevinden ayrılarak, gelip Ankara'ya yerleşmişti. Ankara, Tâceddîn Pervâne'ye, Sadeddîn Köpek'in gölgesinden uzak ve onun her zaman elinin ulaşip zararının dokunamayacağı bir güvenlik havası bahşeder gibi gözükmekteydi. Fakat bu hayal uzun sürmedi. Sadeddîn Köpek'in intikam tutkusu, Ankara'ya kadar uzanma imkânı buldu. Olayın hikâyesini devrin kaynağı İbn Bîbî şöyle anlatmaktadır:

Selçuklu meliklerini Uluborlu (Uluborgulu) kale⁵⁴² komutanına teslim edip, gerekli tedbirleri almış olan Sadeddîn Köpek, Konya'ya dönmekteydi. Yolu üzerindeki Akşehir'de kısa bir süre kalarak dinlendi. Bu arada Sadeddîn Köpek'in muhbirleri kendisine "*Tâceddîn Pervâne, Ankara'ya gelince, Harput Melikinin çalgıcı ve şarkıcıları arasından bir cariyeyi satın almadan yatağına aldı*" şeklinde bir haber verdiler⁵⁴³. Sadeddîn Köpek, bu haber üzerine Pervâne'ye olan düşmanlığını tekrar başlattı. Çünkü onun Pervâne'ye karşı duyduğu öfke ve kin, silinmez

⁵⁴² "Uluborlu", Türkiye Selçuklu Devletinde Batı Anadolu sınırlarını koruyan ve üç tarafı uçurumlu ve silâh kuvvetiyle düşürülmesi son derece zor olan bir kale idi. Kelimenin kökü olan "bor", eski Türkçede "süci, şarap ve üzüm suyu" demektir. Eski Türk devletlerinde "halk, ülke, teşkilât ve memuriyetler", genellikle ikili sisteme göre düzenlenmiştir. Türkler, Anadolu coğrafyasını Türkleştirirken yeni isimlere de bu anlayışlarını yansıtmışlardır. Meselâ onlar bu kaleye "Uluborlu derken, bu kalenin yakınında başka bir yerleşim yerine de "Kiçi (küçük) Borlu" (Keçiborlu) demişlerdir.

⁵⁴³ İbn Bîbî 1956: 473; 1996: II, 28; Selçuknâme 2007: 156 vd.; Yazıcızâde 2009: 626.

kara bir leke olarak hâlâ kalbinde durmaktaydı. Üstelik bu öfke ve kin, aradan epey zaman geçmesine rağmen onun kalbinde ne azalmış ve ne de yok olmuştu.

Sadeddîn Köpek, derhal şehrin kadı ve imamlarını huzuruna çağırıp, olay ve isim zikretmeden onlara *“Velinimetinin bir mensubuyla zinada bulunan kimseye şeriata göre ne yapmak gerekir”* diye sordu. Onlar da *“Evli birinin zinada bulunmasının cezası recm, yani taşlama yoluyla öliimdir”* dediler. Böylece Tâceddîn Pervâne’yi bertaraf edebilmek için yeteri kadar sebep ve bahane bulmuş olan Sadeddîn Köpek, bu hususta şehrin kadı ve imamlarından bir fetva alarak, şeytanî bir haz içinde Konya’nın yolunu tuttu. Sadeddîn Köpek, ilk fırsatta bu fetvayı Sultana arz ederek, ona *“Eğer siz cihan padişâhı bu suça göz yumar, ona müsamaha gösterirseniz, biittin maiyetiniz haddini aşır efendilerinin ve velinimetlerinin evlerine göz dikerler ve edepsizliği ele alırlar. Bu olaylardan doğacak kötü ad, siz efendimizden başkasının olmaz”* diyerek, kendisini Pervâne’nin cezalandırılması hususunda etkili bir şekilde tahrik ve teşvik etti⁵⁴⁴.

Görüldüğü gibi, Sadeddîn Köpek, Tâceddîn Pervâne’yi bertaraf etme gerekçesini iki temel düşünceye dayandırmıştır. Bunlardan biri devlet otoritesinin ve toplum ahlâkının korunması, diğeri ise o zaman Müslüman Türk toplumunda hâkim ve geçerli olan şariat hükiimlerine uyulması ve bunun uygulanması idi. Ona göre, Tâceddîn Pervâne’nin cezasız kalması, devlet otoritesini ve toplum ahlâkını derinden zedeleyebilirdi. Çünkü onun bu davranışı, tam bir ahlâkî suç oluşturuyor ve şariat hükmü gereğince de *“recm yöntemi”*yle ölüm cezasını gerektiriyordu. Eğer Sadeddîn Köpek’de intikam duygusu ile rakibini bertaraf etme fikri olmasaydı, belki onun bu gerekçesine hak vermek veya inanmak mümkün olabilirdi. Fakat o, amansız bir intikam duygusu ile rakip tanımaz bir iktidar tutkusuna kendisini tamamen kaptırmış bulunuyordu.

Artık Sadeddîn Köpek’in kirli işlerinin ve cinayetlerinin basit bir âleti haline gelmiş olan Sultan Keyhüsrev, onun telkinlerine kolayca inandı; işin aslını araştırmaya ve öğrenmeye bile

⁵⁴⁴ İbn Bîbî 1956: 473; 1996: II, 28; Selçuknâme 2007: 157; Yazıcızâde 2009: 626.

gerek görmedi. Sultan, Pervâne'nin şariat hükümlerine göre cezalandırılması, malının da müsadere edilmesi, yani devlet hazinesine alınması hususunda Sadeddîn Köpek'e yine yüzüğünü ve tuğrası çekilmiş bir ferman (fermanî be tevki' resid) vererek, onu bu işte tam yetkili kıldı⁵⁴⁵.

Olup-bitenden haberi olmayan Tâceddîn Pervâne için artık sonun başlangıcı belli olmuştu. Öte yandan bütün hazırlığını kısa sürede tamamlamış olan Sadeddîn Köpek, bundan sonra hızlı ve kanlı bir şekilde öç alma yoluna gitti: Bunun için bir müfreze ile kısa sürede (iki veya üç gün) Ankara'ya geldi. Tıpkı bir hükümdar gibi buradaki Saltanat sarayına yerleşti. Başta Tâceddîn Pervâne olmak üzere şehrin sübaşısını, kale komutanını, kadısını, imamlarını ve ileri gelenlerini huzuruna çağırdı. Bunlara Sultan Keyhüsrev'in yüzüğünü gösterip; fermanını okudu. Bundan sonra Tâceddîn Pervâne'yi tutuklayıp, zincire vurdu. Tâceddîn Pervâne ise, kendisini savunmak ve kurtarmak için hiçbir gayret göstermedi; kaderine razı oldu. Sadeddîn Köpek, birkaç gün işkence ettirip sorguya çektirerek, onun bütün parasını ve gayr-i menkulünü tespit ettirdi. Bunları bir liste halinde defterlere kaydettirdi. Sadeddîn Köpek, müsadere işini tamamladıktan sonra Tâceddîn Pervâne'yi şehrin meydanında göğsüne kadar toprağa gömdürtüp, beldenin ayak takımına taşlatmak suretiyle onu öldürttü. Bu, Türkiye Selçuklu tarihinde kayda geçmiş tek "recm" olayı idi. Tâceddîn Pervâne bazı yönlerden karakter zâfiyeti ile malul bir devlet adamı olmasına rağmen, başta Arap dili ve fıkıh olmak üzere bütün bilimlerde bilgi sahibi yetenekli bir kişiydi⁵⁴⁶.

e. Hüsâmeddîn Kaymerî, Kemâleddîn Kâmyar ve Celâleddîn Karatay'ın Tasfiye Edilmeleri

Sadeddîn Köpek'in rakip bertaraf etme faaliyeti bu üç devlet adamı ve komutan (Kayır Han, Şemseddîn Altunapa ve Tâceddîn Pervâne) ile sınırlı kalmadı. O, bu defa Beylerbeyi Hüsâmeddîn Kaymerî ile Saltanat Naibi Kemâleddîn Kâmyar'ı hedef aldı. Onları, önce affedilmez suçların ve saygısızlığın faili

⁵⁴⁵ İbn Bîbî 1956: 474; 1996: II, 28; Selçuknâme 2007: 157; Yazıcızâde 2009: 626.

⁵⁴⁶ İbn Bîbî 1956: 474; 1996: II, 28 vd.; Selçuknâme 2007: 157; Yazıcızâde 2009: 626 vd.

gibi göstermek suretiyle işe başladı. Yaptığı yoğun propagandalar sonucunda da onları Sultanın gözünden düşürdü. Böylece her ikisi de Sultan tarafından görevinden alındı. Bunlardan Hüsemeddîn Kaymerî Malatya'ya, Kemâleddîn Kâmyar da Gevâle (Konya) kalesine gönderilerek, hapse konuldu. Bu devlet adamları ve komutanların şahsî malları da müsadere edilerek, devlet hazinesine alındı. Bunlardan Kaymerî'ye imtiyazlı davranıldı. Hayatına dokunulmadığı gibi şahsına özel bir yiyecek tahsisatı bile yapıldı. Fakat Kemâleddîn Kâmyar'ın alın yazısı, tıpkı Kayır Han, Altunapa ve Pervâne'ninki gibi acı oldu; kapatıldığı kalede derhal idam edildi. Bu cezalandırmadan onun ailesi ve akrabaları da nasibini aldılar⁵⁴⁷.

Kemâleddîn Kâmyar, meslek hayatının ilk yıllarında geçirdiği acı bir tecrübeden⁵⁴⁸ sonra Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın takdirini ve güvenini kazanmış, "*Beylerbeyi* (Ordu Komutanı=Genel Kurmay Başkanı) ve *Saltanat Naibi*" olarak devlete uzun yıllar hizmet etmiş değerli bir devlet adamıydı. Huy ve karakter olarak yumuşak başlı, düşüncesi demir gibi sağlam, güzel yazı yazmada ve söz söylemede (belagat) usta, şair ruhlu, sabırlı, kararlı, ihtiyatlı, sağ duyulu, uzağı gören, sözüne güvenilir ve itibarlı bir insandı. Ayrıca o, güçlü ve iyi bir silâhşordu. Onun yayını kimse geremezdi. "*Yüz men*"⁵⁴⁹ ağırlığında olan gürzünü kimse yerinden kaldıramaz ve kullanamazdı. Felsefe ve İslâm hukukunda da derin bilgi sahibiydi⁵⁵⁰. Bütün bu özelliklerine rağmen o, Sadeddîn Köpek'in gazabından kendisini kurtaramamıştır.

Öte yandan Sadeddîn Köpek'in onur kırıcı baskılarına ve tehditlerine daha fazla dayanamayan erdemli devlet adamı *Celâleddîn Karatay*, kendi isteği ile görevinden ayrılıp, bir cami

⁵⁴⁷ İbn Bibî 1956: 478 vd.; 1996: II, 32 vd.; Selçuknâme 2007: 159 vd.; Yazıcızâde 2009: 630-632; Müneccimbaşı 2001: II, 83 vd.

⁵⁴⁸ Bu acı tecrübe için bkz. Koca 2009: 30 vd.

⁵⁴⁹ "Men", üç ile altı kilo arasında değişen eski bir ağırlık ölçüsüdür. Bu duruma göre, Kâmyar'ın gürzü (topuz) 300 veya 600 kilo ağırlığındaydı. Bu, hiç kuşkusuz epeyce abartılmış bir ağırlıktır.

⁵⁵⁰ İbn Bibî 1956: 478 vd.; 1996: II, 32 vd.; Selçuknâme 2007: 159 vd.; Yazıcızâde 2009: 630 vd.; Müneccimbaşı 2001: II, 83 vd.

köşesinde inzivaya ve ibadete çekildi⁵⁵¹. Böylece devlet adamları ve komutanların önemli bir kısmı, kendisinden başka büyük görmek istemeyen ve tanımayan Sadeddîn Köpek'in tatmin olmaz iktidar tutkusunun kurbanı olarak harcandılar. Diğerleri de ona boyun eğmek suretiyle kaderlerine razı oldular. Sadeddîn Köpek ise, bütün bunları kendi hesabına elde edilmiş büyük bir başarı olarak görmekte ve değerlendirmekteydi. Çünkü o, kendisine dikensiz bir gül bahçesi yaratmak istemiş ve bu gayesine de birçok kanlı cinayet sonucunda ulaşmış bulunuyordu. Artık hükümet teşkilâtında, onun kendi üstünde ve altında otoritesine karşı çıkabilecek bir güç ve irade kalmamıştır.

f. Sadeddîn Köpek'in İktidar Gücünü Bir Zaferle Taçlandırmak İstemesi

İktidar tutkusunda ölçü ve sınır tanımayan Sadeddîn Köpek, Sultan Keyhüsrev ile Selçuklu devlet adamları ve komutanları üzerinde kurduğu egemenliği kendisi için yeterli bulmuyordu. Bu egemenliği başkomutan sıfatıyla elde edeceği bir zaferle taçlandırmak istiyordu. Günümüzde olduğu gibi Ortaçağ insanı da, iç politikadan çok dış politikada elde edilen başarıya önem vermektedir. Hiç kuşkusuz Sadeddîn Köpek böyle bir başarıyla halk arasında şahsına karşı büyük bir itibar ve sempati toplamış olacaktı. Ayrıca devlet adamlarının ve komutanların gizliden gizliye duydukları kendisinden kurtulma umutlarını da tamamen ortadan kaldıracaktı. Bunun için o, Güney-Doğu Anadolu bölgesi üzerine bir sefer planladı. Onun bundan maksadı, elde edeceği başarıyla Sultanın otoritesini iyice zayıflatmak, buna karşılık kendi gücünü ve kudretini daha da artırıp sağlamlaştırmaktı.

Sadeddîn Köpek, kısa sürede hazırlığını tamamladı. "*Beylerbeyi*" (Emîrû'l-Ümerâ/Melikü'l-Ümerâ) sıfatıyla Türkiye Selçuklu ordusunun başına geçti. Bu orduyla Güney-Doğu Anado-

⁵⁵¹ İbn Bibi 1956: 482; 1996: II, 36; Selçuknâme 2007: 161; Yazıcızâde 2009: 635; Müneccimbaşı 2001: II, 84. Celâleddin Karatay, görevinden ayrılmadan önce Sultanın "Taştâne ve Hassa Hazinesi"nin başında idi. Hükümdarın temizlik işlerini yürüten daireye taştâne denmekteydi. Bu dairenin başında bulunan görevliye "Taştdâr" ve onların emirlerinde çalışan hizmetlilere de "taştî" denmekteydi.

lu bölgesine indi. Sınırdaki gözüne kestirdiği Sümeysat (Samsat) kalesini kuşattı. Kale savunucuları, birkaç gün direndilerse de sonunda onların iradeleri kırıldı. Onlar, Sadeddîn Köpek'e elçi göndererek, *"hayatlarına, kutsal eşyalarına, mallarına dokunmamak ve istedikleri yere gitmek"* şartıyla kaleyi kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Teklifi memnuniyetle kabul eden Sadeddîn Köpek, onlara isteklerini garanti eden bir belge (sevgend-nâme) gönderdi. Bunun üzerine kale burçlarına Selçuklu bayrağı çekilerek, Sümeysad'ın fethi tamamlanmış oldu⁵⁵². Böylece amacına ulaşmış olan Sadeddîn Köpek, erişilmez ve büyük bir zafer kahramanı edasıyla Konya'ya döndü. Hâlbuki onun elde ettiği olağan üstü değil, sıradan ve normal bir başarıydı.

4. Emîr Sadeddîn Köpek'in Keyhüsrev'i Devirme ve Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkma Planı

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in saltanatının ilk yıllarına dair verdiğimiz bilgileri burada bir kere daha değerlendirecek olursak, ortaya şöyle bir manzara çıkmaktadır: Sadeddîn Köpek, Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in şahsında itaatkâr ve her şeye boyun eğen bir hükümdar bulmuştur. Bu durumdan yararlanan Sadeddîn Köpek, arka arkaya işlediği cinayetlerle rakiplerini birer birer bertaraf etmiş, geriye kalan bütün devlet adamlarını ve komutanları da korkutup sindirmiştir. Sultan Keyhüsrev'in otoritesi ise, sifra inmiştir. Bütün devlet teşkilâtı Sadeddîn Köpek'in emri altına girmiştir. Artık o, gücünün ve kudretinin doruk noktasında bulunuyordu. O, bundan böyle gururunu okşayan ya da aşırılıklarını bir marifetmiş gibi öven dalkavuk devlet adamlarının ve komutanların işbaşında kalmalarına müsaade ediyordu. Kendisini de, devletin ve Sultan Keyhüsrev'in bakanı ve danışmanı olmaktan çok, âdeta tahtın ve tacın bir ortağı olarak görüyordu. Devlet adamları ve komutanlar arasında ona muhalefet etmeye cesaret edebilecek ve haddini bildirecek bir güç yoktu. Daha da kötüsü, devletin başı

⁵⁵² İbn Bibi 1956: 476; 1996: II, 30 vd.; Selçuknâme 2007: 158; Yazıcızâde 2009: 28 vd.; Müneccimbaşı 2001: II, 83. Bu sefer sırasında sadece Sümeysat kalesi değil, o çevrede bulunan birkaç kale daha ele geçirildi. Bu kalelerin hepsi Eyyûbî melikle-
rine aitti.

olarak en büyük sorumluluğa sahip olan Sultan Keyhüsrev'de ise, Sadeddîn Köpek'in gücünü ne ortadan kaldıracabilecek ne de dizginleyebilecek irade ve cesaret vardı. O, hiçbir şeye karışmadan devleti sadece sembolik olarak temsil etmekle yetiniyor, tamamen dalmış olduğu basit dünya zevki ve eğlencesi içinde gününü gün ediyordu. Devleti idare etme güç ve yetkisini de tamamen Sadeddîn Köpek'in ellerine bırakmış vaziyetteydi. Öte yandan Sadeddîn Köpek'den kurtulmak isteyen devlet adamlarının ve komutanların sayısı her geçen gün artıyordu. Fakat bunlardan hiçbiri harekete geçme ve ona karşı koyma cesaretini kendinde bulamıyordu. Başka bir deyişle onlar, kişiliklerini zedeleyen Sadeddîn Köpek'in davranışları karşısında boyun eğmekten başka bir şey yapamamaktaydılar. Bu durum özellikle devleti ve Sultan Keyhüsrev'in idaresini kaçınılması mümkün olmayan bir felakete doğru sürüklemekteydi.

Görüldüğü gibi, Sadeddîn Köpek, Sultanın çocuk yaşta ve karakterce zayıf olmasından yararlanarak, kendisine güçlü bir mevki yaratmış bulunuyordu. Fakat o, kendisi için bunu da yeterli görmüyordu. Çünkü onun iktidar tutkusu, sınır ve ölçü tanımıyordu. Başka bir ifade ile onun iktidar tutkusu hâlâ yükseklerden uçmaya devam ediyordu. Artık o, daha büyük bir hedef olarak gözünü Selçuklu tahtına çevirmiş, bu yüksek mevkiye çıkma, yani sultan olma hevesine ve tutkusuna kapılmıştı. Çünkü Sadeddîn Köpek'in gücü, iktidarı değiştirebilecek bir seviyeye ulaşmış bulunuyordu.

Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde tahta ancak hanedan üyeleri çıkabilmekteydi. Ortada, devlet kurmuş ve uzun süre devlet idare etmiş ünlü bir hanedan varken, mevkii ve yeteneği ne kadar yüksek olursa olsun hanedandan olmayan birinin tahta çıkması mümkün gözükmiyordu. Bu hususta Türk egemenlik anlayışı, kesin ve açık bir hükme sahipti. Bu duruma göre Sadeddîn Köpek'in Türkiye Selçuklu tahtına çıkması ve hükümdar olması imkânsızdı. Fakat göz boyama tekniğinde son derece yetenekli ve usta olan Sadeddîn Köpek'in bu sorunu çözmesi, hiç de zor olmadı. O, ispat edilmesi mümkün olmayan ve inanılıp inanılması son derece güç olan bir hikâye ve iddia ile ortaya çıktı.

Devrin kaynağı İbn Bîbî’de “*alaylı ve alçaltıcı*” olarak nitelendirilen bu hikâyeye ve iddia şöyle nakledilmiştir: Sadeddîn Köpek’in annesi *Şelmaz Hanım*, Konya’nın ileri gelen ve saygın ailelerinden birinin kızıydı. Son derece etkili bir güzelliğe sahipti. Keyhüsrev’in büyük babası Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, bir rastlantı sonucu bu kızı görmüş ve âşık olmuştu. Kızın büyük annesi, aracılık ederek, Sultan ile kızı buluşturmuş idi. Bundan sonra arka arkaya devam eden bu buluşmalardan da kız hamile kalmıştı. Bunun üzerine kurnaz büyük anne, kızı, derhal Konya eşrafından birinin oğluyla evlendirerek, olayı kapatmıştı. Kız, evlendirildiğinde iki aylık hamile idi. Damat, bu hilenin farkına varamamıştı. Böylece Sadeddîn Köpek bu evlilikten yedi ay sonra dünyaya gelmişti. Şehnaz Hanımın beyi, farkına varmadan Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev’in oğlunu kendi oğlu gibi büyütmüştü. Büyük anne ise, ölmeden az önce bu sırrını torunu Sadeddîn Köpek’e anlatmıştı⁵⁵³.

İbn Bîbî’nin anlattığı bu hikâyeye inanılacak olursa, büyük annesi Sadeddîn Köpek’e ailesi ile ilgili bir sır vermiştir. Bu sır, Sadeddîn Köpek’in amacına ulaşabilmesi için iyi bir fırsat olmuştur. Ailesinin adını lekelemekte hiçbir mahsur görmeyen ve hiç çekingen davranmayan Sadeddîn Köpek, bu sırrı açığa vurarak, bundan yararlanma yoluna gitmiştir. Daha açık bir ifade ile söylersek, o bu olayı, kendi davasına haklılık ve meşruiyet kazandırabilmek için kullanmak istemiştir. Fakat onun bu tutumu, hiç kuşkusuz ahlâka ve geleneklere uygun olmadığı gibi hoşgörü ile karşılanabilecek bir nitelikte değildir.

Burada hemen belirtelim ki, Sadeddîn Köpek’in ortaya atmış olduğu bu hikâyeye basit bir dedi-kodu değil; ileride meydana gelmesi muhtemel bir darbenin âdeta ön hazırlığı idi. Daha doğrusu bu uydurma masalın altında alçakça bir hainlik yatmaktaydı. Çünkü Sadeddîn Köpek, bu hikâyeyi yaydıktan sonra kendisinin açıkça Selçuklu ailesine mensup bir hanedan üyesi olduğunu ilan ve iddia etmeye başlamıştır.

Sadeddîn Köpek’in amacına ulaşmak için gösterdiği faaliyetler bununla da sınırlı kalmamıştır: Abbasî halifelerinin bay-

⁵⁵³ İbn Bîbî 1956: 475; 1996: II, 29; Selçuknâme 2007: 157; Yazıcızâde 2009: 627.

rakları ve çetirleri hep siyah renkte idi. Türkiye Selçuklu hükümdarları da, Abbasî halifelerine bağlılıklarından ve saygılarından dolayı çetirlerini⁵⁵⁴ hep aynı renkte kumaştan imal etmekteydiler. Sadeddîn Köpek, çocuk Sultanı kandırarak, bu rengi maviye çevirtmiştir. Bundan sonra o, halifeye de, "*Selçuklu Sultanı Abbasîlerin bayrağının renginden utandığı için saltanat çetirinin rengini maviye çevirdi*" şeklinde bir haber göndermiştir⁵⁵⁵. Onun bundan maksadı, Sultan Keyhüsrev'i Abbasî hanedanının rakibi ve düşmanı gibi göstererek, onu halifenin gözünden düşürmek ve kendi gayesine de uygun zemin hazırlamaktı. Dolayısıyla onun bu faaliyeti, daha önceden tasarlanmış büyük bir planın parçasıydı.

Sadeddîn Köpek'in küstahça tavırları ve tehditleri, onun Sümeysat'ı fethetmesinden sonra epeyce artarak, haddini aşmıştı. Artık o, geleneklere aykırı olarak Sultanın huzuruna kılıcını çıkarmadan girip çıkmaktaydı⁵⁵⁶. Papanın elçisi olarak 1245 yılında Moğolistan'a giden Saint Quentin'li Simon'un verdiği bilgiye inanılacak olursa, o, Sultan Keyhüsrev'i boğmak için yanında devamlı bir ip taşımaktaydı⁵⁵⁷. Bu durum, Sultanı hem endişelendiriyor hem de gururuna dokunuyordu. Sadeddîn Köpek'in gücü dizginlenemez veya ortadan kaldırılamazsa, Sultan Keyhüsrev'in hayatı ve tahtı ciddî bir şekilde tehlikeye girmiş bulunuyordu.

Görüldüğü gibi, Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, ona devletin temel direği olarak bakarken, bu kurnaz ve düzenci devlet adamı gizliden gizliye Sultanı devirme ve tahta çıkma planları ve hazırlığı yapmakla meşgul olmuştu. Sultan

⁵⁵⁴ "Çetr", Türkçe çadır (çaşır, çaşır,çatır) kelimesinde bozma bir sözdür. Sefer, savaş ve seyrân (gezinti) sırasında hükümdarın başı üzerinde, "çetirdâr" unvanlı bir görevli tarafından tutulan şemsiyeye "çetr" denir. "Çetr", Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olarak kullanılmıştır. Karahanlı Devletinden itibaren Türk hükümdarlarının çetirleri, Türklerin rengi olan kırmızı renkte idi. Bu özelliğinden dolayı çetr, uzakta bile olsa hemen fark edilirdi. Çetri uzaktan gören, gelenin hükümdar olduğunu hemen anlar ve atından inmek suretiyle saygı duruşuna geçer, hükümdar tam karşısından geçerken de yere kapanırdı. Bu saygı duruşu da, hükümdar oradan geçinceye kadar devam ederdi.

⁵⁵⁵ İbn Bîbî 1956: 475; 1996: II, 29; Selçuknâme 2007: 158; Yazıcızâde 2009: 628.

⁵⁵⁶ İbn Bîbî 1956: 480; 1996: II, 34; Selçuknâme 2007: 160; Yazıcızâde 2009: 632 vd.

⁵⁵⁷ Simon de Saint Quentin 2006: 52.

Keyhüsrev ise, rakip olarak karşısına çıkan bu kişiyi, arka arkaya verdiği tavizlerle bizzat kendisi büyüttmüş ve güçlendirmişti. Tarihçi, taviz verenin mi, yoksa taviz alıp bunun sonucundan yararlananın mı sorumlu tutulacağı hususunda daima yanılmıştır. Bu hususta hiç kuşkusuz, taviz alandan çok, taviz veren, yani Sultan Keyhüsrev sorumlu idi. Çünkü otorite, kısa süre bile olsa gaflet, ihmal, zayıflık ve boşluk kabul etmemektedir. Biri gelip bu boşluğu mutlaka doldurmaktaydı. İşte Sadeddîn Köpek de, Sultanın verdiği tavizler sonucunda ortaya çıkmış bir devlet adamıydı.

Sultan Keyhüsrev ise, iş işten geçmiş olarak en tehlikeli düşmanının yakın çevresinde bulunduğunu anladı. Böylece o, kendi eliyle beslemiş olduğu canavar karşısında büyük bir korkuya ve paniğe kapıldı. Başka bir deyişle o, bu ürkütücü tehdit ve tehlike karşısında tereddüt içine düştü. Ne yapacağını bilmiyordu. Sadeddîn Köpek'in tavrı onu şaşkına çevirmişti. Sonunda Alâeddîn Keykubâd'ın bu değersiz oğlunun akli yavaş yavaş başına gelmeye ve bu tehlikeden nasıl kurtulması gerektiğini düşünmeye başladı⁵⁵⁸. Fakat Sadeddîn Köpek'in gücü küçümsenecek nitelikte değildi. Devletin bütün idarî mekanizması onun elindeydi. Üstelik o, davasından ve amacından da vazgeçmeyecek kadar kararlı ve azimliydi. Amacına ulaşmak üzereydi. Bunun için o, devlete el koyacağı en uygun zamanı ve fırsatı sabırsızlıkla beklemekteydi. Fakat bu son başarı, ona nasip olmayacaktır.

5. Sadeddîn Köpek'in Bertaraf Edilmesi

Sadeddîn Köpek'in ihaneti, Selçuklu sarayının üzerine âdeta ilâhî bir ceza gibi çökmüş bulunuyordu. Bu lanet, Sultanı tatlı eğlencesinden alıkoymuş ve dünyasını karartmıştı. Bu yüzden Sultan, hayatını ve tahtını tehdit eden bu tehlike üzerine ciddiyetle eğilmek zorunda kaldı. Fakat o, Sadeddîn Köpek'i ne görevinden alabilecek iradeye ne de onu ortadan kaldırabilecek cesarete sahipti. Fakat bir kimse, zayıf ve korkak karakterli bile olsa, hayatı tehlikeye düştüğü zaman, zekâsı ve cesareti

⁵⁵⁸ İbn Bîbî 1956: 480; 1996: II, 33 vd.; Selçuknâme 2007: 160; Yazıcızâde 2009: 632.

son derece artar. İşte Keyhüsrev'in Sadeddîn Köpek karşısında tutumu böyle oldu.

Sultan Keyhüsrev, Sadeddîn Köpek'in hayatını ve iktidarını tehdit edici tavrı karşısında son derece sinirlendi ise de, gerekli adımı atamadı, yani onu meşru bir yöntemle görevden alamadı. Buna rağmen onun Sadeddîn Köpek'i bertaraf etmesi hiç de zor olmadı. Çünkü bir zamanlar kendisini baba ve devlet adamları katili yapan cinayetler, Sultan Keyhüsrev'e ondan nasıl kurtulabileceğini öğretmiş bulunuyordu.

İktidar ve şöhret tutkusuyla dopdolu olanlar, hiçbir ahlâkî kural ve engel tanımazlar. Onlar, talihin önlerine çıkardığı imkânları ve fırsatları kendi amaçları için sonuna kadar kullanmakta hiçbir mahsur görmezler. Dolayısıyla onlar, bütün güçlerinin yutulacağı uçurumun kenarına gelmiş olduklarını da hiçbir zaman fark edemezler. İşte Sadeddîn Köpek'in sonu da böyle olmuştur. Bu olayın hikâyesini, devrin kaynağı İbn Bîbî şöyle anlatmıştır:

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Sadeddîn Köpek'i bertaraf etmek için kararını verdi. Bunu uygulamak için de en uygun yer olarak Beyşehir gölünün kenarındaki Kubâdâbâd sarayını seçti. Sultan Keyhüsrev, 1238 yılının sonbaharında başta Sadeddîn Köpek olmak üzere maiyetini yanına alarak Kubâdâbâd sarayına geldi. Sultan Keyhüsrev, burada has adamlarından birine (gulâm-ı has) konuyu açarak, içinde bulunduğu tehlikeyi ona anlattı. Bundan sonra onun gizlice Sivas şehrine gidip şehrin sübaşısı *Hüsâmeddîn Karaca*'ya durumu anlatmasını ve Karaca'nın da derhal Kubâdâbâd'a gelmesini buyurdu. Sultan Keyhüsrev'in adamı görevini başarıyla tamamladı; Hüsâmeddîn Karaca aynı gizlilik içinde ve kısa sürede Kubâdâbâd'a geldi⁵⁵⁹.

Sivas sübaşısı Hüsâmeddîn Karaca, Sadeddîn Köpek'in Selçuklu devlet adamları ve komutanları arasında çekindiği ve korktuğu tek komutandı. Buna rağmen o, böyle ansızın gelişinden dolayı Sadeddîn Köpek'i şüphelendirmek istemiyordu.

⁵⁵⁹ İbn Bîbî 1956: 480; 1996: II, 33 vd.; Selçuknâme 2007: 160; Yazıcızâde 2009: 633.

Geldiğini gizlice Sultana bildirip, önce Sadeddîn Köpek'in konağına gitti. Sadeddîn Köpek, *"Cihan padişâhını mı görmeye geldin?"* diye sorunca, o, *"Sizin izninizi almadan ben nasıl Sultanın huzuruna çıkabilirim ve kendimi onun yakını sayabilirim. Kendim için sığınacak ve yardım istenecek makam olarak sizin makamınızı görüyorum"* şeklinde kulağa hoş gelen ve onun gururunu ve itibarını yükselten sözlerle, şüphelerini dağıttı. Sultan ile görüşme isteğini de, onun uygun bulacağı bir zamana bıraktı⁵⁶⁰.

Hüsâmeddîn Karaca, Sadeddîn Köpek'in güvenini daha da pekiştirmek için birkaç gün onun yemeğine ve eğlence meclisine katıldı. Bu arada Sadeddîn Köpek, Karaca Beye iyice güvenmiş olmalı ki, onu bir gün Sultanın huzuruna çıkardı. Sultan Keyhüsrev, Karaca Bey ile gizlice görüşüp, onunla Sadeddîn Köpek'i bertaraf etme planını yaptı. Bu plana göre, Sultan Keyhüsrev, sarayda birkaç gün Sadeddîn Köpek ve Hüsâmeddîn Karaca'nın da katılacağı ziyafetler ve eğlence meclisleri (bezm) düzenleyecekti. Böylece Sadeddîn Köpek'in şüpheleri tamamen dağıtılıp, güveni kazanılacaktı. Son ziyafet ve eğlence meclisinden çıkarken Sadeddîn Köpek, Karaca Bey ve adamları tarafından bertaraf edilecekti. Bu plan iyi bir şekilde uygulandı. Sadeddîn Köpek hiçbir şeyden şüphelenmedi. Hüsâmeddîn Karaca, daha önce planlandığı gibi son ziyafette ve eğlence meclisinde def-i hacette bulunmak bahanesiyle Sultandan izin alıp dışarı çıktı. Sofada, yani kapının önünde elinde sopa ile yerini aldı. Bir süre sonra da Sultanın huzurundan Sadeddîn Köpek ayrıldı. Karaca Bey, kapıdan çıkar çıkmaz birden Sadeddîn Köpek'in karşısına çıkarak, elindeki sopayı onun kafasına kuvvetlice indirdi. Fakat sopa onun kafasına değil, yüzünü sıyrarak omzuna isabet etti. Darbenin etkisiyle afallayan ve yüzü kan içinde kalan Sadeddîn Köpek, birden kendisini toparlayıp, sarayın içinde kaçmaya başladı. Karaca Beyin yanında bulunan Emîr-i Alem Togan, kılıcını çekip, Sadeddîn Köpek'in peşine düştü. Sadeddîn Köpek, can korkusuyla ken-

⁵⁶⁰ İbn Bibi 1956: 480; 1996: II, 34; Selçuknâme 2007: 160; Yazıcızâde 2009: 633.

disini sarayın şarabhânesine⁵⁶¹ attı. Fena hâlde yaralanmış olan Sadeddîn Köpek, burada Karaca ve Togan beyler henüz kendisine yetişmeden şarabhâne görevlileri tarafından bıçak, kılıç ve gürzle paramparça edilerek öldürüldü⁵⁶². Böylece onun bütün tasarıları da kendisinin bertaraf edilmesiyle göçüp gitti.

Sadeddîn Köpek'in bertaraf edilmesi, hem Sultanı hem de devlet adamlarını korkunç bir kâbustan kurtardı. Böylece rahat bir nefes alan Sultan Keyhüsrev, görenler ibret alsın ve zararı dokunduğu kişilerin yakınlarının da kalpleri soğusun diye onun cesedinin demir bir kafese konup, yüksekçe bir yere asılmasını emretti. Sultanın bu emri derhal yerine getirildi⁵⁶³.

Sadeddîn Köpek'in cesedinin bir kafeste ve yüksekçe bir yerde halka teşhir edilmesiyle, onun Sultan I. Alâeddîn Keykubâd döneminde müsebbibi olduğu acı bir olay hatırlandı. İlâhî cezanın âdetâ bir ibret levhası olan bu olay şöyle cereyan etmiştir: Vaktiyle Kubâdâbâd sarayının malî işlerinden sorumlu (müşrif) Kemâl adında bir görevlisi vardı. Alâeddîn Keykubâd, Sadeddîn Köpek'in gammazlaması sonucunda Kemâl'i burada idam ettirmişti. Cesedini de demir kafese koydurarak, yüksekçe bir yere astırmıştı. Fakat Sultan, daha sonra yaptığına pişman olmuştu. Kemâl'in yakınları, cesedi kafesten indirip defnetmek için Sultana yalvarıp yakardılarsa da o bunu kabul etmemişti. Sultan onlara, *"Onun ölümüne sebep olan kimse, burada asılıncaya kadar bu ceset yerinde kalacaktır"* demişti. Şimdi âdetâ Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın kehaneti gerçek olmuş, Kemâl'in ölümüne sebep olan Sadeddîn Köpek burada asılmıştır. Kemâl'in akrabalarına da onun cesedini yerinden alma ve defnetme izni verilmiştir⁵⁶⁴.

Bu arada Sadeddîn Köpek'in cesedinin içinde bulunduğu kafes ile ilgili de son derece sürpriz ve ilginç bir olay meydana

⁵⁶¹ Ortaçağ Türk devletlerinde hükümdarların içki ve meşrubatının hazırlandığı ve korunduğu daireye "şarabhâne", bu dairenin başında bulunan görevliye de "Şarabdâr" denmekteydi.

⁵⁶² İbn Bibî 1956: 481; 1996: II, 34 vd.; Selçuknâme 2007: 161; Yazıcızâde 2009: 633 vd.; Müneccimbaşı 2001: II, 84

⁵⁶³ İbn Bibî 1956: 482; 1996: II, 35; Selçuknâme 2007: 161; Yazıcızâde 2009: 634.

⁵⁶⁴ İbn Bibî 1956: 482; 1996: II, 35 vd.; Selçuknâme 2007: 161; Yazıcızâde 2009: 634 vd.

gelmiştir. O da şu idi: Halktan bazı kimseler, bu dehşet verici kişinin cesedini görmek için grup grup Kubâdâbâd sarayına geliyordu. Bir gün ansızın kafesi tutan zincir koptu ve kafes yere düştü. Onun cesedini görmek için gelenlerden biri bu kafesin altında kalıp, ezilerek öldü. Bu meşum olayı duyan Sultan Keyhüsrev, “Onun kötü ruhu, öteki dünyaya gitmesine rağmen, âdeta kötülüğe doymamış gibi zaman zaman bu dünyaya dönüyor ve kötülük yapmaya devam ediyor” diyerek⁵⁶⁵, kendisinin eski cinayet ortağı olan bu kişi hakkında son derece doğru ve isabetli bir değerlendirmede bulundu.

Sultan Keyhüsrev, Sadeddîn Köpek’ten kurtulduktan sonra, Sivas sübaşısı Hüsâmeddîn Karaca’yı, cesaretinden, bağlılığından, vefalı oluşundan ve fedakârlığından dolayı yakın çevresi içine alarak, yani onu “Emîr-i Cândâr”lık⁵⁶⁶ görevine getirmek suretiyle ödüllendirdi. Bundan sonra Sultan Keyhüsrev, Sadeddîn Köpek olayından aldığı ders ile bazı yeni düzenlemeler ve tayinler yaptı: Vaktiyle Sadeddîn Köpek’in davranışlarına dayanamayıp bir cami köşesinde inzivaya ve ibadete çekilmiş olan erdemli devlet adamı Celâleddîn Karatay’ı tekrar göreve çağırarak gönlünü aldı ve onu “Taşhâne ve Hassa Hazinesi”nin başına getirdi. Vezirlik görevine ise, Mühezzibeddîn Ali’yi tayin etti. Kemâleddîn Kâmyar’dan boşalmış olan Saltanat Naibliğini de Şemseddîn İsfahânî’ye verdi. Sadeddîn Köpek’ten boşalan “Pervânecilik” makamına da Veliyeddîn Tercümân’ı oturttu. Dîvân tercümanlığına ise, İbn Bîbî’nin babası Meceddeddîn Muhammed el-Ca’feri atadı⁵⁶⁷.

Böylece Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Sadeddîn Köpek meselesini halledip, yaptığı yeni tayin ve düzenlemelerle devleti istikrara ve huzura kavuşturmuş olmanın verdiği mutluluk içinde Konya’ya döndü. Sultan bu mutluluğunu, Gürcü kraliçesi Rosudan’ın kızı ile ikinci evliliğini yaparak⁵⁶⁸, daha da artırdı.

⁵⁶⁵ İbn Bîbî 1956: 482; 1996: II, 36; Selçuknâme 2007: 161.

⁵⁶⁶ Hükümdarı ve sarayını korumakla görevli muhafızlar cândâr, bu muhafızların komutanı da “emîr-i cândâr” unvanı ile anılıyordu.

⁵⁶⁷ İbn Bîbî 1956: 482; 1996: II, 36; Selçuknâme 2007: 161 vd.; Yazıcızâde 2009: 635. Münecimbaşı, Sultanın Celâleddîn Karatay’ı Atabey olarak atadığını söylemiştir.

⁵⁶⁸ Bu evlilik, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd zamanında kararlaştırılmıştır.

Böylece Sultan Keyhüsrev için bütün felaketler sona ermiş ve yeni bir dönem açılmış gibiydi. Artık o, Sadeddîn Köpek yüzünden bir ara terk etmek zorunda kaldığı tatlı eğlencelerine ve gaflet uykusuna rahatça dönebilirdi. Fakat durum Sultan Keyhüsrev'in düşündüğü ve sandığı gibi değildi. Bundan sonra, Sadeddîn Köpek'in devlet hayatında yaptığı tahribatın etkileri birer birer ortaya çıkacak, tekrar Sultanın hayatını karartacaktır.

6. Sadeddîn Köpek'in Karakteri

Sadeddîn Köpek'in hayatı ve faaliyetleri üzerinde, hiçbir zaman derin ve ciddî bir araştırma yapılmamıştır. O, Türkiye Selçuklu tarihinde, iki sene süren kanlı ve dehşet verici bir dönem yaratmıştır. Daha da kötüsü, onun Selçuklu idaresi üzerinde yapmış olduğu tahribatın etkileri, bir daha giderilememiş, devleti ve ülkeyi felakete sürüklemiştir.

Selçuklu devrinin en ayrıntılı kaynağı İbn Bîbî Sadeddîn Köpek'in milliyeti hakkında bir şey söylememiştir. O, köken olarak büyük ihtimalle Türk değildi. O halde Sadeddîn Köpek, devşirme yoluyla saraya alınarak, gulâmhâne adı verilen askerî okulda, Türk-İslâm terbiye ve eğitimiyle yetiştirilmiş, ordu kademelelerinde de emîrliğe kadar yükseltilmiş bir kişiydi. Onun özellikle ikinci adı (Köpek) bize kökenini göstermektedir. Çünkü gulâm olacak devşirme çocuklara, genellikle gulâmlık özellikleriyle ilgili bir isim verilirdi. Bu duruma göre, onun "Köpek" ismi "*hakaret, horlama ve küçümseme*" gibi anlamlara değil, "*itaat, bağlılık, içtenlikle hizmet etme ve vefalı olma*" gibi anlamlara gelmektedir. Eğer bu isim, onun için birinci anlamda, yani tahkîr ve tezyîf anlamında kullanılmış olsaydı, Sadeddîn Köpek'in yaptırmış olduğu "Zazadin"⁵⁶⁹ Hanı'nın kitabesinde Köpek adının zikredilmemesi gerekirdi. Öyle anlaşıyor ki, Sadeddîn Köpek bu addan utanıp rahatsız olmadığı gibi, onu övünerek kullanmıştır⁵⁷⁰.

⁵⁶⁹ Rumlar, Sadeddîn adını "Zazadin" şeklinde söyleyebilmişlerdir. Dolayısıyla Sadeddîn Köpek'in yaptırmış olduğu hanın adı, günümüze kadar Rumların söylediği şekilde gelmiştir.

⁵⁷⁰ Farsça kaynaklarda "Köpek" adı, "k.p.k" (کپک) harfleriyle yazılmıştır. Hâlbuki bu kelimenin "k.p.k" değil, "k.v.p.k" (کپک) harfleriyle yazılması gerekirdi. Bu duruma göre, bu kelime "kepek" şeklinde de okunabilir.

Kaynaklar, Sadeddîn Köpek'in taşımış olduğu unvanlar ile üstlenmiş olduğu görevler hakkında da açık ve kesin bir bilgi vermemiştir. Bazı tarihçiler, hiçbir delil göstermeden onun Türkiye Selçuklu tarihinde oynadığı role bakarak, Sultan Keyhüsrev'in veziri (sahib) olduğunu söylemişlerdir. Devrin kaynağı İbn Bîbî, onun için sadece “*Emîr, Saltanat Naibi, Melikü'l-Ümerâ* (Beylerbeyi) ve *Pervâne*” gibi unvanlar kullanmıştır. Burada hemen belirtelim ki, İbn Bîbî vasıtasıyla onun hiçbir zaman vezir olmadığını kesin olarak biliyoruz. Diğer unvanlara gelince, Sadeddîn Köpek, Sultan Alâeddîn Keykubâd devrinde (1220-1237), kayda değer bir başarısı olmayan bir “Emîr”di. Yine onun Sultan Keyhüsrev'in saltanatının ilk zamanlarında (1237) unvan ve görevinin ne olduğu hakkında kesin bir yargıya varmak güçtür. Öyle anlaşıyor ki, Sadeddîn Köpek, 1238 yılında, önce Saltanat Naibliğine, sonra da Pervâne (Pervânegî=Pervânecilik) görevine getirilmiştir. Melikü'l-Ümerâ unvanı da, onun Sümeysat'ın fethinde Selçuklu ordusuna komuta etmiş olmasından dolayı kullanılmıştır⁵⁷¹.

Burada akla gelen soru şudur: Sadeddîn Köpek, gösterdiği faaliyetleri ve başta Sultan Keyhüsrev olmak üzere bütün devlet adamları ve komutanlar üzerinde kurduğu egemenliği hangi unvan ve güce dayanarak gerçekleştirmiştir? Bu sorunun cevabı hemen hemen açık ve kesindir: Sadeddîn Köpek'in kendi amaçları için elde ettiği başarı herhangi bir unvana ve makama dayanmıyordu. Onu başarıya ulaştıran tek sebep, Sultanın çocuk yaşta ve otorite zâfiyeti içinde bulunması ile kendi zekâsı, kurnazlığı ve yetenekleri idi.

Sadeddîn Köpek'in karakterinin başka özellikleri de vardı: Kendisini beğenmişlik ve karşısındakini küçük görme, onun en belirgin özelliği idi. O, devlet adamlarına ve komutanlara karşı daima yüksekten bakan kibirli bir tavır içinde olmuştur. Kendisini, bütün devlet adamları ve komutanların üzerinde hâkim bir güç ve kudret olarak görmüştür. Rakip ve düşmanlarına karşı da daima müsamahasız ve acımasız olmuştur. Onlarla mücadele ederken hiçbir esneklik göstermemiştir. Başka bir deyişle o, dev-

⁵⁷¹ İbn Bîbî 1956: 470, 476, 480; 1996: II, 25, 30, 34; Kaymaz 2009: 50 vd.

let adamları ve komutanlar üzerinde devamlı bir korku ve ümitsizlik yaratabilmek için hiçbir zaman aman ve müsamaha tanımamıştır. Adı bile rakip ve düşmanlarını korkutmaya yetmiştir. Buna karşılık o, harem mensuplarına, kendi adamlarına ve dostlarına daima lütufkâr, şefkatli ve koruyucu olmuştur.

Sadeddîn Köpek'in, âdeta bir hükümdar gibi hüküm sürdüğü iki yıl içinde rakiplerini bertaraf etmekten, korkutmaktan ve sindirmekten başka dikkate değer bir başarısı yoktur. Onun devlet için tek olumlu başarısı Sümeysat'ı almış olmasıydı.

Sadeddîn Köpek'in şahsiyeti gibi, devlet adamı olarak gösterdiği faaliyetler de büyük çelişkilerle doluydu. Görünürde onun gösterişe, dünya zevklerine, mal ve servete karşı pek düşkünlüğü yoktu. O, kendisini, adaletin en yüce hakemi ve yargıcı olarak görmekteydi. Onun halka karşı tutumu, genellikle ılımlılık ve adalet temeline dayanmaktaydı. Gittiği her yerde, halkın en fakir ve en güçsüzleriyle konuşur, bunların istek ve şikâyetlerini sabırla dinler, ihtiyaçlarını cömertçe karşılar, suçluları da rütbe ve makamlarına bakmadan ibret olacak bir şekilde cezalandırırdı⁵⁷².

Sadeddîn Köpek zamanında Türkiye Selçuklu ordusunda tam bir düzen ve disiplin hâkim olmuştur. Özellikle ıktâ' sahipleri (mukta), hiçbir şekilde halktan belirlenmiş verginin dışında bir tavuk kanadı dahi istemeye cesaret edememişlerdir. Öte yandan o, ordu mensuplarının kayıp eşyalarını ve mallarını toplamak ve sahiplerine vermek için özel görevliler tayin etmiştir. Halkın zayıf ve düşkün kesimi de, onun zamanında rahat, huzur ve güven içinde yaşamıştır.⁵⁷³

⁵⁷² İbn Bîbî 1956: 477 vd.; 1996: II, 31; Selçuknâme 2007: 158 vd.; Yazıcızâde 2009: 629 vd. Sadeddîn Köpek'in adaletine ve hoşgörü tanınmaz sert tutumuna dair garip hikâyeler anlatılmıştır. Bunlardan biri de şudur: Bir sefer sırasında Selçuklu askerlerinden birinin yük devesi, bir çiftçinin ekin tarlasına girmiş ve bir hayli zarar vermişti. Çiftçi, bu deveyi Sadeddîn Köpek'in huzuruna getirip, sahibinin cezalandırılmasını ve zararının karşılanmasını istedi. Deve ordugâhta gezdirilip sahibi arandıysa da, korkusundan kimse ona sahip çıkmadı. Bunun üzerine Sadeddîn Köpek, cezadan kimsenin kurtulamayacağını göstermek için devenin bir ağaca asılmasını emretti.

⁵⁷³ İbn Bîbî 1956: 477 vd.; 1996: II, 31; Selçuknâme 2007: 159; Yazıcızâde 2009: 630.

== XII. MAKALE ==

AHÎLERİN TÜRKİYE SELÇUKLU DEVİRİNDEKİ ROLLERİ

(The Roles of Akhis in the Anatolian Seljuk Period)

Giriş

Türkiye Selçuklu devrinin çok az sayıda ve üstelik bir hayli yetersiz olan kaynaklarında, bugün “sivil toplum örgütü” olarak nitelendirebileceğimiz Ahîler ve bu örgütün faaliyetleri hakkında çeşitli vesilelerle söz edilmiştir. Bu kayıtlar, dikkatlice gözden geçirilirse, Ahîlerin hangi faaliyetlerde rol oynadıklarını ve rollerinin mahiyetini az da olsa bize gösterebilmektedir. Devrin kaynaklarının sağladığı bilgilere göre, bu sivil toplum örgütünün Türkiye Selçuklu devrinde oynamış oldukları rolleri burada şu başlıklar altında belirlemek ve değerlendirmek mümkündür:

- Siyasî ve askerî faaliyetlerdeki rolleri,
- Anadolu’ya göçebe olarak gelen Türk topluluklarının (Oğuz boyları/Türkmenler) yerleşik hayata geçmelerindeki rolleri,
- Meslekî ve dinî eğitimdeki rolleri,
- Geleneklerin, ahlakî ilkelerin, millî kültür değerlerinin korunması ve yaşatılmasındaki rolleri,
- Sosyal düzenin, iç barışın, huzurun korunması ve devamındaki rolleri.

1. Siyasî ve Askerî Faaliyetlerdeki Roller

Türkiye Selçuklu tarihinin 1092-1280 yılları arası için hiç kuşkusuz en ayrıntılı kaynağı, İbn Bîbî’nin edebî ifadelerle bezeli kroniğidir. Eserde, siyasî ve askerî faaliyetler arasında az

da olsa zamanın sivil toplum örgütleri hakkında önemli kayıtlar bulunmaktadır. Burada hemen belirtelim ki, bu kayıtların bir kısmı Ahîlerle ilgilidir. Yine bu kayıtların hemen hemen hepsinde, bu teşkilâtın siyasî ve askerî alanlarda oynadıkları rollere işaret edilmiştir.

Ahîlerin hem siyasî hem askerî alanda ilk rolleri, Türkiye Selçuklu Devletinin altıncı hükümdarı Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev ile kardeşi Tokat meliki Süleyman-şâh arasında geçen iktidar mücadelesi sırasında (1196) görülmüştür. Onların bu tarihî olayda oynadıkları roller, İbn Bîbî'nin kroniğinde şu şekilde belirtilmiştir:

Sultan II. Kılıç Arslan, ölmeden az önce tahtı ve iktidarı küçük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev'e bırakmışsa da, bir süre sonra oğullarından Tokat Meliki Süleyman-şâh, kardeşinin hükümdarlığını tanımadı; tahtı ve iktidarı kardeşi Keyhüsrev'in elinden almak için onu 1196 yılında devletin merkezi (Dârü'l-mülk) Konya'da kuşattı. Süleyman-şâh, bu kuşatmadan 4 ay gibi uzun bir süre sonuç alamadı. Sultan Keyhüsrev'in kuvvetleri ile içinde Ahîlerin de bulunduğu Konya halkı beldelerini büyük bir azim ve kararlılıkla savundular. Öyle ki, Süleyman-şâh'ın ordusu şehrin bahçelerine ve bostanlarına bile yanaştırılmadı. Fakat, kuşatmanın çok uzaması ve Konya'nın dışarıyla irtibatının kesilmesi, şehir halkını büyük bir sıkıntı içine soktu. Şehirde yiyecek ve içecek sıkıntısı baş gösterdi. Bunun üzerine toplanan Ahî reisleri, yaptıkları durum değerlendirmesinde, daha önce Keyhüsrev'e verdikleri sözlerine bağlı kalarak, sonuna kadar Sultanın yanında savaşma kararı aldılar. Zira onlar, Gıyâseddîn Keyhüsrev 1092 yılında Türkiye Selçuklu tahtına çıkarken, topluca onun yanında yer alıp, her türlü faaliyetinde kendisine destek vereceklerine dair söz vermiş idiler. Fakat, Ahî reislerinde görülen bu kararlılık ve cesaret, İğdişler⁵⁷⁴ gibi Konya'nın diğer ileri

⁵⁷⁴ "İğdişler", tıpkı Ahîler gibi sosyal bir zümre olup, şehir halkının, özellikle ordunun yiyecek ve mal ihtiyacını sağlamaktaydılar. Bu zümrenin adı ilk defa Karahanlı döneminde yazılmış ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig'de geçer. Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hacib'e göre, "her türlü yiyecek ve içecek maddeleri, özellikle ordunun binek atı, aygırı ile yük hayvanları", İğdişler tarafından sağlanırdı. Dolaşısıyla "kırmızı, süt, yağ, yoğurt, peynir, yün ile evin rahatını temin eden yaygı ke-

gelenlerinde görülüyordu. Ahî reislerinin dışında Konya'nın ileri gelenleri bir araya gelip, Melik Süleyman-şâh'a, davasından vazgeçme karşılığında yüklü bir miktarda **"sefer masrafı"** (na'l-bahâ)⁵⁷⁵ ödeme teklifinde bulundular. Bu teklif, amacına ulaşmak hususunda son derece kararlı olan Süleyman-şâh tarafından kabul edilmedi. Maddî fedakârlıkta bulunarak Gıyaseddîn Keyhüsrev'in tahtını ve iktidarını kurtaramayacaklarını anlayan devlet adamları ve Konya ileri gelenleri, bu defa Sultanın hayatını kurtaracak yeni bir çözüm ürettirler. Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev'in de katıldığı bu yeni çözüm şekli şöyle idi: Gıyâseddîn Keyhüsrev, Türkiye Selçuklu tahtını ve Konya'yı kardeşi Süleyman-şâh'a teslim edecek, buna karşılık Süleyman-şâh da, kardeşi Keyhüsrev'in hayatına dokunmayacak ve maiyetiyle birlikte istediği yere gitmesine izin verecekti. **Bu hususta taraflar anlaşmaya varınca, devlet adamları, Konya ileri gelenleri ve Ahî reislerinin şahitliğinde bir ahitname düzenlendi ve imzalandı.** Bu anlaşmadan sonra, Keyhüsrev maiyeti ile birlikte Konya'yı terk ederken, Süleyman-şâh da, ordusu ile şehre girerek, Selçuklu tahtına çıktı⁵⁷⁶.

Ahî birliklerinin Anadolu'da ne zaman kurulduğu bilinmemektedir; fakat, yukarıda kısaca zikrettiğimiz tarihî olay açıkça göstermektedir ki, XII. yüzyılın sonlarına doğru Türkiye Selçuklu Devletinin merkezi Konya'da, hem siyasî hem de askerî faaliyetlerde rol oynayan kuvvetli Ahî birlikleri bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi, bu Ahî birlikleri, siyasî ve askerî olaylarda daima meşru iktidarın yanında yer almışlar ve cesur, kararlı, güvenilir bir davranış sergilemişlerdir. Özellikle, hanedan

çe" gibi yiyecek ve malzemeler, hep İğdişlerin eliyle üretilmekteydi. XII. yüzyılın sonlarından itibaren Türkiye Selçuklularında da görülen bu zümre, Karahanlılar'daki İğdişlerin bir benzeri ve devamı idi. Türkiye Selçuklularındaki İğdişler, mal üretmenin yanı sıra ticarî hayat üzerinde de bir kontrol mekanizması işlevini yerine getirmekteydiler. Geniş bilgi için bkz. F. Sümer, Selçuklular Tarihinde İğdişler, TDAD, 35, (1985), 9-23; T. Baykara, Türkiye Selçuklu Devrinde Konya, Ankara, 1985, 101-104.

⁵⁷⁵ "Na'l bahâ" hakkında bilgi almak için bkz. E. Merçil, Na'l Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler, Belleten, LX, 227, (1996), 21-32; S. Koca, Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür, Ankara 2005, 227-229.

⁵⁷⁶ İbn Bibî, el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye, Ankara 1956, 31-35; çvr. M. Öztürk, I, Ankara 1996, 51-55.

üyeleri arasında yapılan antlaşma metinleri bile ancak onların şahitliği ile geçerlilik kazanmıştır.

Ahîlerin hiç kuşkusuz siyasî bir statüleri yoktu. Fakat devlet, resmî törenlerde, tıpkı devlet adamları gibi onlara da protokolde yer vermekteydi. Daha doğrusu, Türkiye Selçuklu sultanlarının tahta çıkma (cülus), biat, karşılama, uğurlama, kutlama ve taziye törenlerine sivil ve asker devlet erkânının yanı sıra Ahîler ve İğdişler gibi sosyal zümreler de katılmakta idiler. Bu törenlere bütün devlet erkânının katılmalarını ve yeni sultana büyük ilgi göstermelerini normal karşılamak gerekir. Çünkü onlar, yeni yönetimde de yerlerini korumak ve sağlamlaştırmak kaygısında idiler. Fakat Ahîler ve İğdişler gibi sosyal zümrelerin böyle bir kaygıları yoktu. Öyle anlaşıyor ki, onların bu davranışlarında, devletlerine ve hükümdarlarına sahip çıkma gibi samimî bir düşünce hâkimdi. Gerçekten de Ahîlerin ve İğdişlerin bu samimî düşüncelerini yansıtan somut örnekleri Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın tahta çıkış törenlerinde görmek mümkündür: 1220 yılında devlet adamları tarafından Sivas'ta Türkiye Selçuklu tahtına çıkartılan Alâeddîn Keykubâd, Kayseri üzerinden Konya'ya getirilirken, Aksaray'dan itibaren şehrin ileri gelenleri, Ahîler ve İğdişlerden oluşan bir grup, âdeta bir muhafız alayı gibi yeni Sultana Konya sınırına kadar refakat etmiştir. Yine, içinde Ahî birliklerinin de bulunduğu Konya ileri gelenleri ise, yeni Sultanı Obruk mevkiinde karşılamışlardır. **Burada, bazıları yaya, bazıları da atlı olan 1000 kişilik büyük bir Ahî grubu, şüphesiz her türlü suikast ve sabotaj ihtimaline karşı yeni sultanı ve saltanat alayının etrafını 3 fersah uzunluğunda ve genişliğinde büyük bir çember içine almıştır. Sultan ve saltanat alayı, işte bu güvenlik çemberi içinde Konya'ya getirilmiştir⁵⁷⁷.**

Ahîler, sadece sultanların karşılanmasında ve uğurlanmasında değil, yabancı elçilerin karşılanmasında ve uğurlanmasında da devlet protokolünde yer almaktaydılar. Meselâ, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, Abbasî Halifesi Nasır Lîdinillâh'ın 1220 yılında kendisine elçi olarak gönderdiği Şeyh Şihâbeddîn Sührevedî'yi karşılamak üzere komutanlardan,

⁵⁷⁷ İbn Bibî, 1956: 214-216; 1996: I, 232 vd.

Konya kadılarından, imamlardan, şeyhlerden tasavvuf ehlinde, âyandan ve Ahîlerden oluşan kalabalık bir heyeti Zincirli mevkiine göndermiştir. Bu heyet, Halifenin elçisini bu yerde karşılayıp, onu Konya'ya getirmiştir⁵⁷⁸.

Ahîlerin siyasî faaliyetlerdeki en etkin rolleri, Moğolların Türkiye Selçukluları üzerinde hakimiyet kurdukları **"çöküş, feryat ve zillet"** döneminde görülür. Bu dönemde Selçuklu tahtına genellikle henüz çocuk yaşta olan şehzadeler çıkarılmıştır. Dolayısıyla bu hükümdarlar, devlet idaresinde zayıf ve yetersiz kalmışlardır. Otorite zayıflığından yararlanan devlet adamları da, bazen iki bazen üç gruba ayrılarak, birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadelelerde bazı gruplar, rakiplerini bertaraf etmek için Ahîlerin silâhlı gücünden yararlanmışlardır. Daha doğrusu onlar, siyasî rakiplerini ortadan kaldırmada ve mallarını müsadere etmede Ahîleri kullanmışlardır. Ahî reisleri ise, bu tür faaliyetlere destek verirken siyasî ve ekonomik herhangi bir çıkar kaygısında olmamışlar; onlar, daima meşru iktidara hizmet ettikleri düşüncesi ile hareket etmişlerdir. Eğer bu tür faaliyetlerin hedefi meşru iktidarın sahibi olan sultana yönelik ise, Ahî reisleri bu noktada durmuşlardır; **"efendimizin nimetlerine nankörlük edemeyiz"** diyerek, devlet adamlarının emellerine âlet olmamışlardır. Daha doğrusu, onlar, Selçuklu hanedanının aleyhine olan bir harekette bilinçli olarak ne katılmışlar ve ne de destek vermişlerdir⁵⁷⁹.

Ahîler, Moğol hâkimiyeti döneminde de daima meşru gördükleri Selçuklu iktidarının yanında yer almışlardır. Zorunlu hallerin dışında Moğolların ne yanlarında yer almışlar ve ne

⁵⁷⁸ İbn Bibî, 1956: 230; 1996: I, 249. Şeyh Sühreverdî, Halife Nasır Li-dinillâh'ın yeniden düzenleyip liderliğini yaptığı Fütüvvet teşkilâtının bir mensubu idi. Sühreverdî'nin bu ziyareti sırasında başta Sultan I. Alâeddîn Keykubâd olmak üzere bütün Selçuklu devlet adamları Halife Nasır Li-dinillâh'ın Fütüvvet teşkilâtına girmişlerdir (İbn Bibî, 1956: 233; 1996: I, 251; Müneccimbaşı, Câmiü'd-Düvel, II, yay. ve çev. A. Öngül, İzmir 2001, 59). Bilindiği gibi, Ahîlik, Fütüvvet teşkilâtının Anadolu'daki bir versiyonudur. Daha doğrusu, Anadolu'daki Ahîlik, Fütüvvet teşkilâtının tamamen millî, yani Türklere özgü bir şeklidir. Dolayısıyla Anadolu Ahîliği, Fütüvvet teşkilâtından farklı olarak Türk kültürünün ağırlıklı damgasını üzerinde taşımakta idi.

⁵⁷⁹ İbn Bibî, 1956: 554, 555, 556, 563, 585; 1996: II, 92, 94, 99, 118.

de onlara destek vermişlerdir. Siyasî tercihlerini ise, bazı devlet adamlarının ve zümrelerin aksine hep bağımsızlık ve özgürlükten yana yapmışlardır. Hatta onlar, münferit de olsa, Moğolların Anadolu'da yaptıkları zulüm ve haksızlıklara cesaretle karşı çıkmışlardır. Meselâ, Konya Ahî reislerinden Ahmed Şâh, Konya halkına zulüm yapan Gazan Hanın elçisini, büyük bir cesaret göstererek, şehirden kovmuştur⁵⁸⁰. Hâlbuki bu devirde, Selçuklu devlet adamlarının hiçbirinde böyle bir cesaret örneğini görmek mümkün olmamaktaydı.

2. Anadolu'ya Göçebe Olarak Gelen Türk Topluluklarının Yerleşik Hayata Geçmelerindeki Roller

Türkler Anadolu'ya gelmeden önce, özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde, bu ülkede pek çok şehir ve kasaba vardı. Fakat, bu şehirlerin ve kasabaların hemen hemen hepsi askerî garnizon mahiyetinde idi. Daha doğrusu, bu şehirler ve kasabalar, başlangıçta birer askerî garnizon olarak kurulmuşlardı. Bu özelliklerini de sonuna kadar korumuşlardı. Anadolu'da Roma ve Bizans dönemlerinden kalan eski şehirlerin gelişmesi ve özellikle yeni birçok yerleşim yerinin kurulması ise, Türklerin bu ülkeyi fethetmeleriyle başlamıştır.

Türkler, Anadolu'ya hem göçebe topluluklar halinde, hem de yerleşik hayata geçmiş şehirli olarak geldiler⁵⁸¹. Yerleşik hayata geçmiş unsurlar, genellikle ele geçirilen eski şehirlerin hemen yanı başlarında yerleşerek, önceki hayatlarındaki mesleklerini ve faaliyetlerini sürdürmeye başladılar. Göçebe unsurlar ise, genellikle hayat tarzlarına uygun sahalara, yani yaylalara, ovalara, vadilere, otlaklara ve ovalara yerleştiler. Bunlar da, önceki hayatlarındaki geçim vasıtaları olan besiciliği devam ettirdiler.

Tarihin her devrinde, şehir hayatı ve zenginliği, göçebe Türk için daima cezbedici olmuştur. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, göçebe her Türk, fırsat ve imkân bulunca, yerleşik hayata geçmek istemiştir. Fakat, göçebe unsurun şehre yer-

⁵⁸⁰ Anonim Selçuk-nâme, yay. ve çevr. F.N. Uzluk, Ankara 1952, 66.

⁵⁸¹ F. Sümer, Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi? Belleten, XXIV, 1960, 567-594.

leşmesi ve burada varlığını devam ettirebilmesi, öyle kolay bir iş değildi; onun her şeyden önce şehirde geçimini sağlayabileceği bir iş ve meslek edinmesi gerekiyordu. Daha doğrusu bu hususta ona bir rehber ve vasıta lâzımdı. İşte, Anadolu'daki göçebe unsurun yerleşik hayata geçmesinde bu tarihî görevi gönüllü olarak üstlenmiş olan Ahîlerdir⁵⁸². Gerçekten de Ahîler, göçebe hayatı terk edip de şehre inen her gence sahip çıkmışlar, onlara bir meslek öğretilip işini kurmasına yardım etmişlerdir. Böylece, Anadolu'da Türk toplumunun şehirleşmesi ve şehir kültürüne uyum sağlaması, Ahîlerin özverili destekleriyle sağlıklı ve sağlam bir şekilde gerçekleşmiştir⁵⁸³.

Ahîler, sadece göçebe unsurun yerleşik hayata geçmesinde değil, yeni yerleşim yerleri ve mahallelerin kurulmasında da başlıca rol oynamışlardır⁵⁸⁴. Ahî babaları veya şeyhleri, genellikle şehirlerin kenarlarında veya şehirler arası yolların önemli kavşak noktalarında kendi tekke ve zaviyelerini kuruyorlardı. Bir süre sonra bu tekke ve zaviyelerin etrafında yeni yerleşenlerle birçok konut yapılıyordu. Böylece, bu yerlerde yeni birer mahalle veya köy doğmuş oluyordu. Meselâ, **Zara** ilçesine bağlı "**Ahiç**" köyü, **Haymana** ilçesine bağlı "**Ahiboz**" köyü, **Keskin** ilçesine bağlı "**Ahılar**" köyü, **Yabanabad**'a bağlı "**Ahılar**" köyü⁵⁸⁵ ile Ankara'nın bugünkü "**Etimesgut**" (Ahî Mesud) ilçesi, böyle kurulmuş yerleşim yerleridir. Bu yerleşim yerleri, hâlâ Ahîlerin hatıralarını üzerlerinde taşımaktadırlar.

⁵⁸² M. Bayram, Ahî Evren ve Ahî Teşkilâtının Kuruluşu, Konya 1991, 133.

⁵⁸³ Selçuklu devrinde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de köyden şehre büyük göçler olmuştur. Eğer Cumhuriyet döneminde de tıpkı Selçuklu devrindeki Ahîler gibi kuvvetli sivil toplum örgütleri olsaydı, bugün gece-kondu dediğimiz şehrin varoşlarındaki perişan manzaralar ortaya çıkmazdı. İşin en hazin tarafı ise, Cumhuriyet döneminde köyden şehre göç eden kitleye sahip çıkan herhangi bir kurumun olmaması idi. Bu kitle bu durumda ne yapabilirdi? Devlet hizmetine giremezdi, zira eğitimi yoktu. Kendi işini kuramazdı, zira sermayesi yoktu. Bir işte çalışamazdı, zira bir mesleği yoktu. Buna rağmen bu kitle, ezile ezile, güçlüklerle boğuşa boğuşa şehirlerde tutunmasını ve varlığını korumasını bildi. Herhalde bu durum Türk'e özgü bir yetenektir. Böyle bir olay başka bir millette yaşanmış olsaydı, hiç şüphesiz korkunç sosyal facialar meydana gelirdi.

⁵⁸⁴ Bu hususta örnekler için bkz. B. A. Gökdağ, Ahi Kelimesine Adbilimsel Yaklaşım, I. Ahi Evran-ı Velî ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu, I, Kırşehir 2005, 423-425.

⁵⁸⁵ Hakimiyet-i Milliye, 1933, No: 4165; Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, çevr. A. Yaran, Ankara 1988, 198. .

3. Meslekî ve Dinî Eğitimdeki Roller

Günümüzde olduğu gibi, Ortaçağda da eğitim veren kurumlar ve kişiler, genellikle yerleşim merkezlerinde (şehirler) toplanmışlardı. Halbuki, Selçuklu devrinde Türk toplumunun çoğunluğunu oluşturan Türkmenler, henüz yerleşik hayata geçmemiş olup, konar-göçer bir hayat yaşıyordu. Bu yüzden bu kitle, eğitim alacak vasıtalarından tamamen yoksundu. Dolayısıyla bu kitle arasında eğitim almış ve okuma yazma bilenler hemen hemen hiç yoktu. Ayrıca, göçebe Türkmenlerin dinî bilgileri de pek az olup, bu da ancak inanç seviyesinde bulunuyordu. Öte yandan, bunlar, şehirlerde icra edilen mesleklere de uzak idiler. Tek bildikleri besicilik ve bununla ilgili işlerdi. İşte, göçebe Türkmenlerden şehre inip, yerleşmek isteyenlere genellikle Ahî örgütleri sahip çıkıp, örgütlerine almak suretiyle onları iki sahada eğitmekte ve yetiştirmekteydiler. Bunlardan biri “meslekî eğitim”, diğeri “dinî eğitim” idi. Burada her iki eğitimi de kısaca açıklayalım:

a. Meslekî Eğitim

Ahî örgütüne alınan gençlerin her biri, birer meslek ustasının yanına çırak olarak verilmekteydi. Bunlar yıllarca kalfalar ile ustaların denetiminde ve gözetiminde çalışmaktaydı. Bu arada genç çıraklara, kalfalar ve ustalar tarafından mesleklerin her türlü bilgileri, incelikleri, ahlâkî ilkeleri öğretilmekteydi. Bu eğitim hem teorik hem de pratik, yani uygulamalı olarak yapılmaktaydı. Çırak olarak işe başlayan gençler, mesleğinde belirli bir kıvama gelince kalfa, en sonunda da usta olmaktaydı. Bu faaliyet bununla da kalmamaktaydı; mesleğin bütün eski ustaları, çırakları ve kalfaları toplanıp, iç dayanışmanın bir gereği olarak, yeni ustaya kendi iş yerini kurmakta yardım etmekteydiler. Böylece, vasıfsız olarak işe alınan her genç eğitilip, topluma faydalı bir insan olarak kazandırıldığı gibi, meslek ve meslek kültürlerinin de devamlılığı sağlanmış olmaktaydı. Bilindiği gibi, meslek ve meslek kültürleri, ancak ustadan çırağa, babadan oğula, nesilden nesle aktarılabilirdiği sürece, devamlılığı sağlanır ve gelişir; aksi takdirde söner ve ortadan kalkar.

b. Dinî Eğitim

Ahî birliklerinin toplantı yerleri olan zaviyeler ve tekke-ler, din ve halk kültürü konularında teorik ve pratik eğitim veren bir çeşit okul görevini yapmaktaydı. Akşamleyin işlerinden toplantı yerlerine dönen “genç ahî çırakları”, burada İslâm dininin temel ilkelerini öğrenmekte ve bunların topluca uygulamasını yapmaktaydılar. Çünkü bu yerlerde, her akşam topluca yenen yemekten sonra düzenli olarak Kur’an okunmakta, topluca namaz kılınmakta, ilâhîler ve halk türküleri söylenmekte, raks edilmekteydi⁵⁸⁶. Ayrıca, gecenin geç saatlerine kadar dinî, tasavvufî ve sosyal konularda sohbetler yapılmaktaydı⁵⁸⁷.

İbn Battuta’nın gözlemlerine göre, Ahîlerin din anlayışları ve bu hususta verdikleri eğitim, her türlü aşırılıktan uzak ve sade idi. Genellikle hepsi Hanefî mezhebinden olup, Sünnî Müslüman idi. Aralarında ne Kaderîci, ne Râfîzî, ne Mutezile, ne Haricî ve ne de bid’at ehli gibi aşırı eğilimde olanlar vardı⁵⁸⁸. Hatta, Konya’nın Ahî reislerinden Ahmed, Mevlevîlerin cenazelerini ilâhîler eşliğinde uğurlamaları karşısında “Bu şeraitte bid’attır, câiz değildir” diyerek, bu faaliyeti engellemek istemiştir. Mevlânâ’nın oğlu Sultan Veled araya girince, Ahî Ahmed, iddiasında ısrar etmemiştir. Cenaze ilâhîler söylenerek kaldırılmıştır⁵⁸⁹.

Öte yandan, Ahîlerin cenaze törenlerinde ise, tamamen Türk gelenekleri hâkimdi. Meselâ, Konya’nın Ahî reislerinden Ahmed Şah’ın kardeşinin cenaze töreninde 15 bin civarında ahî başı açık bir şekilde tabutun arkasından mezara kadar yürümüştür. Ahî esnafından hiç kimse kırk gün dükkanını açmamıştır⁵⁹⁰.

⁵⁸⁶ İbn Batuta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler, haz. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1971, 8, 10, 16, 43, 44.

⁵⁸⁷ Bu anlayış ve gelenek, Anadolu köylüleri arasında “kış sohbetleri” adıyla günümüze kadar devam etmiştir.

⁵⁸⁸ İbn Batuta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler, 1971: 4.

⁵⁸⁹ Ahmed Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri, II, çvr. T. Yazıcı, İstanbul 1973, 224.

⁵⁹⁰ Anonim Selçuk-nâme, 1952: 65.

4. Geleneklerin, Ahlâkî İlkelerin, Millî Kültür Değerlerinin Korunması ve Yaşatılmasındaki Roller

Ahî birlikleri, “yiğitlik, mertlik, kardeşlik, dostluk, vefa, fedakârlık, yardımseverlik, cömertlik, konukseverlik, sözüne bağlılık, dürüstlük, kaliteli ve standart mal üretme” gibi Türk millî kültürünün üstün değerlerini temel almışlar ve bunları kendilerine ilke yapmışlardır. Böylece onlar, devlet teşkilâtı içindeki ve dışındaki her türlü meslekten işsizlere varıncaya kadar halkın her kesiminden insanları birliklerine alarak⁵⁹¹, tam bir millî kurum oluşturmuşlardır. Bunlar, millî kültür değerlerini yaşatıp, şahıslarında temsil ettikleri için gerek devlet adamlarından gerekse halktan büyük saygı ve takdir görmüşlerdir.

Ahîleri karakterize eden meziyetlerin başında hiç kuşkusuz **“yiğitlik ve mertlik”** gelmektedir. “Yiğit ve mert”, yani kahraman (alp) ve cesur (yürekli) insan, İslâmiyet’ten önce Türk kültürünün ideal insan tipi idi⁵⁹². Bu insan tipi, İslâmî dönemde de Farsça **“civan-mert”**, Arapça **“fityan”** ve **“gâzî”**, Türkçe **“alp veya alp-eren”**, **“akıncı”** gibi adlar altında Anadolu’da da kendisini göstererek, yaşamaya devam etmiştir.

Bilindiği gibi, Ahîlerin silâhlı gücü, **“genç ahî çırakları”** idi. Türkün kahramanlık ruhunu şahıslarında temsil eden **“genç ahî çırakları”**, daha önce belirttiğimiz gibi **“ahî”** unvanıyla anılan önderlerinin yönetiminde, Selçuklu sultanlarının iktidar mücadelelerine katılmışlar ve rakiplerini bertaraf etmede onlara silâhlı destek vermişlerdir. Özellikle Konya ve Kayseri gibi şehirlerin savunmasında da Selçuklu askerî kuvvetleriyle birlikte yiğitçe çarpışmışlardır⁵⁹³.

Ahîler; **“gâzîler, alpler, alp-erenler”** gibi adlarla Osmanlı Devletinin askerî gücü içinde de yer alarak, bu yeni Türk devletinin her türlü askerî faaliyetlerine katılmışlardır. Bunlar, daha sonra **“akıncılar”** adıyla Osmanlı Devletinin sınır boylarında

⁵⁹¹ F. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara 1972, 157.

⁵⁹² Bu hususta bilgi için bkz. S. Koca, Türk Kültürünün Temelleri, II, Ankara 2003, 71 vd.

⁵⁹³ İbn Bibî, 1956: 32, 528; 1996: I, 52; II, 73.

yeniden teşkilâtlanarak, Türkün kahramanlık ruhunu yaşatmaya devam etmişlerdir.

Türk toplumunda beğenilen ve takdir edilen davranışlardan biri de, **“yardımseverlik ve cömertlik”**tir⁵⁹⁴. Bu güzel meziyetleri eski Türk toplumunda en iyi temsil eden zümre, Ahîlerdir. Ahîlerin bu özelliğini **“cömert”** kelimesinin üzerinde de görmek mümkündür. **“Cömert”** kelimesi, Türk toplumunun Farsça **“genç, yiğit”** anlamına gelen **“civan”** kelimesiyle **“adam, insan”** anlamına gelen **“merd”** kelimesini birleştirmek suretiyle yapmış olduğu yeni bir sözdür⁵⁹⁵. Bilindiği gibi, **“civan”** ve **“merd”** kelimeleri, yine birleşik kelime olarak, yani **“civan-merd”** şeklinde genç ahî çıraklarının adı olarak kullanılmış bir sözdür. Türk toplumu, **“civan”** ve **“merd”** kelimelerini birleştirip **“cömert”** kelimesini yapmakla kalmamış, bu kelimeye genç ahî çıraklarının en önemli özelliği olan **“yardımsever, eli açık, koçak, selek, yani sahavet”** (eski Türkçe: akı) anlamlarını da yüklemiştir. Halbuki, **“civan”** ve **“merd”** kelimelerinde bu anlamların hiçbiri bulunmamaktadır. Burada rahatça şu hükme varmak mümkündür: **“Cömert ve cömertlik”** kavramları, gerek yapısıyla gerekse anlamıyla dilimize Ahîlik kültürünün bir armağanı olarak girmiştir.

Tıpkı cömertlik gibi, konukseverlik de Ahîleri karakterize eden özelliklerin başında gelmektedir. Konukseverlik, sadece Ahîlerin değil, bütünyle Türk toplumunun en belirgin özelliğidir. **“Konuk kut (uğur) getirir”, “Tanrı misafiri”, “misafir odası”, “misafir rızkıyla gelir”, “konuk ağırlamak”** gibi deyimler ve sözler, hemen hemen Türklere özgüdür. Bu deyimlerin ve sözlerin bir benzerini başka milletlerin dillerinde ve sözlüklerinde görmek ve bulmak mümkün değildir.

XIV. yüzyılın birinci yarısı içinde Anadolu’nun birçok şehrini gezen Arap gezgini **İbn Battuta’nın** en çok dikkatini

⁵⁹⁴ Türkler cömertliklerini, genellikle **“saçı”** ve **“toy”** geleneklerinde göstermişlerdir.

⁵⁹⁵ Türkler, tıpkı **“cömert”** kelimesinde olduğu gibi Farsça ve Arapça kelimeleri birleştirip yeni kelimeler yapmakta ve bu kelimelere yeni anlamlar yüklemekte son derece yetenekli idiler. Meselâ bunlardan biri de **“bad-ı heva”** dir. Bu Farsça terkip **“hava rüzgârı”** anlamına gelmektedir. Türkler bu terkipi **“bedava”** şekline çevirerek, ona **“parasız, ücretsiz, beleş”** gibi yepyeni bir anlam yüklemiştir.

çeken husus, Ahîlerin kendisine göstermiş oldukları samimî konukseverliktir. Seyahat-nâmesinde belirttiği gibi, İbn Batuta, istisnasız her şehirde Ahî birlikleri tarafından karşılanmış, zaviyelerinde en iyi şekilde ağırlanmış ve hediyelerle uğurlanmıştır. Hatta bazı şehirlerde İbn Battuta'yı konuk etme hususunda iki ayrı Ahî birliği arasında sert bir çekişme bile yaşanmıştır⁵⁹⁶. İbn Battuta, her Ahî birliğinden aynı içten ilgiyi görmüştür. Ahî şeyhleri ve emirlerindeki elemanlar, misafirlik sırasında âdeta kutsal bir görev yapar gibi kendisine hizmet etmişlerdir.

5. Sosyal Düzenin, İç Barışın, Huzurun Korunması ve Devamındaki Roller

Ahî birliklerinin devlet tarafından tanınmış belirli bir görevleri ve yetkileri yoktu. Buna rağmen, özellikle genç ahî çırakları, daima beldelerinin düzen, güvenlik ve huzurundan kendilerini sorumlu saymaktaydılar. Onlar, beldelerinde düzeni, güvenliği, huzuru bozan, ahlâk dışı davranış gösteren, halka zulmeden kim olursa olsun, tıpkı devlet görevlileri gibi hemen silâhlarıyla müdahale etmekten ve bu kişi veya kişileri cezalandırmaktan çekinmemekteydiler⁵⁹⁷. Şehir halkı da, bu yiğitçe davranışlarıyla kendilerini memnun eden genç ahî çıraklarını âdeta bir kahraman gibi görmekte ve onları sevip saymaktaydı.

Ahî birliklerinin tarihî rolleri bununla da sınırlı kalmamıştır. Ahî reisleri, özellikle, XIII. yüzyılın sonralarına doğru Selçuklu yönetiminin zayıfladığı ve çöktüğü her yerde devletin görev ve sorumluluklarını üstlenmişler, düzenin ve Türk-İslâm kültürünün koruyucusu olmuşlardır. Onlar, özellikle bulundukları yörenin birer hükümdarı gibi davranmışlardır. Türk devlet geleneklerini

⁵⁹⁶ İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, 1971: 15. Konukseverlik, İslâm dinine girmeden önce de Türklerin başlıca özellikleri idi. İbn Fazlan, Abbasî Halifesinin elçi olarak 921 yılında Etil Bulgar Devletine giderken, yurdundan geçtiği Oğuzlardan çok samimi bir konukseverlik görmüştür ki, bu Türk topluluğu henüz Müslüman olmamış idi. İbn Fazlan, Oğuz Türklerinden gördüğü bu samimi konukseverlik ve cömertlik hakkında aynen şöyle der: Bir yabancı yurdundan geçtiği Türk'e "ben senin misafirinin" demesi yeter. Türk konuğu için kubbeli bir çadır kurar, koyunlar keser ve onun bütün ihtiyaçlarını karşılar (İbn Fazlan Seyahat-nâmesi, çevr. R. Şeşen, İstanbul 1975, 32, 33, 37).

⁵⁹⁷ İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, 1971: 7.

hem yaşamışlar hem de yaşatmışlardır⁵⁹⁸. Böylece, toplumda meydana gelebilecek kopmaları, dağılmaları önleyerek birliği korumuşlardır. 1333 yılında Anadolu'dan geçen İbn Battuta, siyasî birliğini kaybetmiş Anadolu'da güvenlik içinde seyahat edilmesini, daha da önemlisi bu ülkenin "refah, mutluluk ve şefkat ülkesi" olmasını, tamamen Ahîlerin bu rollerine bağlar⁵⁹⁹.

Sonuç:

Görüldüğü gibi, Türkiye Selçuklu devrinde "siyasî ve askerî faaliyetler, göçebe kitlenin yerleşik hayata geçmesi, meslekî ve dinî eğitim, Türk kültür değerlerinin korunması ve yaşatılması, iç barışın, düzenin ve güvenliğin sağlanması" gibi devlet ve toplum hayatına yön veren sahalarda Ahîlerin çok esaslı ve kalıcı rolleri olmuştur. Buna bir de Türkçe'nin edebî dil olarak devlet ve toplum hayatında yerleştirilmesinde ve kökleştirilmesindeki rolleri eklenebilir. Bilindiği gibi, hem Büyük Selçuklu sultanları hem de Türkiye Selçuklu sultanları, kendi devirlerinde siyasî üstünlüklerine denk bir kültürel üstünlük kuramamışlardı; sarayda, orduda ve kendi aralarında Türkçe konuştukları halde, resmî yazışmalarda, edebiyatta, ilimde ve tarih yazıcılığında Farsça'yı ve Arapça'yı kullanarak, Türkçe'nin gelişmesini kesintiye uğratmışlardı. Anadolu'da özellikle Türkmen beyleri ve Ahîler, kendi kültür çevrelerinde Türkçe'ye dönüş hareketi başlatmak suretiyle hem Selçuklu sultanlarının yaptıkları tarihî hatayı düzeltmişler, hem de Türklüğe ve Türk kültürüne büyük hizmette bulunmuşlardır. Böylece onlar, millî bilincin kaynağı olan millî edebiyatın doğmasında ve gelişmesinde başlıca rol oynamışlardır. Bu millî kültür inkılâbının doğal sonucu olarak da Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türk vatani haline gelmesi hareketi son derece hızlanmıştır.

⁵⁹⁸ İbn Battuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, 1971: 25.

⁵⁹⁹ İbn Battuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, 1971: 4-62.

== XIII. MAKALE ==

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA EKONOMİK POLİTİKA

(Economic Policy in the Anatolian Seljuk Period)

Giriş

Türk devlet anlayışı ile Türk hükümdarlarının izledikleri ekonomik politikalar arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Türk devlet anlayışına göre, halkı din, dil, soy ve kültür farkı gözetmeksizin bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak, Türk devletlerinin başında bulunan hükümdarların başlıca gayesi olmuştur. Göktürk Yazıtlarında Bilge Kağan (716-34) "Ölmek üzere olan milleti dirilttim; aç milleti doyurdum; çıplak milleti elbiseli, yoksul milleti zengin, az milleti çok kıldım" derken, bu gayeyi gerçekleştirmiş ilk Türk hükümdarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada hemen belirtelim ki, Bilge Kağan'ın bu gayeyi gerçekleştirmesi pek kolay olmamıştır. Onun kardeşi Köl-tigin ile birlikte "gündüz oturmadan, gece uyumadan ölesiye bitesiyeye çalışması" gerekmiştir. Aynı anlayış başka Türk beylerinde de vardı. Meselâ, bir Göktürk beyi de (Aşina She-erh) maddî refahı artırmak için halktan 10 yıl hiç vergi almamıştır. Bu yüzden kendisi yoksul duruma düşmüş; bazı beyler, onun bu durumunu alay konusu yapmak istemişlerdir. Fakat o, "Ben ancak halkım zengin olunca huzur duyarım" sözü ile beyleri utandırmıştır⁶⁰⁰.

Halkı bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak şeklinde olan Türk devlet anlayışı, İslâmî dönemde de

⁶⁰⁰ Chang Jen-t'ang, T'ang Devrindeki Göktürkler Hakkında Yeni Belgeler, Tapei 1968, 176; Ed. Chavannes, Documents sur le Tou-ki-ue Occidentaux, Paris 1900, s. 174. "Mes tribus vivent dans l'abondance; cela me suffit" (=Boylarım bolluk içinde yaşıyor; bu bana yeter).

değişmemiş, aynen korunmuştur. Karahanlılar devrinin ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig (Kutlu Bilgi)'de, Türk devlet anlayışının bir gereği olarak hükümdara **"vur, al ve dağıt"**,⁶⁰¹ yani düşman ile savaş, onun birikmiş servetini elinden al ve halka dağıt tavsiyesinde bulunmaktadır. Hatta bu da yeterli bulunmamakta, **"sağ elin kılıç sallar ve vururken, sol elin ile mal dağıt"**⁶⁰² denilerek, bu faaliyetin devamlı olması istenmektedir. Aynı eserin başka bir yerinde de, **"hükümdar, kuldan fakirlik adını kaldıramazsa, o nasıl bir bey olur"**⁶⁰³ şeklinde bir ifade ile, görev ve sorumluluğunu yerine getirmeyen hükümdarın yerini koruyamayacağına işaret edilmektedir. O hâlde Kutadgu Bilig'e göre, her Türk hükümdarı, tıpkı Bilge Kağan gibi, **"çıp-lak olanı giydirmeli, aç olanı doyurmalı, fakir olanı zenginleştirmelidir"**⁶⁰⁴. Bunun için hükümdar, sadece savaş gücü ile elde ettiklerini değil, aynı zamanda hazinesini de kendisine bir şey kalmayınca kadar halka dağıtmalıdır. Hatta onun, **"altın vere vere eli nasır tutmalıdır"**⁶⁰⁵. Çünkü, **"halkın zenginliği beyin zenginliği demektir"**⁶⁰⁶. Bundan dolayı, hükümdar kendi çıkarını değil, halkın çıkarını her şeyin üzerinde tutmalıdır. Zira, **"hükümdarın çıkarı, halkın çıkarının içindedir"**⁶⁰⁷.

Şimdi, burada biraz durarak, yukarıda belirttiğimiz **"halkı bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak"** şeklinde olan Türk devlet anlayışını, Selçukluların üç asır süre ile hâkim oldukları İslâm dünyasında ne kadar gerçekleştirmiş olduklarını tayin ve tespit etmeye çalışalım:

Tolunoğullarından (875-903) itibaren İslâm dünyasında kurulmuş Türk devletlerinin hükümdarları, yukarıda kısmen belirtilen devlet anlayışını hükmettikleri topluluklara soy, din ve kültür farkı gözetmeksizin uygulayarak, ekonomik hayatta

⁶⁰¹ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, nşr. ve trc. R. R. Arat, İstanbul 1947, Ankara 1974, b. 2025, 2053.

⁶⁰² Yusuf Has Hacib, b. 2069.

⁶⁰³ Yusuf Has Hacib, b. 2983.

⁶⁰⁴ Yusuf Has Hacib, b. 2982, 5513.

⁶⁰⁵ Yusuf Has Hacib, b. 3042.

⁶⁰⁶ Yusuf Has Hacib, b. 5545.

⁶⁰⁷ Yusuf Has Hacib, b. 5353; R. Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981, s. 100 vd.

canlılık ve hareketlilik yarattılar. Özellikle Büyük Selçuklu sultanları, Türk devlet anlayışının gereği olan bir dizi ekonomik tedbir aldılar ve uyguladılar. Meselâ onlar, İslâm ülkelerine hâkim olur olmaz gümrük ve alım satım vergilerini kaldırarak, ticareti teşvik ettikleri gibi, daha önce alınmakta olan miras vergisinden de vazgeçerek, halkı büyük bir yükten kurtardılar⁶⁰⁸. Zira miras vergisi, malın üçte birinden fazlasına tekabül ediyordu ve bu şekilde de geride varise pek bir şey kalmıyordu.

Selçuklu sultanları, bazı vergileri kaldırma tedbirine sadece ticareti teşvik ve halkın yükünü hafifletmek için değil, savaş sebebiyle harap olmuş şehirlerin tekrar kendilerini toparlayabilmeleri için de başvuruyorlardı. Meselâ Tuğrul Bey, Dandanakan zaferinden sonra Horasan halkından bir yıl vergi almayarak (1040), savaş sebebiyle halkın uğradığı zararı telâfi etmeye çalışmıştır⁶⁰⁹. Aynı Tuğrul Bey, bir yıl süren kuşatmadan sonra ele geçirdiğinde halkı darlık ve sıkıntı içine düşmüş olan İsfahan'ı üç yıl vergiden muaf tutarak, bu şehrin de kendisini tekrar toparlamasını sağlamıştır. Öyle ki, İsfahan'ın savaştan önceki ve sonraki hâlini görerek, bir karşılaştırma yapma imkânı bulan Bâtınî propagandacısı Nâsır-ı Hüsrev, Tuğrul Bey'in aldığı tedbirlerle şehrin süratle gelişerek, modern bir şehir hâline geldiğini görmüş ve düşmanca hisler beslediği Selçuklu idaresini övmekten kendini alamamıştır⁶¹⁰.

Selçuklu sultanları, Çin'den Mısır'a, Kafkaslar'dan Hint denizine kadar olan bütün İslâm ülkelerini bir idare altında birleştirip, İslâm dünyasında siyasî bütünlüğü kurmak suretiyle doğudan batıya, kuzeyden güneye akan dünya transit ticaretinin engelsiz işlemlerini sağladılar ve bu ticareti hızlandırdılar. Bununla da yetinmeyen Selçuklu sultanları, ticaretin engelsiz yürümesi, yani düzgün gitmesi için daha başka tedbirler de aldılar. Meselâ onlar, ekonominin altyapısını oluşturan yolları

⁶⁰⁸ M. A. Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976, s. 124 vd.; İb-nü'l-Kesîr, el-Bidaye ve'n-Nihaye, trc. M. Keskin, XII, İstanbul 1995, s. 282.

⁶⁰⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Târih, IX, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1979, s. 483; IX, trc. A. Özaydın, İstanbul 1987, s. 369; Ahmed bin Mahmûd, Selçuk-nâme, I, haz. E. Mercii, İstanbul, 1977, s. 27.

⁶¹⁰ Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, trc. A. Tazi, İstanbul 1985, s. 144.

devamlı kontrol altında tutarak, ticaret kervanlarının güvenlik içinde işlemlerini ve gidecekleri yerlere zamanında varmalarını temin ettiler. Kervanların soyulması hâlinde de, soyguncuların üzerine seferler düzenleyerek, onları cezalandırdılar⁶¹¹. Selçuklu sultanları, ekonominin önemli bir kolu olan tarımı da ihmal etmediler. Özellikle Sultan Melikşah (1072-1092) ve Sultan Sançar (1118-1157) zamanlarında Irak, Horasan ve Harezm'de açtıkları sulama kanalları vasıtasıyla ziraî üretim son derece artmış, bolluk ve zenginlik köylere kadar yayılmıştır⁶¹².

Türk devlet anlayışının etkileri imar faaliyetlerinde de kendini gösteriyordu. Mısır'ın zengin vergi gelirleri, ilk defa bir Uygur Türk'ü olan Tolunoğlu Ahmed zamanında (868-884) Mısır'ın refahı için harcanmıştır. Tolunoğlu Ahmed, Fustat (*eski Kahire*) ve el-Asker şehirlerinin yanında Kataî adıyla anılan plânlı bir şehir kurmuştur. Daha da önemlisi, şehri saray, hükümet konağı (*dârii'l-imare*), kışlalar, su kemerleri, cami, mescit, hastane, hamam türünden dinî ve medenî eserlerle donatarak, Mısır'a damgasını vurmuştur. Başlangıçta bir mil karelik alana kurulmuş olan Kataî, kısa sürede gelişip büyüyerek, Fustat ve el-Asker şehirleri ile birleşmiştir.

Tolunoğlu Ahmed'in kendi adıyla anılan camisi, Samarra camisi model alınarak yapılmıştır. Türünün en güzel örneği olan bu cami, Tolunoğullarından günümüze ulaşabilen tek eserdir. Caminin içinde bu eczane yer alıyordu. Bundan başka, Cuma günleri camide bir doktor bulunuyordu. Bu doktor, cuma namazı sırasında hastalananlara bakıyordu. Hastaların ilâçları da camideki eczaneden ücretsiz olarak veriliyordu. Bu anlayışı, hiç şüphesiz, günümüzdeki modern devletlerin vatandaşlarına sağladığı "sosyal güvenlik" hizmetinin ilk örneği olarak değerlendirebiliriz.

Hastane ise, Mısır'da bu türden yapılan eserlerin ilk örneği idi. Burada, soy ve inancına bakılmaksızın herkese ücretsiz

⁶¹¹ Sadrüddin Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, trc. N. Lugal, Ankara 1943, s. 24; Ahmed bin Mahmûd, I, s. 24.

⁶¹² Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 342; A. K. S. Lambton, "Aspects of Saljuq-Guzz Settlement in Persia", 950-1150, *Islamic Civilization*, (1973), s. 115-120.

hizmet veriliyordu. Her iki eser de, Tolunoğlu Ahmed tarafından bağışlanmış olan zengin vakıf gelirleriyle işliyordu⁶¹³.

Kataî şehrinin merkezinde resmî binaların çevrelediği büyük bir meydan bulunuyordu. "Kabak Meydanı" adıyla anılan bu meydanda, askerî eğitimler ve resmî törenler yapılıyordu. Ayrıca, Türklerin çok sevdikleri cirat oyunları da bu meydana oynanıyordu⁶¹⁴.

Öte yandan Karahanlı hakanları da, Kâşgar (*Ordu Kent*) ve Balasagun (*Kuz-Ordu*) gibi devletin önemli merkezlerinde cami, medrese, türbe, yol ve köprü türünden birçok dinî ve medenî eser yaptırmışlar ve bu binalardaki hizmetlerin yürütülmesi için zengin vakıf mülkleri bağışlamışlardır⁶¹⁵.

Aynı imar faaliyetleri Gazneliler ve Selçuklularda, daha geniş çaplı olarak devam etmiştir. Gazneliler Devleti hükümdarı Mahmûd (999-1030), devletin merkezi olan Gazne için büyük paralar harcayarak, beldeyi zamanının en mamur şehri hâline getirmiştir. Aynı şekilde Rey şehrini kendisine merkez yapan Tuğrul Bey'in burada yaptığı ilk iş, şehri baştan aşağıya imar etmek olmuştur. Yine Tuğrul Bey, savaş sebebiyle harap bir vaziyete gelen Isfahan şehri için bir defada "500 bin dinar" gibi büyük bir para harcamak suretiyle beldeyi ülkenin en modern şehri haline getirmiştir⁶¹⁶.

Tuğrul Bey, sadece şehirleri imar etmekle kalmıyordu, aynı zamanda kendisi de yeni ve modern şehirler kuruyordu. Meselâ o, Bağdat yakınlarında, Dicle nehri kenarında kendi adıyla anılan modern bir şehir inşa etmiştir. "Tuğrul Bey şehri", kısa sürede gelişerek, öteki şehirlerin seviyesine ulaşmıştır⁶¹⁷.

Böyle bir girişten sonra yazımızın başlığındaki konuya dönüyoruz. Konuya başlamak için de, yukarıda sorduğumuz

⁶¹³ Ş. Altundağ, "Tolunlular" mad. İA, s. 437; Ş. Tekindağ, "Mısır'da ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, 866, 867; Büyük İslâm Tarihi, VI, İstanbul 1992, s. 78.

⁶¹⁴ Ş. Tekindağ, a.g.e., s. 866.

⁶¹⁵ Mohammed Khadr, "Deux aetes de Waqf d'un Qarahaniide d'Asie Centrale", Journal Asiatique, CC1V/3-4, (1967), 305-334.

⁶¹⁶ Nâsir-ı Hüsrev, s. 143 vd.; M. A. Köymen, a.g.e., s. 122 vd.

⁶¹⁷ Bundarî, Zubdetü'n-Nusre, trc. K. Burslan, İstanbul 1943, s. 8.

soruyu burada bir daha soruyoruz. Türkiye Selçuklu sultanları, "halkı bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak" şeklinde olan Türk devlet anlayışını, fethetmek suretiyle kendilerine vatan yaptıkları Anadolu'da ne dereceye kadar gerçekleştirebilmişlerdir? Bu soruyu cevaplandırabilmek için Selçuklu sultanlarının ekonomik faaliyetlerine ve Selçuklu ekonomisinde rol oynayan unsurlara genel de olsa dikkatlice bakmak gerekir.

A. Ekonomik Faaliyetler

1. Ticaret

Anadolu; doğuyu batıya, kuzeyi güneye bağlayan milletlerarası transit ticaret yolları için âdeta bir köprü durumundadır. Türkiye Selçuklu sultanları, Anadolu'nun konumunun sunduğu bu imkânın değerini anlamakta ve kavramakta gecikmemişlerdir. Fakat onlar, daha I. Haçlı Seferi (1097) sonucunda sahil bölgelerini tamamen Bizans'a kaptırmışlar ve İç Anadolu yaylasına çekilmek zorunda kalmışlardır. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti de bir kara devleti hâline gelmiştir. Üstelik devlet dört taraftan sarılmıştır. Burada hemen belirtelim ki, bu durum ekonomik faaliyetleri son derece olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Özellikle, komşu devletlerle ilişkilerin bozulduğu zamanlarda yollar kapanıyor, ticaret kervanları ya Anadolu'nun içinde yığılıp kalıyor ya da Selçuklu ülkesine giremiyordu. Hatta bazen bu kervanlar yollarda soyuluyordu. Hangi şekilde olursa olsun devlet ve tüccarlar büyük zararlara uğruyordu⁶¹⁸. Ticaretin engelsiz yürüyebilmesi için sahillerin Türk hâkimiyetine geçmesi, daha da önemlisi, Selçuklu hâkimiyeti altında Anadolu'nun siyasî bütünlüğünün sağlanması gerekiyordu. Bunun için Selçuklu sultanları, bütün güç ve enerjilerini denizlere ulaşma, sahil bölgelerini ele geçirme ve siyasî bütünlüğün önündeki engelleri kaldırma gayesi üzerinde topladılar. Seferlerini de, bu gayeyi gerçekleştirebilmek için birer vasıta yaptılar. Sinop (1214) ve Antalya (1207 ve 1216) gibi Anadolu'nun dış dünyaya açılmasını sağlayan iki önemli ihracat ve ithalat şehrini ele geçirdiler; hâkimiyetlerini sahil boyunca yaydılar.

⁶¹⁸ İbnü l-Esîr, X, s. 242.

Onlar bununla da yetinmediler; ticareti geliştirecek daha başka tedbirler de aldılar: I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, I. İzzeddîn Keykâvus ve I. Alâeddîn Keykubâd gibi Selçuklu sultanları, Venedikliler ve Kıbrıs Frankları ile ticareti karşılıklı düzenleyen antlaşmalar yaparak, Selçuklu ticaretini dış dünyaya açtılar ve onunla bütünleştirdiler⁶¹⁹. Çünkü ticarî malların sınırlar dışında akışı, bugün olduğu gibi o zaman da, ancak milletlerarası ticarî antlaşmalarla mümkündü.

Anadolu'nun ekonomik bütünlüğü ve transit ticarî faaliyetlerin kesintiye uğramadan devamı, büyük ölçüde Selçuklu idaresi altında Anadolu'da siyasî birliğin sağlanmasına bağlıydı. Bunun için Selçuklu sultanları, önce Anadolu'nun siyasî birliği önündeki en büyük engel olan Danişmendli Beyliklerini (*Kayseri: 1169; Sivas: 1175; Malatya: 1178*), sonra da Erzurum Saltuklularını (1202), Erzincan Mengüceklilerini (1228) ve Doğu ile Güneydoğu Anadolu Artuklularının bazı şubelerini (Harpüt) birer birer ortadan kaldırarak, topraklarını Selçuklu Devletine kattılar. Ayrıca, Çukurova Ermeni Baronluğu (1147) ile Trabzon Rum İmparatorluğu'nu da (1214), Selçuklu Devleti'ne bağlayarak, Anadolu'nun siyasî birliğini büyük ölçüde tamamladılar. Böylece, İran, Irak ve Suriye'den gelen; Erzurum, Malatya, Maraş, Kayseri, Konya üzerinden Trabzon, Samsun, Sinop, Antalya ve Alanya'ya (Alâ'iyye) ulaşan ticaret yolları, Selçuklu Devleti'nin eline geçerek, Anadolu'nun ekonomik bütünlüğü sağlanmış oldu.

Türkiye Selçuklu sultanları, ticaretin altyapısını da ihmal etmediler: Onlar, ticaret yolları üzerinde kervansaraylar ve köprüler yaptırıldılar. Tarihî kayıtlara göre, Anadolu'da kervansaray inşasına ilk defa Sultan II. Kılıç Arslan zamanında (1155-1191) başlanmıştır⁶²⁰. Kılıç Arslan'dan sonra gelen sultanlar ve

⁶¹⁹ O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara, 1988, s. 109-146; A. G. C. Savvides, Byzantium in The Near East, Selanik 1981, s. 140-145; M. E. Martin, "The Venetian Seljuk Treaty of 1220, English Histoical Review, (1980), 321-330; U. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, trc. E.Z. Karal, Ankara 1974, 334.

⁶²⁰ Târîh-i Âl-i Selçuk veya Anonim Selçuk-nâme, nşr ve trc. F. N. Uzluk, (Anadolu Selçuklu Tarihi, III), Ankara 1952, s. 38/25; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 99.

devlet adamları servetlerinin önemli bir kısmını bu işe ayırarak, kervansaray inşasına büyük bir gayretle devam etmişlerdir. Bir asır içinde Anadolu ticaret yollarını tamamen kervansaray ağı ile örmüşlerdir. Meselâ, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Kayseri ile Sivas şehri arasında 24 kadar kervansaray bulunmaktaydı⁶²¹. Zamanımızda yapılan bir araştırmada da, Anadolu'da Selçuklu devrine ait 97 adet kervansaray tespit edilmiştir⁶²². Fakat, bunların pek azı günümüze ulaşabilmiştir; ihmaller, savaşlar ve zamanın yıpratıcı etkisi sonucunda çoğu yerle bir olmuştur.

Kervansaraylar, sağlam duvarları ve demirden tek kapısıyla âdeta kale özelliğinde inşa edilmiş mimarî yapılarıdır. İçleri de, bir askerî müdahaleye bile aylarca dayanabilecek şekilde donatılmıştır. Aksaray ile Konya yolu üzerinde Sultan I. Alâeddîn Keykubâd tarafından inşa ettirilmiş "Sultan Hanı"na sığınan İlyas adında bir Selçuklu komutanı, burada Moğol orduları komutanı İrençin'e karşı kendisini iki ay süre ile savunmuştur. Sonunda, kervansarayı düşüremeyeceğini anlayan İrençin, kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır⁶²³.

Ticaret yolları üzerinde, birer günlük mesafelerde (35 veya 40 km) inşa edilmiş olan Kervansaraylar, yaz-kış devamlı kervanlara ve yolculara hizmet veriyordu. Yolcular, zengin-fakir, hür-köle demeden, soy ve din farkı gözetilmeksizin üç gün burada misafir ediliyordu. Burada hastalananların tedavisi yapılıyor, ilaçları veriliyor ve hayvanlarına bakılıyordu⁶²⁴. Bu, benzeri hiçbir devlette ve millette görülmeyen sosyal bir hizmetti. Bu hizmetin temeli, İslâm'ın hayır ibadeti ile biraz yukarıda belirttiğimiz toplumun refahını hedef alan Türk devlet anlayışına dayanıyordu. Bu hizmette, âdeta İslâmiyet'in yüce değerleri ile Türk devlet anlayışının temel ilkeleri bir senteze ulaşmış bulunuyordu.

⁶²¹ O. Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1971, s. 114; Cl. Ca-hen, Pre-Ottoman Turkey, London 1968, s. 168; Gordlevski, Anadolu Selçuklu Tarihi, trc. A. Yaran, Ankara, 1988, s. 216.

⁶²² Geniş bilgi için bkz. K. Erdmann, Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts I-III, Berlin 1961, 1967.

⁶²³ Aksarayî, Musâmeretü'l-Ahbar, nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 304; O. Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 99.

⁶²⁴ O. Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 93-116.

Türkiye Selçuklu sultanları, ticaretin gelişmesi için daha başka tedbirler de alıyorlardı. Onlar, komşu devletler ve topluluklar tarafından zaman zaman kesilen ve kapatılan ticaret yollarını açmak için seferler düzenliyorlardı. Trabzon Rumları ve Ermeniler üzerine düzenlenen seferler, hep bu gaye için yapılmıştır. Gerçekten de, Selçuklu sultanları tarafından yapılan seferlerden sonra kapanmış olan yollar açılmış ve güvenlik altına alınmıştır. Böylece ticaret son derece hızlanmış ve Anadolu'da büyük bir ekonomik gelişme sağlanmıştır⁶²⁵.

Öte yandan devlet, malları soyulan tüccarların zararlarını hazineden ödüyordu. Bu, zamanına göre bir çeşit devlet sigortası demektir. Bundan başka, Selçuklu sultanları baş, geçiş ve gümrük vergilerini tamamen kaldırarak veya çok düşük oranlara indirerek (%10'dan %2'ye), ticareti destekliyorlar ve teşvik ediyorlardı⁶²⁶.

Selçuklu sultanlarının aldıkları bu tedbirlerle Anadolu'da ticaret son derece gelişmiştir. Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerin balı, kürkü, miski ve kölesi, Çin'in ipeklileri, Hindistan'ın kumaşları ve baharatları, Kıbrıs'ın sofra takımları için Anadolu şehirleri bir pazaryeri hâline gelmiştir⁶²⁷. Vakıf kayıtlarına göre, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en önemli şehirlerinden Sivas'ta 16, Kırşehir'de 19 çarşı ve pazar bulunuyordu⁶²⁸.

Ticarî faaliyetler sadece şehirlerde toplanmıyordu. Şehirlerin dışında, belirli yerlerde de milletlerarası pazarlar (*fuar*) kuruluyordu. Bu pazarlar, iç ticaret için olduğu kadar dış ticaret için de büyük önem taşıyordu. Elbistan yakınlarında, Halep-Kayseri ticaret yolu üzerinde kurulan "**Yabanlu Pazar**", bunların en ünlüsüydü. Yabanlu Pazarı'na alış-veriş yapmak için memleketin her tarafından ve komşu ülkelerden mallarıyla

⁶²⁵ İbnu l-Esîr, XII, s. 242; İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alâ'iyye, tıpkıbasım, Ankara 1956, s. 95 vd., 171; trc Mürsel Öztürk, Ankara 1996, I, 191; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, 286.

⁶²⁶ İbn Bibi, s. 96, 99-101, 303, 332, 343; I, 116, 119-121, 318, 344, 354. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 285, 343; O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, s. 124-128.

⁶²⁷ S. Koca, Sultan I. İzzeddin Keykâvus, Ankara 1997, s. 102; İbn Bibi, s. 291; I, s. 307.

⁶²⁸ M. A. Köymen, Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler, Studi Preottomani e Ottoman, (1976), s. 161.

birlikte tüccarlar geliyordu. Buradaki alış-veriş, üç-dört ay sürüyordu⁶²⁹.

İhracat: Başta Türkiye Selçuklu Devleti olmak üzere Anadolu'da kurulan Türk devletlerinin ekonomilerinde ihracat önemli bir yer tutmaktaydı. İhraç malları arasında Türkmenlerin büyük sürüleriyle (*at, koyun, keçi*) bu sürülerden elde ettikleri ürünler baş sırayı alıyordu. Çağdaş kaynaklarda verilen bilgilere göre, Anadolu'dan İran, Irak ve Suriye gibi İslâm ülkelerine sürüler hâlinde canlı mal ihraç ediliyordu. Sürat, çeviklik ve dayanıklılık bakımından çok ünlü olan **Kastamonu, Kütahya ve Karaman atları**, yabancılar tarafından yüksek fiyatlar ödenerek satın alınıyordu. Anadolu'nun deri ve deri mamulleri de yabancı tüccarlar tarafından aranan mallar arasındaydı. Ankara keçilerinden elde edilen tiftikler ise, Batılı tüccarlar tarafından Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerine götürülerek pazarlanıyordu. İhraç malları arasında, Anadolu'da üretilen ipekler (*seta Turchia*) ile hemen hemen her şehirde dokunan çeşitli renk ve desende pamuklu kumaşlar önemli bir yer tutuyordu. **Türkmen halıları ve börkleri** de, Paris ve Londra sosyeteleri tarafından daima aranan moda eşyalar arasında yer alıyordu. Batı ülkeleri, boya endüstrisinin hammaddesi olan şap madeni-ni de Türkiye'den sağlıyorlardı. Ayrıca, Toros dağlarından elde edilen keresteler de, Antalya ve Makri limanları vasıtasıyla Mısır'a ihraç ediliyordu⁶³⁰.

Buraya kadar verilen bilgilerden şu hükme varıyoruz: Görüldüğü gibi, dışarıya satılan işlenmiş veya işlenmemiş malların çokluğuna karşılık, dışarıdan alınan mallar pek azdı. Türkiye Selçuklu Devleti'nin ihraç ürünleri kapasitesinin böyle pek geniş ve büyük olması, hiç şüphesiz, Selçuklu sultanlarının izledikleri teşvik edici ekonomik politikaların tabîî bir sonucu-

⁶²⁹ Geniş bilgi için bkz. F. Sümer, *Yabancı Pazarı*, İstanbul 1985; İbn Bibi, s. 162, 185; I, 183, 204; O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 367 vd.

⁶³⁰ O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 363-368; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 155-168; V. Gordlevski, s. 207-225; M. A. Köymen, "Türkiye Selçuklu Devletinde Ekonomik Hayat", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 65, (1992), s. 16-27.

dur. Bu başarılı politikaların etkileri de, Selçuklu toplumunun hayatına refah, mutluluk ve zenginlik şeklinde yansıyor. Böylece Anadolu, daha önce tarihinin hiçbir devrinde görülmemiş bir şekilde iktisadî ve medenî gelişmelere sahne olmuştur. Şehirlerde ve şehirlerarasındaki yollar üzerinde rastlanan yüzlerce Selçuklu eseri, bu gelişmeye bugün bile tanıklık etmektedir.

2. Tarım

Türkiye Selçuklularında arazinin büyük bir kısmı devlete aitti. Ayrıca, istenildiği gibi kullanılabilen, yani alınıp satılabilen, hibe verilip alınabilen, vakıf yapılabilen ve miras bırakılabilen özel mülkler de vardı. Fakat Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Bizans'ta olduğu gibi halkı karın tokluğuna çalıştıran büyük toprak sahipleri yoktu. Türkiye Selçuklu Devleti'nde halka, "Büyük Dîvân" ve "ıkta arazisi"nden işleyebileceği kadar toprak veriliyordu. Çiftçiler de ürettikleri mahsulün üçte birine yakın bir kısmını devletin temsilcisi olan ıkta sahibine vermekle yükümlüydü. Bunun dışında, çiftçiler araziye istediği gibi kullanabilmekte ve çocuklarına devredebilmekteydiler. Vakıf arazileri de, yine çiftçilere icara verilerek işletiliyordu. İcar süresi iki veya üç yılı geçmiyordu⁶³¹.

Türkiye Selçuklu sultanları, ticareti olduğu gibi tarımı da teşvik ediyor ve destekliyorlardı. Özellikle, savaş sebebiyle boşaltılmış olan bölgelere çiftçilikle uğraşan kitleleri sevk ediyorlardı. Böylece, hem boşaltılmış bölgeler şenlendiriliyor, hem de âtıl kalmış topraklar tekrar değerlendiriliyordu. Daha da önemlisi, tekrar üretici olabilmeleri için de bu çiftçilere toprak, tohumluk buğday, ziraat âletleri ve çift hayvanları dağıtılıyordu. Hatta, bu yeni çiftçilerden birkaç yıl vergi alınmayarak veya vergiler azaltılarak, kendilerini toparlamaları sağlanıyordu. Bu himayeci siyasetin tabîî sonucu olarak, ülkede ziraî üretim son derece artıyor ve halk zenginleşiyordu⁶³².

⁶³¹ O. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri, III", Belleten, XII, 145, (1948), 127.

⁶³² İbn Bibi, s. 428 vd.; I, 428 vd.; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 168, 240, 377.

Yabancı gezginler ve gözlemciler eserlerinde, Anadolu'da XIII. yüzyılda ekili ve dikili sahaların çokluğundan uzun uzun söz ederler. Bu gezginlerin kayıtlarına göre, Kayseri, Sivas, Ak-saray ve Konya şehirlerini birbirine bağlayan yolların kenarlarında sulama kanalları ile tarlalar, otlaklar ve kayısı, şeftali, badem, erik, armut bahçeleri uzanıyordu⁶³³. Hemen hemen her şehrin etrafında da üzüm, sebze ve meyve bahçeleri bulunuyordu⁶³⁴. Şehir halkı da geçiminin bir kısmını bu bahçelerden sağlıyordu. Savaş durumunda, şehri kuşatanlar bu bahçelerin şehir halkı için ekonomik değerini çok iyi bildiklerinden, şehrin teslimini kolaylaştırmak gayesiyle bu ekili ve dikili sahayı tahrip ediyorlardı. Bu ekonomik tahrip de çoğu kere şehrin veya kalenin savaşılmadan teslim edilmesini sağlıyordu⁶³⁵.

Anadolu'da tarım ürünleri arasında en çok buğday, meyvelerden de kayısı üretiliyordu. Bu ürünlerin fazlası İslâm ve Batı ülkelerine satılıyordu. Öte yandan, vakıf senetlerine göre, bu kurumda çalışan görevlilerin maaşlarının hemen hemen yarısı buğday olarak ödeniyordu. Bu görevlilerden her birine yılda en az 24 mudd, yani 250-300 kg. buğday veriliyordu ki, bu miktar, bir ailenin bir yıllık ekmek ihtiyacını karşılıyordu⁶³⁶.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde ihtiyaç fazlası buğday sadece ihraç ürünü olarak değerlendirilmiyordu; Selçuklu sultanları, bu ürünlerden büyük miktarda bağışlarda bulunarak, bazı siyasî meselelerini çözüme kavuşturuyorlardı. Meselâ, Sultan I. İzzeddîn Keykavus, kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd ile Ermeni Kontuna II. Leon tarafından Kayseri'de kuşatıldığında (1211), bunlardan Ermeni Kontuna 12 bin mudd, (1.200.000 kg.) buğday vermeyi vaat ederek, onun ittifaktan ayrılmasını ve savaş meydanını terk etmesini sağlamıştı⁶³⁷.

Kösedağ bozgunu (1243) ile Anadolu üzerinde başlayan Moğol hâkimiyeti, Selçuklu tarımı için büyük bir darbe oldu.

⁶³³ Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 157 vd.

⁶³⁴ İbn Batuta, Seyahatnamesinden Seçmeler, Haz. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1971, s. 6, 10, 11, 14, 23, 24, 27; İbn Bibi, s. 32, 253; I, 52, 271.

⁶³⁵ İbn Bibi, s. 187 vd., 450; I, 205 vd., 446; S. Koca, Sultan I. İzzeddin Keykâvus, s. 54.

⁶³⁶ O. Turan, Selçuklu Devri Vakfiyeleri, s. 55-58, 113 vd., 127.

⁶³⁷ İbn Bibi, s. 117; I, 137; S. Koca, Sultan I. İzzeddin Keykâvus, s. 23.

Moğollar, gittikçe ağırlaştırdıkları vergilerin Selçuklu devlet adamları tarafından ödenememesi üzerine, devletin geliri yüksek ıktalarına ve Büyük Dîvâna ait arazilerine el koydular; bu arazileri merkezden gönderdikleri temsilcilerine iltizama verdiler. Mültezimler, daha fazla gelir elde edebilmek için çiftçilerin üzerindeki, vergileri gittikçe ağırlaştırdılar; hatta onları karın tokluğuna çalışan köle durumuna soktular. Ağır vergiler altında ezilen çiftçiler, bu duruma daha fazla dayanamayarak, kitleler halinde yurtlarını terk edip kaçtılar. Bu yüzden ziraî üretim birden düştü ve Selçuklu tarımı tamamen çöktü. Bir zamanlar buğday ihraç eden Selçuklular, temel gıda ihtiyaçlarını karşılamaz oldular. Bu yüzden buğday fiyatları çok yükseldi. 1300 yıllarında, ülkede büyük bir darlık ve kıtlık baş gösterdi. Bu durum, Moğol İlhanlı Devleti'nin çökmesine ve Türkmen Beyliklerinin Anadolu'da hâkimiyetlerini kurmalarına kadar devam etti⁶³⁸.

3. Hayvancılık

Türkiye Selçuklu ekonomisinde tarımın yanında hayvancılığın da önemli bir yeri vardı. Konar-göçer Türkmenlerin geçimini sadece hayvan ve hayvan ürünlerine dayanıyordu. Hayvanlardan koyun ve keçi birinci sırayı alıyordu. Sürüler hâlinde beslenen bu hayvanların **yününden, derisinden, sütünden ve etinden** yararlanılıyordu. Elde edilen yünden ve kıldan **çadır çulu** (örtü), **halı, kilim, keçe, çuval, ip, heybe** ile **çeşitli kumaşlar** imal ediliyordu. Deri ise, **sergi** eşyası olarak değerlendirildiği gibi **ayakkabı, çizme, çarık, tulum ve yayık** gibi eşyaların imalinde de kullanılıyordu. Süt de **yoğurt, yağ, peynir, kurut** (kurutulmuş yoğurt, bir çeşit peynir), **çökelek, lor ve ayran** gibi çeşitli yiyecek maddelerine dönüştürülerek değerlendiriliyordu. Et ise, Selçuklu Devri Türk toplumunda en çok tüketilen yiyecek maddesi idi. Tarihî kayıtlara göre, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın sarayında günde **30 koyun**, beylerbeyi (*enîrîü'l-iimerâ*) Seyfeddîn Ayaba'nın konağında da **80 veya 100 koyun**

⁶³⁸ Aksarayî, s. 220, 243, 244, 269.

kesilmekteydi⁶³⁹. Bu koyunların büyük bir kısmı, vergisini aynı olarak ödeyen konar-göçer Türkmenlerden sağlanmaktaydı.

Anadolu'da koyun ve keçiden başka sığır, at, katır ve deve de beslenmekteydi. Bu hayvanlardan da çok miktarda üretilmiş olduğu muhakkaktı. Çünkü Selçuklu sultanlarının çeşitli vesilelerle aldıkları ve devlet adamlarına, fakirlere ve düşkünlere verdikleri hediyeler arasında bu hayvanlar önemli bir yer tutuyordu⁶⁴⁰. Özellikle, Köseadağ bozgunundan (1243) sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol İlhanlı Devleti'ne verdiği vergilerde, canlı mal miktarı çok büyük rakamlara ulaşmıştır⁶⁴¹.

4. İmâlat (Sanayi)

Selçuklu devri Türkiye'sinde şehirlerde hammaddelerin işlendiği birçok imalâthane bulunuyordu. Özellikle, ihraç malları arasında büyük yer tutan tekstil ürünleri ve halılar, Anadolu'daki tezgâhlarda dokunmaktaydı. Tarihî kayıtlara göre, Selçuklu döneminde Malatya'da 12 bin tezgâh vardı ki, bu tezgâhlar gece ve gündüz devamlı çalıştırılarak, mal üretilmekteydi. Konya, Sivas ve Kırşehir gibi devletin büyük şehirlerinde, kumaşlara renk ve desen kazandıran boya, temizlik malzemesi ve aydınlatmada kullanılan çeşitli yağların üretimi için birçok **imalâthane** (*boyahane, sabunhane ve bezirhâne*) bulunuyordu. Ayrıca, Selçuklular mimarî yapılarda kaplama olarak kullandıkları çinileri de, kendi imalâthanelerinde yapıyorlardı⁶⁴². Zamanına göre lüks bir yiyecek maddesi olan şeker ise, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Alanya (Alâ'iyye) kalesinin yanı başındaki düzlükte kurduğu **imalâthanede** üretiliyordu⁶⁴³.

Türkiye Selçukluları, her türlü savaş araç ve gereçlerini kendi **imalâthanelerinde** imal ediyorlardı. Özellikle Sivas şehri, silâh sanayinin merkezi durumundaydı. Türklerin "karabuğra" veya "karabuğa" adını verdikleri büyük mancınıklar burada

⁶³⁹ İbn Bibi, s. 203, 265; I, 222, 283.

⁶⁴⁰ İbn Bibi, s. 153, 243, 349; I, 174, 262, 359.

⁶⁴¹ O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 445.

⁶⁴² O. Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 364; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 234.

⁶⁴³ İbn Bibi, s. 272.

yapılıyordu. Bazı şehirlerde bulunan "okçular çarşısı"nda da, Selçuklu ordusunun başlıca hafif silâhı olan ok ve yaylar yapıp satılmaktaydı. Ayrıca, Alanya ve Sinop'ta kurulan tersanelerde de, Selçuklu donanması için gemiler inşa ediliyordu⁶⁴⁴. Aynı Alanya, kuyumculuk işleri ile de büyük bir ün kazanmıştır⁶⁴⁵. Devletin merkezi (*darü'l-mülk*) Konya'da çeşitli süs eşyalarının yapıldığı kuyumcular çarşısı bulunuyordu. Devrin en büyük mutasavvıfı olan Mevlânâ, bir gün bu çarşının önünden geçerken, altın işleyen ustaların çekiç seslerinin cazibesine kendisini kaptırmış ve sema etmeye başlamıştır. Bu durumu gören Mevlânâ'nın müritlerinden kuyumcu Selâhaddîn, semanın devam etmesi için çıraklarına durmadan altın dövmelerini emretmiş ve böylece bütün altınları ziyan olmuştur⁶⁴⁶.

Selçuklu sanayisinin ihtiyacı olan madenlerin çoğu Anadolu'daki ocaklardan çıkarılarak işleniyordu: Bayburt, Gümüşhacıköy, Bakırküresi ve Kütahya çevresindeki maden ocaklarında bol miktarda gümüş bulunuyordu. Bakır madeni de, Kastamonu ve Diyarbakır yakınlarındaki Ergani ocaklarından çıkarılarak üretiliyordu. Demir ise, Ulukışla (Luluve) ocaklarından sağlanıyordu. İhraç maddelerinin başında gelen şap madeni de Şebinkarahisar ve Kütahya ocaklarından çıkarılarak değerlendiriliyordu. Zaten, "Karahisar" isminin önündeki "şebin"⁶⁴⁷ sözü de halk arasında "şap" kelimesinin bir telâffuzu olarak kullanılmıştır. Ayrıca, Aksaray ve Sivas şehirlerinin yakın çevrelerinde de şap, tuz, demir ve gümüş madenleri çıkarılmaktaydı. Aynı bölgede tuz üretilen sekiz büyük tuzla bulunmaktaydı⁶⁴⁸. Öte yandan, süs eşyaları ve paranın değerli madeni olan altın cevheri Selçuklu devrinde henüz bulunamamıştır. Bu maden dışarıdan ithal ediliyordu. Bu yüzden, Selçuklu devrinde kıy-

⁶⁴⁴ O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 365 vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 338 vd.

⁶⁴⁵ Gordlevski, s. 190.

⁶⁴⁶ Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, trc T. Yazıcı, II, İstanbul 1973, s. 1-5

⁶⁴⁷ Ayrıca Türkçe "şebin" kelimesi de bulunmaktadır ki, demir anlamına gelmektedir.

⁶⁴⁸ F. Sümer, "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler", Türklük Araştırmaları Dergisi, 4, (1988), s. 159-164; O. Turan Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 363; Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 160 vd.

metli madenlerin dışarıya satılması yasaktı. Buna karşılık, değerli madenler, taşlar ve incilerden gümrük vergisi alınmayarak, bunların Anadolu'ya getirilmesi teşvik ediliyordu⁶⁴⁹.

Bakır, gümüş ve altın gibi madenler, çeşitli süs ve ev eşyalarından başka para darbında da kullanılmaktaydı. Türkiye Selçuklularında ilk para darbı Sultan I. Mesud (1116-1555) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu, bakır (*mangır, pul*) para idi. Gümüş (*dirhem*) ve altın (*dinar*) paralar ise, Sultan II. Kılıç Arslan zamanında (1155-1192) kestirilmiştir. Günümüze ulaşan paraların üzerindeki bilgilerden anlaşılabacağı üzere, Selçuklu sultanları paralarını kendi darphânelerinde bastırmışlardır. Öyle anlaşıyor ki, Selçuklu sultanlarının başta Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Ankara, Erzurum, Aksaray, Erzincan olmak üzere daha birçok şehrinde darphâneleri bulunmaktaydı.

Maaşların "dirhem" olarak ödenmiş olmasına ve en çok ele geçen paranın türüne bakılacak olursa, Türkiye Selçuklu sultanları en fazla gümüş para bastırmışlardır. Diğer taraftan, aynı Selçuklu sultanları, ekonomik gelişmelere uygun olarak ayarı yüksek dinarlar, yani altın paralar da kestirmişlerdir. Meselâ, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en parlak devrinin hükümdarı olan Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, "sikke-i alâî" veya "sikke-i Keykubâdî" adları ile anılan ayarı yüksek altın paralar bastırmıştır. Bu paralar, Alâeddîn Keykubâd'ın ölümünden sonra da gerek Anadolu'da, gerekse Anadolu dışında uzun süre aranan değerli paralar arasında yer almıştır⁶⁵⁰.

B. Ekonomide Rol Oynayan Unsurlar

1. Şehirler ve Şehirliler

Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi ve şehir hayatı, hiç şüphesiz, bu ülkenin fethi ile başlamıştır. Anadolu fatihlerinin ele geçirdikleri şehirlerde yaptıkları ilk iş, buralarda öncelikle Selçuklu idarî mekanizmasını ve dinî teşkilâtlarını kurmak olmuştur. Bu-

⁶⁴⁹ U. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, tr. E. Z. Karal, Ankara 1975, s. 333; K. F. Kienitz, Büyük Sancağın Gölgesinde, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz, s. 125.

⁶⁵⁰ İ. Artuk-C. Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Katalogu, I, İstanbul, 1971, s. 350-384; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 399; İbn Bibi, s. 234, 519; I, 252, II, 65.

nun için onlar, ele geçirdikleri her şehre **sübaşı, vali, kadı, imam, hatip, müezzîn ve muarrif** gibi idarî ve dinî görevliler tayin etmişler; şehrin savaş sebebiyle yıkılan surlarını onartmışlar veya yerlerine yenilerini yaptırmışlardır. Fetih hakkı olarak el koydukları kiliselerden bazılarını yıkmak yerine, yaptıkları bazı değişikliklerle onlara kendi kültürlerinin damgalarını vurarak, yani minber ve mihraplar koydurup, camiye çevirerek, kendilerine mâl etmişlerdir. Daha da önemlisi, bu şehirlerde süratle kendi camilerini, mescitlerini, medreselerini, zaviyelerini (*tekke, hânîgâh, dergâh*) ve hanlarını yapmışlardır. Ayrıca bu şehirlerin ekonomik bakımdan gelişmelerini sağlamak için, başka yerlerden bu şehirlere varlıklı tüccarlar getirmişlerdir. Hatta bunlardan, daha önce oturdukları şehirlerdeki gayri menkûllerini satmakta güçlük çekenlere devlet desteği sağlayarak, bu tehirci kolaylaştırmışlardır⁶⁵¹.

Bu bilinçli iskân politikasının doğal sonucu olarak, Türklerin eline geçen her şehirde inşa edilen camiler, mescitler, medreseler ve zaviyelerin yanında Müslüman mahalleleri oluşmuştur. Müslüman mahalleri, Türkistan'dan zaman zaman Anadolu'ya gelen Türk nüfusu ile gittikçe büyüyerek, sonunda şehrin tamamına hâkim duruma gelmişlerdir. Buna karşılık, aynı şehirlerin yerli halkı zamanla azınlık duruma düşmüştür. Böylece bu şehirler, kısa zaman içinde İslâmî hayatın ve Türk kültürünün hâkim olduğu birer Türk beldesi hâline gelmişlerdir.

Şehirlerde yaşayan Müslüman ve Hıristiyan halk, genellikle ayrı ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Tarihî kayıtlara göre, Antalya, Selçuklu devrinde Türklerin, Rumların ve Yahudilerin kendi mahallelerinde oturdukları örnek bir şehir idi⁶⁵². Bu mahalleler kalın duvarlarla birbirinden ayrılmaktaydı. Birinden diğerine geçiş de, sabah açılan ve akşam kapanan kapılarla sağlanıyordu. Ayrı ayrı mahallelerde oturmalarına ve aralarında din, dil, soy ve kültür farkı olmasına rağmen, her iki toplum arasındaki ilişkiler barış ve dostluk içinde geçiyordu. Daha doğrusu, Müslüman ve Hıristiyan halk arasında dinî sebeplerden kaynaklanan herhangi

⁶⁵¹ İbn Bibi, s. 154; I, 174 vd; S. Koca, Sultan I. İzzeddin Keykâvus, s. 35.

⁶⁵² Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 190.

bir düşmanlık ve mücadele söz konusu değildi⁶⁵³. Müslümanlar kadar Hıristiyanlar da kendi dinî hayatlarını ve geleneklerini serbestçe yaşıyorlardı. Aynı şekilde, her iki toplum da ekonomik faaliyetlerini tam bir hürriyet içinde sürdürüyorlardı⁶⁵⁴.

XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Anadolu'da hâkim duruma gelen Selçuklular, aldıkları tedbirlerle ülkede huzur ve asayiş sağladılar; ticaret yollarını açarak, güvenlik altına aldılar. Güvenlik ve huzur ortamı, özellikle şehir hayatında büyük gelişmelere yol açtı. Ticaret, sanat, ilim ve kültür merkezleri olan büyük şehirler ortaya çıktı. Saint-Quentinli Simon XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye Selçuklularının 100 şehrinin, Arap coğrafyacısı İbn Saîd de, aynı Selçukluların "valisi, kadısı, camisi ve hamamı ile birlikte 24 şehrinin bulunduğunu" belirtir⁶⁵⁵. Bu şehirler, yol ağlarıyla birbirlerine bağlıydılar⁶⁵⁶. Bunlardan bazılarının nüfusu 100 binin üzerinde idi.

Başta Selçuklu hanedanı olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde farklı zamanlarda hüküm süren Türk hanedanları, tamamen harap vaziyette ve büyük ölçüde terk edilmiş olan eski Anadolu şehirlerini âdeta yeniden inşa ve imar ettiler. Hatta onlar, **Aksaray, Akşehir, Kırşehir, Beyşehir, Ilgın** (Ab-ı Germ) **Gülşehir** ve **Gümüş** gibi yeni şehirler de kurdular. Bunlardan Aksaray süratle gelişerek, kısa sürede başkent (darü'l-mülk) Konya ile rekabet edecek duruma gelmiştir. Ayrıca, **Malatya, Eskişehir, Denizli, Aydın, Samsun ve Selçuk** gibi şehirler de, Türkler tarafından eski yerleşim yerlerinin yanı başlarında kurulmuş şehirler olarak ortaya çıkmıştır.

Birbirine benzer özellikte olan Anadolu Türk şehirlerinin durumları ve şekilleri ise aşağı-yukarı şöyleydi: Büyük şehirlerin hemen hemen hepsi kalın surlarla çevriliydi. Surların dışarıya açılan büyük kapılarının yanı başlarında genellikle hayvan pazarları kurulmaktaydı⁶⁵⁷. Surların etrafında ise, bağlar, bostanlar,

⁶⁵³ F. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Ankara 1972, s. 110.

⁶⁵⁴ Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 192, 205.

⁶⁵⁵ Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 189.

⁶⁵⁶ K. Özergin, Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, doktora tezi, gayri matbu.

⁶⁵⁷ T. Baykara, Türkiye Selçukluları Devrinde Konya, Ankara 1985, s. 55.

meyve bahçeleri ve buğday tarlaları uzanıyordu. Şehrin içinde de sultanların sarayları, devlet adamlarının köşkleri ile şehir halkına ait evler yer alıyordu. Çağdaş bir kaynakta Konya'daki konutların durumu birbiriyle karşılaştırılırken, "**Tüccarların ve işğişlerin evleri zanaat erbabının evlerinden, komutanların köşkleri tüccarların, sultanların ve meliklerin saray ve kubbeleri de bunların hepsinden yüzlerce derece yüksek ve büyüktür**" şeklinde tasvir edilmiştir⁶⁵⁸. Bu kısa tasvirden de anlaşılacağı üzere, Selçuklu devrinde konutların özelliği, her devirde olduğu gibi ev sahiplerinin ekonomik ve sosyal durumlarıyla orantılı bir şekildeydi.

Şehirlerin belirli yerlerinde de, ekonomik hayatta başlıca rol oynayan tüccar, esnaf ve zanaatkar gibi zümrelere ait **dükkan, atölye ve imalâthanelerin** bulunduğu çarşılar sıralanıyordu. Buradaki ticarî faaliyetler, "**muhtesip**" adı verilen görevliler tarafından kontrol ediliyordu. Diğer taraftan, şehrin birçok yerinde, tıpkı kervansaraylarda olduğu gibi tüccarların ve yolcuların konaklama ve ihtiyaçlarını gidermek için inşa edilmiş hanlar bulunuyordu. Ticarî merkezler olan bu hanlarda, tüccar mallarının korunduğu depolar da yer alıyordu.

İlmen hemen her şehrin yüksekçe bir yerinde, yani bir tepenin üzerinde şehrin kalesi bulunmaktaydı. Burada, şehrin güvenliğinden ve savunulmasından sorumlu kale komutanı (*kütiival, dizdar*) ve muhafızlar görev yapmaktaydı. Ayrıca şehrin merkezî bir yerinde "**ulu camî**" ve bunun etrafında da, **medrese, kütüphane, imarethane** gibi dinî, ilmî ve sosyal hizmet veren yapıların meydana getirdiği birer külliye yer almaktaydı.

Şehirlerde idareciler, askerler, din ve ilim adamlarından başka tüccar, esnaf ve zanaatkârlardan oluşan kalabalık bir zümre yaşıyordu. Bu zümre sadece şehir halkı için değil, bütün memleket, hatta ihracat için mal üretiyor ve satıyordu. Bundan dolayı, devlet bu zümrelerin kurduğu teşkilâtların (*Alilik*) hukukî varlığını tanıyor, onlara bazı haklar, imtiyazlar veriyor ve faaliyetlerine yardımcı oluyordu⁶⁵⁹.

⁶⁵⁸ Eflâkî, I, s. 257.

⁶⁵⁹ F. Köprülü, a.g.e., s. 117.

Şehir ekonomisinde rol oynayan sosyal zümrelerin başında "**Ahî birlikleri**" gelmekteydi. Ahîler, sadece şehirlerde yaşamıyorlardı; köylere ve "uçlar"a varıncaya kadar her yere dağılmışlardı⁶⁶⁰. Başlarında "**Ahî baba**" veya sadece "**şeyh**" unvanı ile anılan birer başkan bulunuyordu. Her tabakadan ve meslekten insan bu Ahî birliklerinin içinde yer alabiliyordu. Bu birliklerin çoğunluğunu esnaf ve zanaat mensupları oluşturmaktaydı. Başta "**Ahî babaları**" veya "**şeyhleri**" olmak üzere bütün Ahîler, geçimlerini el emekleriyle sağlamak için kendilerine birer meslek seçmekteydiler. Meselâ bu tarikatın ünlü lideri Ahî Evren, bir "**debbağ**" (*deri izleyicisi*) idi. Zanaatkârlar, kapalı bir zümre olup, bunlar tecrübelerini ve bilgilerini babadan oğula, soydan soya aktararak, ata mesleklerini devam ettiriyorlardı⁶⁶¹ Böylece meslekleri ve meslek kültürlerini yaşatan bu anlayış, Türk toplumunun her devirde canlı, hareketli, dinamik ve üretici olmasını sağlıyordu.

Ahî birlikleri içinde en etkin olanı "**genç ahî çırakları**" idi. Bunlar silâhlı birlikler olup, resmî bir görevleri bulunmamalarına rağmen halkın güvenliğini sağlayarak, şehirlerine sahip çıkıyorlardı.

Her Ahî birliğinin birer toplantı yeri ve zaviyesi bulunmaktaydı. Yine her birinin belirli törenleri ve gelenekleri vardı. Aralarındaki dayanışma son derece güçlüydü. Türk geleneklerinden olan misafirperverliğe ve cömertliğe (civan + merd = cömert) çok önem vermekteydiler⁶⁶². Bunlar zamanla birer meslek loncası haline gelmişlerdir. Usta-çırak ilişkisi içinde işleyen bu meslek loncaları, ticaret ve zanaatta dürüstlüğü ve standart mal üretmeyi kendilerine ilke edinmişlerdir.

Bu teşkilâtın tarihte oynadığı role gelince, Ahîler, konar-göçer hayatı terk edip, şehirlere yerleşmek isteyenlere meslek sahibi olmada ve kendi işlerini kurmada rehberlik ederek, Türk toplum hayatının gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır⁶⁶³.

⁶⁶⁰ F. Köprülü, a.g.e., s. 118.

⁶⁶¹ Gordlevski, a.g.e., s. 185 vd.

⁶⁶² İbn Batuta, s. 8 vd., 15, 26.

⁶⁶³ M. Bayram, Ahî Evren ve Ahî Teşkilâtının Kuruluşu, Konya 1991, s. 133.

Bundan başka onlar, merkezî idarenin zayıfladığı ve çöktüğü her yerde yönetimi ele alarak, düzenin ve Türk-İslâm kültürünün en büyük koruyucusu olmuşlardır. Böylece, Türk toplumunda muhtemel bölünmeleri ve kopmaları önlemişlerdir⁶⁶⁴. XIV. yüzyılın ikinci yarısı içinde Anadolu'dan geçen Arap seyyahı İbn Battuta, siyasî birliğini kaybetmiş Anadolu'da güvenlik içinde seyahat edilmesini, daha da önemlisi bu ülkenin "refah ve şefkat ülkesi" olmasını tamamen onların rolüne bağlar.

2. Köyler ve Köylüler

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde köyler hemen hemen boşaltılmış ve ülkenin yerli nüfusu çok azalmış durumdaydı. Çünkü Türk akınlarından ve fetihlerinden dolayı kendilerini güvende hissetmeyen köylülerin büyük bir kısmı surlarla çevrili büyük şehirlere ve kalelere çekilmişlerdi. Bir kısmı da Bizans topraklarına göç etmişlerdi⁶⁶⁵. Türkler, boş buldukları köylere yerleşerek, bu yerleri değerlendirdiler. Zira Anadolu'ya sadece konar-göçer Türkmenler değil, aynı zamanda yerleşik hayat yaşayan, tarım ve zanaatla uğraşan Türklerden de pek kalabalık kitleler gelmiştir. Bunların yerli halktan alacağı ve öğreneceği pek fazla bir şey yoktu. Çünkü bunlar, daha önceki hayatlarında edindikleri tarım ve zanaat kültürünü bütünüyle Anadolu'ya taşımışlardır⁶⁶⁶.

Anadolu'da, sadece daha önceki yurtlarında yerleşik hayata geçmiş olan Türkler değil, aynı zamanda konar-göçer Türkmenlerden de yerleşik hayata geçenlerin sayısı az değildi. XVI. yüzyıl Osmanlı tahrir defterlerine dayanılarak yapılmış bir toponimi araştırmasında, Anadolu'da Oğuzların (*Türkmenler*) boy adlarını taşıyan 890 köy adı tespit edilmiştir⁶⁶⁷. Hiç şüphesiz, bu köylerin büyük bir kısmının kuruluşu Selçuklu devrine dayanıyordu. Zira Türkiye Selçuklu sultanları, konar-göçer kitleleri yerleşmeye teşvik ediyorlar ve bunları destekliyorlardı. Konar-

⁶⁶⁴ İbn Batuta, s. 25; krş. F. Köprülü, a.g.e., s. 118.

⁶⁶⁵ F. Köprülü, a.g.e., s. 98; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 143; Cl. Cahen, *La Turquie Pre-Ottomane*, İstanbul-Paris 1988, s. 101.

⁶⁶⁶ F. Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten* 24,(1960), s. 567-594.

⁶⁶⁷ F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara 1972, s. 211-215. 461.

göçer kitlelerin Anadolu'ya yerleşmelerinde devlet politikasından başka Ahîlerin ve kolonizatör Türk dervişlerinin de önemli payı vardı⁶⁶⁸. Birçok köy Ahîler ve dervişler tarafından kurulmuştur. Bugün Ankara vilâyeti sınırları içinde, bu faaliyetin bir hatırası olarak "Ahî" adını taşıyan dört tane köy bulunmaktadır.

Selçuklu devrinde, köylerdeki tarım arazisinin mülkiyeti devlete ait olabildiği gibi, malikâne, yani özel mülk olarak bir devlet adamına da ait olabilirdi. Nitekim vakıf kayıtlarında, birçok köyün arazisinin, bağının, bahçesinin ve merasının vakıf kurumuna bağışlanmış olduğu görülmektedir⁶⁶⁹. Bundan da anlaşılıyor ki, bu araziler, sahibinin vakıf yapmadan önce özel mülkiyeti idi. Köylerdeki tarım arazileri, gerek devlete gerekse vakfa ait olsun, köylüler tarafından kullanılıyor ve işleniyordu.

Yerleşik hayatın en küçük biriminde yaşayan köylüler, genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Onlar, eğer varsa kendi topraklarını, yoksa ıktâ' veya vakıf arazisini ekip biçiyorlardı. Ayrıca, devlet adamlarına ait devlet arazilerinde "yarıcılık" yapanlar da vardı⁶⁷⁰. Öte yandan, onlar ihtiyaçlarını karşılayacak kadar hayvan da besliyorlardı. Hatta bazı köylüler, eski alışkanlıklarını sürdürüyorlar, yarı göçebe bir hayat yaşıyorlardı. Bunun için onlar, kış aylarını köylerinde geçirirlerken, yaz aylarında hayvanlarıyla birlikte köylerinin yanı başında bulunan yaylalara çıkıyorlardı. Onlar için tarım kadar hayvancılık da önemliydi. Ayrıca, bazı köylerde demircilik, marangozluk, dokumacılık ve çömlekçilik gibi zanaatlarla meşgul olanlar da bulunmaktaydı.

3. Türkmenler (Göçer Evliler)

Selçuklu devri Anadolu Türk toplumunun en kalabalık ve en dinamik unsurunu konar-göçer Türkmenler oluşturmaktaydı. Türkmenler, Malazgirt zaferinden sonra birbirini izleyen dalgalar hâlinde akın akın Anadolu'ya gelerek, kendi hayat tarzlarına uygun sahalara yerleşmişlerdi. Moğol istilâsı önünden kaçıp gelen-

⁶⁶⁸ Ö. L. Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri, tarihsiz.

⁶⁶⁹ A. Temir, Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi, Ankara 1989, s. 105-119-

⁶⁷⁰ F. Köprülü, a.g.e., s. 100 vd.

lerle de sayıları epeyce artmıştır. Nitekim Arap coğrafyacısı İbn Saîd, XIII. yüzyılın sonlarında Denizli civarında 200 bin, Kastamonu civarında 100 bin, Ankara civarında da 30 bin çadırdan oluşan kalabalık Türkmen kitlelerinin yaşadığını belirtmiştir⁶⁷¹. Bu, hiç şüphesiz iki veya üç milyonluk bir nüfus demektir.

Türkmenlerin bir kısmı, devlet hizmetinde yer alarak, daha Anadolu'nun fethi esnasında tam yerleşik hayata geçmiş bulunuyordu. Bir kısmı ise, yarı yerleşik bir hayat yaşıyordu. Yani bu kısım kışı köylerde çiftçilik, yazı da yaylalarda hayvancılık yapmak suretiyle geçiriyordu. Türkmenlerin önemli bir kısmı ise, Orta Asya'daki eski konar-göçer hayat tarzlarını Anadolu'da da devam ettiriyordu⁶⁷².

Anadolu'da, kendileri ve sürüleri için uygun buldukları kışlak ve yaylakları tutan Türkmenler, genellikle eski boy düzenlerini koruyorlardı. Başlarında birer boy beyi bulunuyordu. Konar-göçerin konutu ise, kısa sürede kurulup sökülebilen çadırlardan ibaretti. Çadırlar, konar-göçerin hayat tarzına uygun bir şekilde düzenlenmekteydi. Yağmura, tipiye, rüzgâra, soğuğa ve sıcağa karşı son derece korunaklı idi. Konar-göçerlerin ekonomik faaliyeti ise, büyük ölçüde besiciliğe dayanmaktaydı. Büyük sürüler hâlinde koyun ve keçi beslenmekteydi. Az da olsa sığır, deve ve at sürüleri de vardı. Başlıca geçim kaynağını, bu sürülerden elde edilen ürünler oluşturmaktaydı. Ayrıca, halı, kilim ve kereste gibi mamuller de üreterek satıyorlardı. İhtiyacı karşılayacak kadar da tarım yapıyorlardı. Ekonomilerinin eksikliğini de, genellikle şehir pazarlarında kendi ürünleriyle "değiş-tokuş", yani malı malla değiştirmek suretiyle sağlıyorlardı. Devlete olan vergi yükümlülüklerini ise, aynî olarak, yani mallarının bir kısmını ayırıp vermek suretiyle yerine getiriyorlardı. Meselâ, Denizli Türkmenlerinin başında bulunan Mehmed Bey, her yıl Selçuklu sarayını ziyaret ederek, Selçuklu sultanına bağlılığını bildiriyor ve bu arada vergilerini düzenli olarak ödüyordu⁶⁷³.

⁶⁷¹ Cl. Cahen, *Turco-Byzantina et Oriens Christianus*, "İbn Saîd l'Asie Mineure Seldjuquide", London 1970. s. 42, 44, 48.

⁶⁷² F. Sümer, "XIV. Yüzyılda Türkiye", *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, Haz. O. Aslanapa, 1977, s. 11.

⁶⁷³ Eflâkî, s. 442.

Konar-göçer Türkmenlerin büyük bir kısmı, kendi ruh yapılarına en uygun hareket serbestliği sağlayan uçlarda toplanmışlardır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, uçların geniş ufuklu hür havasını tercih etmişlerdir. Uçlardaki Türkmenlerin kadınlarından çocuklarına varıncaya kadar hepsi, âdeta kışla hayatı yaşıyordu. Hemen hemen hepsi silâhlı idi. Baskınlara ve beklenmedik saldırılara karşı her an hazırlıklıydılar. Başlarında "**uç beyi**" veya "**il beyi**" unvanı ile anılan bir başkan bulunuyordu. Uzun süre belirli sınırlar içinde kalmazlardı. Çünkü, üretimi artırabilmek için sürülerine her mevsimde taze ot ve su bulmak durumundaydılar. Ayrıca, savaş ganimeti de hayatlarında önemli bir yer tutmaktaydı. Bundan dolayı, sık sık sınırları aşıyorlar ve sürülerine yeni otlak ve yaylak arıyorlardı. Bu arada yağmalı akınlar yapıyorlar, çok miktarda ganimet ve esirle geri dönüyorlardı⁶⁷⁴. Bazen de kendi devletlerine ait kervanları vuruyorlardı. Tarihî kayıtlara göre, böyle bir vurgun hareketi Denizli bölgesinde yaşayan Türkmenler tarafından yapılmıştır. Bu Türkmenlerin başında bulunan Mehmed Bey ise, soyulan kervanın sahibine zararını ödeyerek, yapılan hatayı düzeltme yoluna gitmiştir⁶⁷⁵.

Türkiye Selçuklu sultanlarının 1211 yılından sonra gaza faaliyetlerinden çekilmeleri, batı uçlarında toplanan Türkmenlerin etkinliğini son derece artırmıştır. Türkmenler, büyük bir gayretle sahillere kadar Batı Anadolu'yu ele geçirerek, Anadolu'nun fethini ve Türkleşmesini tamamlamışlardır. Daha da önemlisi, aynı uç Türkmenleri, Selçuklu beyleri gibi Moğollara tamamen boyun eğmemişler, hürriyetlerini ve istiklâllerini büyük bir gayretle korumaya çalışmışlardır.

⁶⁷⁴ Michel le Syrien, *Cronique de Michel le Syrien*, II, Fr. Trc. Chabot, Paris, 1905-1907, XLXVI fasıl. Süryani Mişel'in kaydına göre, Türkmenler Bizans toprakları üzerine yaptıkları akınların birinde 100 bin esir elde etmişlerdir ki, onlar bu esirleri İslâm ülkelerine satmışlardır.

⁶⁷⁵ Eflâkî, s. 442 vd.

== XIV. MAKALE ==

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

(Turkish-Armenian Relationships During
the Seljuk Period)

Giriş

Bugün belirli bir topluluğun adı olarak kullanılan Ermeni sözü, “**Armina**” kelimesinden çıkmış bir isimdir. “**Armina**” adı, ilk defa Persler tarafından Van gölünün kuzeyi ile Kafkasların güneyinde yer alan sahalara için kullanılmış bir sözdür. Daha sonra aynı sahalara, Helenler ve Romalılar da “**Armenios**” (ç. Armenioi) demişlerdir⁶⁷⁶. Aynı şekilde İslâm tarihçileri de Van gölünün kuzeyinde bulunan toprakları, “**yukarı memleket**” anlamında “**Ermeniyye**” sözü ile anmışlardır⁶⁷⁷. Ermeniler ise, ne kendileri için ne de oturdukları topraklar için bu kelimelerden herhangi birini kullanmışlardır. Onlar, kendilerini “**Hay**” (ç. Hayk), oturdukları yeri de “**Hayasdan**” (Hayistan) adı ile tanıtmışlardır.

Ermeniler, büyük bir ihtimalle, M.Ö. XII. yüzyılda Balkanlardan Batı Anadolu’ya göç eden Thrak-Friglere mensup bir topluluk idiler. VI. yüzyılda ana topluluktan kopan bir grup Thrak-Frig kitlesinin Van gölünün kuzeyindeki bölgeye gelip yerleşmiş olduğu sanılmaktadır. Bugünkü Ermenilerin ataları olarak kabul edilen bu kitle, sırasıyla **Med, Pers, Part, Sâsânî, Roma, Arap** ve **Bizans** hâkimiyeti ve idaresi altında yaşamıştır. Grigor Lusavoriç adında bir din adamının gayretleriyle 301 yılında Hristiyanlığı kabul eden Ermeniler, kendi kiliselerini kurarak, Hristiyanlık

⁶⁷⁶ Umar, 1998: 185.

⁶⁷⁷ Baykara, 1988: 24 vd.; Baykara, 1976: 61; Baykara, 2002: VII, 225. .

dünyasında yeni bir mezhep (Gregoryan) ve cemaat oluşturmuşlardır. Ermeni din adamları, 554 yılında Dvin’de bir konsül toplamışlar, Bizans ve Roma kiliseleriyle bütün bağlarını kesip, bağımsız hareket etme kararı almışlardır⁶⁷⁸.

Selçuklular, İslâm dünyasının doğu ufkundan göründükleri sırada, Bizans’ın doğu sınırlarında dört Ermeni krallığı bulunmaktaydı. Bunlar; **Ani** (Ani Bagratlıları: 885-1045), **Kars** (Kars Bagratlıları: 962-1064), **Lori** (Taşirk Bagratlıları: 982-1064), **Van** (Ardzruniler veya Vaspurakan: 908-1021) **Krallıkları** idi. Bu Ermeni krallıklarının hiçbirisi bölgede ne kuvvetli nüfus gücüne ve ne de gelişmiş devlet yapısına sahip idiler. Bunlar, Bizans’ın zayıf idaresinden yararlanılarak, Ani, Kars, Lori ve Van şehirleri ve çevresinde Ermeni soyluları tarafından oluşturulmuş mahallî birer idare, yani derebeylik durumundaydı⁶⁷⁹. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Ermeni krallıklarından hiçbirisi mahallî idare özelliğini aşır, bölgesel bir güç durumuna yükselememiştir.

Bizans İmparatorluğunun XI. yüzyılın birinci yarısı içinde Doğu Anadolu’da güttüğü ilhak politikası, iki Ermeni krallığının sonu olmuştur: Bizans İmparatoru **Basileios**, 1021 yılında ordusunu harekete geçirerek, Vaspurakan (Van) Ermeni krallığına son verdi; topraklarını da ilhak etti. İmparator, bununla da yetinmedi; Ermeni topluluğuna duyduğu güvensizlikten dolayı yöreden toplattığı 40 bin Ermeni’yi zorunlu göçe tâbi tutup, bunların hepsini getirerek Sivas ve Kayseri yöresine yerleştirdi. Son Vaspurakan Ermeni kralı Senekerim’e de Sivas’ın idaresini vererek, onu faydalı hale getirmeye çalıştı⁶⁸⁰. Basileios’un ilhak politikasını devam ettiren İmparator **Monomakhos** da 1045 yılında Ani Ermeni Krallığını ortadan kaldırdı. Son Ani Ermeni kralı II. Gagik’i kontrol altında tutabilmek için de idaresine Kayseri civarında iki küçük köy verdi⁶⁸¹. Böylece bölgede, sadece küçük Kars ve Lori Ermeni krallıkları kalmış oldu.

⁶⁷⁸ Ersan, 1995: 1, 216 vd.

⁶⁷⁹ Kaşgarlı, 1990: XV.

⁶⁸⁰ Urfalı Mateos, (Ed. Dulaurier’in Önsözü) 1987: XIX; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 274; Simpat (Sempad), 1946: 18; Grousset, 2005: 540 vd. .

⁶⁸¹ Urfalı Mateos, 1987: 80; Vahram d’Edesse, 1869: Recueil des Historiens des Croisades, (R.H.C.) I, 496; Simpat, 1946: 29 vd; Grousset, 2005: 560-568; Cahen, 1984: 80.

Bizans imparatorları, sadece Ermeni krallıklarına son verip, Ermenileri kitleler halinde göç ettirmekle kalmamışlar; onlara aynı zamanda “Ortodokslaştırma”, yani “Rumlaştırma” siyaseti de uygulamışlardır. Çünkü Ermeniler, “Gregoryan” mezhebinden olmakla inanç bakımından Rumlardan ayrılmaktaydılar⁶⁸². Ermenilerin büyük kısmı, Bizans imparatorlarının bu siyasetlerine karşı direnmişlerdir. Bu yüzden Bizans imparatorları, aynı dinden olmalarına rağmen Gregoryan Ermenilere aşırı bir güvensizlik ve tahammülsüzlük göstermişlerdir. Onları, دائما sıkı bir gözetim altında tutmuşlar; zaman zaman takibata tâbi tutmuşlardır⁶⁸³. Hatta Ermenilere ve Ermeni kiliselerine bile hayat hakkı tanımak istememişlerdir⁶⁸⁴. Nitekim, bu siyasetin baş mimarı olan İmparator Basileios, Vaspurakan Ermeni Krallığını ortadan kaldırıp, Ermenileri zorunlu göçe tâbi tutarken 115 kadar Ermeni kilisesine ve mallarına da el koymak suretiyle bunları Ortodoks kilisesine çevirtmiştir⁶⁸⁵. 1071 yılı içinde ordusu ile Sivas’a gelen İmparator Romanos Diogenes de, Sivas yöresindeki Ermeni kolonisine ağır bir darbe vurduğu gibi Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan ile karşılaştıktan sonra da (Malazgirt savaşı) Ermeni kilisesini ortadan kaldırmaya yemin etmiştir⁶⁸⁶. Fakat o, Malazgirt savaşında yenilip esir düştüğü ve Sultan Alp Arslan tarafından serbest bırakıldıktan sonra da tahtını kaybettiği için buna fırsat ve imkân bulamamıştır. Hâlbuki, aynı çağda Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşâh, Ermeni kiliselerini ve manastırlarını ortadan kaldırmak şöyle dursun, vergiden muaf tutmak suretiyle onları korumuştur. Hatta o, “Hristiyan-

⁶⁸² Bizans, kendi içinde asırlarca yaptığı tartışmalardan sonra Hz. İsa’nın karakterini “Tanrı, Tanrı’nın oğlu ve kutsal ruh” olarak benimsemiş ve bu anlayışını da “Ortodoks”, yani “doğru inanç” olarak nitelendirmiştir. Kendi inancının dışındaki bütün anlayışları da “Heterodoks”, yani “sapık inanç” olarak kabul etmiştir. Ermeniler ise, Hz. İsa’nın sadece ilâhî karakterine ağırlık vermek suretiyle monofizit bir anlayışı benimsemişlerdir. Bu yüzden Bizans idarecileri ve din adamlarının gözünde Ermenilerin mezhebi (Gregoryan) Heterodoks, yani “sapık bir inanç” sayılmıştır.

⁶⁸³ Bu hususta somut örnekler için bkz. Grousset, 2005: 577-581, 603-605, 610 vd.; Cahen, 1984: 81.

⁶⁸⁴ Kaşgarlı, 1990: 19, 47.

⁶⁸⁵ Ebû'l-Ferec Tarihi, 1945: I, 274; Simpat (Sempad), 1946: 18.

⁶⁸⁶ Urfalı Mateos, 1987: 141; Grousset, 2005: 610 vd..

lar lehine yaptığı binlerce adilâne icraatıyla" devrine kalıcı damgasını vurmuştur. Ermeni ve Gürcü tarihçileri, bu erdemli davranışından dolayı Sultan Melikşâh'ı "**herkesin babası ve insanların seçkini**" bir hükümdar olarak nitelendirmişlerdir. Sultanın ölümü de, sadece İslâm dünyasında değil, bölgedeki Hristiyanlar arasında da matemle karşılanmıştır⁶⁸⁷.

Aynı Bizans imparatorları, Ortodoks olup kendileriyle işbirliği yapan Ermenilere karşı ise, daha farklı davranmışlar; onlara özellikle Bizans mülkî ve askerî idaresinde önemli ve yüksek görevler vermekten çekinmemişlerdir. Meselâ, İmparator Monomakhos, Ermeni soylularından Ortodoks Alpıkarip'e Tarsus şehri ile Kilikya (Çukurova) yöresinin valiliğini vermiştir⁶⁸⁸. Burada hemen belirtelim ki, Alpıkarip'in Kilikya valiliği, daha sonra Ermenilerin bu yöreye göçmelerine ve burada bir baronluk kurmalarına uygun bir zemin hazırlamıştır. Zira, Bizans idaresi tarafından yerinden, yurdundan edilmiş ve takibatına uğratılmış her Ermeni ailesi, Alpıkarip'in nezdinde emin bir sığınak bulmuştur.

Türklerle Ermenilerin ilk karşılaşmaları ise, Vaspurakan ve Ani Ermeni Krallıklarına Bizans tarafından son verilip, topraklarının ilhak edilmesinden az önce olmuştur. Eski bir kaynağın kayıtlarına göre, bu tarihî olayın kısa hikâyesi şöyle idi: Mâverâünnehir'de bir grup Türkmen (Oğuz) kitesinin başında kendi devletlerini kurma mücadelesi veren Selçuklu beyleri **Tuğrul ve Çağrı** kardeşler, XI. yüzyılın ilk çeyreği içinde bölgenin hâkimi Karahanlılara karşı kendilerini koruyamayacaklarını ve savunamayacaklarını anlayınca, yeni bir yurt arayışı içine girmişlerdi. Onlar, soydaşlarından bazı grupların daha önce Azerbaycan'a gidip, Doğu Anadolu ve Kafkaslar üzerine gaza ve cihat faaliyetinde bulunduklarını duymuşlardı. Bu bilgidен cesaret alan **Selçuklu beyleri**, kendilerine uygun ve emin bir yurt bulma düşüncesiyle Anadolu'ya bir keşif seferi yapmaya karar vermişlerdir. Tuğrul Bey, obalarının ağırlıklarını alıp

⁶⁸⁷ Urfalı Mateos, 1987: 176, 178; Brosset, 2003: 308; Turan, 1969: I, 197; Cahen, 1984: 61.

⁶⁸⁸ Urfalı Mateos, (Ed. Dulaurier'in Önsözü), 1987: XIX.

çöllerin gerisine çekilirken, Çağrı Bey de 3 bin kişilik bir atlı birliğin başında Anadolu'ya doğru yola çıkmıştır. Horasan'ı ve İran'ı yıldırım hızı ile geçerek Azerbaycan'a ulaşan Çağrı Bey, burada kendisine katılan soydaşlarıyla gücünü daha da artırmıştır. Bundan sonra Van gölü civarından Anadolu'ya giren Çağrı Bey, Vaspurakan ve Ani Ermeni Krallıkları ile Gürcü Krallığı toprakları üzerinde 4 veya 5 yıl süren geniş bir akın hareketinde bulunmuş; karşısına çıkan kuvvetleri arka arkaya yenmiştir. Bu arada Türkmen akıncıları, **"uzun saçları ve yayları ile atlarının üzerinde âdeta yıldırım gibi son derece süratli hareketleriyle"** Ermenilerin ve yerli halkın şaşkınlık ve hayranlık içinde dikkatlerini çekmiştir⁶⁸⁹.

Çağrı Bey ve Türkmenlerin bu keşif seferinden elde ettikleri bilgi ve kanaat da şu idi: Çağrı Bey ve Türkmenler, bu keşif seferi sırasında içinden geçtikleri Horasan ve Azerbaycan'ın, özellikle geniş akın hareketinde bulundukları Doğu Anadolu ve Kafkasların siyasî, sosyal, askerî ve ekonomik şartları ile tabiat ve iklim durumunu yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. **Onlar, özellikle, tabiat ve iklim şartlarıyla Anadolu'nun kendilerine özgü hayat tarzlarını sürdürmeye son derece elverişli ve uygun bir ülke olduğu kanaatine varmışlardır.** Hatta Çağrı Bey, **"bu ülkede kendilerine karşı koyabilecek bir kimsenin bulunmadığını"** anlamıştır⁶⁹⁰. Selçuklu beyleri, bu müspet kanaate rağmen buraya yerleşmek ve burada devletlerini kurmak için önce Anadolu'yu değil, Horasan'ı tercih etmişlerdir. Bu bilgi ve tecrübeler ise, boşa gitmemiştir. Nitekim, bu keşif seferinden elde edilen bilgiler ve kazanılan tecrübeler, Selçuk beylerinin daha sonra bu ülke üzerine (Anadolu) yapacakları akınlarda ve fetihlerde onlar için başlı başına bir kılavuz olmuştur.

1040 yılında, Horasan'da Gaznelilere karşı kazandıkları Dandanakan zaferi sonucunda kendi devletlerinin kuruluşunu (Büyük Selçuklu Devleti) tamamlamış olan Selçuklu beyleri, 7-8 yıl gibi kısa bir süre içinde bütün İran ülkesini hâkimiyetleri altına alarak, Doğu Anadolu sınırlarına ulaşmışlar; burada kü-

⁶⁸⁹ Urfalı Mateos, 1987: 48; Simpat, 1946: 18; Kaşgarlı, 1990: 88.

⁶⁹⁰ Urfalı Mateos, 1987: 48.

çük Kars ve Lori Ermeni Krallıkları, özellikle Bizans İmparatorluğu ile sınır komşusu olmuşlardır. Bundan sonra Tuğrul Beyin emri ile Selçuklu hanedan üyeleri ve Türkmen beylerinin Anadolu üzerine düzenli akınları ve seferleri başlamıştır. Tuğrul Bey zamanında (1040-1063) başlatılmış olan bu akın ve seferler, Sultan Alp Arslan zamanında da (1063-1072) artan bir hızla devam ettirilmiş; Bizans'ın direniş gücü bir hayli yıpratılmıştır. Özellikle, 1064 yılında Kafkasya ve Doğu Anadolu seferine çıkan Sultan Alp Arslan, Bizans'ın en önemli savunma sistemlerinden biri olan Ani şehrini ve kalesini fethetmiş, bu arada Lori ve Kars Ermeni Krallıklarını Büyük Selçuklu Devletine bağlamıştır⁶⁹¹. Burada hemen belirtelim ki, Lori ve Kars Ermeni Krallıklarının Selçuklu egemenliği altına alınışı, silâh kuvvetiyle değil, Ermeni krallarının kendi istekleriyle olmuştur. Öte yandan, Selçuklu idaresinin yabancı soydan ve kültürden kitlelere karşı politikasının bir gereği olarak Ermeni halkının da kendi inanç ve kültürü içinde yaşamasına özellikle karışılmamıştır.

1. Malazgirt Zaferinden Sonra Anadolu'nun Siyasî Çehresi

1071 Malazgirt zaferi ile Bizans'ın ordusu ve teşkilâtı tamamen çöktürülmüş ve bundan sonra Sultan Alp Arslan'ın emri ile Anadolu'nun fethi hareketi başlamıştır⁶⁹². Selçuklu beyleri ve Türkmen kitleleri, Anadolu'nun içinde süratle ilerlerken, Bizans'ın gücü sürekli olarak her yerde gerilemiştir. Bu ilerleme karşısında, içinde Ermenilerin de bulunduğu Anadolu'nun yerli halkının tutumu daima olumlu olmuştur. Zira Anadolu'nun yerli halkı, Türkleri ne İranlılar gibi rakip bir millet, ne de Araplar gibi karşı bir dinin temsilcileri olarak görmüşlerdir⁶⁹³. İnançlara ve kültürlere saygılı oldukları için birçok şehir ve kasaba halkı, Türklere kapılarını açmakta tereddüt etmemiştir⁶⁹⁴. Hâlbuki Bizans idaresi, kendi halkı arasında Türklere kar-

⁶⁹¹ İbnü'l-Esir, 1979: X, 37-41; 1987: X, 46-52; Simpat, 1946: 40 vd.; Urfalı Mateos, 1987: 118 vd, 121 vd.; Köymen, 1972: 32-35; Grousset, 2005 596, 600; Kafesoğlu, 1972: 43.

⁶⁹² Urfalı Mateos, 1987: 144.

⁶⁹³ Roux, 1995: 154; Cahen, 1984: 91; Umar, 1998: 83..

⁶⁹⁴ Cahen, 2002: 7, 160; Kaşgarlı, 1990: 102.

şı bir millî direniş hareketi meydana getirebilseydi, Türklerin ilerlemeleri ve kısa sürede Anadolu'ya sahip olmaları bu kadar kolay olmayabilirdi. Bizans idaresi böyle bir hareket meydana getiremediği gibi, yıllarca uyguladığı yanlış dinî ve iktisadî politikalar yüzünden kendi halkının desteğini tamamen yitirmiş bulunuyordu. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, Bizans idaresi Anadolu'daki halk kitleleri arasında öyle büyük bir nefret uyandırmıştır ki, bu kitleler Bizans idaresine istemeyerek tahammül ediyordu. Meselâ Ermeniler, Bizans idaresinden daima nefret etmişlerdir. Aralarında sıkı bir kültür ve ticaret ilişkisi olmasına ve Bizans idaresinde büyük makamlara çıkmış birçok Ortodoks Ermeni bulunmasına rağmen, bu nefret ve düşmanlık ne azalmış ne de ortadan kalkmıştır.

Türklerden önce, özellikle Farsların ve Arapların Anadolu'yu ele geçirme hareketleri geçici bir karakter taşımış, Anadolu'nun etnik yapısı üzerinde hemen hemen hiçbir değişiklik yapmamıştır. Hâlbuki Anadolu'daki Türk fetih hareketi başından itibaren kalıcı karakter taşımıştır. Daha kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, Türk fetih hareketi sonucunda Anadolu bir Türk vatani haline gelmiştir. **Bunun başlıca sebebi, Türk fetihleriyle göç hareketinin birlikte yapılmış olması ve Türklerin Anadolu'da arka arkaya siyasî teşekküller meydana getirmeleridir.** Nitekim Malazgirt zaferinden itibaren 10-15 yıl gibi kısa bir zaman içinde Anadolu'nun büyük bir kısmını fetheden Türkler, burada kendi devletlerini ve idarelerini oluşturmaya başlamışlardır. Bu Türk devletleri ve idareleri şunlardır:

- İznik merkez olmak üzere Marmara Denizi sahilleri ile Toros dağları arasındaki sahada **Türkiye Selçukluları** (1078-1308).

- Sivas, Tokat, Niksar, Amasya şehirleri ve çevresinde **Danışmendliler**.

- Erzincan, Şebinkarahisar ve Divriği şehirleri ve çevresinde **Mengüçükler**.

- Erzurum, Bayburt ve çevresinde **Saltuklular**.

- Van gölü çevresinde **Ahlatşahlar**.

• Mardin, Hısnkeyfa (Hasankeyf) ve çevresinde Artuklular.

• Bitlis ve Erzen yöresinde Dilmaçlılar veya Togan Arslan Oğulları.

• Diyarbakır ve çevresinde Yıncıoğlu.

• İzmir ve çevresinde Çağa Bey.

• Çankırı, Kastamonu ve Sinop'ta Kara-tekin.

Bu Türk devletleri ve idarelerinin Anadolu'da hâkim oldukları yerlerin dışında kalan bütün topraklar hâlâ Bizans'a ait idi. Fakat Bizans idaresi, Malazgirt savaşıdan sonra ağır bir siyasî bunalımın içine düşmüş bulunuyordu. Dolayısıyla, Anadolu'da kalan topraklarıyla ilgilenemez hale gelmişti. Bu durumdan yararlanan Bizans idarecilerinden ve komutanlarından bazıları, Türklerin eline henüz geçmemiş olan yerlerde kendi idarelerini kurmaya ve oluşturmaya başlamışlardı. Bunlardan biri de Ermeni kökenli Philaretos idi. Philaretos, Harput'tan Çukurova'ya kadar **Malatya, Maraş, Elbistan, Göksun, Tarsus, Anazarba, Misis, Ra'ban, Antakya ve Urfa** gibi bölgenin en önemli şehirleri üzerinde hâkimiyet kurarak, bir beylik meydana getirmişti⁶⁹⁵. Fakat, Philaretos'un beyliğini, Malazgirt savaşıdan sonra Anadolu'da kurulan ilk Ermeni siyasî teşekkül saymak mümkün gözükmemektedir. Zira Philaretos, Ortodoks olmakla Ermenilerden ayrıldığı gibi, idaresi de hiçbir yerde Ermeni nüfusuna dayanmıyordu.

Philaretos, sadece Bizans'a ait şehirleri ele geçirmekle kalmamış, doğuda Türkiye Selçuklu Devletinin İslâm ülkeleriyle bağına da kesmiş bulunuyordu. Bu durumdan son derece rahatsız olan Türkiye Selçuklu Devletinin ilk hükümdarı **Süleyman-şâh**, 1082 yılında ordusu ile Toros dağlarını aşp, Philaretos'un hâkimiyetindeki **Tarsus** şehrini ele geçirdi. Bundan sonra ileri hareketine devam eden Süleyman-şâh, **Adana, Misis ve Anazarba** gibi şehirleri de düşürerek, bütün Çukurova üzerinde hâkimiyet kurdu (1083). Daha da önemlisi Süleyman-şâh, Philaretos'un oğlu Barsam'dan aldığı bir davet üzerine sürpriz

⁶⁹⁵ Michel le Syrien, 1905: III, 173; Turan, 1971: 69.

baskın hareketi sonucunda Anadolu'nun kilit noktalarından biri olan Antakya'yı ele geçirdi (1085)⁶⁹⁶.

Süleyman-şâh'a topraklarının önemli bir kısmını kaptırmış olan Philaretos, bundan sonra eski gücüne bir daha kavuşamamıştır; beyliği günden güne gücünü yitirmiştir. Ölümüyle de beyliği sona ermiştir. Sadece Malatya (Gabriel), Tarsus, Lampron kalesi (Oşin), Göksun, Ra'ban, Maraş (Kong Vasil=Hırsız Vasil) ve Urfa (Vasil Tgha) gibi şehirler, Ermeni beylerinin elinde kalmıştır⁶⁹⁷.

Süleyman-şâh, Philaretos'a karşı harekete geçtiği sırada, Sivas ve Kayseri yöresine daha önce Bizans tarafından göçürülmüş olan Ermenilerin ilerdeki hayatlarını etkileyecek önemli bir olay meydana gelmiştir. Bu tarihî olayın hikâyesi kaynaklarda şöyle anlatılmıştır: Tıpkı Bizans idarecileri gibi Rum din adamları da mezhep farklılığından dolayı Ermenilere karşı aşırı bir tahammülsüzlük gösteriyorlardı. Onların bu tahammülsüzlükleri zaman zaman Ermenileri aşağılama ve tahrik hareketine dönüşüyordu. Nitekim yörenin en büyük din adamı olan Bizans Metropolit'i Markos, köpeğine "Ermen" adını vererek, Ermeni toplumunu ağır bir şekilde aşağılayıp tahrik etti. Bu aşağılama ve tahrik hareketi karşısında gururu son derece incinmiş olan eski Ani kralı II. Gagik, Metropolit'i yakalayıp öldürttü. Bunun üzerine yöredeki Bizans askerî kuvvetleri Ermenilere karşı topluca bir cezalandırma hareketine giriştiler. Bizans kuvvetleri karşısında kendilerini savunamayacaklarını anlayan Ermeni ailelerinin büyük bir kısmı, Sivas ve Kayseri yöresini topluca terk edip, kaçarak Toros dağlarına sığındılar. Kısa sürede Toros dağlarındaki müstahkem yerleri ele geçiren Ermeni beyleri, kendilerini ve ailelerini bu yerlerde güvenlik altına aldılar⁶⁹⁸.

⁶⁹⁶ Koca, 2003: II, 44-47.

⁶⁹⁷ Runciman, 1986: I, 150 vd.

⁶⁹⁸ Urfalı Mateos, 1987: 157 vd.; Sempad (Simpat), R.H.C., 1869: I, 610; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 496 vd.; Grousset, 2005: 605 vd.

2. I. Haçlı Seferinden Sonra Anadolu'nun Siyasî Çehresi

1096 yılında başlayan ilk Haçlı seferi, başta Türkiye Selçukluları olmak üzere Bizans ve Ermeniler açısından da önemli değişikliklere ve gelişmelere yol açmıştır. Bu değişiklikleri ve gelişmeleri şu şekilde belirlemek mümkündür: Türkiye Selçukluları, başta İznik olmak üzere Marmara, Karadeniz ve Akdeniz sahillerindeki bütün topraklarını kaybederek, İç Anadolu yaylasına çekilmek zorunda kalmışlardır. Artık Türkiye Selçuklu Devleti bir kara devleti haline gelmiştir. Öte yandan Bizans, Türkleri Anadolu'dan atmak veya burada imha etmek şeklinde olan asıl gayesine ulaşamadıysa da, Marmara, Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde tekrar hâkimiyet kurarak, Anadolu politikasında daha etkin rol oynamaya başlamıştır. Haçlılar ise, Türklerin elinden Antakya'yı, Ermenilerin elinden de Urfa'yı alarak, bu şehirler ve çevresinde birer kontluk ve prenslik meydana getirmişlerdir (1098).

Haçlı seferinden asıl kârlı çıkan ise, daha önce Bizans'ın gazabından kaçıp, Toros dağlarına sığınmış olan Ermeniler olmuştur: Türkiye Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı I. Kılıç Arslan ve diğer Türk beylerinin vurdukları darbelerle kayıp vere vere, tabiatın ve iklimin karşısına çıkardığı güçlüklerle boğuşa boğuşa Antakya önlerine perişan bir vaziyette ulaşmış olan Haçlı orduları, burada büyük bir yiyecek sıkıntısı içine düştüler. Bu durumu kendi lehlerine değerlendiren Ermeni beyleri, ellerinde bulunan yiyecekleri Haçlı liderlerine göndererek, onları büyük bir sıkıntıdan kurtardılar. **Bu yardım karşılığında da, Rupen ailesinden Konstantin, 1098 yılında Haçlı liderlerinden baronluk unvanını alarak, Toros dağlarının müstahkem yerlerinde (Vahga=Feke kalesi) Ermeni Baronluğunun temelini attı⁶⁹⁹.**

Konstantin'in yerini alan oğlu I. Thoros da, Bizans yanlısı bir politika güden Hetum ailesi dışında bütün Ermeni ailelerini kendi liderliği etrafında toplayarak, ilk defa Kilikya Ermenileri

⁶⁹⁹ Sempad, 1869: R.H.C., I, 610; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 498; Héthoum, 1869: R.H.C., I, 471; Ersan, 1995: 22, 90.

arasında birliği büyük ölçüde sağladı. Bundan sonra I. Thoros, Haçlıların manevî himayesinden aldığı cesaretle, Toros dağlarındaki müstahkem yerlerinden ovaya inerek, Anazarba'yı ele geçirdi (1110)⁷⁰⁰. Thoros'un asıl amacı, Çukurova'nın bütün şehirlerini ve kalelerini de ele geçirerek, Kilikya (Çukurova) adıyla anılan bu yörede büyük bir Ermeni Baronluğu meydana getirmektir. Fakat onun buna gücü ve ömrü yetmedi. Onun yerini alan oğulları ve torunları onun politikasını devam ettirerek, Tarsus'a kadar bütün Çukurova'ya sahip oldular. Böylece, Haçlı liderlerinin lütfu ve manevî desteği ile Toros dağları ile Çukurova'nın müstahkem yerleri ve şehirlerinde bir Ermeni Baronluğu teşekkül etmiş oldu.

3. Türkleri ve Ermenileri Anadolu'dan Atılmaktan Veya İmha Edilmekten Kurtaran Zafer: Miryokefalon Zaferi (Eylül-1176)

Bizans imparatorları, eski topraklarında, yani Kilikya yöresinde Ermenilerin bir baronluk kurmalarını kabul edemediler. Tıpkı Türkiye Selçuklu Devletine yaptıkları gibi, Ermeni Baronluğunu da ortadan kaldırmak istediler. Kilikya Ermeni Baronluğuna karşı ilk harekete geçen Bizans imparatoru, II. Ioannes oldu: 1137 yılı içinde ordusu ile Çukurova bölgesine gelen İmparator Ioannes, Mersin, Tarsus, Adana, Misis ve Anazarba gibi bölgenin şehirlerini birer birer geri aldı. Ermenilere ait birçok müstahkem yeri ve köyü tahrip ettirdi. Karşı koymayarak kaçıp Feke kalesine saklanan Ermeni Baronu I. Leon'u, oğullarını ve Ermeni prenslerini burada teslim aldı. Hepsini İstanbul'a götürüp hapse koydu⁷⁰¹. Böylece Kilikya Ermeni Baronluğu tamamen ortadan kalkmış oldu.

Ermeni Baronu Leon, İstanbul'da kapatıldığı hapis hane-
de öldü. Oğlu II. Thoros, birkaç yıl sonra hapishaneden kaçarak, gelip tekrar Toros dağlarına yerleşti. Bizans darbesinden

⁷⁰⁰ Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 499; Ersan, 1995: 69.

⁷⁰¹ Kinnamos, 2001: 14 vd.; Niketas, 1995: 14-17; Michel le Syrien, 1905: III, 245; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 374; İbnü'l-Esir, 1987: XI, 56; Urfalı Mateos ve Papaz Grigor'un Zeyli, 1987: 290, 326; Azimî Tarihi, 1988: 59; Sempad, 1869: R.H.C., I, 616; Vahram d'Edesse, 1869: I, 500 vd.; Vardan, 1937: 202; Héthoum, 1869: R.H.C., I, 474; Ostrogorsky, 1986: 350; Kaşgarlı, 1990: 12.

zamanında kaçmak suretiyle hayatlarını kurtarmış olan Ermeni prenslerini ve ailelerini birer birer etrafında topladı. Bizans'a kaptırdıkları şehirlerin ve kalelerin bir kısmını geri alarak, babasının beyliğini yeniden canlandırdı (1144-1147)⁷⁰².

Ermeni Baronu II. Thoros'un Kilikya'da Bizans topraklarını bir daha işgal edip, beyliğini yeniden kurması, Bizans'ın doğu politikasına ağır bir darbe oldu. Ioannes'in yerini alan oğlu Manuel, batıda meşgul olduğu için Ermeni Baronu Thoros'un karşısına Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Mesud'u çıkardı ise de, bu teşebbüsünden istediği sonucu alamadı. Bunun üzerine İmparator Manuel, 1159 yılında Doğu Akdeniz seferine çıkmak zorunda kaldı. Ordusu ile Çukurova'ya gelen Manuel, Ermeni Baronunun işgal ettiği şehirleri ve kaleleri birer birer kurtardı. Ermeni Baronu Thoros, İmparatorun karşısına çıkmaya bile cesaret edemedi; kaçıp Toros dağlarına sığındı. İmparator, Baron Thoros'u yakalayıp bertaraf edebilmek için üzerine birlikler gönderdi. Bu arada sürpriz bir gelişme oldu. Haçlı liderleri bir araya gelip, Thoros'un affını sağladılar. Bunun üzerine Thoros da gelip, İmparatora bağlılığını bildirdi. Fakat bu bağlılığın siyasî bir manevra olduğu, İmparatorun bölgeden ayrılmasından hemen sonra ortaya çıktı. Çünkü Baron Thoros, sözünde durmayarak, tekrar Bizans'a kaptırdığı şehirleri ve kaleleri geri almaya başladı⁷⁰³.

Silâh kuvvetiyle Ermeni Baronluğunu itaat altında tutamayacağını anlayan İmparator Manuel, bu defa Ermenilere karşı politikasını değiştirdi. Gregoryan Ermeni kilisesini, Ortodoks kilisesinin liderliğinde birleştirmek istedi. Fakat inançlarını ve kültürlerini korumakta son derece kararlı olan Ermeni Baronu ve din adamları, buna yanaşmadılar⁷⁰⁴. Böylece Bizans'ın Ermenileri itaat altına almak için son teşebbüsü de işe yaramadı.

⁷⁰² Sempad, 1869: R.H.C., I, 618; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 503 vdd.; Ersan, 1995: 76.

⁷⁰³ Papaz Grigor'un Zeyli, (Urfalı Mateos), 1987: 322-326; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 397 vd.; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 504 vdd; Vardan, 1937: 204; Kinnamos, 2001: 221 vd.; Kaşgarlı, 1990: 12; Ersan, 1995: 79 vd.

⁷⁰⁴ Ersan, 1995: 82.

Bizans, Anadolu politikasında sadece Ermeniler karşısında değil, Selçuklu Türkleri karşısında da başarısızlığa uğradı. İmparator Manuel, son çare olarak Türkiye Selçuklu Devletini yıkmak, Türkleri Anadolu'dan atmak ve bütün Anadolu toprakları üzerinde tekrar hâkimiyet kurmak gayesiyle 1176 yılının ilkbaharında ordusunu harekete geçirdi. Fakat **Miryokefalon** adıyla anılan savaşta Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (1176). Anadolu'yu geri alma ümidini tamamen yitirdi.

Eğer, **Miryokefalon** savaşını Selçuklu Türkleri değil, Bizans kazanmış olsaydı, Anadolu'da sadece Türkler değil, Ermeniler de yaşama imkânı bulamayacaklardı. Dolayısıyla **Miryokefalon** zaferi, hem Türkiye Selçuklu Devletini hem de Ermeni Baronluğunu, Bizans tehdit ve tehlikesinden korumuş ve kurtarmış oldu. Artık bu zaferden sonra Bizans, ne Toros dağlarının güneyine geçebilmiş ve ne de Ermeni Baronluğuna müdahale edebilmiştir.

4. Kilikya Ermeni Baronluğunun Türkiye Selçuklu Devletine Bağlanması ve Metbu-Tâbi İlişkisi

Kilikya Ermeni Baronluğunun Türkiye Selçuklu Devletine bağlanması, Sultan Mesud'un saltanatının son zamanlarında olmuştur. Bu tarihî olay şu şekilde gerçekleşmiştir: Türkiye Selçuklu Devleti, 1143 yılından itibaren Sultan I. Mesud'un şahsında Anadolu politikasında hâkim ve belirleyici bir güç haline gelmişti. Öte yandan, Ermeni Baronluğu, Çukurova'daki Bizans'a ait şehirleri ve kaleleri birer birer ele geçirmeye ve bu arada Selçuklu topraklarına tecavüz etmeye başlamıştı. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Bizans İmparatoru Manuel, batıda meşgul olduğu için Ermeni Baronluğu üzerine bir ordu sevk edemedi. Buna karşılık İmparator Manuel, Bizans'ın ustalaşmış siyasetine başvurarak, rakibinin karşısına bir rakip çıkarmak istedi. Bu düşünce ile Türkiye Selçuklu hükümdarı Mesud'a çok miktarda para göndererek, Ermeniler üzerine bir sefer yapması için Sultanı tahrik ve teşvik etti. Sultan Mesud, İmparatorun tahrik ve teşvikleriyle harekete geçebilecek bir hükümdar değildi. Fakat o da, Ermeni Baronu II. Thoros'un bölgede yayılma siyaseti gütmesinden rahatsız idi. Bunun üzerine

Mesud, 1153 yılında ordusunu harekete geçirerek, Toros dağlarının geçitlerine geldi. Amacı, Ermeni Baronluğunu itaat altına alarak, bölgedeki siyasî istikrarı ve barışı sağlamaktı. Toros dağlarının geçitleri önünde karargâh kuran Mesud, buradan Ermeni Baronu II. Thoros'a bir mektup gönderdi. Sultan bu mektubunda Barona şöyle diyordu: **"Senin memleketini yıkmaya gelmedik. Bize itaat edersen, dostumuz ve oğlumuz olacaksın. İmparator-
dan aldığın yerleri geri ver"**. Sultan Mesud'un bu barışçı tavrı ve dostluk teklifi karşısında son derece memnun olan Baron Thoros, Sultana şu cevabı verdi: **"Size sevinerek itaat ederiz. Çünkü siz, bizim başarılarımızı asla kıskanmadınız. Bize, felâket (yakma, yıkma, yağma) getirmediniz. Fakat ülkemizi İmparatora asla vermeyiz"**. Sultan Mesud, Baron Thoros'un Selçuklu gücü karşısında boyun eğip, tâbi olmasını yeterli gördü ve bir barış antlaşması yaparak geri döndü⁷⁰⁵.

Bu tarihî olay gösteriyor ki, Bizans idaresinin Anadolu'daki politikası baskı ve şiddete dayanmaktaydı. Bu idare, farklı kültürlerle ve inançlara yaşama hakkı tanımamaktaydı. Bu yüzden Ermeniler, aynı dinden olmalarına rağmen Bizans idaresinin sık sık yok etme tehdit ve tehlikesiyle karşı karşıya gelmişlerdir. Daha kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, onların yakma, yıkma, yağma ve yok etme faaliyetleri karşısında zaman zaman ümitsiz ve koku dolu günler yaşamışlardır. Buna karşılık Selçuklu idaresi, yabancı siyasî teşekküllerin barışı bozmamak şartıyla kendi kültürleri ve inançları içinde yaşamalarına karışmamaktaydı. Bu yüzden Selçuklu idaresi Anadolu'nun her yerinde himayesi aranan ve tercih edilen bir idare olmuştur. Nitekim Ermeni Baronu II. Thoros, bu özelliğinden dolayı Selçuklu Devletinin yüksek egemenliğini kabul etmekte ve tanımakta tereddüt etmemiştir.

Kilikya Ermeni Baronluğu Selçuklu egemenliğini memnuniyetle kabul etmesine rağmen, Çukurova'daki Bizans garnizonlarına saldırmaktan ve Bizans topraklarını ele geçirmekten vaz-

⁷⁰⁵ Papaz Grigor'un Zeyli, (Urfalı Mateos), 1987: 307 vd.; Michel le Syrien, 1905: III, 310; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 391; Sempad, 1869: R.H.C., I, 620; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 507; Turan, 1971: 191; Kaşgarlı, 1990: 109.

geçmedi. Bunun üzerine İmparator Manuel, tekrar Selçuklu sarayına bir mektupla birlikte yüklü miktarda haraç göndererek, Mesud'un Ermeni Baronunu cezalandırmasını istedi. İmparator, cezalandırma şeklini de mektubunda şu şekilde belirtmiştir: **"Ermenilere karşı öfkeni teskin etmek için onların kalelerini yık, kiliselerini yak ve memleketlerinin ateşe verilmesini emret"**⁷⁰⁶. Bu sözler, Bizans İmparatorunun Ermenilere karşı tavrını ve politikasını, hiçbir yoruma ihtiyaç duyulmayacak kadar açık bir şekilde göstermektedir. Hâlbuki aynı çağda Selçuklu idaresi biraz yukarıda belirtildiği gibi, bu politikadan tamamen farklı olarak **"himaye ve dostluk"** anlayışına dayanmakta idi.

Ermeni saldırganlığının ileride Selçuklular için de tehlike teşkil edebileceğini düşünen Sultan Mesud, bu meseleyi kökünden halletmek üzere 1154 yılında ordusunu tekrar harekete geçirdi. Toros dağlarını aşp, Çukurova'ya girdi. Misis ve Anazarba gibi bölgenin önemli şehirlerini ele geçirdi. Ermeni Baronu II. Thoros, Mesud'un karşısına çıkmaya cesaret edemedi. Fakat, Sultan Mesud, Selçuklu ordusunda çıkan veba salgını yüzünden seferine devam edemedi; geri dönmek zorunda kaldı⁷⁰⁷.

Sultan Mesud'un bu ikinci Ermeni seferi, sıcakların ve salgın hastalıkların yoğun olduğu yaz ortasına rast gelmiştir. Bu yüzden Sultan Mesud, Ermeniler karşısında değil, baş edilmesi güç doğal âfetler karşısında büyük kayıplar vermiş ve başarısızlığa uğramıştır.

Sultan I. Mesud'dan sonra gelen Türkiye Selçuklu hükümdarları tarafından da zaman zaman Ermeni Baronluğu üzerine seferler düzenlenmiştir. Bu seferler genellikle iki sebebe dayanmıştır. Bunlardan biri, Ermeni ordularının zaman zaman sınır ihlalleri yapmaları ve Selçuklu uçlarında toplanmış olan Türkmenlere saldırmaları, diğeri ise yine Ermenilerin İslâm ülkeleri ile Anadolu arasında işleyen ticaret yollarını sık sık kapatarak, ticareti engellemeleridir.

⁷⁰⁶ Papaz Grigor'un Zeyli, (Urfalı Mateos), 1987: 308 vd.

⁷⁰⁷ Papaz Grigor'un Zeyli (Urfalı Mateos), 1987: 308-310; Michel le Syrien, 1905: III, 311; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 392; Vardan, 1937: 203; Turan, 1971: 191 vd.; Kaşgarlı, 1990: 110; Koca, 20003: II, 147 vd.

Selçuklu Devletinin konar-göçer kitleleri, yani Türkmenler, tıpkı Bizans sınırlarında olduğu gibi, Kilikya Ermeni Baronluğu sınırlarında da yoğun bir şekilde toplanmışlardı. Türkmenler, hayat tarzlarından dolayı belirli sınırlar içinde kalmıyorlardı; sürülerine yeni otlaklar bulabilmek ve daha iyi ekonomik imkânlarla sahip olabilmek için zaman zaman sınırları aşıp, Ermeni Baronluğu topraklarına giriyorlardı. Buna karşılık Ermeni Baronluğu da Türkmenleri cezalandırma yoluna gidiyordu. İşte bu olaylardan biri de Sultan II. Kılıç Arslan'ın saltanatının son zamanlarında meydana gelmiştir. Ermeni Baronu III. Rupen, Türkiye Selçuklu Devleti ile barış halinde olmasına rağmen 1180 yıllarında, Doğu Akdeniz uçlarında bulunan Türkmenlere saldırmış, pek çok esir ve ganimet almıştı. Bunun üzerine Kılıç Arslan, Ermeni Baronluğuna karşı Mısır hükümdarı Selâhaddîn Eyyûbî ile bir ittifak kurdu. İttifak gereğince, Sultan Kılıç Arslan kuzeyden, Selâhaddîn Eyyûbî de güneyden ordularıyla Ermeni topraklarına girdi. Rupen, Türk hükümdarlarına karşı koyamadı. Gönderdiği elçiyle, esirleri geri vereceğini ve savaş tazminatı ödeyeceğini bildirmek suretiyle barış istedi. Türk hükümdarları, Ermeni Baronunun barış talebini kabul ederek geri döndüler⁷⁰⁸.

Baron III. Rupen'in yerini alan kardeşi II. Leon, Batı dünyasının kendilerine duyduğu ilgiden yararlanarak, unvanını **"baronluktan krallığa"** yükseltmek suretiyle Ermeni tarihi açısından önemli bir başarı elde etti. Bu tarihî olay şu şekilde gerçekleşmiştir: Leon, 1193 yılında hile ile Antakya Haçlı Prinkeps'i III. Bohemund'u tutsak almış ve kendisini tâbi hale getirmek suretiyle serbest bırakmıştı. Leon, bu başarıdan aldığı cesaretle, Papa ve Alman İmparatoru VI. Heinrich'e ayrı ayrı başvurarak, kendisinin krallık unvanı ile taçlandırmasını istemiştir. İmparator Heinrich, Doğu Hristiyanlık dünyasında faaliyetlerini ve politikasını Ermeniler vasıtasıyla yürütebilmek için bu fırsatı kendi lehine değerlendirmek istedi. Bunun için hemen Mainz Başpiskoposu başkanlığında Tarsus'a bir heyet

⁷⁰⁸ Şeşen, (İ'madü'd-dîn İsfahânî) , 1971: 271; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 372; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 426; Michel le Syrien, 1905: III, 388.

gönderdi. Bu heyet, Tarsus kilisesinde yaptığı bir törenle Leon'a krallık tacı giydirdi. Böylece, Ermeni Baronluğu, Alman İmparatorunun yüksek egemenliği altına girmek suretiyle Krallığa yükselmiş oldu (1198)⁷⁰⁹.

Burada hemen belirtelim ki, kral unvanını almak, Ermeni liderlerinin siyasî ve askerî güçlerinde hiçbir değişiklik yapmamıştır. Sadece kendi duygu ve düşünceleri açısından onur ve itibarlarını yükseltmiştir.

Unvanını baronluktan krallığa yükseltmek suretiyle elde etmiş olduğu bu prestij ile ilgili başarı, Ermeni Kralı II. Leon'un cesaretini bir hayli artırmıştır. Artık o, Türkiye Selçuklu Devleti'nin zaman zaman geçirdiği siyasî bunalımlardan yararlanarak, Türk topraklarına tecavüzlerde bulunmaya başlamıştır: Sultan II. Kılıç Arslan'ın ülkesini 11 oğlu arasında paylaştırması yüzünden 1189 yılında Türkiye Selçuklu Devletinde ağır bir siyasî bunalım meydana gelmişti. Bu durumdan yararlanan Ermeni Kralı II. Leon, Toros dağlarından inip, Kayseri'ye kadar Selçuklu ülkesini tahrip ve yağma etmiştir. Kardeşlerini bertaraf ederek, Selçuklu ülkesinde otoritesini kuran II. Süleyman-şâh, Ermenileri tekrar Toros dağlarının güneyine atmak ve Ermeni Kralını cezalandırmak üzere 1199 yılında harekete geçti. Ordusu ile Adana'ya kadar ilerledi. Fakat kaynaklarda, bu seferin ayrıntıları, özellikle bu sefer sonucunda tarafların bir antlaşmaya varıp varmadıkları hususunda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Öyle anlaşıyor ki, Süleyman-şâh, bu sefer sonucunda Ermeni Krallığını tekrar Türkiye Selçuklu Devletine tâbi hale getirmiştir. Çünkü, Ermeni

⁷⁰⁹ Sempad, 1869: R.H.C., I, 634 vd.; Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi (Michel le Syrien), 1946: 293; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 511 vd.; Héthoum, 1869: R.H.C., I, 479; Kaşgarlı, 1990: XII, 55-61; Runciman, 1992: III, 78 vd.; Ersan, 1995: 106 vd. Hiçbir şeyi karşılıksız vermeyen Batı dünyası (Papalık), Ermeni Baronu II. Leon'a verdiği "kral" unvanı karşılığında ona şu görevleri yüklemiştir: "Siz Haçlı seferinin yerli şefisiniz. Bunun için sizi kral yaptık. Yanlış fikirlere sapmayın. Bu tacın asla sizin olduğunu zannetmeyin. Memleketinize verdiğimiz krallığın size millî bir gelenek olarak kalacağını düşünmeyin. Bu davranışın Ermeni toplumu ile ilgisi yoktur. Bu şekilde sizi ve halkınızı Haçlılar için, Haçlılar nezdinde görevlendirdik. Haçlılara yardım ediniz, onların öncüsü, kapıcısı olunuz!".

Kralı Leon, bu seferden sonra tâbilik alâmeti olarak Süleyman-şâh adına para bastırmaya başlamıştır⁷¹⁰.

Ermeni kralları, bazen devlet adamı sorumluluğu ve anlayışı ile hareket etmiyorlardı. Onlar, zaman zaman Anadolu ile İslâm ülkeleri arasında işleyen ticaret yollarını kapatmak veya ticaret kervanlarını vurmak suretiyle Selçuklu ekonomisine büyük zararlar veriyorlardı. Buna karşılık Türkiye Selçuklu sultanları da, tâbileri olan Ermeni krallarını cezalandırmak, ticaret yollarını tekrar açıp, güvenliğe kavuşturmak için sefere çıkmak zorunda kalıyorlardı. Böyle olaylardan biri de Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ikinci saltanatı zamanında (1205-1211) meydana gelmiştir: 1205 yılında Türkiye Selçuklu tahtında meydana gelen iktidar değişikliğini kendi lehine değerlendiren Ermeni Kralı II. Leon, Türkiye Selçuklu Devletinin vassallığından ayrılarak, hem Selçuklu uçlarına hem de Halep Eyyûbî topraklarına tecavüzlerde bulunmaya başlamıştı. Onun bu tecavüzlerinden Doğu Akdeniz uçlarında bulunan Türkmenler çok zarar görmüştü. Özellikle, Türkmenlerin büyük kısmı Ermeniler tarafından esir alınmış, malları da yağma edilmişti. Ermeni Krallığının hem Selçuklu hem de Eyyûbî ülkesine saldırıları yüzünden bölgede huzur ve güven kalmamıştı. Dolayısıyla Anadolu ile İslâm ülkeleri arasında kervanlar gidip gelmez olmuş, ticaret durmuştu⁷¹¹. Keyhüsrev, Ermeni Kralını cezalandırmak, tekrar kervan yollarını güvenlik altına almak için 1208 yılında ordusunu harekete geçirdi. Çukurova'nın kilit noktası olan Pertüs kalesini ele geçirip, bölgenin derinliğine doğru ilerlemeye başladı. Selçuklu ordusunun harekâtı karşısında bir hayli korkmuş olan Kral II. Leon, Eyyûbî hükümdarlarının aracılığı ile Keyhüsrev'den özür dileyerek, barış istedi. Sultan Keyhüsrev, **"Müslüman esirleri serbest bırakmak, tazminat ödemek ve Müslümanların topraklarına bir daha saldırıda bulunmamak"** şartıyla Ermeni Kralının barış isteğini kabul etti⁷¹². Böylece, bölge tekrar asayiş ve huzura kavuşmuş, kervan yolları da açılmıştır. Öte yandan, tekrar Tür-

⁷¹⁰ İbn Vâsıl, 1953-60: III, 187; Turan, 1971, 285-287; Morgan, 1981: 199.

⁷¹¹ İbn Vâsıl, 1953-60: III, 170 vd.; İbnü'l-Esir, 1987: XII, 199 vd.

⁷¹² İbn Vâsıl, 1953-60: III, 187; Turan, 1971: 285 vdd.

kiye Selçuklu Devletinin vassalı olan Ermeni Kralı Leon da, Keyhüsrev adına para bastırmak ve Selçuklu sarayına vergi ödemek suretiyle tâbîlik yükümlülüğünü yerine getirmeye başlamıştır.

Ermeni Kralı II. Leon, Türkiye Selçuklu Devletine bağlı bir hükümdar olmasına rağmen, Selçuklu meliklerinin iktidar mücadelesine katılarak, kendi lehine bazı kazançlar elde etmek istemiştir. Meselâ, Leon, Selçuklu meliklerinden İzzeddîn Keykâvus ile Alâeddîn Keykubâd arasındaki iktidar mücadelesinde, Keykubâd'ın yanında yer almıştır. Keykubâd da, Selçuklu tahtına çıkması halinde Leon'a Kayseri şehrini vermeyi vaat etmiştir. Öte yandan Keykâvus, daha başka vaatlerle Leon'u Keykubâd'ın ittifakından ayırarak, ülkesine dönmesini sağlamıştır. Bundan sonra da rakibini bertaraf edip Selçuklu tahtına çıkmıştır⁷¹³.

Leon, İzzeddîn Keykâvus ile barış halinde olmasına rağmen, daha önceki Ermeni baronlarının yaptığı gibi Selçuklu uçlarına saldırıp, kervan yollarını kapatarak, ticareti tekrar engelledi. Bunun üzerine Sultan I. İzzeddîn Keykâvus, 1217 yılı içinde ordusu ile harekete geçti. Ermeni Krallığına ait Çinçin ve Kançin kalelerini birer birer ele geçirdikten sonra Keban kalesinin önlerine geldi. Keykâvus, Melheme ovasında toplanmış olan Ermeni ordusunu ağır bir bozguna uğrattı; Ermeni komutanlarını esir aldı. Fakat, Ermeni ülkesinin her yerini aratmasına rağmen II. Leon'u bulamadı. Keykâvus'un amacı, Selçuklu topraklarına tecavüzde bulunan Ermeni Kralı Leon'u cezalandırmak, kapanmış ticaret yollarını tekrar açmak ve güvenlik altına almaktı. Bunun için kışı Kayseri'de geçirip, ilkbaharda yeni bir sefer düzenlemek niyetindeydi. Keykâvus'un kararlılığı karşısında "zillet yolu"nu tutmaktan başka çaresinin kalmadığını anlayan Leon, gönderdiği elçi vasıtasıyla daha önce vermekte olduğu vergiyi iki katına çıkaracağını ve adına para bastıracağını, istendiği zaman asker göndereceğini bildirerek, Sultan'dan ülkesinin kendisine bağışlanmasını istedi⁷¹⁴. Merhamet dileyen düşmanı daha fazla ezmeyi hükümdarlık ve in-

⁷¹³ Koca, 1997: 22-25.

⁷¹⁴ İbn Bîbî, 1956: 169 vd.; 1996: I, 189 vd.; Müneccimbaşı, 2001: II, 52.

sanlık anlayışı ile bağdaştıramayan Keykâvus, Leon'ı affederrek, onu tekrar vassal bir hükümdar haline getirdi⁷¹⁵. Bundan sonra Sultan Keykâvus, bölgede barış ve güvenliğin sağlandığına dair bir ferman çıkardı. O, memleketin her tarafına gönderdiği bu fermanında özetle; **“iki taraf arasında kavga unsurlarının ortadan kaldırıldığını, iki ülkeye giden yolların tüccarlara ve yolculara açıldığını”** bildirip, **“herkesin gönül rahatlığı içinde işlerinin başına dönmesini”**⁷¹⁶ emretti.

Ermeni Kralı II. Leon'un 1219 yılında erkek çocuk bırakmadan ölümü, Rupen hanedanının sonu oldu. Böylece bu zamana kadar Bizans yanlısı bir politika izleyerek, Rupen hanedanına destek vermeyen Hetum ailesi iktidarı ele geçirdi (1226).

Öte yandan, 1220 yılında Türkiye Selçuklu tahtında da önemli bir değişiklik meydana geldi. Sultan I. İzzeddîn Keykâvus bu yılın başında öldü; yerini kardeşi Alâeddîn Keykubâd aldı. Alâeddîn Keykubâd, Selçuklu hükümdarlarının Ermeni Krallığına karşı güttükleri barışçı politikalarını sürdürmek niyetindeydi. Fakat, Müslüman bir kumaş tüccarının kervanıyla Ermeni arazisinden geçerken soyulması, barışı korumak azminde olan Keykubâd'ı son derece kızdırdı⁷¹⁷. Sultan, bölgede huzur ve güvenliği tekrar sağlamak için komutanlarını harekete geçirdi. Selçuklu komutanları, sahillerden ve Toros dağlarından olmak üzere iki taraftan Ermeni Krallığı arazisine girdiler. 30 kadar kale fethettiler; Körkös ve Ayas dışında bütün Akdeniz sahilini ele geçirdiler. Karşılarına çıkan Ermeni kuvvetlerini arka arkaya yendiler. Yardıma gelen Haçlı kuvvetlerini de bozguna uğrattılar. İktidarın yeni sahibi olan Hetum ailesi, Selçuklu gücü karşısında boyun eğmekten başka çare bulamadı; gerektiği zaman Selçuklu ordusuna asker göndermek, daha önce verilmekte olan vergiyi iki katına çıkarmak, Sultan adına para bastırmak şartıyla barış istedi. Keykubâd, Hetum ailesinin isteğini kabul ederek, Ermeni krallığı ile bir barış antlaşması yaptı (1226)⁷¹⁸.

⁷¹⁵ Sempad, 1869: R.H.C., I, 644 vd.; Héthoum, 1869: R.H.C., I, 483; Savvides, 1981: 130.

⁷¹⁶ İbn Bibi, 1956: 171; 1996: I, 191.

⁷¹⁷ İbn Bibi, 1956: 302; 1996: I, 317.

⁷¹⁸ İbn Bibi, 1956: 334-345; 1996: I, 345-355; Sempad, 1869: R.H.C., I, 645.

Alâeddîn Keykubâd, belirli yükümlülükleri yerine getirmek üzere Ermeni Krallığı ile bir barış antlaşması yaptıysa da, Ermenilere güvenmemekteydi. Bunun için, Moğol istilâsı önünden kaçıp, Anadolu'ya sığınan Türkmen (Oğuz) boylarını Ermeni Krallığı ile olan uç bölgesine yerleştirerek, sınırları bir hayli kuvvetlendirdi. Ermeni Kralı Hetum, Türkiye Selçuklularının Moğollar karşısında uğradığı Köseadağ bozgununa kadar barışı bozucu bir davranışta bulunmadı. Vassallık yükümlüğünü düzenli olarak yerine getirerek, Türkiye Selçuklu Devletine bağlılığını sürdürdü.

Yukarıda verilen bilgilerden ve somut örneklerden çıkan sonuç şudur: Görüldüğü gibi, Bizans İmparatorluğu, Anadolu'da hem Türk devletlerine ve Türklere hem de Ermeni Beyliğine ve Ermenilere karşı daima "yıkma ve imha etme politikası" uygulamıştır. Selçuklu Türkleri, Miryokefalon zaferi ile hem kendilerini hem de Ermenileri Bizans tehdit ve tehlikesinden kurtarmışlardır. Türkiye Selçuklu Devletinin Ermenilere karşı politikası ise, daima "himaye, dostluk ve barış" anlayışı içinde olmuştur. Buna rağmen, Ermeni baronları ve kralları sık sık barışı bozucu davranışlar göstermişlerdir. Bu yüzden Türkiye Selçuklu hükümdarları, Kilikya Ermeni Beyliği üzerine defalarca sefer düzenlemek zorunda kalmışlardır. Onlar, her sefer sonucunda Ermeni ordularını yenip, teşkilâtlarını çöktürtilerse de, bölgedeki Ermeni Beyliğini ortadan kaldırmayı ve topraklarını ilhak etmeyi hiçbir zaman düşünmemişlerdir. Barışı ve düzeni sağlayıp, Ermeni iktidarını tekrar vassal hale getirmekle yetinmişlerdir. Ermeni hanedanı üzerindeki "babalık ve himaye politikaları"nı da Köseadağ savaşına kadar kesintisiz sürdürmüşlerdir.

5. Köseadağ Bozgunundan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti ve Ermeni Krallığının Durumu

Selçuklu ordusunun 1243 yılında Moğol ordusu karşısında uğradığı Köseadağ bozgunu, Türkiye Selçuklu Devleti için bir daha altından kalkamayacağı ağır bir darbe olmuştur. Bu bozgun sonucunda Türkiye Selçuklu Devleti, bir daha kurtulmak üzere Moğol hâkimiyeti altına girmiştir. Moğollar, Türkiye

Selçuklu Devletini ve Anadolu Türk halkını, gittikçe ağırlaştırdıkları vergiler altında ezmişlerdir; Anadolu'nun bitip tükenmez servet kaynaklarını sonuna kadar sömürmüşlerdir. Bu dönemde, Selçuklu iktidarını elinde tutan devlet adamları, birer işgal komiseri gibi çalışmışlardır. Moğol İlhanlı hükümdarının isteklerini yerine getirmekten başka bir şey yapamamışlardır. Öte yandan, bazı Selçuklu ve Türkmen beyleri, Moğol hâkimiyetine son vermek ve Türk istiklâlini kurtarmak için zaman zaman mücadeleye geçtilerse de, güçlerini birleştirip, Moğolların karşısına birlik hâlinde çıkamadıkları için başarılı olamamışlardır. Kaynakların ifadesi ile **“bu çöküş, feryat ve zillet devri”**, Selçuklu iktidarının kendi içinde tükenişine kadar devam etmiştir (1308).

Ermeni Krallığına gelince, Moğolların Köseadağ galibiyeti, Ermeni Kralı Hetum'a bulunmaz bir fırsat gibi görünmüştür. Hemen Türkiye Selçuklu Devletinin vassallığından ayrılıp, Moğol İlhanlı Devletinin hâkimiyeti altına girmiştir. Hetum, bununla da kalmamış, Moğol iktidarının gözüne girebilmek için Selçuklu Sultanının itibarına ağır bir darbe vurmuştur: Köseadağ bozgununun yarattığı korkudan dolayı Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in aile efradı Konya'yı terk edip, Halep'e gitmek istemişti. Hetum, bu Selçuklu kafilesini Ermeni arazisinden geçerken tutuklattı. Daha da kötüsü, Sultanın aile efradını Moğollara teslim ederek, Selçuklu ailesine ağır bir ihanette bulundu⁷¹⁹.

Ermeni Kralı Hetum'un bu hareketi, hiç kuşkusuz, tarihin ve tarihçilerin mazur görebileceği bir hata değildi. Nitekim bu çirkin olay, sadece Selçuklu ailesini değil, devrin tarihçilerini de son derece rahatsız etmiştir: Özellikle, Süryanî tarihçisi Ebû'l-Ferec, bu olayı, **“menfur ve iğrenç bir hareket”** olarak nitelendirmek suretiyle tepkisini göstermiştir⁷²⁰. Çağdaş Ermeni tarihçisi Simpat da, Hetum'un bu davranışından bir hayli utanmış olmalı ki, bu gönderme işinin Moğolların tehdidi ile gerçekleştiğini söyleyerek⁷²¹, bu çirkin hareketi hafifletmeye çalışmıştır.

⁷¹⁹ İbn Bibî, 1956: 536; 1996: II, 79; Kaşgarlı, 1990: 68 vd.

⁷²⁰ Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 542 vd.; Genceli Kirakos, 1942: 51.

⁷²¹ Sempad, 1869: R.H.C., I, 649.

1243 yılından sonra Selçuklu vassallığından ayrılmak, yani efendi değiştirmek, Ermeni Krallığına pek fazla bir şey kazandırmamıştır. Ermeni Kralı Hetum, Moğolların başlangıçta Hristiyanları koruyan Müslümanları ezen politikalarından yararlandıysa da, sonra durum değişmiştir. Tıpkı Türkiye Selçuklu sultanları gibi Ermeni kralları da Moğolların ağır vergileri altında ezilmiştir. Ayrıca, Ermeni kralları, Moğolların Anadolu'da istihbarat ajanları gibi çalıştılsa da, ellerine bir şey geçmemiştir.

Türkiye Selçuklu Devletinin Köse dağ bozgunundan sonra içine düştüğü zaaf, Ermeni saldırganlığını bir hayli azdırmıştır. Fakat bu defa Ermeni Krallığının karşısına Türk topluluğunun en dinamik unsuru olan Türkmenler ile Mısır Memlûkleri çıkmıştır. Sultan I. Alâeddîn Keykubâd tarafından Ermenek ve Karaman (Larende) gibi uç merkezlerine yerleştirilmiş olan Türkmenler, Karamanoğulları beylerinin liderliğinde teşkilâtlanarak, Ermeni saldırganlığını durdurdukları gibi, karşı saldırıya geçmişlerdir. Öte yandan, Ayn-ı Calut savaşında (1261) Moğolları yenen ve 1268 yılında da Antakya Haçlı Prinkepsliğini ortadan kaldıran Memlûkler Devleti, Ermeni Krallığını güneyden sıkıştırmaya başlamıştır.

Ermeni Krallığı, sadece Ereğli, Ermenek ve Karaman taraflarındaki uçlarla değil, Maraş, Malatya, Ayntab (Gaziantep) ve Antakya tarafında oluşan uçlarla da sarılmış durumdaydı. Özellikle, Malatya ve Maraş civarındaki ova ve ormanlarda "Ağaçeri" adıyla anılan büyük bir Türk topluluğu bulunmaktaydı. Ayntab ile Gazze arasındaki hat üzerinde de, Türkmenlerin "Bozok ve Üçok" koluna mensup boylar yaşamaktaydı. Her iki Türk topluluğunun da hedefi Kilikya Ermeni Krallığı idi. Devrin kaynaklarında "40 bin çadırılık" büyük bir topluluk olarak belirtilen Türkmen boyları ve oymakları⁷²², bazen kendi kuvvetleriyle, bazen de Memlûkler Devletinin ordularıyla Ermeni Krallığı üzerine seferler ve akınlar düzenlemeye başlamışlardır.

Öte yandan, XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hetum ailesinin iktidarında derin çatlaklar belirmeye başlamıştır. İktidar mücadelesinden dolayı krallar, Ermeni beyleri ve aileleri

⁷²² Sümer, 1970: I, 45.

üzerindeki hâkimiyetlerini ve kontrollerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Diğer taraftan, krallık üzerine yapılan her Memlûkluk seferi, Ermeni arazisinden ve şehirlerinden devamlı birer büyük parça alıp götürmüştür. Bu yerlere, Memlûkluk ordusuyla birlikte hareket eden Türkmenler yerleşmiştir. Türkmenler bölgede kuvvetlenirken, Ermeni Krallığı devamlı zayıflamış ve küçülmüştür. Artık, sürekli gerilemiş ve düşüş yaşayan Ermeni iktidarı, kendi içinde tükenme noktasına gelmiştir. Kilikya Ermeni tacı, 1342 yılında Kıbrıs Lusignan hanedanına geçmiştir. Artık bir addan ibaret olan Kilikya Ermeni Krallığı, Memlûkluk Devletinin 1375 tarihinde vurduğu son darbe ile tarihten silinmiştir.

Türkmenlerin Bozok koluna mensup “Bayat, Avşar ve Beydili” gibi boyları Elbistan, Maraş ve çevresinde Dulkadiroğulları Beyliğini; Üçok koluna mensup “Yüregir, Kınık, Bayındır ve Salur” gibi boyları da, Adana merkez olmak üzere Ramazanoğulları Beyliğini kurarak, bu bölgeyi tamamen Türk vatani haline getirmişlerdir. Böylece, Kilikya adı unutulmaya, yerini de “Çukurova” adı almaya başlamıştır. Artık, XV. yüzyıldan itibaren Türk ve Arap kaynaklarda bölgenin adı hep “Çukurova” olarak zikredilmiştir. XV. yüzyılda Çukurova’yı ziyaret eden Fransız gezgini *Bertrandon de la Broquier*, bölgenin tamamen Türkmenlerle dopdolu olduğunu belirtir⁷²³.

6. Selçukluların İdareleri Altındaki Yabancı Soydan ve İnançtan Unsurlara Karşı Tutumu

Burada konuya son vermeden önce, Selçukluların, idareleri altında yaşayan yabancı soydan ve inançtan unsurlara karşı tutumunu da belirtmemiz gerekiyor: Yukarıda da değinildiği gibi, Anadolu’da yapılan Türk fetihlerine ve burada kurulan Türkiye Selçuklu Devletine karşı yerli halkın tutumu daima olumlu olmuştur. Zira yerli halk, Bizans’ın kötü yönetiminden, tahammülü aşan vergi yüklerinden, Rumlaştırma ve Ortodokslaştırma siyasetinin ağır baskısından tamamen kurtulmuştur. Buna karşılık Türklerin inançlara ve kültürlere

⁷²³ Turan, 1971: 512.

saygılı idarelerinde toprağa, adalete, hürriyete, vergi muafiyetine, huzura ve emniyete kavuşmuştur⁷²⁴.

Anadolu'da Ege, Marmara, Karadeniz ve Akdeniz sahillerinin büyük bir kısmı hariç tutulursa, Türkler kısa sürede bu ülkenin her yerinde nüfus ve kültür bakımından hâkim ve üstün duruma gelmişlerdir. Özellikle, büyük şehirlerde Anadolu'yu terk etmeyip de yerinde kalan yerli halk ile Türkler, yan yana yaşamaya başlamışlardır. Bütün tarihî kayıtlar gösteriyor ki, **Türklerle yerli halk arasında soy, kültür ve din farklılığından kaynaklanan hiçbir sorun yaşanmamıştır**⁷²⁵. Daha kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerle yerli halk arasında pek nadir görülen düşmanlık ve anlaşmazlıkların hiçbiri, dinî ve etnik sebeplerden kaynaklanmamıştır. Zira Türkler, başka soydan, başka kültürden insanlara karşı daima kendi dinlerinde ve siyasetlerinde mevcut olan hoşgörü ile davranmışlar, onların iç barışı bozmamak şartıyla kendi inanç ve gelecekleri içinde yaşamalarına hiç karışmamışlardır. Hangi inançtan olursa olsun din adamlarına büyük saygı göstermişler, hatta zamanına göre çok ileri bir anlayışla bazı kiliseleri vergiden muaf tutmuşlardır. Halbuki aynı çağda, Bizans idarecilerinin gözünde özellikle Gregoryan Ermeniler ve Süryanîler **"sapık inançlı bir topluluk"** olarak mahkûm edilmiş bulunuyordu. Bu yüzden Bizans idaresi, Ermenilere daima tahammülsüzlük ve aşırı bir taassupla yaklaşmıştır⁷²⁶.

Türkiye Selçuklu sultanları, çıktıkları seferlerde zaman zaman yerli halktan belirli bir kitleyi bir yerden alıp, başka bir yere göçürmüşlerdir. Bundan maksat, karşı tarafı ekonomik bakımdan zayıflatmak, buna karşılık kendi ülkelerine yeni çiftçi kazandırmak ve böylece üretimi ve devlet gelirlerini artırmaktı. Çünkü Türkiye Selçuklu Devletinin ilk yıllarında ziraat yapan nüfusu pek az idi.

Batılı tarihçilerden bazıları, kaynakların açık ve kesin ifadelerine rağmen, Türkiye Selçuklu sultanlarının bu faaliyetleri-

⁷²⁴ Koca, 2003: II, 41; Kaşgarlı, 1990: 105; Umar, 1998: 216 vd., 221.

⁷²⁵ Köprülü, 1972: 139; Umar, 1998: 203.

⁷²⁶ Koca, 2003: II, 30; Umar, 1998: 23 vd.; 101 vd.

ni kasıtlı olarak yanlış yorumlamışlardır. Hâlbuki Selçuklu sultanları, yerli halkı göçürüp, kendi memleketlerine yerleştirirken hiç kimsenin hayatına ve hürriyetine dokunmamışlar. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylememiz gerekirse, onlara esir ve köle muamelesi yapmamışlar. Tarihin belgeleri arasında bu hususta birçok somut örnek bulunmaktadır. Bu örneklerden biri de şudur: Bizans İmparatoru, Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ilk saltanat döneminde (1192-1196), Konya'dan İstanbul'a mal götüren tüccarları tutuklayıp, mallarını ellerinden almak suretiyle Selçuklu ticaretine ağır bir darbe vurmuştu. Bunun üzerine Keyhüsrev, misilleme olarak ordusu ile Batı Anadolu'ya girmiş; Menderes havzası boyunca geniş bir akın hareketinde bulunduktan sonra, yöredeki yerli halkın bir kısmını Selçuklu ülkesine göçürmüştür. Sultan, Menderes havzasından toplayıp getirdiği köylüleri beşer bin kişilik gruplara ayırıp, her bir grubu Akşehir ve çevresindeki köylere yerleştirmiştir. Her aileye konut, arazi, tarım âleti ve tohumluk buğday dağıtmıştır. Kendilerini toparlayabilmeleri ve tekrar üretici olabilmeleri için de bu çiftçileri beş yıl vergiden muaf tutmuştur. İmparator, zararı telafi edip, Selçuklu Devleti ile bir antlaşma yapınca, Sultan da göçürdüğü yerli halkın yurtlarına dönmelerine izin vermiştir. Bu ailelerden hiçbirini geri dönmediği gibi, onlara sağlanan imkânları duyan yerli halktan birçok aile daha Selçuklu ülkesine göç etmiştir⁷²⁷.

Bundan sonraki durum ne olmuştur? Burada hemen belirtelim ki, bu kitle yörede asırlarca kendi inanç ve kültürünü koruyarak, huzur içinde yaşamıştır. Ancak, bu kitle, İstiklâl savaşından sonra Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan arasında yapılan nüfus mübadelesi antlaşması sonucunda, yöreden alınıp Yunanistan'a göçürülmüştür.

Selçuklu sultanlarının yabancı soydan ve inançtan kitlelere karşı erdemli tutumlarını, Türk fetih faaliyetleri sırasında da açık bir şekilde görmek mümkündür: Türk fetih anlayışına göre, kuşatılan şehirlerin ve kalelerin halkına teslim olma çağrısında bulunmak, Türk hükümdarlarının hiçbir zaman

⁷²⁷ Turan, 1971: 240; Niketas, 1835: 656 vd.

ihmal etmedikleri bir Türk-İslâm geleneği idi. Kuşatılanlar, bu teklifi kabul etsinler veya etmesinler, fetihten sonra hayatları bağışlanır, malları ellerinden alınmaz, şehirlerinde kalmalarına izin verilir, kültürlerine ve inançlarına dokunulmazdı. Teslim olma şartları arasında ise, din değiştirme, yani İslâm dinini kabul etme gibi bir hüküm hiçbir zaman yer almazdı. Burada hemen belirtelim ki, bu anlayış ve uygulama, sadece Türklere özgü idi. Başka milletlerde bu davranışın bir benzerini görmek mümkün değildir⁷²⁸.

Selçuklu devlet adamlarının kurdukları müesseselerde verilen hizmetlerde de, soyu ve dini farklı olan insanlar arasında hiçbir ayırım gözetilmemiştir: Selçuklu devlet adamları, servetlerinin bir kısmını ayırarak, ticaret yolları üzerinde, genellikle birer günlük mesafelerde (35-40 km), yaz-kış devamlı hizmet veren birçok kervansaray inşa etmişlerdir. Tüccarlar ve yolcular, soy ve din farkı gözetilmeksizin, zengin-fakir, hür-köle demeden herkes üç gün bu kervansaraylarda bedava misafir edilmiştir. Hastalananların tedavisi ücretsiz yapılmış, ilâçları parasız verilmiş, ayakkabıları bedava tamir edilmiş ve hayvanlarına da karşılıksız bakılmıştır. Ayrıca, büyük kervansaraylarda, yolcuların temizlik ihtiyaçları için hamamlar, ibadet etmeleri için de, mescitler inşa edilmiştir⁷²⁹.

Bu tür müessese (kervansaray ve han) ve hizmet anlayışı, hiç şüphesiz, ileri ve yüksek bir kültürün sonucudur. Selçuklular, bu ileri ve yüksek kültür anlayışlarıyla Türkiye tarihine etkili ve kalıcı damgalarını vurmuşlardır. Yine bu tür müessese ve hizmet anlayışı, Türklerden başka milletlerde ve devletlerde hiç görülmemiştir.

Selçuklular, liyakati (lâyık olma) esas alarak, asıl başarıyı idarî alanda göstermişlerdir. Onlar, özellikle, din ve soy farkı gözetmeksizin devlet kadrolarını bütünüyle halka açmışlardır. Yetişmiş, yetenekli, zeki ve çalışkan olan kişileri, inancına ve soyuna bakmaksızın idarî kadrolarda istihdam ederek,

⁷²⁸ Koca, 2005: 172.

⁷²⁹ Turan, 1946: X, 483 vdd.; Köymen, 1992: 19 vd.; Sümer, 1962: 222 vd.; Koca, 1996: 468; Koca, 2003: II, 222.

devlet-halk bütünleşmesini sağlamışlardır. Böylece toplum-daki soy ve inanç farkını kaldırıp, sosyal hareketlilik (social mobility) yaratmışlardır. Bu hususta, sadece konumuz çerçevesinde kalarak, birkaç örnek verelim: 1214 yılında Sinop'u fetheden Sultan I. İzzeddîn Keykâvus, şehirde Selçuklu askerî, idarî ve dinî teşkilâtını kurup, yeni tayinler yapmıştır. Bu cümleden olarak, şehrin valiliğini, Hristiyan tacirlerle iyi ilişkiler kurabileceğini göz önüne alarak, Ermeni asıllı **Hetum** adında birine vermiştir⁷³⁰. Aynı şekilde Sultan I. Alâeddîn Keykubâd da, liyakatini göz önüne alarak, Sinop'ta kurulmuş olan Selçuklu donanmasının başına **Ermeni Hayton'u** getirmiştir⁷³¹. Selçuklu sultanları, her iki Ermeni'ye de görev verirken, hiç şüphesiz, onların soyuna ve inançlarına değil, sadece idaredeki yeteneklerine bakmışlardır.

Tarihî kayıtlara göre, Sinop donanmasının başında bulunan Hayton, bölgede Bizans donanmasının tecavüzlerine karşı Selçuklu sahillerini korumada, özellikle Selçuklu Devletinin Suğdak seferinde başarılı ve faydalı hizmetler vermiştir⁷³². Fakat, Selçuklu devletinin hizmetindeki her Ermeni kökenli görevliden aynı başarılı ve faydalı hizmet görülmemiştir. Hatta bunlardan bazıları, Selçukluların karşılaştığı güç durumlarda, karşı taraf ile işbirliği yaparak, ihanet etmiştir. Meselâ, Antakya şehri, Ermeni kökenli dönme **Firuz'un** ihaneti sonucunda Haçlıların eline geçmiştir⁷³³. Moğollar Kayseri şehrini aynı şekilde, yani **İğdişbaşı Hajik oğlu Hüsâm'ın** ihaneti sayesinde düşürmüşlerdir ki, o da Ermeni kökenli bir dönme idi⁷³⁴.

Yukarıda verdiğimiz kısa bilgiden çıkan sonuç şudur: Anadolu'daki Ermeni Baronluğu ve Krallığı toprakları dışında, Selçuklu topraklarında, özellikle Selçuklu şehirlerinin bazılarında az da olsa bir miktar Ermeni yaşamıştır. Ermeniler bu şehirlerde, Selçuklu iktidarının yerli halka sağladığı hürriyet ve barış ortamından yararlanarak, kendi kültürleri ve inançlarında

⁷³⁰ Cahen, 1968: 123; Cahen, 1988: 72; Savvides, 1981: 129.

⁷³¹ Turan, 1971: 360.

⁷³² Turan, 1971: 360 vd.

⁷³³ Koca, 2003: II, 84.

⁷³⁴ İbn Bibî, 1956: 529; 1996: II, 74.

hiçbir kısıtlamaya ve sıkıntıya düşmeksizin emniyet ve huzur içinde yaşamışlardır. Onların, bazı Selçuklu şehirlerinde kiliseleri, pazarları (Ermeni Pazarı), hanları (Ermeni hanı), meyhâneleri ve gayri menkulleri olmuştur. Türklerle aralarında, etnik ve dinî farklılıktan kaynaklanan hiçbir problem yaşanmamıştır. Bu hususta, istisna teşkil edebilecek tek bir olay bile yoktur. Türkler, farklı soydan ve dinden her insanla olduğu gibi Ermenilerle de daima iyi ilişkiler ve uyum içinde olmuşlardır. Türk devletlerinin ve idarecilerinin farklı soydan ve dinden insanlara karşı davranışları ve politikaları, tarihte böyle olmuştur; bugün de böyledir; gelecekte de böyle olacaktır.

Tarihî gerçek budur; ama burada ister istemez insanın aklına şöyle bir soru gelmektedir: Türkler, Müslüman olup, İslâm ülkelerinde hâkimiyet kurduktan sonra Anadolu'yu fethederek, bu ülkeyi bir Türk vatanı haline getirmemiş olsalardı, bugün Anadolu'da hangi devlet ve millet bulunacaktı? Bugün özellikle tarihî gerçekleri kasıtlı olarak saptıran Ermenilerin akıbeti ne olacaktı? Bu hususta uzun uzun düşünmeye ihtiyaç yoktur. Bu soru ve soruların cevabı şudur: Bugün Anadolu'da Bizans devleti ve tamamen Ortodoks olan bir Rum milleti bulunacaktı. Anadolu'daki hiçbir etnik unsur ve cemaat de bugüne ulaşamayacaktı. Çünkü Bizans, mezhep ideolojisine dayanan bir devlettir. Anadolu'daki bütün etnik unsurları ve farklı Hristiyan mezhep mensuplarını ya tamamen Ortodokslastırıp Rumlaştıracaktı, ya da tamamen ortadan kaldıracaktı. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, bugün Anadolu'da bulunan bütün etnik unsurlar ve dinî cemaatler, varlıklarını tamamen Türklere borçludurlar.

the first of these is the fact that the
 second of these is the fact that the
 third of these is the fact that the
 fourth of these is the fact that the
 fifth of these is the fact that the
 sixth of these is the fact that the
 seventh of these is the fact that the
 eighth of these is the fact that the
 ninth of these is the fact that the
 tenth of these is the fact that the
 eleventh of these is the fact that the
 twelfth of these is the fact that the
 thirteenth of these is the fact that the
 fourteenth of these is the fact that the
 fifteenth of these is the fact that the
 sixteenth of these is the fact that the
 seventeenth of these is the fact that the
 eighteenth of these is the fact that the
 nineteenth of these is the fact that the
 twentieth of these is the fact that the
 twenty-first of these is the fact that the
 twenty-second of these is the fact that the
 twenty-third of these is the fact that the
 twenty-fourth of these is the fact that the
 twenty-fifth of these is the fact that the
 twenty-sixth of these is the fact that the
 twenty-seventh of these is the fact that the
 twenty-eighth of these is the fact that the
 twenty-ninth of these is the fact that the
 thirtieth of these is the fact that the
 thirty-first of these is the fact that the
 thirty-second of these is the fact that the
 thirty-third of these is the fact that the
 thirty-fourth of these is the fact that the
 thirty-fifth of these is the fact that the
 thirty-sixth of these is the fact that the
 thirty-seventh of these is the fact that the
 thirty-eighth of these is the fact that the
 thirty-ninth of these is the fact that the
 fortieth of these is the fact that the
 forty-first of these is the fact that the
 forty-second of these is the fact that the
 forty-third of these is the fact that the
 forty-fourth of these is the fact that the
 forty-fifth of these is the fact that the
 forty-sixth of these is the fact that the
 forty-seventh of these is the fact that the
 forty-eighth of these is the fact that the
 forty-ninth of these is the fact that the
 fiftieth of these is the fact that the
 fifty-first of these is the fact that the
 fifty-second of these is the fact that the
 fifty-third of these is the fact that the
 fifty-fourth of these is the fact that the
 fifty-fifth of these is the fact that the
 fifty-sixth of these is the fact that the
 fifty-seventh of these is the fact that the
 fifty-eighth of these is the fact that the
 fifty-ninth of these is the fact that the
 sixtieth of these is the fact that the
 sixty-first of these is the fact that the
 sixty-second of these is the fact that the
 sixty-third of these is the fact that the
 sixty-fourth of these is the fact that the
 sixty-fifth of these is the fact that the
 sixty-sixth of these is the fact that the
 sixty-seventh of these is the fact that the
 sixty-eighth of these is the fact that the
 sixty-ninth of these is the fact that the
 seventieth of these is the fact that the
 seventy-first of these is the fact that the
 seventy-second of these is the fact that the
 seventy-third of these is the fact that the
 seventy-fourth of these is the fact that the
 seventy-fifth of these is the fact that the
 seventy-sixth of these is the fact that the
 seventy-seventh of these is the fact that the
 seventy-eighth of these is the fact that the
 seventy-ninth of these is the fact that the
 eightieth of these is the fact that the
 eighty-first of these is the fact that the
 eighty-second of these is the fact that the
 eighty-third of these is the fact that the
 eighty-fourth of these is the fact that the
 eighty-fifth of these is the fact that the
 eighty-sixth of these is the fact that the
 eighty-seventh of these is the fact that the
 eighty-eighth of these is the fact that the
 eighty-ninth of these is the fact that the
 ninetieth of these is the fact that the
 ninety-first of these is the fact that the
 ninety-second of these is the fact that the
 ninety-third of these is the fact that the
 ninety-fourth of these is the fact that the
 ninety-fifth of these is the fact that the
 ninety-sixth of these is the fact that the
 ninety-seventh of these is the fact that the
 ninety-eighth of these is the fact that the
 ninety-ninth of these is the fact that the
 hundredth of these is the fact that the

== XV. MAKALE ==

OĞUZ KAĞAN DESTANININ TÜRK KÜLTÜR TARİHİ BAKIMINDAN DEĞERİ

(The Importance of the Epic of Oguz Kagan
In Terms of Turkish Cultural History)

Giriş

Tarihçiler, eski Türk tarihinin kaynaklarını genel olarak 1-) Şifahî (Sözlü) Haberler, 2-) Yazılı Haberler, 3-) Buluntular ve Kalıntılar olmak üzere üç kısma ayırmışlardır. Hem Türk tarihinin hem de Türk kültürünün en önemli edebî mahsulleri, hiç kuşkusuz yazıya geçinceye kadar nesilden nesile aktarılmak ve tekrarlanmak suretiyle hafızalarda korunmuş olan şifahî haberlerdir. Çeşitli şifahî haberler vardır. Bunları şu şekilde belirlemek mümkündür: 1-) Mitler (mythe), 2-) Destanlar (épopée), 3-) Menkıbeler (geste), 4-) Efsaneler (légende), 5-) Masallar (fable), 6-) Fıkralar (anecdote), 7-) Atasözleri (proverbe), 8-) İlâhîler (poésie divine, musique divine) ve Dualar (prière).

Uzun süre hafızalarda korunmuş olan bu edebiyat mahsulleri, devrin yazarları tarafından halk ağzından derlenip yazıya geçirilmek suretiyle kalıcı hale getirilir. Şifahî haberler, tamamen uydurma ve hayal mahsulü olmayıp genellikle tarihî bir olaya ve temele dayanır. Fakat bunların hiçbirinde, tarihî gerçek bir olayda olduğu gibi belirli bir zaman ve mekân yoktur. Zaten bu haberler, toplumun tarihine dair bilgi vermek amacını gütmeyiz. Bunlar, daha çok ait olduğu toplumun duygularını, düşüncelerini, tasavvurlarını, elemlerini, arzularını, ideallerini, geleneklerini, evren ve dünya hakkındaki görüşlerini, inançlarını, hayat tecrübelerini, yani bütünüyle kültür-

lerini yansıtır. Bundan dolayı şifahî haberlerin hemen hemen hepsi, kültür tarihleri için son derece önemli birer kaynaktır.

Şifahî haberlerin içinde destanların özel bir yeri vardır. Destan kavramını; “doğal âfetler, katliamlar, felâketler, fetihler, savaşlar, istilâlar, göçler ve büyük kahramanlıklar gibi toplumun hemen hemen tamamını ilgilendiren ve hafızalarda iz bırakan olayları ve gelenekleri kozmik ve mitolojik unsurlarla süsleyerek lirik bir dille anlatan eserler” şeklinde tanımlamak mümkündür.

Çok eski ve parlak bir maziye sahip olan Türklerin bir değil, birçok destanı olmuştur. Fakat bu destanların hiçbirisi, zamanında derlenip yazıya geçirilmediği için tam değildir; ancak bunlar tarihin kaynak kitapları arasında parçalar ve özetler hâlinde bulunmaktadır. Müstakil olarak yazıya geçirilmiş olan **Oğuz Kağan Destanı** ile **Dede Korkut Hikâyelerinden** her ikisi de eksiktir. Bu hususta sadece **Manas Destanı** bir istisna teşkil etmektedir.

Türk destanlarının en önemlisi, hiç kuşkusuz “**Oğuz Kağan Destanı**”dır. Bu destan, çok eski ve parlak bir geçmişe sahip olan, büyük devletler kurarak tarihte önemli rol oynayan, siyasî ve millî varlığını günümüze kadar koruyup gelen büyük Türk topluluğu Oğuzlara (Türkmenler) aittir.

Oğuz Kağan Destanının günümüze ulaşmış iki versiyonu bulunmaktadır. Bunlardan biri Uygur harfleriyle Türkçe yazılmış “**İslâm öncesi versiyonu**”⁷³⁵, diğeri ise Farsça kaleme alınmış “**İslâmî versiyonu**” dur. Türk kültür tarihi bakımından Oğuz Kağan Destanının İslâm öncesi versiyonu İslâmî versiyonuna göre daha üstün bir değer taşır. Zira onun en önemli özel-

⁷³⁵ Türklerin Oğuz Kağan Destanı türünden İslâm öncesi bir destanları (Ulu Han Ata Bitikçi) daha vardı. Bu destan, 750 yılında Horasan’daki Emevî iktidarına son veren Ebû Müslim Horasanî’ye atalarından kalmıştır. Ebû Müslim’in çok değer verdiği ve yanından hiç ayırmadığı bu destan, Abbasî döneminde hem Farsçaya hem de Arapçaya çevrilmiştir. Memlûkler devri Türk tarihçisi et-Devâdârî, bu destanın Arapça tercümesini görmüş ve eserine destanın kısa bir özetini kaydetmiştir. Fakat bu destanın ne aslı ve ne de Arapça ile Farsça tercümeleri bugüne kadar ortaya çıkmıştır (Ercilasun, 1986: 13 vd.; Koprman, 2009: 115-172 (Prof. Dr. Reşat Genç Armağanı); Tamir, 2008: 636-642 (Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı)).

liğı, büyük ölçüde yabancı kültürlerin etkisinden uzak ve orijinal bir destan olmasıdır. Dolayısıyla destanın bu versiyonunda, atlı-göçebe Türk'ün evrenin yaratılışı ile ilgili (kozmik) düşüncelerini, mitolojik tasavvurlarını, inançlarını, hayat tarzını, geleneklerini ve dünya görüşünü saf ve yalın bir şekilde görmek mümkündür⁷³⁶. Hâlbuki aynı destanın İslâmî versiyonunda, yabancı kültürlerin etkisi çok fazladır. Üstelik bu versiyonda olaylar aklîleştirilmiş ve hatta destana bazı gerçek tarihî bilgiler de ilâve edilmiştir. Böylece bu versiyonun özellikle son kısımları, popüler bir halk tarihi hâline getirilmiştir. Zaten destanın İslâmî versiyonunu kaydeden Reşîdeddîn de eserinin (Câmiü't-Tevrâhî=Dünya Tarihi) bu kısmına “**Tarih-i Oğuzân ve Türkân**” (Oğuzların ve Türklerin Tarihi) adını vermek suretiyle bu rivayetleri tarihî bir gerçek gibi değerlendirmiştir.

Destanın İslâm öncesi versiyonunda; Oğuz Kağanın doğumu, çocukluğu, gençliği, kavmini tehdit eden vahşi bir hayvandan kurtarışı, evlenişi, çocuklarının olması, hükümdarlığa yükselişi, dünyanın fethine çıkması, bu fethi tamamladıktan sonra yurduna dönmesi ve yurdunu oğulları arasında paylaştırması gibi faaliyetler ve olaylar, destan mantığı içinde basit, yalın, açık ve kısa ifadelerle tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerde, destan kahramanı olan Oğuz Kağanı ve faaliyetlerini olağanüstü hâle sokan bir idealleştirme söz konusudur. Fakat bu idealleştirme hayali düşüncelere değil, yaşanan gerçek olayların ve gösterilen faaliyetlerin sembollerle anlatılan ifadelerine dayanır. Bu ifadelerde (söylem) de abartma ve yüceltme gibi bir anlayış yoktur.

Ayrıca burada, hemen sorulması ve cevaplandırılması gereken bir soru bulunmaktadır. O da şudur: Türklerin, destana konu olan bu büyük hükümdarı kimdi? Bu soruya yazılı belgeler vasıtasıyla cevap vermek şimdilik mümkün olamamaktadır.

⁷³⁶ Oğuz Kağan Destanının “İslâmî öncesi versiyonu”nun değerini artıran bir diğer özellik de şudur: İslâm öncesi versiyonun başlangıç katmanı, Türklerin kozmik düşüncelerine dayandırılarak anlatılmıştır. Dolayısıyla Türklerin tarih sahnesine çıkışları, evrenin yaratılışına kadar geriye götürülmüştür. Hâlbuki aynı destanın İslâmî versiyonu, Hz. Nuh ve özellikle Türklerin İslâm dinine girmeleriyle, yani Karahanlı katmanı ile başlatılmıştır. Bu yüzden destanın İslâmî versiyonundaki Oğuz Hanın hayatının ilk dönemlerinin tarihî temelini, ilk Müslüman melik olan Karahanlı Satuk Buğra Hanın hayatı ve faaliyetleri oluşturmuştur.

Ancak **Büyük Hun Şan-yü'sü Mete'nin** (Boğatır=Bahadır) hayat ve faaliyetlerinin birçoğu destandaki Oğuz Kağanın hayat ve faaliyetleriyle tam bir benzerlik ve paralellik göstermektedir. Fakat Mete, fetihlerinde Orta Asya'nın dışına pek fazla çıkmamış, özellikle batıda Aral Gölünü aşmamıştır. Hâlbuki destandaki Oğuz Kağan, Orta Asya dışında Çin, Slav, Roma, Mısır ve Hindistan gibi büyük ülkeler fethetmiş bir hükümdardır. Öyle anlaşıyor ki, Türklerin Mete'den çok önce, yani İskit (Saka) çağında yaşamış ve dünya fethini gerçekleştirmiş büyük bir hükümdarları vardı⁷³⁷. Destanın çekirdeği büyük bir ihtimalle bu hükümdar zamanında atılmış olmalıdır. Bu çekirdeğin üzerine de Mete'nin hayat ve faaliyetleri ile onun idarî ve askerî teşkilâtı eklenmiştir. Bu eklemeler, destanın tespit edildiği XIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Destana en son eklenen unsur ise, Oğuzların boy teşkilâtlarıdır. **Bu duruma göre, destana İskitlerden Oğuzlara kadar bütün Türk tarihinin ve kültürünün özü ve özeti gözüyle bakmamız gerekmektedir.** Türk tarihinin bu özü ve özetinin içinde de en çok dikkati çeken tema, Hun ve Oğuz Türklerine ait katmanlardır. Ayrıca destanda, Göktürk ve Uygur dönemlerine ait önemli kültür unsurları da dikkati çekmektedir. Meselâ Oğuz Kağanın bilge danışmanı **"Uluğ Türük (Türk)"** ile **"kurt motifi"**, Göktürkleri temsil eden birer kültür unsurudur. Çünkü Türk adı, ilk defa Göktürklerle ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır⁷³⁸. **"Kurt motifi"** de bütün Türklerin hafızasına, Göktürkler vasıtasıyla yerleşmiştir. Öte yandan Oğuz Kağanın kendisini **"Uygurların Kağanı"** olarak tanıtmaması ve annesinin adının **"Ay Kağan"** olması da Uygur döneminin etkisini göstermektedir. Zira Uygurlar, Maniheizme girmeleriyle **"ay"**a birinci derecede bir önem atfetmişlerdir.

⁷³⁷ Adını bilmediğimiz bu büyük Türk hükümdarı, büyük Saka kahramanı *Alp Er Tonga* (Afrasyab) olabilir mi? Kanaatimizce bu hükümdar Alp Er Tonga olamaz. Çünkü Alp Er Tonga, Saka-Pers mücadelesi sırasında Pers hükümdarı Kirus tarafından pusuya düşürülüp öldürülmüştür. Hâlbuki destandaki Oğuz Kağan, dünya fethini tamamladıktan sonra sağ-salim yurduna dönmüş ve ülkesini oğulları arasında paylaştırmıştır (Bu hususta ayrıca bkz. Ögel, 1971: 10 vd.).

⁷³⁸ Koca, 2010: 54-59.

İlâlbuki eski Türk inancında “ay” değil, “gök ve gün (güneş)” birinci derecede bir öneme sahip idi⁷³⁹.

Ayrıca Oğuz Kağanın ordusunu oluşturan büyük Türk topluluklarından “Kıpçaklar, Karluklar, Kalaçlar ve Kanglılar” da destanda yerlerini almışlardır. Üstelik bu Türk toplulukları, belirli sahalarda uzman olduklarını göstermişler, Oğuz Kağanın karşılaştığı problemleri çözmek suretiyle onun başarılı olmasında başlıca rol oynamışlardır.

Bu kısa girişten sonra, şimdi Oğuz Kağan Destanının İslâm öncesi versiyonunu Türk kültür tarihi bakımından ele alıp değerlendirebiliriz. Fakat burada hemen belirtelim ki, destanın başlangıç, orta ve sonuç kısımlarının eksik olması, hikâyenin bütünlüğünü pek fazla etkilemese de bu değerlendirmede karışımıza ciddî bir güçlük çıkarmaktadır. Hâlbuki destanın başlangıç kısmında, Oğuz Kağanın babasına ve atalarına⁷⁴⁰, sonuç kısmında da Oğuz Kağanın ölümüyle ilgili yas ve yoğ törenine, hatta onun ölümünden sonra hâkimiyetin ve hükümdarlığın kime ve nasıl geçtiğine dair önemli bilgiler yer almış olacaktı. Bu eksiklik, aynı destanın İslâmî versiyonu ve diğer destanlarla kısmen tamamlansa bile, İslâm öncesi versiyonunun bütünü üzerinde tam ve sağlıklı bir değerlendirme yapmayı ister istemez olumsuz olarak etkileyecektir. Ayrıca belirtelim ki, bu değerlendirmede uygulayacağımız yöntem, destanda sembollerle ifade edilmiş olan düşüncelerin ve olayların gerçek tarihî temellerini bulmak ve bunları açıklamaya çalışmak şeklinde olacaktır. Fakat burada hemen itiraf edelim ki, destanî unsurlara ve sembollere anlam bakımından açıklık ve kesinlik kazandırmak öyle kolay bir iş değildir. Nitekim kılı kırk yaran ve ince eleyip sık dokuyan tarihçiler bile bu hususta henüz kesin bir şey söyleyememişlerdir.

⁷³⁹ Ögel, 1971: 129.

⁷⁴⁰ Oğuz Kağan Destanının İslâmî versiyonunda Oğuz Hanın dip atası, Nuh peygambere ve onun oğlu Yafes'e dayandırılmıştır.

1-) Hayat Tarzı

Oğuz Kağan Destanı, bütünüyle Orta Asya'daki bozkır sahanın ürünüdür. Türkler, yerleşik hayata geçmeden önce Orta Asya'da uzun bir süre “konar-göçer” bir hayat yaşamışlardır. Orta Asya'daki tabiat ve iklimin zorladığı konar-göçer hayat, kışlak ile yaylak arasında düzenli gidip gelme şeklinde geçiyordu. Bu hayat tarzına “atlı-göçebe” hayat da denmiştir. Atlı-göçebe hayat tarzında ekonomi, büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Bu ekonominin temel unsurunu at ve koyun oluşturunuyordu. At ve koyun da sürüler halinde beslenmekteydi. At sürüsüne “yılkı” denmekteydi. Bazı Türk ailelerinin vadiler dolusu “yılkı”ları ile sayısı yüz binlere ulaşan koyun sürüleri vardı⁷⁴¹. At, sürü sahibine saygınlık ve üstünlük, koyun da zenginlik ve refah sağlamaktaydı.

Kaşgarlı Mahmûd'un belirttiği gibi, kuş için kanat ne ise Türk için de at o idi. Büyük sürülerin sevk ve idaresi, hayvanların bir arada tutulması ve korunması, otlakların önceden belirlenmesi ve elde tutulması, sürülere her mevsimde taze ot ve su bulunup verimin artırılması gibi bozkır ekonomisi için gerekli bütün işler, zamanın en süratli vasıtası olan at sâyesinde yapılabilmekteydi. Öte yandan, geniş sahalara ve birçok topluluğa birden hükmedebilmek de ancak at ile mümkün olabilmekteydi. Daha doğrusu Türklerde devlet, at üzerinde kurulmakta ve at üzerinde yönetilmekteydi.

Türkler, at sayesinde akıncılık yapmışlar, yerleşik hayat yaşayan ve ekincilik (ziraat) yapan kavimler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır⁷⁴². Çünkü atlı-göçebe hayatın en önemli faaliyetlerinden biri de akıncılık idi. Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisi, Türklerin geçinmeleri için tamamen yeterli olmamaktaydı. Bundan dolayı onlar, ekonomilerinin eksikliğini ya ticaret yoluyla ya da savaşlar ve akınlar yoluyla temin etmek zorunda kalıyorlardı. Düşmanın birikmiş servetini elinden almak, yani ganimet (doyumluk) elde etmek, Türkleri

⁷⁴¹ İbn Fazlan Seyahatnâmesi, 1975: 41. Göktürk kahramanı Köl-tigin öldüğü zaman geride 4 bin at bırakmıştır (Orhun Âbideleri, 1973: 31, 76).

⁷⁴² Kaplan, 1979: 26.

yavaş yavaş akın yapmaya özendirmiş ve alıştırmıştır. Böylece savaşmak ve akın yapmak, Türklerin hayatında gittikçe önemli bir yer tutarak, sonunda bir devlet geleneği hâline gelmiştir. Çünkü savaşlar ve akınlar, konar-göçer toplumun ekonomik eksikliğini ve ihtiyacını giderdiği gibi başındaki devlet başkanına da hem maddî güç hem de itibar sağlamaktaydı. Böylece devlet başkanının idare ettiği kitleler üzerinde otoritesi yükselmekte ve hâkimiyeti artmaktaydı. Bu hususta **Yusuf Has Hâcib**'in ünlü siyaset kitabı **Kutadgu Bilig**'de devlet başkanına “**vur, al, dağıt**” gibi bir tavsiyede bulunulmuştur. Bu sözün anlamı şudur: Düşman ile savaş, elindeki birikmiş servetini al ve halka dağıt⁷⁴³. Görüldüğü gibi, bu tavsiyeden güdülen gaye, akın vasıtasıyla toplumun ekonomik bakımdan eksikliğini tamamlayarak, onu bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmaktır. Çünkü ganimet elde etmek, besicilikle kıt-kanaat geçinmek zorunda olan konar-göçer toplum için bir bakıma zenginlik ve refah demektir.

Her kültür, kendisini koruyacak ve varlığını devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe Türk kültürünün ideal insan tipi, “**cesur** (yüreglig=yürekli) ve **kahraman** (alp)” insandı. Zira atlı-göçebe hayat süren eski Türk toplumu, tehlikeler ve güçlüklerle dolu doğal bir çevre içinde yaşıyordu. Üstelik bu hayat tarzında savaşlar ve akınlar, hayatta kalabilmek ve hayatı devam ettirebilmek için âdeta zorunlu, hatta kaçınılmaz bir faaliyetti. Hâl böyle olunca, hem toplum hayatında hem de devlet hayatında cesur ve kahraman insanlara son derece ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü tehlikeler ve güçlükler, onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde alt edilebilmekteydi. Akınların ve savaşların zafere ulaştırılması da, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde mümkün olabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, devletin ve toplumun kaderi, büyük ölçüde cesur ve kahraman insanların gösterecekleri başarıya bağlıydı.

⁷⁴³ Yusuf Has Hacıb, 1974: b. 2052, 2053, 2279.

Oğuz Kağan, atlı-göçebe hayat tarzının ve kültürünün ideal insan tipini temsil eder⁷⁴⁴. Destanın, kısa ve özet bilgileri arasında bu hayat tarzının temel faaliyetlerini görmek mümkündür. Bunlar; **avcılık, besicilik ve akıncılık gibi faaliyetler**dir. Bu faaliyetler, Türk insanına her türlü şartlara dayanabilen ve uyum sağlayabilen sağlam bir vücut ve ruh yapısı kazandırmıştır: Destan kahramanı olan Oğuz, çocukluktan kurtulup gençlik çağına ulaştınca, konar-göçer toplumun her ferdi gibi avcılık yaparak, sürü (yılık) besleyerek ve akın faaliyetlerinde bulunarak, bedenlen ve ruhen güçlü bir yiğit olmuştur. Oğuz Kağanın gençlik çağında yaşadığı bu hayatın bir benzerini büyük Hun hükümdarı Mete'nin gençlik çağında da görmek mümkündür. Mete, M.Ö. 176 tarihinde Çin imparatoriçesine yazdığı mektupta çocukluk ve gençlik hayatından bahsederken, **"Irmaklar ve göller arasında doğdum; geniş yaylalarda sığırlar ve atlar arasında büyüdüm; kendimi sık sık sınır boyla-**

⁷⁴⁴ Türklerde belli bir kahraman tipi vardı. Onun en başta gelen özelliği *cesur, atak ve cömert* (tuzu ve ekmeği bol) olmasıydı. Düşmana üstün gelmek ve ona hâkim olmak, kahramanın en büyük tutkusuydu. Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmûd'un dediği gibi Türk kahramanı zekâsıyla, cesaretiyle ve maddî kuvvetiyle *"yavuz düşmanı ya geri döndürür ya da ona boyun eğdirirdi"*. Direnmediği müddetçe, onu imha etme ve ortadan kaldırma gibi bir yola başvurmazdı.

Kahramanlar için kendi hayatlarının fazla bir değeri ve önemi yoktu. Devlet ve toplum yararına hayatlarını feda etmek, onlar için en büyük erdem sayılırdı. Türk toplumunda hiçbir çıkar kaygısı gütmeksizin kendi hayatlarını tehlikeye atan, hatta feda eden insanlara büyük değer ve önem verilmekte, onlara karşı büyük sevgi ve hayranlık duyulmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde *"kahramanlık kültü"* (kahraman kişilere büyük saygı ve hayranlık duyma) vardı.

Zafere susamışlık, ölümü küçümseme, zayıfa ve muhtaca yardım etme, haksızlığa ve zulme karşı gelme, kahramanların en önemli özelliği idi. Onların en büyük ödülleri ise, savaşlarda ve akınlarda tükettikleri ömrü şanlı bir ölümle sonlandırmaktı. Fakat kahramanların ölümü, bütün milleti derin bir yasa boğmaktaydı. Özellikle millete, devlete, vatana hizmet yolunda can veren kahramanların arkasından günlerce yas tutulmakta, gözyaşı dökülmekteydi. Mezarlarının başına da *"yazıtlar* (bengü taş/kaya= ölümsüz taş) ve *balballar*" diktirilerek, hatıraları ebedileştirilmekteydi. Çünkü onlar, milletlerinin övünç kaynağı idiler. Öyle ki, onların hayat ve faaliyetleri üzerinde, daha sağlıklarından itibaren kahramanlık şiirleri ve destanlar düzülmekteydi. Bu şiirler ve destanlar da *"bahşılar"* ve *"ozanlar"* (halk şairleri) tarafından düğünlerde, bayramlarda ve yas törenlerinde kopuz eşliğinde son derece içli ve duygulu nağmeler hâlinde söylenmekteydi. Böylece, bir taraftan kahramanlar onurlandırılmakta, diğer taraftan da toplumda yeni kahramanların çıkması teşvik edilmiş olmaktaydı. Çünkü her Türk genci kendi idealinin örneğini onların hayatında görmekteydi (Koca, 2010: 81 vd).

rında buldum” demiştir⁷⁴⁵. Görüldüğü gibi Mete’nin, hükümdar oğlu ve hatta veliaht olması, onun hayatında hiçbir değişiklik yapmamıştır. Diyebiliriz ki, Mete’nin çocukluk ve gençlik hayatı herhangi bir Hun çocuğunun ve gencinin hayatından pek farklı değildir. Hatta her Hun çocuğu gibi onun da çocukluk yıllarında “koyunlara binip kuşlara, gelinciklere ve farelere ok atarak”⁷⁴⁶ ilk talimlerini yapmış olduğu muhakkaktır.

Oğuz; “avcılık, besicilik ve akıncılık” yaparak kendisini yetiştirmiş, yiğit bir cengâver (urungu=savaşçı) olmuştur. Başka bir deyişle avcılık, besicilik ve akıncılık faaliyetleri, onu hayata ve hayatın güçlüklerine karşı maddeten ve manen (bedenen ve ruhen) hazırlamıştır. Bu sırada onun mensup olduğu toplum, vahşi bir hayvan (gergedan⁷⁴⁷) tarafından tehdit edilmektedir. O, kendisini toplumunun geleceğinden sorumlu saymış ve kimsenin bir talebi bulunmamasına rağmen bu vahşi ve tehlikeli hayvanı öldürmeye karar vermiştir. Zira Oğuz, kendisine ve silâhlarına son derece güvenmektedir. Fakat yine de o, bu işi yaparken maddî kuvvetinden çok aklını ve avcılık tecrübesini kullanmıştır: Oğuz, önce belirli bir yere çeşitli avlar koyarak, vahşi ve tehlikeli hayvanı bu yere çekmiş ve buraya alıştırmıştır. Bundan sonra o, silâh kullanmaktaki yeteneğini kullanarak, bu vahşi hayvanı öldürmüştür. Türk toplumu tarafından takdirle karşılan bu başarı, hiç kuşkusuz Oğuz’un kendisine olan güvenini bir hayli artırmıştır. Daha da önemlisi bu büyük başarı, onda üstünlük ile iktidar duygusu ve tutkusu yaratarak, onun ideallerini büyütmüş, ufkunu da son derece genişletmiştir. Böylece o, içinde bulunduğu toplumun liderliğine ve hükümdarlığına yükselmiştir. Burada Oğuz’u motive eden duygu

⁷⁴⁵ De Groot, 1921: 72.

⁷⁴⁶ Németh, 1982: 34; De Groot, 1921: 3. “Die Kinder können Hammel oder Schafe reiten, spannen Bogen und schießen Vögel, Wiesel und Ratten; grösser geworden schießen sie Füchse und Hasen, die zur Ernaehung dienen”.

⁷⁴⁷ Destanda bu vahşi hayvanın ismi “ka’at (qiät, kıyand)” şeklinde yazılmış, resmi de verilmiştir. Anlamı, “at vücutlu, geyik başlı, tek boynuzlu masal hayvanı” dir. Bu hayvanın destanda verilen resmi ise, gergedana benzemektedir. Kelimenin kökeni ve anlamı hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Pelliot, 1995: 23-25; Ögel, 1971:137 vd. Ögel’e göre, bu kelimenin aslı Sanskritçe “ganda” olup gergedan anlamına gelmektedir.

ve düşünce, sıradan ve normal bir insanın üstesinden gelemeyeceği ve yapamayacağı bir işi, onun çıkıp başarmış olmasıdır.

Bilindiği gibi, büyük Hun hükümdarı Mete'nin hayat ve faaliyetleri, büyük ölçüde Oğuz Kağan Destanına yansımıştır. Destanın bu kısmında sembollerle anlatılan olayın gerçek tarihî temelini, Mete'nin babasına karşı kendi birliğini (tümen) eğitmesi ve babasını bir darbe ile ortadan kaldırması gibi olaylar teşkil etmiştir. Mete'nin birliğini bir darbe için eğitmesi, Oğuz'un vahşi hayvanı öldürebilmek için bir yere alıştırtmasının, yine Mete'nin babasını bir darbe ile bertaraf etmesi de Oğuz'un vahşi hayvanı silâhıyla öldürülmesinin yerini almıştır. Bu duruma göre, destandaki vahşi hayvan, yani gergedan, tıpkı Mete'nin babası gibi düşmanı temsil etmiştir.

Oğuz, artık konar-göçer Türk toplumunun lideri ve hükümdarıdır. Fakat o, bununla yetinmez, bütün dünyanın da hükümdarı olmak ister. Bu husustaki kararını, **“Ben Uygurların Kağanıyım; yeryüzünün dört köşesinin”⁷⁴⁸ de Kağanı olsam gerektir**” ifadesiyle açıklar.

Görüldüğü gibi, Oğuz Kağanın, dünya fatihi olmak gibi belirli bir gayesi ve planı vardır. O, bu gayesini ve planını gerçekleştirebilmek için ordusunu derhal harekete geçirir. Ordusuna hedef olarak da **“dakı (daha) müren dakı taluy”** sözü ile ırmakları (müren) ve denizleri (taluy=okyanus) gösterir. Çünkü eski çağlarda, ülkelerin doğal sınırını çizen ırmaklar, göller ve denizlerdi. Dünyanın sınırlarını belirleyen de büyük denizler, yani okyanuslardı. Oğuz Kağana, faaliyetlerinde yardımcı olacak ve onu hedefine ulaştıracak önemli bir vasıta vardı. O da, göçebe hayatın temel unsuru olan attı. **Çünkü uzun mesafeler, ancak onunla kat edilir (aşılır); akınlar onunla yapılır; düşman onunla basılır; ülkeler onunla fethedilir; kavimler onunla itaat altına alınır ve idare edilirdi.** Böylece Oğuz Kağanın hayatı, birbirini takip eden seferler, akınlar ve savaşlarla geçer. Başka bir deyişle savaşlar ve akınlar birbirini izler. Âdeta bir savaş ve akın bitmeden yeni bir savaş ve akın başlar. Düşmana hazırlanma ve tedbir alma imkânı verilmez. Hiçbir engel Oğuz

⁷⁴⁸ Bu hususta gerekli açıklama için bkz. Dipnot 19.

Kağanı durduramaz; hatta onun hızını kesemez. Burada hayata hâkim olan duygu ve düşünce, “**kuvvet, hareket ve sürat**”tir. Hayatın amacı ise, “**yenmek ve hükmetmek**”tir. Artık Oğuz Kağanın durmaya, dinlenmeye ve düşünmeye bile vakti yoktur. Bir ülkenin fethinden diğer ülkenin fethine geçer. Hiçbir yerde gereğinden fazla kalmaz. Bütün bu faaliyetler, Oğuz Kağanın gayesine ulaşmasına, yani onun dünya fethini tamamlamasına kadar devam eder. Sonunda Oğuz Kağan, dünya fethini tamamlar ve göçebe hayat için önemli olan büyük ganimetlerle yurduna geri döner⁷⁴⁹. Artık o, yorulmuş ve yaşlanmıştı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Oğuz Kağan, hükümdarlık hayatının hemen hemen tamamını, kahraman bir savaşçı olarak seferde ve akınlarda geçirmiştir. Burada hemen şu hükme varmak mümkündür: Atlı-göçebe Türk hayatının büyük bir kısmı seferler, akınlar ve savaşlarda geçmekte idi. Fakat Oğuz Kağan Destanını kaydeden ozan, bu savaşların ve akınların ayrıntısına pek fazla girmemiştir. Ancak o, bu olaylardan bazı sahneleri, destana canlı ve hareketli levhalar hâlinde yansıtmaktan da geri durmamıştır. Meselâ Oğuz Kağan, Etil nehri kenarında öyle müthiş bir savaş yapmıştır ki, bu nehir, ölen düşmanların kanıyla kıpkırmızı olmuştur.

2-) Kozmogoni Anlayışı

Eski toplulukların, kâinat (evren) ile canlı-cansız bütün varlıkların yaratılışına dair sembollerle anlattıkları bazı düşünceleri ve tasavvurları olmuştur. Bu düşüncelere ve tasavvurlara bilim dilinde “**kozmogoni**” denmiştir. Türklerin, evrenin ve canlıların yaratılışı ile ilgili ilk düşünceleri, Oğuz Kağan Destanına da yansımıştır. Meselâ Oğuz Kağanın evlendiği hanımlar ve bu hanımlardan doğan çocuklara verdiği isimler, evrenin

⁷⁴⁹ Ünlü Alman şairi ve düşünürü Goethe, “*Her millet ve fert, çağına uygun âlet ve vasıtalarla sahip olduğu ve ona uygun şekilde düşündüğü oranda çağına etki edebilir*” demiştir. Goethe’nin yapmış olduğu bu tespit, Oğuz Kağanın karşılaştığı güçlükleri kolayca bertaraf edip dünya fethini başarıyla gerçekleştirmiş olmasının sırrını, bize tam olarak açıklamaktadır. Çünkü Oğuz Kağan, kendisini amacına ulaştıracak hem çağın şartlarına uygun âlet ve vasıtalarla hem de büyük bir ideal ve düşünceye sahip bir hükümdardı. Üstelik onun ufku da bütün dünyayı içine alacak kadar geniştir.

yaratılışına dair bize sağlam ipuçları vermektedir: **Oğuz**, önce gökten inen ışığın içindeki bir kızla evlenir ve üç oğlu olur. Bunlara **Gün**, **Ay** ve **Yıldız** isimlerini verir. Bundan sonra Oğuz, göl ortasındaki ağaç kovuğundan çıkan bir kızla evlenir ve bu hanımından da üç oğlu olur. Bu çocuklara da **Gök**, **Dağ** ve **Deniz** adlarını verir. Burada iki temel unsur ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri gün, ay ve yıldızın içinde bulunduğu “uzay”, diğeri gök, dağ ve denizden oluşan “yeryüzü”dür. Oğuz’un ilk hanımı ve ondan doğan çocukları uzayı, ikinci hanımı ve ondan doğan çocukları da yeryüzünü temsil etmektedir. Bu duruma göre, önce güneş, ay ve yıldızların içinde bulunduğu uzay (macro-cosmos) yaratılmıştır. Bu yaratılışta Gök Tanrı başlıca rol oynamıştır. Bundan sonra gökyüzünün, dağların ve denizlerin içinde bulunduğu yeryüzü, yani dünya (micro-cosmos) yaratılmıştır. Bu yaratılışta da “Yer-Su Ruhları”nın rolü ve etkisi vardır⁷⁵⁰.

Türk kozmogoni anlayışı sadece destanlara değil, tarihin başka kaynaklarına da yansımıştır. Özellikle Göktürk Yazıtlarında, Oğuz Kağan Destanına sembollerle yansımış olan Türk kozmogonisinin daha açık ve net bir şeklini görmek mümkündür: Meselâ, Göktürk Yazıtlarında evrenin ve canlıların yaratılışı, “Üstte gök, altta yağız yer ve ikisinin arasında kişiyoğlu yaratılmış” ifadesiyle belirtilmiştir. Bu duruma göre, önce uzay, sonra yeryüzü, daha sonra da insan yaratılmıştır.

Destanda, Oğuz Kağanın annesinin adı (Ay Kağan) ile ilk eşinden olan çocuklarının adları (Gün, Ay, Yıldız), tamamen kozmik âlemden seçilmiştir. Bunun sebebi, kozmik âlemin (uzay) desteğini ve himayesini kazanmaktır. Çünkü güneş, ay ve yıldız gibi büyük gök cisimleri, yeryüzündeki hayatı belirleyici bir rol oynamaktaydı.

Görüldüğü gibi, gökten inen ışığın ve bir ağaç kovuğunun içinden çıkan hanımlar, Türklerin kozmik tasavvurlarının birer sembolü idi. Bu sembollerin gerçek hayattaki anlamı ise, tamamen farklı idi. Kanaatimizce, bu semboller, eski Türk toplumundaki iki büyük ve güçlü kabileyi temsil etmekteydi.

⁷⁵⁰ Ercilasun, 1986: 11, 15.

Oğuz Kağan da bu iki kabileden birer eş almak suretiyle onların gücünü ve desteğini kazanmıştır. Nitekim bütün Türk hükümdarları da iktidarlarını ve askerî güçlerini artırabilmek için hep böyle yapmışlardır.

3-) Gök Tanrı İnancı

Eski Türk dini, “Gök Tanrı” (Kök Tengri) inancına dayanıyordu. Bu, tek Tanrılı bir inanış idi. Türk inancının merkezine oturtulmuş olan “Gök Tanrı”, evrenin ve bütün canlıların yaratıcısı durumundaydı. Başta insan olmak üzere bütün canlılar onun iradesine bağlıydı. Hayatı o düzenlemekteydi. Ancak, ondan dilekte bulunulabilmekteydi. Hâkimiyet ve hükümdarlık da onun başışıyla gerçekleşmekteydi⁷⁵¹. Kısaca söylemek gerekirse, onun her şeyde rolü ve etkisi vardı. Dolayısıyla herkes, tamamen ona karşı sorumluydu. Bu duruma göre başta hükümdar olmak üzere her insan, görevini tam ve başarıyla yaptığı zaman, Tanrıya olan sorumluluğunu yerine getirmiş olmaktadır.

Gök Tanrı inancının bu özelliklerini Oğuz Kağan Destanında da görmek mümkündür. Meselâ Oğuz, büyüüp gençlik çağına gelince, Tanrıya yalvararak, ondan bir dilekte bulunur. Bunun üzerine Tanrı, Oğuz’a iki eş verir. Bunlardan biri gökten inen bir ışığın içinden çıkan kız, diğeri de gölün ortasındaki ağaç kovuğundan çıkan kızdır. Bunlardan biri gökyüzünü, diğeri de yeryüzünü temsil etmektedir. Eski Türk inancına göre, evlenmek ile güçlü olmak arasında sıkı bir bağlantı var. Çünkü Oğuz, bu kızlarla evlenmek suretiyle göğün ve yerin gücünü kendisinde toplamış olur. Böylece o, Tanrı başışı olan bu güç (siyasî iktidar=kut) sayesinde hem hükümdar olur hem de

⁷⁵¹ Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmûd’a göre Tanrı, XI. yüzyılda dünya hükümdarlığını ve hâkimiyetini Türklere vermiştir. O, gözlemlerine dayanarak, bu hususta aynen şöyle der: “Tanrının devlet (kut=siyasî iktidar) güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı, onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hükümdar yaptı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi”.

dünya fethini gerçekleştirip bütün ülkeler ve kavimler üzerinde hâkimiyet kurar.

Oğuz'un hükümdar olmasında ve yaptığı fetihlerle dünya hâkimiyetini kurmasında olduğu gibi, hükümdarlığı ve hâkimiyeti oğullarına bırakmasında da Tanrının rolü vardır. Bu durum, Oğuz Kağanın dünya fethini tamamlamasından sonra bilge bir kişi olarak kendisine daima yol gösteren **Uluğ Türük**'ün gördüğü rüyada açıkça görülmektedir: Uzun süren dünya fethi Oğuz Kağanı yormuş ve yıpratmıştır. Artık o, yükünü oğulları arasında paylaştırıp hayatının son günlerini dinlenmek ve huzur içinde geçirmek istemektedir. Fakat hayatın acı gerçeği olan ölüm, ona, kendisinden sonraki sorumluluğunu hatırlatır. Bunun üzerine o, oğullarından birini tahta aday olarak belirlemeye ve hazırlamaya karar verir. Bu husustaki seçimi ve tercihi de, her zaman yaptığı gibi Tanrının takdirine ve iradesine bırakır. Tanrının takdiri ve iradesi de kendisini pek fazla bekletmez: Oğuz Kağanın bilge danışmanı Uluğ Türük, bir gün rüyasında "bir altın yay" ile "üç gümüş ok" görür. Altın yay, dünyanın üzerinde ve bütününü kaplayacak şekilde gün doğusundan gün batısına kadar uzanmış bir vaziyettedir. Gümüş oklar ise, uçları kuzeye çevrilmiş bir durumdadır. **Bunlardan "altın yay" hâkimiyeti ve hükümdarlığı, "gümüş oklar" da tâbi olmayı temsil eder**⁷⁵². Böylece Tanrı, Uluğ Türük'ün rüyası

⁷⁵² "Yay ve ok", bizzat Selçuklu beylerinin üzerlerinde, paralarında ve tuğralarında Oğuz Türklerinin sembolü olarak kullanılmaya devam etmiştir. Meselâ Selçuklu beylerinden Arslan Yabgu, 1025 yılında Gazneli hükümdarı Sultan Mahmûd ile görüşmeye gelirken ve Tuğrul Bey de 1038 yılında Nişabur şehrini teslim alırken "omuzlarında gerilmiş bir yay ile kemerlerinin altına sokulmuş üç ok" bulunduğu halde dikkati çekmişlerdir (Ravendî, 1957: I, 87-89; Reşideddîn Fazlullâh, 1960: II, 7-9; Köymen, 1989: I, 79-86; Beyhakî, 1371: 732. "Bişter zırhı puş û kemânî be zeh kerde daşt der bazı efkende u se çûbe tîr der miyan zede û selâh tamam berdaşte"). Ok ve yay işaretleri Tuğrul Bey ve onu takip eden Selçuklu Sultanlarının bastırdıkları paraların üzerinde de yer almıştır (Alptekin 1971: III, 435-593). Öte yandan ilk Selçuklu tuğrası da, Oğuz Türklerinin sembolü olan "ok ve yay" işaretinden ibaretti. Tuğrul Bey, Halifeden aldığı unvanları "yay" işaretinin içine yazdırarak, tuğraya yeni bir mahiyet ve muhteva kazandırmıştır (Ebû'l-Ferec, 1945: I, 298, 305; Cahen, 1943-1945: 167-172). Ayrıca Bizans İmparatoru, Pasinler yenilgisinden sonra (1048) Tuğrul Bey ile anlaşabilmek için Emevîler zamanından kalan camiye onartıp, mihrabına Oğuz Türklerinin sembolü olan "ok ve yay" işaretlerini koydurmuştur (Ebû'l-Ferec, 1945: I, 305).

vasıtasıyla iradesini ve mesajını Oğuz Kağana ulaştırmış olur. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, Tanrı, Oğuz Kağandan sonra hâkimiyetin ve hükümdarlığın hangi oğullarına verileceğini, hangi oğullarının da onlara tâbi olacağını “altın yay” ve “gümüş oklar” vasıtasıyla kendisine göstermiştir. Uluğ Türük, bu rüyayı Oğuz Kağana anlatır ve “**Gök Tanrı düşümde ne verdiyse gerçek olsun. Tanrı bütün dünyayı senin soyuna bağışlasın**” şeklinde bir dilekte bulunur. Bundan sonra, Uluğ Türük’ün rüyasında gördüğü durum gerçekleşir: Oğuz Kağan, “altın yay” ile “gümüş oklar”ı bulmaları için oğullarını ava çıkarır. Av, onlar için bir bakıma nasiplerini bulmak için bir vasıtaadır. Bunlardan **Gün, Ay ve Yıldız** adlı oğulları avdan “**bir altın yay**”, **Gök, Dağ ve Deniz** adlı oğulları da “**üç gümüş ok**” bulmuş olarak geri döner. Bundan sonra Oğuz Kağan’ın yapacağı iş bellidir. O, ülkesinin doğu tarafını **Gün, Ay ve Yıldız** adlarını taşıyan oğulları arasında, batı tarafını da **Gök, Dağ ve Deniz** adlarını taşıyan oğulları arasında paylaştırır. Oğullarından yayı temsil eden ve en büyük oğlu olan **Gün Hanı** da Tanrının iradesine ve arzusuna uygun olarak kendisine halef ve veliaht tayin eder. Böylece, hükümdarlık ve hâkimiyet, Oğuz Kağandan sonra onun altın yayı bulan oğullarına geçer.

Oğuz Kağan, destanın bize ulaşan son kısmında da, hükümdar olmasından itibaren dünya fethini tamamlayıp yurdu-na dönünceye kadar göstermiş olduğu bütün faaliyetlerin kısa bir özetini yaparak, tıpkı büyük Göktürk hükümdarı **Bilge Kağan** gibi Tanrıya ve başında bulunduğu topluma âdeta hesap verir. O, bu hususta verdiği nutukta oğullarına, halkına ve ordusuna şöyle hitap eder:

**“Ey oğullarım, ben çok aştım;
Çok vuruşmalar gördüm;
Çok kargı ve çok ok attım;
Atla çok yürüdüm;
Düşmanlarımı ağılattım;
Dostlarımı güldürdüm;
Ben Gök Tanrıya (borcumu) ödedim”.**

Görüldüğü gibi Oğuz Kağan, kendisini olağanüstü güç ve yetkilerle donatmak suretiyle başarılı kılan Tanrıya karşı daima sorumlu hissetmiştir. Yaptığı bütün işleri de Tanrının iradesi ve buyruğu olarak değerlendirmiştir. Görevini ve sorumluluğunu tam olarak ve başarıyla yerine getirmiş olmakla, yani Tanrıya olan borcunu ödemiş olmakla da manevî bir haz ve huzur duymuştur. Bu durum da ondaki Tanrı inancının ve sorumluluk duygusunun ne kadar kuvvetli olduğunu gösterir.

4-) Cihân Hâkimiyeti Fikri

Büyük Türk hükümdarları, cihânşümûl (üniversal) bir devlet meydana getirmeyi ve bütün cihâna hükmetmeyi kendilerine başlıca gaye edinmişlerdir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, cihân hâkimiyeti fikri onların siyasetlerinin ruhunu oluşturunuyordu. Hatta onlar, kendilerini, bu gayeyi gerçekleştirmek için Tanrı tarafından seçilmiş ve görevlendirilmiş birer kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydiler. Onların bu düşünceleri Göktürk Yazıtlarına şu şekilde yansımıştır: “Üstte gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisinin arasında kişiöğlü kılınmış. Kişiöğlunun üzerine atam Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin devletini töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş. Dört taraf⁷⁵³ hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadırgan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar konurmuş”⁷⁵⁴.

Görüldüğü gibi, burada gökyüzünü, yeryüzünü ve kişiöğlunu yaratan bir Tanrı’dan söz edilmektedir. Tanrı sadece evreni yaratmakla kalmamış, insanoğlunun üzerine de Türk

⁷⁵³ Türkler, dünyayı dört köşe olarak görmekte ve kabul etmekteydiler. Dolayısıyla Türk kağanları için dört tarafa (dört bulung) ordu sevk edip, dört taraftaki milletleri tâbi kılmak ve onları düzene sokmak, dünya hâkimiyetini gerçekleştirme anlamına gelmekteydi. Nitekim Bilge Kağan Göktürk Yazıtlarında, “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar (bütün ülkeleri ve) onun içindeki bütün milletleri (kendime) tâbi kıldım. Bunca milleti hep düzene soktum” şeklindeki sözleriyle âdeta dünya hâkimiyetini gerçekleştirmiş bir hükümdar gibi konuşmuştur.

⁷⁵⁴ Orhun Âbideleri, 1973: 20.

Kağanlarını hükümdar olarak oturtmuştur. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, Tanrı insanoğulları arasında herhangi bir ayırım yapmadan hepsinin idaresini Türk Kağanlarına vermiştir. Göktürk Yazıtlarının ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Tanrı tarafından tahta çıkarıldıklarına inanan Türk Kağanları, Türk devletini ve töresini düzene soktuktan sonra bütün milletleri itaat altına alarak, hepsini bir devlet çatısı altında toplamaya çalışmışlardır. Yani onlar, Türk cihân hâkimiyeti dâvâsı gütmüşlerdir. Türk hükümdarları için bu dâvâ kuru bir iddia olarak kalmamıştır; bu hususta zaman zaman büyük başarılar elde edilmiştir. Meselâ Büyük Hun hükümdarı Mete, 26 tane büyüklü-küçüklü devleti ortadan kaldırmak, **“ok ve yay gerebilen toplulukları Hun Devleti çatısı altında toplamak ve onları bir aile gibi birleştirmek”** suretiyle cihân hâkimiyeti dâvâsında büyük bir başarı göstermiştir. Öte yandan, sevk ettiği ordularla Kırım’a ulaşan Göktürk hükümdarı Tardu, 598 yılında Bizans imparatoruna yazdığı mektupta güttüğü dâvânın ifadesi olarak kendisini **“Yedi iklimin ve yedi ırkın hükümdarı olarak”** tanıtmıştır⁷⁵⁵.

Bilindiği gibi, İslâmiyet’ten önce Orta Asya’nın hemen hemen tamamına hükmeden iki büyük Türk devleti olmuştur. Bunlardan biri Hun, diğeri Göktürk Devletidir. Tarihî kayıtlara göre, her iki Türk devletinin de Orta Asya dışında pek fazla faaliyeti ve hâkimiyeti olmamıştır. Hâlbuki Oğuz Kağan Destasında Türklerin Oğuz adıyla anılan ve Orta Asya dışında Roma ülkesini, Orta Doğuyu, Kuzey Hindistan’ı ve Çin’i fetheden cihangir bir hükümdarından söz edilmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, Türklerin Göktürkler ve Hunlardan çok önce yaşamış ve büyük fetihler gerçekleştirerek, cihân hâkimiyetini kurmuş büyük bir hükümdarları vardı. Şimdi, destanda Oğuz Kağan adıyla anılan bu büyük Türk hükümdarındaki cihân hâkimiyeti fikrini ele alıp onun bu fikri nasıl gerçekleştirmiş olduğunu görelim:

⁷⁵⁵ Chavannes, 1900: 246. *“Le kagan grand chef des sept races et maître des sept climats du monde”*.

Yukarıda belirtildiği gibi Oğuz, yiğit bir delikanlı olunca kavmini tehdit eden vahşi hayvanı öldürür. Bu başarı Oğuz'u kendi toplumunun lideri ve hükümdarı yapar. Bundan sonra Oğuz Tanrı'dan bir dilekte bulunur. Tanrı dileğini kabul ederek Oğuz Kağana olağanüstü özellikleri olan iki eş gönderir. Bu eşlerden Oğuz Kağanın altı oğlu olur. Bu durum, sadece Oğuz Kağan ailesinin değil, aynı zamanda onun halkının ve ordusunun çoğalıp güçlenmiş olduğunu gösterir. Oğuz Kağan bunu, halkına ve ordusuna büyük bir toy vermek suretiyle kutlar. Öte yandan Türklerdeki hayat tarzı, hem Oğuz Kağana hem de halkına ve ordusuna büyük bir enerji ve dinamizm kazandırarak, onları büyük bir fütuhâta hazırlamıştır. Artık Oğuz Kağan gücünün ve kudretinin doruk noktasına ulaşmış bulunmaktadır. Siyasî ve askerî bakımdan büyük bir güce ulaşmak, her liderde ve hükümdarda olduğu gibi Oğuz Kağanda da kendi sınırlarının dışına taşma, yeni ülkeler fethetme ve dünya hükümdarı olma düşüncesi ve arzusu uyandırır. Bundan sonra Oğuz Kağan, ordusuna ve halkına bu düşüncesini ve amacını ortaya koyan kısa ve etkili bir nutuk söyler⁷⁵⁶. O bu nutkunda, halkına ve ordusuna şöyle hitap eder:

**“Ben sizlere oldum Kağan;
Alalım (elimize) yay ile kalkan;
Tamga olsun bize buyan (nişan);
Gök böri (kurt) olsun (bize) uran (savaş narası);
Demir kargı (mızrak) olsun orman;
Av yerinde yürüsün kulan (yabani eşek);
Daha deniz daha müren (nehir);
Güneş tuğ gök kurıkan (çadır)”.**

Bu nutuk, cihân fethine çıkacak olan Oğuz Kağan'ın ordusu ile idealine doğru yürüyüşünün âdeta görkemli bir tasvi-

⁷⁵⁶ Türk hükümdarları büyük bir harekâta girişmeden önce ordularına hitap ederek, onları, amaçları ve idealleri doğrultusunda fikren hazırlamaya çalışırlardı. Meselâ Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Malazgirt savaşından önce ordusunun psikolojisine ve fikrine uygun kısa, fakat son derece etkili bir nutuk söyleyerek, ordusunun subaylarını ve erlerini coşturmuştur. Bu anlayışın ve geleneğin ilk örneğini Oğuz Kağanda görmekteyiz.

ridir. Bu yürüyüşün hedefi ise, bütün milletleri kendi liderliğinde ve bir devlet çatısı altında toplamaktır. Oğuz Kağan bu düşüncesini, **“Güneş tuğumuz, gök çadırımız olsun”** sözü ile ifade eder. Görüldüğü gibi, Oğuz Kağan’ın ideali, bütün dünyayı içine alacak kadar büyük ve geniştir. Zira o, kendisini, sadece mensup olduğu topluluğun değil, bütün dünyanın kağanı olarak görmekte ve kabul etmektedir.

Oğuz Kağanın fikirleri, Türk kültürüne ve geleneklerine uygun olduğu için ordusu tarafından büyük bir coşkunlukla kabul görür. Daha doğrusu bu nutuk, Oğuz Kağanı dinleyenlerin ruhunda büyük bir umut ve heyecan uyandırır. Çünkü büyük bir hükümdardan böyle bir davet ve emir almak, onlar için onurların en yücesidir. Dolayısıyla Oğuz Kağanın bu fikirleri, ordusu tarafından hararetle alkışlanır. Bundan sonra Oğuz Kağan, bu büyük ülküsünü gerçekleştirebilmek için harekete geçer. Onun amacı, rakiplerini yok etmek değil, egemenliği altına almaktır. Daha doğrusu o, barışçı bir hükümdardır. Bunun için o, önce **“ikna yöntemini”** dener. Bu gaye ile bütün hükümdarlara ayrı ayrı elçiler göndererek, onlardan kendisine tâbi olmalarını (il olma=barış içinde olma, vassal olma) ister. Bunlardan bazıları elçileriyle birlikte hediyelerini ve vergilerini gönderek, Oğuz Kağana boyun eğer. Oğuz Kağan kendisine boyun eğenleri himayesine alır ve onlarla dost olur. Fakat bazı hükümdarlar nezdinde Oğuz Kağan’ın ikna yöntemi etkili olmaz. Bunlar açıkça Oğuz Kağan’ın tâbilik teklifini reddeder. Bunun üzerine Oğuz Kağan, barışçı siyaseti terk ederek, kuvvet, yani silâh yöntemine başvurur ve hemen ordularını harekete geçirir. Böylece, Oğuz Kağan’ın dünya fethi başlar. Bu fetihlerde Oğuz Kağan yalnız değildir. Atalar ruhunu temsil eden **“gök tüylü ve gök yeleli bir kurt”** (kök bôri), ona kılavuzluk etmekte ve yol göstermektedir⁷⁵⁷. Daha da önemlisi, Oğuz’un ordusunda uz-

⁷⁵⁷ Türkler, atalar ruhunun kurt kılığına girerek, kendilerine yardım edip yol gösterdiklerine inanıyorlardı. Onlar bu inançlarını ve düşüncelerini, İslâm dinine girip İslâm dünyasına hâkim olduktan sonra da devam ettirmişlerdir. Nitekim Süryani tarihçisi Mikail, destandaki kurdun Oğuz Kağana rehberlik ettiği kısmı XII. yüzyılda Türklerin ağızından tespit edip kroniğine kaydetmiştir (Bu hususta bilgi için bkz. Michel le Syrien, 1905: III, 155).

man subaylar ve birlikler vardır. Bunlar da Oğuz Kağan'ın karşılaştığı güçlükleri birer birer çözmektedir. Artık Oğuz Kağan durmaz, dinlenmez; dağlar ve ırmaklar aşar; bir zaferden diğer bir zafere koşar. Her zafer, kendisine bir ülke kazandırır. Daha da önemlisi her zafer onu idealine bir adım daha yaklaştırır. Hareket daima ileriye doğrudur. Geri dönüş ise, ancak hedefe ulaşmakla mümkün olacaktır. Sonunda Oğuz Kağan Kafkaslar, Azerbaycan, Anadolu, Suriye, Mısır, İran, Irak, Hindistan ve Çin gibi birçok ülke fethederek hedefine ulaşır. Böylece o, dünya fatihi olarak yurduna döner.

Oğuz Kağan'ın her faaliyetinde, her başarısında Tanrının rolü ve etkisi vardır. Görüldüğü gibi, onun hükümdar olmasında ve dünya hâkimiyetini gerçekleştirmesinde de Tanrı başlıca rol oynamıştır. Tanrı, dünya hâkimiyetini ve hükümdarlığını sadece Oğuz Kağan'a değil, Oğuz Kağandan sonra onun oğullarına ve hatta soyuna da vermiştir⁷⁵⁸. Tanrı bu husustaki takdirini ve iradesini, bilge bir kişi olan Uluğ Türük'ün gördüğü bir rüya vasıtasıyla Oğuz Kağana ulaştırmıştır⁷⁵⁹.

5-) Devlet ve Boy Teşkilâtı

Türk devlet teşkilâtının temeli, Türklerin kozmik (evrenin yaratılışı) düşüncelerine dayanmaktadır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türkler devletlerini, evrenin yaratılış düzenine uygun bir tarzda şekillendirmişlerdir. Göktürk Yazıtları

Atalar ruhunun kurt kılığına girerek Türklerle kılavuzluk etmesinin gerçek hayatta anlamı ise, tamamen başka idi: Konar-göçer hayat Türklerle, coğrafya ve iklim hakkında son derece faydalı bilgiler kazandırmış ve onları bu hususta âdeta uzmanlaştırmıştır. Dolayısıyla Türkler arasında coğrafyayı ve iklimi iyi tanıyan yetenekli kılavuzlar yetişmiştir. Bu kılavuzlar da Türk beylerinin çıktıkları akın ve seferlerde başlıca rol oynayarak, onların bu faaliyetlerinin başarılı bir şekilde sonuçlanmasını sağlamışlardır. İşte Oğuz Kağana ve ordusuna kılavuzluk eden kurt, bu uzman kişilerden biridir.

⁷⁵⁸ Bu inanç ve anlayış, Selçuklulardan Osmanlılara kadar Oğuzların (Türkmen) İslâmî dönemde kurdukları bütün Türk-İslâm devletlerinde canlı bir şekilde yaşamıştır.

⁷⁵⁹ Tanrının iradesini ve mesajını rüya yoluyla ulaştırma inancı ve anlayışı, Selçuklularda ve Osmanlılarda da vardı (bkz. Köprülü, 1972: 40 vdd.). Türklerdeki cihân hâkimiyeti fikrinin destanı, dinî, millî, insanî temellerine dair geniş bilgi almak için bkz. Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, c.I-II, Nakışlar Yayınevi, Beşinci Baskı, Tarihsiz.

rına yansıyan Türk kozmogonisine göre, “Üstte gökyüzü, altta yağız yer, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış; insanoğlunun üzerine de (Tanrı tarafından) Türk Kağanları (Bumin ve İstemi) oturtulmuştur”⁷⁶⁰. Görüldüğü gibi, “gökyüzü ve yeryüzü”, yani bütün dünya, Türk devletinin mekânını oluşturmaktadır. Türk Kağanları ise, “üniversal” (cihânşümûl), yani bütün dünyanın hükümdarı durumundadırlar. Hiçbir ayırım yapılmaksızın bütün insanlar (kişioğlu) da onların halkıdır. Türk hükümdarları siyasî iktidarı da (kut), doğrudan doğruya Tanrıdan almaktaydılar. İlâhî bağış (kut) yoluyla Türk hükümdarlarına geçen siyasî iktidar, yukarıdan aşağıya doğru inmekte, yeryüzünde ikiye ayrılarak sağa ve sola doğru, yani doğu ve batı eksenini istikametinde yayılmaktaydı. Böylece Türk devletlerinde **ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler**, genellikle “**doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük**” şeklinde daima ikiye ayrılmıştır⁷⁶¹.

⁷⁶⁰ Bu sözler, sadece bir dönemin faaliyetini değil, kökü ve başlangıcı evrenin yaratılışına kadar uzanan binlerce yıllık bir faaliyetin ve çabanın özünü ve özetini ifade etmektedir.

⁷⁶¹ Kafesoğlu, 1977: 223, 232; Köprülü, 1981: 51. Eski Türk devletleri, ya başlangıçta ikili sisteme göre teşkilâtlanmışlar ya da sonradan bu sisteme göre ikiye ayrılmışlardır. Meselâ, “Kuzey Hun-Güney Hun Devleti”, “Doğu Göktürk-Batı Göktürk Devleti”, “Doğu Karahanlı-Batı Karahanlı Devleti”, “Akkoyunlu-Karakoyunlu Devleti” gibi.

Aynı şekilde Türk toplulukları ve boyları da, bu ikili sisteme uygun olarak bazen ikiye ayrılmıştır: Meselâ “Sarı Türgiş-Kara Türgiş”, “Ak Kuman-Kara Kuman”, “Ak Hazar-Kara Hazar”, “Ong (Sağ) Kırgız-Sol Kırgız”, “Uluğ Cüz/Yüz-Kiçik-Küçük Cüz/Yüz” (Kazaklar), “Akkoyunlu-Karakoyunlu”, “Alkaevli (Ak çadırılı)-Karaevli (Kara çadırılı)”, “Sarıkeçili-Karakeçili” toplulukları ve boyları gibi.

Eski Türk devlet teşkilâtındaki ikili sistem, memuriyet ve unvanlarda da görülür: Meselâ Hunlarda “Sol Bilge Tigin-Sağ Bilge Tigin”, Göktürklerde “Şadpıt Buyruk Beyler-Tarkat Buyruk Beyler”, Oğuzlarda “Kırk Yiğit-Kırk Kız”, Osmanlılarda “Ak Hadım Ağaları-Kara Hadım Ağaları”, “Sağ Ulûfeciler-Sol Ulûfeciler”, “Sağ Garibler-Sol Garibler”, “Sağ Kolağası-Sol Kolağası” gibi.

Tıpkı Oğuz Kağanın kurduğu teşkilâtta olduğu gibi, Türkiye Selçuklu Devletinin batı uçlarında toplanan Türkmenler de, “sağ ve sol” olmak üzere iki kol hâlinde teşkilâtlanmışlardır. Bunlardan sağ kolun merkezi Kastamonu, sol kolun merkezi ise Ankara idi. Tarihi kayıtlara göre, XII. yüzyılın ilk yarısı içinde, birinci kolun başında “Sağ Kol Uç Beylerbeyi” olarak Kayı boyundan Hüsameddin Çoban, ikinci kolun başında da “Sol Kol Uç Beylerbeyi” olarak Seyfeddin Kızıl bulunuyordu.

“Sağ ve sol kol” şeklinde olan ikili düzen, Osmanlı Devletinin hem askerî hem de mülki teşkilâtında da uygulanmıştır. Meselâ, Osmanlılarda eyaletlerin en büyük askerî ve mülki amiri olan beylerbeyiler, “Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği” ola-

Bu sistemin temeli, Oğuzların dip atası olup, büyük bir cihân devleti kurmuş olan Oğuz Kağana dayanmaktadır: Oğuz Kağanın hayatının ilk safhasında gökyüzünü ve yeryüzünü temsil eden iki hanımla evlenmesi, onun ileride teşkilâtını ikili bir sisteme dayandıracağıının ilk işareti olmuştur. Nitekim o, dünya fethini tamamlayıp yurduna döndükten sonra verdiği büyük toyda (ziyafet) da, bu işaretleri vermeye devam etmiştir. Meselâ o, ziyafet meydanının ortasına hâkimiyetinin ve hükümdarlığının sembolü olarak **“altın otağı”**nı kurdurmuş ve bu otağın sağ ve sol taraflarına da kırk kulaç⁷⁶² uzunluğunda iki direk diktirmiştir. Bu direklerin tepesine altın ve gümüş olmak üzere iki tavuk timsali koydurduğu gibi, aynı direklerin diplerine de birer ak ve kara koyun bağlatmıştır. Tepesine **“altın tavuk timsali”** koydurduğu ve altına **“ak koyun”** bağlattığı direğin etrafına **“Gün, Ay, Yıldız”** adlı oğullarını, tepesine

rak iki kısma ayrılmıştır. Aynı şekilde, Kazaskerlik de “Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği” olmak üzere iki kazaskerlik hâlinde teşkilâtlanmıştır.

Türkler, Anadolu’da, ilk fetihlerden itibaren, başta yerleşim yerleri olmak üzere denizlere, göllere, dağlara, tepelere, ırmaklara, ovalara, yaylalara verdikleri isimlere kültürlerinin bu anlayışını büyük ölçüde yansıtmak suretiyle bu ülkeyi hem madde-ten hem de manen Türkleştirmişlerdir. Meselâ “Akdeniz-Karadeniz”, “Akhisar (Akçahisar)-Karahisar (Karacahisar)”, “Akşehir (Akçakent, Akçaşehir, Akşar)-Karaşar”, “Akpinar (Akçapınar)-Karapınar”, “Akdağ-Karadağ”, “Akçay-Karaçay”, “Akkaya (Sarıkaya)-Karakaya”, “Aktaş-Karataş”, “Akkişla-Karakışla”, “Akburun-Karaburun”, “Ak-köy-Karaköy”, “Akkuş-Karakuş”, “Aksu-Karasu”, “Akova-Karaova”, “Aktepe-Karatepe”, “Akyazı-Karayazı”, “Akkoyunlu (Akçakoyunlu)-Karakoyunlu”, “İçel-Taşel (İçil-Dişil)”, “Büyükçekmece-Küçükçekmece”, “Keçiborlu/Kiçi/Küçükborlu-Uluborlu”, “Sarıkeçili-Karakeçili”, “Kışlak-Yaylak (Yayla, Yaylasun, Yayladere, Yaylakent)”, “Nevşehir (Yenişehir, Yenişar)-Eskişehir”, “Büyük Karalı-Küçük Karalı (Giresun)”, “Gölcük-i Ulyâ-Gölcük-i Süflâ (Yukarı Gölcük-Aşağı Gölcük: Harput)”, “Büyük Karkın-Küçük Karkın (Kilis)”, “Yukarı Bayındır-Aşağı Bayındır (Elmalı)”, “Yukarı Karaman-Aşağı Karaman (Elmalı)”, “Yukarı Kaçar-Aşağı Kaçar (Hozan)”, “Kızıl Elma-yı Atik-Kızıl Elma-yı Cedid (Eski Kızılirma-Yeni Kızılirma: Germastı)”, “Kopuz-ı Ulyâ-Kopuz-ı Süflâ (Büyük Kopuz-Küçük Kopuz: Eleşkird)”, “Âmid-i Şarki-Âmid-i Garbî (Doğu Âmid-Batı Âmid: Diyarbakır)”, “Kanak-ı Bâlâ-Kanak-ı Zîr (Yukarı Kanak-Aşağı Kanak: Yozgat)”, “Sıkıntılı-yı Bâlâ-Sıkıntılı-yı Zîr (Yukarı Sıkıntılı-Aşağı Sıkıntılı: Adana)”, “Tercan-ı Ulyâ-Tercan-ı Süflâ (Yukarı Tercan-Aşağı Tercan)”, “Tuzla-yı Bâlâ-Tuzla-yı Zîr (Yukarı Tuzla-Aşağı Tuzla)”, “Vakf-ı Kebir-Vakf-ı Sagîr (Büyük Vakıf-Küçük Vakıf)”. Bu örnekleri, hiç kuşkusuz bu hususta yapılacak geniş bir araştırma ile daha da artırmak her zaman mümkündür (Koca, 2008: 38 vd.).

⁷⁶² “Kulaç” kelimesi, “kol” ve “aç” (açmak) kelimelerinin birleşmesi ile meydana gelmiş bir isimdir. Bir kulaç, aşağı yukarı 1,5 metre civarında olan bir uzunluk ölçüsüdür.

“gümüş tavuk timsali” ve altına “kara koyun” bağlattığı direğin etrafına ise, “Gök, Dağ ve Deniz” adlı oğullarını oturtmuştur⁷⁶³. Büyük ziyafetten sonra da devletini ve ülkesini oğulları arasında paylaştırmak istemiştir. Bunun için o, oğullarını ava çıkarmıştır. Çünkü onlar nasiplerini (ülüş) bu av sırasında bulacaklardır. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Oğuz Kağan, av yeri olarak Gün, Ay ve Yıldız adını taşıyan oğullarını ülkesinin doğu tarafına, Gök, Dağ ve Deniz adını taşıyan oğullarını da ülkesinin batı tarafına göndermiştir. Gittikleri yerde birinci grup “bir altın yay”, ikinci grup ise “üç gümüş ok” bulmuş olarak geri dönmüştür. Oğuz Kağan, altın yayı üç parçaya bölüp bunları birinci grupta yer alan oğulları arasında paylaştırmış, gümüş okları da ikinci grupta yer alan oğulları arasında eşit bir şekilde dağıtmıştır. Böylece Oğuz Kağan, ülkesini ve teşkilâtını iki kısma ayırıp bunlardan doğu kısmı birinci grupta yer alan oğullarına, batı kısmını da ikinci grupta yer alan oğullarına vermiştir. Bunlardan payı (ülüş) ülkenin doğu kısmında bulunan oğullarına “Bozok (bozulmuş, parçalanmış yay)”, payı batı kısmında bulunan oğullarına da “Üçok” denmiştir. Bu ikili sistemde hâkimiyet ve üstünlük, doğudaki Bozok koluna bırakılmıştır⁷⁶⁴. Başka bir deyişle, tıpkı okun yaya tâbi olduğu gibi batı doğuya, yani Üçok kolu Bozok koluna tâbi olmuştur⁷⁶⁵. Bu duruma göre, Bozoklar, yayın fonksiyonunu icra edecekler, Üçoklar da okun gördüğü vazifeyi yerine getireceklerdir. Bu taksimatta yayın fonksiyonu kadar onun temsil ettiği cismin şekli de etkili olmuştur. Çünkü yay, şekil olarak gök yuvarlağı-

⁷⁶³ “Altın ve gümüş tavuklar” ile “ak ve kara koyunlar”, hiç kuşkusuz Oğuz Kağanın oğullarının sembolleri idi. Bu semboller, Oğuz Kağanın oğullarının bir kısmının “altın ve ak”, diğer kısmının da “gümüş ve kara” renkli hayvan beslemelerinden ileri gelmiş olabilir.

⁷⁶⁴ Liu Mau-tsai, 1958: I, 43 vdd.; Chavannes, 1900: 48.

⁷⁶⁵ “Ok”, tâbîlik sembolü olarak Selçuklu, Harezmi ve Artuklu beyleri tarafından fiilen kullanılmıştır. Selçuklu, Harezmi ve Artuklu hükümdarları ve beyleri sefere ve savaşa çıkacakları zaman Türkmen (Oğuz) obalarına birer ok göndermekteydiler. Başlarındaki hükümdarlardan ve beylerden ok alan boy başkanları da silâhları ve azıklarıyla birlikte obalarının bütün savaşçılarını yanlarına alıp onların belirttiği yere gelerek, kendilerine katılmaktaydılar. Ok, burada davet anlamına gelmekteydi (Koca, 2005: 46 vd., 185 vd.).

na benzemekte ve onu sembolize etmekteydi⁷⁶⁶. Gök yuvarlağı da, tıpkı hükümdar gibi her şeyin üzerinde ve her şeye hükmeder bir konumdaydı. Ayrıca yayın altından olması, tıpkı “altın otağ (hükümdar çadırı)” örneğinde olduğu gibi onun da hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olduğunu göstermekteydi. Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: Oğuz Kağan, ülkesini ve teşkilâtını iki kısma ayırırken bu hususu, yani “yay ve ok”un fonksiyonları ile “altın ve gümüş”ün sembol olarak anlamlarını göz önüne almış olmalıdır.

Burada bir kere daha belirtelim ki, hâkimiyetin ve üstünlüğün Bozok koluna verilmesi, bu kola mensup oğulların büyük oğul olmalarından değil, annelerinin “**Ulu Hatun**” ve kendilerinin de uzayı (gün, ay, yıldız) temsil etmelerinden ileri gelmiştir. Çünkü Türklerde, hükümdarın “Ulu Hatun” olmayan eşlerinden doğan oğulları, ne kadar yetenekli olurlarsa olsunlar, taht üzerinde bir hak iddia edemezlerdi. Meselâ Gök-türk hükümdarı **Mukan Kağanın Ta-lo-pien** (Tapan) adında başka bir eşinden doğmuş son derece yetenekli bir oğlu vardı. Mukan Kağan, annesi “Ulu Hatun” olmadığı için bu oğlunu veliaht olarak gösterememiştir. Yerine, töre gereğince kardeşi Tapar (T’o-po, Taspar) geçmiştir. Tapar Kağan da ölmeden önce kardeşe vefa ve sadakatin bir nişânesi olarak, kendi oğlu yerine kardeşinin oğlu Ta-lo-pien’i veliaht göstermek istemişse de, bu tiginin (şehzâde) veliahtlığı yine devlet büyükleri tarafından aynı gerekçe ile reddedilmiştir

Oğuz Kağanın yapmış olduğu ikili teşkilât, kendisinden sonra devam etmiş midir yoksa etmemiş midir? Bunu bilemiyoruz. Çünkü destanın İslâm öncesi versiyonunun son kısmı eksiktir. Yani kaybolmuştur. Fakat bu kısmı aynı destanın İslâmî versiyonu ile tamamlamak mümkündür. Destanın İslâmî versiyonuna göre, Oğuz Kağanın ölümünden sonra yerini Bozok kolundan **Gün Han** adlı oğlu alarak, ikili sistemi devam ettirmiştir. Fakat Gün Han’ın hükümdarlığı zamanında, Oğuz Kağanın oğullarından dörder oğul daha meydana gelerek, Oğuz Kağan ailesinin erkek evlat sayısı 24’e ulaşmıştır. Bilge bir kişi

⁷⁶⁶ Ögel, 1971: 142 vd.

olan **Irkıl Hoca**, Gün Hana, devlet hayatında anlaşmazlığa ve karışıklığa yol açmaması için teşkilâtın yeniden düzenlenmesini önermiştir. Gün Han, Irkıl Hoca'yı haklı bularak, bu görevi kendisine vermiştir. Irkıl Hoca da, Oğuz Kağanın 24 torununun adlarını, toplantı ve ziyafetlerde oturacakları yerlerini (orun=mevki), ziyafetlerde önlerine getirilecek olan yiyeceklerini (ülüş), damgalarını ve nişanlarını (buyan), ongunlarını⁷⁶⁷, yaylak ve kışlaklarını birer birer belirleyerek, kayıt altına almıştır⁷⁶⁸. Bundan sonra Oğuz Kağanın 24 torunundan 24 Oğuz boyu türemiştir. Oğuz boyları da bu teşkilâtlarıyla siyâsî ve sosyal düzenlerini (orun ve üyelüş), XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar korumuşlardır⁷⁶⁹. IX. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başları arasında, Hazar Denizi ile Seyhun nehrinin orta yatakları arasında 24 Oğuz boyuna ve teşkilâtına dayanan bağımsız bir Oğuzlar Devleti hüküm sürmüştür. Kaşgarlı Mahmûd, XI. yüzyılda biraz eksik ve farklı olarak 22, İlhanlı tarihçisi Reşîdeddîn de XIV. yüzyıl başlarında 24 Oğuz boyunun isimlerini, nişanlarını ve damgalarını, orun ve üyelüşlerini tam olarak tespit etmiştir. Oğuz boyları, Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun fetihine katılarak, topluca bu ülkeye gelmişler ve bu ülkede kurulan Türk devletlerinin temel etnik unsurunu oluşturmuşlardır. Bu boylar, Anadolu'da yerleşik hayata geçinceye kadar saf ve karışmamış hâlde kalmışlardır. Fakat yerleşik hayata geçme başlayınca bunların boy teşkilâtları tamamen bozulmuştur. Boyların parçalanmasıyla ortaya çıkan her oymak, kendi boy adıyla veya yeni aldığı ad ile bu ülkede bir yere yerleşmiştir⁷⁷⁰.

⁷⁶⁷ "Ongun", Moğolca kökenli bir kelimedir. Türkçe karşılığı "töz", Batı dillerindeki karşılığı ise "totem"dir. Ongun, ata kabul edilen ve kutsal sayılan bir hayvan veya kuştur. Bu hayvan veya kuş, avlanmaz, eti de yenmezdi. Oğuz boylarının ongunları "*kartal, şahin, tavşacı, sungur, uç kuş ve çakır*" gibi yırtıcı kuşlar idi.

⁷⁶⁸ Togan 1972: 49 vdd.

⁷⁶⁹ İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 81.

⁷⁷⁰ Anadolu'ya Türk topluluklarının hemen hemen hepsinden kitleler gelmiş olmakla birlikte bunların çoğunluğunu Oğuz (Türkmen) boyları teşkil ediyordu. Oğuzlar, Anadolu'da yerleştikleri yerlere genellikle kendi boy adlarını vermişlerdir. Bu hususta Osmanlı arşiv belgelerine (Tahrir Defterleri) dayanılarak yapılmış bir toponimi (yer bilimi) araştırmasına göre, *XVI. yüzyılın ilk yarısı içinde Anadolu'da Oğuzların boy adlarını taşıyan 890 kadar köy tespit olunmuştur*. Daha sonra yapılmış geniş ve kapsamlı bir araştırmada, bu sayı, 1428'e ulaştırılmıştır. Hiç şüphesiz

Oğuz Kağan'ın ikili bir sisteme dayanan devlet teşkilâtı ile Oğuzların boy teşkilâtı, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, yeni kurulan Türk devletlerine örnek ve model olmuştur. Dolayısıyla bu sistemin temelini ve özünü hemen hemen bütün Türk devletlerinde ve topluluklarında görmek mümkündür. Meselâ büyük Hun hükümdarı Mete'nin devlet teşkilâtı, ikili bir sisteme dayanıyordu. Hun Devletinin merkezinde “**Dört Köşe**” ve “**Altı Köşe**” gibi adlarla anılan büyük memuriyetler bulunuyordu. “Dört Köşe” grubu kendi içinde ikisi sağ, diğer ikisi de sol olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Aynı şekilde “Altı Köşe” grubu da üçü sağ, diğer üçü de sol olmak üzere iki kısım hâlinde bölünmüştü. Ayrıca Hun ordusunun başında **24 komutan** bulunuyordu ki, bunların her biri birer büyük birliğe (tümen) komuta ediyordu. Bu komutanlar da hiç şüphesiz birer boy beyi olup, yine her biri, birer boyu temsil etmekteydi.

İkili sistem Göktürklerde de devam etmiştir. Meselâ 552 yılında Göktürk Devletini kuran **Bumin** (Tuman) Kağan, devletin doğu bölgelerinin başında kalırken, devletin batı bölgelerini de “Yabgu” unvanı ile kardeşi **İstemi**'ye (Sir Temür Yabgu) bırakmıştır. Kardeşinin emrine de on bey ile birlikte on boy vermiştir⁷⁷¹. Öte yandan aynı anlayış memuriyetlerde de görülmekteydi. Meselâ Göktürk Kağanı, devletin merkezinde (ordu) ve otağındaki tahtında otururken, “**Şadapıt Beyler ve Tarkat Buyruk Beyler**” unvanlarıyla anılan yüksek rütbeli subaylar ve devlet adamları sağ ve sol yanlarında, rütbe ve derecelerine göre sıralanmaktaydı⁷⁷².

“Sağ ve sol kol” şeklinde belirtilen ikili düzen, hem Türkiye Selçuklu Devletinin uç teşkilâtında (msl. Sağ Kol Uç Bey-

siz, bu köylerin büyük bir kısmının kuruluşu, Türkiye Selçuklu ve Beylikler devrine dayanıyordu. Bugün bunların bir kısmının adı değiştirilmiş olmakla birlikte birçoğu hâlâ aynı adlar ile anılmaktadır (Bu hususta geniş bilgi için bkz. Sümer, 1972: 211-215, 461; Gümüştü, 2002: VI, 361; Köylerimiz, 1982).

⁷⁷¹ Chavannes, 1900: 38. Eski Türklerde “bey” unvanını, genellikle boy başkanları kullanmaktaydı. Çünkü İstemi Yabgu'nun emrine verilen on bey, devrin kaynaklarında “On-ok” adıyla anılmıştır. Buradaki “ok” kelimesi “boy” anlamındadır. Bu duruma göre, her boy bir beyle temsil edilmiştir.

⁷⁷² Orkun Âbideleri, 1973: 17.

lerbeyliği-Sol Kol Uç Beylerbeyliği gibi) hem de Osmanlı Devletinin askerî ve mülkî teşkilâtında uygulanmıştır. Meselâ Osmanlılarda eyaletlerin en büyük askerî ve mülkî amirliği olan Beylerbeyliği, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Aynı şekilde Kazaskerlik de, Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği olarak iki kısma ayrılmış bulunuyordu. Öte yandan Osmanlı Devletinin taşra teşkilâtında da 24'lü düzeni görmek mümkündür. Meselâ Rumeli ve Diyarbakır eyâletleri, 24'er sancaktan meydana geliyordu⁷⁷³. Bu örnekleri daha da artırmak her zaman mümkündür.

6-) Eski Türk Gelenekleri ve Törenleri

Gelenek ve tören, birbirinden farklı iki kelime olmakla birlikte birbirinin varlık sebebi olan ve birbirini tamamlayan iki kavramdır⁷⁷⁴. Bunlardan gelenek, en kısa ifadeyle **"bir topluma özgü alışılmış, yerleşmiş ve kökleşmiş kurallar, inançlar ve davranışlar"** demektir. Bu kavramı biraz daha geniş olarak **"bir toplumda kuşaktan kuşağa geçmek suretiyle yaşatılan ve insanda özel bir ruh ve heyecan uyandıran davranışlar ve kültür değerleri bütünü"** şeklinde de tanımlamak mümkündür. Tören kavramı ise, **"devlet, toplum ve fert için önemli olan bir**

⁷⁷³ Sümer, 1972: 209.

⁷⁷⁴ Gelenek ve tören kelimeleri eski Türkçede bulunmayan ve son devirde yapılmış olan iki yeni kavramdır. Bunlardan gelenek, "gel-mek" fiilinin partisip hâline, yani sıfat fiil formuna "-k" eki getirmek suretiyle yapılmış bir isimdir. Bu kavram, eski Türkçede genellikle "töre" (törü) kelimesiyle ifade edilmiştir. Türkler, İslâmî dönemde "töre" kelimesini kullanmaya devam etmekle birlikte Arapçadan yeni kelimeler de alıp kullanmışlardır. Bunlar "urf (العرف), âdet (عادت), an'ane (عننه), teâmül (تعامل)" gibi eş anlamlı kelimelerdir. Onlar, bunlardan "ufr" kelimesini, Arapçada söylendiği şekilde değil, "örf" şeklinde söylemişlerdir. Bu kelimeyi de yalnız değil, genellikle "âdet" kelimesiyle birlikte, yani "örf ve âdet" şeklinde ifade etmişlerdir.

Tören kavramı ise, yine son dönemlerde Arapça "merasim" kelimesinin Türkçe karşılığı olarak yapılmış ve kullanılmış bir sözdür. Bu kavramın inandırıcı ve ikna edici bir etimolojisi henüz yapılamamıştır. Öyle anlaşıyor ki, bu kavram, eski Türkçe "tör" (tör-en) veya "töre (törü)" (töre-n) kelimeleriyle ilgili gözükmektedir. "Tör", eski Türklerin konutu olan çadırdaki aile büyüklerinin oturduğu ve saygı değer kişilerin ağırlandığı "başköşe, kanepa, sedir" demektir. "Töre" kelime ve kavramı da yazılı olmayan kanun ile yerleşmiş ve kökleşmiş gelenekler anlamına gelmektedir. Öyle anlaşıyor ki, "tören" kavramı yapılırken "töre" kelimesinden çok, "tör" kelimesinin anlamı göz önüne alınmış olmalıdır. Çünkü "tör" kelimesi, yapı ve anlam bakımından "tören" kavramına daha uygun düşmektedir.

olayın veya durumun anılması veya kutlanması” demektir. Bu kavram için daha geniş ve kapsamlı bir tanım yapılacak olursa, şöyle demek mümkündür: Tören, “toplum hayatı için anlamı ve değeri önemli olan bir olayın veya şahsın hatırasını canlı tutmak gayesiyle düzenlenen toplantı ve bu toplantıda anma ve kutlama ilgili gösterilen davranışların, kuralların ve geleneklerin tümü”dür. Bu özelliği ile tören, bir bakıma geleneklerin uygulama (pratik) alanıdır. Burada özellikle şunu da belirtmek gerekir ki, gelenekler, törenle icra edildiği gibi törensiz olarak da icra edilebilir. Fakat geleneklerin icra edilmediği hiçbir tören olmaz.

Tarihin kaynakları arasında millî gelenekleri en iyi yansıtan eserler, hiç kuşkusuz destanlardır. Çünkü gelenekler, toplumunda daima canlı olarak yaşanan ve uygulanan değerlerdir. Bundan dolayı ne zaman yazıya geçerlerse geçsinler, bu değerler destanlarda önemli bir unsur olarak daima yerlerini korur. Eksik olmasına rağmen Oğuz Kağan Destanında da önemli Türk geleneklerinden bazılarını görmek mümkündür.

Oğuz Kağan Destanına göre, bazı Türk devlet geleneklerini ve törenlerini ilk icat edip uygulayan hükümdar, Oğuz Kağan’dır. Oğuz Kağan, “ad, toy ve ülüş verme” gibi en önemli Türk geleneklerini hem ihdas etmiş hem de uygulamış bir Türk hükümdardır. Şimdi bu devlet geleneklerini ve törenlerini birer birer ele alıp değerlendirelim.

a-) Ad Verme

Türklerde doğan her çocuğa ismini ya dedesi (büyük babası) ya da bizzat babası ve annesi verirdi. Bu isimlendirmede sadece dede, baba ve annenin tercihi söz konusudur; olağanüstü bir durum yoktur. Ancak bu çocuk, gençlik çağına geldikten sonra bir kahramanlık gösterirse, ona ikinci bir isim daha verilerek kendisi ve ailesi onurlandırılırdı. Bu yeni isim, özellikle gösterilen cesaret, kuvvet ve başarıya uygun bir anlamda olurdu. Yeni isme “er adı” denirdi. “Er adı” önceki ismin yerini alarak, onu tamamen unuttururdu. Daha doğrusu bu genç, bundan böyle ilk ismiyle değil, sonradan aldığı “er adı” ile anılırdı. Gence ikinci ismi veren kişi ise, bu defa dedesi, babası ve

annesi değil, toplumun ileri gelenlerinden biri olurdu. Bu kişi bazen Dede Korkut gibi bilge bir kişi, bazen de Oğuz Kağan gibi fatih bir hükümdar olabilmekteydi⁷⁷⁵. Bundan da anlaşılacağı gibi, eski Türk toplumunda her insan, kahramanlara isim verme hak ve yetkisine sahip olamamaktaydı.

Burada önce, Oğuz Kağan Destanının kahramanı olan Oğuz'a bu ismin nasıl verilmiş olduğunu inceleyelim: Oğuz'a bu ismi doğunca dedesi, babası ve annesi mi verdi? Yoksa Oğuz bu ismi, kavmini tehdit eden vahşi hayvanı öldürdükten sonra mı aldı? Her iki hususta da destanda açık bir kayıt bulunmamaktadır. Öte yandan, mevcut tarih belgelerinde, Oğuz adıyla anılan bir tarihî şahsiyete de rast gelinmemektedir. Öyle anlaşıyor ki, destanı kaleme alan ozanın bu ismi kullanmasında Oğuz Türklerinin XI.-XIII. yüzyıllar arasında Türk dünyasında oynadıkları büyük rol etkili olmuştur. Bilindiği gibi, Oğuz Türkleri XI. yüzyılda Büyük Selçuklu Devletini kurarak, İslâm dünyasında üç asır gibi uzun bir süre başlıca rol oynamışlardır.

Destanı kaleme alan ozan, geleneğe uyararak destan kahramanının adını Oğuz Kağan olarak gösterdiyse de, kanaatimizce, onun asıl adı "Oğuz" değil, "Boğa" idi. Bu durumu, destanın metni arasında verilmiş olan bir boğa resmi dolaylı olarak desteklemektedir. Yine destanın aynı yerinde Oğuz Kağanın fizikî yapısı bazı hayvanların özellikleriyle tasvir edildikten sonra "**bu onun resmidir**" denmiştir. Bilindiği gibi, M.Ö. 209-174 yılları arasında Hun tahtında bulunan büyük Hun hükümdarının adı da "Boğa-tır" (Mete) idi. Aynı şekilde Dede Korkut Destanlarındaki bir kahramanın adı da "Boğa-ç"tır. Her iki isim de "boğa" sözlerine eklenmiş ve aynı fonksiyonu yerine getiren "-tır ve ç" ekleriyle oluşmuş birer kelimedir. Gerçekten Türkler, çocuklarına isim verirken, bu isimlerin bir kısmını belirli özellikleri olan hayvanlar ve kuşlar âleminde seçmişlerdir. Bunlar; "*arслан, börü (kurt), pars, buğra (erkek deve), boğa, tonga (kaplan cinsinden bir hayvan), yagan (fil), porsuk, argun (sıçan cinsinden*

⁷⁷⁵ Bu anlayış ve gelenek, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Meselâ ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye, VI. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e ve Hatay'ın ilk ve son Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen'e soyadlarını Atatürk vermiştir.

cesur bir hayvan), *babür* (kaplan cinsinden bir hayvan), *koçgar* (koç), *barak* (köpek), *köpek*, (kara) *tay*" ile "*togrıl* (tuğrul), *çagrı* (doğan kuşu), *turumtay* (yırtıcı bir kuş), *sungur*, *lâçin* (şahin), *balaban* (avcı kuşlardan biri)" gibi hâkimiyeti, gücü ve kudreti temsil eden hayvanlar ve kuşlardır. Bunların arasında en çok kullanılanı ve yaygın olanı, "boğa veya buka" idi⁷⁷⁶.

Oğuz Kağan, hükümdar olduktan sonra bizzat ad verme durumuna gelmiştir. O, dünya fethini yaparken, karşılaştığı güçlükleri çözen ordusunun erlerinden her birine başarılarıyla ilgili birer isim vermiştir. Meselâ Oğuz Kağan, bir defasında ordusuyla Etil nehrini aşamamıştı. Erlerinden biri ağaç gövdelerini ve dallarını bir araya getirerek sal yaptı. Ordu bu salları vasıtasıyla karşı tarafa geçti. Bu duruma çok sevinen Oğuz Kağan, salları yapan ere, içi oyulmuş ağaç anlamına gelen **Kıpçak** adını verdi ve onu o bölgenin beyi yaptı.

Başka bir zaman Oğuz'un sevdiği atlarından biri karlı dağlara doğru kaçmıştı. Oğuz Kağanın erlerinden biri atı yakalamak için arkasından gitti. Bu er bir süre sonra atı yakalamış olarak geri döndü. Fakat hem erin hem de atın üzeri kardan bembeyaz idi. Âdetâ her ikisi de birer kar yığını gibi idi. Oğuz Kağan, başarısından dolayı bu erine de kar yığını anlamına gelen **Karluk** adını verdi ve onu bu bölgede bıraktı.

Karlı dağlara kaçan at, kanaatimizce Oğuz Kağana itaat etmeyerek, onun önünden kuzeyde uzak ve karlı bir ülkeye kaçmış olan bir Türk topluluğunu temsil etmektedir. Öyle anlaşıyor ki, Karluk bey, bu topluluğu yenerek veya ikna ederek, onun Oğuz Kağana itaatini sağlamıştır.

Dünya fethine devam ederken bir gün Oğuz Kağan'ın önüne duvarları altın, pencereleri gümüş, çatısı demir ve kapısı kilitli bir ev çıkmıştı. Oğuz Kağan, evi açmak için vakit kaybetmek istemedi. Bu iş için erlerinden birini görevlendirdi. Ona "**sen burada kal ve evi aç**" dedi. Böylece bu erin adı "**Kalaç**" oldu.

⁷⁷⁶ Bu hususta çeşitli örnekler için bkz. Sümer, 1999: I, II.

Destanı tespit eden ozanın tarif ettiği bu ev, öyle anlaşılıyor ki, surlarla çevrili (müstahkem) bir şehir veya kaledir. Başka bir deyişle bu ev, müstahkem bir şehri veya kaleyi temsil etmektedir⁷⁷. Oğuz Kağan, kendisine vakit kaybettirmemesi ve yolundan alıkoymaması için bu yerin fethi görevini kale kuşatmalarında uzman olan Kalaç Beye vermiştir. O, kabilesiyle burada kalarak, bu şehri veya kaleyi açmış, yani fethetmiştir.

Yaptığı birçok akın ve savaştan sonra Oğuz Kağanın eline taşınamayacak kadar çok ganimet geçmişti. Erlerinden biri kağrı yaptı. Cansız eşyalar kağrıları yükletildi. Çekmesi için de kağrıları öküzler koşuldu. Kağrıları yürüyünce **"kanga kanga"** diye sesler çıkarıyordu. Oğuz Kağan **"kanga kanga ile cansız canlı yürüsün; senin adın Kangalug olsun"** dedi. Böylece Kangalug'u o bölgeye bey tayin ederek yoluna devam etti.

Görüldüğü gibi, Oğuz Kağan dünya fethini yaparken bazı güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu güçlükler onu hedefine yürümekten hiç bir şekilde alıkoymamıştır. Zira onun ordusunda bir takım uzman kişiler bulunmaktadır. O, bu uzman kişiler vasıtasıyla karşılaştığı bütün güçlükleri birer birer bertaraf etmiştir. Türk âdeti gereğince de onlara başarılarıyla ilgili birer isim vermiştir. Böylece, **Kıpçak, Karluk, Kanglı ve Kalaç** (Halaç) **Türkleri**, Oğuz Kağanın isim verdiği beylerden türemiştir.

Oğuz Kağan Destanında, Kıpçak, Karluk, Kanglı ve Kalaç gibi büyük Türk topluluklarının tarih sahnesine çıkışları ve bu adlarla anılışları, Türklerde ad verme geleneği ile izah edilmiştir. Bu, uydurma ve tamamen hayal mahsulü bir yorum değildir; aksine tarihî bir temele dayanmaktadır. Meselâ, Bumin Kağan 552 yılında Göktürk Devletini kurunca, **"Yabgu"** unvanı ile devletin batı bölgelerini kardeşi İstemî'ye bırakmıştır. Ayrıca onun emrine de 10 bey vermiştir. İşte bu 10 beyden de 10 boy türemiştir. Batı Türklüğünü oluşturan bu 10 boy **"On-ok"** (On Boy) adı ile anılmıştır. 10 boydan biri olan **Türgişler**, VIII. yüzyılda diğer 9 boy üzerinde hâkimiyet kurarak, Batı Türkistan'da bağımsız bir devlet kurmuşlardır.

⁷⁷ Buradaki benzetme çok yerinde ve isabetlidir. Çünkü evlerin çatıları altın rengini, duvarları gümüş rengini ve kapıları da demir rengini andırmaktaydı.

Aynı şekilde XI. yüzyılda görülen 24 Oğuz boyu da Oğuz Kağanın aynı adları taşıyan torunlarından türemiştir: Bilindiği gibi, Oğuz Kağanın birinci eşinden Gün, Ay, Yıldız; ikinci eşinden de Gök, Dağ ve Deniz adlarında oğulları olmuştur. Bunların her birinden de dörder çocuk dünyaya gelmiştir. Böylece 24 Oğuz boyu ortaya çıkmıştır. Oğuz Kağanın 24 torunundan her birine de özellikleri ve yetenekleriyle ilgili birer isim verilmiştir⁷⁷⁸.

“Ak Koyunlu, Kara Koyunlu⁷⁷⁹, Ala Yundlu (ala atlı), Kara Keçili, Sarı Keçili” gibi Türk topluluklarına ve boylarına bu adların verilmesi, onların “ak ve kara koyun, ala at, kara ve sarı keçi” yetiştirmelerinden ileri gelmiştir. Aynı şekilde “Kıpçak ve Kanglı” gibi Türk toplulukları “sal, oluk, kayık, gemi ve kağrı” yapmakta usta olmalarından, “Ağaçeri ve Tahtacı” gibi Türk toplulukları da ormanda yaşamalarından, kereste imal etmelerinden ve bu sahada uzman olmalarından dolayı bu adlarla anılmışlardır.

b-) Toy Verme

Türk hükümdarlarının ve beylerinin çeşitli vesilelerle maiyetlerine ve halka verdikleri büyük ziyafetlere **toy** adı verilir. Türklerden başka Kuzey Amerika ve Hint topluluklarında da görülen ve sonu yağma ile biten bu büyük ziyafetlere, bilim dünyasında “**potlaş**” denmiştir.

Toy kelimesi Türkçe “doymak” fiilinin kökünden yapılmış (to->tod->toy-) bir isimdir. Toy kavramı, Türk tarihinin ve kültürünün İslâmî dönem kaynaklarında bazen “**şölen veya şilân**”, bazen de “**hân-ı yağma**” sözüyle ifade edilmiştir. Bunlardan “**şölen veya şilân**” Moğolca kökenli bir kelime olup, aslı “**şule**”dir. “**Şule**”, Moğol kültüründe “sabah çorbası veya ye-

⁷⁷⁸ Ögel, 1971: 327-354; Ercilasun, 2008: 9-25.

⁷⁷⁹ XV. yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkan Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu toplulukları, iki farklı kitle olmayıp Oğuz boylarından oluşmaktaydı. Bunların iki farklı ad taşımaları ise, temeli Oğuz Kağan zamanına dayanan bir geleneği devam ettirmiş olmalarıdır. Zira Oğuz Kağanın “Gün, Ay ve Yıldız” adını taşıyan oğulları “ak koyun”, “Gök, Dağ ve Deniz” adını taşıyan oğulları ise “kara koyun” beslemekteydiler. Dolayısıyla ak ve kara koyunlar da onların sembolü olmuştur.

mek" anlamına gelmektedir. Moğollar, daha sonra bu kavramı "yoksullar için toplanan vergi" anlamında kullanmışlardır⁷⁸⁰. Moğolcanın "şule" kelimesi Türkçeye toy kavramının karşılığı olarak "şölen veya şilân" şeklinde geçmiştir. Öte yandan, "hân-ı yağma" kavramındaki birinci kelime, yani "hân" sözü ise, Farsça kökenli bir kelime olup, "yemek" demektir. Fakat terkipteki ikinci kelimenin, yani "yağma" kelimesinin hangi maksatla söylendiği kesin olarak bilinmemektedir. Âdet gereğince, ziyafete (toy) katılanlar, ziyafetten sonra hükümdarın veya beyin sofrası takımını yağma etmekteydiler. Bundan dolayı bu toylara Farsça bir terkip olarak "hân-ı yağma", yani "yağma yemeği" denmiş olabilir. Öte yandan, bu gelenek daha çok Yağma Türklerinde görüldüğü için onların adı ile (Yağma) anılmış olması da mümkündür⁷⁸¹.

Toy, Türk beyleri tarafından iktidarı ve hâkimiyeti bir elde toplayabilmek ve bir elden yürütebilmek için icat edilmiş ve uygulanmış bir faaliyet idi. Dolayısıyla bu faaliyet, bütün Türk tarihi boyunca hükmetme ve hükümdar olmanın vasıtalarından biri olmuştur. Türk hükümdarları da iktidarlarını ve hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek ve devam ettirmek için bu vasıttadan daima yararlanmışlardır. Fakat Türk hükümdarları, toyu, sadece kendilerini iktidara ulaştıran ve hâkimiyetlerini devam ettiren bir vasıta olarak kullanmamışlar, onu sosyal yönü ağır basan bir devlet geleneği hâline de getirmişlerdir. Çünkü Türk devlet geleneğinde daima **"halk devlet için değil, devlet halk içindir"** düşüncesi ve anlayışı hâkim olmuştur. Bu düşüncenin ve anlayışın doğal bir sonucu olarak da, Türk hükümdarları, halkı iktisadî bakımdan bütünüyle refaha ulaştırmayı ve refah içinde yaşatmayı, kendilerine başlıca gaye edinmişlerdir. Bunun için Türk hükümdarları, Göktürk Yazıtlarının ifadesiyle **"aç milleti doyurmak, çıplak milleti giydirmek, fakir milleti zengin yapmak"** gibi kendilerine bir bakıma babalık görevi ve sorumluluğu (velâyet-i pederâne) yüklemişlerdir. Onlar, bu

⁷⁸⁰ Ögel, 1982: 96 vd.

⁷⁸¹ İnan, 1968: 646.

görev ve sorumluluklarının bir kısmını da çeşitli vesilelerle verdikleri toylar vasıtasıyla yerine getirmişlerdir.

Geleneksel devlet toylarında, yani ulu toylarda hiçbir zaman düzensizlik ve karışıklık olmazdı. Çünkü bu toylarda herkesin oturacağı yer (orun=mevki), önüne getirilecek olan et parçası (ülüg veya ülüş=pay, kismet) önceden belliydi⁷⁸². Destana göre, Oğuz boylarının ve beylerinin, toylarda ve kurultaylarda oturacakları yeri ve önlerine getirilecek yemekleri (orun ve ülüş) belirleyen kişi, Oğuz Hanın ve oğullarının bilge danışmanı İrkıl Hoca idi.

Özellikle ulu toylar, Türk hükümdarlarının iktidarlarını ve maddî güçlerini gösterdikleri ve sergiledikleri bir yer olmaktaydı. Daha önemlisi Türk hükümdarları, kendilerine destek veren beyler ve halk için ne kadar büyük fedakârlık yapabileceklerini ve onlara nasıl bakabileceklerini bu toylar vasıtasıyla bir bakıma göstermiş ve kanıtlamış olmaktaydılar.

Ulu toylara herkesin, özellikle beylerin mutlaka katılması lâzım gelmekteydi. Çünkü toya icabet, doğrudan doğruya iktidarın tanınması ve devlet otoritesine (ulü-l-emr) itaat anlamına geliyordu. Aksi durum ise, itaatsizlik ve isyan demektir. Hükümdar tarafından cezalandırılması gerekiyordu. Nitekim Türk hükümdarları da toylarına ve kurultaylarına katılmayan beylerini ve vassallarını, üzerlerine ordu sevk etmek suretiyle cezalandırmışlardır.

Ulu toyların, hem devletin hem de milletin temellerini sağlamlaştırmak ve kuvvetlendirmek bakımından son derece önemli rolleri vardı. Her şeyden önce bu toylar, idare edenlerle idare edilenleri bir araya getiriyor, birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarını hatırlatmada önemli bir vasıta oluyordu. Daha da önemlisi, bu toylar, fert ile millet, fert ile devlet arasında kuvvetli bağlar kuruyor, devlet-millet bütünleşmesini (the unification of nation and state) sağlıyordu.

Eski Türk devletlerinde ve topluluklarında, “dilek” (hacet), “kutlama veya şükran” ile geleneksel “ulu toylar” çok

⁷⁸² İnan, 1968: 241-254.

yaygındı. Ayrıca bunlara, bir çeşit toy olan “düğün⁷⁸³ ve ölü yemeği”ni (ölü aşı) de eklemek mümkündür.

Oğuz Kağan Destanında “dilek toyu”na dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Hâlbuki Manas Destanı ile Dede Korkut Hikâyelerinde bu hususta pek çok bilgi bulunmaktadır. “Dilek toyu”na dair bir fikir edinmek için Dede Korkut’un “Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı”ndan buraya bir örnek alıyoruz: Oğuzların büyük hükümdarı olan Bayındır Han, âdet gereğince yılda bir defa ulu toy verir ve bütün Oğuz beylerini bu toya davet ederdi. Bayındır Han, böyle toylardan birinde beylerinden oğlu olanları “ak otağ”da, kızı olanları “kızıl otağ”da, çocuğu olmayanları da “kara otağ”da ağırlamıştı. Oğlu kızı olmadığı için kara otağda ağırlanan Dirse Han, bu duruma, itibarının sarsıldığı düşüncesiyle çok üzülmüştü. Dirse Han, çocuk sahibi olabilmek için eşinin de tavsiyesi üzerine bir “dilek toyu” vermeye karar verdi. Toy için “Attan aygır, deve-den buğra, koyundan koç kestirdi. Tepe gibi et yığırdı, göl gibi kımız sağdırdı. İç Oğuz, Dış Oğuz beylerini başına topladı. Aç görse doyurdu. Çıplak görse donattı. Borçluyu borcundan kurtardı”. Toydan sonra herkes el kaldırarak, Dirse Han’a bir çocuk vermesi için Tanrıya dua (alkış) etti. Tanrı toya katılanların dileğini kabul etti ve bir yıl sonra da Dirse Han’ın bir oğlu oldu.

Oğuz Kağan da iki defa toy vermiştir. Fakat bunlar, Dirse Han’da olduğu gibi dilek değil, “kutlama toyları”dır. Bu toylardan birincisi Oğuz’un çocuklarının doğumu ile ilgilidir. Bindiği gibi, Oğuz eş olarak kendisine iki hanım alır. Bunların her birinden üçer oğlu olur. Bunun üzerine Oğuz bir kutlama toyu verir. Bütün Türk toplulukları bu toya davet edilir. Yemekler, etler yenir, kımız içilerek eğlenilir. Oğuz, bu ziyafet esnasında kağan seçilir. Toy sona erince, Oğuz Kağan, halkına kısa ve etkili bir nutukta bulunur. O, bu nutkunda sadece men-sup olduğu milletin değil, bütün dünyanın hükümdarı olması

⁷⁸³ Türkler, XI. yüzyılda düğüne ve düğün yemeğine “küden” demektedirler (Kaşgarlı Mahmüd, 1939: I, 404).

gerektiğini söyler ve onlardan çıkacağı dünya fethi için hazırlanmalarını ister. Böylece fetihler başlar.

Oğuz Kağan, geleneksel ulu toyunu da dünya fethini tamamlayıp yurduna geri dönünce verir. Bu aynı zamanda büyük bir kurultaydır. Bu kurultaya ve toya herkes çağrılır. Burada özellikle belirtelim ki, bu toy ve toplantı, Oğuz Kağanın daha önce verdiği ve yaptığı toy ve toplantılarla mukayese edilemeyecek kadar büyük ve görkemlidir. Bu büyük ve görkemli toy ve toplantı kırk gün sürmüş ve bu arada bol bol yenilmiş, içilmiş ve eğlenilmiştir. Devletin ve Oğuz Kağan'ın oğullarının geleceği için de önemli kararlar alınmış ve uygulanmıştır.

Oğuz Kağanın, temelini atıp başlattığı ulu toy verme geleneği, Hunlardan Osmanlılara kadar hemen hemen bütün Türk devletlerinde ve topluluklarında uygulanmıştır. Kaşgarlı Mahmûd'a göre, özellikle Türk beyleri, bayramlarda ve düğünlerde minareler gibi sofralar kurdurmakta, halkı yedirip içirdikten sonra da sofra takımlarını yağmalatmaktaydılar. Bu yağmalı toylara XI. yüzyıl Türk toplumunda "kençliyü" denmiştir.

Vezir Nizâmü'l-Mülk'e göre, Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, ordusuyla gezintiye ve ava çıktığı zaman muhteşem sofralar kurdurmak ve türlü yiyecekler hazırlatmak hususunda son derece özen göstermekteydi. Yemeğe (toy) katılan maiyeti ve halk, bu sofraların ve yemeklerin ihtişamı karşısında hayretler içinde kalmaktaydı⁷⁸⁴.

c-) Ülüş Verme

Türklerdeki egemenlik anlayışına göre devlet, hanedan ailesinin ortak malı sayılmaktaydı. Dolayısıyla her Türk hükümdarı, henüz sağlığında, başta şehzadeler (tigin) olmak üzere her hanedan üyesinin idaresine bir bölge veya şehir vermek-teydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, her Türk hükümdarı, hanedan üyelerinin idaresine birer bölge vererek, iktidarını bir bakıma onlarla paylaşmaktaydı. Hanedan üyelerinin ida-

⁷⁸⁴ Nizâmü'l-Mülk, 1976 1982: 135, 163.

resine bırakılmış yerlere de eski Türkçede “ülüş” (pay)⁷⁸⁵ denmiştir. Hanedan üyeleri de bu yerleri, merkeze bağlı (vassal) ve baştaki hükümdarın siyasetine uygun olarak yönetmekteydiler. Ayrıca onlar, bu yerlerin de kendilerinden sonra oğullarına ve sonraki kuşaklarına intikal etmesini arzu etmekteydiler. Bu anlayış ve gelenek, Hunlardan Osmanlılara kadar hemen hemen bütün Türk devletlerinde hâkim olmuş ve uygulanmıştır⁷⁸⁶. Bütün Türk devletlerinde görülen bu anlayışın ve geleneğin temelini, yukarıda belirtildiği gibi Oğuz Kağan atmıştır: Oğuz Kağan, dünya fethini tamamlayıp yurduna döndükten sonra büyük bir kurultay toplayıp ulu bir toy vermiştir. Türk kozmogoni anlayışına göre, o, bu büyük toydan sonra ülkesini ve teşkilâtını doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Bunlardan doğu kısmını Bozokları temsil eden Gün, Ay, Yıldız adlarındaki oğulları arasında, batı kısmını da Üçokları temsil eden Gök, Dağ ve Deniz adlarındaki oğulları arasında paylaşmıştır.

ç-) Yas ve Yoğ

Türk toplumunun hayatını en çok etkileyen olayların başında hiç şüphesiz ölüm olayı gelmekteydi. Özellikle büyük devlet adamlarının ve kahramanların ölümü Türk toplumunu son derece etkilemekte ve âdeta toplumu bütünüyle yasa boğmaktaydı⁷⁸⁷. Daha da önemlisi devlet büyükleri ve kahraman-

⁷⁸⁵ Eski Türkçede “ülemek (dağıtmak, yaymak, üleştirmek)”, “üleşmek (paylaşmak)” ve “ületmek (paylaştırmak, dağıtmak)” gibi fiiller bulunmaktaydı. Bu fiillerden “pay, hisse, nasip, parça, kısım” anlamına gelen “ülüg, ülük, ülüglüg ve ülüş” gibi birçok isim yapılmıştır. Moğollar, Türklerdeki “ülüş” kavramının yerine, yine Türkçe bir kavram olan “incü (inci)” kelimesini kullanmışlardır. Türklerdeki “ülüş”, Moğollardaki “incü” kavramının yerini de Türk-İslâm devletlerinde “iktâ’ ve dirlik” kavramları almıştır.

⁷⁸⁶ Türklerdeki ülüş sistemi için geniş ve esaslı bir değerlendirme ve örnekler için bkz. O. G. Özgüdenli, Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkinin Teşekkülü, Türkler, c. V, (2002), s. 249-264.

⁷⁸⁷ Türkler, ölüm olayına gerekli özeni göstermeyen akrabalarına genellikle sert bir tepki göstermekteydiler. Meselâ Sultan Melikşâh (1072-1092), babası Alp Arslan’ın ölümüne gerekli önemi ve özeni göstermeyen amcası Kara Arslan Kavurt’a, “*Kardeşinin ölümü için yas tutmadın; mezarına örtülmek üzere elbise göndermedin; yabancılar bile babam için yas tuttu, sen ise vasiyetine önem vermeyip, ölümünden dolayı şenlik yapıp eğlendin*” diye çıkışarak, onu ağır bir dille suçlamış

lar, belirli bir cenaze töreni ile defnedilmektedir. Bu tören Gök-türklerde olduğu gibi bazen yabancı elçilerin de katıldığı ve bu elçilerin Türk yas âdetlerini icraya mecbur tutulduğu bir devlet töreni şeklinde de olmaktadır. Eski Türklerde cenaze törenine, “yoğ” denmektedir. “Yoğ” kelimesi, bugünkü “yok” kelimesi-nin eski Türkçedeki söyleniş şeklidir.

Türkler, ölen kahramanları için günlerce süren ağır yaslar tutmaktaydılar. Onların yas ile ilgili âdet ve davranışları, destanlarına da canlı levhalar hâlinde yansımıştır. Zira destanların en önemli kısımlarından birini yas ile ilgili olan bölüm oluşturmaktadır. Dünya fatihi olan Oğuz Kağan için de şüphesiz günlerce yas tutulmuş ve görkemli bir yoğ töreni düzenlenmiş olmalıdır. Fakat destanın son kısmı eksik olduğu için bu hususta neler yapıldığını öğrenemiyoruz. Oğuz Kağan Destanındaki bilgi eksikliğini, diğer destanlardaki bilgilerle tamamlamak mümkündür. Meselâ Saka kahramanı Alp Er-Tonga’nın (Afrasyab) İran Pers hükümdarı Kirus tarafından pusuya düşürülerek öldürülmesi, Türk elini (halk) yasa boğmuştur. Alp Er-Tonga Destanının diğer kısımları tamamen unutulmuş olup, sadece yasla ilgili ağıt kısmı kalmıştır. Kaşgarlı Mahmûd’un XI. yüzyılda tespit ettiği bu ağıtın bir dördlüğünde Türk beylerinin Alp Er-Tonga için tuttıkları yas şöyle tasvir edilmiştir:

“Erler tıpkı kurt gibi uluşuyorlar

Yaka yırtarak bağrışıyorlar

Seslerinin çıktığı kadar haykırıyorlar

Gözleri örtülünceye kadar ağlıyorlar”⁷⁸⁸.

Büyük Oğuz Destanının epizodları (destan parçası) olan Dede Korkut hikâyelerinde de eski Türk yas âdetine dair çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Özellikle düşman eline esir düşmek, ölüm gibi kabul edilmekte ve bu durum esir olanın ailesini ve yakınlarını yasa boğmaktaydı. İç Oğuz bahadırlarından Beyrek esir düşünce, ailesi ve bütün yakınları yas havasına girmiştir: **“Beyrek’in babası kaba sarığı çıkarıp yere çaldı. Çekti yaka-**

ve eleştirmiştir (Sevim (Sıbt İbnü’l-Cevzi), 1999: XX, 3; Sevim (İbnü’l Cevzi), 2005: XXVI, 53).

⁷⁸⁸ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 189.

sını yırttı. Oğul oğul diyerek böğürdü, feryat figan etti. Ak bürçekli anası boncuk boncuk ağladı, gözünün yaşını döktü. Acı tırnak ak yüzüne aldı çaldı. Al yanağını yırttı. Kargı gibi kara saçını yoldu. Ağlayarak sızlayarak evine geldi. Altın otağına feryat figan girdi. Kızı gelini kah kah gülmez oldu. Kızıl kına eline yakmaz oldu. Yedi kız kardeşi ak çıkardılar kara elbiseler giydiler. Kardeş deyip ağlaştılar böğrüştiler. Beyrek'in yavuklusuna haber oldu. Banu Çiçek kara giydi, ak kaftanını çıkardı. Güz elması gibi al yanağını çekti yırttı. Bunu işitip Kıyan Selçuk oğlu Deli Dünder ak çıkardı kara giydi. Beyrek'in yar ve yoldaşları ak çıkarıp kara giydiler. Kudretli Oğuz beyleri Beyrek için yas tuttular"⁷⁸⁹.

Bir gün Beyrek ile Dış Oğuz beyi olan dayısı Aruz arasında bir tartışma çıkar. Beyrek, bu tartışma sırasında Aruz tarafından ağır bir surette yaralanınca arkadaşları ile Kazan Beye şu haberi gönderir: "Yiğitlerim yerinizden kalkın. Ak boz atının kuyruğunu kesin. Kazan'ın divanına koşup varın. Ak çıkarıp kara giyin. Sen sağ ol Beyrek öldü deyin"⁷⁹⁰. Böylece Beyrek'in yaralandığı haberi duyulunca, ailesi, oğulları ölmüş gibi hemen yas havasına bürünür: "Beyrek'in babasına, anasına haber oldu. Ak evi eşiğinde feryat (şivan) koptu. Kaza benzer kızı, gelini ak çıkardı, kara giydi. Ak boz atının kuyruğunu kestiler. Kırk elli yiğit kara giyip gök sarındılar. Kazan Beye geldiler. Sarıklarını yere vurdular. Beyrek diye çok ağladılar. Sen sağ ol Beyrek öldü dediler"⁷⁹¹. Kazan Bey, kendisine son derece bağlı olan Beyrek'in ölüm haberine çok üzüldü. O da, "mendilini eline alıp hüngür hüngür ağladı. Divanda feryat figan kıldı. Orada olan beyler ağlaştılar. Kazan vardı odasına girdi. Yedi gün divana çıkmadı, ağladı oturdu"⁷⁹².

İç Oğuz beylerinden Kazan, tutsak düşen oğlu Uruz'u kurtarmak için tek başına düşman eli (toplulukları) üzerine yürür. Baba ile oğul karşılaşınca, Uruz, tek başına kendisini kurtaramayacağını düşündüğü için babasının hemen geri dön-

⁷⁸⁹ Dede Korkut Kitabı, 1971: 70 vd.

⁷⁹⁰ Dede Korkut Kitabı, 1971: 236.

⁷⁹¹ Dede Korkut Kitabı, 1971: 237.

⁷⁹² Dede Korkut Kitabı, 1971: 238.

mesini ve üç ay içinde kendi kendini kurtaramazsa, oğlunu ölmüş kabul ederek yas tutulmasını ister. Baba ile oğul arasında geçen konuşmadan sonra Uruz, diğer aile fertlerine ve çevresine şu haberi gönderir: **"Bir ayda varmazsam iki ay baksın. İki ayda varmazsam üç ay baksın. Üç ayda varmazsam öldüğümü o vakit bilsin. Aygır atım boğazlanıp aşını versin. Anam benim için gök giyip kara sarsın. Kudretli Oğuz elinde yasımı tutsun"**⁷⁹³. Bu sözlere karşılık Kazan Bey, oğluna, tutsak düşmesinden beri ailesinin ve çevresinin yas hâli yaşadıklarını şu şekilde ifade eder: **"Sen gideli ağlamam gökte iken yere indi. Gümbür gümbür davullar dövülmedi. Ağır ulu divanım toplanmadı. Seni bilen bey oğulları ak çıkardı kara giydi. Kaza benzer kız gelinim ak çıkardı kara giydi. İhtiyarcık anan kan yaş döktü"**⁷⁹⁴.

Destan kahramanlarından Seğrek, yeni evlenmiş olduğu hâlde düşman eline tutsak düşmüş olan kardeşini kurtarmadan gerdeğe girmek istemez ve harekete geçmeden önce eşine şu vasiyette bulunur: **"Kız sen beni bir yıl bekle, bir yılda gelmezsem iki yıl bekle, iki yılda gelmezsem o vakit öldüğümü bilesin, aygır atımı boğazlayıp aşını ver"**⁷⁹⁵.

Manas Destanının kahramanlarından Kökütey Han ölmenden önce kendi yoğ töreni için şu vasiyette bulunur: **"Gözlerimi yumduğum zaman vücudumu kımızla yıkayınız. Keskin kılıçla etlerimi kemiklerimden sıyırınız. Zırhımı giydiriniz. Başımı doğuya koyunuz. Mezarıma gelen kadınlara kumaş dağıtınız. Kara Sart türbemi yapsın. Kullanacağı tuğlaları seksen keçi yağıyla terbiyelesin. Aşını veriniz"**⁷⁹⁶.

Türklerin yas ve yoğ geleneklerine dair destanlardan verdiğimiz bu tasvirlerden sonra tarihî bilgilerle aynı konuyu burada bir kere daha değerlendirecek olursak, ortaya çıkan durum şudur:

⁷⁹³ Dede Korkut Kitabı, 1971: 113.

⁷⁹⁴ Dede Korkut Kitabı, 1971: 114.

⁷⁹⁵ Dede Korkut Kitabı, 1971: 206.

⁷⁹⁶ İnan, 1968: 233.

Görüldüğü gibi, Türkler, ölüm olayını sâkin bir şekilde karşılamıyorlardı. Onlar ölüm karşısında duydukları acıyı genellikle paralanırcasına bir çırpınıyla açığa vurmaktaydılar. Ölüm hâlinde birden şivan (feryat, çığlık) kopmakta; yani bağırarak çağırarak ağlanmakta; saçlar, kulaklar yolunmakta⁷⁹⁷; yüzler bıçakla çizilmekte ve elbiseler yırtılmaktaydı⁷⁹⁸. Hatta saç örgüleri kesilmekte ve cesetle birlikte mezara konmaktaydı. Meselâ Hun Türklerine ait Noin-ula korıganlarında, ipek örtülere sarılmış hâlde 17 adet saç örgüsü bulunmuştur. Geride kalan eşlerin saç örgülerini yarıdan keserek mezara koyma geleneği, Sagay Türklerinde de vardı. Kırgız Türklerinde ise bu geleneğe sadece ölenin eşleri değil, kızları da uymaktaydı. Saç kesme geleneğinin bir benzeri de Anadolu Türklerinde görülmektedir. Meselâ Aydınoğullarından Umur Bey, hem babasının hem de kardeşinin ölümü üzerine saçlarını kesmiştir⁷⁹⁹.

Türklerdeki eski yas âdetlerinden biri de ölenin bindiği atın kuyruğunun kesilmesi idi⁸⁰⁰. Hun Türklerine ait Pazırık korıganlarında bulunan at cesetlerinin kuyruklarının kesilmiş ve yelelerinin de örülmüş olması, bu âdetin çok eskilere dayandığını göstermektedir. Atkuyruğu kesme âdeti, sadece Hun

⁷⁹⁷ Liu Mau-tsai, 1958: I, 42; Orkun Âbideleri, 1973: 46, 86. "Bunca bodun saçın, kulakın bıçdı".

⁷⁹⁸ Türklerin bu davranışları, onların Müslüman olmalarından sonra da devam etmiştir: Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberini alan Abbâsî halifesi *Kaim Biemrillâh*, derhal merhum Sultanın İslâm dünyasına yaptığı büyük hizmetlerini zikreden, ölümünden dolayı da üzüntülerini bildiren bir bildiri (tevkî) yayınladı. Halifelik veziri de sarayda merhum Sultan için tâziye töreni düzenledi. Tâziye süresince Bağdat'taki bütün çarşılar ve dükkanlar kapalı tutuldu. Halifenin eşi ve Sultan Alp Arslan'ın kardeşi olan *Hatice Arslan Hatun* ile maiyeti, yerli Müslümanları hayretler içinde bırakan ağır yaslar tuttular. Hatun ve onun özellikle Türk kökenli hizmetçileri, saçlarını ve yüzlerini yoldular, elbiselerini yırttılar. Türk geleneklerine yabancı olan halife, eşinin saçını ve yüzünü yolmasına engel olmak istediye de başarılı olamadı. Hatun, başka bir Türk âdeti gereğince toprak üzerine oturdu. Kardeşi Alp Arslan'ın ruhunu taziz etmek için de fakirlere para dağıttı. (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzi), 1998: XIX, 51; Sevim (İbnü'l-Cevzi), 2005: XXVI, 52; İbn Kesir, 1995: X, 227; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 114).

⁷⁹⁹ Düstûrnâme-i Enverî, 1928: 35. "*Hasta Mehmed Bey ölüyor andan gider – Kesdi Paşa (Umur Bey) saçın anda ah eder*". Görüldüğü gibi, İslâmiyet'ten önceki "*saç yolma* (bıçma)" davranışının yerini, İslâmî dönemde "*saç kesme*" davranışı almıştır.

⁸⁰⁰ Yas alameti olarak at kuyruğunu kesmek eski Türkçede "*tullamak*" kelimesi ile ifade edilmiştir. Kelimenin kökü olan "*tul*", bugünkü "*dul*" sözünün eski şeklidir. Kuyruğunun kesilmesiyle at, tıpkı eşi ölen kişi gibi "*dul*" hâle gelmiş olmaktadır.

Türklerinde değil, Oğuz, Kırgız ve Kazak Türklerinde de uygulanmaktaydı. Ayrıca ölen kişinin çadırına bayrak asmak ve siyah elbiseler giymek de birer yas alâmeti idi. Bir diğer yas alâmeti de ölü gömme töreni sırasında elbiseleri ve başlıkları ters giymek, eyerleri ters çevirmek ve atlara ters binmek şeklindeydi. Aynı şekilde Kırgız ve Kazak Türklerinde de yas esnasında ağıt söylenirken yere ters bir şekilde oturulmaktaydı⁸⁰¹. Diğer taraftan aynı âdete Anadolu Türkleri arasında da rastlanılmıştır. Meselâ Türkiye Selçuklu Devletinin dokuzuncu hükümdarı I. İzzeddîn Keykâvus vefat edince, devlet adamları ve komutanlar, eski Türk yas âdeti gereğince başlıklarını ters çevirmişlerdir⁸⁰². Aynı şekilde Candaroğullarından Süleyman Paşanın eşinin cenaze töreni de tamamen Türk âdetlerine göre yapılmıştır. Bu törende Süleyman Paşanın oğlu İbrahim Bey, annesinin cenazesini başı açık ve yaya olarak takip etmiştir. Beyler ve saray görevlileri ise, hem başlarını açmışlar hem de kaftanlarını ters giymişlerdir. Kadı, hatip ve hoca efendiler de elbiselerini ters giymişler; fakat başlarını açmamışlar, sadece başlarına sarık yerine siyah yünden yapılma bir çevre dolamakla yetinmişlerdir⁸⁰³.

Elbiseleri ve başlıkları ters giymek, eyerleri ters çevirmek, atlara ters binmek, mezara karşı ters oturmak ve hatta ölünün şahsî eşyalarını mezara ters koymak gibi âdetlerin bir tek anlamı vardır. O da şudur: Eski Türk inancına göre, öteki dünya bu dünyanın tersi durumundadır⁸⁰⁴; öyleyse eşyalar da öteki dünya istikâmetine çevrilmelidir.

Türklerin kendilerine özgü yas âdetleri olduğu gibi, yine kendilerine özgü ölü gömme (defin) törenleri de vardı: Türklerde ölüm olayından sonra hemen ceset yıkanıp temizlenmekte ve “eşük” adı ile anılan bir kefene sarılmaktaydı. Eğer ölen hanedandan veya beylerden biri ise, iç organları alınarak mumyalanmaktaydı. Kefenlenmiş veya mumyalanmış ceset,

⁸⁰¹ Günay-Güngör, 1997: 73.

⁸⁰² İbn Bîbî, 1956: 209; 1996: I, 228; İbn Bîbî, Selçuknâme, 2007: 73; Yazıcızâde, Tevârih-i Âl-i Selçuk, 1902: IV, 195.

⁸⁰³ İbn Batuta Seyahatnâmesi, 1971: 65.

⁸⁰⁴ Rasonyi, 1970: 28.

kişinin kendi çadırına konmaktaydı. Bundan sonra ölünün yakınları çadırın önünde toplanmakta, at ve koyun kesilmekteydi. Ayrıca, çadırın etrafında, at üzerinde yedi defa dönülmekte ve bu arada yüzler bıçakla çizilerek, kanlı yaşlar akıtılmaktaydı⁸⁰⁵.

Ölü için, yerin altında odalardan oluşan bir mezar hazırlanmaktaydı. Bu mezar, “**kereksür, kegür, korıgan**⁸⁰⁶, **oba, bark** (anıt yapı), **kara orun, yirçü, sin, tünerik, tulbu**” gibi çeşitli adlar altında anılmaktaydı. Tabuta konulan ceset, araba ile mezara götürülüyordu. Gömme işlemi genellikle ilkbahar ve güz mevsimlerinde yapılmaktaydı. Yazın ölenler güz mevsiminde, kışın ölenler de ilkbaharda defnedilmekteydi.

Türklerde cesedi normal gömmenin dışında hem yakarak hem de mumyalayarak gömme âdeti vardı. Hun korıganlarından çıkarılan cesetler hep mumyalanmış vaziyettedir. Mumyalanmış ceset, ahşap bir sandukaya yerleştirilip, yüzü de doğuya çevrilmiş olarak mezar odalarından birine konmaktaydı. Hanedan üyeleri ve kahramanlar için yapılan korıganlar genellikle iki odalı olmaktaydı. Odalardan birine ölenin ahşap sanduka içinde cesedi, diğerine de onun atları ve şahsî eşyaları yerleştirilmekteydi. Şahsî eşyalar arasında elbise, halı, mücevher, kılıç, içki (kımız), koşun takımı, ipekli kumaşlar, kartal pençesi ve geyik dişleri gibi maddeler yer almaktaydı.

Korıgan odalarının duvarları ve tavanı tomruklarla (kalaslarla) kaplanarak berkitilmekteydi. Korıganın üzeri de toprak yığılmak suretiyle küçük bir tümsek hâline getirilmekteydi. Tümseğin etrafı ise, bir daire gibi taşlarla çevrilmekteydi. Ayrıca akrabalar, öleni ululamak için onun ailesine çeşitli kumaşlar göndermekteydiler. Türkçe “**eşük**” adı verilen bu kumaşlar, ölünün mezarı üzerine konmaktaydı. Bu kumaşlar, bir süre

⁸⁰⁵ Eberhard, 1942: 86; Liu Mau-tsai, 1958: I, 42. “*Stirbt einer von ihnen, dann wird die Leiche in seinem Zelt aufgebahrt. Seine Familien-gehörigen und Verwandten schlachten Rinder und Pferde und bringen sie dem Toten zum Opfer. Sie laufen um das Zelt herum und schreien und heulen dabei. Sie schlitzen ihr Gesicht mit einem Messer auf, so dass Blut und Traenen ineinander fließen. Siebenmal tun sie dies und dann erst hören sie auf*”.

⁸⁰⁶ “Korıgan”, korunan yer demektir. Dolayısıyla bu kelime, hem mezar hem de kale anlamına gelmektedir.

mezarın üzerinde kaldıktan sonra yoksullara dağıtılmaktaydı⁸⁰⁷.

Daha önce çadırın çevresinde yapılan törenin bir benzeri korıganın etrafında, bir kere daha tekrarlanmaktaydı. Ayrıca ölünün kurban edilen atlarının derileri veya kafaları birer sırığa geçirilerek, korıganın üzerine dikilmekteydi. Bunlar, ölünün cennete giderken bineceği hayvanlar idi⁸⁰⁸. Eğer ölen kahraman bir kişi ise, korıganın etrafına sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar **“balbal”**⁸⁰⁹ dikilmekteydi. Eski Türk inanışına göre, **“bunlar, ölünün uşakları olup cennette ona hizmet edeceklerdir”**⁸¹⁰.

Korıgan etrafında yapılan törenden sonra topluca ölen kişinin çadırına dönülmekteydi. Burada, ölen kişinin hayvanlarından bir miktarı kesilerek, yas törenine katılanlara yemek verilmekteydi⁸¹¹. Bu yemeğe **“yoğ basan”**, **“yoğ aşısı”** veya sadece **“yoğ”** (ölü aşısı) adı verilmekteydi⁸¹². Tarihî kayıtlara göre, Oğuzlarda **“yoğ aşısı”** vermek için bazen 100 veya 200 baş koyun ve at birden kesilmekteydi⁸¹³.

Bu konuyu somut bir örnek ile kapatmak istiyoruz. Vereceğimiz örnek büyük Hun hükümdarı Attila'nın ölüm töreniyle ilgilidir. Zira bu büyük hükümdarın ölümü dolayısıyla yapılan devlet töreninde, hemen hemen bütün Türk yas ve yoğ âdetleri yerine getirilmiştir. Bu hususta özellikle Lâtin kaynaklarının sağladığı bilgilerin özeti şöyledir: Attila, İtalya seferinden döner dönmez yeni bir seferin hazırlığı içine girmişti. Bu defa hedefi muhtemelen İran idi. Fakat o, bir Germen beyinin kızı olan İlduko ile evlendiği gece burnundan boşanan kanlarla boğularak, şüpheli bir şekilde öldü (453). Bu beklenmedik ölüm karşısında şok olan Hunlar, onulmaz bir yasa büründüler. Ölüm

⁸⁰⁷ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 72.

⁸⁰⁸ Eberhard, 1942: 86.

⁸⁰⁹ Türkler, öldürülen düşmanın taştan kabaca yontulmuş suretlerini temsil eden heykellere balbal adını veriyorlardı. Balbalın sayısı, savaşçının yeteneğine göre, bazen yüze ve hatta bine kadar çıkabilmekteydi (Liu Mau-tsai, 1958: I, 42).

⁸¹⁰ İbn Fazlan Seyahatnâmesi, 1975: 36.

⁸¹¹ Eberhard, 1942: 86.

⁸¹² Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 398.

⁸¹³ İbn Fazlan Seyahatnâmesi, 1975: 36.

acılarının duyguları harekete geçirmesiyle yakınmalar ve dövünmeler başladı. Kimileri saçlarını, kimileri de yüzlerini yolu-yordu. Bu arada Attila'nın cesedi tabutlanarak, Çin ipeğinden yapılmış bir çadıra kondu. Hun beyleri atlarına binip, yoruluncaya kadar çadırın etrafında döndüler. Ozanlar da kopuz eşliğinde Attila'nın hayatta iken gösterdiği kahramanlıkları öven destanlar okumaya başladılar. Lâtince'ye çevrilmiş olarak günümüze ulaşan bu destanların birinde Hun ozanı; **"Attila'nın, en ulu Hun kahramanı, Muncuk⁸¹⁴ soyundan gelen en yiğit halkların başbuğu, daha önce eşi görülmemiş yenilmez bir gücün sahibi olduğunu, bu güçle tek başına İskitlerin ve Germanlerin krallık tacını kazandığını, her iki Roma Devletinin şehirlerini alıp, talan ederek veya yakıp yıkarak korku saldığını, (...) yalvarıp yakaranlara karşı merhametli davranıldığını, her şeyin yakılıp yıkılınaması için haraç ödenmesini kabul ettiğini, (...) bütün bunları talihin yardımıyla başardığını, ölümünün de düşmanın açtığı yaradan değil, kendi kurduğu tuzağa düşerek de değil, sevinç ve mutluluk içinde, hiç acı çekmeden olduğunu"** birer birer sayıp dökerek, Hun beylerinin ve toplumunun duygularına tercüman olmuştur⁸¹⁵.

"Ölü aşı" adı verilen yemekler yendikten sonra Attila'nın cesedi, altından yapılmış bir sandukaya kondu. Altın sanduka da gümüşten yapılmış bir sandukanın, o da demirden yapılmış

⁸¹⁴ "Moncuk", bugünkü "boncuk" kelimesinin eski şeklidir. Eski Türkçede boyuna takılan değerli taş ve mücevher anlamına gelir. Türkler, genellikle insan ve at boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı ve muska gibi nesnelere "moncuk" demişlerdir. Onların inanışına göre, "moncuk takmak", hem nazar değmesini önlemekte hem de uğur getirmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 475; 1940: II, 123; 1941: III, 121). Tarihî kayıtlara göre, "moncuk" adını taşıyan ilk tarihî şahsiyet, büyük Hun hükümdarı Attila'nın babası idi. "Moncuk" adı, İslâmî dönemde de kullanılmaya devam etmiştir. Bu dönemde, bayrak ve tuğ gibi hâkimiyet, hükümdarlık ve bağımsızlık sembollerinin tepesine monte edilen hilâl (mahçe) veya topuz gibi nesnelere, "moncuk" denmiştir (İbn Bibî, 1956: 505, 661; 1996: II, 54, 179).

⁸¹⁵ Altheim, 1959: I, 241. *"Der Hunnen vornehmster König Attila, Spross des Mundzucus, tapferster Völker Herr, der mit vordem unerhörter Macht allein der Skythen und Germanen Königtümer besass, des römischen Erdkreises doppeltes Reich durch Raub der Staedte schreckte, und, auf dass nicht zur Beute der Rest würde, durch Flehen erweicht, jaerlichen Tribut nahm, und der, als er dies alles mit Glückes Hilfe getan, nicht durch Feindes Wunde, nicht durch der Seinen Trug, sondern in der Blüte seines geschlechts, unter Freuden froh, schmerzlos dahinging."*

diğer bir sandukanın içine yerleştirildi. Bundan sonra mezar için uygun bir yer seçildi⁸¹⁶. Burada hazırlanan mezar odasına demir sanduka ile Attila'nın silâhları ve değerli eşyaları gömüldü. Mezar yeri belirsiz hâle getirildikten sonra da, defin faaliyetine katılanlar, bir ihanet ihtimalini ortadan kaldırmak için, hemen orada öldürüldü⁸¹⁷.

Sonuç :

Oğuz Kağan, bozkır kültürünün ideal insan tipini temsil eder. Bu, hem bedenlen hem ruhen kuvvetli, cesur, atak, kahraman, inançlı, kararlı ve azimli bir insandır. Destanda Oğuz Kağanın fizikî yapısı da, gücü ve kudreti temsil eden hayvanların özellikleriyle tasvir edilmiştir. Bu tasvire göre, onun **"Ayakları öküz ayağı gibi; beli kurt beli gibi; omuzları samur omzu gibi; göğsü ayı göğsü gibi idi. Vücudu da baştan aşağı tüylü idi"**. Yine aynı destanda Oğuz Kağanın resmi **"boğa"** şeklinde verilmiştir. **"Boğa"** da onun gerçek adı olmalıdır. Çünkü boğa ismi, Türklerde gücün ve kudretin, cesaretin ve kahramanlığın, dayanıklılığın ve kararlılığın bir sembolü idi. Dolayısıyla bu isim, Türklerde gerek İslâmiyet'ten önce gerekse İslâmî dönemlerde çok yaygın olarak kullanılmıştır.

Eski çağlarda, göçebe insanın yetişmesini ve hayata hazırlanmasını sağlayan temel ve pratik eğitim, hiç kuşkusuz onun içinde yaşadığı hayat tarzı ve bu hayatla ilgili olarak göstermiş olduğu faaliyetlerdir. Oğuz Kağan da, göçebe bir topluluğun çocuğu olarak, avcılık, besicilik ve akıncılık yapmak, hayatın zorlukları ve tehlikeleriyle mücadele etmek, yani gençlik yıllarını iyi değerlendirmek suretiyle kendisini yetiştirmiş ve güçlü bir yiğit olmuştur. O, bu gücünü, mensup olduğu toplumu tehdit eden ve onu **"ağır bir eziyetle ezen"** **"iç düşman"**dan kurtarmak suretiyle ispat eder. Oğuz Kağan, iç düşmanı bertaraf ederken sadece silâh kullanmaktaki yeteneklerini değil, aynı zamanda aklını ve günlük hayatta edindiği tecrübelerini de

⁸¹⁶ Attila'nın mezarı için seçilen yerin bir nehir yatağı olması ve bu yerin de defin-den hemen sonra sular altında bırakılması kuvvetle muhtemeldir.

⁸¹⁷ Altheim, 1967: 62 vd. Türklerde yas ve ölü gömme âdetlerine dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Roux, 1994:219-236.

kullanmıştır. Onun bertaraf ettiği iç düşman ise, hiç kuşkusuz ya onun hükümdar olan babası ya da o zamanki kötü idarenin başıydı. Çünkü bu büyük başarı, Oğuz Kağanı hemen hükümdarlığa taşımıştır. Böylece Oğuz Kağanın talihi de değişmiştir.

Yeni tahta çıkan her hükümdar için iki önemli faaliyet vardır. Bunlardan birincisi, çeşitli vasıtalarla iktidarını ve otoritesini güçlendirmek; ikincisi ise, ülkesi ve halkı üzerinde tam bir hâkimiyet kurarak, birliği ve bütünlüğü sağlamaktır. Oğuz Kağan her iki faaliyete de başarılı olmuştur: O, her Türk hükümdarının yaptığı gibi akılcı ve pratik bir yol izlemiş, kendisine iki ünlü ve güçlü kabileden eş alarak, bu kabilelerin destek ve yardımını sağlamıştır. Böylece o, bu yardım ve destek sayesinde iktidarını güçlendirmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Oğuz Kağan, bu evliliği amacı doğrultusunda kullanarak, kendisi ile kabileler arasındaki rekabeti ve düşmanlığı kaldırmış, yerine yardımlaşmayı ve dayanışmayı ikame etmiştir.

Oğuz Kağan ülkesi ve halkı üzerinde tam bir hâkimiyet kurup birliği ve bütünlüğü sağlayabilmek için de düzenlediği toyları ve kurultayları bir vasıta olarak kullanmıştır. Çünkü toya ve kurultaya katılmak, mevcut iktidarı onaylamak ve desteklemek anlamına geliyordu. O bu toylarda ve kurultaylarda gücünü ve servetini etkili bir şekilde ortaya koyarak, iktidarını ve otoritesini boy beylerine ve halkına kabul ettirmiştir. Toylarına ve kurultaylarına katılmayan boy beylerinin davranışlarını da itaatsizlik ve isyan saymış, bunları da silâh gücüyle itaat altına almıştır. Sonunda, aynı soydan ve kültürden olan toplulukları bir devlet çatısı altında tıpkı bir aile gibi birleştirmiştir.

İç meselelerini tamamen halletmiş olan her büyük lider, doğal olarak dış meselelere yönelir. Bu durum, Oğuz Kağanda da ortaya çıkmıştır: İktidarını güçlendirip ülkesinde birliği ve bütünlüğü sağlamış olmak, her büyük liderin olduğu gibi Oğuz Kağanın da ideallerini büyütmüş, ufkunu da son derece genişletmiştir. Artık o, dünya politikasında rol oynamak ve bu politikaya yön vermek arzusundadır. Fakat dünya politikasında rol oynayabilmek ve ona yön verebilmek, hiç kuşkusuz içinde ya-

şanılan çağa uygun bazı şartları, vasıtaları ve imkânları gerektirmektedir. Bunları; 1-) **Güçlü ve idealist bir lider**, 2-) **Hazır bir çevre ve uygun bir ortam**, 3-) **Uzman subaylar ile eğitilmiş ve profesyonel savaşçılardan oluşan teşkilâtli ve kuvvetli bir ordu** ve 4-) **Çağın şartlarına uygun savaş araç ve gereçleri** şeklinde sıralamak mümkündür. Oğuz Kağan, dünya politikasında rol oynayabilecek liderlik özellikleri ile bu davada kendisi için gerekli olan bütün vasıtalara ve imkânlarla fazlasıyla sahip olmuştur. Şimdi bunları kısaca açıklayalım:

Güçlü ve İdealist Bir Lider: Oğuz Kağan, bütün gücünü ve enerjisini amacının başarısına adanmış; inançlı, kararlı, dinamik ve idealist bir lider idi. O, amacına ulaşma hususunda engel tanımayan bir karakter ve ruh yapısına sahipti. Kendisinden emin tavrı, kuvvetli bir irade, nefse mutlak hâkimiyet ve ideallerine bağlılık, onun en belirgin özellikleri idi. Tehlike ne kadar büyük olursa olsun âcizlik göstermez, engeller onun cesaretini kıramazdı. Ele aldığı davayı sonuca ulaştırmadan durmaz ve dinlenmezdi. Amacına doğru yürürken yorulmak nedir bilmeyen bir dinamizme sahipti. Cihâna hâkim olma ve cihân hükümdarlığı, onun önüne koyduğu ideallerin başında geliyordu.

Hazır ve Uygun Bir Ortam: Bir lider, ne kadar yetenekli olursa olsun, amacına uygun bir çevre ve ortam bulamazsa, başarılı olamaz. Oğuz Kağanın en büyük şansı, kendisini amacına ulaştırabilecek hazır bir çevre ile uygun bir ortam bulmuş olmasıdır. O da şudur: Konar-göçer hayat tarzı, insanı her türlü tehlikeye ve tehdide karşı daima hazır tutan **“bir kışla hayatı”** gibiydi. Bu hayat tarzı, âdeta askerî bir okulun görev ve fonksiyonunu yerine getirerek, eski Türk toplumuna büyük bir enerji ve dinamizm kazandırmıştır. Üstelik topluma hâkim olan askerlik ruhu, kahramanlık tutkusu ve doyumluk (ganimet) elde etme arzusu, eli silâh tutan herkesi savaşa hazır tutmaktaydı. Çin Yıllıklarının tespitine göre, her Türk, **“hastalıktan ölmeyi utanç verici saymakta, savaşta ölmeyi de onur verici bulmaktaydı”**.

Teşkilâtli ve Eğitilmiş Bir Ordu: Konar-göçer hayat tarzında; şahsını, ailesini, namusunu, onurunu, töresini, özgürlü-

ğünü, bağımsızlığını, sürüsünü ve otlagını korumak isteyen her Türk, iyi bir savaşçı olarak yetişmek zorundaydı. Bunun için Türklerde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Hemen hemen her Türk eğitilmiş, gönüllü ve profesyonel birer savaşçı idi. Çünkü her Türk erkeği, askerî eğitime henüz çocuk yaşta başlamaktaydı. Bütün aile fertleri için ata binmek, kılıç kullanmak, mızrak fırlatmak, topuz vurmak, ok atmak, bıçak ve kement kullanmak gibi işler, günlük hayatın vazgeçilmez faaliyetleri arasında yer alıyordu. Kadınların, çocukların, hastaların ve yaşlıların dışında herkes, boy beyinin emrinde akına ve savaşa katılmak zorundaydı. Bütün boy başkanları da, kendi boyuna mensup savaşçıların doğal komutanıydılar. Her savaşçı, atını ve silâhını kendisi temin etmek durumundaydı. Akın ve savaş boyunca da, silâhını ve yiyeceğini yanında taşımaktaydı. Ganimetten aldığı paydan başka savaşçı unsura maaş veya ücret verme gibi bir usul, bu dönemde henüz yoktu.

Görüldüğü gibi, Oğuz Kağanın hedef edindiği büyük gaye ile sahip olduğu gerçek imkânlar ve vasıtalar arasında tam bir denge ve uyum vardır. Oğuz Kağan için yapılacak tek iş, boy başkanlarına birer “ok” (okun buradaki anlamı davettir) göndererek, onları sefere ve savaşa davet etmekten ibaretti. Böyle büyük bir efendiden davet almak da, onlar için onurların en yücesi olarak görülmekteydi. Dolayısıyla boy başkanları, derhal obalarının savaşçılarını yanına alıp en kısa zamanda emir buyrulan yere gelerek, merkezî orduya katılmaktaydılar.

Çağın Şartlarına Uygun Vasıtalar ve Yöntemler: Savaşlarda karşı tarafa üstünlük sağlayan bir vasıta da, zamanın en ileri askerî tekniklerine sahip olabilmek ve en gelişmiş askerî yöntemlerini blup uygulayabilmektir. Oğuz Kağan, bu imkânlarla ve avantajlara da sahipti: Çünkü Türk savaş anlayışı ve sistemi, **“hareket, sürat, süvari tekniği ve uzaktan savaş yöntemleri”** üzerine kurulmuştur. Savaşlarda, yüksek hareket ve sürat üstünlüğünün sağladığı avantajı ilk keşfeden ve uygulayan Türkler olmuştur. Türklere, savaşlarda hareket ve sürat üstünlüğünü sağlayan vasıta ise attır. Diyebiliriz ki, onlar, atın sağladığı yüksek sürat ve hareket sayesinde karşı konulmaz bir

güce ulaşmışlardır. Türkler, uzaktan savaşma yöntemi sayesinde de, kan kaybını en aza indirmişler ve daima savaş güçlerini korumuşlardır. Onlara uzaktan savaşma imkânını sağlayan silâh ise “ok” idi. Türk savaşçıları, özellikle at üzerinde dörtnala giderken oklarını önlerinde, arkalarında ve yanlarında bulunan hedeflere isabetli bir şekilde atmaktaydılar.

Oğuz Kağan, bazısını hazır bulduğu bazısını da kendisinin hazırladığı bu imkân ve vasıtaları amacı doğrultusunda iyi bir şekilde değerlendirmek ister. Onun amacı dünya hükümdarı olmaktır. Bunun için ordusunu alarak, dünya fethine çıkar. Artık onun davranışlarına iki etken hâkimdir: **Yenmek ve hükmetmek**. Baş döndürücü bir süratle ilerleyen Oğuz Kağan, bir zaferden diğer zafere koşar. Ordularının önünde hiçbir güç ve devlet uzun süre dayanamaz. Her zafer ona büyük bir ülke kazandırır. Sonunda; Kafkaslar, Azerbaycan, Anadolu, İran, Irak, Suriye, Mısır, Hindistan ve Çin gibi büyük ülkeleri birer birer fetheder. Hükümdarlarını da kendisine bağlar. Artık onun ne arkasında ne de önünde kendisine direnebilecek ve kafa tutabilecek bir güç ve irade yoktur. Başka bir deyişle onun arzu edip de ulaşamadığı bir hedef kalmamıştır. Fakat kendisi de yaşlanmış ve yorulmuştur. Oğuz Kağan, sadece bir kavmin ve bir ülkenin hükümdarı olarak çıktığı bu uzun seferden bütün kavimlerin ve ülkelerinin hükümdarı, yani dünya hükümdarı olarak yurduna geri döner ve bu büyük başarısını görkemli bir toyla kutlar.

Oğuz Kağanın sadece bir hükümdarlık devrine sığdırmış olduğu bu fetih hareketi, hiç kuşkusuz insan maharetinin en büyük başarısıdır. Onun bu büyük başarısı, ancak Büyük İskender ile Cengiz Hanın elde etmiş oldukları başarılarla kıyaslanabilir. Bu kıyaslama da hiç şüphesiz Oğuz Kağanın lehine bir sonuç verecektir.

Oğuz Kağan, sadece dünya fethini gerçekleştirmiş ilk fatih hükümdar olarak değil, aynı zamanda ilk Türk töresini ve devlet teşkilâtını kuran ilk hükümdar olarak da karşımıza çıkar. O, hayatı boyunca karşılaştığı her güçlüğe ve probleme, akılcı, pratik ve kesin çözümler getirmiştir. Bu çözüm şekilleri de Türk

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

karakterine ve ruh yapısına uygun ilkelere dayandığı için ilk Türk töresinin temellerini oluşturmuştur. Bunlar; “toy verme, ad verme, kurultay toplama, nutuk söyleme, bilge kişilere danışma, dirlik ve ülüş dağıtma, Tanrıya ve halka hesap verme” gibi geleneklerdir. Bu temel gelenekler, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, Türk hükümdarlarına örnek ve model olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- AGACANOV, Sergey Grigoreviç, (2006), *Selçuklular*, çvr. E. N. Necef ve A. R. Annaberdiyev, İstanbul.
- AHBÂR-I SELÂÇIKA-YI RUM, (1350/1971); haz. Muhammed Cevad Meşkür, Tehran.
- AHMED BİN MAHMUD, (1977); *Selçuk-nâme, I-II.*, haz. E. Merçil, İstanbul.
- AKIN, Hikmet, (1968); *Aydınogulları Tarihi*, Ankara.
- AKSARAYÎ (Kerîmüddîn Mahmûd), (1944, 2000, 1943); *Miisâmeretü'l-Ahbâr*, yay. O. Turan, Ankara; çvr. M. Öztürk, Ankara; *Die Seldschuken Geschichte der Aksarayî*, Alm. çvr. F. Işıltan, Leipzig.
- ALPTEKİN, Çoşkun (1971); Selçuklu Paraları, *SAD, III*, s. 435-591.
- ALTHEİM, Franz (1959); *Geschichte der Hunnen, I*, Berlin.
- ALTHEİM, Franz (1967); *Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği*, trc. E. T. Eliçin, İstanbul.
- ANADOLU'DA VE RUMELİ'DE YÖRÜKLER VE TÜRKMENLER SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ, (2000); Tarsus.
- ANNA Kommena, (1996); *Alexiad (Malazgirt Sonrası)*, çvr. B. Umar, İstanbul.
- ANONİM SELÇUK-NÂME, (1952); *Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, III*, yay. Ve çvr. F. N. Uzluk, Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti, (1987); *Makaleler, I*, "Oğuz Kağan Destanı, s. 605-672.
- ARIK, Feda Şamil, (1986); Türkiye Selçuklu Devletinde Müsâdere, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, I*, Türkiyat Araştırma Merkezi, s. 47-64, İstanbul.
- ARIK, Feda Şamil, (1999); Türkiye Selçuklu Devletinde Siyaseten Katl, *Belleten, LXIII*, 236, s. 43-93.
- ASLANAPA, Oktay, (1973); *Türk Sanatı, II*, İstanbul.
- ASLANAPA, Oktay; İA, *Samarra mad.*

- ATEŞ, Ahmet (1965); Yabgulular Meselesi, *Belleten*, XXIX, 115 (1965).
- AYALON, David; (1989); Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi, çvr. S. Kotantamer, *E.Ü Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, s. 211-247.
- AZİMÎ, (1988); *Azimî Tarihi*, yay. ve çvr. A. Sevim, Ankara.
- AZİMLİ, Mehmet, (2001); Abbasîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu, *Türkler*, IV, s. 364-374, Ankara.
- BARTHOLD, V.V., (1975); *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. K.Y. Kopraman-İ. Aka, Ankara.
- BARTHOLD, V.V., (1981); *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, İstanbul.
- BAYKARA, Tuncer, (1976); Doğu Anadolu=Turkmenia (Türkmen Ülkesi), *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 61-66.
- BAYKARA, Tuncer, (1985); *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara.
- BAYKARA, Tuncer, (1988); *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş*, Ankara.
- BAYKARA, Tuncer, (2002); *Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi*, *Türkler*, VII, Ankara 2002, 223-257.
- BAYRAM, Mikâil, (1991); *Ahî Evran ve Ahî Teşkilâtının Kuruluşu*, Konya.
- BAYRAM, Mikail, (1996); Anadolu'da Telif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi, *V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Prof. Dr. Faruk Sümer ve Prof. Dr. Şerare Yetkin'e Armağan, s. 95-100.
- BEDÂİYÜ'L-EZMÂN, (1326); *Bedâiyü'l-Ezmân fî Vekâ-yı Kirman*, yay. Mehdî Beyânî, Tehran 1326.
- BELÂZURÎ (1987, 2002); *Fütuhu'l-Buldân*, çvr. M. Fayda, Ankara.
- BEYHAKÎ, (1371); *Târîh-i Beyhakî*, nşr. A. E. Feyyaz, Tehran.
- BROSSET, Marie Félicité (2003); *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, çvr. H. D. Andreasyan, haz. E. Merçil, Ankara.
- BUNDARÎ, (1943); *Zubdetü'n-Nusra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çvr. K. Burslan, İstanbul.
- CAHEN, Claude (1943-45); La Tuğra Seljukide, *Journal Asiatique*, 234, s. 167-172.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

- CAHEN, Claude (1968, 1988, 1984, 2002); *Pre-Ottoman Turkey*, London; *La Turquie Pré-Ottomane*, İstanbul-Paris; *Osmanlılar-dan Önce Anadolu'da Türkler*, çevr. Y. Moran, İstanbul; *Osmanlı-lardan Önce Anadolu*, çevr. E. Üyepazarcı, İstanbul.
- CAHEN, Claude, (1943-45), La Tuğra Seljukide, *Journal Asiatique*, 234, s. 167-172.
- CAHEN, Claude, (1955), Contribution a l'Histoire du Diyar Bakr au quatorzième siècle, *Journal Asiatique*, S. 243, s. 65-100.
- CAHEN, Claude, (1960), Seljukides, Turcomans et Allemands au temps de la troisième croisade, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 56, s. 21-31.
- CAHEN, Claude, (1974), *Turco-Byzantina et Oriens Christianus*, "Ibn Sa'îd L'Asie Mineure Seldjuqide", s. 41-50, London.
- CENABÎ MUSTAFA EFENDÎ, (1994); *el-'Aylemî'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâil ve'l-Evâhir*, henüz basılmamış yüksek lisans tezi, haz. M. Kesik, İstanbul.
- CHAVANNES, Ed., (1903, 2006); *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, Petersburg; *Batı Türkleri Tarihi*, çevr. M. Sirmen, İstanbul.
- CLAUSON, Sir Gerard; (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford At the Clarendon Press, London.
- CLEAVES, F. W., (1949); The Mongolian names and terms (...), Harvard, *Journal of Asiatic Studies*, XII, S. 3-4, s. 400-443.
- CÜVEYNÎ, (1988); *Tarih-i Cihan Güşa*, I, II, çevr. M. Öztürk, Ankara.
- ÇAĞATAY S. - TEZCAN, S., (1975-76); Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi; Soğdça Buğut Yazıtı, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ* (Belleten), s. 245-252 Ankara.
- ÇAY, Abdülhaluk, (1987); *II. Kılıç Arslan*, Ankara.
- ÇETİN, Osman, (1981); *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, İstanbul.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, (1966); *Türklük Meseleleri*, İstanbul.
- DANKOFF, Robert; (1977); Animal traits in the army commander, *Anal of Turkish Studies*, I, s. 95-112.
- DE GROOT, J. J. M. (1921); *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig.
- DEDE KORKUT KİTABI, (1971); Haz. M. Ergin, İstanbul.

- DEDEM KORKUD'UN KİTABI, Haz. O. Ş. Gökyay, İstanbul 1973, 4, 145-152, CCCXIII.
- DERLEME SÖZLÜĞÜ, (1993); c. VIII, TDK, Ankara
- DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK DİZİNİ, (1972); haz. A. Caferoğlu, Ankara, 1972.
- DÜSTURNÂME-İ ENVERÎ, (1928); haz. M. H. Yinanç, İstanbul.
- EBERHARD, Wolfram (1942); *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara.
- EBERHARD, Wolfram, (1947, 1987); *Çin Tarihi*, Ankara.
- EBU BEKR-İ TİHRÂNÎ, (1993, 2001), *Kitâb-ı Diyârbekriyye, I. ve II. Cüz*, yay. N. Lugal-F. Sümer, çvr. M. Öztürk, Ankara.
- EBU HAYYÂN, (1931); *Kitâb al-İdrâk Li-Lisân al-Atrak*, haz. A. Caferoğlu, İstanbul.
- EBÛ'L-FEREC GREORY (Bar Hebraeus), (1945); *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, çvr. Ö. R. Doğrul, Ankara.
- EBU'L-FEREÇ TARİHİ, (1945); I, çvr. Ö. R. Doğrul, Ankara.
- EFLÂKÎ, (1976, 1973); *Menâkibü'l-Ârifîn*, yay. ve çvr. T. Yazıcı, Ankara, İstanbul.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1986); Some remarks on the Oğuz Kağan Epic, Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı düşünceler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, s. 9-12, 13-16.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2002); Salur Kazan Kimdir?, *Millî Folklor*, 56, s. 22-34.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2004); *Türk Dili Tarihi*, Ankara.
- ERCLASUN, Ahmet Bican, (2008); Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi, *Dil Araştırmaları*, 3, s. 9-25.
- ERKOÇ, İhsan, (2008); *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı*, (basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- ERÖZ, Mehmet, (1965); "Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi", 1964-1965 Ders Yılı Sosyoloji Konferansları, s. 106-121, İstanbul.
- ERÖZ, Mehmet, (1983); *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara.
- ERSAN, Mehmet, (1995); *Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, henüz basılmamış doktora tezi, İzmir.
- FAHRNER, Rudolf; (1957); Alaeddin Keykubad, *Robert Boehringer eine Freundesgabe*, s. 193-230, Tübingen.
- GENCELİ KIRAKOS, (1942); çvr. H. D. Andreasyan, TTK, Trc.
- GENÇ, Reşat, (1981); *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul.

- GORDLEVSKİ, V., (1988); *Anadolu Selçuklu Devleti*, çvr. A. Yaran, Ankara.
- GÖKALP, Ziya, (2007); *Kitaplar, I*, haz. Ş. Beysanoğlu, Y. Çotuksöken, F. Kırzioğlu, M. Koç, S. Koz, İstanbul
- GÖKYAY, Orhan Şaik, (1973); *Dedem Korkud'un Kitabı*, İstanbul.
- GRENARD, Fernand, (1992); *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, İstanbul.
- GROOT J. J. M. De, (1921); *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig.
- GROUSSET, R., (1980); René; *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul.
- GROUSSET, R., (2005); *Ermencilerin Tarihi*, çvr. S. Dolanoğlu, İstanbul 2005.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman (2002); XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler, *Türkler*, VI, s. 358-364.
- GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR H. (1997); *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul.
- GÜNDÜZ, Tufan; (1997), *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Ankara.
- H. Nihal (Atsız) - AHMED Naci; (1926, 2005), Anadolu'da Türklerle Ait Yer İsimleri, *Türkiyat Mecmuası*, s. 243-260; *Turan*, S. 3, s. 175-184.
- HALAÇOĞLU, Yusuf; (1995), Osmanlı Döneminde Türkiye'nin Nüfus Yapısı ve Aşiretler, *Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı*, s. 40-52Ankara.
- İAMDULLÂH, Müstevfî (Kazvînî), (1381), *Târîh-i Güzîde*, yay. Abdu'l-Hüseyin Nevâî, Tehran.
- HÉTHOUM, (1869); *Documents Armeniens*, R.H.C. I, Fr. çvr. Ed. Dulaurier, Paris.
- İHÜSEYİN, Hilmi; (1339, 1341), *Sinop Kitâbeleri*.
- HÜSEYNÎ EL-YEZDÎ, (1331); el-Urâzet fî Hikâyet el-Selçukiyye, çvr. Şerefeddin (Yaltkaya), *Millî Tettebbular Mecmuası*, I, 2-3, 5-8, s. 257-304, 481-496.
- İBN BATTUTA SEYHATNÂMESİ, (2004); I, çvr. A. S. Aykut, İstanbul.
- İBN BATUTA SEYAHATNÂMESİNDEN SEÇMELER, (1971); haz. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul.
- İBN BÎBÎ, (2007); *Selçuknâme (muhtasar İbn Bîbî)*, çvr. M. H. Yınanç, Ankara.

- İBN BÎBÎ; (Hüseyin b. Muhammed Ali el-Ca'ferî), (1956, 1957, 1996, 1902, 1959); *el-Evâmîrî'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûrî'l-'Alâ'iyye*, Ankara; yay. N. Lugal-A. S. Erzi, I, Ankara; çvr. M. Öztürk, I, II, Ankara; Yazıcızâde Ali, *Histoire des Seldjoudes D'Asie Mieuse, III, IV*, yay. Th. Houtsma, Leiden; Duda, W. H.; *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi*, Cophenhagen.
- İBN FAZLAN SEYAHATNÂMESİ, (1975); trc. R. Şeşen, İstanbul.
- İBN HASSUL, (1940); Tafdîlu'l-Etrâk, yay. 'Azzâvî, çvr. Ş. Yaltkaya, *Belleten*, V, s. 235-316.
- İBN VASIL (1953-60, III, 1975); *Müferricü'l-Kürûb*, yay. Dr. Hasaneyn Muhammed Rabî' ve Dr. Said Abdülfettah 'Âşur, Kahire.
- İBNÜ'L-ADÎM, (1900); *Histoire d'Alep*, çvr. E. Blochet, Paris.
- İBNÜ'L-ADÎM, (1982); *Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Selçuklular Tarili)*, çvr. A. Sevim, Ankara;
- İBNÜ'L-ESÎR, (1979, 1987); *el-Kâmil fî't-Târîh*, X, XI, XII, yay. C. J. Tornberg, Beyrut; çvr. A. Özaydın, X, XI, XII, İstanbul.
- İBNÜ'L-EZRAK, (1992); *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, çvr. A. Savran. Erzurum.
- İBNÜ'L-KALANİSÎ, (1908); *Zeyl Târîh Dimaşk*, yay. Amedroz, Leiden.
- İBNÜ'L-KESÎR; (1995), *El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi)*, çvr. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.
- İBNÜ'L-MÜYESSER, (1981); *Ahbâr Mısır*, yay. E. F. Muhammed, Kahire.
- İNAN, Abdülkadir (1968); *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir, (1968), Eski Türklerde Teslim ve İtaat Semboller, *Makaleler ve İncelemeler*, I, s. 311-334, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir; (1991), *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara 1991.
- İSLÂM KAYNAKLARINA GÖRE MALAZGİRT SAVAŞI (1971); metinler ve çeviri: F. Sümer-A. Sevim, Ankara 1971.
- JANSKÎ, Herbert, (1955); Selçuklu Sultanlarından Birinci Alâeddin Keykubad'ın Emniyet Politikası, *Zeki Velidi Togan Armağam*, s.115-126, İstanbul.
- JOSAPHAT, Barbaro, (2005); *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çvr. T. Gündüz, İstanbul.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

- KAFESOĞLU İbrahim - SARAY Mehmet, (1983); *Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Temeller*, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1972); *Selçuklu Tarihi*, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1973); *Sultan Melikşah*, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1976); *Abbasîler Zamanında Türkler, Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1977); *Türk Millî Kültürü*, Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1988); *İA, VII*, Melikşah mad. 665-673.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)*, I. *Türkoloji Kongresi*, İstanbul 1980,
- KAFESOĞLU, İbrahim; *Türk-İslâm Siyâsî Teşekkülleri, İA, c. XII*, s. 261-264; *İlk Türk-İslâm Siyasî Teşekkülleri*, s. 237-240, 247-284; *Orta Doğu'da Kurulmuş Türk Devletleri*, 291-297, 323, 336-343; *XIV. Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da kurulmuş Türk Devletleri*, 451-456, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1992.
- KAPLAN, Mehmet (1985); *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, 3, *Tip Tahlilleri*, İstanbul.
- KAPLAN, Mehmet (1987); *Türk Milletinin Kültürel Değerleri*, Ankara.
- KAPLAN, Mehmet, (1979); *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul.
- KARADOĞAN, Ahmet; (2002, *Ad Bilimi Perspektifinden Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecine Bir Bakış*, *Türkler*, VI, s. 283-287.
- KARAMANLIOĞLU, Ali, (1967), *Kutadgu Bilig ve Kumandan*, *Türk Kültürü*, 58, s. 45-48.
- KAŞGAR, Mehlika Aktok, (1990); *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara.
- KAŞGARLI MAHMUD, (1939-1941); *Divanîi Lugatî't-Türk*, I-III, Çev. B. Atalay, Ankara.
- KAYABALI İ. - ARSLANOĞLU C., (1973); *Tarihte Türk*, *Türk Kültürü*, 130-131, s. 75-111.
- KAYMAZ, Nejat, (1958); *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, DTCF, Ankara.
- KAYMAZ, Nejat, (1970), *Pervâne Mu'înü'n-ddîn Süleyman*, Ankara.
- KİENİTZ, Friedrich-Karl, (tarihsiz); *Büyük Sancağın Gölgesinde*, çvr. S. H. Kakinç, Tercüman 1001 Temel Eser.
- KİNNOMOS (Ioannes), (2001); *Historia*, haz. I. Demirkent, Ankara.
- KOCA, Salim (1997); *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun

- KOCA, Salim (2008); *Diyâr-ı Rûm'un (Roma Ülkesi) Türkiye Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü*, *Selçuk Türkiyat*, 23, s. 1-53.
- KOCA, Salim, (1995); Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddîn Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri, *Belleten*, LIX, 224, s. 55-74.
- KOCA, Salim, (1997), *Sultan I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220)*, Ankara.
- KOCA, Salim, (2000, 2003, 2010); *Türk Kültürünün Temelleri, II*, Trabzon, Ankara.
- KOCA, Salim, (2001); *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Trabzon.
- KOCA, Salim, (2003); *Türkiye Selçukluları Tarihi (Malazgirt'ten Miryokefalon'a)*, Çorum.
- KOCA, Salim, (2005); *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara.
- KONYALI, İbrahim Hakkı; (1964), *Konya Tarihi*, Konya.
- KOŞAY, Hamit Zübeyir; (1972), *Malazgirt'te Buluşanlar*, *Türkiyat Mecmuası*, XVII, s. 69-76.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, (1966); *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara,
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, (1972); *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, (1979), İA, I, Artuk Oğulları mad. S.617-623, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, (1981); *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, (1983), *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri*, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad; (1980), *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.
- KÖYLERİMİZ, (1982); T.C. İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Genel Yayın No.:327.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1989); *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I*, Ankara.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1963); *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1972); *Alparslan ve Zamanı*, İstanbul.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1976); *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1977); Malazgirt Meydan Muharebesinde Rol Oynayan Unsurlar, *Millî Kültür*, I/8, s. 6-11.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1977); Miriyokefalon Meydan Muharebesi, *Millî Kültür*, I/9, s. 26-30.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1977); Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihî Rolü, *Millî Kültür*, I, 5, (1977), 9-16.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1983, 1992); *Alp Arslan ve Zamanı*, II, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1989); Malazgirt Meydan Muharebesinin Diğer Meydan Muharebeleri Arasındaki Yeri ve Önemi, *Belleten*, LIII, 206, s. 375-379.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1990); *Tarihin Işığında Anadolu Savunması*, Ankara.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1992); Türkiye Selçuklu Devletinde Ekonomik Hayat, *Türk Dünyası Tarihî Der.*, 65, s. 16-27.
- LESİNG, Ferdinand D., (2003); *Moğolca-Türkçe Sözlük*, I, çvr. G. Karaağaç, TDK, Ankara.
- LİU MAU-TSAİ, (1958); *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, Wiesbaden.
- MAKRİZÎ, (1996); *İtti'âz el-Hunefâ Bi-Ahbâr el-Eimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâ*, II, Kahire.
- MANAS DESTANI, (1972), haz. A. İnan, İstanbul.
- MERÇİL, Erdoğan, (1980); *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980.
- MERÇİL, Erdoğan, (1985); Gâşiye ve Selçuklular'da Kullanılışına Dair Bazı Örnekler, *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara 1985, 321-327.
- MERÇİL, Erdoğan, (1996); Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi, *Belleten*, 225, Ankara.
- MİCHEL le Syrien, (1905); *Chronique de Michel le Syrien*, III, Fr. çvr. J. B. Chabot, Paris.
- MİRHOND, (1272, 1339); *Târîh-i Ravzatü's-Sefâ*, IV, yay. Mir Muhammed bin Seyyid Burhaneddin, Bombay 1272, Tehran 1339; *Mirchond's Geschichte der Seldschuken*, Johann A. Vullers, Giefesen 1837.
- MORGAN, Jacque de, (1981); *Histoire de Peuple Armenien*, Venedik.

- MORİ, Masao, (1978); Kuzey Asya'daki Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı, *İ.Ü. E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, s. 209-226.
- MOULE, A.C.-PELLIOT P., (1938); *Marco Polo. The Description of the World*, London.
- MÜNECCİMBAŞI (Ahmed Dede), (2001); *Câmiü'd-Düvel*, I, yay. ve çevr. A. Özgül, İzmir 2001.
- NAKRACAS, Geogios, (2005); *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, çevr. İ. Onsunoglu, İstanbul.
- NASIR-I HÜSREV, (1985); *Sefernâme*, çevr. A. Tarzî, İstanbul.
- NEMETH, Gyula (*Julius*) (1982); *Attila ve Hunları*, çevr. Ş. Baştav, Ankara.
- NESEVÎ, (1934), *Celâliü'ttin Harezmişah* (Siret Sultan Celâleddîn Mengüberti), çevr. N. Asım, İstanbul.
- NİKETAS, Khoniates, (1958); *Historia, Abenteuer af dem Kaiserthron*, çevr. F. Grabler, Bonn.
- NİKETAS, Khoniates, (1995, 1835); *Historia*, çevr. F. Işıltan, Ankara; *Die Krone der Komnenen* yay. Bekker, Bonn.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK; (1976, 1982), *Siyâset-nâme*, yay. ve çevr. M. A. Köymen, Ankara.
- NUVEYRÎ, (1992); *Nihâyet el-Ereb fî Funûn el-Edeb*, yay. M. Emîn-M. H. M. Ahmed, XXVIII, Kahire.
- OĞUZ DESTANI, (1972); çevr. Z. V. Togan, İstanbul.
- ORHUN ÂBİDELERİ, (1973); haz. M. Ergin, İstanbul.
- OSTROGORSKY, Georg, (1986); *Bizans Devleti Tarihi*, çevr. F. Işıltan, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin (1971); *Türk Mitolojisi*, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1982), *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, (1971); *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III*, İstanbul.
- PAMUKÇU, Ekrem, (1994); *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara.
- PAPAZ Grigor'un Zeyli, (1987); bkz. Urfalı Mateos. Çevr. H. D. Andreasyan, Ankara.
- PAUTHIER, M.G., (1865); *Le Livre de Marco Polo*, Paris 1865.
- PELLIOT, Paul, (1995); *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*, çevr. V. Köken, Ankara.
- PİPES, D., (1978); Turks in early Muslim service, *Journal of Turkish Studies*, II, s. 85-96.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

- RAMSAY, W. M., (1960); *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, çevr. M. Pektaş, İstanbul.
- RASONYİ, L., (1971); *Tarihte Türklük*, Ankara.
- RAVENDÎ, (1957), *Râhatü's Sudûr*, I, çevr. A. Ateş, Ankara.
- REŞİDEDDİN Fazlullâh, (1960); *Câmi'ii-t-Tevârih*, II, 5. cüz, çevr. A. Ateş, Ankara.
- ROUX, Jean-Paul (1994); *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, trc. A. Kazancıgil, İstanbul.
- ROUX, Jean-Paul, (1995), *Türklerin Tarihi*, çevr. G. Üstün, İstanbul 1995.
- RUNCİMAN, Steven, (1986, 1987); *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, II, çevr. F. Işıltan, Ankara.
- SADRÜDDİN Hüseyinî, (1943); *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çevr. N. Lugal, Ankara.
- SAFRAN, Mustafa; (1988), Alâattin Keykubat'ın Otorite Anlayışı ve Ümera Katli Meselesi, *Selçuk Dergisi*, S. 3, s. 97-103, Konya.
- SAVVİDES, Alexis G. C.; *Byzantium in the Near East*, Selanik 1981.
- Selçuklu Tarihi*, Alparslan ve Malazgirt Bibliyografyası (1971), Ankara.
- SEMPAD, Gundstabl (Simpat), (1869); *Chronique de Roaume de la Petite-Armenie, Documents Armeniens, Recueil des Historiens des Croisades*, I, Fr. çevr. Ed. Dulaurier, Paris; *Başkumandan Simpat (Sempad) Vekayinâmesi*, TTK, Ter/68, Ankara 1946.
- SEVİM, Ali (SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, İBNÜ'L-CEVZÎ), (1998); "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, II, Sultan Alp Arslan Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIX, 1-51.
- SEVİM, Ali, (1987); *Tarihte Türk Devletleri*, II, "Sökmenliler (Ahlatşâhlar) Devleti, s. 465-468.
- SEVİM, Ali, (2005); "Artukluların Soyu ve Artuk Beyin Siyasî Faaliyetleri, Makaleler, II, s. 127-159", "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi, *Makaleler*, I, s. 449-474", Ankara.
- SEVİM, Ali, (2005); "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması, Makaleler, III, s. 225-236", Ankara.

- SEVİM, Ali, (2005); *Makaleler, I*, "Artukluların Soyu ve Artuk Beyin Siyasî Faaliyetleri", s. 127-159; "İlk Anadolu Beyliklerinde Kültür, İmar ve Ekonomik Etkinliklere Genel Bir Bakış", s. 517-527, haz. S. Yalçın-S. Özbek, Ankara.
- SEVİM, Ali, (2005); *Makaleler, II*, İbnü'l Adîm'in "Zübdetü'l-Halebin Tarihi Haleb" Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, s. 607-776, Ankara.
- SEVİM, Ali, (2005; İbnü'l Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, *Belgeler, XXVI*, 30, s. 1-84. Ankara.
- SEVİM, Ali, (İbnü'l-Cevzî) (2005); İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XXVI*, (2005), 1-84.
- SEVİM, Ali, (Sıbt İbnü'l-Cevzî) (1998); Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, II, Sultan Alp Arslan Dönemi, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XIX*, (1999).
- SEVİM, Ali; (SİBT İBNÜ'L-CEVZİ), (1999), Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihü'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, XX*, Ankara.
- SEZEN, Tahir; (2006), *Osmanlı Yer Adları*, Ankara.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, (1968); *Mir'âtü'z-Zaman*, yay. A. Sevim, Ankara.
- SİMON de SAINT QUENTİN, (2006); *Tatarlar ve Anadolu*, Antalya.
- SİNOR, Deny (1950); Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülâhazalar, çvr. A. Ateş, *İ.Ü.E.F. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, VI*, s. 1-14.
- SÜMER, Faruk - SEVİM, Ali, (1971); *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara.
- SÜMER, Faruk, (1959); Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'nun Tarihimizdeki Yeri, *Türk Yurdu*, 272, s. 13-14.
- SÜMER, Faruk, (1959); XV. Yüzyılda Türk Âleminde Millî Şuurun Canlanması, *Türk Yurdu*, 274, s. 13-15;
- SÜMER, Faruk, (1960) Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler, *DTCFD, XVIII*, 359-455.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

- SÜMER, Faruk, (1960); Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?, *Belleten*, 24, s. 567-594.
- SÜMER, Faruk, (1962); Türk Kültür Tarihine Umumî Bir Bakış, *DTCFD*, XX/3-4, s. 213-244.
- SÜMER, Faruk, (1969); Anadolu'da Moğollar, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, s. 1-147.
- SÜMER, Faruk, (1972), *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara.
- SÜMER, Faruk, (1975); Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, s. 197-207.
- SÜMER, Faruk, (1976); *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara.
- SÜMER, Faruk, (1984); Eski Türklerde İsim Koyma Geleneklerinden Atsız, *Millî Kültür*, s. 47, (1984), 4-5;
- SÜMER, Faruk, (1985); Selçuklular Tarihinde İğdişler, *TDAD*, 35, s. 9-23, İstanbul.
- SÜMER, Faruk, (1985); *Türk Edebiyat ve Folkloründe Yeni Görüşler*, I, Ankara, 23-27).
- SÜMER, Faruk, (1986); Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 43, 133-144.
- SÜMER, Faruk, (1990); *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara.
- SÜMER, Faruk, (1993), Türk Kültür Tarihine Genel Bir Bakış, *B.T.T.D.*, VI, 76, s. 10-16.
- SÜMER, Faruk, (1993), Türk Kültür Tarihine Genel Bir Bakış, *B.T.T.D.* V, 75, s. 6-13.
- SÜMER, Faruk, (1993); Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde Inal Oğulları Beyliği, *I-II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, s. 111-117, Konya.
- SÜMER, Faruk, (1993); Türk Kültür Tarihine Genel Bir Bakış, *B.T.T.D.*, VI, 76, s. 10-16.
- SÜMER, Faruk, (1993); Türk Kültür Tarihine Genel Bir Bakış, *B.T.T.D.*, IV, 74, s. 4-13.
- SÜMER, Faruk, (1999); *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I-II, İstanbul.
- SYRIEN, Michel Le; (1905), *Cronique de Michel le Syrien*, III., Fr. çvr. J. B. Chabot, Paris.
- ŞEŞEN, Ramazan, (1960); Eski Araplara Göre Türkler, *Türkiyat Mecmuası*, XV, s. 11-36.

- ŞEŞEN, Ramazan, (1971); 'İmad al-din al Kâtib al-İsfahânî'nin Eserindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III,, 249-369.
- ŞEŞEN, Ramazan, (1985); *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türk ve Türk Kavimleri*, Ankara 1985.
- ŞİKARÎ; (1946), *Karaman Oğulları Tarihi*, yay. M. Koman, Konya.
- TABERÎ; (Tarihsiz), *Târîhu et-Taberî*, yay. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, V., VIII, Beyrut.
- TANERİ, Aydın, (1977), *Celâliü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara.
- TANERİ, Aydın, (1978), *Osmanlı devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı ve Teşkilâtı*, Ankara.
- TANERİ, Aydın; (1981), *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Ankara.
- TARAMA SÖZLÜĞÜ, (1996); c. IV, TDK, Ankara
- TARİH BOYUNCA ANADOLU'DAKİ TÜRK NÜFUS VE KÜLTÜR YAPISI, (1995), (Tebliğler), Türk Yurdu Yayınları, Ankara.
- TEKİNDAG, Şahabeddin, (1976); Mısır'da ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara.
- TEXIER, Charles, (2002); *Küçük Asya, I-III*, çvr. A. Suat, haz. K.Y. Koprman ve M. Yıldız, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi (1972); *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi, (1970); *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.
- TOPARLI, Recep-VURAL, Hanifi-KARAATLI, Recep, (2007); *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara.
- TURAN, Osman, (1946); Selçuklu Kervansarayları, *Belleten*, X, 39, s. 471-496.
- TURAN, Osman, (1947), Selçuklu Devri Vakfiyeleri. I. Şemseddîn Altun -Aba Vakfiyesi ve Hayatı, *Belleten*, XLII, 42, s. 208-211.
- TURAN, Osman, (1959); Büyük Malazgirt Zaferi ve Anadolu'da Türk Destanı, *Türk Yurdu*, 6, s. 2-8.
- TURAN, Osman, (1969); Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, I, İstanbul.
- TURAN, Osman, (1971); *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul.
- TURAN, Osman, (1971); *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- TURAN, Osman, (1973), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

- TURAN, Osman, (1980); *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul.
- TURAN, Osman, (1988), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara.
- TURAN, Refik, (1987); *Tarihte Türk Devletleri, II*, "Dilmaç Oğulları Beyliği", "Yinal Oğulları Beyliği, s. 469-475, Ankara.
- UMAR, Bilge, (1998); *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul.
- URFALI MATEOS, (1962, 1987); *Urfalı Mateos Vekayi-nuîmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çvr. H. D. Andreasyan, Ankara 1962, 1987.
- UYUMAZ, Emine, (2003); *Sultan I.Alâeddin Keykubâd Devri, Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi*, TTK, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1948); XII. ve XIII. Asırlarda Anadolu'daki Fikir Hareketleri ile İctimaî Müesseselere Bir Bakış, III. Türk Tarih Kongresi, s. 287-306, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1969); *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1970), *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, (1949); Sinop'ta Selçukîler Zamanına Ait Tarihî Eserler, T.T.A.E.D., V, s. 112-151.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, (1967), Çevgân ve Gökbörü, TK, 57, s. 31-35, Ankara.
- VAHRAM D'EDESSE, (1869); *Documents Armeniens, R.H.C., I, Paris; Urfalı Vahram Vekayinâmesi*, TTK, ter/69.
- VARDAN, (1937); *Türk Fütuhât Tarihi*, (889-1269) çvr. H. D. Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi, !/2, (1937), 159-244.
- VARLIK, Mustafa Çetin, (1988); *Anadolu Beylikleri, Büyük İslâm Tarihi, VIII*, s. 483-596, İstanbul.
- WELS, H. G.; (1972), *Kısa Dünya Tarihi*, İstanbul.
- WITTEK, Paul, (1986), *Menteşe Beyliği*, çvr. O. Ş. Gökyay, Ankara.
- WITTEK, Paul; (1970), Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları, çvr. M. Eren, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I*, s. 193-240.
- YAVUZ, Kemal, (1983); XIII-XVI Asır Dil Yadigarlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri, Faruk K. Timutaş'a Armağan, s. 9-57, İstanbul.

- YAZICI, Nesimi, (1992); *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara.
- YAZICIZÂDE, Ali; (1902), *Tevârih-i Âl-i Selçûk*, muhtasar İbn Bî-bî'nin Osm. çvr. Yazıcızâde Ali, Histoire des Seldjoudes d'Asie Mineure, IV, yay. Th. Houtsma, Leiden; haz. A. Bakır, İstanbul.
- YAZILITAŞ, (2005); Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 189-210.
- YAZILITAŞ, Nihat, (2003); *Fâtımî Devletinde Türkler*, henüz basılmamış doktora tezi Ankara.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, (1992); Türklerin Müslüman Olmaları, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI. s. 17-54.
- YINANÇ, Refet, (1989); *Dulkadir Beyliği*, Ankara.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, (1979); İA, III, Diyarbakır mad. s. 605-625, İstanbul.
- YINANÇ, Mükrimin Halil; (1979), İA, II, Bitlis mad. s. 661-664. İstanbul.
- YINANÇ, Mükrimin, (1944); *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul.
- YUSUF HAS HACİB; (1947, 1974); *Kutadgu Bilig*, yay. ve çvr. R. R. Arat, İstanbul, Ankara.
- YÜCEL, Yaşar (1991); *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, I, II*, Ankara.
- ZAHİRÜ'D-DİN NİŞÂBÜRÎ, (1332); *Selçuk-nâme*, yay. Ebû Hamid Muhammed bin İbrahim, Tehran.

GENEL DİZİN

-A-

Abdal Musa (Tekke köyü, Elmalı): 256.

Adana: 486, 489, 495, 502.

Adilîyye (Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın eşi): 353, 383, 421, 422.

Afşar (Oğuz boyu): 180, 185, 235.

Afşin (Kahramanmaraş): 256.

Afşin (Selçuklu komutanı): 46, 47, 58, 132, 176, 200, 206.

Ağaçeri: 501, 540.

Ahî Ahmed: 449.

Ahî Baba, Ahî Babaları, Ahî Reisleri: 443, 445, 447, 474.

Ahî Birlikleri: 443, 449, 450, 452, 474.

Ahî Çırakları: 474.

Ahî Mesud: 447.

Ahî, Ahîler: 178, 252, 316, 317, 320, 323, 376, 441, 442, 444, 445, 447, 449, 452, 453, 476.

Ahlât: 161, 172, 174, 177, 178, 192, 355, 356, 358, 359, 360, 364, 396.

Ahlâtlı Hacı Mengüberti (Mimar): 178.

Ahlâtşâhlar (veya Sökmenliler): 174, 177, 192, 200, 223.

Ahmed (I., Osmanlı hükümdarı): 232.

Ahmed Şâh (Ahî reisi): 446.

Ahmed-i Dâî (şair): 270.

Ak koyun: 530.

Ak Otağ, 543.

Akça Koca (Bolu, Kocaeli): 257.

Akın: 518, 519.

Akıncı (veya Basımcı) : 279, 450.

Akıncılık: 514.

Akka: 115, 117.

Akkoyunlu: 31, 183, 232, 2233, 35, 273, 274, 540.

Aksaray: 242, 246, 255, 316.

Aksarayî: 231.

Aksu: 204.

Aksungur (Büyük Sel. komutanı): 163.

Akşehir: 70, 71, 423, 504.

Alâ'îyye (Alanya): 246, 255, 325, 337, 348, 364, 370, 379, 461, 468, 469.

Alâeddîn Cami: 178.

Alâeddîn Keykubâd (I., Türkiye Sel. Sultanı) : 29, 74, 229, 230, 255, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 318, 319, 321, 324, 325, 327, 328, 329, 230, 331, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 402, 407, 408, 409, 410, 411, 421, 426, 438, 435, 444, 461, 462, 468, 470, 497, 498, 499, 501, 506.

Alâeddîn Keykubâd (II., Türkiye Sel. Sultanı): 304.

Alâeddin Muhammed (Harezmi-
şâhlar Sultanı): 73, 345, 366,
365.

Alâeddîn Tepesi: 240, 318.

Alâî Altını: 323.

Alamut Kalesi: 8.

Alara Kalesi, 352.

Alara Kalesi: 325.

Alaşehir: 281, 300.

Alayundlu (Oğuz boyu): 540.

Aleksios (III., Bizans İmp.): 292,
294.

Alemdâr (Bayraktar): 321.

Âl-i Afrasyab (Karahanlı Hane-
danı): 22.

Ali Şir Nevâyî: 33.

Alkış (Dua): 543.

Alp (veya Alp-eren): 450.

Alp Arslan (Büyük Sel. Sultanı):
58, 59, 60, 61, 63, 65, 74, 77, 79,
80, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 99,
102, 103, 112, 141, 193, 197,
200, 221, 227, 481, 484, 526,
549.

Alp Er Tonga (Afrasyab): 512,
546.

Alp İlig: 117.

Alp Tigin: 48.

Alp Yaruk (Artuklu beyi): 185,
236

Altı Köşe: 534.

Altın (Dinar) Para: 470.

Altın Otağ (Hükümdar çadırı):
530, 532, 547.

Altın Tavuk: 530.

Altın Yay: 522, 523, 531.

Altun Yış (Altay Dağları): 209,
261.

Altunapa (Türkiye Sel. devlet
adamı): 248, 426.

Altuncan Hatun (Tuğrul Beyin
eşi) 111.

Altuntak: 170, 171, 191.

Aman Mendili: 339.

Amasya: 362, 397, 412.

Âmid (Diyarbakır): 147, 154, 155,
160, 161, 162, 169, 170, 174,
176, 186, 189, 192, 196, 197,
207.

Amîdü'd-Devle (Büyük Sel. dev-
let adamı): 149, 150, 162, 163.

Anadolu Tevcih Fermanı (Niya-
bet-i Hükümet-i Memâlik-i
Rum): 320.

Anadolu: 219, 221, 222, 226, 227,
228, 229, 231, 232, 235, 244,
245, 246, 247, 248, 249, 251,
252, 265, 267, 337, 349, 350,
357, 359, 376, 377, 379, 387,
406, 446, 453, 460, 461, 462,
468, 476, 477, 479, 483, 484,
485, 488, 491, 492, 496, 499,
500, 501, 502, 503, 507, 533.

Anasioğlu (Türkmen beyi): 148.

Anazarba: 486, 489, 493.

Ani: 480.

Ankara: 309, 340, 422, 423, 425,
447.

Anonim Selçuk-nâme: 325, 332.

Antakya: 69, 487.

Antalya Rumları: 352.

Antalya: 330, 352, 460.

Arâisü'l-Meclis: 271.

Aristo: 343.

Armenios (ç. Armenioi): 479.

Arslan Besâsirî: 109, 110.

Arslan Yabgu: 24, 74.

Arslan-taş: 133.

Artova (Artuk Ova): 206, 256.

Artuk Bey: 91, 139, 151, 154, 155,
156, 157, 158, 159, 160, 161,
162, 163, 179, 182, 191, 193,
197, 199, 206, 221.

Artuklular: 180, 183, 192, 193,
223.

Arız (Oğuz beyi): 547.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

Aşağı Çiğil: 254.
Âşık Paşa: 269, 274.
Aşina She-erh: 455.
At: 514.
Atabeg (Atabey): 100, 229, 351, 381.
Atalar Rruhu: 528.
Atatürk: 1, 2, 54, 63, 275, 277, 343, 537, 567.
Atlı-Göçebe Hayat: 514, 515, 516, 519.
Atsız (Melikü'l-Muazzam, Türkmen Beyi), 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 141, 142, 143, 144.
Attila (Avrupa Hun hükümdarı): 74, 552, 553.
Avşar: 502.
Ay Han (Oğuz Kağanın oğlu): 520, 523, 530, 540, 545.
Ay Kağan (Oğuz Kağanın annesi): 512, 520.
Ayaz (Melik): 102, 151, 191.
Aydın: 257.
Ayn-ı Calut: 501.
Ay-tigin: 133.
Azerbaycan: 360, 396, 483.

-B-

Baba (Askerî okul hocası): 340.
Bâbü'r Şâh: 33.
Baç (Vergi): 463.
Bağdat: 190.
Bahâeddîn Kutluğca (Türkiye Sel. devlet adamı): 324, 332, 336.
Bahâeddîn Veled (Mevlânâ'nın oğlu): 322.
Bahşı (Ozan): 516.
Bakır (Maden): 469, 470.
Bakır (Mangır, Pul) para: 470.

Balasagun (Kuz-Ordu): 439.
Balatekin (Kalkan): 388.
Balbal: 516, 552.
Balıkesir (Karesi): 246.
Banu Çiçek: 547.
Barthold (Tarihçi): 367.
Basileios (Bizans İmp.): 480, 481.
Basmıl (Türk topluluğu): 205.
Baş Kınık: 206.
Bâtînî, Bâtînîler, Bâtînîlik: 8, 9, 25, 69, 144, 457.
Batman: 194.
Battalgazi: 206, 256.
Bayat (Afyon, Çorum): 254.
Bayat (Oğuz boyu): 502.
Baycu Noyan: 349, 350.
Bayındır (Kastamonu, Aydın, İzmir): 254.
Bayındır (Oğuz boyu): 180, 185, 206, 235, 502.
Bayındır Han: 274, 543.
Bayrak: 314.
Bâz-nâme: 272.
Beçkem: 49.
Bedrü'l-Cemâlî: 114, 123, 126, 127, 133, 142.
Bekr Arap Kabîlesi: 189.
Belek (Artuklu beyi): 179.
Bengü Taş/Kaya=Ölümsüz Taş: 516.
Bertrandon de la Broquier: 502.
Berzcm: 85.
Bey: 534.
Beydili (Ankara): 254.
Beydili (Oğuz boyu): 180, 185, 186, 187, 235, 237, 502.
Beylerbeyi: 307, 381, 427, 438.
Beyrek: 546, 547.
Beyşehir: 255.
Bezirhâne: 468.
Bezm: 394.
Bilge Kağan (Göktürk hükümdarı): 53, 74, 455, 523.

Bitlis: 27, 174, 175, 192, 193, 194,
195, 208, 209, 211, 223, 239,
260, 261, 263, 360, 486, 576.

Bogusağ: 171.

Boğa: 148, 537, 554.

Boğa-ç: 537.

Boğa-tır (Mete: Büyük Hun
hükümdarı): 537.

Bohemund (III., Antakya Pren-
kepsi): 494.

Boldacı (Selçuklu beyi): 221.

Boyahane: 468.

Bozan (Afyon): 256.

Bozkurt Bey: 273.

Bozok/Bozoklar: 236, 258, 501,
531, 532, 545.

Bucak aşireti: 187.

Buhur (Çift hörgüçlü deve): 209,
261.

Buluntular ve Kalıntılar: 509.

Bumin (Tuman) Kağan: 534.

Büveyhiler: 50, 106, 107, 108.

Büyük İskender: 343.

-C-

Cannedâr: 317.

Camiu Müfrefâtü'l-Edviye ve'l-
Ağdiye: 271.

Cândâr (Emir-i Cândâr): 298,
313, 318, 419, 436.

Carablus: 187.

Castron (Kale-Kent): 237, 238.

Celâleddîn Harezmsâh Mengü-
berti: 26, 74, 181, 185, 205, 353,
354, 355, 356, 357, 364, 365,
366, 367, 377, 396, 412.

Celâleddîn Karatay (Türkiye Sel.
devlet adamı): 322, 323, 339,
388, 389, 426, 436.

Celâliye Hatun (Terken Hatun:
Sultan Melikşâh'ın eşi): 81.

Celâlü'd-dîn (Sultan Melikşâh'ın
unvanı): 103.

Cemâleddîn Ferruh: 391, 409.

Cemâlû'l-Mülk: 79.

Cemşid ü Hurşid: 271.

Cengiz Han: 345, 366, 367.

Cihângîr: 183.

Cihanşâh: 364.

Civan-mert: 450.

Cömert: 451.

-Ç-

Çağa Bey: 74, 223, 486.

Çağrı Bey: 24, 68, 196, 483.

Çapakçur: 202.

Çaruklu (Oğuz boyu): 185, 205,
206.

Çâşnîgîr: 299, 307, 388, 395.

Çavlı: 120, 135.

Çavuş: 295, 317.

Çepni (Trabzon, Sivas): 254.

Çetirdâr: 288.

Çetr: 315, 431.

Çevgân: 337.

Çıbık/Çubukoğulları: 223.

Çiğil: 205.

Çinçin ve Kançin Kaleleri: 497.

Çizmecibaşı: 330.

Çormogan (Moğol komutanı)
349, 357, 359, 360, 367.

Çökürmüş (Büyük Sel. komuta-
nı): 191.

Çubuk Bey: 151, 155, 191.

Çubuk oğlu Muhammed: 179,
199.

Çubuk: 315.

Çukurova: 502.

-D-

Dağ Han (Oğuz Kağanın oğlu):
520, 523, 531, 540, 545.

Dâi (Davetçi, Propagandacı): 8.

Dandanakan: 57, 220.

Danişmend Gazi (Sivas): 256.

Danişmend Gazi: 221.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

Danişmendliler: 223.
Danişmend-nâme: 268.
Dârü'l-Hikme: 8, 144.
Dârü'z-Zafer (Aksaray): 243.
Dârü'l-imare: 458.
Dede Kargın: 206.
Dede Korkut Destanları: 510, 537, 543.
Dede Korkut: 537.
Değiş-Tokuş: 477.
Dehhanî: 268.
Deli Dünder: 547.
Demir Kapı: 38.
Demir: 469.
Demirperde: 32, 184, 235.
Demleç: 202.
Deniz Han (Oğuz Kağanın oğlu): 520, 523, 531, 540, 545.
Derebey: 240.
Destan: 510.
Destarçe: 309.
Destarçe-i aman: 339.
Devâdârî (Memlûk tarihçisi): 510.
Deveboynu: 211, 263.
Devlet: 117.
Dış Oğuz: 547.
Dilek Toyu: 543.
Dilmaç (Tercüman): 194.
Dimlâc oğlu Muhammed: 133, 151, 175, 191, 193, 194.
Dimlaç/Dilmaç veya Toğan (Doğan) Arslan Oğulları Beyliği: 174, 192, 223.
Dinî eğitim: 448.
Dirlik: 545.
Dirse Han: 543.
Dîvân-ı A'lâ: 319.
Dîvân-ı Mezâlim: 332.
Diyarbakır: 183, 185, 237, 239, 274, 359, 387.
Diyâr-ı Bekr bölgesi: 132, 133, 147, 148, 150, 151, 152, 160,

166, 167, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 182, 183, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 200.
Diyâr-ı Mudar bölgesi: 147, 189.
Diyâr-ı Rabî'a bölgesi: 147, 189.
Diyâr-ı Rûm: 220.
Dodurga (Çorum, Bilecik, Çankırı): 254.
Döger (Oğuz boyu): 179, 180, 184, 187, 197, 206, 235, 237.
Döğerli: 185.
Dört Köşe: 534.
Dört Taraf: 524.
Duduoğlu: 133.
Dukak: 176, 195.
Dumlu: 195.
Dumlupınar: 220.
Düğer/Döger (Muğla, Şanlıurfa), 254.

-E-

Ebû Müslim Horasanî: 510.
Ebû Salim: 149, 165, 169, 191.
Ebû Süleyman et-Türkî: 41.
Ebûlğazi Bahadır Han: 33.
Ece Halil (Eceâbâd): 257.
Eflâkî: 350.
Eksük (Artuk Beyin babası): 179, 193, 197, 199.
Elbistan: 502.
el-Câhiz (Arap düşünürü): 43.
el-Eşref (Eyyûbî meliği): 385, 396.
el-Evâmîrû'l-Alâ'yye fi'l-Umûri'l-Alâ'yye: 281, 305.
el-Kâmil (Eyyûbî Sultanı): 385, 386, 396, 399, 400.
Ellibaşı (Türkiye Selçuklularında küçük bir askerî birlik komutanı): 340.
Emîr Komnenos (Grek kökenli Selçuklu komutanı): 330.

Emîr-i Âhûr: 312.
 Emîr-i Dâd (Adalet Bakanı): 332, 333, 337.
 Emîr-i Meclis: 307.
 Emîr-i Perdedârân-ı Hass: 330.
 Emîrü'l-Cuyûş: 123.
 Emîrü'l-Ümerâ (Beylerbeyi): 106.
 Emîrü'l-Ümerâlar Devri: 49.
 en-Nasır (Eyyûbî meliği): 385.
 Er adı (Kahramanlıkla ilgili alınan isim): 536.
 Erciş: 183.
 Ermeni Baronluğu: 488, 489, 492.
 Ermeni Hanı: 507.
 Ermeni Hayton: 506.
 Ermeni Pazarı: 507.
 Ermeniler: 463, 483, 485, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 495, 496, 499, 503, 506, 507.
 Ermeniyye: 479.
 Ertokuş (Türkiye Sel. sübaşı): 382.
 Ertuğrul Gazi (Ertuğrul: Bilecik, Balıkesir): 257.
 Erzen: 174, 192, 194.
 Erzincan: 362, 382, 397, 412.
 Erzurum: 290, 349, 361, 396, 397.
 Eskişehir: 224, 226.
 Eşref (Eyyûbî meliği): 337, 353, 357, 358, 359, 386.
 Eşük: 95, 550, 551.
 Etil Nehri: 519, 538.
 Eymir/Eymür (Malatya, Yozgat): 254.
 Eyyûbîler: 385.

-F-

Fahreddîn Behramşâh (Mengüçük hükümdarı): 283, 288, 289, 308.
 Fahrü'd-devle (Büyük Sel. komutanı): 149, 150, 151, 152, 153,

154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 182, 191, 198.

Fars: 106.
 Fatiha ve İhlâs Sureleri: 273.
 Fersah: 317.
 Fityan: 450.
 Frank Askeri: 298, 299.
 Frank: 296.
 Fuzûlî: 379.
 Fütüvvet: 322, 324, 445.
 Fütüvvet-nâme: 272.

-G-

Gagik (II., Ermeni Kralı): 480, 487.
 Garibnâme: 274.
 Gâşiye (Eyer örtüsü): 81.
 Gâzî: 450.
 Gazne: 459.
 Gazneliler: 23, 107.
 Gazze: 128.
 Gedük: 315.
 Gelenek: 535, 536.
 Genç Ahî Çırakları: 449, 450.
 Gergedan: 517.
 Germiyân (Kütahya): 257, 270.
 Gevâle (Konya) Kalesi: 241, 426.
 Gevherâyîn (Büyük Sel. komutanı): 102.
 Geyikli Baba (Baba Sultan-İnegöl): 256.
 Gezerpirt Kalesi: 308, 340.
 Gıyâseddîn (Alâeddîn) Siyavuş (Türkiye Selçuklu Sultanı): 269.
 Gıyâseddîn Keyhüsrev (I., Türkiye Sel. Sultanı): 70, 72, 74, 230, 291, 292, 294, 295, 297, 300, 304, 351, 362, 374, 380, 381, 382, 390, 391, 392, 393, 394, 396, 398, 399, 400, 407,

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

409, 410, 421, 430, 442, 443, 461, 496, 504.
Gıyâseddin Keyhüsrev (II., Türkiye Sel. Sultanı): 71, 72, 377, 407, 408, 411, 413, 416, 417, 424, 427, 428, 429, 431, 432, 433, 436, 438, 500.
Gıyâseddin Keyhüsrev (III., Türkiye Selçuklu Sultanı): 304.
Goethe: 519.
Gök Han (Oğuz Kağanın oğlu): 520, 523, 531, 540, 545.
Gök Tanrı: 520, 521, 523.
Göktaş (Türkmen beyi): 148.
Göktürk Yazıtları: 520, 524.
Göktürkler: 534.
Gregoryan (Ermenilerin mesup olduğu mezhep): 481.
Gulâmhâne: 340.
Gustave Le Bon: 220, 303.
Güçlü Otorite: 404.
Gümüş (Dirhem): 470.
Gümüş Ok: 522, 523, 531.
Gümüş Tavuk: 531.
Gümüş: 469, 470.
Gün Han (Oğuz Kağanın büyük oğlu): 520, 523, 530, 532, 533, 540, 545.
Gürcistan: 360.
Gürcü, Gürcüler: 282, 84.
Gürcüoğlu Zahîreddin (Türkiye Sel. komutanı): 390, 409.

-H-

Hacı Bektaş Velî: 231.
Hacı Bektaş: 256.
Hacım Sultan (Uşak): 256.
Hâcib Altuntak: 151.
Hâcib Humar-tigin: 163.
Hâcib Kımaç (Komaç): 165.
Haçlılar: 25, 225, 489.
Hakanîyye (Karahanlılar): 22.
Halaç: 185, 205.

Halep: 118, 133, 138, 139, 162, 177, 185, 193.
Hamdanî, Hamdanîler: 148, 190.
Hamid veya Hamid-âbâd: 257.
Hân-ı yağma: 540, 541.
Harbendelü: 233.
Harezmi Beyleri: 362, 397, 412, 414, 415.
Harezmi: 205.
Harezmişahlar: 26.
Harmandalı: 233.
Harput: 179, 192, 199, 359.
Harunü'r-Reşîd (Abbâsî Halifesi): 41.
Hasan Sabbah: 8, 9, 144.
Hasankale (Pasinler) Savaşı: 65.
Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ): 192, 199, 238, 239.
Hassa Hazinesi: 436.
Hatice Arslan Hatun: 549.
Hatuniye: 203, 256.
Hay (Ermeni): 479.
Hayasdan (Ermeni Ülkesi): 479.
Hazarî (Türk komutanı): 49.
Heinrich (VI.), 494.
Henri: 291.
Heterodoks: 481.
Hetum (Ermeni Kralı): 498, 499, 500, 501, 506.
Hısn-ı Mansur (Adıyaman): 238.
Hısn-ı Ziyad: 238.
Hil'at (Teşrif-i Padişahî): 320, 394.
Hokkabazoğlu Seyfeddin (Türkiye Sel. komutanı): 315, 328, 330, 336.
Horasan: 483.
Hulviyyât-ı Şâhî: 272.
Humar-taş: 151, 191.
Hürşîd-nâme: 270.
Hüsâmeddin Arif: 317.
Hüsâmeddin Çoban (Sel. Sağ Kol Uç Beylerbeyi): 259, 319.

Hüsâmeddîn Karaca (Sivas Sü-
başısı): 433, 434, 435, 436.
Hüsâmeddin Kaymerî: 389, 392,
409, 416, 426.
Hüseyin Baykara: 33.
Hüsrev Fîrûz (Melikü'r-Rahîm,
Son Büveyhî hükümdarı): 106,
109, 110
Hüsrev ü Şirin: 271.
Hz. İsa: 286, 481.
Hz. Nuh: 511, 513.

-I-

İlgın (Ab-ı Germ): 246.
İnal (Unvan): 176, 196.
Ioannes (İl., Bizans İmp.): 489.
Ioannes Vatatzes: 250.
İrkıl Hoca: 533, 542.
İsfahan: 50, 68, 101, 102, 119, 138,
139, 150, 151, 156, 164, 165,
167, 172, 173, 241, 459.
İsparta (Hamid-âbâd): 246.

-İ-

İbn 'Alâ: 268.
İbn Battuta: 247, 451, 452, 453,
475.
İbn Baytar: 271.
İbn Bîbî: 276, 281, 303, 305, 326,
395, 401, 422, 436, 437, 438,
441.
İbn Fazlan: 452.
İbn Flavkal (Arap coğrafyacısı):
44.
İbnü'l-Esîr (Arap tarihçisi): 160.
İbrahim Bey: 550.
İbrahim Paşa: 327.
İbrahim Yınal: 65, 176, 196, 197.
İğdir (Antalya, Tokat, Kastamo-
nu): 254.
İğdiş: 316.
İğdişler: 316, 320, 442, 444.
İhşidîler: 22.

İbn Saîd: 245, 472.
İktâ': 476, 545.
İl Beyi: 478.
İl Olma (Barış içinde olma, tâbi
olma): 371, 372, 377, 384, 387,
527.
İlâ-yı Kelimetullâh: 55.
İl-başı (Emîr-i Ahur): 312.
İl-deniz: 123, 124.
İlduko: 552.
İl-gâzî (Artuklu beyi): 179, 98,
199.
İlî (Barış içinde olma): 384.
İllig Hanlar (Karahanlı hüküm-
darları): 22.
İlyasiyye: 272.
İnal veya Yınal Oğulları: 192,
196, 223.
İnalcık: 366.
İncehisar: 238.
İncil: 379.
İncü (İktâ'): 545.
İsa Bey: 271.
İskender-nâme: 271.
İskit: 512.
İsmailîler: 9.
İstemi Yabgu: 534, 539.
İznik: 224, 225, 239, 241, 488.
İzzeddîn Keykâvus (I., Türkiye
Sel. Sultanı): 65, 230, 304, 306,
309, 310, 313, 314, 340, 344,
351, 375, 407, 461, 466, 497,
498, 506, 550.
İzzeddîn Keykâvus (II., Türkiye
Sel. Sultanı): 304.
İzzeddîn Kılıç Arslan (Melik):
374, 380, 382, 383, 384, 398,
390, 392, 393, 406, 408, 410,
421, 422.

-K-

Kabak Meydanı: 459.
Kabûs-nâme: 270, 276.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

Kadı Burhaneddin Ahmed: 74, 273.
Kahire: 126.
Kahraman (Alp): 515, 516.
Kahramanlık Kültü: 516.
Kaim Biemrillâh (Abbasî Halifesi): 7, 25, 82, 87, 108, 109, 110, 111, 549.
Kalaç, Kalaçlar: 513, 538, 539.
Kalonoros (Alâ'yye): 352.
Kanglı Madrabı: 185.
Kanglı, Kanglılar: 205, 513, 539, 540.
Kanlı-avşar: 185, 206, 236, 254.
Kapgan Kağan: 74.
Kara (Güç, Kuvvet): 238.
Kara Âmid (Diyarbakır): 204.
Kara Arslan Kavurt: 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 96, 97, 101, 104, 545.
Kara Han: 203.
Karakeçili: 540.
Kara Koyun: 531..
Kara Mürsel (İzmit/Kocaeli): 257.
Kara Otağ: 543.
Kara Sart: 548.
Karabuğra, Karabuğa: 204, 239, 468.
Karaçuk: 208.
Karahanlılar: 22.
Karahisar: 238, 239.
Karahisar-ı Sâhib veya Karahisar-ı Devle: 237, 255.
Karakeçi: 185, 187, 206, 236, 237.
Karakorum: 368, 373.
Karakoyunlu, Karakoyunlular: 31, 183, 232, 233, 273, 274, 540.
Karakuş: 178.
Karaman (Lârende): 246, 501.
Karaman: 206, 257.
Karainanoğlu Mehmed Bey: 266, 269, 270.

Karasu: 204.
Karatekin (Çankırı): 256.
Kara-tekin: 221, 223, 486.
Karesi: 257.
Kargın/Karkın (Sivas): 254.
Karizmatik İktidar: 75, 76.
Karkın-dere: 185, 236.
Karlık: 254.
Karluk, Karluklar: 513, 538, 539.
Kars: 480.
Kasim Emîrül-Mü'minin (Unvan: Halifenin Ortağı): 7, 103.
Kastamonu, Kütahya ve Karaman Atları: 464.
Kâşgar (Ordu Kent): 459.
Kaşgarlı Mahmûd: 76, 227, 266, 268, 385, 514, 516, 521, 533, 544, 546.
Kataî: 458, 459.
Kayı (Çorum, Adana, Niğde-Karaman, Niğde): 254.
Kayı (Oğuz boyu): 187, 276.
Kayır (Kadır): 362.
Kayır Han: 362, 381, 389, 392, 393, 409, 412, 413, 414, 416, 425, 426.
Kayseri: 247, 315, 329, 330, 348, 349, 370, 379, 384, 387, 394, 399, 412, 415, 480, 497.
Kayser-şâh (Melik): 306.
Kazak Türkleri: 550.
Kazan Bey: 547, 548.
Kazvinî (Arap coğrafyacısı): 42.
Kefen ve Kılıç: 311.
Kelile ve Dimne: 271.
Kemâl (Filozof): 435.
Kemâleddin Kâmyar (Beylerbeyi): 337, 338, 389, 392, 393, 409, 410, 414, 415, 416, 418, 420, 425, 426, 436.
Kençliyü (Ziyafet): 544.
Kenzül-Küberâ: 270.
Kervansaray: 247, 248, 462, 505.

- Keyferîdûn (Melik): 306, 328.
 Keyhüsrev (Melik): 360.
 Keykubâdiye Sarayı: 389, 390, 391, 394, 422.
 Kıbrıs Frankları: 352.
 Kılıç Arslan (I., Türkiye Sel. Sultanı): 62, 224, 226, 241, 407, 488.
 Kılıç Arslan (II., Türkiye Sel. Sultanı): 63, 65, 226, 227, 228, 229, 241, 242, 247, 248, 249, 250, 255, 283, 303, 350, 351, 352, 407, 461, 470, 491, 494, 495
 Kılıç Arslan (III., Türkiye Sel. Sultanı): 304, 324, 407.
 Kılıç Arslan (IV., Türkiye Sel. Sultanı): 304.
 Kınık (İzmir, Adana): 254.
 Kınık (Oğuz boyu): 180, 185, 206, 235, 502.
 Kıpçak, Kıpçaklar: 73, 282, 286, 296, 513, 538, 539, 540.
 Kıran (Felâket): 401.
 Kırgız, Kırgız Türkleri: 549, 550.
 Kırmızı Ok: 180, 181.
 Kızık (Gaziantep): 254.
 Kızıl Otağ: 543.
 Kızıl (Türkmen beyi): 114.
 Kirman: 106.
 Kirus: 546.
 Koçhisar: 202.
 Konar-Göçer: 514, 515, 516, 518.
 Konstantin (Bizans İmp.): 488.
 Konur Alp (Düzce): 257.
 Konya: 224, 225, 239, 241, 242, 245, 295, 318, 320, 329, 348, 349, 350, 394, 423, 424, 442, 444, 446, 504.
 Korıgan: 552, 551.
 Korkut: 276.
 Korkut (Muş): 256.
 Korkuteli (Antalya): 25.7
 Kozmogoni: 519, 520, 545.
 Kök Böri: 527.
 Kökütey Han: 548.
 Köse Mihal (Mihalgazi: Eskişehir): 257
 Köseadağ Bozgunu: 11, 29, 230, 499.
 Kubâdâbâd Sarayı: 433, 435, 436.
 Kubbetü'l-İslâm (Ahlat): 178, 200, 364.
 Kudüs: 116, 129, 130, 137, 139, 143, 179, 198, 199
 Küfî Çayı Vadisi: 226.
 Kuman, Kumanlar: 250.
 Kur'an-ı Kerim: 312, 393.
 Kurt Motifi: 512.
 Kurtuluş Akçesi (Fidyeye-i Necat): 130, 155.
 Kurultay: 544, 555.
 Kut (Siyasî İktidar): 75, 257, 521, 529.
 Kutadgu Bilig: 456, 515.
 Kutbeddîn Aybek: 33.
 Kutbeddîn İsmail: 177.
 Kutlama Toyu: 543.
 Kuz (Serin Yer): 211.
 Kümbed-hâne (Anıt Mezar): 290, 394.
 Kündürî (Büyük Sel. veziri): 111.
 Kütahya (Germiyan): 246.
 Kyr Aleksios (Trabzon Rum kralı): 65.

-L-

- Larende (Karaman): 362, 397, 412
 Laskaris (İznik Rum İmp.): 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 301.
 Leon (Ermeni Baronu): 489, 494, 495, 496, 497, 498
 Leon (II., Ermeni Kralı): 292, 466, 495, 496

-M-

Mahmûd (Gazneliler Dev. hükümdarı): 459.
Malatya: 290, 308, 323, 348, 359, 414, 426.
Malazgirt Kalesi: 112.
Malazgirt Savaşı: 57, 60, 220, 221, 267, 481.
Mama Hatun Türbesi: 178.
Mamahatun: 203, 255.
Manas Destanı: 510, 543.
Manisa (Saruhan): 246.
Mansur (Kutalmış'ın oğlu): 148, 149, 151, 152, 155, 165, 166, 167, 168, 172, 182, 191.
Manuel (Bizans İmp.): 225, 226, 490, 491, 493.
Maraş: 502.
Mardin: 171, 179, 192, 199, 239.
Markos: 487.
Me'mûn (Abbâsî Halifesi): 20, 43, 44, 124, 125, 127.
Mecdeddîn Ebûbekir: 30.8.
Mecdeddîn Muhammed el-Ca'feri: 436.
Medrese-i Sultaniye: 248.
Mehmed (II., Fatih): 74.
Mehmed Bey (Denizli Uç Beyi), 477, 478.
Mehmet Altay Köymen: 249.
Melheme Ovası: 497.
Melikşâh (Büyük Sel. Sultanı): 74, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 113, 116, 118, 119, 120, 122, 131, 133, 138, 139, 140, 141, 142, 149, 150, 151, 153, 156, 158, 160, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 191, 192, 193, 198, 366, 406, 458, 481, 545

Melikü'l-Maşrık ve'l Mağrib: 7.
Men (Ağırlık ölçüsü): 426.
Mengüçük Gâzî: 221.
Mengüçükler: 223.
Menteşe: 184, 235, 257, 272.
Merzubân-nâme: 270.
Meslekî Eğitim: 448.
Mesud (I., Türkiye Sel. Sultanı): 74, 225, 226, 241, 243, 304, 394, 407, 470, 490, 491, 492, 493.
Mesud (II., Türkiye Sel. Sultanı): 304.
Meşhed Ovası: 336, 338, 387, 388, 392.
Mete (Büyük Hun hükümdarı): 63, 64, 224, 512, 516, 517, 518, 537.
Mevlânâ: 231, 268, 350, 469.
Mevlevîler: 449.
Mevlid: 275.
Mısır Fatimî Halifeliği: 109.
Mısır'ın Tacı: 113.
Micingerd: 281, 287, 288, 290.
Miloş (Sırp prensi): 335.
Minşar Kalesi: 309, 340
Miras Vergisi: 457
Mirdas Oğulları: 49, 113, 120, 133, 137, 138.
Miryokefalon, Miryokefalon Zaferi: 57, 220, 227, 228, 491.
Misal (Yazılı veya sözlü emir), 338.
Misis (Masisa): 486, 489, 493.
Moğol İstilâsı: 346, 363, 364, 367, 375, 377, 383, 396, 397, 412, 476.
Moğol Ordusu: 345, 360.
Moğollar: 35, 230, 246, 367, 373, 374, 376, 445, 467, 478, 499, 501, 541.
Moncuk (Boncuk) Böri: 171.
Monomakhos (Bizans İmp.): 480.

Mu'izzü'd-dîn (Sultan Melik-
şâh'ın unvanı): 103.
Mu'tasım (Abbasî Halifesi): 20,
43, 44, 45, 46, 47.
Mudd (Ölçü birimi): 466.
Muğla (Menteşe): 246.
Muhammed Tapar (Büyük Sel.
Sultanı): 177.
Muhtesip: 473.
Muhyiddîn Mesud (Melik):290.
Mukan Kağan (Göktürk hüküm-
darı): 532.
Muncuk Böri: 191.
Muncuk: 553.
Murad (I., Osmanlı hükümdarı):
74, 335.
Murad (II., Osmanlı hükümdarı):
274, 275, 276, 277.
Mustafa Darir: 239.
Musul: 163.
Mübârekşâh: 42.
Mübâreze: 388.
Mübârizeddîn Armağanşâh: 422,
423.
Mübârizeddîn Behramşâh: 307,
312, 314, 324, 332, 336, 341.
Mübârizeddîn Er-tokuş (Sübaşı):
330.
Mübârizeddîn İsa (Emîr-i Cân-
dâr): 331.
Mübârizeddîn İsa: 330, 332, 333.
Müeyyedü'l-Mülk: 164.
Müfarede Askerleri: 298.
Mühezzibeddîn Ali: 436.
Mükrimin Halil Yınanç, 160,
196.
Münşî: 319.
Müsâdere (Confiscation): 333.
Müslim, Müslim bin Kureyş
(Arap Emîri): 91, 133, 137, 138,
139, 140, 144, 152, 153, 154,
155, 156, 159, 160, 162, 163,
164, 198

Mütevekkil (Abbasî Halifesi): 47.

-N-

Naibü's-Saltanat (Saltanat Nai-
bi): 336.
Nasır Li-dinillâh (Abbasî Hali-
fesi): 320, 322, 363, 444, 445.
Nasireddîn Muhammed: 282,
283.
Nâsir-ı Hüsrev: 69, 457.
Nasireddîn Ali: 388.
Necmeddîn Razî: 323.
Nevbet: 151.
Niğde: 362, 397, 412.
Niksar: 248.
Nişâbûr: 68.
Nizâmiye Medreseleri: 8.
Nizâmü'l-Mülk (Büyük Sel.
veziri): 9, 40, 44, 76, 79, 80, 82,
83, 85, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95,
97, 98, 99, 100, 101, 104, 119,
149, 150, 163, 165, 166, 173,
544, 569.
Noin-ula: 549.

-O-

Obruk: 317.
Odo de Deuil: 66.
Oğulbey: 312.
Oğuz (Türkmen): 533.
Oğuz (Yerleşim yeri): 236, 253.
Oğuz dağı: 236.
Oğuz Kağan Destanı: 510, 511,
513, 518, 519, 520, 521, 525,
536, 543.
Oğuz Kağan: 53, 274, 258, 275,
511, 512, 516, 517, 518, 519,
520, 521, 522, 524, 525, 526,
527, 528, 530, 531, 532, 533,
534, 536, 537, 538, 539, 540,
543, 545, 546, 550, 554, 555,
556, 557, 558
Oğuzeli: 253.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

Oğuzhan (Burdur): 256.
Oğuzlar (Türkmenler): 216, 218, 251, 253, 475, 510, 512, 522, 530, 537, 543.
Oğuzlar Devleti: 533.
Ok Göndermek (Davet, Çağrı): 180.
Ok ve Yay: 275.
Ok: 531, 557, 558.
Okçular Çarşısı: 469.
Ongun (Töz, Totem): 533.
On-ok (Türk topluluğu): 534, 539.
Orhan Gazi (Orhangazi, Orhan-eli: Bursa): 257.
Ortodoks: 481.
Ortodokslastırma: 481.
Orun (Mevki): 533, 542.
Orun ve Ülüş, 533, 542.
Osman (II., Osmanlı hüküm-darı): 74.
Osman Gazi (Osmaneli, Osman-gazi: Bursa, Bilecik): 257.

-Ö-

Ögedey Kaan (Moğol hüküm-darı): 357, 367, 368, 370, 371, 373, 379, 384, 387, 401.
Ölü aş: 553.

-P-

Panik: 280, 281.
Peçenek: 250, 254.
Perdedârlar: 331.
Pervâne: 308, 426, 436, 438.
Pervâne Kervansaray: 316.
Philaretos: 486, 487.
Porsuk (Porsuk Çayı): 256.
Potlaç: 540.

-R-

Râdgân: 80.
Rahbe: 164.

Rakka: 187.
Recm Yöntemi: 424, 425.
Remle: 115, 127, 128, 130.
Reşîdeddîn Fazlullâh (İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi): 511, 533.
Rey: 459.
Rıdvan (Siirt): 256.
Rîf: 125, 126, 130.
Romanos Diogenes: 481.
Rosudan: 360, 436.
Rousset: 198.
Rupen (III., Ermeni Kralı): 494.
Rükneddîn (Melik): 380, 381, 383, 421, 422.

-S-

Sa'dlu (Akkoyunlu oymağı): 206.
Sa'lebî: 271
Sâbık: 137, 138.
Sabunhane: 468.
Saçı: 391.
Sadeddîn Köpek (Türkiye Sel. devlet adamı): 390, 391, 409, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439.
Sadr: 196.
Sadrüddîn Hüseyinî: 93.
Sagay Türkleri: 549.
Sağ Kol Uç Beylerbeyi: 259, 319, 535.
Saint Quentin'li Simon (Simon de Saint Quentin): 245, 431, 472.
Saltanat Menşuru (Menşur-ı Saltanat): 320.
Saltanat Naibi, Saltanat Naibliği (Naibü's-Saltanat): 416, 426, 438.

Saltuklular: 223.
 Salur (Oğuz boyu): 185, 205, 206, 502.
 Sâmerrâ: 45.
 Sami (Türkiye Sel. komutanı): 351.
 Samsa Çavuş (Çavuş köyü): 257.
 Sancar (Büyük Sel. Sultanı): 366, 458.
 Saray Gulâmları (Gulâmân-ı Hâss): 331, 340.
 Sarıkeçili: 540.
 Sarık (İmâme): 320.
 Saruhan: 257.
 Saruhanlı (Manisa): 257.
 Saluk Buğra Han: 511.
 Sav-tigin (Büyük Sel. komutanı): 90, 91, 93.
 Savvab: 163.
 Sebuktiginliler (Gazneliler): 23.
 Sefer Masrafı (Na'l-Bahâ): 443.
 Seğrek: 548.
 Selâcık (Selçuklular): 105.
 Selâhaddîn Eyyûbî: 494.
 Selâhaddîn (Mevlevî): 469.
 Selçuk (Ayluk): 246.
 Selçuk: 23.
 Selçukiyân (Selçuklular): 105.
 Selçuk-nâme: 276.
 Selim (III., Osmanlı hükümdarı): 74
 Senekerim: 480.
 Sevgend-nâme: 428.
 Seyfeddîn (Naibü's-Saltanat): 338, 339.
 Seyfeddîn Ayaba (Beylerbeyi): 299, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 318, 324, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 341, 342, 343, 344.
 Seyfeddîn Kızıl (Sol Kol Uç Beylerbeyi): 259, 319.

Seyfü'd-devle Ertokuş: 414, 415.
 Seyitgazi: 206, 256.
 Seyyid Harun (Seydişehir): 256.
 Sikke-i 'Alâî/Sikke-i Keykubâdî: 470.
 Silâhdâr (Emîr-i Silâh): 298, 313, 317.
 Silvan: 147, 160, 161, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 177, 189, 200, 211, 223, 239, 263, 353, 359.
 Simpat: 500.
 Sinop: 65, 230, 352, 460, 469.
 Sivas: 247, 314, 359, 360.
 Siverek Kalesi: 171.
 Sivrihisar: 237.
 Siyah Çetr: 315.
 Siyah Elbise: 393.
 Siyâset veya Siyâseten Katl, 334, 405.
 Siyâset-nâme: 76.
 Sofa: 313.
 Sogd (Suğdak): 38.
 Sokman (Çizme): 201.
 Sol Kol Uç Beylerbeyi, Sol Kol Uç Beylerbeyliği: 259, 319, 535
 Sökmen (Ahlatşâhlar beyi): 177, 178, 192, 200, 201, 202.
 Sökmen (Artuklu beyi): 179, 192, 198, 199, 202.
 Sökmenâbâd: 177, 202, 206, 236, 246, 256.
 Sökmenliler, Sökmeniyye: 183, 200.
 Subaşı: 255.
 Sultan Hanı: 462.
 Sultan Veled: 273, 449.
 Su-lu (Salur, Türgiş Kağanı): 38.
 Sunduk (Büyük Sel. komutanı): 132, 151, 177, 191, 200.
 Sü-başı (Ordu komutanı): 243, 255, 471.
 Süheyl ü Nevbahar: 271.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

Sühreverdî (Şeyh): 309, 320, 321, 322, 323, 445.

Süleyman Çelebi: 275.

Süleyman-şâh (I., Türkiye Sel. hükümdarı): 69, 73, 198, 240, 303, 406, 407, 442, 443, 486, 487, 496.

Süleyman-şâh (II., Türkiye Sel. Sultanı): 72, 229, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 304, 351, 407, 495.

Sümer (Tarihçi): 249.

Sümeysat: 428.

Sürpriz Baskın: 279, 281.

Süryanî Mikail: 527.

-Ş-

Şadapıt Beyler: 534.

Şâh İsmail: 183, 234, 235.

Şâhbânû Hatun: 178.

Şahinşâh (Melikşâh: 74, 250, 407.

Şam: 121, 128, 129, 130, 131, 134, 136, 140, 143.

Şap: 469.

Şarabdâr: 435.

Şarabhâne: 435.

Şebinkarahisar: 238.

Şelnaz Hanım: 430.

Şeker-hâne: 337.

Şemseddîn Altunapa (Türkiye Sel. devlet adamı): 381, 390, 391, 409, 418, 419, 420, 425.

Şemseddîn Bayram: 414, 415.

Şemseddîn Horasanî: 337.

Şemseddîn İsfahânî: 420, 436.

Şemseddîn Kazvinî: 330.

Şemseddîn Ömer Kazvinî (Moğol elçisi): 368, 384.

Şerefeddîn Muhammed: 308.

Şeyhoğlu Mustafa: 270.

Şeyyad Hamza: 268.

Şiban Han: 33.

Şifahî (Sözlü) Haberler: 509.

Şökli (Türkmen beyi): 114, 117, 118.

Şölen (Toy): 540, 541.

-T-

Ta'bîr-nâme: 270.

Tabgaç Türkleri: 218.

Tâceddîn Pervâne (Türkiye Sel. devlet adamı): 390, 393, 409, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425.

Tâç Mahal: 34.

Tahtacı: 540.

Ta-lo-pien (Göktürk tigin): 532.

Tanrı Misafiri: 451.

Tanrı: 76, 77, 82, 522, 524, 525, 526, 528, 543.

Tapar (T'o-po, Taspar: Göktürk Kağanı): 532.

Taptuk Emre (Nallıhan): 256.

Tardu (Göktürk Kağanı): 525.

Tarkat Buyruk Beyler: 534.

Tarsus: 486, 489, 494.

Taş Vakfiye: 270.

Taşdâr, 339, 427.

Taşthâne, 427, 436, 339.

Taşî, 340.

Tat Kınık: 206.

Tebriiz: 183, 184.

Teğiş (Büyük Sel. meliği): 163, 164, 167, 172.

Teke: 184, 235.

Temleç: 201.

Temürel (Büyük Sel. komutanı): 88, 91, 93.

Terken Hatun (Sultan Melikşâh'ın eşi): 165, 166.

Tevârîh-i Mülûk-i Osman, 271.

Tevkî: 87.

Tezkiretül'-Evliyâ: 271.

Thamara (Gürcü Kraliçesi): 73, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290.

Thoros (I., Ermeni Baronu): 488, 489.
 Thoros (II., Ermeni Baronu): 490, 491, 492, 493
 Tımarlı Sipâhî: 340.
 Todun ve Urumtay (Moğol elçileri): 369.
 Togan (Emîr-i Alem): 434, 435
 Toğaç oğlu Ebû Muhammed: 48.
 Toğan Arslan Oğulları: 175, 183, 195.
 Toğan Arslan: 193.
 Tokat: 248.
 Tolunoğlu Ahmed: 20, 46, 48, 158.
 Toy: 530, 540, 541, 542, 545, 555.
 Tören: 535, 536.
 Tolunoğulları: 22.
 Tuğrul Arslan: 351.
 Tuğrul Bey (Büyük Sel. Sultanı): 7, 24, 58, 65, 68, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 141, 142, 181, 190, 196, 266, 457, 459, 482, 484, 522, 544, 568.
 Tuğrul Bey Şehri: 459.
 Tuğrul-şâh: 283, 284, 288, 289, 307
 Tuğ-tigin: 176, 195.
 Tullamak (At kuyruğunu kesmek): 549.
 Tum Tigin: 175, 192, 194, 195.
 Tumuğu (Nezle): 195.
 Turgutoğulları: 255.
 Tus: 100.
 Tutak (Ağrı): 256.
 Tutak (Selçuklu komutanı): 206, 221.
 Tutuş (Tâcû'd-Devle, Büyük Sel. Devletinin Suriye meliği): 119, 122, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 176, 179, 195, 198.
 Tuyuğ: 273.

Tuzgu (Bir çeşit vergi): 373.
 Türğişler: 53.9
 Türk Askerî Ocağı: 45, 49.
 Türk Borusu: 336.
 Türk, Türkler: 14, 19, 35, 37, 42, 44, 51, 54, 55, 57, 58, 97, 142, 143, 195, 197, 203, 204, 208, 209, 211, 212, 215, 216, 219, 223, 224, 227, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 257, 261, 262, 263, 265, 267, 279, 280, 446, 475, 484, 488, 491, 499, 503, 505, 507, 510, 511, 514, 516, 524, 527, 528, 537, 545, 546, 549, 556, 557.
 Türkân: 186, 236, 237, 253.
 Türkçe: 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 277, 453.
 Türkiye (Turkhia, Turquia): 11, 29, 220, 226.
 Türkmen Çelebi: 236.
 Türkmen Hacı: 236.
 Türkmen Halıları ve Börkleri: 464.
 Türkmen Ülkesi (Turkomania, Diyâr-ı Turkman, Bilâd-ı Turkman): 11, 31, 233, 234, 562.
 Türkmen, Türkmenler: 3, 4, 5, 88, 89, 90, 91, 103, 105, 113, 114, 122, 124, 129, 156, 157, 173, 185, 200, 205, 208, 221, 222, 225, 233, 234, 250, 251, 253, 258, 260, 375, 441, 448, 475, 476, 477, 478, 483, 493, 494, 496, 499, 501, 502, 529, 573.
 Türktaz (Sürpriz Baskın): 58, 279.
 Türşek (Selçuklu komutanı): 151, 191.
 Tüzün (Abbâsî ordusunda Emîrül-Ümerâ): 49.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri

-U-

Ubeydullâh b. Yahya b. Hakan: 47.
Ubeydullâh bin Ziyad: 39.
Uç Beyi: 478.
Uç Türkleri: 283.
Ulu Cami: 244.
Ulu Hatun: 532.
Ulu Toy: 318, 542, 543, 544.
Uluborlu (Uluborgulu) Kalesi: 422, 423.
Uluğ Türük (Oğuz Kağanın bil-ge danışmanı): 512, 522, 523, 528.
Ulü-l-Emr (Devlet Otoritesi): 542.
Umur Bey: 74, 271, 549.
Urfa: 112.
Uygur Kağanı: 512, 518.
Uzlar (Oğuzlar): 250.
Uzun Hasan (Akkoyunlu hü-kümdarı): 31, 183.

-Ü-

Üçok, Üçoklar: 258, 531, 545.
Ülüg veya Üliş (Pay, Kısmet): 75, 531, 533, 542, 545.
Üsdâdü'd-dâr: 422.
Üstâdüddâr Lala Cemâleddîn Ferruh: 390.

-V-

Van: 480.
Varsak Türkleri: 255.
Veliyeddîn Tercümân: 436.
Veli-yi küllü müzlimîn: 55.
Vesîletü'n-Necat: 275.

-Y-

Yabanlu Pazar (Fuar): 463.
Yabgu: 539.
Yafes: 513.

Yağıbasan (Danişmendli hü-kümdarı): 248.
Yağma Türkleri: 541.
Yahya İbn Halil el-Burgâzî: 272.
Yahya Kemal Beyatlı: 237.
Yakub (II., Germiyân beyi): 270.
Yakup Çelebi: 335.
Yarukîyye: 185, 203, 206, 236, 236.
Yas ve Yoğ Töreni: 513.
Yassıçemen: 361, 396.
Yassıçemen Savaşı: 358, 365.
Yatakçı Cândârlar: 419.
Yavgiyye: 114.
Yay ve Ok, 522, 532.
Yazıcızâde Ali: 276, 318.
Yazılı Haberler: 509.
Yedisu: 211.
Yeminîler (Gazneliler): 23.
Yer-Su Ruhları: 520.
Yıldırım Bayezid: 73, 335.
Yıldız Han (Oğuz Kağanın oğ-lu): 520, 523, 530, 540, 545.
Yılkı (At sürüsü): 514.
Yınal (Unvan): 192, 196, 202.
Yınal Oğulları, Yınal Oğulları Beyliği: 174, 176, 183, 197.
Yoğ: 546, 552.
Yoğ Aşı: 552.
Yunus Emre: 231, 268.
Yusuf el-Harezmi (Sultan Alp Arslan'ı hançerleyen Batını): 83, 85.
Yusuf Has Hâcib: 56, 220, 442, 515.
Yüregir (Oğuz boyu): 502.
Yüzük (Negin-i Kamgarî): 417, 320.

-Z-

Zahîreddin Bâbü: 34.
Zahîreddîn Mansur: 337.
Zaîm, Zaîmü'd-Devle: 160, 170.

Zamantı Kalesi: 336.
Zara: 338.
Zayıf Otorite: 404.
Zazadin Hanı: 437.

Zeyneddîn Beşâra: 324, 332, 336.
Zill'ullâhî fî'l-Arz (Allâh'ın Dün-
ya Üzerindeki Gölgesi): 403.
Ziya Gökalp: 237.

Selçuklu Devri Türk Tarihinin TEMEL MESELELERİ

Prof. Dr. Salim KOCA

Türklerin, X. yüzyıldan itibaren topluca "Gök Tanrı" inancı ile "konar-göçer hayat tarzı"nı terk edip İslâm dinine ve medeniyetine girmeleriyle Türk siyasî ve kültür hayatında büyük bir inkılâp meydana gelmiştir. Bu büyük inkılâbın geçiş dönemini Karahanlı ve Gazneli Devletleri, olgunluk safhasını Büyük Selçuklu Devleti ile onun kolları ve halefleri, zirvesini de Osmanlı Devleti temsil etmiştir. Özellikle Abbasî halifeleriyle işbirliği yaparak, siyasî ve dinî otoritelerin gücünü şahıslarında birleştiren Selçuklu sultanları, İslâm topluluklarını bir devlet çatısı altında toplamak suretiyle Orta ve Yakın Doğu İslâm dünyasında siyasî ve manevî birliği kurmuşlardır. Daha da önemlisi onlar, İslâm'ın gaza ve cihat ilkesini yeniden canlandırarak, başta Anadolu olmak üzere Türklüğe yeni bir vatan kazandırdıkları gibi Hindistan'dan Orta Avrupa'ya kadar hâkim oldukları bütün ülkelerde İslâm dini ile medeniyetinin yerleşmesinde ve kökleşmesinde başlıca rol oynamışlardır.

Bu eserde, Selçuklu devri Türk tarihinin bazı iç ve dış temel meseleleri tahlil ve tasvir edilerek, bu döneme ışık tutulmaya çalışılmıştır.

berikan yayınevi

ISBN 978-975-267-374-8

9 789752 673748

